

Національна академія наук України
Міжнародна асоціація українців
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського
Музей української культури у Свиднику

УКРАЇНЦІ-РУСИНИ:

етнолінгвістичні та етнокультурні процеси
в історичному розвитку

Київ 2013

УДК 39(=161.2'282.2)
ББК 63.5(4УКР–4ЗАК)
У45

Головний редактор Г. СКРИПНИК

Редакційна колегія:

М. Сополига, М. Мушинка, Б. Ажнюк, М. Тиводар, П. Чучка,
О. Онищенко, В. Геєць, Я. Яшків, І. Дзюба, І. Драч, О. Майборода,
Ю. Бача, Б. Зілинський, М. Мозер, М. Панчук, Ю. Балега,
В. Німчук, В. Свтух, В. Наулко, О. Шевчук, Г. Бондаренко,
Л. Вахніна, Л. Мушкетик

Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси
У45 в історичному розвитку / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України,
МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – 750+XXX с.
ISBN 978-966-02-6767-1

У пропонованому виданні йдеться про утвердження загальноукраїнської етності та розвиток етноідентифікаційних процесів у середовищі українців-русинів Закарпаття і Східної Словаччини; висвітлюються питання історичних витоків та ідейних джерел закарпатського регіонального сепаратизму й сучасних виявів політичного русинства; аналізуються мовні, етнокультурні та етнологічні процеси на Закарпатті. У збірнику репрезентовано дослідження відомих вітчизняних і зарубіжних учених із проблем етногенезу та розвитку лінгвокультурних реалій Закарпаття в історичній ретроспективі.

Сподіваємося, що книга викличе інтерес не лише науковців, а й широкого загалу громадськості, усіх, хто цікавиться українською етнічною історією і культурою.

ББК 63.5(4УКР–4ЗАК)

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

ISBN 978-966-02-6767-1

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського, 2013

© Міжнародна асоціація українців, 2013

Зміст

СКРИПНИК Ганна

«Русини» – етнонім, що має українців єднати... I

Частина 1

МИШАНИЧ Олекса

Політичне русинство: історія і сучасність.
Ідейні джерела закарпатського регіонального
сепаратизму 9

ТИВОДАР Михайло

Новітнє русинство – пережиток геополітичних інтересів
першої половини ХХ століття..... 63

ПАНЧУК Май

Політичне русинство – антирусинський
(антиукраїнський) проект..... 73

ПШАШ Володимир

Політичний підтекст «русинського питання»
на Закарпатті105

БЕЛЕЙ Любомир

Неорусинство як контрдискурс українства..... 126

ТИВОДАР Михайло

Історичні назви Закарпатського краю.....137

ТИВОДАР Михайло

Етнодемографічні процеси на Закарпатті
(I – початок III тисячоліття).....157

ЧУЧКА Павло

Національна свідомість закарпатських українців
у ХХ столітті: етнолінгвістичний
і культурно-історичний аспекти.....212

ЗАН Михайло

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу 267

КОЖОЛЯНКО Георгій

Українці-русини Галичини і Буковини: історія – сучасність ...312

МОКЛЯК Ярослав

Православ'я серед русинів-українців у Західній Галичині.
Максим Сандович (1911–1914).....335

Частина 2

СОПОЛИГА Мирослав

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини....351

МУШИНКА Микола, МУШИНКА Олександр

Русини-українці Словаччини у світлі
історично-статистичних даних.....372

СОПОЛИГА Мирослав

Історіографія дослідження традиційної
матеріальної культури Північно-Східної Словаччини.....430

СОПОЛИГА Мирослав

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних
процесів українців Пряшівщини..... 454

КУРІННИЙ Олексій

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців
Карпат як чинник нівелювання прав української
національної меншини (корінного народу) 488

КУНДРАТ Юрій

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати516

БАЧА Юрій, КОВАЧ Андрій, ШТЕЦЬ Микола

Мова українців-русинів Словаччини:
історична еволюція та націєтворчі функції539

ШТЕЦЬ Микола

До питання кодифікації «русинського языка»558

ДУЙЧАК Микола

Асиміляційні процеси в онімії українських сіл
Східної Словаччини578

ГОРВАТ Ірина-Люба

Українці Північно-Західної Румунії:
інтеграція чи асиміляція? 587

ЗАН Михайло

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді
повіту Марамуреш (Румунія)..... 596

МОЗЕР Міхаель

Прощання з українством: декілька зауважень
про мовну історію русинів за влади Міклоша Гортія 626

ЛЕНЬО Павло

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині653

HALCZAK Bohdan (ГАЛЬЧАК Богдан)

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek
(Лемківські перспективи на XXI століття).....675

АЖНЮК Богдан

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі..... 695

«РУСИНИ» – ЕТНОНІМ, ЩО МАЄ УКРАЇНЦІВ ЄДНАТИ...

(Замість передмови)

Збірник «Українці-Русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку» підготовлено у відповідь на виклики сучасного суспільно-політичного життя України – зростання проявів етнокультурного регіоналізму й дезінтеграційних тенденцій в Україні, пропаганда ідеології «політичного русинства», що загрожує політичною дестабілізацією та розколом територіальної цілісності держави. Ці деструктивні явища не є вислідом об'єктивних процесів еволюції регіональних спільнот, а мотивуються суб'єктивними чинниками – спекулятивними й протиправними рішеннями деяких політиків, громадських організацій і товариств, діями і заявами частини депутатського корпусу Закарпатської обласної ради, ініціативою яких тиражуються численні публіцистичні видання антиукраїнського характеру, надсилаються до міжнародних правових структур звернення, що містять сфальшовані прямі звинувачення й випадати проти держави Україна та її народу. Намагання adeptів політичного русинства використати самоназву місцевої людності «русини» як підставу для кодифікації іншої, відмінної від української, нації, надаючи цьому етноніму (самоназві) характеру явища винятково закарпатського походження й побутування, не витримує жодної критики, позаяк донедавна (ще на початку ХХ ст.) чи не по всій етнічній території України цей термін ви-

користовувався або самостійно (Галичина), або ж паралельно з етнонімом «українці» (як його синонім) (Поділля, Волинь, Буковина, Південь України) для означення етнічності всіх українців. Подібні політичні практики, спрямовані на розкол українців-русинів Пряшівщини, мають місце і в сусідній Словаччині; вони згубно впливають на націоконсолідаційні процеси в середовищі словацького українства, спричиняючи асиміляцію української людності. Відтак ученими України та Словаччини було прийнято рішення підготувати й опублікувати в рамках видавничих проєктів МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського та за участю Музею української культури у Свиднику (Словаччина) спеціальне видання, яке б об'єднало й репрезентувало праці відомих вітчизняних (головно закарпатських) і зарубіжних дослідників з питань походження мови й назви української людності Закарпаття, її етнокультурного розвитку та політичного буття в історичній ретроспективі. Пропонований увазі читача збірник складається з двох частин, перша з яких присвячена етнолінгвістичним та етнокультурним процесам у середовищі українців-русинів сучасної Закарпатської області, а друга – проблематиці розвитку мови та культури українців-русинів зарубіжжя. Сподіваємося, що опублікування такої праці сприятиме підвищенню етнокультурної поінформованості як політичних кіл, так і громадськості України, а відтак буде спонукати до протидії політиці регіональної поляризації українського народу, спробам політичного розколу держави.

У репрезентованих у збірнику розвідках висвітлюється питання історичних витоків та ідейних джерел закарпатського регіонального сепаратизму й сучасних виявів політичного русинства (О. Мишанич); розглядається політичне русинство як відголосок геополітичних інтересів першої половини ХХ ст.; подається огляд історичних назв Закарпатського краю (М. Тиводар); розкривається політичний підтекст русинського питан-

ня і його антиукраїнська сутність (М. Панчук, В. Піпаш); аналізуються мовні, етнокультурні та етнодемографічні процеси й особливості формування національної самосвідомості закарпатських українців (П. Чучка, М. Тиводар, Л. Белей, М. Штець, М. Зан); висвітлюється в історичному контексті специфіка етнокультури українців-русинів Галичини й Буковини та роль православ'я в процесі національного становлення українців-русинів Західної Галичини (Г. Кожолянко, Я. Мокляк).

Друга частина збірника представляє дослідження проблем етногенези української меншини Словаччини, етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів у середовищі українців Пряшівщини (М. Сополига); розкриває асиміляційні практики й деформації ідентичності русинів-українців Словаччини та Румунії (О. Курінний, М. Дуйчак, Л.-І. Горват, М. Зан); репрезентує в історичній ретроспективі мовну та культурну політику Словаччини (Ю. Бача, А. Ковач, Ю. Кундрат) й окреслює історичний контекст становища і перспектив русинського руху в Угорщині й Польщі (М. Мозер, П. Леньо, Б. Гальчак); на основі аналізу ідентифікаційних практик українсько-руської людності Америки розкривається еволюція руської ідентичності української діаспори в цій країні (Б. Ажнюк).

Оскільки предметом спекулятивних технологій представників політичного русинства є передусім протиставлення загальнонаціональної української та регіонально-локальної закарпатської етнімії (побутуючої на Закарпатті подекуди ще й дотепер самоназви «русини», на відміну від усталеної на решті теренів сучасної України народоназви «українці»), то вважаємо за доцільне в наших оглядових заувагах Передмови бодай побіжно зупинитися саме на проблемах української етнімії, етапності її розвитку та нерівномірного запровадження й функціонування загальнонаціональних народоназв на теренах різних історичних земель країни. Зауважмо, що розмаїття локально-

регіональної української етності насамперед відбиває різночасові виміри національної ідентифікації та самоусвідомлення населення історико-етнографічних земель, зумовлені відмінними суспільно-політичними й економічними факторами розвитку людності цих територій.

Про ці непрості перипетії української історії писали не лише вітчизняні історики, але й зарубіжні вчені, політики й мандрівники. Ось характеристика, яку склав про Україну середини ХІХ ст. французький політик, сенатор К. Делямар: «В Європі існує нарід, забутий істориками – нарід Русинів (*le peuple Ruthène*) 12 ¹/₂ міл. під російським царем і 2 ¹/₂ міл. під Австро-Угорською монархією... Цей нарід існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться.

Історія не повинна забувати, що до Петра І той нарід, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той нарід, який ми нині зevamo руським, звався москвинами, а їх земля – Московією. Наприкінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вмiли відріжнити Русь від Московії»¹.

Подібний історичний портрет України ХІХ ст. змалював і визначний учений і мандрівник, основоположник антропогеографії Й. Г. Коль: «Сьогодні одна частина українців за Карпатами в угорській державі, друга в австрійській провінції Галичини, деякі залишилися при Туреччині, інші над горішнім Доном, прилучені до російських губерній. Але головна маса залишилась над Дніпром у черенній Україні»². Щодо галицьких українців читаємо у Й. Г. Коля таке: «Це малоруське пле-

¹ Цит. за: *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 220.

² Там само. – С. 193.

мя, так посвоячене з малоросами, козаками й українцями, як баварці зі саксонцями»³.

Отже, як відомо, етнонім (самоназва) «Русь» (у формі збірного поняття) / «русин» (в однині) виник за доби Київської Русі в Середній Наддніпрянщині. Він уже був уживаний авторами давньоруських творів («Повість временних літ», «Руська правда»), а картотека «Словаря древнерусского языка XI–XIV вв.» містить 116 випадків уживання лексеми «русин»⁴. Перші фіксації цього етноніма на східнослов'янських землях датуються початком XII ст., але стосуються вони подій першої половини X ст., зокрема договорів Русі з греками (912, 945 рр.). Саме середньонаддніпрянська земля (з містами Київ, Переяслав і Чернігів) спочатку ідентифікувалася як «Руська земля», «Русь»; звідси ця народоназва, поступово поширюючись, почала використовуватися чи як збірне поняття «Русь», чи як похідні від нього етнонімічні терміни «русини», «руснаки», «руські люди», «рутени» для означення всього українського населення різних регіонів України і за різних періодів та політичних режимів аж до початку XX ст. включно. Етнонімом «русин» позначали члена надплеємінної східнослов'янської спільності. Щодо сутності його синоніма «рутени» («rutheni»), то (за М. Грушевським, А. Генсьорським, О. Стрижаком, М. Брайчевським та ін.) він є латинізованою формою лексеми «русини». Етнонімом «рутени» в латиномовних європейських джерелах називали всіх русинів, а не лише закарпатців, проте через багатосотрічну відсутність в українців власної державності, а отже – брак необхідних інформаційних ресурсів, які б трансливали об'єктивні знання про лінгвокультурну специфіку національної та регіональної етнонімії, а відтак, недостатню поінформованість суспільства,

³ Там само. – С. 197–198.

⁴ Чучка П. П. Історія етноніма Русин та його споріднених // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К., 1993. – С. 35.

поширився стереотип про побутування цих етнонімів лише на західноукраїнських землях. Водночас у сучасній публіцистиці усталилася думка про нібито глибинні мовнокультурні відмінності різних регіонів України, що відбилися в розмаїтті етнімічних відмінностей. Щобільше – адепти сучасного політичного русинства прагнуть використати цю своєрідність регіональної етнімії України для обґрунтування політичної доктрини про етнічну відмінність закарпатців від українців, а отже, як підставу для національного самовизначення й домагань окремого державнополітичного статусу. Привласнюючи собі виняткове право на давню історичну народоназву українства «русини», представники політичного русинства Закарпаття фактично позбавляють подібного права на цю давню самоназву мешканців інших регіонів України. А тим часом народоназва «Русь» / «русин», яка, як зазначалося, спочатку вживалася стосовно жителів Київського і Переяславського князівств, лише наприкінці XI – на початку XIII ст. поширилася на території інших земель Південної Русі, що перебували в політичних зв'язках чи договірних відносинах з Києвом, витісняючи поступово племінні та земельні етноніми.

Початки лексеми «Русь» (похідною від якої є дещо пізніша лексема «русин») заховані в історії раннього середньовіччя ⁵. Щодо версій походження етноніма «Русь», то серед їх численного розмаїття видаються слушними аргументи на користь прибалтійсько-фінської, з огляду на те, що етнонім «Русь» (у структурному і в ареальному відношеннях) належить до тієї ж групи, що й давні самоназви з кінцевою м'якою фонемою – «весь», «голядь», «перьмь», «сумь», «ямь», які вживалися слов'янами в районах Фінської затоки та озера Ладоги, де на той час були розташовані норманські поселення ⁶. Аналіз давнього слов'янського

⁵ Чучка П. П. Історія етноніма Русин... – С. 34.

⁶ Там само. – С. 37.

етнонімікону засвідчує, що термін «Русь» використовувався не лише як топонім чи політонім зі значенням «Руська земля», «Руська держава», але і як колективний етнонім (збірне поняття) у значенні «руський народ», тобто особова назва зі збірним значенням, утвореним на кшталт «молодь», «челядь», «чернь». Щодо вживання суфікса *-ин* та його функцій в етнонімі «русин», то, на думку дослідників, вони аналогічні до подібних словотвірних функцій інших слов'янських етнонімів (моделі «болгарин», «волошин», «литвин», «мордвин», «сербин», «турчин», «угрин», «шведин») ⁷. Уже за матеріалами «Руської правди» (у якій мовиться про штраф у 40 гривен за вбивство *русина*) стає зрозуміло, що цим терміном позначають «підданого Русі», її жителя. Отже, первісне значення лексеми «русин» – це фіксація належності певної особи до народу «Русь».

Широке використання етноніма у формі «Русь» / «русин» подібуємо у джерелах другої половини XVI – початку XVII ст., документах з історії українського козацтва, творах української літератури, полемічній літературі та публіцистиці (у посланні Львівського братства до братства Новоколястинінського, «Ляменті до короля» львівської громади, творах Герасима Смотрицького та Івана Вишенського («Не дадѣте *Руси* ни едино пространство въ жизни ихъ! Въ судѣхъ *Руси* не поборяйте... Въ купляхъ, торгахъ, ремеслахъ *Русинъ* съ папезникомъ волности единой да не имать! Въ цехахъ ремесницкихъ *Русину* быти не достоить...»); «Ну ж, яке ушанованье поповъ рускихъ одъ пановъ ихъ власныхъ, а снатъ большей которые ся *Русю* быти озываютъ...»); «Так иж *Русь*, посполитовавши ся з ними позавидѣли их обычаем, их мовѣ и наукам и не маючи своих наукъ у науки римскіе дѣти давати почали, которые за науками и вѣры навькли»; «... Сіє писаніє зоветься: Зачапка мудраго латынника з глупымъ *Русиномъ*

⁷ Там само. – С. 36; див. також: *Скляренко В. Г.* Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження. – К., 2006.

в диспутацію...», «Христофоръ инокъ *Русинь*, во святѣй Афонстѣй горѣ странствуя»; «Жалуются в тій легації козаки на неславу всього руського народу...») ⁸. Етнонімічні терміни «Русь», «народ руський», «русини», «руснаки» активно впроваджувалися в суспільно-політичну свідомість завдяки універсалам Богдана Хмельницького 1648–1657 років («Просимо, щоб київський воєвода був з *руського народу* і додержувався грецького закону... щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів: серед світських – воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права *руського народу*»; «Умови. Щоб ніхто з шляхти панів римської віри не намагався їхати за лінію, а на свої місця посилали тільки своїх слуг і то *русинів*»; «Доносимо також до ушей вашої королівської милості, що *руський* народ, як духовні, так і світські, зазнають великого гоніння від панів»; «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом *руським* про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути») ⁹; адміністративним та суспільно-політичним актам і документам, які регламентували соціальне життя («Академію въ Кіевѣ абы фундовати волно, въ которой грецкимъ, латинскимъ и *рускимъ* языкомъ учити Русь маеть, и жебы правами и волностями такъ была укрѣплена, яко академія королевская...»; «...въ чемъ нынѣ, такъ и впредь Богъ не допуститъ надъ ними рукъ своихъ распространити, какъ они съ природы своей на православіе святое страшные имѣють: у нихъ что *русинь*, то песья кость и недостойнѣ *русинь*...») ¹⁰. Вживання цих етнонімічних понять

⁸ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2. – С. 127, 212, 223, 254; 1995. – Т. VI. – Кн. 1. – С. 182.

⁹ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998. – С. 52, 59, 62, 69.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – С.Пб., 1877. – Т. IX. – С. 302; С.Пб., 1882. – Т. XII. – С. 49.

віддзеркалюють польськомовні вірші про події Хмельниччини 1648–1649 років («Gdym go prosił, żeby mi jak swemu folgował, / Rzekł na to, żeś ty *Rusin*, kotiuho, niedoszły...») ¹¹, проаналізувавши які, Іван Франко дійшов висновку, що «Тодішні Поляки в один голос і одними устами свідчать, що се було повстане *руського люду*. *Русь* підняла ся проти Поляків, *Русь* хоче вигнати Ляхів із своїх границь – те самісіньке, що в противнім таборі голосять “сліпі кобзарі” в думах і піснях» ¹².

Ця етнотермінологія широко представлена в інших публікаційних джерелах (хроніках, літописах) та на побутовому зрізі як на Наддніпрянських, так і на Галицьких землях («Хроніка» Феодосія Софоновича, Літопис Григорія Граб'янки та вірші Климентія Зіновієва, Літопис Самовидця, Літопис Самійла Величка) ¹³. Зокрема, у Літопису Самовидця подибуємо численні фіксації лексем «русини», «Русь», «руський народ» саме як етноніма («...бо ліпшое пошанованне ляда жидищеві спросному било, аніжели найліпшому християнинові *русинови*; «...а звлаща *русь* гору узяла...»; «В Камянцю zostало християн *русі*, ормян, которі собі упросили: *русь* три церкви, а ормяне одну церков, и то с трудностю великою їх набоженство управується») ¹⁴, а у списку короткої редакції «Літопису Г. Граб'янки» 1739 року використовується збірний етнонім «Русь», а також етноніми «русин» (ужи-

¹¹ Франко І. Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Л., 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 19.

¹² Там само. – С. 17.

¹³ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1993. – С. 57, 65, 78, 81, 98, 190, 205; Гисторія... Г. Граб'янки. Лїтопис краткій... / упоряд. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 79, 90, 91; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1888. – С. 76; *Зіновіїв Климентій*. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 55, 223.

¹⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 51, 59, 115.

то двічі), «руснак» (один раз)¹⁵. Дослідивши етнімічну термінологію Літопису Самовидця, П. Толочко дійшов висновку, що «етнічна назва – *русини*... була однаково визначальною для населення усіх регіонів»¹⁶. Утвердження нового етніміма на західних землях уже фіксує Галицько-Волинський літопис, що опосередковано свідчить про етногенетичні та етноконсолідаційні процеси в межах давніх українських теренів.

Широке використання етнімімів «русин», «руснак», «руська людність» трапляється також у збірниках фольклорних записів та в науковій літературі XIX ст. Так, етнімім «русин» подибуємо в (укладеному за матеріалами Східного Поділля 60-х років XIX ст.) фольклорному збірнику народних оповідань і казок М. Левченка (у назві й змісті оповідання про поляка й русина)¹⁷; народоназва «людність *руська*» фіксується в збірках народних пісень з Вінниччини (зокрема в публікації збірки п. Стадницької під назвою «Пісні і обряди *людности руської* з околиць Немирова на Поділлі»¹⁸); на етнімімічне словосполучення «пісням *русинським*» натрапляємо в редактованому Г. Нейманом збірнику «*Materiały etnograficzne z okolic Pliskowa*»¹⁹, у якому використовується відповідна етнімімічна термінологія: «*Wysoko idealne uczucie, tkliwa rzewność, pyszna obrazowość i samorodna głęboka starozytna symbolika nadają*

¹⁵ Див. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімімія. – Біла Церква, 2008. – С. 264.

¹⁶ *Толочко П.* Україна і Русь у літописі Самовидця // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 10.

¹⁷ Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-их років / упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. I–II. – С. 269–270.

¹⁸ Подано за: *Zbiór wiadomości do antrop. krajowej.* – 1888. – Т. 12. – С. 103–117.

¹⁹ *Materiały etnograficzne z okolic Pliskowa* (Липовець, у. Київ. губ., собранные г-жей Z. D. и напечатанные въ VIII т. *Zbiór wiadomości* (115–246)).

pieśniom ruseńskim знаміє оригінальне і подносять нектóre з них до значення арцыдзель лірычных»²⁰.

Термін «русин» щодо людності Східного Поділля (Брацлавщини) зафіксований також у збірнику українських приказок і прислів'їв Матвія Номиса (Симонова) («Не коли колька, бо я не Полька; коли *Русина*, бо у *Русина* більша сила...») ²¹.

Етнонім «русин» трапляється і в текстах народних дум з теренів Східної України, зокрема в записаній у 1850-х роках від кобзаря Андрія Шута з Чернігівщини думі «Хмельницький і Василій Молдавський», у якій гетьмана Хмельницького названо *русином* («Що ж то в нас гетьман Хмельницький, *русин*, / Всю мою землю волоську обрушив») ²².

Навіть представлений нами в цій Передмові побіжний огляд літератури і джерел (з історії та ареалів функціонування етнонімів «Русь», «русин») переконує, що в XVII та XVIII ст. географія побутування цих самоназв виходила далеко за межі Закарпаття – їх використовували в Галичині, Буковині, Бессарабії та інших українських і прилеглих до них неукраїнських землях. До наведених прикладів додамо ще факти такого ж масштабного вживання терміна «руснаки» (як синонімічного поняття до лексем «русини», «рутени», «малороси», «українці») у XIX – на початку XX ст. по всій території України для етнічного маркування української людності. Зокрема, у працях видатного вітчизняного вченого кінця XIX – початку XX ст. Хведора Вовка, який провів низку спеціальних антрополого-етнографічних експедицій фактично по всій історичній українській території, у тому числі й на землях Галичини, Буковини та Закарпаття, поняття «русини» / «руснаки»

²⁰ Цит. за: *Сумцов Н. Ф.* Современная малорусская этнография / Оттиск из ж. «Киевская старина». – К., 1897. – С. 72.

²¹ Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис. – К., 1993. – С. 249.

²² Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 122.

використовуються як споріднені для найменування українства. Прикметно, що перший розділ його «Етнографічного нарису» названо «Русини галицької рівнини», а п'ятий – «Угороруси або угорські русняки»²³. У цій же праці вчений зазначає, що «русини галицької рівнини, включаючи і північну частину Буковини, майже нічим не відрізняються від західних волинян і подолян, тим паче, що мова останніх належить до галицьких, або червоноруських, говірок»²⁴. «Гірські русини, – продовжує Хв. Вовк, – поділяються на 1) гуцулів, 2) бойків, 3) лемків і 4) угорських русинів [українців Закарпаття].… Ці групи ... у перехідних місцях майже зливаються і дають можливість виокремити загальноукраїнські риси, властиві всім групам»²⁵. «...Населення Галичини, Буковини та Угорської Русі, – резюмує дослідник, – маючи певні етнографічні особливості, є цілком українським»²⁶.

Етнонімом «руснаки» Хв. Вовк широко користується для означення як вихідців з різних регіонів України – Поділля, Полтавщини, Херсонщини (переселенців за Дунай), так і для назви запорозьких козаків-колоністів земель Добруджі (Задунайська Січ), які переселилися в гирло Дунаю після зруйнування Запорізької Січі*. Учений зауважує: «...Тульча не тільки сама за кілька років заселилася українцями, або як їх називають у Добруджі, *руснаками*, але й стала пунктом, звідки вони розселилися в інші місцевості краю»²⁷. Критикуючи неналежний рівень

²³ Вовк Хв. Етнографічний нарис // Народознавча спадщина Хведора Вовка. – К., 2012. – Кн. 2. – С. 12–29.

²⁴ Там само. – С. 10.

²⁵ Там само. – С. 13.

²⁶ Там само. – С. 26.

* Як вище згадувалося, у XVIII ст. етнонімом «руснаки» називали козацьке населення України, а поняття «руснак» часто ототожнювалося з терміном «козак», якому надавали етнічного забарвлення.

²⁷ Вовк Хв. Українські колонії в Добруджі (історико-етнографічний нарис) // Народознавча спадщина Хведора Вовка. – К., 2012. – Кн. 2. – С. 47.

національної солідарності серед українців-колоністів, Хв. Вовк зазначає: «...*руснаки* живуть роз'єднано, без жодного усвідомлення та прояву своєї національної солідарності та потреб, що впливають з неї...»²⁸. Учений, згідно з тогочасним побутовим слововжитком, використовує не тільки іменникову форму «руснаки», але й прикметникові похідні – «*руснацька* школа», «*руснацьке* населення», «*руснацькі* церкви»²⁹.

Свідченням відносно недавнього походження етноніма «руснак», на думку дослідників, може бути суфікс *-ак*, який до XV ст. у слов'янській етнонімії не фіксується.

Щодо ареалу функціонування та семантичної еволюції етнонімів «русин» / «руснак», то фахівці слушно зазначають, що семантична наповненість цих лексем, як і функціонування взагалі у східних слов'ян та у їхніх сусідів змінювалися. Так, «поряд із баварськими записами XI ст. типу *Ruseni*, які там, безсумнівно, правлять за етноніми... є випадки, коли лексема *русин*... виступає не як етнонім, а як звичайний антропонім... – “Русин морський воевода”»³⁰. Аналіз територіального поширення й етнічного значення цих етнонімічних лексем виявляє, що вони набували побутування на різних давньоруських землях дуже нерівномірно. Зокрема, на Галицьких землях вони стали закріплюватися з XIII ст., а в Східній Словаччині перші документальні згадки про русинів датуються XIV ст. За спостереженнями визначного вітчизняного вченого-мовознавця П. Чучки, термін «русин» та його латинізований відповідник *Rutenus* у XIII ст. був відомий не тільки на землях, розташованих північніше Карпат, але й на південних їх схилах, зокрема в басейні середньої Тиси. Так, під 1217 роком у комітаті Красна згадується дворянин *Chedur genere Rutenus*. Етнонім *Rutenus*

²⁸ Там само. – С. 78.

²⁹ Там само. – С. 66–78.

³⁰ Чучка П. П. Історія етноніма русин... – С. 35.

побутує і в інших комітатах Північної Угорщини на початку XIII ст., а на австрійських та німецьких землях термін *Rutenus* фіксується вже з кінця XI ст.³¹

Як зазначалося, паралельно з етнонімом «русини» також використовувався на різних українських етнічних теренах його синонім – термін «руснаки» (подекуди – «русняки»). Щодо Закарпаття, то етнонім «русини», за даними дослідників, принесено сюди з Галичини й Буковини порівняно недавно і ним називали себе «тільки жителі східних районів області». На основі даних проведеного професором П. Чучкою впродовж 60-х років XX ст. обстеження всіх сіл Закарпаття, ним було встановлено, що русинами найменувалася людність Рахівського й меншою мірою Тячівського районів, а також населення північних сіл Міжгірського, Половецького та Великоберезнянського районів, тобто власне гуцули й бойки, які, як відомо, упродовж XVII–XVIII ст. переселилися на Закарпаття із сусідньої Галичини і принесли із собою етнонім «*русин*»³². Російський історик О. Петров писав ще на початку минулого століття, що до 1919 року простолюдини Закарпаття *русинами* себе не називали і що на Закарпатті є лише *руснаки* і *русняки*, а *русини* – це вчорашні галичани³³. Натомість закарпатські долиняни (від межиріччя Тересва – Теремля на сході області і до басейну р. Уж на її заході) донедавна, як стверджує професор П. Чучка, називали себе етнонімом «*руснаки*». На його думку, «інтелігенція низинних районів Закарпаття до назви “*русин*” почала зголошуватися лише у XX ст. під впли-

³¹ Чучка П. П. Історія етноніма русин... – С. 38.

³² Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у XX столітті: етнолінгвістичний і культурно-історичний аспекти. – Ужгород, 2005. – С. 23.

³³ Петров А. Пределы угрорусской речи в 1773 г. по официальным данным. – С.Пб., 1912. – С. 98.

вом галицьких видань»³⁴. Про поширеність на Закарпатті термінів «русини», «руснаки» як синонімічних свідчить висловлювання О. Духновича, за яким «...угро- или Карпатороссы сами себя именуют Русинами, Русаками и Руснаками».

За спостереженнями дослідників, масштабному поширенню етноніма «русин» закарпатці зобов'язані чехословацькому режимові часів входження Закарпаття до складу Чехословаччини. Щоб дистанціювати закарпатців від галичан, які на цей час уже масово називали себе українцями, а відтак, щоб продемонструвати світові, що закарпатці – це нібито відмінний від мешканців північних схилів Карпат, Подністров'я і Наддніпрянщини народ, празький уряд, керуючись мотивами політичної доцільності, різноманітними засобами державної влади популяризував етнонім «русини» як особливу, притаманну буцімто тільки закарпатцям, самоназву. Цю політичну практику застосування маніпулятивних технологій з метою не допустити об'єднання роз'єднаних частин народу через упровадження для їх найменування різних відмінних етнонімів було застосовано й Угорською владою щодо населення Закарпаття наприкінці 1830-х років. Професор П. Чучка зауважує, що назва «русин» для угорської мови є відносно новою, і вона фіксується пам'ятками угорської мови тільки з 1839 року. Функціональним еквівалентом цього етноніма в угорській мові виступала лексема *orosz*. З кінця 1830-х років в урядових документах та засобах масової інформації Угорщини відмовилися називати закарпатських українців традиційною назвою *orosz* (*ugrus<rus*) і звідтоді й досі їх називають етнонімом «русин». Попри цю зумисну етнонімічну плутанину та неусталеність, запроваджувану чужими державно-політичними структурами, все-таки, як відзначають дослідники, назва «русин» «таки виконала свою інтегруючу функцію: вона хоч термінологічно

³⁴ Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у ХХ столітті... – С. 23–24.

об'єднала населення Закарпаття з населенням решти північно-східних провінцій колишньої Австро-Угорщини³⁵.

На переконання О. Мишанича – уродженця Закарпаття, відомого українського літературознавця та громадського діяча, який чи не найґрунтовніше дослідив і проаналізував в історичній ретроспективі сутність політичного русинства, причини його виникнення й розвитку, – «більшість закарпатських громадсько-культурних діячів і письменників ХІХ ст. вважали закарпатців (“угро-руських”, “венгерских россиян”, “карпатских русских”, “угро-русинов”, “русинов Мадярі”, “подбескидских русинов” та ін.) частиною “южнорусского народа”, “малороссиян” і стверджували, що “Русь одна...”. Вони культивували близькість Закарпаття до Галичини, не сумніваючись, що “підбескидські” і “забескидські” русини – один народ...»³⁶. Найбільше прислужилися до утвердження галицько-закарпатської єдності О. Духнович, О. Павлович, А. Кралицький, Є. Фенцик. Рядки О. Духновича: «Бо свої то за горами, – не чужи: Русь єдина, мысль одна у всіх в души» – набули характеру національного об'єднавчого гасла. Ідею єдності Закарпаття з рештою українських земель обстоювали і в Галичині й Буковині. Так, відомий буковинський історик і етнолог Г. Купчанко у своїй книзі писав: «Такий самый народ, як в Буковині и Галичині, жіет и в сосідной с Буковиной и Галичиной Угрії або, лучше сказавши, в Угорской Руси»³⁷.

Історик Ю. Жаткович у народознавчій праці «Замітки етнографічні з Угорської Русі» (1896) зауважував: «Мы тут под словом “русин” тіх обывателей разуміме Угорщины, котори принадле-

³⁵ Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у ХХ столітті... – С. 25.

³⁶ Див.: Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. – К., 1999. – С. 7.

³⁷ Купчанко Г. Наша родина. – Нью-Йорк ; Берлін, 1924. – С. 174.

жат к малоруському народу, живущему во Галиции, Буковині и Южной Россіи, и котори исповідуют греко-католическу віру»³⁸.

Отже, народоназва «Русь» / «русин» на землях України масово використовується як основна самоназва тамтешнього корінного українського населення аж до початку ХХ ст. Етнонімом «русин» та співвідносним із ним прикметником «руський» називають упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. на землях Західної України різні організації, географічні об'єкти, видання («Руська бесіда», «Руська матиця», «Руська трійця», «Руське воеводство», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Галицько-руські народні приповідки» і т. п.).

Про поширеність етнонімів «русини», «руські» в науковому просторі ХІХ ст. свідчить їх широка присутність у вжитку гуманітаристики не лише в Наддніпрянській, Галицькій і Закарпатській лінгвістичній, етнографічній та історичній літературі, але й у спеціальних працях зарубіжних авторів (А. Фішера, Р. Райнфуса, С. Вінченза, Я. Фальківського, Р. Кайндля та ін.)³⁹.

За даними дослідників, на Закарпатті терміни «русин», «русинак» масово вживалися як офіційна назва місцевих українців аж до закінчення Другої світової війни, хоча в міжвоєнний період його почав витісняти етнонім «українець».

Триваліше побутування етноніма «русин» на периферії етнічної території українців пов'язано з тим, що націоконсолідаційні процеси на пограниччі їхніх історичних земель відбулися дещо

³⁸ Цит за кн.: *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: історико-літературний нарис. – Ужгород, 1991. – С. 18.

³⁹ *Fischer F.* Rusini: Zarys etnografij Rusi. – Lwów, 1928; *Kaindl R. F.* Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen. – Czernowitz, 1896; *Kaindl R. F.* Haus und Hof bei den Rusnaken // *Globus*. – Wien, 1897. – N 71; *Kaindl R. F.* Ethnographische Streifzuge in den Ostkarpathen. Beitrage zur Hausbauforschung in Oesterreich. – Wien, 1898. – 245 s.

пізніше, аніж у центрі. Причини тривалого побутування русинської етнотермії на Закарпатті відомі вітчизняні й зарубіжні вчені (М. Тиводар, М. Мушинка, М. Сополіга, М. Панчук, Ю. Бача, М. Мозер, М. Мишанич, Г. Кожоляно, В. Балущок, І. Буркут та ін.) також пов'язують з історичною етапністю націоконсолідаційних процесів у середовищі українців краю, а ще – з наслідками складних суспільно-політичних ситуацій – анексією Закарпаття сусідніми державами й поділом його людності адміністративно-політичними кордонами, що гальмувало загальноукраїнські об'єднавчі процеси⁴⁰. З цього приводу М. Сополіга слушно зауважує, що «Формування етнічної чи національної свідомості відбувалося тут значно повільніше, порівняно з основною масою українців, а також у довготривалій ізоляції від неї»⁴¹.

⁴⁰ Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у ХХ столітті...; *Mušinka M., Mušinka A. Národnostná menšina pred zánikom?* – Prešov, 2011. – 618 s.; *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995; *Мишанич О.* Карпаторусинство: його джерела і еволюція у ХХ ст. – К., 1992; *Буркут І.* Русинство: минуле і сучасність. – Чернівці. – 2009; *Сополіга М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Народна творчість та етнологія. – К., 2010. – № 3; *Бача Ю.* Закарпатські українці у пошуках національної орієнтації // Українські Карпати. – Ужгород, 1993; *Балега Ю.* Політичне русинство, або фенцико-бродіївські привиди на Закарпатті. – Ужгород, 2010; *Балега Ю., Сірка Й.* Хто ми є і чий ми діти? – К., 1991; *Белій Л.* Псевдонауковий дискурс етнотермії ідентифікації населення прикордонних районів Карпат посттоталітарної доби // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Свидник, 2011. – Вип. 26; *Кожоляно Г.* Українці-русини Галичини і Буковини: історія-сучасність // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Свидник, 2011. – Вип. 26; *Балущок В.* Українська етнічна спільнота...

⁴¹ *Сополіга М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику. – Пряшів, 2001. – Вип. 22. – С. 209.

Відомий учений-етнолог з Ужгорода М. Тиводар указує на непереконливість концепцій адептів політичного русинства, котрі вибудовують аргументацію етнічної окремішності закарпатців від українців на підставі відмінностей етнотермінології. Він зазначає, що, по-перше, природа і сутність етнічності не вичерпуються етнічним, а базуються на цілій системі етноідентифікуючих чинників, а по-друге, нібито диференціюючий етнічний «русини» ще в ХІХ – на початку ХХ ст. був спільною самоназвою українців усіх етнічних земель: як на Закарпатті, Пряшівщині, Лемківщині, так і в Галичині, на Волині, Поділлі та Півдні України (Новоросії)⁴². У своїх ґрунтовних студіях М. Тиводар глибоко аналізує розмаїття етнічності Закарпаття, розкриває сутність етногенетичних процесів у краї. Щодо питання державно-політичної належності етноісторичного Закарпаття в Х–ХІ ст., то М. Тиводар на підставі історичних та археологічних даних стверджує пов'язаність суспільно-політичного життя місцевого племені білих хорватів наприкінці І тисячоліття з Києворуською державою. Він поділяє думку С. Папа про ймовірність входження Закарпаття до складу Руської держави Володимира Святославича⁴³. Видається слуш-

⁴² Див.: *Тиводар М.* Новітнє русинство – пережиток геополітичних інтересів першої половини ХХ століття // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.). Матеріали міжнародної наук. конференції. 26–27 верес. 1996 року. – Ужгород, 1997. – С. 179–182; *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995; *Тиводар М.* Початки становлення української національної свідомості на Закарпатті // Українська мова на Закарпатті: у минулому і сьогодні. Матеріали наук.-практ. конференції (Ужгород, 5–6 трав. 1992 р.) – Ужгород, 1993. – С. 298–303; *Тиводар М.* Етнодемографічні процеси на Закарпатті (І – початок III тисячоліття) // Народна творчість та етнологія. – 2010. – № 1.

⁴³ Див.: *Пан С.* Історія Закарпаття. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. I. – С. 219–221.

ною також аргументація М. Тиводара про пов'язаність Закарпаття не з Великою Моравією (як стверджують деякі дослідники), де в кінці IX ст. панував католицизм, а з Київською Руссю (оскільки в русинів-українців етноісторичного Закарпаття на цей час домінував візантійський обряд). Дослідник акцентує увагу на внутрішніх і зовнішніх джерелах сучасного політичного русинства, указує на геополітичний контекст активізації русинського руху і його ситуативну природу, виокремлює чинники, що впливають на ідентифікаційні практики та мовно-культурні пріоритети місцевої людності Закарпаття.

Одним з аргументів на користь законності домагань політичної окремішності адепти політичного русинства називають специфіку місцевої розмовної говірки, яка, безперечно, має діалектні особливості в межах загальнонаціональної літературної мови. Розмовну форму місцевої закарпатської говірки ґрунтовно досліджували як вітчизняні, у тому числі й закарпатські мовознавці (І. Верхратський, А. Залеський, Р. Керста, І. Панькевич, С. Бевзенко, Ф. Жилко, І. Чередниченко), так і лінгвісти багатьох країн Європи (росіяни – М. Антошин, Г. Геровський, Г. Клепикова, Л. Петров; поляки – А. Вінценз, В. Курашкевич, Я. Рігер, З. Штібер; чехи – Й. Віра, Я. Гусек, О. Лешка, Я. Моравець; словаки – Ш. Ліптак, Л. Новак, С. Тобік, С. Цамбел, мадяри – Л. Балог-Бейрі, Л. Деже; румуни – З. Пенюк, Й. Патруц, Р. Удлер; болгари – Д. Кринджала, В. Погорелов; навіть норвежці – О. Брех). Усі вони сходилися на тому, що ці говори і типологічно, і генетично є говорами української мови⁴⁴. Одна з найґрунтовніших праць про закарпатську говірку була написана видатним ученим-мовознавцем і опублікована в Празі ще в 1938 році під промовистою назвою: «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей». Як відомо, регіонально-

⁴⁴ Див.: *Чучка П.* Національна свідомість закарпатських українців... – С. 10.

краєву специфіку має також мова населення Полісся, Поділля, Слобожанщини, проте це не може бути аргументацією на користь кодифікації цих місцевих діалектів як окремих мов, адже не лише українська, а й усі національні мови мають діалектні відгалуження, що фактично є закономірністю для функціонування будь-якої національної мови.

З огляду на сепаратистські політтехнології, зав'язані на мовному питанні й запроваджувані щодо русинів-українців упродовж останніх десятиріч, що спричинили етнонаціональні та мовно-ідентифікаційні деформації, видається надзвичайно актуальним спостереження відомого вченого етнолога з Пряшівщини М. Сополиги про загальноукраїнське коріння місцевого діалекту русинів Східної Словаччини): «у своєму фонетичному, морфологічному, синтаксичному та лексичному складі цей діалект зберіг усі характерні ознаки східнослов'янської мовної групи. Первісний, тобто основний, запас слів сільського населення, який служив для комунікації в рамках сімейного та суспільного життя, але й у традиційних формах заняття, є, безперечно, український»⁴⁵. Підкреслюючи роль мови як визначального етнічного індикатора, що одночасно виконує інтегруючу функцію між членами етнічної групи та діє як комунікативний бар'єр щодо інших етносів, М. Сополига простежує негативні процеси словакізації місцевої лемківської (української) говірки, що відбувається під впливом зовнішніх чинників та за умов незадовільного стану української національної освіти. Унаслідок штучної словакізації, на думку автора, формується лексична відмінність лемківсько-русинської говірки від літературної української мови, що використовується певними політичними силами як аргумент на користь ідеї про окремішність, «самобутність цього

⁴⁵ Сополига М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини...– С. 213–214.

діалекту, який нібито не має нічого спільного з літературною формою української мови»⁴⁶.

Іншим фактором, що використовується для легітимізації домагання політичної окремішності русинів-закарпатців, на думку прихильників цієї доктрини, є відмінність матеріальної і духовної культури закарпатців від української. Проте вже за часів незалежності з'явилася (окрім великого обсягу замовної антиукраїнської за характером публіцистики, що популяризує на аматорському рівні міф про етнічну окремішність русинів), чимало ґрунтовних і об'єктивних сучасних досліджень головно вчених-лінгвістів, етнографів та істориків Закарпаття, Буковини й Словаччини, які спростовують подібні твердження. Вони на значному польовому й документальному матеріалі розкривають особливості та загальнонаціональні риси етнокультури українців-русинів Закарпаття як невід'ємної складової української моделі етнокультури, джерельно доповнюючи й концепційно підсилюючи здобутки попередників – учених кінця ХІХ – початку ХХ ст., котрі досліджували етнічність і етнокультуру угорських русинів (І. Франко, Хв. Вовк, Ф. Потушняк та ін.). У виявленні, фіксації та вивченні етнокультурної спадщини Закарпаття чи не найбільшим, порівняно з напрацюваннями інших вітчизняних учених, є доробок В. Гнатюка, котрий здійснив численні фольклорно-етнографічні експедиції в Угорську Русь і опублікував у шести томах «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (Л., 1897–1910. – Т. I–VI); «Угро-руські духовні вірші» (Л., 1902); його перу належить і низка спеціальних розвідок (Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині) // ЗНТШ. – Т. 22. – Л., 1898. – С. 1–58; Русини Пряшевської єпархії і їх говори // ЗНТШ. – Т. 35–36. – Л., 1900. – С. 1–70; Словаки чи русини // ЗНТШ. – Т. 42. – Л., 1901. – С. 1–81 та ін.).

⁴⁶ *Сополига М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини... – С. 214.

Дослідження етнографічної спадщини населення Закарпаття та Східної Словаччини в минулому й сучасному дозволяє виявити єдність української народної моделі матеріальної і духовної культури з її регіональними відгалуженнями та дає підстави заявляти про етнокультурну спорідненість закарпатських русинів з українством.

Неспростовним аргументом на користь етнічної єдності русинів Пряшівщини з українським народом є передусім пам'ятки матеріальної культури, зокрема дерев'яні церкви, форми поселень, первісні форми забудови дворів, окремі види світських та житлових будівель, давньоукраїнський різновид печей, меблі та інше хатне начиння в українсько-русинських селах Закарпаття і Східної Словаччини, які за їх етнографічними характеристиками та особливостями належать до найдавніших виявів української етнокультури. На розлогій фактографічній основі даних з народного житлобудівництва Східної Словаччини визначний український етнолог із Пряшівщини М. Сополига підготував і опублікував низку фундаментальних монографій («Народна архітектура українців Східної Словаччини» (1976), «Народне житло українців Східної Словаччини» (1983), «Перлини народної архітектури» (1996), «Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва» (2011) та ін.), наскрізною ідеєю яких є положення про те, що «найдавніші будівельні пам'ятки у досліджуваній області... – це яскраві докази того, що культура цього народу має українську основу і є її складовою частиною»⁴⁷.

Характер житлобудівної традиції та особливості громадського й матеріального побуту населення (одяг, народне харчування, господарські заняття) висвітлені в дослідженнях М. Со-

⁴⁷ Див.: *Скрипник Г.* Видатний дослідник етнокультури та етноідентифікаційних процесів українців Східної Словаччини // Народна творчість та етнологія. – 2011. – № 1. – С. 19.

полиги «Tradicie hmotnej kultury ukraincov na Slovensku» (2006), М. Тиводара «Традиційне скотарство українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.» (1994), Ю. Гошка «Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття ХІV–ХІХ ст.» (1990), Я. Тараса «Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат» (2007); у збірнику «Східно-християнські сакральні пам'ятки на словацько-польсько-українському пограниччі» (Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Свидник, 2010. – Вип. 25) та ін. Зазначені видання є потужною науковою документально-доказовою базою української етнічності закарпатського населення.

Переконливими фактами щодо українських етнічних витоків населення Закарпаття і Східної Словаччини є численні зразки його духовної творчості – пісні, звичаї, обряди, вірування, легенди, перекази, казки, приказки та інші форми усної народної творчості. Саме ці перлини усної народної творчості промовляють про своїх творців і їхню етнічність зі сторінок численних фольклорних збірників і праць: М. Мушинки – «3 українського фольклору Східної Словаччини» (1963), Антологія фольклору українців Словаччини «3 глибини віків» (1967), «Фольклор русинів Воєводини» (1976, 1988), «Народна культура південних лемків» (1988), «Голоси предків» (2002); І. Хланти – збірники «Народних пісень села Арданово», «Ой видно село» (2003) та «Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах» (2009); І. Сенька – «Закарпатський фольклор у Всеукраїнському контексті» (Українські Карпати. – 1993), «Ментальність русинів-українців» (Ужгород, 1996); В. Гошовського – «Украинские песни Закарпатья» (1968) та ін.

Надзвичайно інформативним, без перебільшення, енциклопедичним виданням з проблематики мови і культури українців-русинів історичного Закарпаття є також «Науковий збірник Музею української культури у Свиднику», рубрики якого з

історії, етнографії та фольклористики, мовознавства та літературознавства репрезентують повновартісну панораму досліджень з різних україністичних дисциплін за матеріалами головно Пряшівщини. Оpubлікування Музеєм «Атласу українських говорів Східної Словаччини» Василя Латти та «Historia Carpatho-Ruthenorum» Михайла Лучкая і численних студій з різних царин духовної культури народу стало резонансною подією слов'янської гуманітаристики. Адже це видання, які заповнюють прогалини вітчизняної науки і збагачують палітру україністичних студій, промовляючи до сучасних і прийдешніх поколінь мовою фактів і наукових аргументів.

Оплотом етнічності, виразною ідентифікаційною ознакою українсько-русинського населення Закарпаття та Пряшівщини постає також віросповідання, належність до пастви церкви східного обряду, на яку опирається народна культура. За М. Сополігою, взаємозв'язок «етнічних і конфесійних ознак східнослов'янських русинів-українців є настільки сильним, що інколи дуже важко, ба навіть неможливо встановити, котра ідентифікація є вирішальною».

Щодо використання етнонімів «Русь» / «русин» сусідніми державами, то відомо, що у XVIII ст. корелятивна пара «русин-руський» закріпилася у поляків, словаків та чехів у значенні «українець», «український» і в цьому сенсі, за спостереженнями дослідників, вживається впродовж останніх 200 років. Етноніми «рутен», «русин», як зазначалося, з XIX ст. використовуються також угорцями для назви українців Закарпаття, Галичини та Буковини.

У Московському князівстві терміни «русин» / «Русь» спочатку використовувалися головно на позначення жителів південно-західних земель Русі, тобто стосовно українців та білорусів. Згодом на землях Московії для означення людності північно-східних земель почали використовувати як етнонім прикметни-

кову форму «русский», натомість на українських та білоруських землях XIV та XV ст. терміни «русини», «руський» продовжували вживатись як назва населення (з часу національно-визвольної війни українців XVII ст. їх поступово починає витісняти самоназва «козаки», «українці»). З приводу заміни самоназви «русин» / «руський» на «козак» / «українець» М. Грушевський писав: «...козацтво ... ставало репрезентантом цілого народу, всіх верств, а наслідком того терміни: нарід козацький, нарід козако-руський, і заміна понять козацтва і українсько-руського народу – се річ широко розповсюджена у другій половині XVII і XVIII віках»⁴⁸.

Спростовуючи новітні спроби деяких політичних сил Росії утвердити серед закарпатців думку про їхню спорідненість нібито саме з Росією і в такий спосіб посилити свій геополітичний вплив на регіон, відомий буковинський історик І. Буркут, зокрема, указує на політичну сутність і безпідставність цих дій і доктрин, зазначаючи, що московська світська еліта щонайменше до середини XVII ст. не мала «відчуття історичної східнослов'янської єдності», лише після Переяславських угод з політичних міркувань починають у Москві заявляти про «єдність Русі»⁴⁹.

Нині в більшій частині східного слов'янства етнонім «русин» та споріднені з ним терміни вийшли з активного вжитку, проте для нерозчленованого позначення всіх східних слов'ян деякі з наших сусідів (македонці й поляки) до цього часу вживають назви «руські», «русини», а болгари для всіх східних слов'ян зберігають давній термін «руснак». «Русинами» називає себе части-

⁴⁸ *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельницщина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Л., 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 18.

⁴⁹ *Буркут І.* Русинство: минуле і сучасність. – Чернівці, 2009. – С. 28.

на сербських, румунських, словацьких та польських українців та карпато-українська еміграція в Америці.

Політизація «русинства» й актуалізація використання цієї народоназви для сучасного населення Закарпаття є свідомо зорганізованими, антиукраїнськими за характером, акціями і геополітичними проектами зовнішніх і внутрішніх владних чинників, спрямованих на дестабілізацію ситуації в Україні. Розкриваючи політичну природу причин, через які історична етноназва сьгоднішніх українців «русини» стала предметом різних спекуляцій, М. Сополіга слушно зазначає, що подібно до того, як уже із XVI ст. Московська держава, запозичивши для себе етнополітонім «Русь», намагалася відмежувати його від русинів-українців, протидіючи вживанню на українських землях етнополітонімів «Русь», «Україна» і запроваджуючи щодо них зневажливі, з відтінками маргінальності терміни «малорос», «малорус», «Мала Росія», так само й на Закарпатті – в інтересах угорських пануючих верств і з метою посилення роз'єднаності, сепаратистських тенденцій в українсько-русинському середовищі – заборонялося використання націоконсолідуючої назви «українець» і зумисне консервувалися назви «угророс», «карпаторос», «карпаторус», «карпаторусин», «підкарпатський русин», «рутен». На протидію такій політиці і задля збереження й об'єднання українсько-русинської етнічної групи в Угорщині та Словаччині самими українцями «вже в минулому столітті вживаються терміни “русин-українець”, “українець-русин”, “русько-український”, “українсько-руський” і т. п. Ці терміни з тих самих міркувань актуальні й сьогодні»⁵⁰.

Усупереч підтримуваній чужинецькими владами доктрини про «окремішність підкарпатських русинів», заборону публічного вжитку термінів «Україна» і «український» щодо місцево-

⁵⁰ Сополіга М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини... – С. 216.

го закарпатського люду в 1920-х – першій половині 1940-х років, щораз більше закарпатців декларувало свою українську орієнтацію. На Першому з'їзді молоді Закарпаття в Ужгороді (7 липня 1929 р.) було прийнято декларацію, у якій стверджувалося: «Проголошуємо всьому культурному світові, що ми, підкарпатські русини, є частиною великого українського народу і що наша мова та наша література була, є і буде та сама, що наших братів і з того боку Карпат». Подібне рішення було прийнято й на Всепросвітянському з'їзді 1937 року, у маніфесті якого до українського народу Підкарпаття йшлося про таке: «...в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-міліонового українського народу». Спростовуючи твердження, що українськість на Закарпаття принесли «советы», О. Мишанич писав: «Насправді ж, українство на Закарпатті розвивалось як природний процес переростання етнічної групи в народ, не під тиском, а всупереч волі Сталіна і радянської комуністичної системи, і вже зовсім не під керівництвом Комуністичної партії»⁵¹. «Деформації в економічному, культурно-національному й релігійному житті, неконтрольовані міграційні процеси, – на думку вченого, – призвели до того, що якась частина корінного населення готова сьогодні зректися свого українства, сховатися в щілину “карпаторусинства”, повернутися знову на становище етнічної маси, національної меншини»⁵².

Суб'єктивний і штучний характер русинської проблематики, її зав'язаність на геополітичні інтереси інших держав та дестабілізуючу роль у націотворчих процесах сучасної України підкреслюють у своїх працях відомі українські вітчизняні й зарубіжні вчені М. Тиводар, Ю. Бача, О. Мишанич, В. Маркусь,

⁵¹ *Мишанич О.* Політичне русинство: історія і сучасність... – С. 14–15.

⁵² Там само. – С. 16.

М. Мушинка, М. Сополига, М. Панчук, О. Майборода, П. Чучка, Л. Белей, Ю. Балега, Г. Кожоляно, М. Штець, О. Курінний та десятки інших визначних дослідників, передусім уродженців Закарпаття та Східної Словаччини.

Проблема єдності українства (з огляду на посилення сепаратистських тенденцій, інспірованих деякими зовнішньополітичними силами та окремими заангажованими політиками Закарпаття та Сходу України) постала за часів незалежності як одна з найважливіших у системі стратегії внутрішньої безпеки держави. Принципова наукова позиція українських учених Закарпаття та Словаччини, відображена у їхніх працях як кінця минулого століття, так і початку нинішнього, істотно доповнює об'єктивною етнологічною аргументацією спектр досліджень з етнокультурної та етнічної історії України, спростовує новітні псевдонаукові концепції і протистоїть чужим геополітичним домаганням.

Як слушно зауважував відомий дослідник українського фольклору Поділля М. Левченко, «скільки усяких клевет і видумок пускали вороги української національності..., але кожен, хто перечитає оцей том подільського фольклору..., кожен безсторонній читач наочно бачить, що ніякі політичні кордони не розбили вікової єдності в мові нашої України по цей бік Збруча і по той бік: це нерозривно одна-єдина Україна»⁵³.

Ганна Скрипник

⁵³ Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-их років / упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. I–II. – С. XVIII.

ЧАСТИНА І

ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ. ІДЕЙНІ ДЖЕРЕЛА ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕГІОНАЛЬНОГО СЕПАРАТИЗМУ

Олекса Мишанич

I

«Карпаторусинство» – культурно-політична течія в національно-визвольному русі Закарпаття другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., що сформувалася серед місцевої інтелігенції і духівництва як одна з регіональних відгалужень панславізму та «москвофільства». Кінцевою метою «карпаторосів» було проголошення себе окремим народом у складі Австро-Угорщини, а згодом – Угорщини і Чехословаччини. У ХІХ ст. «карпаторусинство» мало частково антиугорський характер, тяжіло до галицького і буковинського «москвофільства». Його ідеологи – А. Добрянський, О. Духнович, І. Сільвай, Є. Фенцик та інші – орієнтувалися на царську Росію, прийняли російську літературну мову – «язык образованного сословия» – у художній творчості, пресі, освіті. Насправді, це було «язичіє» – суміш російської і церковнослов'янської мов з незначними місцевими діалектними ознаками і мадяризмами. Галицькі, буковинські й закарпатські (угорські) «карпатороси» вважали себе одним народом – русинами Австрійської держави. Після австро-угорського дуалізму 1867 року Угорщина почала наступати на культурно-національні права закарпатців, піддаючи їх насильній

Олекса Мишанич

угорській асиміляції. У цей час «карпаторусинство» стало одним із засобів збереження своєї національної ідентичності. Потяг до великої слов'янської держави – Росії, її культури й мови диктувався політичними чинниками. Оскільки українці в той період не мали своєї держави, були малоросами у складі Російської імперії, офіційно користувалися російською мовою, то, зрозуміло, закарпатці, визнаючи свою належність до «малорусского племени», усе більше поглядали на Північ – Москву і Петербург, звідки чекали порятунку від національної і культурної смерті. Вони тягнулися не до російського народу і його культури, а до Російської держави, яка не шкодувала коштів і сил, щоб залучити в орбіту свого впливу всі слов'янські народи. Не рахувалася вона лише з «малоросами», уважаючи їх «южно-руским племенем». Та оскільки галицькі, буковинські й угорські русини перебували в чужих державних організаціях, Росія заглавала з ними, послідовно створюючи з них окремі народи – «общеросов», «карпаторосов», «угроросов», відокремлюючи їх від «малоросов» і, тим паче, від українців, які із середини XIX ст. заявили про себе як про окрему державотворчу націю.

Закарпатські будителі XIX ст., які репрезентували переважно місцеву дрібну клерикальну інтелігенцію, зробили свій внесок у розвиток місцевої карпаторуської культури. Та їхня орієнтація на Росію, перехід на «образованный русский литературный язык», місцевий руський патріотизм, що зводився до вірнопідданства і запобігання перед угорською владою, не дали результатів. Вони не зачепили глибинних пластів народної культури, не вплинули на пробудження національної самосвідомості русинів, поступово роблячи з них «греко-католиків мадярів».

Коли після 1867 року Угорщина розпочала планомірний наступ на національні меншини, угорські русини не мали жодних засобів протистояти цьому рухові. Росія перебувала далеко, її

Політичне русинство...

мова і культура були тут чужими, не мали впливу на більшість руського населення. Усе йшло до того, що Угорська Русь справді мала стати угорською. Небачене зубожіння закарпатських русинів на межі ХХ ст., масова еміграція за океан, зростання лихварського капіталу не віщували нічого доброго. На захист угорських русинів виступили галицькі русини. Відомий документ від 1896 року¹, підписаний І. Франком, М. Павликом, Ю. Романчуком, А. Чайковським, К. Трильовським, В. Будзиновським та іншими видатними галицькими політичними й культурно-громадськими діячами, є свідченням того, що в цей час «...нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським, дарма, що сповнювання сего ніби патріотичного обов'язку вело за собою економічну руїну, духовну темноту і безпомічність півміліонової маси народа...»².

Другим важливим документом про становище закарпатців на початку ХХ ст. є меморандум угорського економіста Е. Егана, виданий українською мовою³. Е. Егану доручили проводити так звану «Верховинську акцію», розпочату нібито для поліпшення економічного становища закарпатців. Він з розпукою дивився на «сей умираючий нарід», наголошуючи, що на Верховині «...в руських селах крім священика та учителя нема звичайно ні одного письменного чоловіка»; описав страшну нужду верховинців і дійшов невтішного висновку, що «...нарід, якому взагалі ніхто в світі не подає помічної руки – сей нарід буде поступенно упадати матеріально і морально чимраз нижче, поки не загине»⁴. До цих протестів і меморандумів ніхто не прислухався, винародовлення і нищення угорських русинів тривало. У 1907 році навіть початкові школи Закарпаття перевели на угорську мову навчання. Розпочалася акція і з переведення на угорську мову церковного богослужіння та заміни в друкованих виданнях кирилиці латинкою. Тільки Перша світова війна і розвал Австро-

Олекса Мишанич

Угорщини врятували закарпатських русинів від повної загибелі. У 1919 році Угорська Русь вийшла зі складу Угорщини і ввійшла до новоствореної Чехословацької Республіки під назвою «Підкарпатська Русь». Почався новий період її історії.

Та доленосним для Закарпаття було не вимушене приєднання до Чехословаччини, а рішення народних рад – Старо-Любовнянської, Свалявської, Мараморош-Сиготської, нарешті, рішення Хустського всенародного конгресу від 21 січня 1919 року (420 делегатів з усіх районів краю) про возз'єднання Закарпаття з Українською Соборною Державою. Закарпатці відрядили своїх делегатів з рішенням про возз'єднання до Західноукраїнської Народної Республіки (Станіславів) і Української Народної Республіки (Київ). Як відомо, ці рішення не були втілені в життя. Підкарпатську Русь від України відділили два державні кордони – польсько-чехословацький і польсько-радянський. Представник Чехословаччини на Паризькій мирній конференції Е. Бенеш заявив 5 лютого 1919 року, що «...русини на південь від Карпат – це той самий народ, що й русини у Східній Галичині, від яких вони були відділені Карпатськими горами»⁵. Творці Чехословацької Республіки Т. Масарик і Е. Бенеш уважали «...Чехословаччину опікуном Рутенії і були охочі відступити це опікунство, коли український народ стане національно об'єднаним»⁶. Це сталося в 1944–1945 роках, коли ЧСР добровільно погодилася на возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Але в 1920–1930-х роках ситуація для Українського Закарпаття виявилася несприятливою. Лідери ЧСР всіляко зволікали з обіцяною автономією і почали форсувати чехословацьку орієнтацію краю, творити окремих руський народ, який би схилився не до українського Сходу, а до чеського Заходу. Той самий Е. Бенеш, уже як міністр закордонних справ ЧСР, перебуваючи на Закарпатті 1934 року, чітко визначився з

Політичне русинство...

російською, українською і місцевою, карпаторуською, орієнтацією краю, віддаючи перевагу місцевому русинізму, хоча позірно запевняв, що цю справу має вирішити обраний сойм. Е. Бенеш досить відверто проголошував, оскільки був у цьому переконаний, що «...державно і політично Підкарпатська Русь міститься в межах Чехословацької Республіки, дефінітивно на цілі століття її політична приналежність тим вирішена, до Мадярщини вона вже не вернеться, а до України або до Росії дістатися не зможе через нинішні й майбутні позиції Польщі»⁷. Прогноз Е. Бенеша, що «...доля Підкарпатської Русі нині на століття зв'язана з долею Чехословаччини»⁸, не здійснився. Через п'ять років Перша Чехословацька Республіка перестала існувати, а Закарпаття в березні 1939 року окупувала фашистська Угорщина. У 1944–1945 роках зникли також і два державні кордони, які відділяли Закарпаття від України. Зрозуміло, що Е. Бенеш лукавив, коли заявляв, що «...підкарпаторуський народ через своє визволення в 1918 р. дістав окреме нове призначення. Вперше в своїй історії він становить самостійну національну, політичну й адміністративну одиницю...»⁹. Про яку самостійну одиницю могла йти мова, якщо Прага послідовно відмовляла Підкарпатській Русі навіть у жалюгідній автономії, уважаючи закарпатців відсталим, незрілим і недержавотворчим народом?

У 1920–1930-х роках Прага проводила на Закарпатті таку саму національну політику, що й Угорщина на початку ХХ ст. Якщо Угорщина схиляла русинів до Святостефанської корони, робила з них окремих народ – рутенів, угорських русинів, греко-католицьких мадярів, називаючи їх «gens fidelissima» («найвірніший народ»), – і переконувала, що вони не мають нічого спільного з Галичиною і Східною Україною (на той час – Мало-росією), то демократична ЧСР хизувалася слов'янським братерством, переконувала закарпатців у своїй щирій слов'янській

Олекса Мишанич

любові і приязні, свідомо творячи з них також новий малий народ, «уламок нації» (Е. Бенеш), якому доля судила навіки перебувати у складі Чехословаччини. Потяг закарпатців до України Е. Бенеш називав «фантазіями» і серйозно погрожував, що чехословацька влада «...подавить рішуче й нещадно <...> інтриги й розкладову працю іредентистичну, живлену тут із чужини»¹⁰, тобто з України.

Більшість закарпатських громадсько-культурних діячів і письменників ХІХ ст. вважали закарпатців («угрорусских», «венгерских россиян», «карпатских русских», «угрорусинов», «русинов Мадярії», «подбескидских русинов» та ін.) частиною «южнорусского народа», «малороссиян» і стверджували, що «Русь одна» (О. Павлович, Є. Фенцик), розрізняючи «Великую Россию» і «Малую Россию». Вони культивували близькість Закарпаття до Галичини, не сумніваючись, що «подбескидські» і «забескидські» русини – один народ; постійно друкувалися в галицьких «москвофільських» виданнях, відстоюючи інтереси Угорської Русі. Найбільше прислужилися до утвердження галицько-закарпатської єдності О. Духнович, О. Павлович, А. Кралицький, Є. Фенцик. Рядки О. Духновича «Бо свои то за горами, – не чужи: Русь єдина, мысль одна у всіх в души» стали крилатими. О. Духнович добре усвідомлював, що «...жієм тут тим же сердцем и душой, с тим же словом и во вірі той самої» і був переконаний, «...что Карпаты не розлучат вічно нас»¹¹. Такої ж думки про Закарпаття були і в Галичині й Буковині. Буковинський історик, етнолог і фольклорист Г. Купчанко у своїй книзі писав: «Такий самый народ, як в Буковині и Галичині, жіет и в сосідной с Буковиною и Галичиною Угрії або, лучше сказавши, в Угорской Руси»¹².

Політичне русинство...

Починаючи з 60-х років XIX ст. Угорська Русь стає об'єктом серйозних наукових зацікавлень українських учених. Праці Я. Головацького, Ю. Целевича, В. Лукича, М. Драгоманова, В. Гнатюка, І. Верхратського, І. Франка, М. Павлика та інших привернули увагу широкого загалу до цього краю, заохотили до наукової праці і самих закарпатців (Ю. Жаткович, Г. Стрипський). Історик і етнолог Ю. Жаткович у своїй ненадрукованій праці «Замітки етнографічні з Угорської Русі» (1896) зауважив: «Мы тут под словом “русин” тих обывателей розуміме Угорщины, котори принадлежат к малоруському народу, живущему во Галиции, Буковині и Южной Россіи, и котори исповідуют греко-католическу віру»¹³. Його молодий сучасник І. Бращайко також уважав, що Угорська Русь – це «...мала частиця українсько-руського народу...», яка «...має багату і красну поезію...» і «...вірно задержала поетичну вдачу нашого українсько-руського народу, так як другі прикмети і звичаї своїй найбільших братів»¹⁴.

І. Франко започаткував наукове дослідження карпаторуського письменства XVII–XVIII ст., яке, на його думку, «...виявило до певної міри свою окрему фізіономію і повинно зайняти своє місце в загальній конструкції нашої літературної історії як один із її добре обрисованих типів»¹⁵. Пам'яткам із Закарпаття в цьому письменстві відведено чи не чільне місце. І. Франко дав оцінку майже всім літературним явищам Закарпаття і авторам XIX ст. Він стримано висловлювався про твори, писані «образованным літературным языком», натомість високо цінував народне письменство і тих авторів, які відображали народне життя і користувалися живою народною мовою.

Чи не найбільше для відродження угорських русинів наприкінці XIX – на початку XX ст. зробив В. Гнатюк. Його фольклорно-етнографічні експедиції в Угорську Русь і численні пу-

Олекса Мишанич

блікації, зокрема «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (Л., 1897–1910. – Т. I–VI) і «Угро-руські духовні вірші» (Л., 1902), стали тривкою пам'яткою духовного життя закарпатців, «їхнім внеском у загальноукраїнську духовну культуру».

Незважаючи на значний поступ науки в дослідженні закарпатських русинів як гілки українського народу, угорська шовіністична політика на початку ХХ ст. ігнорувала будь-які здобутки науки. Ліквідація мізерного руського шкільництва в 1907 році, агресивний наступ на кирилицю і церковнослов'янське богослужіння, обов'язкове знання угорської мови всіма державними службовцями-русинами, виховання «добрих угорських патріотів» – усе було спрямоване на повне винародовлення угорських русинів. Мадьяризація набирала потворних форм і прирікала руський етнос Закарпаття на зникнення.

Щоб цілковито відірвати закарпатських русинів від русинів галицьких і водночас від східних українців («малоросіян»), угорська шовіністична пропаганда почала творити міф про окремішність угорських русинів. Вони мали стати окремим народом, історія і культура якого була б пов'язана тільки зі Свято-стефанською короною. Для цієї справи залучили змадяризованих уже університетських професорів А. Годинку, Ш. Бонкала і доктора Г. Стрипського. Саме вони є авторами міфу про належність закарпатців до західної культури, їхню споконвічну підлеглисть і вірність Угорській короні. Заперечувалися менші зв'язки Закарпаття з Галичиною і Україною, і все його буття підпорядковувалося Угорщині. Ішлося не про збереження нехай навіть локального руського етносу, а форсувалося змадярення русинів, перетворення їх у «добрих маляр». Ця угорська модель витворення із закарпатських русинів окремого народу і поступова його асиміляція була згодом використана чеською, уже ніби демократичною владою. Лише тут закарпатці, як окремий

Політичне русинство...

народ, поверталися до «слов'янського брата», де і їх також чекало винародовлення.

З початком Першої світової війни стало очевидним, що обидві ворогуючі імперії – Австро-Угорська і Російська – розваляться, а на їхньому місці виникнуть нові, незалежні держави. Угорщина готувалася до цього фінішу. У Будапешті 1916 року почав виходити спеціальний двотижневик «Україна» («Україна»), присвячений українським справам. Головним редактором його був Г. Стрипський, закарпатський русин. У журналі не висвітлювали проблем закарпатських русинів, бо вважали Закарпаття частиною Угорщини, окремішньою від України, а закарпатців – окремим народом. Угорщина не сподівалася, що закарпатські українці після війни порушать питання про вихід з її складу і приєднання до України.

Угорщина в 1918 році була готова надати Закарпаттю автономію, угорський парламент видав 21 грудня 1918 року закон про автономію «Руської Країни» в межах Угорщини, але до його реалізації не дійшло. Закарпатці рішуче заперечили проти подальшого перебування у складі Угорщини і на Хустському конгресі від 21 січня 1919 року вирішили свою долю – приєднатися до Соборної України. Історичні обставини сформувався так, що акт злуки не відбувся, Закарпаття ввійшло до складу Чехословацької Республіки. Розпочалася його двадцятирічна боротьба за обіцяну автономію, за своє національне самоусвідомлення, за переростання етнічної маси в народ, яка завершилася в березні 1939 року перемогою Української Правди за Карпатами, створенням легітимної Карпатоукраїнської держави. Двадцятирічне перебування Закарпаття у складі Чехословацької Республіки сприяло тому, що тут відбулося культурно-національне відродження, підкарпатські русини стали закарпатськими українцями, «земля без імені» дістала свою назву – «Карпатоукраїнська

Олекса Мишанич

держава» з державною українською мовою, українською символікою і гімном «Ще не вмерла Україна». З березневих подій 1939 року розпочався новий відлік історії Закарпаття як частини Соборної України, що в довготривалій боротьбі визначилася національно і перестала бути іграшкою в руках сусідів. Шлях до цього самовизначення виявився нелегким, але закарпатські українці із честю подолали його і стали народом.

II

Із входженням Закарпаття до складу Чехословаччини національне питання не було розв'язане. Уже на початку 1920-х років тут оформилися три культурно-національні орієнтації: російська, українська і місцева – карпаторуська.

Об'єднані в Товариство ім. О. Духновича, русофіли прийняли російську літературну мову, триколовий прапор Російської імперії і, підтримані російською білою еміграцією, почали переконувати місцеве корінне руське населення, що «...русский и русин значит то самое...», що «...наша народность русская, ибо мы – русский народ...», а «...всех русских есть больше, чем 100 миллионов»¹⁶, тобто проводили російську імперську ідею. «Карпаторусский народ» уважали частиною російського народу, а українців визнавали як «...следующие враги русского народа после коммунистов»¹⁷. Спекулюючи на приязні населення до своєї старої самоназви «русин», русофіли намагалися творити новий «карпаторусский» народ з російською імперською орієнтацією. Цей напрям підтримувала чеська офіційна влада, а пізніше – і угорсько-фашистські окупанти, бо він не був політичною загрозою, ірредентою, а вів фактично до асиміляції русинів. Відцуравшись своєї рідної мови, до якої русофіли ставилися зневажливо – як мови пастухів і селян, не вивчивши належно російської мови, «карпаторусская» інтелігенція в щоденному

Політичне русинство...

побуті послуговувалася мовою панівної нації, як правило, – угорською. Шкільна, гімназійна молодь з любов'ю ставилася до російської мови і літератури, багато молодих письменників розпочинало свою творчість російською мовою і досягло певних успіхів, однак русофільство в 1920–1930-х роках загалом було реакційним, антинародним явищем, що перешкоджало національній консолідації закарпатців, стимулювало національний розбрат і антиукраїнські настрої. Пережитки русофільства з посиленням на культурно-національні традиції XIX ст., фальшива ідея «карпаторускості» значно сприяли російщенню Закарпаття в радянський час, утвердженню в частини місцевого населення національної байдужості, потягу до державного російського центру і його політичних та культурних структур. У парі з ідеологією «карпаторускості», як її відгалуження, животіла ідея політичного русинізму, що нібито мала утверджувати замкнуту структуру закарпатських русинів, творити з них новий народ, формувати їх як окремий придаток до неруських держав, байдуже – чи Угорщини, чи Чехословаччини. В основі ідеології політичного русинізму – комплекс власної національної меншовартості, принизливе бажання бути при комусь, служити комусь. Політичний русинізм відгороджується від українського народу і української державності, своєю малістю він боїться розчинитися в українському морі, тому самоізолюється, воліє бути прислужником у меншій неруській державі, де може заявити про себе як про окремий маленький народ із претензією на своє самобутнє культурне життя. Політичний русинізм ще не доріс до таких понять, як націоналізм і державність, вегетує на рівні етнічної групи, удає, що не визнає нічого, окрім русинів, які хочуть жити по-своєму, спілкуватися і писати своєю, окремою, мовою. Насправді ж, він веде дуже активну антиукраїнську політику, відверто заявляє, що не хоче мати нічого спільного з Україною, «...

Олекса Мишанич

бо мы воліме быти хоть яким малым дробом в неруськой державі, як нуллами в вашой украинской»¹⁸. Отже, спостерігаємо те саме ренегатство, що і в «карпатороссов»: принизливе бажання бути хоча б і найменшим дріб'язочком, аби лише не у своїй державі. Політичний русинізм – це той самий шлях до асиміляції, повної національної загибелі. Історія довела, що першим завданням сусідніх неруських держав, до яких уходили русини в другій половині XIX – першій половині XX ст., була їхня асиміляція – мадяризація, чехізація. Прихильники політичного русинізму рекрутувалися також із місцевої інтелігенції, переважно духовенства, яке не бачило ніяких зрушень у світовій історії XX ст., заплющувало очі на зростання національної свідомості закарпатських русинів, на перетворення етнічної маси в народ з його бажанням мати свою державу і вільно задовольняти всі потреби власного національно-культурного життя.

Ідеологія русинізму у XX ст. будувалася на руїнах панславізму і «московфільства», які пережили себе і пішли в небуття разом із зникненням Російської імперії в 1917 році. Їхнім спадкоємцем мав стати «...свой малый, но сильный русинизм»¹⁹, що, на відміну від усеслов'янського панрусизму, звужувався до локальних, обласних меж Підкарпатської Русі і головним своїм ворогом уважав Україну й українську культурно-національну ідеологію. За випробуваними віками російськими імперськими рецептами політичний русинізм створив свій «образ ворога», нещадну боротьбу з яким оголосив основним сенсом свого існування. Таким «образом ворога» для політичного русинізму у XX ст. стала Україна.

На Закарпатті слова «Україна» і «український» щодо місцевого населення в 1920-х – у першій половині 1940-х років були

Політичне русинство...

заборонені. Офіційно послуговувалися термінами «русини», «руський». Та це не могло зупинити процесу національного самоусвідомлення корінного руського населення Закарпаття, яке пробудилося до державного життя і потягнулося до головних центрів свого національного розвитку – Києва і Львова. Українська орієнтація на Закарпатті утвердилася в боротьбі з офіційною чехословацькою державною доктриною про окремішність підкарпатських русинів і небажанням властей надати їм обіцяну в 1919 році автономію.

Українську орієнтацію прийняла наймасовіша культурно-просвітня організація краю «Просвіта». Часто можна почути необґрунтовані і ненаукові твердження, що українство на Закарпатті введено 1926 року після постанов V Конгресу комуністичного Інтернаціоналу в українському питанні. Насправді, Комуністична партія не відіграла майже ніякої ролі, бо вона не була правлячою, і приписувати їй великі заслуги в переході на українську орієнтацію немає підстав. Ще до відомих партійних рішень 1925–1926 років на українську літературну мову і фонетичний правопис перейшли письменники. В. Гренджа-Донський 1924 року видав в Ужгороді першу на Закарпатті книжку поезій, написану українською літературною мовою і надруковану фонетичним правописом. Українська орієнтація на Закарпатті у 20–30-х роках ХХ ст. визріла як протест проти чехізації і реакційного русофільства, що почало насаджувати російську мову і великодержавну російську імперську ідею. Найбільш чутливою до українського національного питання і своєї національної належності виявилася молодь. На Першому з'їзді молоді Закарпаття в Ужгороді (7 липня 1929 р.) було прийнято декларацію, у якій чітко сформульовано національну самосвідомість населення краю: «Проголошуємо всьому культурному світові, що ми, підкарпатські русини, є частиною великого українського народу

Олекса Мишанич

і що наша мова та наша література була, є і буде та сама, що наших братів і з того боку Карпат. Проголошуємо, що всякі стремління, щоб нас змоскалізувати або сфабрикувати з нас якийсь окремішнє плем'я і тим відірвати нас національно від матірнього пня, будемо всіми силами поборювати»²⁰.

1 липня 1934 року в Мукачевому відбувся Другий з'їзд молоді Закарпаття, у якому, за офіційними даними, узяли участь 9650 осіб з 84 міст і сіл Закарпаття. На цьому з'їзді було дано відсіч антиукраїнським силам, стверджено свою національну орієнтацію:

«З'їзд з обуренням відкидає негідні спроби [...] штучно створити з нашого населення якусь окрему “підкарпатську націю”, бо Підкарпаття заселяє частина великого українського народу»²¹.

Отже, не Комуністична партія краю була організатором масових акцій населення проти антиукраїнських сил, а національно свідома молодь, вихована «Просвітою» і підпільними осередками Організації українських націоналістів. 17 жовтня 1937 року в Ужгороді відбувся Всепросвітянський з'їзд, на якому проголосили українську національну орієнтацію населення Закарпаття, сформулювали його культурно-національні вимоги. До з'їзду випустили «Маніфест до українського народу Підкарпаття», який підписали керівники і представники двадцяти чотирьох громадських організацій, партій і редакцій. У цьому документі однозначно заманіфестовано національну свідомість закарпатців, наголошено, що хоча вони і є громадянами демократичної Чехословацької Республіки, «...але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу, і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося. Нема сумніву, що на Підк. Русі не є двох народів. Нема тут жадних “руських”, то є жадних москалів, нема жадних “карпаторосів”, але є лиш один український на-

Політичне русинство...

рід. Тому одному народові належить одна мова, одна культура і оден правопис»²². До цієї всенародної маніфестації приєдналися і комуністи, на з'їзді з промовою «Культура належить народові!» виступив секретар крайкому КПЧ О. Борканюк.

З «Маніфестом» до «українського народу Підкарпаття» 10 листопада 1938 року звернулася Перша Українська Центральна Народна Рада вже від імені Карпатської України: «Наша Підкарпатська Держава, – ідеться в “Маніфесті”, – опирається на силу цілого 50-тимільйонного українського народу, який пробудився до державного життя, й недалеко та пора, коли українська правда переможе»²³.

Ці події, документи і факти потрібно згадувати частіше, бо їх не помічають і не хочуть знати ідеологи новітнього «карпато-русинства». Вони вперто і безпідставно стверджують, що в Закарпаття українство принесла на своїх багнетах у 1944 році Червона Армія, а в 1945–1946 роках Сталін його насадив і узаконив. Тут бажане видають за дійсне. Критика комуністичного тоталітарного режиму розв'язує руки новітнім політичним русинам у нападах на Україну, і післявоєнна сталінська «українізація» Закарпаття давала б у руки ворогам України і українства благодатний матеріал для протягування своїх автономістських анти-українських ідей і вимог. Насправді ж, українство на Закарпатті розвивалось як природний процес переростання етнічної групи в народ, не під тиском, а всупереч волі Сталіна і радянської комуністичної системи, і вже зовсім не під керівництвом Комуністичної партії. Новітню історію Закарпаття до приєднання його до України в 1945 році і встановлення тут комуністичного тоталітарного режиму варто б краще знати всім тим силам зла, що намагаються нині повернути корінне українське населення краю до рівня його етнічної свідомості, тобто повернути назад колесо історії.

Олекса Мишанич

Повна окупація Закарпаття фашистською Угорщиною в березні 1939 року змусила українство піти в глибоке підпілля. Понад 10 тис. українців було загнано в тюрми і концентраційні табори, до 5 тис. із них загинуло. Підпільний орган крайової екзекутиви Організації українських націоналістів на Закарпатті журнал «Чин», випущений улітку 1941 року, подав 69 пунктів звинувачення Угорської держави в геноциді українського населення Закарпаття. Закарпатські українці продовжували боротьбу з ворогом, не даючи створити із себе новий народець – русинів, що мав стати слугою Святостефанської корони. Журнал закликав: «Українці й українки Закарпаття! Тепер ми вже не самі! Це не тільки наше бажання, це бажання 50 мільйонного українського народу. Ми всі хочемо, щоб Закарпаття належало до України!»²⁴.

Визволення Закарпаття від угорсько-фашистської окупації восени 1944 року докорінно змінило обставини і хід національно-визвольних змагань закарпатських українців. Результати боротьби за карпатоукраїнську державність наприкінці 1930-х років було перекреслено, а учасників творення Карпатської України репресовано. Усі заслуги в боротьбі за возз'єднання Закарпаття з Україною присвоїла собі Комуністична партія, яка прискорено здійснила акт возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Створена в листопаді 1944 року на Першому з'їзді Народних Комітетів Закарпатської України Народна Рада виконувала до кінця 1945 року деякі функції державної влади, однак справжню владу здійснювали окупаційні війська і органи НКВС, а Народна Рада була зобов'язана «здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», що й було зроблено протягом 1945 року після підписання в Москві «Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про

Політичне русинство...

Закарпатську Україну» від 29 червня 1945 року. Піддавати сумніву цей договір нині немає підстав – він складений за всіма вимогами міжнародного права. Інша річ, що після возз'єднання сподівання закарпатських українців не здійснилися – вони хоча і стали громадянами УРСР, насправді ж, потрапили в нове ярмо Радянської імперії, якій потрібне було не їхнє українство, а їхні природні багатства і робочі руки. Деформації в економічному, культурно-національному і релігійному житті, неконтрольовані міграційні процеси призвели до того, що певна частина корінного населення сьогодні готова зректися свого українства, схватися в щілину «карпаторусинства», повернутися знову на становище етнічної маси, національної меншини.

III

За сорок п'ять років панування комуністичного режиму на Закарпатті краєві нав'язали інтернаціональне безкультур'я, узаконено ганебне приниження національної культури. Панівною стала культура окупантів-поселенців з її агресивним підходом до місцевих культурних традицій. Механізм нищення української культури передбачав створення бар'єру між населенням Закарпаття і Галичини та України. Це сприяло нищенню регіональної культури Карпат, культивуванню войовничого провінціалізму, українського національного нігілізму.

Колоніальна адміністрація області за допомогою місцевих ренегатів і наймитів усіяло сприяли зміщенню демографічної системи, штучній міграції населення, що знеособлювало культуру, убивало українську духовність. Духовне самовиявлення народу було припинено, і за ширмою псевдопатріотичного галасу йому прищеплено почуття національної меншовартості. Це почуття і призвело до утвердження своєї загумінкової окремішності, до відродження політичного русинізму, який робить запо-

Олекса Мишанич

падливі реверанси в бік Росії, Європи, водночас відхрещуючись від України, від своєї національної історії і культури.

Бутафорія карпатського русинізму могла виникнути тільки на закостенілому ґрунті малоосвіченості, коли певний відсоток напівосвічених професорів і дрібної інтелігенції піддався на провокації центру, що орудував через численну мережу своїх ставлеників у партійному і державному керівництві. Брак моральної відповідальності перед своїм народом виробив у цієї верхівки стереотип обмеженості, який підносять мало не як досягнення, а насправді, він творить примітивний споживацький світ. Частина закарпатського апарату наївно вірила в «сталінську дружбу народів», але ж москвоцентризм цього апарату зводив нанівець навіть окремі добрі наміри, бо ж апарат не цементував дружбу народів, а культивував національний розбрат, нацьковував національні меншини на українців, уважав російську меншість, що прибула сюди в пошуках кращого життя, панівною верхівкою над українською більшістю. Російський комплекс надповноцінності полонив тут національні меншини, захопив навіть значну частину місцевої інтелігенції, яка без будь-якого помітного спротиву стала на службу російській імперській ідеї, прийняла російську мову, вороже поставилася до ідеї української державності і до свідомого українського населення свого ж краю. Реанімоване нині в нових історичних умовах політичне русинство продовжує боротьбу проти української державності.

Політичне русинство – проблема українська, бо вона стосується насамперед українців, колишніх русинів Австро-Угорської держави, яким до 1944–1945 років було заборонено називати себе українцями. Офіційно вони мусили бути русинами, і цим уряди Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії відгороджували їх від Великої України, переконуючи, що вони – окремий народ. Водночас – це проблема європейська, оскільки торкається інте-

Політичне русинство...

ресів України, Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, – тобто всіх країн, де живе українсько-руське населення. Ця проблема сягає і далі – за океан, до Америки й Канади, куди переселилося наприкінці XIX і в першій половині XX ст. близько 2 млн русинів-українців з Австро-Угорщини. Угорські, тобто закарпатські, русини зберегли тут свою національну свідомість і самоназву на рівні початку XX ст., визнаючи себе «русинами» й упереджено, якщо не вороже, ставляться до України та українства. Саме ідеологи американських русинів найбільше провокують нині політичне русинство в Карпатському регіоні, протиставляючи його всеукраїнській єдності і державності.

Новітнє політичне русинство організаційно оформилося 1990 року, саме тоді, коли виник Рух та інші демократичні організації, які розпочали боротьбу за незалежну Українську державу. «Общество подкарпатских русинов», створене 20 лютого 1990 року, спочатку маскувалось як «обласне культурно-освітнє товариство», що ставило перед собою суто культурно-освітні завдання. Та відразу ж, після реєстрації, воно зайнялося політикою. Його правління вже 20 вересня цього ж року виступило з декларацією «про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». Суть «декларації» полягала в тому, щоб повернути Закарпаття на рівень жовтня 1938 року, коли воно за мюнхенською змовою стало автономним краєм у складі федеративної держави чехів і словаків. Не брали до уваги й те, що ця автономія переросла в Карпатську Україну. Загалом Карпато-українська держава 1938–1939 років для ідеологів політичного русинства не існує, вони вважають, що її створили галичани й українські емігранти. Галичанофобія і українофобія стали наріжним каменем в ідеології і практичній роботі нинішнього по-

Олекса Мишанич

літичного русинства. З «Декларацією про автономний статус Закарпаття» 17 липня 1991 року виступило також Товариство угорської культури Закарпаття, яке зібралось в с. Вилко з нагоди відзначення традиційного свята пам'яті Ференца Ракоці II. Цей інтерфронт по-закарпатськи і шоу з автономією завершилися тим, що лідери «Общества подкарпатских русинов» улітку 1993 року підпільно створили й проголосили свій уряд – «Временное правительство Подкарпатской Руси». Не будемо давати правової оцінки таким діям купки політиканів, що виплодили самозваний уряд неіснуючої країни, який погрожує ще «...провозгласить республику Подкарпатская Русь нейтральным Подкарпатским государством». Дивує лише, що місцеве керівництво області напрочуд добре порозумілося з новим «временным правительством» і співпрацює з ним. Різні «декларації», «заяви», «протести», «звернення» лідерів «Общества подкарпатских русинов», прем'єра та міністрів «временного правительства Подкарпатской Руси» до Папи Римського, генерального секретаря ООН, президентів Білла Клінтона, Вацлава Гавела, Михала Ковача, Арпада Гьонца, Бориса Єльцина, Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми та інших заповнювали сторінки газети «Подкарпатська Русь». Галас було знято неймовірний, місцеві гумористи охрестили політичних русинів «шумовиками». Проти України висувають несусвітні звинувачення, вимоги і претензії: повернути Закарпаттю статус «автономної республіки», визнати закарпатців окремим народом – русинами, відмовитися від української літературної мови і створити кілька окремих русинських мов тощо. Вони звинувачують Україну в геноциді русинів. І цікаво, щодо цих звинувачень і вимог прислухаються не лише місцеві українофоби, але й деякі недружелюбні сили Словаччини й Угорщини. Саме вони надають самозваним міністрам «Временного правительства Подкарпатской Руси» засоби масової

Політичне русинство...

інформації для нападів на Україну, її президента, національну символіку, для викривлення і паплюження історії Закарпаття.

Очевидно існують сили, які підтримують і захищають антиукраїнську й антидержавну діяльність. Ці сили спрямовують і фінансують політичне русинство, надають йому розголосу у світі, використовують його проти України, становлення її державності і недоторканності кордонів. На першому етапі своєї діяльності «Общество подкарпатских русинов» хилилося до Чехо-Словаччини, виношувало задум про повернення Історії на рівень 1938 року. Після тривалої дискусії в пресі на шпальтах газети «Закарпатська правда» було зазначено, що кінцевою метою цього Товариства є «...повернення колишньої Підкарпатської Русі, тобто нинішньої Закарпатської області УРСР, до складу Чехословаччини»²⁵. Голова Республіканської партії Чехо-Словаччини доктор М. Сладек, перебуваючи на Закарпатті в березні 1992 року, заявив: «Це не Україна, а частина Чехо-Словацької Республіки»²⁶. Після розпаду Чехо-Словаччини ця орієнтація відійшла на другий план. Та все ж у Словаччині діють сили на підтримку політичного русинства на Закарпатті. Громадянин Росії і мешканець Словаччини Т. Ондик є «міністром закордонних справ» «Временного правительства Подкарпатской Руси», а прем'єр і міністри цього бутафорського «правительства» щедро користуються послугами Братиславського й Кошицького телебачення та радіо для роздування антиукраїнської істерії. У грудні 1994 року «міністр иностранных дел Подкарпатской Руси», громадянин Росії Т. Ондик, офіційно звернувся до Президента Російської Федерації Бориса Єльцина із заявою щодо скасування договору між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 року про возз'єднання Закарпаття з Україною.

Насправді, за чеською, словацькою і угорською ширмами ховаються справжні і більш потужні сили, які зацікавлені не

Олекса Мишанич

стільки у відновленні Підкарпатської Русі і створенні нового східнослов'янського народу, скільки в розвалі всієї України і перекроюванні політичної карти Європи.

У вересні 1990 року в Женеві провели секретну нараду радянських і німецьких експертів, на якій обговорювали геополітичні проблеми Середньої Європи. За зразком мюнхенської змови 1938 року два хижакі вирішили провести новий перерозподіл Європи, ігноруючи при цьому Гельсінську угоду та інші міжнародні договори. Чеська політична й економічна газета «Politika» («Політика») на своїх шпальтах розмістила цю секретну інформацію, з якої довідуємося, що Закарпаття також було втягнуто в політичну гру. Подаємо лише один пункт «рішення»:

«– СРСР не буде забороняти від'єднанню Закарпатської України на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів та її включенню до Угорської Республіки»²⁷.

Ось де першопочатки закарпатського автономізму, сепаратизму, вільної економічної зони, Карпатського сврорегіону та всіх інших спроб віддалити Закарпаття від України і наблизити його до Угорщини, фактично відновити дотріанонські кордони й лінію Арпада в Карпатах. Наївно думати, що ці прогнози й рішення не діють, їх підтримують світові сили зла, зацікавлені в дестабілізації економічного і політичного становища в Середній Європі.

Проугорські сили Закарпаття, виконуючи волю окремих владних чиновників Угорщини, роблять усе для того, щоб наблизити область до Угорщини, заявити тут про свою активну присутність. В угорських засобах масової інформації Закарпаття (радіо, телебачення, преса, книжки) Ужгород виключно називають «Ungvár», тобто українському обласному центру самовільно й демонстративно повернуто колишню назву, яку він мав за часів угорсько-фашистської окупації 1939–1944 ро-

Політичне русинство...

ків. Це повинно щодня нагадувати закарпатцям про Святостефанську корону. Потворних і агресивних форм набрало й намагання Угорщини встановити пам'ятник 1100-річчю угорської державності на Веречанському перевалі в Українських Карпатах. Цей пам'ятник мав би нагадувати закарпатцям не лише про зловісну лінію Арпада в Карпатах часів Другої світової війни, але й натякати, що звідси починається Велика Угорщина, а Закарпаття історично належить до неї.

Так регіональна, суто українська проблема «карпаторусинства» втягується в ширші геополітичні проблеми – проблеми перегляду кордонів і перерозподілу Європи. Для того щоб відновити дотріанонські кордони бодай на якомусь відтинку, потрібно із закарпатських українців зробити новий, русинський народ, повернути його на рівень Австро-Угорщини початку ХХ ст., розпалити українофобію і галичанофобію. Усе це на Закарпатті нині успішно провадять. Агресивна угорська ідеологічна й економічна окупація Закарпаття за потурання Києва отримує відчутну підтримку не лише «Общества подкарпатских русинов», але й місцевої адміністрації, владних структур, частини творчої інтелігенції і професорсько-викладацького складу Ужгородського університету.

Активне міжнародне листування антиукраїнських і антидержавних сил Закарпаття має свої наслідки, дає пікантний матеріал для світової преси про безлад у «центрі Європи», утиски і невизнання Україною русинів і їхньої автономної республіки тощо. Невеличка купка комедіантів, яка налічує близько 200 осіб, зуміла за допомогою більших антиукраїнських бонз вийти на сторінки світової преси і тим самим ганьбити понад мільйонне корінне населення області, представляючи його таким, що не здатне національно самовизначитися, не перерости з етнічної маси в народ.

Олекса Мишанич

У вузлі карпатських проблем, зокрема й політичного русинства, недооцінюють роль Москви. Імперський центр кровно зацікавлений у Карпатському регіоні, через який він прорубує нові «вікна в Європу». Комунікації, що зв'язують Східну і Західну Європу, – три залізничні і чотири шосейні дороги, електролінії, газопроводи і нафтопроводи – пролягають через Закарпаття. За них іде нещадна невидима боротьба. Перед тут веде Росія. Саме Росії, російській фірмі «Деловой мир», уряд України віддав в аренду на 50 років вільну митну зону Чоп. Лише в Мукачевому створено понад 200 спільних московсько-іноземних підприємств, які працюють зовсім не для збагачення місцевого населення. У цьому розпродажі «схід–захід» закарпатцям відвели другорядну роль дешевої робочої сили. Вільна економічна зона, яку так захищають місцеві ділки і карпатський єврорегіон, що є продуктом угорської експансії в Карпати, спрямована на повне закабалення і пограбування краю, перетворення місцевого, корінного українського населення на слуг біля великої дороги.

Блокування політичного русинства із зайшлим «рускоязычним населением» області промовляє саме за себе. Орієнтація на Москву, російщення області, розігрування тут «кримської карти», загравання з кримськими, донецькими, придністровськими сепаратистами – усе це підтверджує, що в політичного русинства надійні союзники і диригенти, яким не байдужий ласий шматок прикордонної української території. Інтернаціоналізація Закарпаття має дуже конкретне завдання – підкорення цієї землі колишньому імперському центру. Політичне русинство зовсім не прагне герметизації краю, самоізоляції, як це видається на перший погляд. Воно хоч і вірно прислужує інтересам Угорщини, однак є п'ятою колоною Російської імперії

Політичне русинство...

в Карпатах, захищаючи тут інтереси Росії. У цьому плані воно продовжує роботу колишніх «русофілів», «москвофілів», недавніх «інтернаціоналістів», які під інтернаціоналізацією розуміли послідовну й агресивну русифікацію.

Феномен політичного русинства на Закарпатті не так уже й глибоко закодовано. Це не рух і не проблема, це – брудна політика, вигідна тим силам світового зла, які не сприйняли незалежної України і вишукують різні щілини, аби послабити і розвалити її, поділити на окремі регіони, пересварити українців, повернути Україну в колишні імперські обійми.

У 1990 році за ініціативи обласних органів компартії України створили обласне культурно-освітнє Товариство карпатських русинів, яке передбачало виключно культурно-освітню роботу, спрямовану на підтримку самобутньої місцевої української культури, для якої недавні самоназви «русин» і «руський» не забувалися. Та після реєстрації Товариство забуло, для чого його було створено. Воно перейнялося політикою, а точніше, – почало вимагати автономії для Закарпаття, творити міф про окремішність Закарпаття. Планомірна антиукраїнська, антидержавна діяльність «Общества подкарпатских русинов» за підтримки проімперських сил уносить свою досить відчутну частку в дестабілізацію становища в Україні. Існують сили як в Україні, так і поза нею, що зацікавлені в перетворенні цієї області в «гарячу точку», де б зіткнулися інтереси кількох країн. Однак Україна не надає цій проблемі належного значення, робить вигляд, що на Закарпатті процвітає «ленінська дружба народів», успішно здійснюється інтернаціоналізація краю тощо. Спотворена інформація з Карпатських теренів не дає Києву жодного уявлення про справжній стан речей на Закарпатті – неприкриту галичанофобію і українофобію на всіх рівнях, зміцнення регіонального націоналізму і місцевого політичного сепаратизму.

Олекса Мишанич

Прем'єр-міністр «Временного правительства Подкарпатской Руси» професор І. Туряниця від загальних заяв, що «...пора нас одтяти од того, куды мы належимо, пора нам розлучитися із трупом України»²⁸, вирішив перейти до високої політики – стати депутатом Верховної Ради України. У передвиборній програмі він підтримав відому з інших антиукраїнських джерел сепаратистську ідею: «Я виджую Україну демократичнов федеративнов, авадь конфедеративнов правовов державов»²⁹. Від українського уряду він вимагає засудження договору між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 року про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Щодо нинішнього стану на Закарпатті, то він заявив: «У нашому краю планомірно проводилася і продовжуєся асиміляторська політика і геноцид русинського народа». Ідется, отже, про давні й відомі речі: розподіл України на окремі території, перегляд кордонів і визнання закарпатських українців новим народом.

Вершиною діяльності прем'єр-міністра «Временного правительства Подкарпатской Руси» І. Туряниці є його «меморандум» під назвою «Волю і демократію Закарпаттю!», який він, перебуваючи в м. Клівленді (США), надрукував в угорській газеті «Мадяршаг» від 17 грудня 1994 року. Таємне стало явним! «Прем'єр-міністр» І. Туряниця одверто відстоює для закарпатців ідею Святостефанської корони, тобто проугорську орієнтацію з усіма висновками. Паплюження України і її національної політики стало для громадянина України, професора Ужгородського університету другою професією. Передаючи свій «меморандум» Президенту США Біллу Клінтону і Президенту Угорщини Генну, «прем'єр-міністр» уклав у нього всю свою ненависть до України, звинувативши її в тому, що вона «прирекла нас на рабів», «винищує русинів, угорців та інші народи», «продовжує етногеноцид Закарпаття». Він протестує «проти

Політичне русинство...

українського безправ'я і шовінізму», уважає, що на Закарпатті, «...в серці Європи все ще топчуть ногами людські права і права національних меншин»³⁰.

Самозваний «прем'єр-міністр» неіснуючої країни, як колишній депутат обласної ради, міг дозволити ще й не такі висловлювання, знаючи, що існують сили, які його опікують і підтримують. Адже він запанібрата з президентами, одного з них навіть зневажливо «охрестив» по-своєму³¹. «Правление общества подкарпатских русинов» і «Временное правительство Подкарпатской Руси», якими керує І. Туряниця, постійно погрожують Україні Генеральною асамблеєю ООН, Європейським судом, запевняючи, що не допустять вступу України до Ради Європи, якщо вона не виконає їхніх вимог.

Лідери політичного русинства безсоромно спекулюють результатами незаконного обласного референдуму від 1 грудня 1991 року, на якому нібито вирішувалося питання про «автономію Закарпаття». Цей незаконний референдум мав автора – тодішню комуністичну владу області, яка отримала «вказівку згори» готуватися до розвалу України. Треба було насамперед розпалити в області галичанофобію і спорудити надійний бар'єр між Закарпаттям і Львівською, Івано-Франківською та Чернівецькою областями. Із цією метою було пущено в хід провокаційну чутку про ймовірне приєднання Закарпатської області до Львівської. Ось текст цього провокаційного питання: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» Закарпатська обласна рада прийняла рішення «Про проведення обласного референдуму», затвердила наведений текст бюлетеня. Верховна Рада України видала 6 листопада 1991 року постанову (№ 1800-ХІІ) «Про рішення Закарпатської обласної ради

Олекса Мишанич

народних депутатів від 31 жовтня 1991 р. щодо проведення місцевого референдуму в питанні надання області статусу автономної території», у якій зазначено, що прийняття обласною радою рішення «...суперечить Конституції України і Закону Української РСР “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”. Дане рішення має бути скасоване». Очевидно, не без погодження з вищими ешелонами тодішньої партійної влади це рішення зігнорували – обласний референдум відбувся, і 78 % його учасників підтримали пропозицію обласної ради. Можна зрозуміти й тих опитуваних, яким не імпонувало приєднання Закарпаття до Львова. Результатами цього незаконного референдуму сьогодні оперують усі антиукраїнські сили області. Україна не дала оцінки такій антидержавній провокації, якою фактично започатковано нинішню галичанофобію в області. Ця комуністична спадщина з обласним референдумом досить відчутно живить політичне русинство, дає йому в руки зручний для демагогії матеріал.

Політичне русинство, отже, не така вже й безневинна політична гра. Це спланований і керований наступ на Українську державу, на відрив Закарпаття від України і повернення його в ганебної пам'яті часи, коли воно було «землею без імені» і корилося владі чужинців.

Ідеологи політичного русинства й ті, хто стоять за ними – різні інтернаціоналісти, «наукові комуністи», колишня партійно-комсомольська номенклатура, міцно вхопилися за таке поняття, як «специфіка» Закарпаття, наголошуючи на поліетнічності краю, на його інтернаціональному характері (понад 70 національностей). Міфічну специфіку області вони підносять у культ і цим обґрунтовують окремішність Закарпаття, творять із закарпатських українців новий народ, водночас «інтернаціоналізуючи» його, форсують його російщення.

Політичне русинство...

Міф про специфіку Закарпаття досить привабливий, але він лишається тільки міфом, який пора розвіяти. Його культивують і ним спекулюють ті сили, які хочуть переконати наївних у тому, що закарпатці – окремий народ, який не має нічого спільного ні з Галичиною і Буковиною, ні зі Східною Україною. Насправді, – це не так. Ми – один народ, один етнос, нас єднають мова, віра, релігія, звичаї, побут, історична традиція. Закарпаття, хоч і століттями перебувало у складі Угорщини, ніколи не відмежовувалося від Галичини. Культура наша – спільна. Якщо є певні особливості в мові, одязі, звичаях, способі ведення господарства, особливо в сільському будівництві, – то це звичайна річ. Таку ж специфіку мають Гуцульщина, Буковина, Поділля, Полісся, Слобожанщина та інші етнографічні райони України.

Відчутною специфікою Закарпаття є хіба те, що це дуже бідний край, він забезпечує себе хлібом лише на 14 %. В останні роки сюди із західних областей України завозять навіть картоплю і капусту. Вирубали ліси, винищили виноградарство і садівництво..., тільки в спогадах залишилася деревообробна і меблева промисловість, десятки тисяч безробітних людей тиняються по світах у пошуках роботи. Ось і вся специфіка. Міф про специфіку Закарпаття дуже примарний, про нього пора забути і краще взятися за облаштування краю спільно, усією Україною, особливо нині, після екологічної катастрофи – повеней і снігопадів.

Щодо поліетнічності краю, то це ще один міф, який був вигідний «інтернаціоналістам», котрі успішно російщили Закарпаття і нарахували тут понад 70 національностей, яких зганяли в одну імперську російську кошару. За даними перепису 1989 року на Закарпатті проживають 78 % українців, близько 15 % угорців, 4 % росіян, 2,3 % румун, 1,0 % циган, 0,6 % словаків, 0,3 % німців і 0,2 % євреїв. Усі інші «понад 70 національностей», або як їх називають ліві сили і політичні русини «народи Закарпаття», –

Олекса Мишанич

це, можливо, якийсь один відсоток різнонаціонального російсько-мовного населення, яке опинилося за Карпатами в пошуках щастя. Наприклад, в Ужгороді живе 15 азербайджанців, які зареєстрували своє культурно-освітнє Товариство. Таке ж чисельне й вірменське Товариство «Арарат». Саме такі «понад 70 національностей» і творили тут єдиний радянський народ, за яким тужать «інтернаціоналісти». Роздута поліетнічність краю – це політичні спекуляції, спрямовані на підрив престижу корінної нації і тих автохтонних національних меншин, які живуть у цьому краї споконвіку.

Новим у політичному русинстві є те, що до його сепаратистської діяльності активно долучилася православна церква Московського патріархату. Настоятель Ужгородського Кафедрального православного Свято-Хрестовоздвиженського собору о. Димитрій Сидор претендує нині на роль головного ідеолога політичного русинства. Він щедро надає сторінки редакційної «новинки» «Християнська родина» для антиукраїнської істерії і псевдонаукового обґрунтування існування окремої держави Підкарпатська Русь; почав друкувати свій переклад Євангелія на «русинський язык», популяризуючи цим говірку рідного села, однак не враховуючи того, що аналогічних говірок на Закарпатті – десятки. Історія засвідчує, що втручання церкви в політику ніколи не приносило щедрих плодів, особливо, якщо церква слугує чужим богам.

Отець Сидор разом із православними священиками, які йдуть за ним, виконують невласливі їм функції: розпалюють не лише міжрелігійний, а ще й міжнаціональний розбрат, забуваючи про своє покликання морально вдосконалювати вірян і рятувати їх від гріха.

У листопаді 1998 року у Верховній Раді України виступив народний депутат від Закарпаття І. Мигович, член фракції кому-

Політичне русинство...

ністів. Він звернувся із закликом до всіх народів України – росіян, румунів, угорців, поляків, кримських татар та інших – виступити на захист «співвітчизників-русинів» і рішуче заперечив проти таврування політичних русинів сепаратистами³². Політичну оцінку «слова за русинів» дав народний депутат, нині покійний В. Чорновіл. Я зверну увагу тільки на традиційну для політичного русинства галичанофобію, якою просякнута виступ народного депутата, коли він веде мову про причини реанімації русинства. Ось його слова: «Перед небезпекою етнокультурної асиміляції, територіально-економічної експансії та агресивного менталітету галичан русини почали заявляти про свої громадянські права». Зі слів депутата зрозуміло, що ніби галичани загрожують Закарпаттю окупацією. Така заява сіє розбрат між закарпатцями й галичанами. До речі, І. Мигович під «русинами» розуміє все корінне українське населення Закарпаття, хоч воно цього чи ні. Це дуже істотне уточнення, бо дотепер лідери політичного русинства вважали «русинами» тільки своїх прихильників – членів «Общества подкарпатских русинов», а сьогодні – це всі «співвітчизники-русини». Та коли народний депутат України з трибуни Верховної Ради закликає народ і всі національні меншини України, насамперед росіян, стати «на захист» цих міфічних «співвітчизників-русинів», то це сприймається як щось інше. На захист від кого? Хто і коли проводив утиски «співвітчизників-русинів»? Тут потрібні не декларації, а докази і факти.

Отже, стає цілком зрозуміло, хто породив політичне русинство, хто його підтримує з трибуни Верховної Ради і хто провокує на Закарпатті галичанофобію та українофобію. Колишнім «науковим комуністам» та інтернаціоналістам, творцям єдиного радянського народу і теоретикам інтернаціонального Закарпаття дуже вигідно оголошувати все корінне українське населен-

Олекса Мишанич

ня краю «русинами», окремим народом і цим сприяти розвалу Української держави, воскресінню померлого СРСР.

Справжньою диверсією політичного русинства проти української культури є гра з кодифікацією «русинської мови», покликану відмежувати закарпатців від України, української літературної мови та культури. Цю антиукраїнську акцію проводять усупереч усім досягненням мовознавства, яке кваліфікує закарпатські говірки як південно-західні говори української мови. Найавторитетнішим доказом цього є випущений під егідою Словацької Академії наук і Братиславського університету фундаментальний «Атлас українських говорів Східної Словаччини» В. Латти (Братислава ; Пряшів, 1991. – 554 с.).

Наукова громадськість негативно оцінила непрофесійну спробу групи настроєних проти України політиканів штучно витворити на основі місцевих діалектів нову «русинську мову». Спілка українських письменників Словаччини виступила 12 січня 1995 року із спеціальною заявою, у якій засудила спробу «Русинської оброди», за підтримки закарпатських сепаратистів і за океанських радників, штучно витворити нову «русинську мову» і нав'язати її українському населенню Карпатського регіону. Ідеться про «кодифікацію», яка має лише політичний характер, і за якою приховані тільки політичні амбіції купки представників «Русинської оброди». Комітет Спілки українських письменників Словаччини вважає, що зусилля «кодифікувати» нову мову відбуваються «на основі відкритої українофобії» і «...підтримка сепаратистського зусилля представників політичного русинізму шкодить розвитку словацько-українських зв'язків»³³.

Українська Всесвітня Координаційна Рада негативно оцінила галас навколо «кодифікації русинської мови», за допомогою якої

Політичне русинство...

«...антиукраїнські сили мають намір пересварити українство, дестабілізувати ситуацію на Заході України»³⁴.

Учені-мовознавці Закарпаття ще в травні 1992 року провели науково-практичну конференцію «Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні», матеріали якої випущено окремою книжкою. 68 доповідачів-учених висвітлювали історію і функціонування української мови на Закарпатті, обговорювали Закон про мови в Україні і дійшли висновку, що «...українська літературна мова на Закарпатті пройшла ті ж самі етапи свого розвитку, що й на інших етнічних територіях», спростували різні вигадки навколо термінів «русин» і «українець». У зверненні до Президента і Голови Верховної Ради України учасники конференції наголосили, «...що сама ідея створювати на Закарпатті ХХ ст. якусь русинську національність є науково безпомічна, політично шкідлива і соціально небезпечна»; що закарпатські автономісти і сепаратисти «...під виглядом боротьби за особливий територіальний статус Закарпаття ведуть курс на повне відокремлення нашого краю від решти земель України і роблять усе можливе, щоб підірвати територіальну цілісність Української держави»³⁵.

Аматори-«мовознавці» русинського спрямування нині «працюють» над створенням кількох нових «русинських мов», окремої мови для кожного регіону – польських лемків, словацьких русинів-українців і закарпатських русинів. Звичайно, у колбі антиукраїнства.

Нині Світовий конгрес русинів нав'язує Україні думку про відкриття при Ужгородському університеті кафедри русинської мови і літератури, а також групи при Мукачівському педучилищі для підготовки русинських учителів і вихователів дитсадків. Вони лише не повідомили, який із закарпатських діалектів буде покладено в основу нової русинської мови, бо витворити з говірок щось

Олекса Мишанич

середнє, очевидно, не вдасться. Та й чи потрібне закарпатським українцям нове штучне «язичіє»? Літературна мова не твориться волею купки непрофесіоналів-ентузіастів, вона є довготривалим об'єктивним процесом, що об'єднує народ, а не роз'єднує. Закарпатські діалекти дуже добре досліджені, тому в жодного мовознавця не було сумніву, що це – говори української мови.

IV

Ідейним натхненником і організатором політичного русинства і всіх його зібрань виступає професор Торонтського університету (Канада), завідувач кафедри історії України і керівник Інституту історії багатокультурності Онтаріо П.-Р. Магочій, який «русинську проблему» «зробив» своєю професією. Він же очолює так званий Карпаторусинський дослідницький центр у Канаді й США. Ми підтримуємо наміри Центру досліджувати Карпатський регіон, населення якого найдовше зберігало свою традиційну самоназву «русини». Однак Центр займається переважно політиканством, витворенням нового «русинського» народу, підпорядковуючи свою роботу фальшивій антиукраїнській ідеї. Він намагається обґрунтувати тезу, що колишні карпатські русини – нинішні закарпатські українці, словацькі русини і українці, польські лемки – окремий народ, що не має нічого спільного з усім українським народом. Ця теза дуже подобається антиукраїнським силам в Україні й поза Україною, які роблять усе для того, щоб розвалити молоду й ще слабку українську державу. П.-Р. Магочій виконує політичне замовлення світових антиукраїнських сил і гуртує навколо себе незадоволених Україною політиканів, які поглядають на Москву, а ще частіше – на Будапешт і Прагу.

Не варто переоцінювати ні поглядів пана професора, ні діяльність очолюваного ним Карпаторусинського дослідницько-

Політичне русинство...

го центру в Канаді, який сформовано з кількох прихильників П.-Р. Магочія, що не мають нічого спільного ні з наукою, ні з Карпатським регіоном. У США і Канаді є справжні представницькі карпато-українські громадсько-політичні і культурницькі організації, які однозначно висловилися про антиукраїнську діяльність П.-Р. Магочія і засудили його русинський сепаратизм.

Якщо вірити П.-Р. Магочію, то на Закарпатті нині живе 650 тис. русинів, тобто сюди зараховано все корінне місцеве українське населення. За його ж даними в Словаччині число русинів сягає до 130 тис., хоч офіційні джерела подають усього якихось 16–17 тис. Стільки ж офіційно й українців. У США, за даними пана професора, нині проживають 620 тис. русинів. Підрахунки П.-Р. Магочія досить вражаючі: у світі (Україна, Словаччина, Польща, Югославія, Румунія, Чеська Республіка, Хорватія, Угорщина, США, Канада, Австралія) нині зафіксовано 1 547 500 русинів³⁶. Тобто, окрім автохтонного руського населення, сюди зараховано всю колишню еміграцію з Австро-Угорщини та їхніх нащадків – американців, канадців та австралійців руського походження. Світовий конгрес русинів та інші русинські організації, створені під егідою керованого П.-Р. Магочієм «Карпаторусинського дослідницького центру у США», поставили собі за мету «...збереження карпатських русинів як окремого народу».

Професор П.-Р. Магочій дотримується проугорської орієнтації, але в щоденній роботі спирається переважно на словацьких русинів і закарпатських «ентузіастів». Він найбільше підтримує «русинський рух», координує його, очевидно, певною мірою і фінансує, організовує та бере участь у всіх «русинських» акціях в Україні, Словаччині, Чехії, Польщі, Угорщині й Югославії. Багато сил він віддав кодифікації русинської мови в Словаччині, навіть виступив у польському академічному журналі «Slavia

Олекса Мишанич

orientalis» (1996. – № 2. – С. 287–289) з англomовною статтею «Народилася нова слов'янська мова». Пан професор цілком серйозно висловлюється про потребу існування аж чотирьох «русинських мов». Одна вже існує в Югославії, друга – у Словаччині, «...черга за українськими (Закарпаття) та польськими (Лемківський регіон) русинами, аби витворити собі власні норми». На його думку, ці чотири норми русинської мови об'єднують русинів у всіх державах і приведуть до витворення «...п'ятої норми [...], яка, нарешті, буде вживатися як спільна русинська мова всіх русинів»³⁷.

Канадський учений вважає, що він не творить новий слов'янський русинський народ, а тільки «відроджує» його, тобто повертає в часи Великої Угорщини або Австро-Угорської імперії, коли він був «угорськими русинами» або «русинами Австрійської держави». Звичайно, без галицьких і буковинських русинів, бо вони стали українцями, а закарпатських і словацьких русинів ще можна «відродити», відвернути від України. Він систематично видає старі угорські карти від 1910 року, на яких, за ознаками рідної мови, у Північно-Східній Угорщині проживало чимало русинів. Тож чи не думає П.-Р. Магочій «відродити» колишніх русинів, а нинішніх угорців в угорських комітатах Абауй, Торна, Гемер, Саболч? Виявляється – ні. Для нього головним є проведення чіткої межі по Карпатському хребту і переконати наївних, що Закарпаття і Прикарпаття – це різні світи, різні народи. Його цікавлять тільки «русини», які жили на теренах Святостефанської угорської корони, і яких, очевидно, можна «повернути» цій короні. Отже, це вже політика, від якої пан професор так позірно відхрещується. Гуцули і бойки для канадського вченого – не «русини». Закінчуючи інтерв'ю, дане О. Мушинці 1993 року, П.-Р. Магочій чітко визначив свою антиукраїнську, проугорську позицію: «Русини – це народ з певними культурними характеристиками, які походять зі сходу, але які

Політичне русинство...

живуть і будуть жити в центрі Європи як повністю сформована група в рамках культурного комплексу Дунайського басейну [читай: Угорщини. – *О. М.*], а не як додаток або причепка до мешканців на схід від Карпат»³⁸. Тим, хто захоплений «наукою» канадського професора, варто вчитатися й заглибитися в його міркування та переконатися, що науки тут дуже мало, натомість є брудна політика, спрямована на відрив Закарпаття від України і баламучення тих українців за Карпатами, які майже до середини ХХ ст. були русинами. Як учений, П.-Р. Магочій добре знає історію питання, але верх беруть особисті вподобання і політичні інтереси історика. Ті «ентузіасти» в Ужгороді і Пряшеві, котрі підігрують непомірні амбіції П.-Р. Магочія як «вождя світового русинства», не усвідомлюють, якої шкоди вони завдають як справжньому етнічному русинству, так і своїм державам.

На V Світовому конгресі русинів (Ужгород, 25 червня 1999 р.) П.-Р. Магочій демонстративно називав Закарпаття тільки «Підкарпатською Руссю», а закарпатських українців – «русинським народом», твердив, що «...ми, карпатські русини, – окремий нарід і ми всі говоримо на різних варіантах русинської мови», «...карпатські русини представляють один з окремих народів», високо оцінював «...роботу наших лідерів по переконуванню зовнішнього світу, що карпатські русини існують як окремий нарід». Його абсолютно не цікавить, що думають про русинів «...окремі українці або український уряд». Окрилені тим, що українська влада дозволила провести конгрес русинів в «...історичному центрі русинського народу – Підкарпатській Русі», П.-Р. Магочій і його команда, очевидно, увірували у свою «історичну місію», почали навіть заgravати з Україною, робити в її бік реверанси, запевняючи, що «Підкарпатська Русь» залишається разом з Україною бодай до того часу, доки вони разом не стануть «...частиною їхнього кінцевого дому – єдиної Європи, символічно означеною

Олекса Мишанич

Європейською Унією». Усе ж хоч якийсь шанс відірватися від України, нехай і у «світлому майбутньому», є.

Пан професор невдоволений тим, що «русинський рух» розвивається в «Підкарпатській Русі» повільно, але науковець захоплений «...наполегливою і навіть провокаційною діяльністю маленької групи відданих русинських патріотів на чолі з професором Іваном Туряницею»³⁹. Турбує пана професора й те, що серед «русинів» мало молоді, кількість прибічників русинства майже не зростає, тому він удасться до суто сектантських методів роботи: кожен з делегатів конгресу до наступного зібрання (через два роки в Празі) повинен переконати стати «русином» по одній особі віком до 30 років. Справді, соломонове рішення. На наступних конгресах навіть буде встановлена вікова квота делегатів – 20, 30 і 40 років. Бабам і дідам вхід заборонено!

Нині вже достеменно відомо, що свого часу П.-Р. Магочій був агентом радянського КДБ і, очевидно, виконував певні доручення цієї зловісної організації. Якщо політичне русинство є породженням КПРС, то певно, що тут близьким був і КДБ, з яким співпрацював канадський пан професор. Відтак цілком зрозуміле таке зухвале втручання професора П.-Р. Магочія у внутрішні справи України.

У Пряшеві 16–17 квітня 1999 року під керівництвом професора П.-Р. Магочія проходив Міжнародний науковий семінар з «русинської мови». У симпозиумі взяли участь представники «русинського» наукового світу Польщі, Словаччини, Угорщини і Закарпаття. Делегацію від «Подкарпатска» очолював відомий «інтернаціоналіст» М. Макара. До її складу ввійшли «русинські» політичні діячі і письменники М. Алмашій, І. Керча, Д. Кешеля, П. Лизанець, І. Петровці, І. Поп, С. Попович, В. Сочка,

Політичне русинство...

о. Дмитрій Сидор, С. Ткачов і В. Фединишинець – особи відомі, особливо письменники-невдахи, які колись подавали надії. Важко збагнути, як серед них опинився професор П. Лизанець, гунгаролог. Очевидно, це вже таємниця «високої політики», коли верх взяли «угорські інтереси» колишнього українця і українського мовознавця. Щоправда, його прізвище надруковано тільки в програмі, однак особисто на семінарі присутнім не був. Зрозуміло, що всі проблеми «русинської мови» вирішували на самодіяльному рівні, без участі мовознавців-професіоналів, учених з мовознавчих кафедр Ужгородського і Пряшівського університетів.

На цьому семінарі Закарпаття фігурувало вже як окрема держава – «Podkarpatsko» – поряд з іншими країнами: Slovensko, Pol'sko, Mad'arsko, Juhoslavia. Цілком звичайна річ, що політичні русини не визнають сучасної назви «Закарпаття», або ж «Закарпатська область», а демонстративно нав'язують свої назви: «Підкарпаття», «Подкарпатска Русь», «Podkarpatsko», «Русинія», «Рутенія», «Rusynsko». Письменник В. Фединишинець із Ужгорода вніс на семінарі пропозицію відмовитися від антропонімів «русин», «руський», «русинський», пов'язаних з Руссю, і прийняти більш переконливі «рутен», «рутенський». На його думку, «...Підкарпатські рутени є окремий слав'янський народ, равноправный з ушыткыма слав'янськыма народами»⁴⁰.

Саме в день відкриття семінару один з його організаторів – «прем'єр-міністр Временного правительства Подкарпатской Руси» і голова «Общества подкарпатских русинов» професор І. Турянця – дав інтерв'ю братиславській газеті «Magazin SME», у якому однозначно висловився про сучасний «...фашистський український народний режим»⁴¹. Його колега по «Podkarpatsk'у» І. Петровцій був дещо стриманішим, і все ж озлоблено критикував «...до-половкы фашистську Україну», яка

Олекса Мишанич

на «...Пудкарпатській Русі» проводить «...геноцид русинув»⁴². Ця антиукраїнська вакханалія спрямована не лише проти українсько-руського населення Східної Словаччини, але й проти України. Керували нею канадський професор П.-Р. Магочій і директор Інституту карпатознавства Ужгородського університету доцент М. Макара.

Доречно нагадати, що в Пряшеві 29 грудня 1998 року відбулася Міжнародна конференція з питань мови, освіти і культури української національної меншини в Словаччині і словацької національної меншини в Україні, яка у своїх рекомендаціях урядам Словаччини і України зауважила, що «...українці і русини – одна національна меншина, і розділення її на два різні етноси наносить шкоду національному розвитку українців у Словаччині». На конференції було наголошено, що під час підготовки Закону про мови національних меншин у Словацькій Республіці слід «...дотримуватись того, що населення Північно-Східної Словаччини, яке вважає себе українцями і русинами, становить одну національну меншину, має спільну національну мову і, таким чином, повинно мати також одну літературну мову»⁴³. Антиукраїнські сили Словаччини, зокрема «Русинська оброда», почали агресивний наступ проти національно-культурних прагнень українців Східної Словаччини, їхніх культурних здобутків і мови. Вони перекреслюють усе досягнене впродовж повоєнного півстоліття, вважаючи, що це була «епоха темноти». Голова «Русинської оброди» В. Турок на згаданому семінарі від 16 квітня 1999 року заявив, що, починаючи з 1950-х років, на Пряшівщині українці знищили все, що лише можна було знищити: русинську національність, русинську церкву, русинські школи, русинський театр і русинську культуру, залишивши після себе «...духовну пустиню» і «...спалену землю»⁴⁴. І цю українофобську риторику повністю підтримала «русинська» делегація з Ужгорода. Не бу-

Політичне русинство...

демо полемізувати з лідером словацького русинства, нагадаємо лише, що українська мова і культура на Пряшівщині має значні здобутки, якими може гордитися перед світом, і вона прийшла на зміну не русинській мові і культурі, а російській, яка панувала на цих теренах у першій половині ХХ ст. Щодо «русинської» церкви, то нагадаємо, що богослужіння церковнослов'янською мовою у всіх 280 руських парафіях Східної Словаччини було урядово переведене на словацьку в 1998 році. Отже, русини і українці тут ні при чому. Ні «Пульс», ні «Театр імені Духновича» ніколи не досягнуть тих мистецьких вершин, яких досягли свого часу Піддуклянський український народний ансамбль і Український народний театр. Закидати українцям причини занепаду культурно-національного життя – аморально і антиісторично. Їх треба шукати в тому міжнаціональному розбраті, який сіє «Русинська оброда», і який веде до асиміляції як русинів, так і українців у Східній Словаччині. Об'єднання закарпатських сепаратистів із членами «Русинської оброди» на антиукраїнській основі не дасть результатів. Україна і Словаччина як суверенні держави-сусіди не допустять втручання у свої внутрішні справи сили, що намагаються дестабілізувати їхні добросусідські відносини.

Продовженням квітневого Пряшівського «наукового» семінару з питань «русинської мови» став V Світовий конгрес русинів, що відбувся 24–27 червня 1999 року в Ужгороді. На конгрес прибуло 70 делегатів від русинських громад Закарпаття, Словаччини, Польщі, Угорщини і Югославії. Попередні конгреси відбувалися в різних країнах – у Словаччині (м. Межилабірці), Польщі (м. Криниця), Югославії (с. Руський Керестур), Угорщині (м. Будапешт). Такі зібрання мали антиукраїнське

Олекса Мишанич

спрямування, паплюжили Україну та українську культуру, висловлювали нічим не виправдані претензії до нашої держави. Ужгородський конгрес не допустив явної антиукраїнської істерії, але його спрямування виявилось наскрізь антиукраїнським, сепаратистським: звучали назви «Подкарпатська Русь» і «Русинія», обстоювали окремий русинський народ і окрему русинську мову, русинами вважали все корінне населення Закарпаття. Усе це було потрактовано як доконаний факт. В учасників конгресу не залишилося сумнівів, що Україна визнала окремий русинський народ і його мову, залишилося тільки юридично оформити окрему державу – «автономну у складі України Республіку Підкарпатську Русь (Русинію)», або ж «Республіку Русинію». Цілеспрямованості й легітимності роботі V Світового конгресу русинів надало офіційне привітання Голови Верховної Ради України О. Ткаченка. Спікер українського Парламенту побажав учасникам конгресу «...плідної роботи, конструктивного обговорення актуальних проблем соціально-економічного і політичного розвитку етнокультурної спільноти і русинського руху, духовного взаємозбагачення й творчої співпраці в інтересах нашої Вітчизни, снаги в ім'я благополуччя, безпеки й добробуту народів, суспільного прогресу»⁴⁵. У роботі конгресу взяли участь також депутати Верховної Ради України – комуністи І. Мигович й І. Баранчик, кандидат у Президенти України від Слов'янської партії О. Базилюк, а також учені – колишні «наукові комуністи», «наукові атеїсти», «інтернаціоналісти», номенклатурні працівники. Тепер цілком зрозуміло, хто створив політичне русинство, хто його підтримує, які завдання на нього покладені. Також зрозуміло, чому впродовж дев'яти років так агресивно діють супроти Української держави лідери політичного русинства, чому без наслідків залишається їхня сепаратистська, антидержавна діяльність. Отже, в Україні є сили, яким вигідне політичне

Політичне русинство...

русинство, що повністю вписується в модель розвалу України, працює на імперські сили, керуючись старим правилом «розділай і пануй».

Лідери політичного русинства ретельно готувалися до V Світового конгресу русинів, їхні «ходаки» приїжджали до Києва, мали зустрічі у владних структурах, навіть вимагали, щоб Україна фінансувала це зібрання. Їх уже не задовольняє колишня «Декларація про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» (20 вересня 1990 р.), і три лідери правління русинських громадських товариств – професор І. Туряниця, «Голова уряду автономної в складі України Республіки Підкарпатська Русь (Русинія)», о. Димитрій Сидор, «Голова правління Закарпатського товариства ім. Кирила і Мефодія», адвокат П. Годьмаш, «Голова правління Християнсько-демократичного об'єднання автономної в складі України Республіки Русинія», – виступили 10 лютого 1999 року з новою «Декларацією підкарпаторусинських організацій про повернення Закарпаттю статусу автономної республіки в складі України»⁴⁶. Не варто зупинятися на дуже сумнівній з історичного і наукового поглядів «преамбулі» до цієї декларації – вона не витримує жодної критики. Подамо лише ті пункти «Декларації...», у яких вожді політичного русинства «вимагають». Її дух і стиль повністю запозичено з «історичних рішень» колишніх з'їздів КПРС:

«1. Від Президента України, як гаранта Конституції, – зобов'язати Уряд України розглянути питання про відродження Закарпатської Автономної Республіки в складі України і русинської національності та подати відповідні законопроекти до Верховної Ради.

2. Від Верховної Ради – без зволікання розглянути та прийняти закони про утворення автономної в складі України Закарпатської Республіки.

Олекса Мишанич

3. Від уповноваженої Верховної Ради України Н. Карпачової – взяти під особистий контроль виконання вищенаведених вимог до Президента, Уряду і Верховної Ради України.

4. Декларацію направити в Раду Європи, а її текст надрукувати в обласній пресі для відома громадськості»⁴⁷.

Цікаво б дізнатися, чи направила Рада Європи цю «декларацію» адресатам до Києва, і чи в Києві виконують «керівні вказівки» «вождів Закарпатської Республіки». Кожен може оцінити зміст цих вимог і переконатися, що лідери русинських громадських товариств Закарпаття настирливо вимагають публічного визнання.

Вимоги «декларації» планували широко обговорити на V Світовому конгресі русинів, однак чомусь про них майже не йшлося. Упевнений у собі П.-Р. Магочій лише заявив, що «...русини існують і будуть існувати в Підкарпатській Русі, незалежно від того, що окремі українці або Український Уряд думає про них»⁴⁸. Очевидно, пан професор знає свою силу, як і знає слабкість неукраїнського уряду України, бо не поведився б так самовпевнено і не втручався б у внутрішні справи нашої держави.

Перед початком роботи конгресу його оргкомітет виступив у пресі із «Заявою», у якій скаржиться на «антирусинську кампанію» в деяких засобах масової інформації, метою якої є нібито «зрив конгресу». Оргкомітет, ігноруючи факти антиукраїнської діяльності лідерів політичного русинства, заявив, що «...русинський рух ніколи не був і не є антиукраїнським. Русини Закарпаття не уявляють собі іншого існування, як у складі справді демократичної України, тому будь-які звинувачення у сепаратизмі, антидержавності рішуче відкидаємо»⁴⁹. Сказано це, справді, рішуче, але факти засвідчують інше: уся діяльність «русинського руху», від заснування «Общества подкарпатских русинов» від 20 лютого 1990 року, позначена антидержавним і антиукраїн-

Політичне русинство...

ським характером. Політичний сепаратизм лідерів русинства прозирає у всіх їхніх документах і виступах, починаючи від «Декларації...» від 20 вересня 1990 року і до «Декларації...» від 10 лютого 1999 року. Цього заперечити не можна, бо ж численні опубліковані матеріали засвідчують, що лідери політичного русинства – П.-Р. Магочій, І. Туряниця, В. Сочка, П. Годьмаш, Д. Сидор, В. Фединишинець, І. Петровців, Ю. Думнич, Т. Ондик – оголосили війну незалежній Україні, діяльність спровокованого «русинського руху» спрямували на відрив Закарпаття від України, на створення окремої держави. Такі «заяви» сприймаються як окомилування, суперечать дотеперішнім фактам антиукраїнської і антидержавної діяльності всіх трьох русинських Товариств, насамперед «Временного правительства Подкарпатской Руси». Факти – уперта річ! Закарпаття – батьківщина всього корінного українського населення. Культурна спадщина краю дорога всьому автохтонному населенню – українцям, угорцям, румунам, німцям, словакам, циганам. Ділити українців на два народи, нацьковувати русинів на українців, брата на брата, вимагати для русинів окремої держави і окремої мови – це імперська політика, інспірована Москвою і недружелюбними силами з Угорщини та Словаччини. Ця політика призводить до нищення всіх закарпатців, пропаганди духовного здичавіння, міжнаціонального і міжрелігійного розбрату. Невже цього не розуміють лідери політичного русинства, прислухаючись до чужих голосів? Самобутня культура Закарпаття вимагає пильної уваги, вона нині «інтернаціоналізується» й гине. Її збереження – державна справа. Урятувати і примножити її може тільки вся Україна. Гра в окрему обласну державу і окремих «русинський народ» нині не сприймається, які б сили за ними не стояли.

Наукова конференція в рамках V Світового конгресу русинів не залишила ніякого сліду – лише провінційне чванство, туга за

Олекса Мишанич

«Підкарпатською Руссю», спроби окреслити окрему русинську мову і літературу, реанімувати панславистські ідеї, бутафорське обґрунтування окремішності підкарпатських русинів. Жодної живої думки, жодної конструктивної пропозиції. І глухий спротив Україні, українському державотворенню.

Конгрес прийняв «Звернення» до «органів влади України», у якому нав'язливо повторив давні вимоги:

– засудити кривди, учинені русинам тоталітарним режимом у післявоєнний період;

– «офіційно визнати русинську національність» і включити її в «перелік національностей України»;

– «припинити практику інформаційної блокади русинства в ЗМІ України»;

– «не допускати переслідування представників русинського руху, які працюють у державних структурах».

Конгрес «просить владу України»:

– забезпечити умови для збереження і розвитку русинської мови і культури;

– відкрити в Ужгородському університеті кафедру русинської мови і літератури, а в Мукачівському педучилищі групу з підготовки русинських учителів;

– створити Русинський науковий центр;

– увести в шкільні програми вивчення елементів русинської історії, фольклору, літератури та рідної мови⁵⁰.

На зміну попередній антиукраїнській істерії конгрес обіцяє, що якби Україна створила необхідні умови, то «...підкарпатські русини залишаються лояльними громадянами демократичної України».

Цю словесну риторичку можна оцінити як зміну тактики політичного русинства і бодай часткове повернення до тих завдань, які були визначені в незаполітизованому «Статуті облас-

Політичне русинство...

ного культурно-освітнього Товариства карпатських русинів», затвердженого 20 лютого 1990 року. Хоч з виступу професора П.-Р. Магочія на конгресі випливає інше: русини не відмовляться ні від своєї окремої держави, ні від окремої мови і готуються до свого чергового реваншу в Празі через два роки.

Товариство закарпатців у Києві виступило з рішучим протестом проти політичних маніпуляцій над закарпатськими українцями, засудило політичний сепаратизм лідерів карпато-русинства. У спеціальній заяві з приводу проведення в Ужгороді V Світового конгресу русинів київські закарпатці однозначно оцінили цей конгрес і його «рішення» «...як тіньовий реваншизм антиукраїнських сил Закарпаття». «Вся діяльність закарпатських сепаратистів, лідерів політичного русинства, – говориться в заяві, – має антиконституційний, антидержавний, деструктивний характер. Саме на V Конгресі виявилось, що вони користуються підтримкою лівих сил, а отже, й послідовно працюють на розвал України. Загравання й кокетування владних чиновників України з політичним русинством завдає великої шкоди державному будівництву України, є реального загрозою для її національної безпеки»⁵¹.

Щоб дати наукову відповідь на всі домагання політичного русинства, висвітлити його історію та різні політичні, історичні й філологічні аспекти, в Ужгороді проведено низку міжнародних наукових конференцій, які організували Ужгородський, Кошицький (Словаччина) і Нові-Садський (Югославія) університети, Міжнародна асоціація українців, Наукове товариство ім. Шевченка (США), Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Шевченка, Товариство «Україна», Комісія зв'язку та інформації закарпатських українців (США), Українська Народна Рада Закарпаття. У серпні 1991 року проведено I Міжнародну конференцію під

Олекса Мишанич

назвою «Українські Карпати: етнос, історія, культура», у роботі якої взяло участь понад 100 дослідників з України, Словаччини, Угорщини, Німеччини, Югославії, США, заслухано 80 наукових доповідей⁵². У резолюції конференції є такий пункт: «Учасники конференції заперечують політичний русинізм, який фактично спрямований проти України, української мови і культури, націлений на відрив Закарпаття від України, повернення краю в недоброї пам'яті часи іноземного поневолення, коли наша земля була “землею без імені”. Орієнтація Товариства карпатських русинів на Москву, Прагу і Будапешт веде фактично до асиміляції корінного українського населення Закарпаття, відриву його від своїх природних етнічних коренів, української історії і культури. Конференція відзначає, що Товариство карпатських русинів проводить політику на розкол корінного українського населення Закарпаття, а його діячі баламутять національну свідомість, творять міф про карпатських русинів як про окремий народ»⁵³. На початку вересня 1993 року в Ужгороді відбулася II Міжнародна карпатознавча конференція на тему «Культура Українських Карпат: традиції і сучасність». Понад 100 вчених тих самих університетів і громадсько-культурних та наукових установ обговорювали проблеми української культури Карпатського регіону, науково доводили, що вона віками формувалась як питомо українська⁵⁴. Пункт 7 ухвали конференції визначив ставлення до політичного русинства: «Учасники конференції відкидають спроби накинути урядові України визнання окремої русинської національності при переписі населення, і то не стільки тому, що декілька десятків людей Закарпатської області згодні записати таку національність, скільки тому, що це принизливо для нації, яка ставить під сумнів свою національну ідентичність. Сучасне русинство не є національністю. Воно є політичною партією, яка має право рахувати свої голоси на виборах, а не баламутити лю-

Політичне русинство...

дей ненауковими визначеннями їх національної приналежності. У той же час конференція засуджує витівки безвідповідальних осіб на Закарпатті та за кордоном, які намагаються створити бутафорні тіньові уряди, чим викликають неповагу до закарпатців і компрометують добре ім'я Закарпаття перед Україною та перед світом»⁵⁵.

Проблеми політичного русинства було винесено також на обговорення I Конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, серпень 1990 р.) та I Конгресу Республіканської асоціації українознавців (Київ, грудень 1990 р.)⁵⁶.

Під час проведення Всесвітнього форуму українців (Київ, 21–24 серпня 1992 р.) у Києві зібрався «Закарпатський форум», у якому взяли участь закарпатські українці, учасники зі США, Канади, Словаччини, Угорщини і Югославії. На форумі обговорювали гострі питання щодо Закарпаття. Підсумком такої роботи стала «Заява», у якій, зокрема, записано:

«б. Засуджуємо новочасне політичне русинство, інспіроване ворожими Україні силами у старій більшовицькій та імперській структурі і підтримуване ревізійністськими колами колишніх володарів Закарпаття. На цьому кон'юнктурному явищі спекулюють місцеві амбітні особи з рецидивами реакційного русофільства, мадярофільства, доходячи до крайніх виявів українофобії»⁵⁷.

У червні 1995 року в Ужгороді проведено ще одну Міжнародну наукову конференцію – «Закарпаття в загальноукраїнському контексті XX століття», присвячену 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Понад 60 доповідачів із шести країн стверджували загальноукраїнський контекст Закарпаття XX ст., зауважуючи, що історичний акт возз'єднання Закарпаття з Україною в 1945 році був закономірним завершенням усього попереднього розвитку краю, результатом його постійного тяжіння до своїх етнічних центрів. Возз'єднався один етнос, який

Олекса Мишанич

упродовж віків формувався як русько-український народ. Учасники конференції засудили намагання антиукраїнських сил, що групуються в окремих країнах, ізолювати Закарпаття від України, піддати ревізії історичний вибір закарпатців у 1944–1945 роках, штучно витворити якийсь новий народ і кодифікувати неіснуючу «русинську мову». Бутафорське «Временное правительство Подкарпатской Руси» соромить нас перед світом, принижує нашу національну честь і гідність. Політичне русинство, підтримуване антиукраїнськими силами Москви, Європи, США й Канади, легально й нелегально підриває державну незалежність і територіальну цілісність України.

Політичне русинство – наслідок кризи радянського ладу, розвалу й смерті СРСР. Воно реанімувало віджилі й непопулярні ідеї відрубності корінного населення Закарпаття від України, роблячи спробу витворити з нього новий народ з антиукраїнською, промосковською або ж будапештською чи празькою орієнтацією. Паразитуючи на народному русинстві, прихильності місцевого населення до своєї давньої етнічної самоназви «русин», ідеологи політичного русинства дивляться на закарпатців як на біомасу, етнічно-племінну єдність, яка ще не стала народом і наприкінці ХХ ст. ніби не здатна до свого національного самовизначення.

Доки Російська імперія шукатиме й захищатиме свої інтереси в Карпатах, доки Україна не визначиться щодо імперських коридорів у Європі, доти житиме й політичне русинство. Угорщина також має свої інтереси в Карпатах, шукає тут свої «історичні землі», не рахуючись із наслідками двох світових воєн. Тужать за «Підкарпатською Руссю» і деякі її «приятелі» з Праги, які не можуть забути часи, коли без перешкод наводили на цих землях свої «демократичні» порядки.

Політична й економічна нестабільність в Україні, загальний українофобський стан у суспільстві, зубожіння народу роблять

Політичне русинство...

привабливою добре відпрацьовану демагогію про міфічний добробут у майбутніх вільних економічних зонах, євро регіонах, у складі малих, але економічно розвинутих європейських держав. Тут не йдеться про розбудову своєї державності, а вишукуються всі шляхи й щілини, щоб вигідніше продатися. Соціально-економічні причини реанімації і животіння політичного русинства нині очевидні. Вороги української державності міцно вхопилися за соціально-економічні відмінності регіонів, за поліетнічність України і снують на цьому свої сепаратистські плани, розмахуючи гаслами про регіоналізацію і федералізацію ще слабкої нашої держави. У цьому їм допомагають навіть московські вчені-етнографи, які ще вчора запопадливо ліпили єдиний радянський народ, а нині легко погоджуються визнавати закарпатських українців окремим, четвертим, східнослов'янським народом. У цій антиукраїнській метушні не враховується навіть те, що політичне русинство не має свого національного міфу, а спирається лише на зміну назви етносу у ХХ ст.

Імперський інтернаціоналізм породив національний нігілізм у всій Україні. Відсутність концепції національної політики держави, відхрещування від української національної ідеї сприяють вегетації цього потворного явища вже в нових історичних умовах. Політичне русинство – лише одна з ланок загального наступу на українську державність.

Шлях політичного русинства на Закарпатті – це дорога в нікуди. Це – політичний сепаратизм, спрямований на порушення суверенітету і територіальної цілісності України. Це – порушення Конституції України, порушення Закону про національні меншини і найгрубіше порушення Закону про об'єднання громадян. За все це хтось має нести відповідальність, насамперед ті «вожді», які сіють на Закарпатті міжнаціональний і міжетнічний розбрат. Лідери і «юристи» політичного русинства добре

Олекса Мишанич

знають, що ні утворення автономної «Підкарпатської Русі», ні імперії «Рутенії» нині неможливе. Для цього немає жодних політичних, історичних, культурних, економічних, правових і релігійних підстав.

Закарпаття саме вибрало історичний шлях у 1919, 1939, 1945 і 1991 роках. Це – шлях з Україною. 1 грудня 1991 року 92,5 % населення Закарпаття віддали свої голоси за незалежну, суверенну Україну, що дає правову підставу для однозначної оцінки будь-якої сепаратистської метушні, під якою б мальованою декорацією її не подавали. І якщо знаходяться поодинокі авантюристи, які намагаються повернути колесо історії, то Україна як суверенна і правова держава зобов'язана покласти край таким незаконним і провокаційним домаганням. Україна в нас одна!

¹ І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // Житє і Слово. – Л., 1896. – Кн. I. – С. 1–9.

² Там само. – С. 4.

³ *Етан Е.* Економічне положенє руських селян в Угорщині. – Прага, 1922. – 95 с.

⁴ Там само. – С. 88.

⁵ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. – С. 20.

⁶ Нове життя. – Пряшів, 1991. – 22 листоп.

⁷ *Бенеш Е., др.* Промова по підкарпаторуський проблем і його відношення до Чехословацької Республіки. – Прага, 1934. – С. 45.

⁸ Там само. – С. 48.

⁹ Там само. – С. 56.

¹⁰ Там само. – С. 59.

¹¹ *Духнович О.* Твори : у 4 т. – Пряшів, 1968. – Т. 1. – С. 337.

¹² *Купчанко Г.* Наша родина. – Нью-Йорк ; Берлін, 1924. – С. 174.

¹³ Цит. за кн.: *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: історико-літературний нарис. – Ужгород, 1991. – С. 18.

Політичне русинство...

¹⁴ *Брацайко І.* Декілько слів за угорсько-руське простонародне жите і поезію // Січ: альманах в пам'ять 40-х роковин основаня товариства «Січ» в Відні. – Л., 1908. – С. 186.

¹⁵ *Франко І.* Карпаторуська література XVII–XVIII віків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1900. – Т. 37–38. – С. 3.

¹⁶ Народний катехиз: народ, народность, язык и просвещение. – Ужгород, 1926. – С. 2–3.

¹⁷ Там само. – С. 5.

¹⁸ Недѣля. – Ужгород, 1936. – 26 квіт.

¹⁹ Там само. – 8 листоп.

²⁰ *Гренджа-Донський В.* Твори. – Вашингтон, 1989. – Т. IX. – С. 75.

²¹ Пробоєм. – Прага, 1934. – Чис. 4. – Червень. – С. 101.

²² Цит. за текстом друкованого плаката.

²³ Цит. за кн.: *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 233.

²⁴ Чин. – [Б. м., б. р.]. – С. 5.

²⁵ Закарпатська правда. – 1990. – 28 груд.

²⁶ Закарпатська правда. – 1992. – 25 берез.

²⁷ Politika. – 1991. – 14.11.

²⁸ Карпатська Україна. – Ужгород, 1992. – 20 лют.

²⁹ Новини Закарпаття. – 1994. – 24 берез.

³⁰ Карпатський голос. – Ужгород, 1995. – 15–28 черв.

³¹ Русинский живот. – 1997. – 27.03.

³² Голос України. – 1998. – 2 груд.

³³ Срібна Земля. – Ужгород, 1995. – 28 січ.

³⁴ Літературна Україна. – 1995. – 2 лют.

³⁵ Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні : матеріали наук.-практ. конф. – Ужгород, 1993. – С. 7.

³⁶ *Магочій П.-Р.* Карпатські русини. – Вид-во «Карпато-русинський дослідницький центр», 1995. – С. 3.

³⁷ Див.: Зауваження (П.-Р. Магочія), представлені на V Світовому конгресі русинів. – Ужгород. – 25 червня 1999 р.

³⁸ *Мушинка О.* Інтерв'ю з професором Павлом-Робертом Магочієм. – Карпато-Руський Дослідницький Центр (ORWELL, VERMONT), 1993. – С. 22.

Олекса Мишанич

³⁹ Цитати подано за текстом «Зауважень (П.-Р. Магочія)...», які викладені на восьми сторінках комп'ютерного тексту.

⁴⁰ Цит. за: *Мушинка М.* Антиукраїнство набирає сили // Нове життя. – Пряшів, 1999. – № 17–18.

⁴¹ *Magasin SME.* – Bratislava, 1999. – С. 16. – 5. 2.

⁴² Нове життя. – Пряшів, 1999. – № 17–18.

⁴³ Нове життя. – Пряшів, 1999. – № 1–2.

⁴⁴ Нове життя. – Пряшів, 1999. – № 17–18.

⁴⁵ Цит. за ксерокопією тексту привітання.

⁴⁶ Текст «Декларації...» вміщено в: Християнська родина. – Ужгород, 1999. – № 3. У цьому ж номері надруковано блюзнірську статтю «спецкореспондента» «Християнської родини» адвоката П. Годьмаша «Достеменно з історії русинів. 60-й річниці проголошення суверенітету русинської республіки та першому її президенту-русину о. Августину Волошину присвячується», у якій здійснено спробу довести, що Карпато-українська держава 1938–1939 років була «русинською республікою», а її президент о. Августин Волошин – тільки «підкарпатський русин».

⁴⁷ Християнська родина. – Ужгород, 1999. – № 3. – С. 13.

⁴⁸ «Зауваження (П.-Р. Магочія)...». – С. 8.

⁴⁹ Новини Закарпаття. – Ужгород, 1999. – 19 черв.

⁵⁰ Основні пункти «Звернення» викладено за ксерокопією тексту.

⁵¹ Срібна Земля-фест. – Ужгород, 1999. – № 34.

⁵² Матеріали I Міжнародної карпатознавчої конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» видано окремою книгою: Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – 616 с.

⁵³ Слово і час. – 1991. – № 12. – С. 86.

⁵⁴ Матеріали II Міжнародної карпатознавчої конференції видано окремою книгою: Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – Ужгород, 1994. – 654 с.

⁵⁵ Там само. – С. 646–647.

⁵⁶ Заслухані на цих конгресах доповіді (5 доповідачів) видані окремою книгою: Карпато-русинство: історія і сучасність. – К., 1994. – 64 с.

⁵⁷ Закарпатська правда. – Ужгород, 1992. – 29 серп.

НОВІТНЄ РУСИНСТВО – ПЕРЕЖИТОК ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Михайло Тиводар

Упродовж кінця XVIII – середини XIX ст. в середовищі російської інтелігенції починає пробуджуватися зацікавленість Закарпаттям. Вихідці із Закарпаття і російські автори опублікували низку статей, у яких пропагували ідеї мовної, культурної, релігійної та етнічної єдності русинів-українців (малоросів) з росіянами (великоросами). Така зацікавленість турбувала австрійські власті. Це засвідчив австрійський історик Й.-Х. Енгель у праці «Історія України і українських козаків», що була опублікована в 1796 році. Хоча російська імперія ще не претендувала на включення Галичини і Закарпаття до свого складу, Й.-Х. Енгель відстоював виключне право Австрії на володіння українськими землями¹.

Революційні події 1848–1849 років у Європі прискорили наростання національно-визвольних рухів поневолених народів Габсбурзької імперії. Уже 2 червня 1848 року в Празі зібрався Слов'янський конгрес, на якому обговорювали питання національного розвитку слов'янських народів Австрійської імперії. А. Добрянський подав до з'їзду проект державно-політичного об'єднання українців (русинів) Австрії у складі руського воеводства. Можливе об'єднання українців Карпат в одному державному союзі суперечило інтересам австрійців, які боялися, що згодом згуртовані русини поставлять питання про свою не-

Михайло Тиводар

залежність, як ставили питання поляки. Тому австрійці пішли на створення «Руського округу» (до нього ввійшли Марамороський, Угочанський, Березький комітати) із центром в Ужгороді. Він проіснував з 19 жовтня 1848 року до 20 березня 1849 року, так і не ставши повноцінним територіально-адміністративним утворенням, бо відав виключно мовно-шкільними і культурними питаннями².

Ідеологи і практики угорського національного визвольного руху різко виступили проти об'єднання галицьких і закарпатських русинів та їх визволення, проти будь-якої автономії слов'ян у складі Угорщини. Вони домоглися ліквідації навіть ілюзорної автономії «Руського округу». З утворенням дуалістичної Австро-Угорської імперії в Угорщині посилювався наступ угорського націоналізму. Однією із чисельних внутрішніх проблем територіальної цілісності Угорщини стало питання руської (української) етнічної і територіальної єдності. Державні власті, політичні партії та ідеологи угорського націоналізму, спираючись на наявність внутрішнього кордону між Угорщиною і складовою Австрії – Королівством Галичина, почали протиставляти закарпатських русинів галицьким, пропагувати галичанофобію, що стала офіційною політикою правлячих кіл Угорщини, творити з українців (русинів) Закарпаття окремих «угроруський», чи «карпаторуський», народ, який нібито немає нічого спільного з галицькими та наддніпрянськими русинами або малоросами³. Аналогічну пропаганду вони започаткували і в Словаччині, де спробували поділити словаків на власне словаків і «слов'яків». Ця спроба не мала успіху, бо Словаччина повністю входила до складу Угорщини і не була поділена внутрішніми державними кордонами. У Закарпатті угорцям упродовж другої половини ХІХ ст. вдалося створити доволі чисельний прошарок змадяризованого чи проугорськи зорієнтованого духовенства, учитель-

Новітнє русинство – пережиток геополітичних інтересів...

ства і чиновництва. Саме це середовище стало живильним джерелом «угрорусинства», «тутешняцтва» і «неорусинства» ХХ ст. Загалом проблема належності Закарпаття, як і питання «угрорусинства», чи «карпаторусинства», залишалася внутрішньою проблемою Австро-Угорщини протягом 50–70-х років ХІХ ст.

Міжнародний характер проблеми українців (русинів) Закарпаття почав виявлятися лише наприкінці 70-х років ХІХ ст., коли загострилося суперництво між Австрією і Росією. В умовах наступу угорського націоналізму в середовищі закарпатської української (руської) інтелігенції посилилася орієнтація на зовнішню силу, точніше – на Росію. У Закарпатті виразником цього напрямку стало москвофільство (русофільство), що тут поширювалося під впливом російського панславізму вже з перших років ХІХ ст. Закарпатські русофіли пропагували етнічну, мовну і культурну єдність із великоросами, закарпатських українців називали «общерусами», а з кінця 70-х років ХІХ ст. почали пропагувати й державно-політичну єдність із Російською імперією⁴. Така орієнтація закарпатських москвофілів викликала політичний тиск на них з боку угорських правлячих кіл. У 1904–1906 та 1913–1914 роках угорські власті навіть провели два судові процеси в м. Сиготі, на яких новонавернених православних звинуватили в державній зраді та шпигунстві на користь Росії⁵.

Уже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. чітко визначалися два політичні підходи до трактування українського населення Закарпаття: а) угорський – русини Закарпаття – окремий угроруський, карпаторуський, чи русинський (рутенський), народ, який мислить і відчуває як угорці, а тому мусить жити у складі Угорщини; б) російсько-імперський – українці Закарпаття – це руське плем'я в Карпатах («карпатороссы»), а тому мають уходити до складу Російської імперії⁶. Найбільшу загрозу своїм вну-

Михайло Тиводар

трішньополітичним інтересам угорські правлячі кола вбачали в українському національно-визвольному рухові. Наш проугорськи зорієнтований земляк О. Сабо напередодні Першої світової війни писав, що власті не можуть допустити поширення тут ідей українства, бо вони становлять реальну загрозу існуванню Угорського королівства⁷.

В умовах розпаду Австро-Угорщини українці історичного Закарпаття рішеннями Народних Рад виражали бажання ввійти до складу незалежної Соборної України. Створенням автономної «Руської Країни» Угорщина намагалася зберегти Закарпаття у своєму складі. Ці спроби не мали успіху. Вороже ставлення політичних лідерів Антанти до державного самовизначення українців зумовило рішення Версальської мирної конференції про включення Закарпаття до складу Чехословаччини, Галичини – до складу Польщі, Буковини – до складу Румунії. Саме із цього часу Закарпаття стало предметом постійних територіальних зазіхань сусідніх країн.

У травні 1914 року було сформульовано ідею приєднання Закарпаття до майбутнього «Чеського царства». Її виклали в проєкті «Конституції слов'янської держави» К. Крамара, поданої російському цареві наприкінці 1914 року⁸. Із включенням Закарпаття до складу Чехословаччини виявилася двоякість підходів державних властей до закарпатських українців. Державні власті Чехословаччини визнавали, що руська, чи русинська, мова є українською, але при цьому трактували русинів як окремий народ, забороняли вживати слів «Україна» і «український» щодо Закарпаття і його населення. Упродовж 1920-х років чеські власті ставилися загалом лояльно до проявів українського національно-культурного життя, але всіляко блокували вирішення проблем політичної автономії краю, що могла започаткувати відродження української державності⁹.

Новітнє русинство – пережиток геополітичних інтересів...

Піднесення українського національно-визвольного руху та претензії Угорщини на Закарпаття не лише зблизили позиції Чехословаччини і Польщі стосовно української проблеми, а й посилили політичну орієнтацію чеських властей на русофільські і місцеві організації. З 1929 року вони повели відкриту пропаганду у творенні окремого русинського народу, бо це відповідало політичним інтересам Першої Чехословацької Республіки. Естафету його творення вони перейняли від своїх угорських великодержавних шовіністів кінця XIX – початку XX ст.

У період між двома світовими війнами угорські правлячі кола підтримували русинство в його проугорській орієнтації і використовували як один з політичних засобів для розчленування ЧСР і включення Закарпаття до складу Угорщини. Проугорська орієнтація русинства найповніше проявилася в 1939–1944 роках, тобто в часи угорської окупації, коли власті використовували його для нової спроби творення окремого угорського (русинського) народу і збереження Закарпаття у складі власної держави¹⁰.

Під час Другої світової війни екзильний чехословацький уряд намагався оживити закарпатське русинство в його прочехословацькій політичній орієнтації. У членів уряду та політичних партій жевріла надія, що русинство уможливить збереження Закарпаття у складі ЧСР¹¹. У свою чергу в грудні 1944 року прихильники проімперського москвофільства спробували використати русинство для включення Закарпаття до складу СРСР у вигляді «Карпаторусской Советской Республіки» або як автономної республіки у складі «Советской России»¹².

Включення Закарпаття до складу Советського Союзу і утвердження комуністичних режимів у Центральній Європі припинило політичні спекуляції щодо належності Закарпаття і русинства. Але розвал системи Варшавського договору, падіння

Михайло Тиводар

комуністичних режимів і початок розпаду Советського Союзу знову оживили політичні спекуляції навколо Закарпаття. Під виглядом дискусій стосовно етнічної належності українців, яких знову почали називати «русини» («русняки», «карпатороси», «закарпатський народ» і т. д.), наприкінці 1980-х років оживилися домагання різних чужинницьких політичних сил щодо нашого краю. Наприклад, в Угорщині впродовж 1986–1991 років певні політичні сили плекали надію, що при розпаді Советського Союзу їм вдасться відірвати Закарпаття і приєднати його до складу своєї держави. Ці політичні сили почали шукати в Закарпатті союзників. Ними стали чимало членів угорських національно-культурних товариств і угромовні члени «Общества подкарпатских русинов». Вони впродовж 1989–1991 років здійснили низку спільних політичних акцій. Найбільшого розголосу набрала пропагована ними боротьба за автономію «Подкарпатской Руси». Показово, що всі депутати-угорці Закарпатської обласної ради голосували за надання Закарпаттю автономії. Їх підтримали проросійськи зорієнтовані депутати-комуністи різної етнічної належності, які в інтересах імперської Москви також почали відстоювати політичне русинство.

Угромовна преса Закарпаття і крайньо праві націоналістичні видання Угорщини поставили під сумнів результати Другої світової війни, а також возз'єднання Закарпаття з Україною, пропагували і вимагали надання Закарпаттю автономії чи особливого юридичного статусу. Утворення незалежної України і швидке її міжнародне визнання змінило геополітичну ситуацію в Центральній Європі. Установлення дружніх українсько-угорських міждержавних відносин і взаємне визнання Україною і Угорщиною непорушності кордонів між ними вибило ґрунт з-під ніг угорських реваншистів, засвідчило безперспективність проугорської орієнтації новітнього політичного русинства.

Новітнє русинство – пережиток геополітичних інтересів...

Початок суверенізації України викликав глибокий протест імперської Москви. Остання спробувала утримати Україну у складі СРСР провокуванням і підтримкою в ній регіонального сепаратизму. Утворення і діяльність Руху викликали на сторінках друкованих органів Закарпатського обкому КППС та обласної ради широку антигалицьку, антиукраїнську, імперсько-проросійську, русинсько-«тутешнянську» пропаганду й агітацію. Вони ж ініціювали створення 17 лютого 1990 року «Общества карпатских русинов», що 20 лютого 1990 року було зареєстроване як обласне культурно-освітнє товариство, яке 20 вересня 1990 року виступило з вимогою надати Закарпаттю статусу автономної республіки. Цим імітувалася можливість територіального розчленування України при її виході з СРСР. Москва була готова й на практиці «відірвати» Закарпаття від України. За свідченням чехословацької газети «Політика» від 14 жовтня 1991 року, між СРСР і ФНР існував зговір, за яким «...СРСР не буде забороняти відриванню Закарпатської України на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів та її включення до Угорської Республіки»¹³. «Общество карпатских русинов» постійно заявляло про свою підтримку всім сепаратистським рухам в Україні, домагалася федералізації України, вело і веде антиукраїнську пропаганду, намагалася створити єдиний антиукраїнський фронт етнічних національно-культурних товариств Закарпаття. Але зміцнення української державності та проблеми внутрішньополітичного життя Росії послабили інтриги Москви в Закарпатті, промосковська орієнтація «Общества...» почала втрачати її політичну і матеріальну підтримку.

Розпад Варшавського договору і початок руйнації СРСР викликали в середовищі крайньо правих чеських націоналістів сподівання на можливість реанімації колишньої Чехословаччини в кордонах 1938 року. У Празі в жовтні 1990 року було ство-

Михайло Тиводар

рено Товариство «Друзі Підкарпатської Русі»¹⁴, члени якого почали публікацію матеріалів про Закарпаття. Вони відкидали законність договору про включення Закарпаття до складу СРСР, приїздили в м. Мукачеве і піднімали прапори ЧСР, виступали на мітингах, закликали до надання області автономії. Утворення незалежності Чехії і Словаччини остаточно підірвало інтерес чеських політиків до Закарпаття. Нині цей інтерес зберігається лише як «політичний релікт», як публіцистична і наукова зацікавленість діяльністю чехословацьких властей у краї у 20–30-х роках ХХ ст.

Падіння в листопаді 1989 року комуністичного режиму в ЧСР активізувало культурне і політичне життя українців Пряшівщини. Антиукраїнські сили домоглися розколу українців Словаччини на українців і русинів. Останні вже в березні 1990 року створили Товариство «Русінська оброда», яке відкрито зайняло антиукраїнську позицію. Для Словаччини політичне русинство – суто внутрішня проблема. Урядові кола, словацькі політичні партії і національно-культурні товариства почали надавати йому значну матеріальну допомогу і політичну підтримку. Усталення добросусідських українсько-словацьких відносин дещо покращило становище українців-русинів Словаччини. Але і нині в Словаччині є доволі впливові політичні сили, які підтримують місцеве русинство. Ця підтримка продиктована тим, що «Русінська оброда» заперечує єдність українців Карпат і цим прискорює їхню словакізацію. Саме тому «Матиця словенська» беззаперечно підтримує «Русінську оброду». Територіальних претензій до України політичні сили Словаччини не висувають, але ознаки «історичної агресії» все частіше проявляються в працях словацьких публіцистів та дослідників.

У минулому та й нині прихильники політичного русинства орієнтувалися лише на зовнішні сили: то на Москву, то на Буда-

Новітнє русинство – пережиток геополітичних інтересів...

пешт, то на Прагу, а нині дехто пробує орієнтуватися навіть на Братиславу. Політичне русинство з початків свого виникнення вело творення самостійних «угроруського», «карпаторуського» і «русинського» народів в інтересах чужих держав. Це свідчить, що воно завжди мало і має антиукраїнську спрямованість, бо протистояло і протистоїть консолідації українства, підтримує ідею політичного розчленування української етнічної території.

¹ *Павленко Г. В.* Велика французька революція і Закарпаття // Карпатіса–Карпатика. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. – Ужгород, 1992. – Вип. 1. – С. 83–84.

² *Федор П. С.* Краткий очерк деятельности А. И. Добрянского. – Ужгород, 1926. – С. 5, 11; Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 2. – С. 554–555, 719; *Магочі П.-Р.* Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С. 34; Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. I. – С. 243–244.

³ *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995. – С. 92–93; *Маркусь В.* Від народу-племені через автономіські прагнення до державності й соборності // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – Ужгород, 1994. – С. 12–14; *Магочі П.-Р.* Формування національної свідомості... – С. 34; Енциклопедія українознавства... – С. 554–555, 719.

⁴ *Маркусь В.* Від народу-племені через автономіські прагнення до державності й соборності... – С. 13–14; *Бача Ю., Ванат І., Маркусь В., Мишанич О., Чучка П.* «Карпаторусинство»: історія і сучасність. – К., 1994. – С. 12–20, 22–27; *Мишанич О.* Доля регіональних культур. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців // Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. – Нью-Йорк, 1993. – С. 12–15.

⁵ *Бача Ю., Ванат І., Маркусь В., Мишанич О., Чучка П.* «Карпаторусинство»: історія і сучасність... – С. 15, 19–21; *Мандрик І.* Національна політика угорських урядів на території Закарпаття в останній третині XIX ст. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – Ужго-

Михайло Тиводар

род, 1994. – С. 162–170; *Ванат І.* Політичний русинізм: коріння і паростки // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С. 110–111.

⁶ *Krejci O.* Cesky narodni zajem a geopolitika. – Praha, 1993. – С. 117.

⁷ *Szabo O.* A magyar oroszokrol (Ruthenek). – Budapest, 1913. – С. 26–30.

⁸ *Krejci O.* Cesky narodni zajem a geopolitika... – С. 117.

⁹ *Віднянський С.* Закарпаття у складі Чехо-Словацької Республіки: переломний етап в національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – Ужгород, 1994. – С. 130–140.

¹⁰ *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми... – С. 111–112; *Мишанич О.* Політичне русинство і що за ним. – Ужгород, 1993. – С. 16–21; *Магочі П.-Р.* Формування національної свідомості... – С. 149–150; *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945. – К., 1992. – С. 27–28.

¹¹ *Магочі П.-Р.* Формування національної свідомості... – С. 151–153; *Маркусь В.* Від народу-племені через автономіські прагнення до державности й соборности... – С. 31–35, 37–40; *Макара М. П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – С. 12–14.

¹² *Маркусь В.* Від народу-племені через автономіські прагнення до державности й соборности.... – С. 44; *Макара М. П.* Закарпатська Україна... – С. 104.

¹³ Див.: *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. – Ужгород, 1991. – С. 4–6, 48–49; *Мишанич О.* Політичне русинство і що за ним... – С. 5.

¹⁴ *Магочі П.-Р.* Карпатські русини (буклет). – Торонто, 1995. – С. 20.

ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО – АНТИРУСИНСЬКИЙ (АНТИУКРАЇНСЬКИЙ) ПРОЕКТ

Май Панчук

Поліетнічний склад населення Закарпаття зумовлений етногенетичними, культурними, колонізаційними, міграційними, асиміляційними процесами, що впродовж багатьох століть визначали його розвиток. Причому етнологічна ситуація в краї залежала від двох визначальних чинників: національної політики держав, до складу яких у той чи інший історичний період входило Закарпаття, та міжетнічної взаємодії¹ представників різних етносів, що мешкали в регіоні. У процесі такої взаємодії (через безпосередні та опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя), обміну етнічною інформацією формувалося уявлення однієї етнічної спільноти про іншу (етнічні стереотипи) та корегувалися уявлення кожної із цих спільнот про саму себе (етнічні автостереотипи). Цілком очевидно, що політика держав-метрополій мала істотний вплив на міжетнічну взаємодію етнічних спільнот Закарпаття. Попри той факт, що русини / українці становили переважну більшість населення краю, модель міжетнічної взаємодії західної етнології «домінуюча група – етнічна меншина», принаймні до здобуття незалежності Україною, для Закарпаття не підходила. Для досягнення етнологічних процесів на Закарпатті більш продуктивною, на нашу думку, є модель, що базується на таких підходах: – по-перше, це дослідження

Май Панчук

двосторонніх міжетнічних відносин русинів / українців з угорцями, чехами, словаками, румунами та ін.; – по-друге, це аналіз таких двосторонніх відносин, особливо в окремі історичні періоди, угорців з іншими етнічними громадами краю, чехів та словаків із закарпатцями іншої етнічної ідентичності; – по-третє, це дослідження багатосторонніх відносин між усіма етнічними спільнотами Закарпаття. Їхній політичний статус, розвиток матеріальної і духовної культури в багатьох аспектах поставали як результат двосторонніх міжетнічних відносин, а з іншого боку – як вислід політики держав-метрополій та зумовленого територіальною єдністю інтеркультурного діалогу цих спільнот. За таких підходів на всіх історичних відтинках чіткіше простежуються процеси прискорення або ж гальмування етнічної ідентифікації суб'єктів міжетнічної взаємодії, роль політичної, національної та конфесійної еліти в цьому процесі.

З огляду на бездержавність українського народу, русини / українці Закарпаття лише епізодично й короткочасно мали умови (періоди УНР – ЗУНР, Карпатської України) політичного домінування. У всі інші періоди історії в краї політично домінували угорці (у період входження Закарпаття до складу Австро-Угорщини та хортистської Угорщини), чехи і словаки (Чехословаччина), українці як складова нової історичної спільноти – «радянський народ» (СРСР) та українці (незалежна Україна).

За умов політичного домінування на Закарпатті угорців у часи його входження до Австро-Угорщини, коли абсолютизувалася мадярська культура, а під гаслом «одна держава – одна нація» відбувалася мадяризація інших етносів, русини / українці мали вирішувати проблему обстоювання етнічної самобутності, збереження мови, традиційної матеріальної та духовної культури. Водночас, коли інші етноси Австро-Угорщини дедалі актив-

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

ніше заявляли про себе націєтворчими устремліннями (хорвати, серби, чехи, словаки), перед русинами / українцями постало питання, хто вони – самостійний народ чи частина якогось іншого народу. Зацікавлення народною культурою і прадавніми традиціями поєднувалося в них з першими спробами відтворити національну історію з її відповідною інтерпретацією. Така народницька концепція в історіографії Закарпаття започатковується І. Лучкаєм. Вона хоч якоюсь мірою забезпечувала русинів / українців від загрози маргіналізації, втрати ними своєї етнічної самобутності, адже ті права, які угорці виборювали для себе від віденського уряду, свідомо нехтувалися ними, коли йшлося про інші етнічні спільноти Угорського королівства.

Після революційних подій 1848–1849 років в Австро-Угорщині просвітницьку, соціально-благодійницьку, національно-культурну та виховну функції в русинському середовищі перебирають на себе релігійні громади. З цього середовища вийшло перше покоління русинів – інтелектуалів, «будителів», які очолили подальший національно-культурний рух. У руслі означеного процесу видатне місце належить О. Духновичу. Він та його послідовники створили сприятливе політичне середовище для формування еліти русинського населення та його можливої на той час етнічної самоідентифікації. Наслідком цього стало формування ідеї національної окремішності русинів. Тобто цим самим відкидалася поширена на той час теорія угрорусинізму. Зроблений у вірші О. Духновича «Я русин был, есмь і буду» наголос на такій окремішності поділяли закарпатські русини. Для них цей вірш став своєрідним гімном. Слід наголосити, що йшлося про окремішність русинів не взагалі, а в межах Угорщини. Мало того, у своєму іншому вірші О. Духнович писав: «Бо свої то за горами – не чужі: Русь єдина, мисль одна у всіх

Май Панчук

на душі». Це свідчить про його впевненість у спорідненості закарпатських русинів з Руссю.

Однак абсолютизувати думки О. Духновича, суголосні реаліям його часу, розглядати їх статично, а тим більше гадати щодо можливої еволюції його поглядів у напрямі українофільства, видається науково некоректним. На цьому варто наголосити хоча б тому, що подальші пошуки витоків русинської ідентичності дали цілий спектр ідей, що пов'язували русинів з росіянами (великоросами), українцями (малоросами), угорцями.

Попри той факт, що в греко-католицькій церкві на Закарпатті дедалі більшої сили набирали процеси мадяризації та латинізації, наближення до римо-католицизму, саме в ній вирізняються ті особистості, які в пошуках етнічної ідентичності русинів з надією звертали свої погляди на Росію (А. Добрянський, І. Раковський, І. Дулішкевич, І. Сільвай, Є. Фенцик, О. Митрак та ін.). Зауважмо при цьому, що тогочасна Росія сприймалася ними як щось єдине, про Україну, як державу, й мови не було, а український національний рух тільки-но зароджувався. Народне русофільство та політичне москвофільство, що вносилися в суспільну думку Закарпаття, мали своєю основою стихійний потяг русинів до Росії, близької їм мовою, культурою, релігією. Тож не дивно, що з кінця XVIII ст. русофільськими ідеями позначена діяльність ряду інтелектуалів та громадських об'єднань, таких, як Товариство імені О. Духновича.

У різні часи русофільство на Закарпатті мало неоднакову підтримку русинів. Якщо відразу після подій 1848–1849 років соціальна база русофільства на Закарпатті зросла, то потім вона дещо звузилася. У роки Першої світової війни, з тимчасовим приходом російських військ на Закарпаття, тут знову посилюються проросійські настрої. Східнослов'янське населення краю жилося вірою в те, що нарешті воно знайде захист своїх інтересів за

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

допомогою Росії. Симпатії русинів до Росії (русофільство), обстоювання їхньої етнічної єдності з росіянами (москвофільство) дедалі більше проявляються в суспільній думці на Закарпатті. Однак у період входження Закарпаття до складу Чехословаччини тут зміцнюється українофільський напрям суспільно-політичної думки, що бере свій початок з кінця XIX ст. У той час до закарпатської тематики у своїх наукових пошуках звертаються І. Франко, В. Гнатюк, І. Верхратський, І. Томашівський, Ф. Вовк. Наукове товариство імені Шевченка починає залучати до співпраці закарпатських дослідників, зокрема Ю. Жатковича, Г. Стрипського та ін. Такі контакти зумовили формування, а з початком XX ст., зокрема, під впливом проголошення УНР та ЗУНР, і динамічний розвиток, поряд з проугорським і проросійським, третього напрямку утвердження самоідентифікації закарпатських русинів – українофільського. У період суверенізації Карпатської України (1938–1939) цей напрям політично переважав інші, позаяк виражав історичну етногенетичну єдність і спільні інтереси найчисленнішого корінного населення всіх українських регіонів. Конкуренція виразників згаданих трьох орієнтацій гальмувала процес природного самоусвідомлення русинів, а в інтеркультурному діалозі етнічних спільнот краю ускладнювала їхній освітній і національно-культурний розвиток.

У роки угорської окупації та Другої світової війни українофільство, як і русофільство, на Закарпатті втрачає свої позиції. Натомість під гаслом «угрорусинізму», особливо стараннями регентського комісара краю М. Козми, реанімується теорія окремішності русинів і від росіян, і від українців. У цьому зв'язку, щоб не вдаватися в полеміку із сучасними поборниками такої окремішності, зішлемося на дисертацію В. Брензовича, підготовлену в університеті ім. Л. Етвеша (м. Будапешт). «В особі Міклоша Козми Закарпаття очолила людина широкого формату,

Май Панчук

досвідчений, активний політик, – зазначає автор. – Новий регентський комісар мав свої чіткі уявлення про те, що треба зробити на Закарпатті. *Зрозуміло, Міклош Козма знав, що русини за своїм походженням є українцями (малоросіянами), але вважав, що за кілька століть перебування в складі Угорщини їх культура, ментальність зазнали істотних змін і це повинно стати відправною точкою по шляху дальшого розвитку їх національних рис»* [виділення наше. – М. П.]. Виділена нами думка автора однозначна. Однак, ухваливши 7 березня 2007 року рішення про визнання національності «русин», Закарпатська обласна рада водночас вирішила «контроль за виконанням цього рішення покласти на заступника голови обласної ради Брензовича В. І.», тобто автора згаданої дисертації.

Прихід на Закарпаття Червоної Армії в жовтні 1944 року, репресії проти закарпатських угорців, як і проти німців та українських націоналістів, початок радянізації краю унеможливили пропаганду теорії «угрорусинізму», прикритої ширмою окремішності. Нова, прорадянська крайова влада, керована комуністами, певно, з огляду на значне посилення на Закарпатті в довоєнне двадцятиріччя українофільських настроїв, ідентифікувала русинів українцями, з усіма наслідками, що з цього випливали. Процес національної самоідентифікації русинів / українців, перерваний угорською окупацією краю, і за нової влади не знайшов логічного завершення. З цим фактом змирились як українсько-, так і русофіли. Адже і ті й інші виходили з того, що в умовах Радянського Союзу русини Закарпаття стають сегментом, хоча і своєрідним, «радянського народу». Рішення нової прорадянської влади краю відразу, без будь-якого перехідного періоду та відповідної просвітницької роботи, українізувати русинів жилося, на нашу думку, і настановами Комінтерну, який ще у 20-х роках ХХ ст. визнав русинів Закарпаття гілкою україн-

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

ського народу, а їхню мову – діалектом української. Закарпатці у своїй більшості сприйняли такий хід подій.

Для прискорення радянзації краю сюди зі східних областей України та інших республік у значній кількості направляли партійних, радянських і комсомольських працівників, фахівців у різних галузях виробництва і гуманітарної сфери. З них 3 125 осіб, у тому числі 500 комуністів, прибули в область лише протягом 1944–1946 років². Упродовж 1946 року прибулими замінили сім секретарів окружкомів партії, одинадцять голів міських і окружних виконавчих комітетів рад, вісім їхніх заступників. Надіслані центром працівники призначалися також на роботу в органи безпеки, міліції, суду, прокуратури, господарські, освітні та інші структури³. То був різний за якістю «кадровий ресурс». Багато його представників своєю працею заслужили повагу місцевих жителів. Були й такі, котрі залишили за собою кривавий слід, беручи участь у репресивних акціях, колективізації тощо або виявили професійну й моральну нікчемність⁴. Тобто політика «підбору і розстановки кадрів» здійснювалася не кращими методами. Мало місце пряме порушення проголошеного радянською системою принципу «виховання місцевих кадрів», хоча частка останніх серед відповідальних працівників партійних, радянських та господарських структур була переважаючою: станом на лютий 1948 року уродженці Закарпаття серед них становили 62,5 % – 3 069 осіб з 4 910⁵.

У 1946 році виконком Закарпатської обласної ради постановив запровадити на території краю тимчасові паспорти і обов'язковий порядок реєстрації громадян у місцях постійного та тимчасового проживання. У 1947 році тимчасові паспорти почали замінювати постійними. У графі паспорта «національність» русинам, як і всім іншим громадянам етноукраїнського походження, робили запис: українець (українка). Етронім «русини»

Май Панчук

в офіційному дискурсі в подальшому не вживався. З ужитку виводилися давні угорські, німецькі та румунські назви окремих населених пунктів, які перейменовувалися на український лад. Мовою суспільно-політичного життя, діловодства, освіти, культури ставала українська.

Однак цей другий вектор національної політики комуністичного режиму – політики денаціоналізації і русифікації – у роки горбачовської «перебудови» зіштовхнувся з посиленням спротиву. В Україні, як і в інших республіках СРСР, наростали державно-самостійницькі настрої, посилювалися тенденції до відродження національної самобутності. Приблизно в той самий час активізувався процес незалежнення від Радянського Союзу країн так званого соціалістичного табору. Там також загострювалася криза правлячих режимів, комуністична (прокомуністична) влада стрімко втрачала позиції.

Одним з виявів загального етнічного відродження на радянському і пострадянському суспільному просторі стала актуалізація в Закарпатті культурного русинства. 17 лютого 1990 року в Ужгороді в Будинку профспілок відбулося установче зібрання обласного культурно-освітнього Товариства підкарпатських русинів (ТПР). Його учасники сформували Правління на чолі з М. Томчанієм. Разом з ним до складу правління з 25 осіб були обрані К. Балог, П. Годьмаш, П. Кампов, М. Михальова, Б. Сливка, І. Туряниця, В. Фединишинець та ін. Статутом організації визначалися різні напрями культурно-освітньої діяльності: збирання фольклору, дослідження русинської мови, історії тощо.

Культурне русинство в Закарпатті вже на той час виявлялося як усвідомлення представниками населення краю своєї належності до групи, членів якої об'єднують традиційна самоназва «русини», а також спільні уявлення про культурну, релігійну, мовну та іншу етнічну самобутність. Тобто феномен культур-

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

ного русинства є феноменом етнічної ідентичності. Ця ідентичність, однак, далека від однорідності. Її диференціація зумовлена особливостями соціального й культурного розвитку населення краю, специфікою взаємодії різних його етнічних і релігійних компонентів, впливом на ці процеси політики держав, до складу яких Закарпаття входило в різні періоди своєї історії. Серед русинів переважають ті, хто усвідомлює себе регіонально самобутньою частиною (гілкою) етноукраїнського загалу. Інші – самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угрорусинами – частиною угорського народу, окремі більше тяжіють до словаків. Найбільш радикальні діячі русинського руху зараховують до русинів і тих закарпатців, які називають себе лемками, бойками, гуцулами.

Культурне русинство як суспільна діяльність полягає в збереженні, заохоченні та сприянні розвитку специфічних для русинів місцевих (регіональних) культурних, релігійних та інших традицій, промислів і видів господарювання, говірки та практик її застосування в побутовому спілкуванні, літературній творчості та ін. Тобто змістом культурного русинства як суспільної діяльності є опікування всім тим, що наука називає етнічною ідентичністю.

Водночас із самого початку формування русинського руху в ньому стала проявлятися, набираючи дедалі більшої динаміки, його політична складова, привнесена ззовні. Ознакою цього привнесення стало утворення, поряд з Товариством підкарпатських русинів на Закарпатті (лютий 1990 р.), русинських організацій у ряді інших країн, процеси демонтажу комуністичних режимів у яких не були синхронними. Це, зокрема, Русинська Оброда в Меджилаборцях, Чехословаччина (березень 1990 р.); Стіваришніня лемків у Легниці, Польща (квітень 1990 р.); Об'єднання приятелів Підкарпатської Русі у Празі, Чехословаччина (жовтень

Май Панчук

1990 р.), Руська матка у Воєводині, колишня Югославія (грудень 1990 р.). І тільки Русинська організація Угорщини з'явилася в Будапешті в березні 1991 року. Тоді ж відбувся Перший світовий конгрес русинів. Головою Світового конгресу русинів було обрано канадського професора Павла Магочія. Це про нього, посилаючись на № 14 чехословацької газети «Руде право» за 1992 рік, де був опублікований список агентів чехословацьких, а значить, на час складання списку, і радянських спецслужб, писав у книзі «Тернистий шлях до України» Ю. Химинець. У цьому списку тричі траплялося псевдо Павла-Роберта Магочія: «Маги» (№ 9844) «Маго» (№ 1959) та «Мади» (№ 982410). Якщо брати до уваги «секрет Полішинеля», що українські культурно-просвітницькі товариства, на основі яких виникли русинські організації, за комуністичних часів обов'язково контролювалися спецслужбами СРСР, організацію сучасного політичного русинства ззовні України і її Закарпатської області важко заперечити.

Важко заперечити й той факт, що СРСР, як і кожна імперія в загрозливій для себе ситуації, посилював традиційну імперську політику «поділяй і володарюй». Аналіз тогочасної політичної динаміки дає достатньо підстав стверджувати, що кремлівська влада, її компартійна вертикаль і спецслужби стояли за лаштунками автономістської, сепаратистської та іредентистської поведінки своїх прихильників майже в усіх союзних республіках. В Україні така поведінка найвиразніше проявилася у Криму та на Закарпатті. В обох регіонах керівники обласних комітетів Компартії України, а також негативно налаштовані до ідеї державного суверенітету республіки активісти різноманітних громадських утворень мали прямі зв'язки з кремлівською владою і заохочувалися нею, нерідко в обхід ЦК КПУ. Попри наполегливі заперечення відомими представниками політичного русинства їхніх зв'язків з кремлівським керівництвом і спецслужбами,

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

вони самі дають достатньо інформації, що спростовує ці заперечення. Серед джерел такої інформації – спогади, розмірковування і документи, опубліковані одним із засновників ТПР. Ідеться про П. Годьмаша і його книгу «Подкарпатская Русь и Украина», видану ним 2003 року разом зі своїм сином С. Годьмашем. На її сторінках відтворено «історію» «конфіденційних» контактів керівництва ТПР з вищими посадовцями КПРС і Радянського Союзу з приводу політичних ініціатив русинських активістів та перспектив їх використання в планах Кремля щодо протидії процесу суверенізації України⁶. Однак перебіг подій у ході та після путчу в Москві в серпні 1991 року докорінно змінив політичну ситуацію в СРСР.

Відтак політичні русини, орієнтовані на керівництво СРСР і ним заохочувані, розгубилися. Окремі члени правління ТПР припинили в ньому участь. Серед них і М. Томчаній, який виїхав до сусідньої Угорщини і там залишився. Частина новосформованого керівного активу товариства взялася за налагодження зв'язків із зацікавленими колами в Росії. Представники цієї частини (М. Попович, М. Кемінь, І. Талабишка та М. Михальова) у вересні 1991 року були делеговані до Москви для участі в роботі наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині – ОБСЄ). Там вони заявили, що сталінська політика «етноциду русинів» «продовжує знаходити підтримку в офіційних урядових колах України». Згодом русинську делегацію було прийнято в Комітеті з прав людини парламенту Росії, а також тодішнім директором Інституту етнографії АН СРСР В. Тішковим, з якими було досягнуто порозуміння⁷.

Дещо пізніше суть цього порозуміння розкрила директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України Г. Скрипник. «За часів СРСР російські етнологи разом з українськими вченими були солі-

Май Панчук

дарними щодо потрактування тамтешніх жителів як частини української спільноти з характерними для неї культурно-діалектними особливостями. На жаль, нині чи то на догоду адептам політичного русинства, чи то із ситуативних політичних міркувань деякі з російських колег-етнологів підігрують авторам надуманих сепаратистських доктрин»⁸. Отже, одним з головних векторів сучасного політичного русинства з часу розпаду СРСР став москвофільський. У Росії він знаходить підтримку передовсім з боку шовіністично налаштованих осіб і груп з властивим їм агресивним неприйняттям суверенізації та унезалежнення України. Ці представники російського соціуму беруть активну участь у пропагандистських кампаніях з реанімації москвофільства серед закарпатців, зокрема, шляхом використання й популяризації «карпатознавчих досліджень», у яких «обґрунтовується» «право русинства на самовизначення». Активними учасниками таких політико-русинських кампаній у регіоні стали також окремі православні священники Московського патріархату.

Немає підстав і потреби заперечувати й той факт, як зазначає В. Котигоренко⁹, що наприкінці 1991 року в питаннях адміністративного статусу Закарпаття та його самоврядування збіглися інтереси різних суспільних груп: значної частини місцевого правлячого класу, очільників політичного русинства, активу громадських організацій національних меншин, широкого загалу крмян.

Інтереси перших полягали насамперед у тому, щоб скористатися ситуацією дезінтеграції раніше жорстко централізованої компартійно-радянської системи і здобути для себе максимум владних повноважень і власності в регіоні.

Інтереси інших були, по суті, такими самими. Часто їх носіями виявлялися представники тієї-таки владної номенклатури.

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

Відмінність полягала лише в тому, що в радикально налаштованих лідерів русинського руху економічна й політична аргументація запитів щодо влади і власності доповнювалася тезою про «корінне русинське походження». Останнє розглядалося як першоджерело природного, уродженого права русинів належати до правлячого класу регіону і розпоряджатися його ресурсами. Задля реалізації своїх автономістських намірів вони активніше працювали з населенням, виявляли більшу зацікавленість у збереженні й розвитку культурної самобутності краю.

Інтереси активу меншинних національних груп були схожі з інтересами і тих і інших. Вони полягали також у бажанні розширити повноваження місцевого самоврядування, щоб мати сприятливіші умови для відродження, збереження й розвитку національної мови і культури, розширення можливостей своєї політичної участі, підтримання тісніших контактів з етнічно спорідненим населенням сусідніх країн.

Інтереси переважної більшості закарпатців усіх національностей і соціальних верств полягали передусім у створенні кращих адміністративно-територіальних і державно-політичних умов їхньої життєдіяльності, повнішого задоволення економічних, соціальних, політичних і культурних потреб у соборній суверенній Україні. Саме тому вони прагнули гарантій, що в тогочасній ситуації тотальних змін край не буде включено до складу якогось іншого адміністративно-територіального утворення Української держави, що суверенізувалася.

Усі ці групи інтересів переплелися й виявилися в ході літньо-осінньо-зимових політичних подій 1991 року, що сталися в країні і власне Закарпатській області. Вони сфокусувалися в результатах грудневих всеукраїнського і місцевих референдумів на території Закарпаття. 1 грудня 1991 року 92,6 % закарпатців підтримали Акт проголошення незалежності України. Водночас

Май Панчук

78,0 % з них висловилися за надання Закарпаттю статусу спеціальної самоврядної території у складі України.

Результати обласного референдуму не могли не позначитися на діяльності русинських об'єднань краю, кількість яких стрімко зростала. Більшість з майже 20 офіційно зареєстрованих в області організацій продовжують і надалі працювати в руслі збереження русинської самобутності, традицій автохонів краю. Як повідомляла на початку 2008 року Уповноважена з прав людини Верховної Ради України Н. Карпачова, «в області працюють 27 недільних шкіл, де вивчається русинська мова, література і культура, плідно працюють русинські письменники, художники, артисти, русинською мовою виходять газети “Подкарпатская Русь”, “Підкарпатський русин”, збірник “Руснацький світ”. За роки незалежності України відбулося 20 фестивалів русинської культури, проведено 30 виставок закарпатських русинських художників, численні “круглі столи”, науково-практичні конференції з питань розвитку русинської мови і літератури. За період з 1989 року по цей час видано понад 80 найменувань поліграфічної продукції, в тому числі близько 50 книг русинською мовою». Навіть цих фактів цілком досить для висновку, що русинська етнічна ідентичність на державному рівні в Україні ніколи і ніким не заперечувалася, відповідно і національність «русин» не знищувалася. Це підтвердив і Всеукраїнський перепис населення 2001 року, під час якого 10,2 тис. жителів Закарпаття ідентифікували себе русинами. Водночас цей факт зовсім не означає, що вони (русини) заперечують своє українське коріння. Серед них, певно, є як ті, хто вважає свою русинську національність окремою від української, так і ті, хто має подвійну ідентичність – русини-українці. З огляду на це, ухваливши 7 березня 2007 року рішення «Про визнання національності “русин” на Закарпатті», обласна Рада підтримала остаточно не з'ясоване

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

бажання 10,2 тис. громадян, і невільно нав'язує його переважній більшості слов'янського населення області. Політично таке рішення некоректне й не може мати політико-правових наслідків. Нації народжуються або ж відроджуються не за постановами, хай це буде постанова обласної Ради чи навіть Верховної Ради України, а в результаті тривалого процесу самоусвідомлення громадян, що й передбачено ст. 11 Закону України «Про національні меншини в Україні».

Ухвала обласною Радою згаданого рішення справедливо розцінюється експертами як певна поступка радикально налаштованим русинським об'єднанням та їхнім лідерам. Попри той факт, що на обласний референдум 1 грудня 1991 року було винесено запитання: «Чи бажаєте ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?», у якому, як бачимо, навіть не згадується термін «русин», видається радикалами як вияв прагнення закарпатців домагатися автономного статусу області. А теоретичною підставою бажаної ними автономізації є наукові «напрацювання» про окремішність русинів П. Магочія. До окремих зі своїх публікацій він навіть додає карту їхньої батьківщини – «Русинія». Розроблена П. Магочієм «програма захисту русинів» шляхом: а) натиску міжнародної громадськості на урядові кола України; б) поглиблення розколу українських громад в сусідніх країнах та в) створення автономної республіки Підкарпатська Русь до останнього часу обговорювалася та доповнювалася на світових конгресах русинів.

Ще більш радикальними були вимоги окремих русинських об'єднань Закарпаття. Утворена в березні 1992 року Підкарпатська республіканська партія своєю «народною програмою» поставила серед іншого за мету «1) утворити незалежну, ней-

Май Панчук

тральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії... 2) отримати повну політичну й економічну незалежність... 10) щоб... русинський народ був визнаний повноправним народом серед інших народів». Голова партії В. Заяць зазначав, що стратегія і тактика досягнення поставленої мети визначатимуться ситуативними розрахунками – геополітичними змінами, орієнтацією на панславизм і координацією дій з проросійськими силами в СНД, апеляцією до міжнародного правозахисного руху та до іноземних урядів¹⁰. У руслі такої стратегії виступав і утворений активістами ТПР та Підкарпатської республіканської партії «уряд» Республіки Підкарпатська Русь (РПР). Зокрема, у грудні 1994 року «міністр закордонних справ» цього уряду Т. Ондик звернувся до Б. Єльцина із закликом скасувати договір 1945 року між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Ціною підтримки Б. Єльцина міг стати вступ РПР до СНД. Тоді ж «прем'єр-міністр» уряду І. Туряниця звертався до президентів США та Угорщини з меморандумом «Волю і демократію Закарпаттю», у якому звинуватив український уряд у політиці асиміляції та нищення русинів і угорців¹¹. Про систематичні заяви, листи та звернення активістів політизованих русинських об'єднань до владних інстанцій України й говорити не доводиться. Звернімо увагу лише на надзвичайну активність у цих справах головного «юриста» радикального русинського руху згаданого вже Петра Годьмаша.

Щодо цього спинимося лише на одному прикладі. Наприкінці грудня 2008 року «приватний адвокат П. Годьмаш» [саме так він представляється офіційно. – *М. П.*] спрямував Міністру юстиції України та директорам двох академічних інститутів країни підбірку законів, угод, постанов, якими, на його думку, світове співтовариство вже давно визнало окрему русинську націю, її державотворчу місію та державність, а сьогодні вони є під-

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

ставою «законності вимог русинів». Однією з таких вимог є надання сучасному Закарпаттю статусу Підкарпатської Русі, який вона мала в період входження до складу Чехословаччини. Зауважмо, що ми не маємо намірів вести дискусію з п. Годьмашем, радше спостерігали б за дискусією п. Годьмаша з «духовним няньом ушысткых русинів світа» професором П. Магочієм. Улітку 2008 року П. Магочій як голова Світового конгресу русинів та С. Чепач як голова Світової академії русинської культури опублікували «Відкритий лист-заяву про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі». Попри розлогість тексту, за що просимо вибачення в читача, зачитуємо авторів листа. Вони пишуть: «Іншим “наріжним каменем”, на якому вибудовується концепція екстремістів, є питання Підкарпатської Русі, яка у 1918–1938 роках являла собою східну провінцію Чехословаччини. У цей час карпаторусини, які її населяли, справді мали культурну, але не політичну автономію, проте нинішні карпаторусинські “діячі” підносять Підкарпатську Русь чехословацького періоду як повноцінну державу зі своїми прем’єр-міністрами та урядом, що є звичайним перекинуванням історичної правди. На цій підставі, а також на підставі результатів референдуму 1991 року (де, до речі, слово “русин” чи “карпаторусин” і не згадувалося, ішлося про створення “спеціальної самоврядної території Закарпатської області”), деякі гарячі голови із Закарпаття вимагають створення окремої національної держави – Підкарпатської Русі»¹².

Ми погоджуємося з такими оцінками авторів листа-заяви. Однак нам, як, сподіваємось, і неупередженим читачам, було б цікаво простежити дискусію між «няньом русинів» та їхнім «адвокатом» і щодо наступних фактів. До згаданих матеріалів, які «адвокат» направив Міністру юстиції України є і «Конституційний Закон [Чехословаччини. – М. П.] від 22 листо-

Май Панчук

пада 1938 р., № 328 Сб. Об Автономии Подкарпатской Руси». Тож зачитуємо деякі параграфи з надісланого П. Годьмашем документа. «Часть вторая... Глава I... § 1. 1. Подкарпатская Русь является автономной частью Чехо-Словацкой Республики. 2. *Окончательное название автономной территории Русинов на юг от Карпат установит Сойм Подкарпатской Руси* [виділення наше. – М. П.]. § 2. *Официальный язык и язык образования на территории Под карпатской Руси установит Закон Сойма Подкарпатской Руси*» [виділення наше. – М. П.]. І ще одна позиція закону. «Глава II... § 9. Во всех вопросах, не приведенных в § 4 данного Закона, *законодательную силу на территории Подкарпатской Руси имеет Сойм Подкарпатской Руси, избранный на всеобщих, прямых, тайных выборах в соответствии с квотами представительства*» [виділення наше. – М. П.].

З огляду на ці факти з Конституційного закону, наукова, правова, політична логіка диктує потребу висловитися щодо процесу подальшого суспільно-політичного розвитку краю. А події розвивалися так. 12 лютого 1939 року відбулися вибори до Союму. 15 березня, зібравшись на перше засідання, Сойм, як і передбачалося Конституційним законом від 22 листопада 1938 року, ухвалив Закон № 1:

- «§ 1. Карпатська Україна є незалежна держава.
- § 2. Назва держави є: Карпатська Україна.
- § 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним соймом КУ, на чолі.
- § 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
- § 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
- § 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній красвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і тризуб св. Володимира Велико-

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

го з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законіві.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття»¹³.

Правдивим вислідом дискусії довкола наведених фактів мав би стати висновок, що ухваленим законом Сойм Карпатської України легітимізував домінування в краї українофільських тенденцій, поширення української ідентичності. У цьому руслі говорив на засіданні Сойму його голова Августин Штефан: «Український народ не є гостем у Карпатській Україні! Більше як тисяча триста років заселює він цю землю... Дякуючи освідомлюючій праці найкращих синів Карпатської України, а головно сорокалітній праці батька нашого відродження Августина Волошина [Сойм обрав А. Волошина президентом Карпатської України. – *М. П.*], починається нове, краще життя на нашій землі.

Вірю, що перший український Сойм КУ розпочату працю поведе так, що наш многострадальний народ буде тішитися своєю свободою, своєю правдою. Прошу Всемогучого, щоб дозволив першому українському Соймові КУ служити інтересам українського народу»¹⁴.

Такими були реалії суспільно-політичного життя Закарпаття в період трансформації автономної Підкарпатської Русі від 22 листопада 1938 року до проголошення незалежної Карпатської України (15 березня 1939 р.). Та сподіватися на об'єктивну оцінку процесу суверенізації Карпатської України, її слов'янського населення в той час в уявній дискусії П. Магочій – П. Годьмаш, певно, марно. І «Відкритий лист-заява про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі» П. Магочія і С. Чепи, цитований нами вище, і «Історія України» П. Магочія, у якій «автор вражає читача докорінно відмінною інтерпретацією іс-

Май Панчук

торії українців на їхніх найзахідніших землях»¹⁵, не повинні вводити в оману закарпатців. Справді, як відзначив Л. Белей, «зміна ідеологічних пріоритетів (чи підвищення власного фахового рівня?)»¹⁶ дала П. Магочію змогу в «Історії України» відмовитися від кількох тез його концепції неорусинства, зокрема, щодо територіальних меж заселення русинів, русинської мови, християнізації Закарпаття та ін. Та справа, певно, не у варіаціях історії П. Магочія, а в тому, що закордонна режисура неорусизму засумнівалася в ефективності обраних механізмів та дійових осіб для дестабілізації становища в Україні. Тому П. Магочій та його союзники в Закарпатті разом зі Світовими конгресами русинів відходять на другий план, натомість на перший виходять радикали – «істинні русини», цинічні та агресивні щодо Української держави. Ширмою їхньої протиукраїнської діяльності стають так звані Європейські конгреси русинів. Перший з них, що відбувся в Мукачевому 7 червня 2008 року, знаменував зміну орієнтації політичного русинізму, кадрової орієнтації та пропагандистського супроводу цих змін. Як уже відзначалося, закордонні режисери неорусинізму відмовилися від послуг П. Магочія, його ідеї про «країну Русинію» і Світових конгресів русинів. Ефективнішим шляхом дестабілізації становища в Україні їм видається «боротьба» за відновлення на Закарпатті автономної Підкарпатської Русі у статусі листопада 1938 року. Така місія покладалася на Європейські конгреси русинів, провідна роль у скликанні та характері і спрямованості рішень яких відведена Народній Раді русинів Закарпаття (Є. Жупан) та Союму підкарпатських русинів (Д. Сидор). Така зміна стратегічної орієнтації неорусинства була зумовлена як спонсорськими джерелами руху, так і внутрішньополітичними чинниками. Зокрема, засоби масової інформації Російської Федерації з готовністю надають можливість голові Союму підкарпатських русинів протоієрею

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

православної церкви Московського патріархату Д. Сидору публікувати свої радикальні політичні антиукраїнські заяви, деякі недержавні організації Росії надають фінансову підтримку організаторам неорусизму. Опосередкованим підтвердженням такої спонсорської допомоги русинським радикалам з боку Російської Федерації, інформацію про яку неодноразово подавали Інтернет-видання, є заява виконавчого директора правління фонду «Русский мир» В'ячеслава Ніконова. Він зауважив, що одним з напрямів роботи фонду є «надання грантів на проведення різних заходів або на дослідницькі проекти. Уже схвалили близько 250 грантів. У тому числі... виділили гранти на підтримку програм в Україні»¹⁷. Проявом такої «підтримки» стала проведення 19 грудня 2008 року в Ростові-на-Дону Фондом стратегічної культури міжнародна науково-практична конференція «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської Русі (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)»¹⁸. Як повідомляється на сайті Фонду, «Ростовська конференція з русинського питання ухвалила резолюцію, яка дала новий науковий і суспільний імпульс вивченню історії і сучасного стану русинів Карпатської Русі, приверненню міжнародної уваги до становища цього народу». Про зміст резолюції красномовно свідчить сама назва конференції. Водночас ця конференція зайвий раз підтвердила думку М. Дронова – співробітника Інституту країнознавства РАН, а заодно й заступника голови Московського русинського земляцтва «Карпатская Русь», голови клубу друзів Карпатської Русі. «Усупереч стереотипам, що склалися, – зазначав він, – представники Росії також починають брати активну участь у русинському русі». М. Дронову «приємно було констатувати, що за останні роки збільшилася кількість статей у пресі, де русини «згадуються як самостійна нація або ж невід'ємна гілка російського (тобто великого східнослов'янського, але не конкретно українського)

Май Панчук

народу». М. Дронова радувало, що в Росії останнім часом виникли й надалі виникають усілякі товариства «друзів русинів», у роботі яких беруть участь науковці, політики та церковнослужителі, перевидаються книги відповідної спрямованості. Жаль М. Дронов висловлював лише з того приводу, що «очень трудно даже приблизительно оценить реальную численность *российских русинов* [виділення наше. – М. П.], тому що вони «зачастую идентифицируют себя как «украинцы»¹⁹. З огляду на виділене вище, створюється враження, що Д. Сидор і К^о, нав'язуючи закарпатцям так звані легітимації, тобто паспорти русинів, допомагають М. Дронову хоча б «приблизительно оценить реальную численность российских русинов» на Закарпатті.

Реанімована зацікавленими зовнішніми і внутрішніми силами проблема русинства використовується ними для дестабілізації становища в Україні. Вона виявилася істотною складовою широкомасштабної інформаційної війни проти України, до якої долучилися офіційні та неофіційні кола Росії. Усупереч раніше усталеній у радянській, та й не тільки, історіографії концепції щодо етногенезу русинів Закарпаття в загальному антиукраїнському наступі, виявилися й науковці Російської Федерації. Під патронатом Московського, Санкт-Петербурзького, Ростовського (Южного федерального) університетів, інших вузів та академічних наукових інституцій проходять різні конференції та «круглі столи», учасники яких постачають науковий та інформаційний простір відвертими, далекими від науки, антиукраїнськими «висновками».

Зішлемося, для прикладу, на одну з багатьох публікацій кандидата історичних наук С. Семанова [в Інтернет-мережі представлений як «історик, письменник, публіцист і громадський діяч». – М. П.]. Ведучи мову про сучасні Україну і Білорусь, він безапеляційно заявляє: «Скажем сразу и твердо, не смотря ни на

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

какие протестующие вопли с любых сторон, что в природе не существует ни таких стран, ни таких народов и языков, ни тем паче государств»²⁰. Що стосується країн, народів і держав, про які говорить С. Семанов, то необізнаність його в цих елементарних поняттях пояснимо тим, що він лише «історик, письменник, публіцист», а не етнолог. Що ж до української та білоруської мов, яких, за переконанням старшого наукового співробітника російського Інституту світової літератури [!? – М. П.] С. Семанова, не існує, то порадимо йому уважно простудіювати статтю опального у великодержавних шовіністів білоруського журналіста В. Ростова «Нерусский русский язык»²¹. У вступі до статті В. Ростов поставив слушне запитання: «Чому в Росії із зневагою ставляться до начебто братньої української мови, чому її ніколи не викладали і не викладають сьогодні в російських школах, не хочуть її вивчати росіяни Східної України і активно протестують проти самого статусу української мови як державної на Україні?». В. Ростов дає чітку відповідь на запитання: «Есть три момента, которые усиленно прячут все российские лингвисты... 1) До XVIII века язык Московии не считался никем в мире русским языком, а назывался конкретно языком москвитов, московитским. 2) Русским языком до этого времени назывался именно и только украинский язык. 3) Язык Московии – московитский язык – не признавался до этого времени европейскими лингвистами (в том числе славянских стран) даже славянским языком, а относился к финским говорам». В. Ростов доводить, що сучасна російська мова («великий і могучий русский язык») сформувалася на основі саме української та білоруської мов. Тому-то так і нелюбі вони С. Семанову та «іже з ним».

«Збагатила» антиукраїнську істерію й науково-практична конференція «Прикарпатская Русь и Русская цивилизация», що відбулася в Санкт-Петербурзькому університеті. Попри за-

Май Панчук

яву редколегії збірника матеріалів цієї конференції, що окремі доповідачі не звернули «достатньої уваги на той факт, що в русинському русі на Україні сьогодні наявна доволі впливова “про-російська партія”, яку представляє, зокрема, протоієрей Дмитро Сидор»²², учасники конференції не обтяжували себе науковими аргументами у висновках як щодо сучасної України, так і «русинської проблеми». Один з організаторів конференції кандидат філологічних наук, доцент Санкт-Петербурзького державного університету диякон В. Василик безапеляційно заявив, що, «на жаль, сучасна українська державність, на відміну від сучасної російської державності, достатньо авторитарна і унітарна. Вона прагне значною мірою придушувати інакомислення, іншу національну свідомість»²³. «Прикарпатська Русь завжди була одним із російських – [у тексті «русских». – М. П.] центрів..., – говорив на конференції кандидат історичних наук М. Смолін. – Сьогодні цей російський центр знаходиться на Україні і не хоче бути українським, що само по собі позитивне»²⁴. А тому, за словами диякона В. Василика, потрібно «назло своєму надменному українському суседу «насыпать ему угольки в штаны» в виде мятежной автономии, которую потом признать независимой, отколоть по примеру Южной Осетии и Абхазии»²⁵. У цьому зв'язку відзначимо, що голова Сойму підкарпатських русинів протоієрей Д. Сидор мислить, як і належить за ієрархією, значно ширше, ніж диякон В. Василик. «У світлі самопроголошення Косово, – казав він, – тема самовизначення русинського народу набуває особливу актуальність». Тож не дивно, що в «енциклопедичній» за змістом доповіді на конференції «Прикарпатская Русь и Русская цивилизация» отець Сидор розпачливо і провокаційно запитував: «Кто же первый отзовется на зов поработанных подкарпатских русинов? ЕС или РФ? Лучше бы, если бы отозвались все и совмест-

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

но помогли бы именно подкарпатским русинам восстановить их национальность и досоветский статус их государственности»²⁶.

Відповідь на своє запитання отець Сидор отримав у доповіді Г. Іванова на тій-таки конференції. «Россия является единственной близкой по духу страной, способной в среднесрочной и стратегической перспективе создать систему международных и военно-политических гарантий выживания русинского народа, – стверджував доповідач. – Но судьбоносный вопрос заключается в том – как и когда (на каком этапе) подключиться к обеспечению этих гарантий – чтобы не было рано и не было слишком поздно»²⁷. З Г. Івановим солідаризується науковий співробітник Інституту російської історії РАН, кандидат історичних наук А. Марчуков: «И в заключение надо сказать, что решение украинского и русинского вопросов – не на Украине, а здесь, в России»²⁸. В унісон з Г. Івановим, А. Марчуковим та Д. Сидором виступає «експерт» по Криму, кандидат історичних наук, доцент Таврійського національного університету А. Никифоров. «Грамотное, аккуратное и в каждом случае вариативное воздействие именно на эти регионы видится крайне перспективным, – переконує він. – Дело за малым: разработать и освоить соответствующие технологии, а затем – последовательно и настойчиво их реализовать»²⁹.

На такому зовнішньополітичному, інформаційному фоні відбувалася зміна стратегічної орієнтації політичного неорусинства від ідеї утворення держави «Русинія» посередництвом Світових конгресів русинів під орудою П. Магочія до ідеї «автономної Підкарпатської Русі» посередництвом Європейських конгресів русинів під орудою Є. Жупана та Д. Сидора, до яких долучилися й інші внутрішньополітичні чинники. Це передусім окремі політизовані русинські організації. На відміну від більшості культурно-освітніх русинських товариств, що опікуються проблемами

Май Панчук

культури, побуту, традицій закарпатців, вони провадять активну антиукраїнську діяльність, що межує із загрозою цілісності України. Це і неадекватна позиція депутатів Закарпатської обласної ради у спробі затвердити гімн та прапор області, це і згадана постанова обласної Ради щодо національності «русин». У нас немає аргументів спростовувати інформацію щодо причетності деяких народних депутатів і представників чинної місцевої та центральної влади³⁰ як до ухвали подібних антидержавних рішень, так і до спонсорювання першого Європейського конгресу русинів.

Назвемо перший Європейський конгрес русинів «історичним» зібранням, адже ним було ухвалено «рішення відновити право статусу суб'єкта міжнародного права суверенного підкарпаторусинського народу від 21 грудня 1918 року і 10 вересня 1919 року, а також статус Республіки Підкарпатська Русь від 22 листопада 1938 року, що мають силу закону і сьогодні»³¹. Таке рішення доповнив та конкретизував другий Європейський конгрес русинів (25 жовтня 2008 р.), міжнародний статус якого «забезпечив» єдиний гість із Чехії. На конгресі було схвалено «Акт провозглашения возсоздания русинской государственности», проголошено створення «государственной исполнительной власти [из 50 чел., согласно согласованных списков: 25 от НРРЗ (Народної Ради русинів Закарпаття). – *М. П.*] и 25 от Сойма ПР» [Сойму підкарпатських русинів. – *М. П.*]. А ще конгрес висловив «благодарность временному правительству Подкарпатской Руси и членам правительства, претерпевшим гонения и репрессии от украинских властей и спецслужб» [?! – *М. П.*] та визнав «Жупана Е. Е., Левовича Л. В., *Турянцию И. М.*, Чория Ю. С., Кемина М. Ф., Сочку-Боржавина В., *Алмашия М. И.*, о. Димитрия Сидора (православный), о. Стефана Сюч (греко-католик), Онисько А. Д. почетными гражданами Подкарпатской Руси с вручением им соответствующих Легитимаций»³² [прізвища

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

окремих «почесних громадян» виділено нами. – *М. П.*] «Исполнительную власть», як стало відомо нещодавно, очолив Петро Гецько.

Матеріали конгресів підкарпатських русинів мають пропагандистський політико-провокаційний характер, що виражається:

– у безпідставних твердженнях про «українську окупацію Закарпаття», звинуваченнях чинної влади України в «геноциді русинів в Україні», у нанесенні незалежною Україною «збитків» русинам у розмірі «понад 20 млрд. \$ США»;

– у свідомій фальсифікації історії Закарпаття, зокрема:

а) у безпідставних твердженнях про автономний статус Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини, хоча такий статус Підкарпатська Русь отримала лише в листопаді 1938 року, незадовго до розпаду Чехословаччини, а до того часу русини / українці мали лише культурну, а не політичну автономію;

б) у кон'юнктурному «забутті» та ігноруванні історичного факту виборів до Сейму краю (лютий 1939 р.) та проголошення ним незалежної, хоча і короткочасної, Карпатської України (березень 1939 р.), ухвалених Сеймом українофільських рішень (назва держави, герб, гімн, державна мова);

в) у намаганнях спекулятивної гри результатами обласного референдуму 1991 року про статус краю у складі України, під час підготовки і проведення якого самі поняття «русин», «карпаторусин» навіть не згадувалися;

г) у довільному спекулятивному трактуванні змісту (суті) запитання обласного референдуму 1 грудня 1991 року. Цілком очевидно, що в запитанні йшлося про статус Закарпаття як суб'єкта адміністративно-територіального устрою України, щоб Закарпаття «не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення», скажімо, до складу Львівського регіону.

Май Панчук

Автори ж «Меморандуму...» намагаються переконати громадськість, що закарпатці 1 грудня 1991 року проголосували за статус Закарпаття як суб'єкта міжнародного права;

– у намаганні групи екстремістів монополізувати право представляти, причому й за межами України, весь поліетнічний закарпатський соціум, проголошення цією групою утворення «государственной исполнительной власти... согласно согласованных списков: 25 от НРРЗ и 25 от Сойма ПР», видача ними закарпатцям своєрідних паспортів, так званих легітимацій;

– у намаганнях тих-таки екстремістів апелювати до Російської Федерації, від якої вони отримують «спонсорську» допомогу, Європейського Союзу та міжнародних організацій щодо захисту русинів на «території русинів на південь від Карпат».

Ось із таким набором теоретичних викладок та пропозицією практичних дій апелюють до закарпатців лідери та активісти окремих русинських об'єднань. Аналізуючи їх, переконуєшся, що такі викладки й пропозиції не мають нічого спільного із життєвими інтересами слов'ян – автохтонів краю, зі збереженням їхньої самобутності, духовної і матеріальної культури, що возвеличує їх та водночас збагачує українську культуру. Провідники неорусинства, сучасні лжебудителі діють на догоду зацікавленим у дестабілізації ситуації в Україні силам, не забуваючи при цьому про реалізацію власних амбіцій та інтересів³³. Зайвий раз переконує в цьому й Інтернет-видання : «Про повнонидовіріє П. Р. Магочію»³⁴. З такою заявою виступило Товариство *істинних* [виділення наше. – М. П.] русинів (І. Петровічій, П. Гецько, В. Іваняс, І. Ййбер, М. Белень, В. Заяць, М. Бескид, П. Матій, О. Юріна, О. Куцик, С. Борсук). Автори заяви зауважують, що першого разу П. Магочій появився на Закарпатті 1984 року і вже тоді йому виявили, хоча ніхто не знає за що, ве-

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

лікі почесні, а 1989 року він удруге з'явився в краї «і проголосив себе духовним няньом ушитких русинив світа». Вони зазначають: «Нас – русинів – тоді на Підкарпатті було більше, приблизно 900 тисяч, але після смерті Радянського Союзу ми почали себе почувати нібито сиротами та й погодилися на батьківство Магочія. Але тепер – через 14 років, бачимо, що залишилося нас тільки 10 тисяч, і стверджуємо, що краще ми б були якщо уже не сиротами, то нехай би хоч байстрюками, але тільки не дітьми такого батька, який за 14 років свого царювання в русинстві світа знищив тільки на Підкарпатті аж на 890 тисяч русинського народу».

А далі ще більше: «Від самого 1989 року П.-Р. Магочій безсовісно кожному, якнайменшу, так і найбільшу фінансову і матеріальну допомогу русинської діаспори світу використовував сам для себе, а для русинів Підкарпаття давав тільки те, що зубаті професори Ужгорода могли від нього, як вовки, відгризти. Але Магочій сам хороший вовк – за ці 14 років за допомогою професорів *Івана Туряниці*, Івана Кривського, Івана Попа та інших загриз у русинстві Підкарпаття більш ініціативних талантів і залишився сам з такими як він вовками: *Сидором*, Шаргом, *Алмашійом* [виділення наше. – М. П.], які ні на яку нормальну роботу серед русинів не налаштовані, та й не думають про неї. “Ба! Оце так! Адже місяцем раніше другий Європейський конгрес русинів визнав виділених нами “діячів” “почетними громадянами Подкарпатской Руси» [див. вище. – М. П.]. Щодо професора Івана Туряниці, «прем'єр-міністра» першого «уряду» Підкарпатської Русі, особливих несподіванок немає. Його й раніше супроводжували скандали, пов'язані з «нецільовим» використанням «русинських» коштів³⁵. Відомі «заслуги» перед неорусизмом і І. Кривського, І. Попа, М. Алмаші та ін. Але ж отець Д. Сидор? Та він же самим Богом посланий неорусинам.

Май Панчук

Невже і його підозрюють у небогоугодних справах? П. Гецьку, як «прем'єр-міністру» нового уряду, певно, видніше, адже й він підписав згадану заяву. Значить, достеменно знає про діяння майже «президента» Підкарпатської Русі. А тому й завершується цитована вище заява «істинних» русинів: «Хто хоче допомагати нам, чесним русинам *задушеного Українию* [виділення наше. – М. П.]. Підкарпаття, хай виходить на зв'язок просто з нами». У цьому зв'язку простому краянину, певно, не байдуже, хто ж прийде на зміну «істинним», «чесним» русинам, якщо і вони виявляться «вовками»? На це запитання мають дати відповідь українці / русини Закарпаття.

¹ Про методологічні проблеми дослідження міжетнічної взаємодії детальніше див.: *Євтух В. Б.* Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати: етнос, культура. – Ужгород, 1993. – С. 210–217.

² Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – С. 150.

³ Реабілітовані історією : у 27 т. – Ужгород, 2003. – Кн. 1. – С. 116.

⁴ *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996. – С. 150.

⁵ *Шершун І., Делеган В.* До питання про перехід влади на Закарпатті від народних комітетів до місцевих рад депутатів трудящих // Науковий вісник УжДУ. – 1998. – № 2. – С. 74.

⁶ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С. 506–522.

⁷ Там само.

⁸ *Скрипник Г.* Русинство – спекуляція з відверто політичним контекстом // Українська газета. – 2007. – 12 квітня. – № 14 (109).

⁹ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 523–524.

Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект

¹⁰ *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – С. 10.

¹¹ Літературна Україна. – 1997. – 6 лютого.

¹² Див.: Критика. – 2008. – № 7–8 (129–130). – Липень – серпень.

¹³ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матер. – К., 1994. – С. 242.

¹⁴ Там само. – С. 243.

¹⁵ Детальніше див.: *Белей Л.* Дволикій Янус української історії, або Несподівані варіації канадського автора // Дзеркало тижня. – 2007. – 29.09. – 05.10. – № 34 (665).

¹⁶ Там само.

¹⁷ Газета «2000». – 2009. – 13–19 лютого.

¹⁸ Современные политические процессы на Украине. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 25–33.

¹⁹ *Дронов М.* Русинская тема в современной России // Наш чесько-русинський календар. – 2001. – Ужгород, 2000. – С. 90–92.

²⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apn.ru/publications/print22310.htm>.

²¹ *Ростов В.* Нерусский русский язык [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.secret-r.net/publish.php?p=55>.

²² [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rusk.ru/analitika/2009/07/06/>.

²³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19/.

²⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19/.

²⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusk.ru/news_rl/2009/06/19/.

²⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rusk.ru/analitika/2009/07/03/>.

²⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.rusk.ru/st.php?idar=105803>.

²⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.rusk.ru/st.php?idar=11435>.

Май Панчук

²⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rusk.ru/analitika/2009/06/22/>.

³⁰ Див., для прикладу: *Мартин В.* Барліг для Балогі // Дзеркало тижня. – 2008. – 1–7 листопада. – № 41 (720).

³¹ Меморандум (від 25 жовтня 2008 г.) 2-го Європейського конгресу підкарпатських русинів про прийняття Акту проголошення відновлення русинської державності. – С. 1.

³² Там само. – С. 4.

³³ Детальніше див.: Русинське дежавю: 17 років по тому (коментар професора С. Федаки) // День. – 2008. – 31 жовтня. – № 197.

³⁴ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gafya.narod.ru/229knugastat2532123.htm>.

³⁵ Див.: Русинське дежавю: 17 років по тому...

ПОЛІТИЧНИЙ ПІДТЕКСТ «РУСИНСЬКОГО ПИТАННЯ» НА ЗАКАРПАТТІ

Володимир Піпаш

Причиною існування в Закарпатті «русинського питання» є політичні замовлення з боку певних антиукраїнських сил, які нерідко керуються з-поза меж України, а то і пов'язані зі спецслужбами іноземних держав. Для цього вони спекулятивно намагаються використати те, що край упродовж багатьох століть був ізольований державними кордонами від решти українських земель, входив до складу Угорщини (також Чехословаччини), тож має свої історико-культурні особливості.

Однак місцеве населення Закарпаття завжди відчувало свою спільність із «братями за Карпатами», зберігало руську етнічну самосвідомість, яка в ХХ ст., за висловом М. Тиводара, стала фундаментом для формування тут суто української національної самосвідомості¹. Для її збереження, нівеляції асиміляційних процесів, які повсякчас стимулювалися угорськими панівними колами, спротиву їм упродовж Середніх віків та початку Нового часу надзвичайно важливе значення належало відстоюванню обрядової специфіки та прав «руської» церкви, яка тоді була чи не єдиною національною інституцією предків сучасних закарпатських українців. Наприкінці ХІХ ст. про таку її роль наголосив А. Кралицький: «Не будь Церкви, пропала бы народность наша»².

Особлива роль у збереженні руської самоідентифікації закарпатців, з усвідомленням, що за Карпатами живе той самий на-

Володимир Піпаш

род, належить будителям – громадсько-політичним, науковим та церковним діячам кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. (Іоанікію Базиловичу (1742–1821), Арсенію (Олексію) Коцаку (1737–1800), Івану Пастелію (1741–1799), Михайлу Лучкаю (1789–1843), Андрію Бачинському (1732–1809), Адольфу Добрянському (1817–1901), Олександрю Духновичу (1803–1865) та ін.).

Ця ідея тоді передбачала існування єдиного східнослов'янського етносу, частиною якого є руське населення з обох боків Карпат. Поступово будителі усвідомлюють про наявність у ньому малоросійського «племени» (себто субетносу) зі своїм «наречієм» (діалектом), до якого належать і закарпатці. По тому, як у Галичині розпочинається процес розуміння того, що українська мова не є діалектом спільної для східних (а то взагалі всіх) слов'ян мови, а самостійною, і українці є не одним із субетносів поруч із великоросами та білорусами, а окремим народом, закарпатські культурно-освітні діячі вступають у дискусію на дану тему. Залежно від позиції щодо відповіді на питання «чи це так?», відбувається їх поділ (так, як це було і на Галичині та Буковині) на дві течії: **«народовецьку»** та **«москвофільську»**.

Як уважає І. Ванат, «народовецтво було першим етапом українства (усвідомлення української національної самобутності) в Закарпатті. Народовці й надалі називали себе русинами, а згодом русинами-українцями, а свою мову – руською»³. Чи не першим, хто із закарпатців дійшов висновку про існування самостійного українського народу, який включає і закарпатців, був Анатолій Кралицький (1835–1894). Він стверджував: «И наша Угорская Русь вместе с Галичиной принадлежит к малорусской расли словянского племени... Мы семья преславной Украины и незабвенного Запорожья»⁴. Науково обґрунтував погляд Кралицького про належність закарпатських русинів до українського народу Іоан Дулішкович (1815–1883). Саме їх, а також Ласла

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

Чопея, котрий у 1883 році видав українсько-угорський словник, слід уважати зачинателями народовецького напрямку⁵. Продовжив цю справу Юрій-Калман Жаткович (1855–1920), що відносив русинів Закарпаття до українського народу, який, на його погляд, є настільки ж віддалений від російського народу, як і від польського і болгарського⁶.

Ідеологами закарпатського москвофільства вважають А. Добрянського, О. Духновича, І. Сільвая, Є. Фенцика, котрі орієнтувалися на царську Росію, уважали, що існує єдиний «русский» народ, намагалися прийняти російську літературну мову, а насправді – «язичіє»: суміш російської, церковнослов'янської мов із діалектизмами та мадяризмами⁷. Головними причинами появи цієї течії були відсутність української державності, з одного боку, та велич Російської імперії – з другого. Остання була притягальним центром для багатьох бездержавних слов'янських народів. Утім, упродовж XIX ст., незважаючи на дискусію, ніхто не заперечував, що русини Закарпаття є одним етносом із русинами Галичини, Буковини. Зміст її полягав лише в тому, чи є малоросіяни (українці), частинами котрих, зокрема, є закарпатські, галицькі та буковинські русини, волиняни, наддніпрянці тощо, самостійним народом, а чи субетносом, який разом зі ще двома субетносами – великоросійським та білоруським складають «русский» народ. Утім, на наш погляд, діяльність О. Духновича, А. Добрянського, І. Сільвая все ж відбувалася в руслі національно-визвольного руху предків сучасних українців Закарпаття, позаяк вона була спрямована на збереження національної ідентичності руського населення Закарпаття та пропагування спільності з русинами за Карпатами.

Найвірогідніше, москвофільство припинило би своє існування, якби його не взяли підтримувати та фінансувати з метою використання у своїх інтересах. Тож наполягаючи на існуванні

Володимир Піпаш

єдиного «руського» народу, москвофільство стає реакційною силою, яка не лише гальмувала процес українського націотворення, а й почала сприяти асиміляції. Тому у своїх **політичних** інтересах його підтримали і панівні угорські кола, адже воно було для них менш небезпечним, ніж народовецтво. Пробуючи перейти на застосування у 70–80 роках ХІХ ст. літературної російської мови, наступне покоління москвофілів започаткувало **русофільську** течію. Окрім неї, воно стало базою для виникнення ще двох:

Угро-руської (мадяронської). Виникла у середовищі змарьяризованої інтелігенції на рубежі ХІХ–ХХ ст., яка відкинула ідеї закарпатських будителів. Адже, як пише І. Ванат, «кожен, хто хоч трохи обізнаний з творчістю О. Духновича і його соратників, знає, що вони були твердо переконані в тому, що “свої за горами, не чужі”, були поборниками єдності угорських русинів із австрійськими, тобто галицькими й буковинськими одноплемінниками»⁸. Засновники ж мадяронства – А. Годінка, Ш. Бонкало (стимульовані на ренегатство угорським урядом як політично, так і матеріально) відкинули те, що плекали будителі: руську етнічну окремішність від угорського народу та оголосили, що закарпатці, після багатьох віків проживання поруч із ним, втратили майже все, що єднало їх зі східними слов'янами і, навпаки, чимало перейняли в угорців. Тож нічим, хіба що мовою, якою розмовляють лише у побуті та «східною» вірою, від них не відрізняються, отож, практично є субетносом угорського народу⁹.

Карпаторусинської (підкарпаторусинської, русинсько-тутешняцької, рутенської). Її прихильники, теж усупереч позиції «будителів» про етнічну спільність населення з обох боків Карпат, стверджували, що закарпатські русини є начебто окремих, у тому числі і від русинів Прикарпаття, слов'янським

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

народом. Привід був достатньо формальним: позаяк русини Галичини, Буковини, з відомих причин, змінили етнонім «русин» на етнонім «українець», то русини Закарпаття начебто стали окремою нацією¹⁰. Сучасні прихильники цієї течії зараховують до карпаторусинської «нації» у Європі також лемків Польщі і Пряшівщини (Словаччина), українців румунської Мараморощини, жителів двох сіл в Угорщині та нащадків переселенців із Закарпаття та Пряшівщини XVIII–XIX ст. на територію, яка нині входить до держав, утворених після розпаду Югославії¹¹.

Позаяк обидві течії об'єктивно сприяли асиміляції закарпатців, курс на проведення якої практично насильницькими методами після 1867 року взяла угорська влада, то вони були нею і підтримані.

Слабка руська інтелігенція, дезорієнтована русофільством та угро-руськістю, не мала достатніх засобів протистояти асиміляції, тож угорські шовіністи досягли певного успіху. Значна її частина, особливо – духівництво, до початку Першої світової війни була змадяризована та ставала інструментом у мадяризації простого люду. Так, із 508 греко-католицьких священників 6-ти жуп русинами себе назвали 72, із 831 учителя – лише 97¹². Греко-католицька церква на певний час втратила роль хоронителя руськості, почала значною мірою сприяти політиці асиміляції.

Ця ситуація викликала загострення національно-визвольних прагнень. Своєрідною формою протесту проти мадяризації греко-католицької церкви став рух за перехід закарпатців у православ'я¹³. По-друге, наприкінці XIX ст. у краї формується народовецький напрям, діяльність якого була спрямована на супротив мадяризації, роз'яснення того, що закарпатське руське населення є частиною українського народу, сприяння освіти та національному вихованню молоді із народу. Його центром стає Товариство св. Василя. Позаяк воно зазнавало шаленого

Володимир Піпаш

тиску угорських кіл, народовцями було використано наявність закону про вільну діяльність акціонерних товариств, отож було утворено товариство «Уніо», якому перейшло все майно Товариства св. Василя¹⁴. Як пише С. Клочурак, ще до початку Другої світової війни низка представників інтелігенції і навіть селяни, особливо з Гуцульщини, почали вважати та називати себе українцями¹⁵.

Після входження Закарпаття до складу Чехословаччини (1919) боротьбу суспільно-політичних течій використовували з метою реалізації **політики** «розділяй і владарюй», утім, переважно підтримуючи русофільство, панівні кола і цієї держави. Проте можна констатувати, що до кінця 30-х років ХХ ст. перемогу в ідеологічній боротьбі здобув саме український народовецький напрям. Незабаром після того, як краю був наданий автономний статус, відбувався швидкий, український за характером, державотворчий процес. Зазнали поразки русофільський та угроруський напрями, Підкарпатська Русь стала Карпатською Україною, проголошена її незалежність, що яскраво продемонструвало український характер краю та високий рівень національної самосвідомості, якого досягли закарпатські українці.

Після окупації Карпатської України Угорщиною гортіівський режим зробив ставку на русинські течії, які долучилися до обслуговування окупантів. Найбільше сприяння отримав мадяронський напрям, меншою мірою – тутешняцький та москвофільський. Український, народовецький нещадно викорінювався. Однак, незважаючи на жорстокі репресії, і в 1939–1944 роках були спроби видавати книги українською мовою, проводити культурну, освітню роботу¹⁶. Особливо показовим була діяльність в 1939–1942 роках молодіжної націоналістичної організації, метою якої було визволення Закарпаття та здобуття Україною незалежності¹⁷.

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

Після визволення Закарпаття Червоною армією, Всеукраїнський з'їзд Народних Комітетів 26 листопада 1944 року ухвалив рішення про возз'єднання краю з Україною. Спроби окремих «карпаторосів» домагатися утворення чи то союзної, чи то автономної «Карпаторусської» республіки зазнали краху.

Надалі доля закарпатських українців була пов'язана із долею всього українського народу. Вони зазнали колективізації, насильницької ліквідації греко-католицької церкви та репресій з боку сталінського режиму тощо. Чимало їх воювало в УПА як на території краю, так і на інших теренах. У багатьох місцях Закарпаття національно-визвольні організації виникали самоініціативно, без зв'язку з ОУН¹⁸. Таких загалом було виявлено близько 20-ти¹⁹. Ідеологічні засади всіх були українські. Серед них не було жодної, засади якої базувалися на русинських ідейних течіях, що підтверджує несприйняття їх закарпатцями.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. в Закарпатті відбувається активізація українського національно-визвольного руху, яка призводить до утворення у вересні 1989 року Закарпатської крайової організації Народного Руху України за перебудову. У цій ситуації, як уважав академік О. Мишанич, з метою поборовання НРУ, обком Компартії та КДБ, за вказівкою союзних органів, вирішили утворити в області «інтерфронт» у вигляді Товариства карпатських русинів, реанімувавши для цього довоєнні русинські ідеї про неналежність закарпатських українців до українського народу²⁰. Тобто знову маємо **політичне** замовлення. Як з'ясував В. Довгей, з цією метою КДБ вже восени 1989 року започаткував проведення в Ужгороді «русинських семінарів»²¹. Показово, що 6 лютого 1990 року Інститут етнографії Академії наук СРСР заявив, що русини – є окремим східнослов'янським народом²². А як повідомила чеська газета «Necenzurovane noviny. Rude kravo» у № 14 за 1992 рік, головний ідеолог та вождь русинів різ-

Володимир Піпаш

них угруповань, канадський професор Павло-Роберт Магочій був агентом спецслужб Чехословаччини комуністичних часів²³.

Підтвердженням того, що Товариство карпатських русинів було створене за підтримки влади, є і те, що на відміну від українських організацій, яких не легалізували місяцями, воно було зареєстроване блискавично. 17 лютого 1990 року відбулася установча конференція, а 20 – воно вже було зареєстроване²⁴. Хоча згідно зі статутом, товариство могло займатися тільки культурно-освітніми питаннями, однак незабаром зайнялось і політичною діяльністю²⁵. Залунали вимоги «відновлення» автономії, а то й відриву Закарпаття від України, створення «уряду Підкарпатської Русі» тощо. Пропагується «теорія», що закарпатці є окремим русинським народом, який начебто був «заборонений» після возз'єднання краю з Україною, позаяк начебто русинів «записали» українцями.

Вільна пропаганда сепаратизму, уседозволеність пояснюється політичним замовленням органів КДБ. Адже Москві було надзвичайно вигідним утворення антиукраїнських сепаратистських рухів у Криму, т. зв. «Новоросії», та на Закарпатті. По-друге, з часом радянське керівництво почало вважати край «розмінною монетою». Як пише О. Мишанич, чеська газета «Політика» 14 листопада 1991 року повідомила, що у вересні 1990 року, тобто за кількадеень перед тим, як Товариство карпатських русинів виступило з декларацією про «повернення Закарпаттю статусу автономної республіки», у Женеві було проведено таємну нараду радянських та німецьких експертів, на якій розглядалися геополітичні проблеми Центральної Європи. На ній було прийнято рішення, в якому був пункт: «СРСР не буде забороняти відірванню Закарпатської України, на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів та її включення до Угорської республіки»²⁶.

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

Окрім московського «центру» (та підпорядкованого йому Закарпатського обкому КПУ), зацікавленість у політичному русинстві виявили й інші сили. Це реваншисти Угорщини (що мріяли про відновлення «Великої Угорщини»), Чехословаччини (до її розпаду), а також організації англомовних нащадків трудової еміграції XIX – початку XX ст. із Закарпаття, Пряшівщини та польської Лемківщини у США, у котрих виникло прагнення «віднайти» свою батьківщину. З Україною вони себе не отожднювали, а позаяк пам'ятали, що їхні предки були русинами, тож забажали, щоб хтось віднайшов країну «Русинію». Два «крила» – проукраїнське і соборницьке та мадяронське і сепаратистське – проявляються і в Мукачівській греко-католицькій єпархії, що вийшла з підпілля. Перше очолив помічний єпископ І. Маргітич, друге – єпископ-ординарій І. Семедій, котрий виступив проти входження єпархії в УГКЦ. Керівництво Закарпатської єпархії православної церкви Московського патріархату перебувало на москвофільських позиціях.

Серед невеликої частини закарпатців, передусім похилого віку та нерідко змішаного походження (українсько-угорських родин), ідеологія русинства отримала певне сприйняття. Причиною була незавершеність, через особливості історико-культурного розвитку, процесу українського націотворення в Закарпатті, рудиментарні спогади про діяльність русинських організацій у 20–30-х роках XX ст. в старших за віком громадян, зокрема мешканців Мукачівщини та Свалявщини – тих районів, де вони у минулому проявляли найбільшу активність. Однак стосувалося це переважно не політичного, а етнічного русинства: плекання мови, культури тощо. Союзником політусинів стає Товариство угорської культури Закарпаття, на діяльність якого почали впливати реваншистські кола Угорщини.

Володимир Піпаш

Із самого початку русинство не було цільним рухом. Відповідно до орієнтації на ті чи інші зарубіжні центри, можна виокремити чотири його течії: москвофільську, мадяронську, підкарпаторусинську (тутешняцьку) та чехофільську (після розпаду Чехословаччини її прихильники приєдналися до «тутешняків»). Перша орієнтувалася на Росію, друга – на Угорщину, «тутешняцька» – на американських русинів, чиє замовлення на утворення окремого «народу» взявся виконувати П.-Р. Магочі. Між течіями та організаціями, які утворилися, почалися чвари, зокрема через лідерство та зарубіжну фінансову допомогу²⁷.

Особливу активну діяльність за підтримки тодішньої владної (нещодавно перед тим – комуністичної) номенклатури, яка прагнула автономного статусу для Закарпаття, аби самочинно розпоряджатися після розвалу СРСР його багатствами, сепаратисти проявили восени 1991 року на сесії обласної ради, добиваючись автономії, а то і незалежності для Закарпаття (Підкарпатської Русі), ухваливши рішення про проведення з цією метою 1 грудня 1991 року обласного референдуму, за що голосували недавні комуністи-депутати. Їхня діяльність була на той час вагомою загрозою цілісності молодій Українській державі. Однак ці наміри були зірвані спротивом національно-демократичної громадськості²⁸. Після цієї невдачі обласна влада відходить від відвертої підтримки політичного русинства. Адже зі зміцненням державності це стає ризикованим. Утім, таємна підтримка деякими політико-бізнесовими угрупованнями продовжувалася, як і фінансування із-за кордону України. Однак політичне русинство дедалі більше перетворюється на «професійне русинство», метою якого є не праця на русинські «ідеї», а прагнення бути засобом для заробляння грошей, обдурюючи при цьому «спонсорів».

У 1991 році у словацькому місті Межилаборці було скликано «Перший світовий конгрес русинів», у 1993 році у Криниць

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

(Польща) – другий, у 1995 році в Руському Керестурі в Югославії – третій, четвертий – у 1997 році в Будапешті. Їх фінансували уряди країн-організаторів. П'ятий проходив з 24 по 27 червня 1999 року в Ужгороді²⁹.

З 1995 року на Верецькому перевалі з дозволу обласної влади, «купленому», як уважала громадськість краю, за хабар, Товариство угорської культури Закарпаття почало відновлювати монумент, який був установлений у 1996 році тут, на тодішньому державному кордоні Угорщини, на честь тисячоліття «завоювання предками угорців нової батьківщини». Показово, що його спорудження підтримали і політичні русини. Після протестів громадськості у Києві зрозуміли, що спорудження такого пам'ятника на колишньому кордоні Угорщини несе загрозу національно-державним інтересам України, тож розпорядженням Кабінету Міністрів будівництво було призупинене³⁰.

У другій половині 90-х років під проводом «прем'єр-міністра правительства Підкарпатської Русі» І. Туряниці (тутешняцький напрям), батюшки Д. Сидора (москвофільський напрям) діяльність сепаратистів дедалі більше набирає одіозно-комедійного характеру. Спроба у лютому 2000 року одинадцяти русинських організацій об'єднатися в «Сойм підкарпатських русинів» виявилася невдалою. Під час Всеукраїнського перепису 2001 року, незважаючи на значні потуги, затрачені русинськими організаціями на те, аби чимбільше закарпатців записалися русинами, такими себе назвали менше 1 % жителів області.

Спроба оживити сепаратизм відбулася в 2005 році. Її можна пов'язати з ініціативами тодішнього керівництва облдержадміністрації та контрольованого ним найпотужнішого в області політико-бізнесового угруповання, направленими на його консолідацію. З цією метою керівництвом облради було вирішено, як пише один із русинських активістів В. Падяк, «навести по-

Володимир Піпаш

рядок» у русинстві, тобто здійснити об'єднання всіх організацій в одну, безпосередньо підпорядковану керівництву облради структуру³¹. Тож у червні 2005 року ним було скликано нараду русинського активу в Мукачевому, в якій взяло участь близько двох десятків активістів, на якій було запропоновано замість багатьох організацій утворити одну – «Народну раду русинів Закарпаття» (НРРЗ). Передбачалося, що головою її має бути обрано Є. Жупана, заступником – Л. Лецовича, а Д. Сидора до структури не включати. Позаяк із цим погодилися, то в жовтні 2005 року в Мукачевому було проведено установчу конференцію НРРЗ, яка почала отримувати від керівництва облради значну фінансову підтримку³². Є. Жупан, за списком «Нашої України», став депутатом Закарпатської обласної ради, а Л. Лецович – Мукачівської міської ради.

Крім того, необхідно було укласти союз із лідерами угорських організацій. За підтримку обласною владою своїх вимог, вони погодилися підтримувати ініціативи русинів. За сприяння влади дві угорські партії – Партія угорців України (КМКС) та Демократична партія угорців України потрапили до обласної ради, де утворили коаліцію із «Нашою Україною» та фракцією Партії регіонів. Таким чином, був утворений єдиний сепаратистський табір, в який об'єдналися, увійшовши у НРРЗ, дві з існуючих трьох політрусинських течій – мадяронська та тучешняцька (москвофіл Д. Сидор зі своїм «Соймом» продовжив діяльність, зорієнтовану на Москву, окремо) та угорські партії і організації. Табір опирався на владну коаліцію в Закарпатській обласній раді, міг реалізовувати свої цілі через обласну та низку районних державних адміністрацій.

Реалізація спільного плану дій табору передбачала вільне пропагування русинських ідей через установи освіти, ЗМІ тощо, прийняття сепаратистських політичних рішень через представ-

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

ницькі органи влади (визнання національності «русин», відповідного гімну, прапора тощо), виконання вимог угорських реваншистів. Кінцевою метою був, щонайменше, автономний статус Закарпаття (чи насправді це була «найкінцевіша» мета – можна лише гадати).

Почали виходити нові русинські газети, утворені інтернет-сайти. Чимало їх публікацій містять відверті антиконституційні заклики, на які нема жодного реагування від відповідних органів, у низці інтернет-видань (приміром: <http://prestupnikioni.parod.ru/>) наявні ксенофобія, розпалювання ненависті, погрози до всіх незгідних із політрусинськими радикалами. Обласною радою було прийнято і рішення про фінансування за рахунок бюджету газети «Підкарпатський русин».

Чому так відбувалося, пояснює у своїй брошурі В. Падак: «помежи адміністративні еліти деь ся найде читавое число етнічных русинів: од завідувачкы діточого садика и директора сілської школы I–II ступіня до губернатора области, од сілского головы до лідера політичної партії, до депутата місного парламента (Закарпатської обласной рады), ба ищи вецце – до головы місного парламента ци депутата парламента України (Верховной Рады)! Ци, як то є из кар’єров п. Віктора Балогы – аж до головы Секретаріата Президента України!!!.. місний політикум и влада... вы-казувут солідарність русинському ошколованю, што ся возрождає»³³.

26 липня 2007 року управління освіти та науки ОДА направило в відділи освіти міст та районів лист, у якому, на прохання «Общества им. А. Духновича», «просить сприяти впровадженню у загальноосвітніх навчальних закладах факультативних занять по вивченню рідного краю (русиністики)»³⁴. На виконання вимог угорських радикалів, на Мукачівському замку було встановлено стелу із Турулом, який навіть в Угорщині вважається символом

Володимир Піпаш

угорського ревізйонізму. На приміщеннях органів місцевого самоврядування, інших установах населених пунктів, у яких мешкає певне число угорців, поруч із українським, усупереч законодавству, були вивішені й угорські національно-державні прапори. На протести української громадськості влада не реагувала. Було відновлено і будівництво угорського знака на Верецькому перевалі. Однак тут вийшла невдача, позаяк після протестів громадськості, масових акцій, рішень Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обласних рад про недопустимість будівництва зневажливого для українців реваншистського пам'ятника, реалізувати плани про його відкриття за участі президентів України та Угорщини стало неможливим³⁵. До того ж тут були розкопані останки карпатських січовиків, розстріляних у 1939 році³⁶. Перевал на тривалий час перетворився на місце політичної напруги.

7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада, в якій була підконтрольна В. Балозі коаліційна більшість, перевищивши свої повноваження, приймає рішення про визнання в області національності «русин»³⁷. Подія отримала достатньо широкий резонанс у державі, позаяк чітко засвідчила, що в Закарпатті вдруге за останнє двадцятиріччя розігрується «карта» політичного русинства. Посипалися протести. Депутати Рахівської районної Ради ухвалили визнати зазначене рішення нечинним на території району³⁸.

Надалі здійснювалися спроби прийняття через обласну раду як офіційних обласних, русинських прапора (за кольорами, тожого російському, але «перевернутому») та гімну³⁹. Останнє було аж занадто скандальним, тож, позаяк у СБУ це було розцінено як замах на цілісність України⁴⁰, голова обласної ради М. Кічківський змушений був «апаратною грою» відмінити рішення⁴¹.

Певний розлад у плани сепаратистів вніс і Д. Сидор, який продовжив свою, непідконтрольну сепаратистському таборі, зорі-

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

ентовану на Росію діяльність, звідки він отримував як політичну, так і фінансову допомогу. Адже його дії були аж занадто відверті та незграбні, тож дискредитували русинський рух загалом. Проведений Д. Сидором 25 жовтня 2008 року Другий європейський конгрес підкарпатських русинів прийняв «Акт проголошення русинської державності» та створення «республіки “Подкарпатська Русь”», утворив її уряд. Було прийнято й «ультиматум» до Закарпатської обласної ради з вимогою проголосити автономію Закарпаття до 1 грудня 2008 року, у Мінську Д. Сидор таки проголосив «незалежність» «республіки Подкарпатська Русь». Служба безпеки України була змушена порушити проти нього кримінальну справу за «зазіхання на територіальну цілісність України»⁴².

Дії Д. Сидора викликали роздратування в решти ніби поміркованіших сепаратистів, позаяк той відверто виказав те, чого прагнуть і вони, однак діють прихованішими методами. Серед очільників різних організацій русинів розгорнулася нова хвиля чвар, яка перекинулася на сторінки їхніх видань, де вони звинувачують один одного у всіляких гріхах⁴³.

Наразі, зокрема в органах юстиції, зареєстровано такі організації: «Русинське науково-освітнє товариство» (керівник М. П. Макара – нещодавно помер), «Общество Карпатських Русинів» (Є. Є. Жупан), «Закарпатське обласне “Общество подкарпатских русинів”» (Л. В. Лецович), «Закарпатське обласне об'єднання громадян “Крайове товариство подкарпатских русинів”» (М. М. Бабинець), «Союз русинських письменників Закарпаття» (М. І. Град), «Закарпатське обласне науково-культурологічне товариство ім. О. Духновича» (М. І. Алмашій), «Закарпатське обласне Підкарпаторусинське товариство» (Д. Д. Сидор), «Асоціація “Сойм підкарпатських русинів”» (Д. Д. Сидор), «Обласна спілка громадських організацій “Народна рада Русинів Закарпаття”» (Є. Є. Жупан)⁴⁴. Як бачимо, іноді одні й ті самі

Володимир Піпаш

особи очолюють більше однієї організації, часто вони складаються з однієї чи кількох осіб, існують лише на папері.

Таким чином, сучасне русинство на Закарпатті має замовний, політичний характер з боку антиукраїнських сил, переважно зарубіжних, які прагнуть чи принаймні плекають надію використати його для послаблення українства та Української держави. Щоб викликати незадоволення Українською державою, сепаратисти активно використовують сучасні соціально-економічні труднощі, спекулюючи на них.

Однак спроба пожвавити регіональний сепаратизм на Закарпатті у 2005–2010 роках була доволі невдалою. Причини криються у відсутності реальної основи, соціальної бази політичного русинства, тож його ідеї є мертвонародженими. Зіграло роль несприйняття їх у суспільстві, протести громадськості, чвари серед самих сепаратистів. Найбільше на цьому етапі виграли угорські реваншисти (споруджені реваншистські пам'ятники тощо), хоча це негативно вплинуло на відносини української та угорської громад у області. На сучасному етапі русинство на Закарпатті виродилося у «професію» – спосіб заробляння грошей від «спонсорів», зокрема зарубіжних. За ті кошти між професійними русинами йде шалена гризня.

Утім, спроби пожвавлювати сепаратистський рух, вочевидь, триватимуть і надалі як з боку внутрішніх сил, так із-за кордону. Голова Закарпатської облдержадміністрації О. Ледада мав таємні зустрічі з очільниками Світової ради русинів, де йшлося про налагодження співпраці, зокрема у сфері освіти, культури та спорту⁴⁵, облдержадміністрація і надала їм підтримку⁴⁶. Підтримати вимоги русинів зобов'язалися й прокомуністичні сили у Верховній Раді України (О. Голуб⁴⁷). Не забуває про важливість русинського руху в Закарпатті для своїх стратегічних інтересів і Росія⁴⁸. Це стосується і спонсора русинства канадського мільйо-

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

нера С. Чепи та його ідеологічного «вождя» П.-Р. Магочі. Наприкінці травня 2010 року парламент Угорщини ухвалив закон, який спрощує процедуру набуття громадянства республіки етнічними угорцями, котрі мешкають у сусідніх країнах. Як недружній акт цей закон різко засудила Словаччина, однак з боку парламенту України тотожної реакції не було, хоча вітчизняне законодавство подвійного громадянства не передбачає⁴⁹. Натомість велику стурбованість висловили представники громадськості. Про те, що необхідно ввести відповідальність за подвійне громадянство, заявив і перший заступник голови СБУ В. Рокитський⁵⁰. 5 грудня 2010 року в закарпатському м. Берегові депутат Європарламенту від Угорщини Бела Ковач, який представляє угорську партію «Йоббік», що відкрито виступає за «Велику Угорщину», відкрив свій офіс-бюро та здійснює прийом громадян⁵¹. А в декларації проведеного 5 листопада 2010 року в Будапешті ІХ засідання Угорської постійної наради з проблем закордонних співвітчизників, що пройшла під егідою угорського уряду, зазначено: «стратегічною метою національної політики є досягнення угорцями в Карпатському басейні різних форм автономії, позаяк це є гарантією збереження розірваної межами угорської нації»⁵². Показово, що, на відміну від української громадськості, угорські «ініціативи» (як і неприхильні до України з боку Росії) були повністю підтримані очільниками русинського руху в Закарпатті. Тож нема сумніву, чий політичні замовлення вони виконують.

¹ *Тиводар М. П.* Народознавчі роздуми. – Ужгород, 1997. – С. 91.

² Цитую за: *Пекар А. В.* Нариси історії церкви Закарпаття. – Рим ; Л., 1997. – Т. II. – С. 7.

³ *Ванат І.* До питання про так звану українізацію русинів Пряшівщини // *Культура українських Карпат: традиції і сучасність.* Матеріа-

Володимир Піпаш

ли міжнар. наук. конф. (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). – Ужгород, 1994. – С. 100.

⁴ Цитую за: *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997. – С. 180.

⁵ *Галас Б.* Утвердження нової української літературної мови на Закарпатті у висвітленні Франтішека Тихого // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). – Ужгород, 1993. – С. 102–103.

⁶ *Мазурок О.* Проблеми української мови у листуванні Ю.-К. Жатковича з В. Гнатюком // Українська мова на Закарпатті... – С. 217–220.

⁷ *Мишианич О.* Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. – К., 1999. – С. 3.

⁸ *Ванат І.* До питання про так звану українізацію русинів Пряшівщини... – С. 99.

⁹ *Мишианич О.* «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. – К., 1992. – С. 12; *Тиводар М.* Народознавчі роздуми... – С. 111–113.

¹⁰ *Панько С.* Прикметник «русинський»: звідки таке слово // Українська мова на Закарпатті... – С. 264.

¹¹ *Магочій П. Р.* Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. – Ужгород, 2006. – С. 7–13.

¹² *Шандор В.* Закарпаття, історично правний нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк, 1992. – С. 97.

¹³ *Тиводар М.* Народознавчі роздуми... – С. 29.

¹⁴ *Волошин А.* Спомини // Ювілейный ілюстрований календарь на переступный рок. 1928. – Ужгород, 1927. – С. 53–55.

¹⁵ *Клочурак С.* До волі (Спомини). – Нью-Йорк, 1978. – С. 30–31, 57–58, 62.

¹⁶ *Піпаш В.* Видання українською мовою в умовах угорської окупації Закарпаття (1939–1944 рр.) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2009. – Вип. 22. – С. 150–153.

¹⁷ *Піпаш В.* Українське націоналістичне підпілля на Закарпатті у роки Другої світової війни // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвя-

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

ченої 65-й річниці воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (Ужгород, 24 червня 2010 року). – Ужгород, 2010. – С. 24–32.

¹⁸ *Веґеш М., Греченюк Н.* Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1950 рр. ХХ ст. – Ужгород, 2003. – С. 152–162.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Мишанич О.* «Карпаторусинство»... – С. 29; *Мишанич О.* Політичне русинство: історія... – С. 18.

²¹ *Довгей В.* «Неорусинство»? Ні, тіньовий реваншизм // *Карпатська Україна*. – 1992. – 1 квітня.

²² *Офіцинський Р.* «Русинське питання» в сучасному Закарпатті // *Науковий вісник – Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців*. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2007. – № 17 (54). – С. 159.

²³ Від політики до злочинства // *Карпатська Україна*. – 1992. – 23 липня.

²⁴ *Мишанич О.* «Карпаторусинство»... – С. 29.

²⁵ Статут Товариства Карпатських русинів // *Молодь Закарпаття*. – 1990. – 20 квітня.

²⁶ *Мишанич О.* Політичне русинство: історія... – С. 10.

²⁷ *Пінаш В.* Феномен регіонального сепаратизму в Закарпатті. Ідейні джерела, передумови та діяльність. – *Мукачеве*, 2009. – С. 17–20.

²⁸ *Пінаш В.* Політичне протистояння на Закарпатті восени 1991 р. // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. – Ужгород, 2008. – Вип. 21. – С. 47–56. – (Серія «Історія»)

²⁹ *Лосик К.* Народ є – національності немає, або деякі дані про підкарпатських русинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3150/32908>.

³⁰ *Пінаш В.* Розпочалися розкопки на Верецькому перевалі // *Карпатський голос*. – 2008. – Листопад.

³¹ Статус русинської народности в контексті сучасного общественного двигана на Подкарпатю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novaruskarpat.livejournal.com/132823.html>.

³² Там само.

Володимир Піпаш

³³ *Падяк В.* Возродження русинського ошколованя на Підкарпатській Руси (2003–2008). – Ужгород, 2008. – С. 8.

³⁴ Там само. – С. 5.

³⁵ *Піпаш В.* Верецький перевал. Історія і перспективи конфлікту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-37177-Veretskyi-pereval.-Istoriia-i-perspektyvy-konfliktu>.

³⁶ На Закарпатті відбулася церемонія перепоховання розстріляних січових стрільців (ФОТО) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-47416-Na-Zakarpatti-vidbulasia-tseremoniia-perepokhovannia-rozstrilianykh-sichovykh-striltsiv-FOTO>.

³⁷ *Ганусич А.* Русинів «запалюють» лише тоді, коли це комусь потрібно? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-6983-Rusyniv-zapaliuiut-lyshe-todi-koly-tse-komus-potribno>].

³⁸ На Закарпатті легалізували русинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-6794-Na-Zakarpatti-lehalizuvaly-rusyniv>.

³⁹ *Мартин В.* «Да посетит справедливость уж и русское племя!». Закарпатська обласна рада затвердила гімн області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/68180>.

⁴⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-55113-SBU-mozhe-porushyty-kryminalnu-spravu-po-faktu-pryiniattia-rusynskoho-himnu-Zakarpattia>.

⁴¹ Михайло Кічковський: Рішення щодо гімну Закарпаття буде переглянуте на наступній сесії облради [СБУ може порушити кримінальну справу по факту прийняття «русинського» гімну Закарпаття] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-53654-Mukhailo-Kichkovskiyi-Rishennia-shchodo-himnu-Zakarpattia-bude-perehlianute-na-nastupnii-sesii-oblrady>.

⁴² На духовного отця сепаратистів завели справу. Копія документа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-31176-Na-dukhovnoho-ottsia-separatystiv-zavely-spravu.-KOPIA-DOKUMENTA>.

⁴³ *Антонюк І.* Проблеми русинського руху Свалявщини та Закарпаття загалом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [124](http://ua-</p></div><div data-bbox=)

Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті

reporter.com/content/94167; Русинські павуки у закарпатській банці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/ukr-news-84202-Rusynski-pavuku-v-zakarpatskii-bantsi>.

⁴⁴ Русинство Закарпаття як спецпроект «стратегічного партнера» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dhost.info/newbabilon/forever/rusyny.html>.

⁴⁵ На Закарпатті легалізували русинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/ukr-news-6794-Na-Zakarpatti-lehalizuvaly-rusyniv>.

⁴⁶ Закарпатська ОДА уже проводить «русинські» футбольні турніри? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/ukr-news-62367-Zakarpatska-ODA-uzhe-provodyt-rusynski-futbolni-turniry>.

⁴⁷ *Мартин В.* Русинська хартія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/70554>.

⁴⁸ Генконсул Росії назвав сепаратиста Сидора пророком, з яким він постійно спілкується [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/ukr-news-73165-Henkonsul-Rosii-nazvav-separatysta-Sydora-prorokom-z-iakym-vin-postiino-splukuetsia>.

⁴⁹ *Петерварі Н.* Угорщина узаконила подвійне громадянство. Чому мовчить Україна? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/ukr-news-64316-Uhorshchyna-uzakonyla-podviine-hromadianstvo.-Chomu-movchyt-Ukraina>.

⁵⁰ Закарпатська ОДА уже проводить «русинські» футбольні турніри? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/ukr-news-62367-Zakarpatska-ODA-uzhe-provodyt-rusynski-futbolni-turniry>.

⁵¹ *Лосев І.* Угорський «Дранг нах Остен?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/02/7/5887211>.

⁵² Усі дії по створенню угорської автономії на Закарпатті контролюватиме уряд Угорщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/ukr-news-75105-Usi-dii-po-stvorenniu-uhorskoj-autonomii-na-Zakarpatti-kontroliuvatyme-uriad-Uhorshchyny>.

НЕОРУСИНСТВО ЯК КОНТРАДИСКУРС УКРАЇНСТВА

Любомир Белей

Упродовж тисячоліття живучість ідеї спільного походження розрізнених, дезінтегрованих частин руського, або українського, етносу, який заселяв величезні простори Центрально-Східної Європи від поселень на межі Дикого Поля на сході аж до верхів'їв р. Попрад у підніжжі Татрів на заході, забезпечили такі культурно-історичні чинники, як власна назва Київської Держави *Русь*, етноніми *руський-русин* та пов'язана з ними назва мови – *руська*, а ще *руська віра*, тобто християнство східного обряду, а також кирилична писемність. Ці далеко не найефективніші інтегруючі фактори продемонстрували живучість і дієвість в умовах катастрофічної дезінтеграції українського етносу в період бездержавного існування. Українське національне відродження XIX ст., що відбувалося в контексті слов'янського відродження, з більшими чи меншими втратами забезпечило не лише трансформацію націєтворчих киево-руських символів у модерно-українські, але й цілком обґрунтовано намагалося наголосити на тяглоті та неперервності киево-руської та новоукраїнської національної традиції.

Водночас слов'янське національне відродження породило і панславізм, русофільство та москвофільство, які також не могли обійти або зігнорувати фундаментальні ідеї киево-руського дискурсу: вони прагнули поширити їх на всі східнослов'янські народи, тобто визнати спадкоємцями киево-руської спадщини не лише українців (або русинів, або малоросів), але й росіян (чи

Неорусинство як контрдискурс українства

великоросів та білоросів). Прикметно, що і в середовищі найконсервативніших москвофілів кінця XIX – початку XX ст. ніхто не піддавав найменшим сумнівам належність найзахідніших українсько-руських етнічних теренів до «русского моря». Так, професор Юр'євського університету, зять А. Добрянського та попередник професора А. Дуліченка на кафедрі в Тарту, А. Буділович 1900 року в праці «Къ вопросу о литературномъ языкѣ Юго-Западной Руси» (1900) не лише окреслював ареал поширення «русского языка» «от Тисы до Амура», але й беззастережно стверджував, що «...къ юго-западной системе русско-го языка» належать «говоры Руси южной съ включением частей Галичины, Буковины и северовосточной Венгрии, то есть говоры малорусские или украинские»¹. Інакше кажучи, завдяки найвпливовішому серед східних слов'ян у середині XIX ст. русофільству ідеї киево-руського дискурсу безапеляційно (і цілком необґрунтовано) поширили на всі східнослов'янські народи чи, точніше, на основі цих ідей прагнули штучно витворити єдиний або триєдиний *русский народ*. Тобто станом на другу половину XIX ст. вирішальним в історії східного слов'янства стало протиборство двох інтерпретацій киево-руського дискурсу – киево-руський як український та киево-руський як російський, або «общерусский». За межами Російської імперії «общерусскую» інтерпретацію киево-руського дискурсу представляли численні русофіли та москвофіли. В умовах відносної демократії Габсбурзького зразка результати суперництва української та «общерусской» версій киево-руського дискурсу почали складатися не на користь останньої. Це стало особливо очевидним уже в Галичині у 80-х роках XIX ст., де про себе голосно заявило українське національне відродження в особах О. Огоновського, братів Барвінських, М. Драгоманова, М. Павлика і, звичайно, І. Франка, а згодом – М. Грушевського, які стали достойними

Любомир Белей

ідейними спадкоємцями Т. Шевченка та П. Куліша. У 1892 році українська мова з фонетичним правописом здобула в Галичині статус офіційної. Вражаючими стали успіхи «Просвіти», а потім – Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Незаперечні успіхи українського національного відродження, творцям якого вдалося розвинути та вписати традиційні ідеї киево-руського дискурсу в контекст європейських умов ХІХ ст., не на жарт перелякали представників русофільської орієнтації, які ще вчора мали цілковиту монополію в русько-українських колах інтелігенції. Якщо в Галичині у 80–90-х роках ХІХ ст. крах русофільства мав очевидний та незворотний характер, то на теренах історичного Закарпаття, попри глибоку кризу, місце русофільства не мало альтернативи через відсутність або квалітет народовського напрямку. Однак успіхи українського дискурсу дуже налякали мислячу частину русофільської інтелігенції історичного Закарпаття. Вона ладна була відмовитися, часто лиш про око, від ідей «общерусского единства», щоб захистити себе від смертельно небезпечного українства. Та на перешкоді таким намірам знову ставали фундаментальні інтегруючі ідеї киево-руського дискурсу, тому передусім треба було нівелювати причетність закарпатців до киево-руської спадщини, зокрема в мовній сфері, тобто запропонувати новий дискурс.

Перші кроки в цьому напрямі, тобто в намаганнях вихолостити суть киево-руського дискурсу, зробив Є. Сабов у відомій «Хрестоматии церковнославянскихъ и угрорусскихъ памятниковъ съ прибавлениемъ угрорусскихъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчияхъ» (1893), який уже в передмові до видання заявив, що його метою є ознайомлення «...съ языкомъ, который употребляетъ наша святая мати Церковь въ своихъ богослуженияхъ и въ вторыхъ, дати пересмотръ образования литературнаго русскаго языка въ Угорщинѣ». Таким чином,

Неорусинство як контрдискурс українства

дослідник пропонує розглядати церковнослов'янську мову та церковнослов'янські пам'ятки української редакції не як спільний загальноукраїнський або спільносхіднослов'янський набуток, а лише як мову, яку використовувала церква на історичному Закарпатті в богослужіннях, і вже під цим кутом зору дати огляд історії літературної мови на теренах історичного Закарпаття (до речі, церковнослов'янську мову як богослужбову використовували румуни, і цей факт також сприяв Є. Сабову в його спробах вихолостити ідею безпосередньої причетності закарпатців як українців до киево-руської спадщини). Добір пам'яток, здійснений Є. Сабовим, лише підтверджує цю концепцію: найдавніший період репрезентують Остромирове Євангеліє та глаголична частина Реймського Євангелія², які були покликані утвердити хибну думку, що, мовляв, церква на Закарпатті використовувала як кириличні, так і глаголичні пам'ятки. Новаторство Є. Сабова проявилось і в залученні фольклорних текстів, записаних етимологічним правописом. Саме неодмінне використання етимологічного правопису, порівняно з панівним тоді на решті українських земель фонетичним, мало стати запорукою оптичного обману щодо відмінності закарпатської, або угро-руської та киево-галицької, мови.

У 1922 році Є. Сабов уже категорично заперечував можливість розвивати місцеву закарпатську культуру як на «почве українізма, як во прочемь москвофілізма». Натомість він зазначав: «...мы хочемь воспитывати нашу молодежь не для заграничных лозунговь, но для своей автономной краины». Згодом, уже під кінець свого життя, у 1928 році на з'їзді Общества ім. А. Духновича Є. Сабов дуже вичерпно сформулював квінтесенцію власної діяльності й неорусинського руху: «В нашем краю какъ не было, такъ и не будетъ Подкарпатской Украины, а была Угорская Русь и останется Карпатская Русь».

Любомир Белей

Нині ми не можемо сказати, кому належить ініціатива творення окремішньої (неорусинської) культури – Є. Сабову чи державним угорським колам, однак уже в 1896 році саме офіційний Будапешт ініціював так звану рутенську акцію, наслідком якої і стало заснування газети «Недѣля», яка своєю програмою також покликана була підтримати процес деукраїнізації місцевих русинів.

Визначним поборником та навіть теоретиком неорусинського дискурсу став Г. Стрипський. У праці «Москвофілізм, українізм та вітчизняні руснаки» (1913) він глибоко й відверто (до цинізму) проаналізував культурно-політичну ситуацію на тогочасному Закарпатті та, виходячи з угорських інтересів, заявив: «За руснацьку інтелігенцію не треба боятися. Вона на сьогоднішній день настільки угорська, що з неї не буде вже ніколи, якщо б вона того і хотіла, ні руснацька, ні москальська. Отже, мова може йти лише за простий народ <...> до його серця можна звертатися лише на його селянській мові». «Інтелігенція, – логічно продовжує далі Г. Стрипський, – й надалі послуговуватиметься угорською мовою, але в духовному вихованні простого народу вона повинна поставити під друкарський станок його селянську мову»³.

У боротьбі за «простий народ» Г. Стрипський формулює теоретичні постулати неорусинського дискурсу, для створення якого дослідник не лише обґрунтував достатню культурно-історичну базу, але й надав йому необхідного політичного прагматизму. Проте саме Г. Стрипський мимоволі заклав у власну конструкцію неорусинського дискурсу суттєвий прорахунок: йому не вдалося відшукати локальних, власне закарпатських, інтегральних ознак, щоб на їх основі вибудувувати неорусинський дискурс, а тому вчений сконструював його на банальних, часто надуманих антагонізмах між українцями по обидва боки Карпат. Так, Г. Стрипський однозначно визнає, що по обидва

Неорусинство як контрдискурс українства

боки Карпат живе один малоруський народ, проте, на його думку, є ряд чинників, які перешкоджають інтеграції українців Австро-Угорщини, і саме на базі цих протиріч дослідник пропонує створити нову угро-руську етнічну спільність. Перший чинник – це специфічна мова. Г. Стрипський заявляє, що «...нам нічого не потрібно робити як на основі законів, вибраних із цієї народної мови, створити особливу угорську руснацьку селянську мову». Другий чинник – це різна історична пам'ять закарпатців та галичан, зокрема, історія Запоріжжя ніяк не промовляє до мешканців із-за Карпат. Третій чинник – релігійні відмінності. Він наголошує, що «...в Галичині в тамтешню руснацьку греко-католицьку церкву привнесли такі латинізуючі зміни, яких немає в грецькій церкві ніде у світі; отже, вони невідомі й угорським руснакам також»⁴. І, нарешті, четвертий чинник – географічна віддаленість. «Між австрійськими й угорськими руснаками існують такі протиріччя, що не варто і сподіватися про можливість їх духовного об'єднання. А це, з угорської національної точки зору, дуже підбадьорливе явище»⁵. Попри зовнішню стрункість аргументів Г. Стрипського сучасна наука показала їх глибоку хибність. По-перше, немає ніякої «гунгаро-рутенської форми селянської мови», про яку говорить Г. Стрипський, а є середньозакарпатський, гуцульський, бойківський та лемківський говори, причому перший ділиться на східнозакарпатські, центральнозакарпатські, західнозакарпатські та північнозакарпатські, або верховинські, говірки, до того ж ареал поширення окремих не вкладається в рамки історичного Закарпаття. Тут, як бачимо, годі говорити про єдність, і це дуже добре відомо кожному, хто мав справу з діалектологією. Історична пам'ять русинів по обидва боки Карпат не дуже відрізнялася: справді, запорозькі козаки не були зрозумілими ні у Львові першої половини XIX ст., ні на Закарпатті наприкінці XIX – на початку XX ст.,

Любомир Белей

проте О. Духнович стверджував, що «не чужі то за горами». Про конфесійні відмінності між галичанами та закарпатцями теж немає підстав говорити, бо вже в 1920-х роках таку саму Добромильську реформу пройде й василіанська Провінція Святого Миколая. Географічну відособленість українців по обидва боки Карпат спростовує вся історія колонізації Карпатського регіону.

Оскільки основні в міжвоєнний період промотори й теоретики неорусинського дискурсу – Г. Стрипський, А. Годинка – опинилися за межами Закарпаття, то в 1920–1930-х роках ця ідея, хоча й не зникає, проте зазнає стагнації. Лише після окупації Закарпаття гортіївською Угорщиною вона знову відроджується в рамках «Подкарпатського общества наук». 26 січня 1941 року, на відкритті щойно заснованого «Подкарпатського общества наук», М. Козма заявив: «Общество має служити витворенню “самостояной народной свідомости русинов, их национальной самоцільности”». Характерна й позиція А. Годинки та І. Гарайди, висловлена в передмові до «Граматики руського языка» (1941): «... на території Подкарпаття говорений народний язык жєлає розвитися в літературний язык. Основою були прийняті ведучі принципи, признані для руського языка в 1900 годах Мадярською академією наук». «Се єсть языкъ говоренный єѣ властнымъ народомъ и отъ сего языка отступити за хоть котрий родственный [тобто загальноукраїнську. – Л. Б.], але в сущности все же для неѣ чужий вариант, єсть грѣхъ притивъ тверезого розума»⁶.

У сучасній науці поширеними є хибні переконання, що в повоєнний, тобто тоталітарно-радянський, період неорусинський дискурс був оголошений поза законом, проте в нашому розпорядженні є кілька документів з архівів Чехословацької академії наук, які однозначно засвідчують спроби керівників академічних установ СРСР, зокрема Інституту етнографії ім. М. Миклуха-Маклая, шукати «гуманніших», проте дієвих способів

Неорусинство як контрдискурс українства

дезінтеграції українського етнічного простору. Із цією метою представницька делегація радянських учених на чолі із заступником директора Інституту етнографії ім. М. Миклуха-Маклая АН СРСР Л. Потаповим була відряджена в академічні установи Чехословаччини, де намагалася нав'язати думку, що східні регіони цієї країни заселяють не українці, а русини. Так, у таємному витязі з протоколу наради, яка відбулася в Інституті етнографії і фольклору Чехословацької академії наук у Празі 9 вересня 1956 року, мовиться, що гості багато говорили про русинів Східної Словаччини. Вони висловили міркування, які було рекомендовано пропагувати в наукових колах чеським та словацьким ученим: «... мешканці східної частини Словаччини – це особлива окрема група, яка має свою історію і свій особливий культурний розвиток». А також запропонували стосовно неї використовувати назву «русини», а не «українці». «Якщо предки русинів були б українцями, то вони були б інакшими». Професор Л. Потапов звернув увагу на те, що поява українського народу – це пізніше явище. «Великороси й українці, – занотовано у витязі з протоколу наради, – мали також колись спільний період історії, але згодом ці народи розділилися; так витворилася і група русинів за Карпатами».

Такі твердження провідних радянських етнографів про неукраїнське походження українців Східної Словаччини спантеличили чехословацьких учених. І. Грозієнчик, директор Чехословацько-радянського інституту Словацької академії наук, який отримав наказ довести існування русинів у Східній Словаччині, у листі до Л. Потапова від 7 лютого 1957 року розгублено зізнався, що це [тут і далі збережено мову та правопис оригіналу. – Л. Б.] «задание довольно трудное», «...украинцев, живущих в восточной Словакии, мы считаем за самую западную ветвь карпатских украинцев, с которыми они жили вместе, в тех усло-

Любомир Белей

виях, вплоть до 1938 г. Поэтому нельзя не брать во внимание то обстоятельство, что все это до известной степени касается и украинцев Закарпатья. А в таких соотношениях вопрос приобретает весьма важное и политическое значение». Словацкий учений просить радянських колег повідомити, на підставі яких фактів у СРСР дійшли висновку про неукраїнське походження українців Східної Словаччини: «...мы просим Вас, будьте любезны, дать нам более обширные информации об этом», бо відомі йому аргументи московських науковців не переконливі: «Вопрос, живут ли на востоке Словакии украинцы, или русины, считаем очень серьезным и без основания менять их название кажется нам прямо невозможным»⁷.

Звичайно, Л. Потапов та інші російські вчені, зокрема кандидат історичних наук Н. Грицяньська, яка також брала участь у нараді, добре знали про українську належність місцевого автохтонного населення Східної Словаччини, тому, зважаючи на сумнозвісний рівень академічної свободи в СРСР, є всі підстави припустити, що активні розмови радянських учених за кордоном про неукраїнське походження русинів могли вестися лише за вказівкою «компетентних» органів. Очевидно, комусь вельми впливовому (особі, партійній чи державній установі) у тогочасному СРСР було небажаним, а може, й небезпечним не лише повоєнне об'єднання в одній державі більшості українських земель, але й поширення ареалу розселення українських етнографічних груп на територіях суміжних соціалістичних держав, зокрема Чехословаччини. З невідомих причин у 50-х роках ХХ ст. реалізацію плану з витворення неорусинів було припинено. Однак, імовірно, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років московські стратеги дістали з архіву неорусинський проект, який приховував величезний потенціал дезінтеграції української нації на західних теренах її поширення. Їх охоче підтримали угорські й

Неорусинство як контрдискурс українства

чехословацькі реваншистські кола, які також були зацікавлені в дезінтеграції українства на західних етнічних теренах.

Ідеологеми Сабова – Стрипського в умовах демократичних, посткомуністичних країн (Словаччини, Польщі та навіть Угорщини) стали дуже дієвим засобом боротьби з києво-руським, або українським, дискурсом, проте вони не стали джерелом нового неорусинського відродження, оскільки будувалися лише на цинічній маніпуляції, що зводилася до ототожнення антиукраїнської та антикомуністичної риторики. Переписи населення в Словаччині, Польщі, не кажучи про Угорщину, фіксують не лише відчутне зменшення українського етносу, але й осіб, які записують себе русинами. А порівняно з даними кінця XIX – початку XX ст. загальна кількість сучасних русинів та українців зменшилася в десятки разів⁸. Це засвідчує те, що деструктивний, негативний характер фундаментальних ідеологем неорусинського дискурсу є дієвим засобом дезінтеграції українського етносу на західній частині його ареалу поширення, проте він безплідний для витворення нових етнічних спільнот.

¹ Будиловичь А. Къ вопросу о литературном языкѣ Юго-Западной Руси. – Юрьев, 1900. – С. 4.

² Сабовъ Е. Хрестоматія церковнославянскихъ и угрорусскихъ памятниковъ съ прибавленіемъ угрорусскихъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчїях. – Унгварь, 1893. – 244 с.

³ *Sztripszky H.* Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok [Електронний ресурс]. – Budapesti Szemle, 1913. – S. 278–296. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/Blogs/90173-Iosyp-Kobal-Niiador-Strypskyi-moskvofilizm-ukrainizm-i-vitchyzniani-rusnaky>.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Любомир Белей

⁶ *Гарайда И.* Грамматика русского языка. – Унгварь, 1941. – С. 7.

⁷ *Белей Л.* Псевдонауковий дискурс етно-мовної ідентифікації населення прикордонних районів Карпат посттоталітарної доби // Науковий збірник української культури у Свиднику. – 2011. – Т. 26. – С. 53–54.

⁸ *Mušinka M., Mušinka A.* Národostná menšina pred zánikomý Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. – Prešov, 2011. – 618 s.

ІСТОРИЧНІ НАЗВИ ЗАКАРПАТСЬКОГО КРАЮ

Михайло Тиводар

Закарпаття – історико-географічний край у Південно-Західній Україні, етнічна територія українців на південних відрогах Карпат (за Карпатами) і на прилеглих до них рівнинах. До закінчення Першої світової війни історичне Закарпаття включало всі етнічні українські південнокарпатські землі у складі Угорщини. Воно охоплювало території майже повністю українських Марамороського, Угочанського, Березького і Ужанського комітатів (17,9 тис. км кв.)¹ та прилеглі райони Земплинського, Шариського, Списького та Абуї-Торнянського комітатів з переважаючим українським населенням. Саме в цих етнічних кордонах українці Закарпаття прагнули возз'єднатись з Україною. У 1919 році всенародним конгресом угорських русинів було прийнято резолюції із 7 пунктів. У першому з них підкреслювалось: «**Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спиш і Абуї-Торна з Соборною Україною**»².

На підставі археологічних матеріалів С. Пеняк виділив три культурно-хронологічні етапи ранньослов'янської історії Закарпаття. Два перші з них відповідно охоплюють VI–VII і VIII–IX ст. Вони характерні домінуванням давньослов'янських етнокультурних традицій. Третій період (X–XII ст.) характерний поширенням празької (корчаківської) культури з домінуванням давньоруського населення. Хоча угорські племена

Михайло Тиводар

наприкінці IX ст., пройшовши через Закарпаття, покінчили з слов'яно-болгарським пануванням, але тут і далі йшло зростання слов'янського, переважно руського населення. Історичне Закарпаття упродовж X і XI ст. перебувало поза межами угорської держави. Увесь цей час угорці вели грабіжницькі наскоки на країни Західної Європи і Балкан. С. Пеняк та С. Пап вважають, що саме впродовж IX – поч. XI ст. у білих хорватів сформувались такі основні етнічні ознаки їх матеріальної і духовної культури, які дали підстави Нестору зарахувати їх до східних, руських слов'ян³. Очевидно, східнослов'янські племена Карпат перебували під політичним впливом Києва, бо в 907 році білі хорвати взяли участь у поході князя Олега на Царгород, але по смерті князя Святослава (972 р.) вони відірвались від Русі. Володимир Великий, здійснивши два походи в Карпати (981 і 992 рр.), покінчив із сепаратизмом племінної знаті білих хорватів. **Після 992 року писемні джерела вже не згадують білих хорватів, які поступово інтегрувались у складі Київської Русі. Саме з цього часу на Закарпатті почав поширюватись політонім «Русь» і етнонім «русини», «руські люди» як самоназва місцевого східнослов'янського населення, утверджуватись руська етнічна самосвідомість⁴.** Політонім «Русь» поступово поширився на всі ті території, які входили до складу Київської держави, самоназва «русин», «руський» стала традиційною і була визначальною для українців до кінця XIX ст. Для русинів Закарпаття вона зберігала свою визначальність до середини 20-х років XX ст. Коли з середини XIX ст. у Центральній і Східній Україні, з другої половини XIX у Галичині і з першої чверті XX ст. у Закарпатській Україні почала пробуджуватися політична свідомість нашого народу, складатись ідеологія відродження і розбудови нової держави, тоді традиційний етнонім «русин» почав ототожнюватись з новим етнонімом – «українець». Суть

Історичні назви Закарпатського краю

цього процесу чудово зрозумів наш земляк, професійний історик проугорської орієнтації **О. Бонкало, який у 1940 році відзначав, що кожен «...малорос (русин, рутен), який називає себе українцем, снить встановленням самостійної української держави»⁵.**

По смерті київського князя Володимира Великого (1015 р.) Угорщина почала посилювати свій вплив на Верхнє Потисся. З того часу Угорщина просувала свої кордони все далі на північ, у землі історичного Закарпаття. Цей процес, почавшись на початку другої половини XI ст., тривав всю другу половину XI – XII ст. Саме відтоді тут поширювались угорські державні адміністративно-політичні органи управління. Це засвідчив угорський хроніст Анонім, який, розповідаючи про дружину короля Андрія I (1041–1061), дочку Ярослава Мудрого Анастасію, повідомляв, що вона дуже любила «Ужську землю», бо «...була дочкою руського князя»⁶. Угорські аннали в 1031 році Імре, померлого сина угорського короля Стефана I, називали «князем руським» (*dux Ruizorum*). Пізніше, у 1127 році, у життеписі архієпископа солноградського Конрада, частина Закарпаття називалась «Руською Маркою» (*Marchia Ruthenorum*). Австрійський історик Г. Бідерман та відомий закарпатський історик Т. Легоцький вважали, що «Руська Марка» – це населена русинами прикордонна смуга в межах Шариського, Земплинського, Ужанського і Березького комітатів⁷. На їх думку пізніше ця територія відома під назвою «країна», «крайна». М. Грушевський перекладав і тлумачив термін *dux Ruizorum* як «удільний князь угорської Руси», а В. Холупецький – як «удільний князь *marchiae Ruthenorum*»⁸. В. Шушарін пов'язував термін з тим, що ще і при королі Іштвані I продовжувала зберігатись якась відокремленість територій на чолі з місцевими правителями. Одна з них, населена русинами, була, очевидно, підпорядкована

Михайло Тиводар

сину Іштвана I Імре⁹. Незважаючи на скупі документальні дані, один із поважних закарпатських істориків безпідставно твердив, що «...Карпатська Русь мала певні привілеї у складі Угорщини, і в документах її називали Руською маркою (“*Marchia Ruthenorum*”), а окремих князів, які очолювали адміністрацію, називали князем руським...»¹⁰. Вважаємо, що найбільш точне тлумачення названих термінів подав О. Ставровський, який, проаналізувавши документи, дійшов до висновку, що термін «*dux Ruizorum*» пов'язаний з посадою командувача сторожових прикордонних загонів у польсько-русько-угорському прикордонні, набраних з русинів. Щодо терміна «*marchia Ruthenorum*», то він передає назву тієї території (географічного району) Північно-Східної Угорщини, в яких проживало руське населення¹¹. У пізніші часи на титул «князя руського» претендувало чимало родичів угорського короля. У 1046 році цей титул носив майбутній угорський король Бейла, у 1064 – майбутній король Гейза, а у 1085 – майбутній король Коломан¹². Усе це підтверджує руський етнічний характер населення Закарпаття вже на середину XI ст., засвідчує, що «**Marchia Ruthenotum**» – це територія, яка вирізнялась з інших територій Угорщини своїм руським населенням.

Включення Закарпаття до складу Угорщини супроводжувалось поширенням угорської державної адміністрації. Уже в середині XI ст. у переліку комітатських міст згадувалось м. Ужгород, але лише на 80-ті роки XII ст. угорці вийшли до передгір'я настільки, що в межах нинішнього Закарпаття поширився державно-адміністративний поділ у вигляді Ужанського, Угочанського і Боржавського (з 1261 р. він називався Березьким) комітатів¹³. Населені русинами землі не складали якоїсь окремої адміністративної одиниці і входили до складу восьми вищеназваних комітатів. Твердження І. Гранчака про те, що за-

Історичні назви Закарпатського краю

гальноугорська адміністрація перетворила Закарпаття в «...одну із провінцій Угорщини», що «...спочатку Карпатська Русь мала певні привілеї у складі Угорщини» і т. п. є безпідставними і надуманими¹⁴.

До 1919 року Закарпаття ніколи не було єдиною адміністративною одиницею. Навіть тоді, коли 19.10.1849 року Угорщина була поділена на п'ять військових дискриктів, а у складі Кошицького дискрикту було виділено «Руський округ» (до нього увійшли Марамороський, Угочанський, Березький та Ужанський комітати) з центром в Ужгороді, Закарпаття реально не складало єдиного територіально-адміністративного утворення. Угорські власті всіляко саботували діяльність адміністрації «Руського округу», а вже 20 березня 1850 року домоглись його ліквідації¹⁵.

Не мало Закарпаття у складі Угорщини єдиною загальною офіційною назви. Це дало підстави П. І. Шафаріку ще навіть у 1826 році називати наш край «невідомою землею»¹⁶. Угорці, виходячи з географічного принципу, впродовж семисот років називали Закарпаття і Східну Словаччину Північною чи Верхньою Угорщиною, Верхньою Землею чи просто Верховиною (Felvidék). З кінця ХІХ ст. в угорській літературі зрідка Закарпатський край називали Руською Землею (Ruténföld). Лише 23.12.1918 р. правлячі кола Угорщини, щоб зберегти своє панування над нашим краєм, прийняли державний закон про автономію Закарпаття. Другий параграф цього закону проголошував: «З частин комітатів Мараморш, Угоча, Берег і Уг, що замешкані Русинами, утворюється автономна правно-політична територія під назвою “Руська Країна”»¹⁷. Але в часи свого нового панування (1939–1944 рр.) угорці «забули», що недавно Закарпаття називали «Руською Країною» і обіцяли йому автономію. Натомість, ігноруючи етнічну належність населення, вони знову наш край почали іменувати Верховиною (Felvidék) чи Підкарпаттям. Це підтверджує й ін-

Михайло Тиводар

формаційний бюлетень регентського комісара, в якому в жовтні 1940 року зазначалось, що Угорщина на основі рішень віденського арбітражу «...получила назад Подкарпаття»¹⁸. У 1941 році Підкарпаття як окрема адміністративна одиниця перестало існувати. Його розчленували: виділили карпатську адміністративну експозитуру площею 11581 кв. км з переважаючим українським населенням та комітати Берег (1325 кв. км), Угоча (894 кв. км) і Унг (687 кв. км) з етнічно змішаним населенням¹⁹.

Намагання угорців надати нашому краю позаетнічну назву не мали успіху. Уже з кінця X ст. поширились назви «Русь», «руський край», «руські люди», «руська віра» і т. п. Але єдиної загальноприйнятої назви Закарпатський край не мав. Твердження І. Гранчака, що «у XIII ст. замість Карпатської Русі дедалі частіше використовується вираз “Угорська Русь”, яку згодом почали називати просто Північною Угорщиною чи Верхньою Угорщиною»²⁰, ставить історичні факти з ніг на голову. Цим автор наведеної цитати намагається підтвердити, що в XIII ст. наш край у складі Угорщини мав не лише загальну назву, а й «певні привілеї», якусь подобу «автономії» чи «самоврядності». Кожен професійний історик, який має хоч крихту відповідальності, зверне увагу на те, що в XIII ст. «Літопис руський» Карпати називав «Кавкасієськими горами», «Угорськими горами» чи «Горами», а в латиномовних джерелах вони називались «Горами Руськими» («alpes Ruthenorum», «alpes Ruthenie»). Це означає, що в XIII–XVI ст. та і в наступні часи Закарпаття не могло називатись Карпатською Руссю, бо гори ще не називались Карпатами. З кінця XIV – початку XV ст. у письмових джерелах зустрічається назва «Ruthenia», але вона стосувалась не Закарпаття, а всієї зони міжкордоння по обидва схили Карпат²¹.

У X–XV ст. Карпати найчастіше називались «Руськими горами», «Угорськими горами», «Горами», «Кавкасієськими го-

Історичні назви Закарпатського краю

рами» чи «Сарматськими горами». Останню назву вживав ще давньогрецький географ Клавдій Птолемей у II ст. н. е. Польський історик XV ст. Я. Длугош, який довів історію Польщі до 1480 року, дав детальний географічний опис країни. Він добре знав Карпати, згадував найпомітнішу в Польщі Бабину гору, що знаходиться всього за 50 км від давньої столиці країни м. Кракова. Він зазначав, що ріки Вісла, Сан, Дністер, Стрий беруть свій початок у «горах Сарматських». Навіть у 1517 році М. Мельховський написав «Трактат про дві Сарматії», в якому називалися і «Сарматські гори». Літературні пам'ятки свідчать, що поруч з цими назвами з XV до XVIII ст. Карпати ще називались Бескидами, Західними Бескидами, Низькими Бескидами, Сілезькими Бескидами, Високими Бескидами, Східними Бескидами, Татрами і т. п. У II ст. н. е. у римській письмовій традиції землі на північ від р. Дунаю називались такими, що лежать за смугою широколистяних лісів («*trans silvam*»), тобто «Заліссям» («Трансільванією»). Німецька письмова традиція згідно з цим Східні Бескиди інколи називала ще «Лісистими горами»²². У XIX ст. з цього склалась і нині поширена назва «Лісисті Карпати».

У 1664 році австрійський дослідник Г. Бухгольц дав перші описи і рисунки Високих Татр, а в 1717 році видав книгу «Обриси і перелік Карпатських гір». Під Карпатами Г. Бухгольц розумів гірський масив Татр – Високих і Низьких та Словацьких Рудних гір, тобто лише невелику частину карпатської гірської системи. Наукові дослідження (1780–1796 рр.) професора Львівського університету Б. Аккеля та наукова праця І. Фіхтеля «Мінералогічні дослідження в Карпатах» (1791 р.) остаточно закріпили за найбільшою в Центральній Європі гірською системою назву «Карпати». На думку одного з найвидатніших європейських славістів М. Фасмера, цю назву німецькі дослідники запозичили від Птолемея, який у II ст. н. е. згадував на північ від Дунаю гори

Михайло Тиводар

«Karpatos». М. Фасмер допускав, що ця назва є фракійського походження, бо в албанській мові (одній із іліро-фракійських) слово «karpe», «karpe» означає «скала»²³, тобто скелі, гори.

До середини XIX ст. Закарпаття не мало загальної назви, а коли згадувалось місцеве населення, то говорилося про русинів, руський народ, руських чи русинських селян, уніятський народ, угроруський народ (з 1769 р.), мадярських русинів (з 1797 р.), руськослов'ян (І. Брадач – 1770 р., А. Коцак – 1778 р.), карпаторосів (І. Орлай – 1804 р., І. Кеппен – 1825 р., О. Духнович – 1830 р., О. Бодяньський – 1839 р.). Крім того, О. Духнович називав місцевих русинів-українців «бескидськимим русинами», «підкарпатськими русинами», «крайнянськими русинами», «русинами в Угорщині» чи «русаками, русаками»²⁴. Свою етнічну ідентичність і незалежність закарпатські русини-українці пов'язували з рідною мовою, культурно-побутовою і релігійною окремішністю від сусідів, а тому питання політичної автономії зводились до боротьби за незалежність Мукачівської греко-католицької єпархії від єпископів Егеру²⁵.

Говорити про «Карпатську Русь» в XI–XIII ст. можуть лише ті політично заангажовані історики, які, звично фальсифікуючи історичні факти, прагнуть обґрунтувати позаукраїнську окремішність населення Закарпаття. Але цього не робили вже дослідники XIX ст., які писали про «карпаторосів» (І. Орлай – 1804 р., І. Кеппен – 1825 р., О. Духнович – 1830 р., О. Бодяньський – 1839 р.) та «підкарпатських русинів» (О. Духнович – 1863 р.). Вперше у 1804 році І. Орлай переніс назву «карпатоси» на всі населені ними в Карпатах території і писав про «Галицько-Карпатську Русь» чи «Карпатську Русь». Ця назва утверджувалась дуже повільно, але вже у 1830 році М. Лучкай писав про наш край як «Карпатську Русь». Її підхопили А. Дешко (1850, 1851, 1853), М. Надеждін (1853), О. Духнович (1853), Я. Головацький (1875) та

Історичні назви Закарпатського краю

інші. Але в офіційних урядових документах наш край і далі називали «Верхньою Угорщиною», а тому навіть М. Лучкай зрідка використовував її²⁶. Лише в другій половині XIX ст. в угорській історіографії поширилась назва «Карпатське Підгір'я», «Карпатське підніжжя» чи «Підкарпаття» («Kárpátajlia»). Отже, у XI–XIII ст. не могло існувати «Карпатської Русі», бо наші гори ще не називались Карпатами.

Безетнічна назва «Верхня Угорщина» стосовно земель Закарпаття трималась упродовж XVIII – початку XIX ст. І хоча з кінця XVIII ст. українців Закарпаття в літературі вже називали «угорськими русинами» чи «мадярськими русинами» (А. Дечій – 1797 р.), назва землі «Угорська Русь» фіксується лише з 40-х років XIX ст. (Я. Головацький – 1841 р., М. Надеждин – 1842 р.). Загального поширення ця назва набула в другій половині XIX ст. (І. Срезневський – 1852 р., Д. Добрянський – 1861 р., О. Духнович – 1963 р., М. Гомічков – 1865 р., Г. Бідерман – 1867 р., А. Кралицький – 1868 р.). Ця назва зберігалась до кінця 1918 – початку 1919 років, а в наступні десятиліття використовувалась лише зрідка²⁷.

За Сен-Жерменською угодою 10 вересня 1919 року Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь» було включено до складу Чехословаччини. При міжнародно-правовому оформленні цього рішення наш край називали – «територія русинів на південь від Карпат», у меморандумі Е. Бенеша від 17 травня – «територія південнокарпатських русинів», «країна південнокарпатських русинів». У телеграмах Т. Масарика до Е. Бенеша від 28 жовтня 1918 року та 28 січня, 3 і 12 березня, 7 і 30 квітня, 14 серпня 1919 року Закарпаття фігурувало під назвою «Русинсько», а в меморандумі Гр. Жатковича вимагалось затвердити назву «Русинія» як офіційну²⁸. У всіх цих назвах визначальною була руська (українська) етнічна належність місцевого населення.

Михайло Тиводар

Конституція Чехословаччини 1920 року юридично закріпила за Закарпаттям назву «Підкарпатська Русь» (Podkarpatská Rus)²⁹. Ця назва стала офіційною, а тому використовувати інші назви було заборонено.

Назва «Підкарпатська Русь» походить від розташування краю біля підніжжя Карпат. З середини XIX ст. ряд авторів, у тому числі О. Духнович, місцевих русинів почали називати «підкарпатськими». Вперше цю назву переніс на наш край А. Добрянський, який у 1880 році опублікував статтю «О западных границах Подкарпатской Руси, со времен св. Владимира»³⁰. З 14 серпня 1927 року за новим державно-адміністративним поділом Закарпаття називали «Підкарпаторуська земля» («Zeme Podkarpatorská»), але в пресі, наукових дослідженнях та місцевих урядових циркулярах використовували назву «Підкарпатська Русь». З утворенням 9 жовтня 1938 року першого автономного уряду офіційно Закарпаття продовжувало називатись «Підкарпатською Руссю». Тому навіть 4 листопада 1938 року Перша Українська Центральна Рада зверталась до народу: «Український народі Підкарпаття». У чеській та словацькій історіографії назва «Русь» стала настільки звичною, що академік З. Р. Неєдли називав наш край «Закарпатською Руссю» ще і в 1945 році³¹. Сучасні антиукраїнські політики Чехії, Словаччини, Польщі, Угорщини, Росії, Канади і США, ігноруючи реалії етнічної історії і нинішньої політичної ситуації, продовжують Закарпаття називати «Подкарпатською Руссю» чи «Русинією».

Найдавнішими назвами нашого краю є «Країна» і «Україна». Уже з середини XIV ст. у зв'язку з формуванням доменів і процесом заселення передгір'я, середньогір'я і високогір'я на засадах волоського права в Українських Карпатах поширився термін «Країна», «Крайна». Стосовно частини Закарпаття назва «Країна» зафіксована в 1364 році і була пов'язана з правовим

Історичні назви Закарпатського краю

статусом десяти сіл в околицях м. Мукачева (Мукачівська країна). Крім неї на Закарпатті відомі Хустська, Ужанська, Березнянська та інші країни³². Багатьма дослідниками назва «Країна» ототожнюється з «Україною». Наприклад, закарпатський історик проугорської орієнтації О. Бонкало в 1940 році писав, що «...у південній частині Карпат ще на початку XI ст. була Руська Країна – Україна» «...a Kárpátok déli oldalan, meg a XI század elején is Ruszkaja Krajnajok = Ukrajnájuk volt»³³.

Назва «Україна» на Закарпатті фіксується в листах польського короля Зігмунда III до гетьмана С. Жолкевського від 15 жовтня 1619 року («...ukrainy Węgieskiej...») та в листі єзуїта Мілея до єзуїта Міткевича, в якому 3 жовтня 1662 року називається «Мукачівська Україна» («Munkacsiensis Ukraina») ³⁴. Але тоді назва «Україна» на Закарпатті ще не вживалась у нинішньому етнічному значенні. Навіть у 1764 році німецький «Великий землепис» зазначав: «1). Країна Нижча, Україна Нижча, назва гірської місцевості на Підкарпатському узгір'ї, в якому живуть колонії Русі. 2). Країна Вища, Україна Верхня, гірська смуга землі під Карпатським узгір'ям, яку залюднюють колонії Руські»³⁵.

З середини XIX ст. на Закарпаття поширюється етнічний характер назви «Україна». Уже в 1851 році французький професор Роберт писав, що українська нація «починається від Кубані і кінчається в Карпатах... Вона простягається через Буковину аж до Північної Угорщини на комітати Мармораш, Унг і Береш...»³⁶. Це ж відзначав Вівен де Сен Мартен, який у 1879 році писав, що українська нація живе під різними назвами в Росії, Галичині, Буковині й Угорщині³⁷. Тоді ж (1880 р.) Бенуа Мальон зазначив, що українська нація єдиного походження і заселяє територію Великої України, Галичини, Буковини і Карпатської України³⁸. Аналогічна етнічна назва нашого краю

Михайло Тиводар

в Закарпатті використовувалась з 1866 року, коли було видано «Месяцослов на год 1866 для русских Угорской Украины»³⁹. Уже в 1868 році карпатоукраїнський історик Ю. Целевич видав нині добре відому працю «Дещо за поселення Угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом»⁴⁰. З кінця XIX ст. назва «Україна» і самоназва «українці» набувають на Закарпатті подальшого поширення. Після того як Конгрес Угорських Русинів у Хусті 21-го січня 1919 року ухвалив «...з'єднати комітати: Мараморш, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спіш і Абуї-Торна з Соборною Україною»⁴¹, національне пробудження охопило широкі маси українців Закарпаття. З цього часу назва «Україна» стосовно Закарпаття, незважаючи на чехословацькі урядові заборони, набуває загального поширення. Якщо ще в 1919 році О. Бочковський, а Я. Остапчук у 1920 році писали про «Угорську Україну», Є. Перфецький – про «Угорську Русь-Україну», то в 1922 і 1923 роках О. Кучера писав про «Підкарпатську Україну», а Є. Перфецький – про «Підкарпатську Русь-Україну»⁴².

Назва «Карпатська Україна» швидко поширювалась з 20-х років XX ст., а з 1938 року вона використовувалась політичними діячами європейських держав. Наприклад, 4 жовтня 1938 року уряд Угорщини свої територіальні домагання оформлював так: «...включення Словаччини й Карпатської України до Мадярщини»⁴³. А 8 жовтня 1938 року Гітлер і Рібентроп у спеціальному протоколі зазначили: «Що відноситься до Карпатської України, фюрер думає, що було б найкраще, коли б Німеччина вмішувалась якнайменше в цю справу». А. Волошин офіційно цю назву використовував з листопада 1938 року, коли ним було заявлено: «Ми, Уряд Карпатської України...»⁴⁴.

Після прийняття 22 листопада 1938 року парламентом Чехословаччини конституційної грамоти ч. 328–338, уряд Підкарпат-

Історичні назви Закарпатського краю

ської Русі 30 грудня 1938 року видав розпорядження ч. 36 про назву країни, в якому зазначалось: «По думці §2 конституційного закону з дня 22 листопада 1938 р. число 328 Зб. з. і Чехословацької Республіки, можна вживати крім назви “Підкарпатська Русь” також і назви “Карпатська Україна”». А з 22 січня 1939 року офіційні урядові документи використовували лише одну назву Закарпаття – «Карпатська Україна»⁴⁵.

Творча і життєва енергія закарпатських українців лягли в основу національно-культурного будівництва 20–30-х років ХХ ст., підготували проголошення 15 березня 1939 року незалежної Карпатської України. Згідно з Законом ч. 1, прийнятим Соймом, **новоутворена держава називалась Карпатською Україною, державною стала українська мова, державним було затверджено синьо-жовтий прапор, а гімном – пісня «Ще не вмерла Україна».** Розуміючи важливість утворення Карпатської України для подальшої долі Закарпаття і України загалом, політичні діячі новоутвореної держави, вже після її розгрому угорськими фашистами, зустрілись з Проводом Українських Націоналістів (ПУН). У Венеції 21 липня 1939 року А. Волошин, А. Штефан і Ю. Ревай підписали з керівниками ПУН спеціальний акт, в якому зазначалось: «Виходячи із засади соборності української нації, обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути порушений»⁴⁶.

У часи угорської окупації та советського панування називати наш край Карпатською Україною було заборонено. З перших днів советського панування наш край офіційно називався Закарпатською Україною. Цією назвою звично користувались у Советській Україні. Уже в 1928 році її вживав визначний діяч українських комуністів М. Скрипник, а за ним советські пуб-

Михайло Тиводар

ліцисти О. Бадан (1928, 1929), С. Качанюк (1931), О. Вронська (1931). Цією назвою зрідка користувались й українські патріотичні організації. Так, журнал Організації Українських Націоналістів «Націоналіст» 3 і 21 серпня, 7 і 21 вересня, 12 жовтня 1938 року писав про «Українське Закарпаття», «Закарпатську Україну» та «Українську Закарпатську Державу»⁴⁷. **З жовтня 1944 до 22 січня 1946 року назва «Закарпатська Україна» була офіційною назвою нашого краю.** Це засвідчено договором про Закарпатську Україну, який було підписано 29 червня 1945 року у Москві між Советським Союзом і Чехословаччиною. Вже в його першій статті зазначалось: **«Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь)»**⁴⁸.

Після ратифікації договору між ССРСР та Чехословаччиною, у складі УССРСР **22 січня 1946 року було створено Закарпатську область, що займає площу в 12,8 тис. кв. км.** Нині, незважаючи на те що Закарпатська область не охоплює всіх територій історичного Закарпаття (17,9 тис. кв. км), її дуже часто називають Закарпаттям. Назву «Закарпаття», «закарпатські слов'яни» вперше вжив ще в 30-х роках ХІХ ст. наш земляк Ю. І. Венелін-Гуца у статті «О песнолюбии словян закарпатских». Вона була опублікована І. Свенцицьким лише в 1906 році⁴⁹. До закарпатських слов'ян Ю. Венелін-Гуца не відносив русинів, а чехів і словаків. Наш край він називав Угорською Руссю. У російській історіографії вже з кінця ХІХ ст. починають називати Закарпаттям наш край. Так, А. І. Соболевський писав про «...русских... за Карпатами» (1894 р.)⁵⁰, І. П. Філевич – про «...закарпатскую часть русского мира» (1896 р.), а Є. Перфецький у 1914 році прямо називав наш край Закарпатською Руссю⁵¹. Перший офіційний документ, що називав наш край Закарпаттям, був «Акт Директорії про з'єднання всіх українських земель» від 22 січня 1919 року.

Історичні назви Закарпатського краю

У ньому зазначалось, що **«віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в Одну Велику Україну»**⁵². У наступні десятиліття назва Закарпаття набула значного поширення.

З другої половини XIX – першої половини XX ст. походить більшість назв Закарпаття у європейських і північноамериканських країнах. У цих назвах завжди підкреслювалась етнічна належність населення краю, а тому в германських та романських мовах у різних варіантах повторюють «Ruthenia subcarpatica», «Karpatorussland» або «Carpatho-Ukraine», «Transcarpathian Ukraine».

Наведені матеріали свідчать, що з найдавніших часів наш край не мав єдиної загальної назви. За час майже сімсотлітнього угорського панування Закарпаття разом зі Східною Словаччиною офіційно називалось Верхньою Угорщиною (Верховиною). Угорці не називали наш край за етнічною належністю його населення. Лише при визначенні етнічної належності місцевого населення вживався етнонім «руські», «русини». Найдавнішою назвою нашого краю є «Країна», що відома на офіційному рівні у варіантах «Хустська Країна», «Березька Країна», «Мукачівська Країна», «Ужанська Країна» і т. ін. Але угорці не використовували її як загальну назву Закарпаття. Лише у листах польського короля з 1619 року до нашого краю вжито загальну назву «Україна венгерська». Правда, ця назва тоді ще не мала етнічного значення у сучасному розумінні. Етнічного характеру назва «Країна-Україна» на Закарпатті поступово набирає з кінця XIX ст., а набуває його лише з 1919 року, коли населення краю прийняло рішення об'єднатися з Соборною Україною. Це засвідчує, що найдавнішою загальною назвою нашого краю, без сумніву, є назва Країна – Україна.

Михайло Тиводар

¹ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. – Ужгород, 1994. – С. 461.

² Резолюції Всенародного Конгресу Угорських Русинів у Хусті з дня 21-го січня 1919 р. // *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – Л., 1994. – С. 224.

³ *История Венгрии.* – М., 1971. – Т. I. – С. 102, 105, 109, 111–113; *Нариси історії Закарпаття.* – Ужгород, 1993. – С. 47–50, 53–54; *Пеняк С.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980. – С. 160–168; *Пеняк С.* «Деміфологізація» і міфотворення // *Новини Закарпаття*, 6 червня 1998; 13 червня 1998; *Руський літопис.* – К., 1989. – С. 8, 16, 68.

⁴ *Пеняк К., Пеняк С.* Верхне Потисся і давньослов'янські державні об'єднання другої половини I тисячоліття нашої ери // *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992 року).* – Ужгород, 1992. – С. 302; *Украинские Карпаты. История.* – К., 1989. – С. 410; *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат... – С. 425.

⁵ *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok). – Budapest, 1940. – С. 68.

⁶ *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття. – Братислава, 1967. – С. 28–31, 32–37.

⁷ *Bidermann H.* Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihre Erwerb und ihre Geschichte. – Innsbruck, 1867. – Т. 2. – S. 59–60; *Lehoczky T.* Bereg vármegye monographiája. – Ungvár, 1881. – Kotet I. – С. 117.

⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 488; *Chaloupecký V.* Staré Slovensko. – Bratislava, 1923; *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння... – С. 21.

⁹ *История Венгрии.* – Т. I. – С. 122–123.

¹⁰ *Нариси історії Закарпаття.* – Т. I. – С. 54.

¹¹ *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння... – С. 18–25.

¹² *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння... – С. 18–19, 24, 377–379; *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат... – С. 427–428; *Енциклопедія українознавства.* – Л., 1993. – Т. 2. – С. 716; *Нариси історії Закарпаття.* – Т. I. – С. 50–52.

Історичні назви Закарпатського краю

¹³ *Ачади И.* История венгерского крепостного крестьянства. – М., 1956. – С. 58–59; *Гаджега В.* Севлюш (особливо под королями Арпадовичами р. 1301) // Подкарпатска Русь. – Ужгород, 1925. – Річник II. – С. 428; *Perfekij E.* Název Borzava v pramenech XIII az XV století // Borzava v Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1932. – Dil I. – С. 15–17; *Perfekij E.* Sociálne-hospodárské pomery Podkarpatské Rusi ve století XIII–XIV. – Bratislava. – С. 16.

¹⁴ Нариси історії Закарпаття. – Т. I. – С. 54.

¹⁵ *Магочі П. Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С. 34; Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – С. 554–555, 719.

¹⁶ *Лучкай М.* Граматика слов'яно-руська. – К., 1989. – С. 49.

¹⁷ Народний закон ч. X з року 1918 про автономію руської нації, живучої в Мадящині // *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 225.

¹⁸ Информативное обозрение за месяцы сентябрь и октябрь 1940 года. – Ужгород (Унгвар), 1940. – С. 2.

¹⁹ Uj idok lexikon. – Budapest, 1944. – С. 535.

²⁰ Нариси історії Закарпаття. – Т. I. – С. 54.

²¹ Літопис руський. – С. 1, 14, 80, 226, 234, 247, 346, 382, 387, 393, 435; *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння... – С. 20, 35, 81–83.

²² *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння... – С. 18, 35–37, 379; Літопис руський. – С. 14, 80, 226, 234, 247, 346, 382, 387, 393, 435; *Магидович И. П., Магидович В. И.* История открытия и исследования Европы. – М., 1970. – С. 75–76; 173–174, 221, 268, 270, 273; Энциклопедический словарь. – СПб., 1895. – Т. XIV. – С. 579–580.

²³ *Магидович И. П., Магидович В. И.* История открытия и исследования Европы... – С. 267–270; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 202.

²⁴ *Лучкай Й.* Історія карпатських русинів. – Т. 4. // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1991. – Т. 17. – С. 62, 65, 68, 120, 144, 171; *Лучкай Й.* Граматика слов'яно-руська. – С. 48–49; *Сенько І.* Чиї гуси дражнить русин? // Карпатський край. – Ужгород, 1995. – № 1–4. – С. 14–25; *Магочі П. Р.* Формування національної са-

Михайло Тиводар

мосвідомості: Підкарпатська Русь... – С. 20–21, 23, 24, 25–29, 34–38, 261, 267; *Францев В.* Обзор важнейших изучений Угорской Руси // Русский филологический вестник. – Варшава, 1901. – Т. XIV. – С. 145–146, 149–151, 154.

²⁵ *Маркусь В.* Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. – Ужгород, 1993. – С. 11–12, 15–16.

²⁶ *Сенько І.* Чиї гуси дражнить русин? – С. 14–24; *Францев В.* Обзор важнейших изучений Угорской Руси... – С. 145–146, 149–151, 154; *Магочі П. Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь... – С. 20–23, 23–29, 34–38, 261, 267; *Лучкай М.* Граматика слов'яно-руська. – С. 48–50.

²⁷ *Францев Н.* Обзор важнейших изучений Угорской Руси... – С. 145–151; *Магочі П. Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь... – С. 20–29, 34–38.

²⁸ Проблеми Підкарпатської Русі в листуванні Т. Г. Масарика з Е. Бенешем під час Паризької мирної конференції // Карпатський край. – Ужгород, 1994. – № 7–12. – С. 37–39.

²⁹ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 20–21, 25, 119–120, 229, 231–234; *Магочі П. Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь... – С. 65; *Тиводар М.* Закарпаття: Народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995. – С. 181.

³⁰ *Добрянський А. О.* О западных границах Подкарпатской Руси, со времен св. Владимира // Журнал Министерства Народного Просвещения. – С.Пб., 1880. – Т. 208. – С. 134–159.

³¹ *Неедлы З. Р.* История Закарпатской Руси до XIV столетия // Известия Академии наук СССР. – Серия истории и философии. – М., 1945. – № 4. – С. 201–220; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 231–234.

³² *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння... – С. 24–25; *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат... – С. 436; *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok)... – С. 53–54.

³³ *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok)... – С. 46–47.

³⁴ *Барвінський Б.* Назва «Україна» на Закарпатті. – Вінніпег, 1952. – С. 13; *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордон-

Історичні назви Закарпатського краю

ня... – С. 24–25; *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. – С. 180; *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok)... – С. 53–54.

³⁵ *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – С. 212.

³⁶ *Борщак І.* Ідея соборної України. – Париж, 1923. – С. 20.

³⁷ *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів... – С. 213.

³⁸ *Борщак І.* Ідея соборної України... – С. 26.

³⁹ Месяцеслов на год 1866-ой для русских Угорской Украины. – Ужгород (Унгвар), 1866; *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів... – С. 213.

⁴⁰ *Целевич Ю.* Дещо за поселення Угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом. – Пряшів, 1996.

⁴¹ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 224.

⁴² *Магочі П. Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь... – С. 247, 265, 267, 272–274.

⁴³ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 161.

⁴⁴ Там само. – С. 121, 161, 163.

⁴⁵ *Штефан А.* Августин Волошин – Президент Карпатської України. – Торонто, 1977. – С. 159; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 121.

⁴⁶ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 110.

⁴⁷ *Магочі П. Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь... – С. 247, 266, 270, 275; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 93–95.

⁴⁸ Шляхом Жовтня. Збірник документів. – Ужгород, 1965. – Т. VI. – С. 284; *Макара М. П.* Закарпатська Країна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – С. 51.

⁴⁹ *Венелин Ю. И.* О песнолюбии славян закарпатских // *Свенцицкий М.* Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – Л., 1906. – Т. 1.

⁵⁰ *Соболевский А. И.* Как давно русские живут в Карпатах и за Карпатами // *Живая старина.* – 1894. – Т. IV. – С. 524–526.

Михайло Тиводар

⁵¹ *Перфецкий Е.* Обзор угорорусской историографии // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – С.Пб., 1914. – Т. XIX. – Кн. 1. – С. 307; *Францев В.* Обзор важнейших изучений Угорской Руси... – С. 145.

⁵² Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. – Філадельфія ; К. ; Вашингтон, 1993. – С. 294; *Ростоцький О.* Закарпаття // Розбудова нації. – Прага, 1931. – Т. 4. – № 3–4. – С. 79–84; № 5–6. – С. 137–141; *Бут І.* Закарпаття і еволюція москвофільства // Вісник. – Л., 1939. – Т. 7. – № 1. – С. 60–63.

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ (I – початок III тисячоліття)

Михайло Тиводар

Простори українського етноісторичного Закарпаття майже повністю співвідносяться з Верхнім Потиссям, яке за сучасним адміністративно-територіальним поділом включає Закарпатську область України, Східну Словаччину, північні райони Саболч-Сатмарського комітату Угорщини, Сату Марського та Байя Марського повітів Румунії. Ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. територія українського етноісторичного Закарпаття майже повністю збігалася з територією Верхнього Потисся і займала площу 50 тис. кв. км. До його складу входили Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський, Земплинський, Списький, Шариський, Абуї-Торнянський, Сатмарський, Саболчський, Гемерський та Боршодський комітати тогочасної Угорщини. Уже на кінець 30-х років XIX ст. площа етноісторичного Закарпаття зменшилася до 41,7 тис. кв. км. Але ще в Саболчському, Сатмарському, Гемерському та Боршодському комітатах проживало від 3 тис. до 5 тис. русинів. В середині XIX ст. до територій, де переважало русько-українське населення, належали лише Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський, Земплинський і Шариський комітати. Їхня площа охоплювала понад 28,4 тис. кв. км¹. Станом на кінець XIX – початок XX ст. територія етноісторичного Закарпаття зменшила-

Михайло Тиводар

ся до 22,3 тис. кв. км. Домінуюче русько-українське населення проживало лише в чотирьох східних комітатах – Ужанському, Березькому, Угочанському та Марамороському, площа яких становила 17,9 тис. кв. км², на прилеглих до Ужанського комітату теренах Східної Словаччини (3,5 тис. кв. км) та прилеглих до Марамороського комітату просторах Сатмарського комітату (900 кв. км)³.

Саме в цих межах українці етноісторичного Закарпаття прагнули в 1919 році возз'єднатися з Україною. Про це свідчить рішення з'їзду закарпатських русинів-українців від 21 січня 1919 року, у якому зазначалося: «Всенародні збори угорських русинів українців з дня 21-го януара 1919 року виказують з'єднати всіх русинів українців с комітатів Мараморош, Угоча, Берг, Унг, Земплин, Шаріш, Спіш и Абауторна и приручение русинами украинцями заселених земель до Соборної України»⁴.

У Гемерському, Боршодському, Саболчському та Сатмарському комітатах у 1810 році налічувалося лише 49,2 тис. україномовних мешканців. А в 1910 році тут нараховувалося 240 тис. греко-католиків, але з них лише триста осіб були україномовними⁵. Саме за рахунок цих комітатів протягом ХІХ ст. відбувалося скорочення українських етнічних територій Закарпаття до вже названих 22,3 тис. кв. км. Подальше скорочення окресленої території пов'язане з мадяризацією і словакізацією її мешканців. Так, у 1810 році в Земплинському, Шариському та Спиському комітатах проживало 195,7 тис. греко-католиків, з-поміж яких 185,2 тис. вважали себе русинами. А в Земплинському й Шариському комітатах ще в першій половині ХІХ ст. русини-українці були домінуючим етнічним компонентом⁶. За підрахунками І. Коломійця, у 1900 році в Земплинському комітаті проживало 150 тис., у Шариському – 80 тис., у Спиському та інших комітатах – 25–30 тис. русинів-українців⁷.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Після Першої світової війни й розпаду Австро-Угорщини, згідно з рішенням Міжнародної конференції в Сен-Жермені від 10 вересня 1919 року, частина українського етноісторичного Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь, площею 12 617 кв. км, опинилася в складі новоствореної держави Чехословаччина⁸. Територія Підкарпатської Русі нині майже повністю збігається з територією Закарпатської області, що охоплює 12,8 тис. кв. км.

У 1938 році Карпатська Україна (колишня Підкарпатська Русь) зазнала чергових територіальних втрат. У результаті першого Віденського арбітражу (2.XI.1938) Карпатська Україна втратила 1523 кв. км (Ужгород, Мукачеве, Берегівський р-н) і в етнічно українських межах її площа становила 11 094 кв. км. На цій території проживало 552 тис. осіб, з яких українців – 414 тис. (75,4 %), євреїв – 68 тис. (12,3 %), угорців – 27 тис. (4,9 %), чехів і словаків – 18 тис. (3,2 %), румунів – 13 тис. (2,3 %), німців – 9 тис. (1,6 %), інших – 0,3 %⁹. У березні 1939 року Угорщина повністю окупувала Карпатську Україну, перейменувала її на Підкарпаття, зменшила її територію, зарахувавши міста Виноградів (Севлюш), Тячів і Солотвино до «матірньої угорської держави». Натомість на заході до Підкарпаття було приєднано Собронецький округ із тридцятьма одним українським селом, які раніше входили до складу Словаччини. У результаті цих змін площа Підкарпаття становила 12 060 кв. км¹⁰.

15 липня 1939 року угорська влада здійснила перепис населення на Закарпатті. Отримані результати призначалися для службового користування. Їх, а також уточнені дані про площу, оприлюднили О. Бонкало, І. Гашпар та Л. Тіррінг. Площа тогочасного Закарпаття охоплювала 12 146 кв. км, а загальна чисельність населення становила 671 962 особи, з яких 84,4 % – українці, 7,1 % – угорці, 4,2 % – словаки, 2,5 % – німці, 2 % – інші¹¹. Згідно з тогочасним територіально-адміністративним поділом,

Михайло Тиводар

до складу Закарпаття входили дванадцять округів: Рахівський, Тячівський, Хустський, Воловський (Міжгірський), Великосевлюський (Виноградівський), Іршавський, Мукачівський, Свалявський, Великоберезнянський, Перечинський, Ужгородський, Собранецький¹².

У жовтні 1944 року колишню Підкарпатську Русь (Карпатську Україну) визволили радянські війська, у листопаді 1945 року вона ввійшла до складу Радянського Союзу, а 22 січня 1946 року було створено Закарпатську область у складі Радянської України, площею 12,8 тис. кв. км. Незначне збільшення площі області відбулося за рахунок включення до неї Чопа з околицями.

Археологічні матеріали засвідчують, що території етноісторичного Закарпаття були заселені 1 млн років тому¹³. На теренах Карпатського ареалу, що був зоною контактів різноетнічних племен, відбувалося формування ряду індоєвропейських етнічних спільнот. Однією з них була фракійська етнічна спільнота II–I тис. до н. е. У III – середині I ст. до н. е. провідну роль у житті Потисся відігравали кельти, а протягом I ст. до н. е. – на початку II ст. н. е. – даки. Під час Маркоманських воєн (160–180-ті рр.) у Карпато-Дунайський ареал проникли германські племена, у II–III ст. – сармати, з кінця IV – до середини V ст. – гуни, після розгрому гунів у 454 році – геніди, а з початку VI ст. – слов'янські племена¹⁴.

Проникнення слов'ян на терени етноісторичного Закарпаття датовано II–III ст. Вони були пов'язані з етнокультурними утвореннями носіїв черняхівської культури і культури карпатських курганів¹⁵. Найбільше дискусій викликають пам'ятки культури карпатських курганів. Деякі вчені пов'язують її з етносоціальною групою карпів, що сформувалася на основі гето-дакійських традицій і домішків різноетнічних елементів. Згодом вони були асимільовані слов'янами і стали предками літописних хорватів.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Так, культуру карпатських курганів пов'язують зі слов'янським етногенезом¹⁶. Інші дослідники формування культури карпатських курганів пов'язують зі співжиттям гето-дакійських і слов'янських етнічних елементів, слов'янізацією гето-даків та формуванням тих рис культури карпатських курганів, які пов'язані зі слов'янськими старожитностями наступної історичної доби¹⁷. Окремі науковці культуру карпатських курганів пов'язують із фракійським племенем костобоків, які населяли Верхнє Потисся та верхів'я Прута і Дністра¹⁸.

У часи Великого переселення народів кінця IV – V ст. найчисленнішими серед переселенців на етноісторичне Закарпаття були різноплемінні групи слов'ян, які тут зустріли попередніх слов'янських переселенців, залишки даків, гепідів, сарматів та ін. Уже в V ст. культура карпатських курганів зникає, а групи гето-даків не фіксуються. Можливо, вони відійшли на Прут, де спричинили розвиток культури карпатських курганів як давньослов'янської¹⁹. Раптове зникнення культури карпатських курганів та зникнення гето-даків (як окремої етнічної спільноти), радше, пов'язане з їх слов'янізацією. Очевидно, у V ст. групи різноетнічного населення проживали на теренах етноісторичного Закарпаття вже в умовах етнокультурного домінування слов'ян. Це підтверджується тим, що в термінології полонинських українців-скотарів у Карпатах до наших днів збереглися дакофракізми «урда», «дзер», «поді шор», «ватра», «струнга», «царок» та ін.²⁰

Майже завжди при проникненні нових етнічних спільнот господарсько-культурні традиції місцевого населення, принаймні їх частина, передавалися прибульцям, які, засвоюючи їх швидше, адаптувалися до нового природно-географічного й соціального середовища. Змінюючи один одного, зазначені вище етноси не зникли безслідно. Кожен з них зі своїми господарсько-культурними традиціями ставав етнічним і культурним

Михайло Тиводар

підґрунтям для наступного, який засвоював досягнення попередників, вносив щось своє у місцеву етнокультурну традицію, і так аж до появи в Східних Карпатах слов'ян.

Переселенські групи слов'ян відзначалися мобільністю, демократичністю суспільного й громадського життя. Це стимулювало слов'янізацію гето-даків та інших етнічних груп. Слов'янізація місцевого населення підтверджується й антропологічними матеріалами. Вивчення соматологічних, дерматогліфічних і одонтологічних ознак та аналіз груп крові доводять, що у формуванні українців карпатського антропологічного типу взяли активну участь гето-дакійські (давньофракійські) морфологічні компоненти з їх динарськими ознаками²¹.

Угорські археологи намагалися довести, що до приходу угорців Верхнє Потисся було «безлюдним» або мало незначну кількість населення. Археологічні дослідження 70–90-х років ХХ ст. спростували це. На цій «безлюдній» території лише в межах Закарпатської області виявлено понад п'ятдесят слов'янських поселень VI–IX ст., у тому числі вісім поселень VI–VII ст. У словацькій частині етноісторичного Закарпаття знайдено кілька десятків ранньослов'янських пам'яток, а в румунській частині – двадцять п'ять слов'янських поселень VI–IX ст.²²

Доба ранньослов'янських пам'яток VI–VII ст. – це час розквіту празької культури Потисся й Прикарпаття. Із середини VI ст. перебування слов'ян у Середньому Подунав'ї та Потиссі зафіксовано в писемних джерелах. Цими слов'янами були хорвати, які мешкали в Українських Карпатах і далі на захід уздовж Карпат аж до витоків річок Вісли й Одера. Вірогідно, у 560 році вони створили самостійне військово-політичне об'єднання («славінію») Велика Хорватія, яка була етнокультурною співплеменністю генетично споріднених племен²³. Перші відомості про хорватів залишив візантійський імператор Константин

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Багрянородний. Ведучи мову про переселення хорватів на Балкани, він зазначав, що частина їх залишилася на батьківщині й відома під назвою «білохорвати». Останні продовжували проживати на теренах Галичини й Верхнього Потисся²⁴.

У 622 році після розгрому аварами військово-політичного об'єднання хорватів східна їх частина в Карпатах і на теренах етноісторичного Закарпаття розділилася на кілька етнотериторіальних співплемінностей. Загалом Верхнє Потисся в VI–VII ст. заселяли носії празької культури, тобто «білі хорвати». До археологічних пам'яток цієї доби в межах Закарпатської області належать поселення в Береговому, Чопі, Ужгороді, у сс. Галоч, Холмок, Зняцеве, Буча, Блатне Ремети та ін.²⁵ Загалом ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Потисся представлені поселеннями з дев'ятнадцяти місцезнаходжень. У Закарпатській області вони розміщувалися від верхів'я Тиси, у межиріччі річок Боржава й Серне, уздовж середньої та нижньої течії Ужа, а в Східній Словаччині – уздовж середньої течії Торіси. У кінці VII – протягом VIII ст. відбулося масове заселення Верхнього Потисся слов'янськими племенами²⁶.

Давньослов'янські пам'ятки VIII–IX ст. також виявлені в низовинних і передгірських районах етноісторичного Закарпаття. Їх належність до східнослов'янського світу підтверджує майже повна ідентичність житла, посуду, поховальних обрядів і знарядь праці з тими, що виявлені на теренах Прикарпаття та Правобережної України²⁷. Слов'янські старожитності VIII–IX ст. хронологічно пов'язані з більш пізнім списком східнослов'янських племен у «Повісті минулих літ», а тому їх пов'язують з культурно-історичним розвитком білих хорватів в Українському Передкарпатті та Верхньому Потиссі. Білі хорвати на етноісторичному Закарпатті були компактною і стабільною співплемінністю. Поряд з ними проживали нечисленні групи аварів, які після розгрому

Михайло Тиводар

у 803 році Аварського каганату слов'янізувалися так, що їх не можна вирізнити ні за могильниками, ні за поховальними обрядами²⁸. Загалом у VIII–IX ст. на просторах етноісторичного Закарпаття доволі стрімко зростала кількість поселень як у низовинах, так і в середньогір'ї та в північно-західних гірських районах. На сьогодні тут виявлено сто тридцять три давньослов'янські поселення та низку городищ, поховань і залізобробних центрів²⁹.

Після падіння Аварського каганату населені слов'янами землі етноісторичного Закарпаття опинилися під впливом чи в складі Болгарської держави. Франкські хроніки згадували тут кілька місцевих, залежних від Болгарії, ранньодержавних утворень³⁰. У VIII ст. у Верхньому Потиссі існував союз ободритів на річці Бодрог, що згадується в писемних джерелах під 824 роком, у Словаччині – Нітрянське князівство, південніше – Блатенське князівство, на території Трансильванії – два князівства³¹.

У 896 році угорські племена через Верецький перевал удерлися на Закарпаття. Анонімний автор хроніки «Геста Гунгарорум» писав, що, перетнувши сніжні гори (ідеться про Карпати), угорці зупинилися біля Мукачєвого, а місцеві мешканці «злякались і добровільно підкорились Алмошу»³². Але шлях від перевалу долиною Латориці позначений похованнями знатних угорських воїнів. У Верхньому Потиссі вже відомо понад тридцять місцезнаходжень таких одиничних і групових поховань³³. Крім того, західніше Ужгорода біля с. Земплин Східнославацького краю виявлено багато поховань угорських воїнів та могилу їхнього вождя Алмоша, який загинув при спробі взяти штурмом Земплинське укріплення³⁴. Це свідчить, що місцеве слов'янське населення чинило організований збройний опір завойовникам. А оскільки організація військового опору вимагає наявності владних інституцій, то можемо припустити існування на теренах історичного Закарпаття певного політичного утворення. На-

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

родна традиція і автор хроніки «Геста Гунгарорум» пов'язують його з іменем легендарного князя (дуки) Лаборця³⁵. Деякі українські автори стверджують, що джерела не уточнюють, кого за Карпатами завойовували мадяри, що навіть «автор “Діяння угрів” [«Геста Гунгарорум». – М. Т.] нічого певного не повідомляє про підкорене мадярами населення»³⁶. Але це не так. Автор зазначеної хроніки наголошує, що біля Мукачєвого проживали «місцеві жителі – слов'яни»³⁷.

Окремі дослідники, незважаючи на подібність матеріальної культури й говірок населення етноісторичного Закарпаття та тих, що поширені на Правобережній Україні, ставлять під сумнів його належність у VIII–IX ст. до східного слов'янства³⁸. Визначний чеський славіст Л. Нідерле вважав, що східні слов'яни у Верхньому Потиссі з'явилися задовго до IX ст.³⁹ А відомий український мовознавець Й. Дзендзелівський довів, що в говорах українців Закарпаття збереглося чимало рис, притаманних періоду східнослов'янської, і навіть спільнослов'янської, єдності⁴⁰. Український мовознавець М. Антошин строкатість говірок української мови Закарпаття пов'язував з тим, що край заселяли вихідці зі східнослов'янських племен хорватів, дулібів, уличів і тиверців. На його думку, це засвідчує гідроніміка Закарпаття, що має багато спільного з гідронімікою Прип'яті та Дністра. (Назви річок Пиня, Уж, Тур'я, що впадають у Прип'ять, є і на Закарпатті – Пиня, Мала Пиня, Уж, Тур'я; ріка Ірша в Київській обл. і ріка Іршавка та селище Іршава на Закарпатті тощо)⁴¹. У районі Токайських гір на теренах Угорщини східнослов'янські хорвати стикалися з південнослов'янськими хорватами. Усе це дає підставу стверджувати, що протягом другої половини I тис. простори Верхнього Потисся заселяла співплемінність білих хорватів, поряд з якими проживали незначні групи вихідців зі східнослов'янських співплемінностей тиверців, уличів, дулібів⁴².

Михайло Тиводар

Угорські племена недовго перебували в пониззі Латориці й Ужа. Жодне з них не залишилося в межах етноісторичного Закарпаття. Їх вабили рівнини Подунав'я, багатства країн Західної Європи й Візантії. Після відходу угорців землі етноісторичного Закарпаття протягом X–XI ст. були за межами інтересів угорської держави. Слов'янські пам'ятки X–XI ст. лише в Закарпатській області представлені городищами в Ужгороді і с. Вари (Боржавське городище), поселеннями біля сс. Дрисіна, Чинадієве, Червенево, Ратівці, Осій, похованнями та керамічними виробами⁴³. За свідченням аноніма, Ужгородське укріплення було зруйноване 896-го, а Боржавське – 903 року⁴⁴. Доказом того, що на теренах Верхнього Потисся проживали білі хорвати, може бути їх участь у походах київських князів на Царгород у 907 і 972 роках, прийнятті ними самоназви «русини» після походів Володимира Великого в Карпати в 981 і 992 роках⁴⁵. Із захопленням Києва варягами-русами в 930-х роках і утворенням Руської держави політонім «Русь» поширився на всю територію держави, а самоназва «русини» стала традиційною для її населення⁴⁶. Після 992 року писемні джерела не згадують білих хорватів. Останні, очевидно, інтегрувалися в складі Київської Русі, прийняли самоназву «русини», «руські люди», утверджувалась їх руська етнокультурна самоідентифікація. Уже в 1031 році угорські аннали називали Імре – сина угорського короля Стефана I – «князем руським»⁴⁷. З цього приводу М. Грушевський писав про західні руські землі: «По всій імовірності се була Русь не тільки політична, а й етнографічна – остільки докладно вона відповідає пізнішим етнографічним границям»⁴⁸. Поширення політоніма «Русь» і етноніма «русини» пов'язується з можливим входженням етноісторичного Закарпаття до складу Руської держави.

Важливим є питання державно-політичної належності етноісторичного Закарпаття в IX–XI ст. С. Пап доводить, що на ко-

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

роткий час Верхнє Потисся опинилося в складі Руської держави Володимира Святославича. Це можливо, бо кордони Русі, Угорщини та Польщі сходилися біля укріплення Саліс (Соляний град), тобто біля нинішнього міста Солнок в Угорщині. А це означає, що землі Закарпатської області та Східної Словаччини входили до складу Русі⁴⁹. Ще за часів правління угорського короля Стефана I (975–1038) Тиса була прикордонною річкою Угорської держави.

Деякі історики, спираючись на повідомлення хроніки «Геста Гунгарорум», стверджують, що Верхнє Потисся перебувало під політичним контролем Болгарії часів царя Симеона (892–927), у період правління якого вона контролювала соляні копальні у верхів'ях Тиси й Мороша у Трансильванії. А угорський мовознавець М. Меліх навіть ім'я легендарного князя Лаборця виводив з тюрко-болгарської мови. Окремі дослідники сфери впливу Болгарії поширюють майже на все етноісторичне Закарпаття (аж до річки Лаборець), у межах якого зафіксовано понад тридцять п'ять топонімів «Осой», що вважається результатом болгарських впливів. Інші автори доводять, що західна частина етноісторичного Закарпаття й Східна Словаччина перебували під впливом Великої Моравії часів правління Святополка (871–894) чи навіть входили до її складу⁵⁰. Певною мірою це також підтверджує анонім, який писав, що в 903 році угорці взяли штурмом укріплення Боржава, яке належало болгарському царю Салану (Семеону) і полонили його вояків⁵¹. З цього приводу С. Пап слушно зауважив, що панування візантійського обряду в русинів-українців етноісторичного Закарпаття, у тому числі Пряшівщини, заперечує входження територій Східної Словаччини до складу Великої Моравії. Якби це було саме так, то русини-українці сповідували б, як і словаки, католицизм, бо вже з кінця IX ст. у Великій Моравії домінувала католицька церква⁵².

Михайло Тиводар

У часи правління угорського короля Стефана I (997–1038) етноісторичне Закарпаття ще не входило до складу Угорської держави. У 1031 році було підкорено населені русинами території Нижнього й Середнього Потисся, а Стефан I призначив свого сина Емерика намісником цих земель з титулом «Князь русинів» («dux Ruizogum»). Згодом цю посаду обіймав брат короля Андрія I (1047–1060) Бейла, потім – майбутній король Соломон (1063–1074) та королі Коломон (1095–1116) і Алмош (1095). Емерик був намісником населених русинами Нижнього й Середнього Потисся, що творили «Руську марку» («Marchia Ruthenogum»). До її складу не входили території сучасної Закарпатської області та Пряшівщини⁵³. Наявність значної кількості русинів у Середньому Потиссі підтвердив у 1092 році Собор угорського короля Ладислава в м. Забовч Саболчського комітату (нині – центр Гайдудорозької греко-католицької єпархії)⁵⁴.

Отже, поширення етноніма «русини» на етноісторичному Закарпатті почалося лише з першої половини XI ст. Стійке збереження аж до XX ст. самоназви «русини», а також похідних від нього – «руська мова», «руська віра», «руська церква», «руський край», – засвідчує досить високий рівень релігійної і етнічної консолідації та самоідентифікації русинів.

Захоплення угорцями Верхнього Потисся відбувалося поетапно. На початку XII ст. угорці закріпилися на рівнинних теренах, зокрема в Ужгороді, Мукачевому та Береговому. На кінець першої половини XIII ст. вони вже захопили всю територію Східної Словаччини та Закарпаття. Кордон між Галицькою Руссю й Угорщиною проходив по вершинах вододільного хребта. За часів правління Лева Даниловича (1264–1301) Галицько-Волинська держава контролювала частину етноісторичного Закарпаття від с. Вишкове до Шариського комітату⁵⁵. Процес включення Верхнього Потисся до складу Угорщини засвідчено

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

поширенням комітатського територіально-адміністративного устрою. Так, у 1202 році було створено Списький, у 1214 – Земплинський і Ужанський, у 1227 – Шариський, у 1262 – Угочанський, у 1263 – Березький, а в 1303 – Марамороський комітати⁵⁶.

У ході утвердження влади угорських феодалів у містах і містечках з'явилися угорські поселенці, були засновані русько-угорські та угорські села в низовинних районах. Запрошені німецькі колоністи як ремісники й купці підселялися в міста й містечка та в руські села. Виключно німецьких поселень тоді не було створено⁵⁷.

У березні 1241 року монголи через Верецький перевал удерлися у Верхнє Потися. Увесь край, як і вся Угорщина, зазнав значних руйнувань. Монголи винищили багатьох угорських магнатів і шляхтичів. Королі почали запрошувати до країни магнатів-католиків і шляхтичів з Тиролю, Баварії, Італії, Балкан, надавали їм величезні маєтки з уже існуючими руськими селами. Вони прибували на етноісторичне Закарпаття без своїх селян. Під час монгольського завоювання Русі до Угорщини втік зять угорського короля – чернігівський князь Ростислав Михайлович. Бейла IV передав йому у володіння населені русинами території від Марамороша до Шариша включно. Ними він володів протягом 1242–1263 років⁵⁸.

Друга половина XIII ст. на етноісторичному Закарпатті позначена як природним, так і механічним приростом населення. Угорські королі заохочували до переселення німецьку шляхту, купців, ремісників і землеробів, які принесли із собою традицію «німецького права», згідно з яким поселенці отримували в спадкове користування наділи землі та сплачували оброк. Метою колонізації було поповнення кількості населення, яке зазнало втрат під час монгольського завоювання. Нових поселенців підселяли в уже існуючі села й містечка Березького, Угочанського, Ужан-

Михайло Тиводар

ського, Списького та Шариського комітатів. У двох останніх вони становили більшість міського населення. У межах нинішньої Закарпатської області німецькі колоністи були зафіксовані в Береговому 1247 року, у Виноградіві – 1262-го, а в 1326 році – у Сасові, Вишкові, Тячеві, Хусті, Довгім Полі та ін.⁵⁹ Умови «німецького права» приваблювали й русинів, які стихійно переселялися з Галичини в уже існуючі чи нові села. Особливо активно цей процес відбувався в XIV ст., коли було засновано сс. Порошкове, Люта, Черногорова, Любовня, Ольшавиця та ін. Найбільше німців осіло в руських селах Марамороського й Угочанського комітатів⁶⁰.

З метою забезпечення охорони північних кордонів країни та господарського освоєння гірських районів угорські королі на державних землях розміщували військових поселенців на основі так званого волоського права. Нові поселенці були приписані до замків, несли прикордонну службу та платили натуральні податки. Поселенці на «волоському праві» обирали собі старост («кenezів» – князів) та командирів округів – воєвод. Основний потік нових поселенців прямував із Трансильванії, де поряд проживали русини, східні романці, німці та ін. На основі аналізу грамот XIII–XIV ст. угорський мовознавець А. Деже дійшов висновку, що Північно-Східна Трансильванія була населена переважно русинами. Тому «волохів» він тлумачив як русько-романське населення Трансильванії⁶¹. М. Лучкай зазначав, що всіх, хто дотримувався грецького обряду, зараховували до волохів: «Сьогодні знайдеш між саксонцями цілі села, які населені волохами, тоді як одяг та імена мешканців є саксонськими або прізвища: Сас, Блош, Гоцман, Алеман, Ман і багато інших»⁶².

Найдавніші «волоські» поселення на етноісторичному Закарпатті були руськими. Русини переходили на «волоське право», що давало їм ряд привілеїв і долучало їх до груп вільного населення. Це підтверджує королівська грамота 1451 року, у якій

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

зазначалося: «Наші руські села... по звичаю волоських кенезів даруємо»⁶³. У заселенні гірських районів Мараморощини й Бережанщини брали участь руські, східнороманські, саксонські та слов'яно-балканські елементи. Після відходу 1348 чи 1349 року волохів-романців з Марамороша до Молдавії грамоти 50–60-х років XIV ст. з Пряшівщини розрізняють скотарів-землеробів (волохів-русинів) та землеробів-скотарів (русинів)⁶⁴.

У результаті колонізації в другій половині XIII – упродовж XV ст. зросла кількість населених пунктів. Так, лише в Мараморському, Угочанському, Березькому та Ужанському комітатах, де переважало руське населення, на кінець XV ст. налічувалося понад 580 населених пунктів. У більшості сіл було по 15–20 хат. Міста також були маленькі. Так, в Ужгороді наприкінці XV ст. проживало близько шестисот мешканців. За різними джерелами, наприкінці XV ст. в названих чотирьох комітатах проживало від 66 тис. до 70 тис. мешканців⁶⁵. Наприкінці XIV – протягом XV ст. майже все Верхнє Потисся було заселене русинами-землеробами та русинами-пастухами («волохами»). Навіть вся околиця м. Кошице в Східній Словаччині була населена русинами східного церковного обряду. Угорські королі, феодала та католицька церква вели тотальний наступ на русинів: забороняли проживати в містах, не допускали до ремесел і цехів, звинувачували в «схизмі», примушували хрестити дітей у католицьких священників і т. ін. Хто порушував королівські укази, той втрачав свій маєток. Але ще і в 30-х роках XVII ст. в Саболчському комітаті проживала значна кількість русинів. Упродовж наступних століть їх було змадяризовано. Нині в Саболч-Сатмарському комітаті Угорщини проживають мадяри, греко-католицький обряд яких засвідчує належність їхніх пращурів до русько-українського етносу⁶⁶. Так русини Потисся асимілювалися серед мадярів чи навертали до католицизму. Опір асиміляції посилив відданість

Михайло Тиводар

східному обряду, спричинив витворення понять «руська віра», «руська церква», «наша віра» та їх ототожнення з руською ідентичністю, «руською мовою», «руською душею». Отже, етнонаціональна ідентичність русинів етноісторичного Закарпаття виросла з релігійної, була тісно пов'язана з «руською церквою».

У 1526 році в битві під Могачем об'єднану угорсько-чеську армію розгромили турки. Угорщина була поділена на три, а українське етноісторичне Закарпаття – на дві частини. Марамороський, Угочанський та Березький комітати опинилися в складі Трансильванського князівства, а Ужанський, Списький, Земплинський і Шариський комітати відійшли до Австрії⁶⁷. Після поразки під Могачем на етноісторичне Закарпаття переселилася значна частина угорців, які осідали в селах і містах на рівнинних територіях. Саме після цієї битви сформувався угорський анклав у Закарпатській області та в Східній Словаччині. Крім того, протягом другої половини XVI ст. сюди переселялися німецькі ремісники, які невеликими групами розташовувалися в руських селах. Найбільше їх осіло в гірських селах Марамороського й Березького комітатів, де вони опанували лісові промисли⁶⁸. Але основну роль в освоєнні гірських районів відігравали галицькі русини, які заселяли карпатське високогір'я від верхів'я Тиси на сході до річки Попрад на заході⁶⁹.

Військово-політичні події кінця XVII – початку XVIII ст. супроводжувалися руйнуваннями, епідеміями та стихійними лихами, що завдавали непоправної шкоди населенню всього Верхнього Потисся. Майже в кожному селі налічувалося більше десятка опустілих хат, подекуди траплялися зовсім безлюдні села. У 1691 році в Ужанському комітаті пустувало 608 селянських садиб, а жителі сс. Вербовець, Загорб, Ястреб, Середне, Лази, Циганівці, Руський Мочар повтікали в гори. У Мукачівській домонії 1699 року з 237 селянських садиб 157 пустували.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Навіть у 1720 році в с. Середнє проживали лише два поселенці, у Тячеві спорожнів 61 будинок, а в Березькому комітаті обезлюдніло аж 73 села⁷⁰. Дані переписів-ревізій 1711, 1720, 1724 та 1728 років свідчать про значне скорочення кількості населення. Ф. Габріель вважав, що 1720 року в Марамороському, Угочанському, Березькому та Ужанському комітатах, площею 17,9 тис. кв. км, проживала лише 68 151 особа⁷¹, а за підрахунками О. Мицюка – понад 90 тис. Згідно з даними перепису 1786–1787 років, у названих чотирьох комітатах тоді мешкало понад 235 тис. осіб. Ці відомості приблизні, адже при проведенні зазначених переписів за більшістю визначали етнічну належність мешканців села. Тому 1787 року в усій Угорщині нарахували тільки 702 руські громади⁷². Помітне зростання кількості населення відбувалося за рахунок природного приросту, напливу в гірські райони галицьких русинів та поселення у верхів'ях Тересви й Тиси німців-лісорубів. У верхів'ї Тересви вони заснували сс. Усть-Чорна й Німецька Мокра, а також підселилися в с. Дубове. У верхів'ї Тиси німці були підселені в с. Ясіня, де вже проживало понад триста гуцульських сімей, та в сс. Рахово й Богдан⁷³.

Етнонаціональна ідентичність русинів-українців етноісторичного Закарпаття з часів прийняття християнства і до укладення 1646 року Ужгородської унії була нерозривно пов'язана з їх самоусвідомленням як членів православних громад. Ужгородська унія поклала початок існуванню греко-католицької церкви в краї. У 1767 році уряд Австрії констатував, що на етноісторичному Закарпатті вже немає православних, а в 1771 році офіційно було проголошено створення Мукачівської греко-католицької єпархії⁷⁴. З того часу і аж до початку ХХ ст. русини-українці краю, зберігаючи свою культурно-національну ідентичність, ототожнювали себе з руською греко-католицькою церквою, руською мовою, руськими святами й обрядами та руським кра-

Михайло Тиводар

ем. Перші офіційні відомості про кількість русинів-українців на теренах етністоричного Закарпаття – це дані церковного перепису 1810 року. Тоді на території краю 550 тис. осіб належали до греко-католицької церкви, а 429 тис. були україномовними⁷⁵. Дані перепису 1827 року засвідчують, що тоді на території етністоричного Закарпаття проживало 461 тис. осіб, а в 1854 році, за підрахунками німецького статистика Г. Брахеллі, тут налічувалося 497 тис. україномовних мешканців⁷⁶. Підтасовуючи дані переписів та включаючи до угорців русинів-українців Шариського, Земплинського, Списького та Абуї-Торнянського комітетів, які володіли угорською мовою чи належали до католицької церкви, офіційна статистика штучно занижувала показники щодо кількості україномовного населення. Перевіривши статистичні дані, І. Коломієць уточнив кількість русинів-українців в Угорщині (див. таблицю 1)⁷⁷.

Таблиця 1

Кількість закарпатських українців у складі Угорщини в XIX столітті

Роки	За даними офіційної статистики (у тис. осіб)	За перерахунками І. Коломійця (у тис. осіб)
1840	436	500
1851	322	540
1869	445	620
1880	352	640
1890	379	670
1900	423	700

Таким чином, з 1869 по 1900 рік угорська статистика засвідчувала зменшення кількості русинів-українців в Угорщині

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

на 22 тис. Штучне заниження показників щодо кількості русинів-українців особливо активно провадилося в другій половині XIX ст. Воно засвідчує асиміляторську політику угорської влади. Насправді з 1869 по 1900 рік чисельність русинів-українців в Угорщині зростає на 80 тис. осіб.

У 1850–1851 роках в Австрійській імперії було організовано переписи на науковій основі. Але під час їх проведення етнічну належність визначали за розмовною мовою та віросповіданням. Крім того, угорська влада до етнічно українських зараховувала лише чотири комітати Північно-Східної Угорщини – Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський. Тому відтворити чисельність населення українського етноісторичного Закарпаття кінця XIX – початку XX ст., а особливо територій нинішньої Закарпатської області, досить складно. Якщо кількість населення чотирьох названих комітатів фіксується в статистичних збірниках, то чисельність населення нинішньої Закарпатської області виявляється в результаті доволі складних підрахунків. Таблиця 2 дає можливість зіставити кількість населення в цих комітатах і нинішній Закарпатській області⁷⁸.

Таблиця 2

Чисельність населення чотирьох східних комітатів етноісторичного Закарпаття і території Закарпатської області

Територія	Кількість населення в тис. осіб по роках			
	1880	1890	1900	1910
Закарпаття в межах чотирьох комітатів (17,9 тис. кв. км)	572,6	653,4	754,8	848,1
Закарпатська область (12,8 тис. кв. км)	395,7	456,1	526,7	595,6
Різниця	176,9	197,3	228,1	252,5

Михайло Тиводар

Ще важче відтворити етнічний склад населення українського етноісторичного Закарпаття й Закарпатської області другої половини XIX – початку XX ст., бо в переписних листах не було граф «національність» і «рідна мова». Натомість враховували розмовну мову й віросповідання. За цих умов євреїв зараховували до угорсько- чи німецькомовного населення. Чисельність угорськомовного населення поповнювалася також за рахунок змадяризованих русинів-українців, словаків, циганів, румунів та ін. Починаючи з 1825 року, угорська влада цілеспрямовано нав'язувала угорську мову, намагаючись асимілювати слов'янську, у тому числі русько-українську, етнічну складову. Протистояння цій асиміляції відбувалося на основі збереження традиційної матеріальної та духовної культури, рідної «руської мови» й «руської віри». Будителі, починаючи з О. Духновича, засуджували мадяризацію, провадили просвітницьку, національно-культурну та виховну діяльність, захищали «руську віру» й «руську мову» як найбільш виражені ознаки етнонаціональної ідентичності русинів-українців етноісторичного Закарпаття. Завдяки цьому традиційна народна культура закарпатських українців збереглась як цілісний комплекс до початку XX ст. Закарпатські будителі намагались активізувати громадсько-політичне й культурне життя русинів-українців. Але істотних успіхів вони не досягли, бо, як правило, орієнтувалися на «русскость», «угрорусскость», «рутенство» чи локальне «русинство».

Водночас на українських етнічних територіях Земплинського, Шариського та Списького комітатів провадилася словакізація русинів-українців. Так, у 1773 році тут нараховувалося понад триста українських і дев'ятнадцять українсько-словацьких сіл. Мовна словакізація впродовж останніх 150 років спричинила появу значної кількості словаків греко-католиків, а число українських сіл зменшилося в 1930 році до 257, де проживало

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

91 079 українців⁷⁹. За даними офіційних переписів, у 1846 році в Східній Словаччині (Пряшівська Русь) мешкало 187 321, у 1870 – 140 324, у 1890 – 83 573, у 1900 – 82 666, у 1910 – 89 910 русинів-українців. За переписом 1921 року на цій території проживало 189,5 тис. греко-католиків, з них лише 84 272 особи назвали себе русинами-українцями⁸⁰.

Аналогічні процеси відбувалися і вздовж українсько-угорського етнічного кордону в Угочанському, Березькому, Ужанському, Боршодському, Сатмарському, Саболчському та Гемерському комітатах. Процес мадяризації русинів-українців зумовив появу тут мадярів греко-католиків. Таблиця 3 засвідчує це станом на 1806 рік⁸¹.

Таблиця 3

Кількість греко-католиків та їх поділ за етнічною належністю в комітатах Північно-Східної Угорщини в 1806 році

Комітат	Греко-католиків		
	Загалом	Русинів-українців	Мадярів (змадяризованих русинів-українців)
Абуй-Торнянський	19 602	11 874	7728
Боршодський	10 035	5605	4430
Саболчський	29 682	2233	27 449
Сатмарський	90 196	5054	85 142
Угочанський	23 291	18 870	4421
Ужанський	49 266	46 872	2394
Березький	50 388	48 753	1635
Загалом	272 460	139 261	133 199

Наведена таблиця засвідчує, що понад 48,5 % греко-католиків були вже змадяризовані, тобто їхньою розмовною мовою

Михайло Тиводар

була угорська. Мадяризація зайшла так далеко, що в 1912 році для угорськомовного (русинського) населення було створено окрему Гойдудорозьку греко-католицьку єпархію. До неї належали угорці східного обряду, тобто нащадки змадяризованих русинів-українців. У 1930 році в складі Угорщини налічувалося 201 тис. таких мадярів, які сповідували греко-католицизм⁸². У західній, нині – словацькій, частині українського етноісторичного Закарпаття не менш активно проходив процес словакізації русинів-українців. Уже 1818 року для словаків і русинів греко-католицької віри тут було відкрито Пряшівську єпархію⁸³. Водночас наведені в таблиці 3 дані свідчать, що в межах Закарпатської області найактивніше процес мадяризації відбувався в межах Угочанського комітату. Тут станом на 1900 рік було змадяризовано понад 10,2 % усіх греко-католиків.

Вибір даних з перепису 1900 року по чотирнадцяти селах Угочанського комітату наводимо в таблиці 4⁸⁴.

Таблиця 4

Етнічна та релігійна структура населення чотирнадцяти сіл Угочанського комітату в 1900 році

№ п/п	Назва села	Угорці	Німці	Українці	Римо-католики	Греко-католики	Протестанти	Юдеї
1	Фанчикове	670	68	128	147	491	131	105
2	Карачин	507	–	1	14	458	20	17
3	Матієве	482	62	10	39	288	153	74
4	Виноградово	4034	378	1320	942	2633	891	1282
5	Шаланки	1885	76	26	81	691	1094	116
6	Нове Село	532	42	111	55	419	145	69

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

7	Вербовець	535	–	–	16	76	412	31
8	Братове	528	34	19	34	404	85	24
9	Бобове	804	–	15	81	389	260	123
10	Чепа	1018	–	1	102	586	149	182
11	Чорнотисів	1509	–	123	130	619	557	326
12	Дівоче	742	1	3	47	125	514	59
13	Юлівці	710	–	8	31	65	557	66
14	Петрове	865	–	–	34	199	529	103
	Загалом	14 821	661	1765	1753	7443	5492	2577

Підрахунки засвідчують, що в названих селах 1900 року проживало 7443 греко-католики. З них лише 1765 осіб (23 %) вважали себе русинами-українцями, а 5678 (77 %) греко-католиків, колишніх русинів-українців, були вже угорськомовними. Унаслідок таких процесів етнічна територія українців досліджуваного регіону постійно скорочувалася.

Дещо відмінною була ситуація на території Марамурського й Сату-Марського повітів Румунії, де вздовж річок Рускова та Іза в районі міста Мараморош-Сігет 1919 року проживало 19,1 тис. українців. Упродовж наступних десятиліть їх чисельність зростала. У 1930 році в Марамурському повіті вже мешкало 19 249, а в повіті Сату-Маре – 3439 українців. Загалом у румунській частині етноісторичного Закарпаття 1930 року проживало 22 688 українців⁸⁵.

Питання про етнічну структуру населення етноісторичного Закарпаття початку ХХ ст. складне, бо австро-угорська статистика, як уже зазначалося, не фіксувала етнонаціональної самоідентифікації і рідної мови, а лише віросповідання й розмовну мову. Це давало можливість представникам влади завищувати показники кількості угорського німецькомовного населення. Більш-

Михайло Тиводар

менш реально етнічний склад населення засвідчують дані про релігійну структуру мешканців краю. Але й вони не бездоганні, бо, як слушно зазначають О. Мазурок і В. Орто, частина русинів-українців перейшла в католицизм і стала угорськомовною, але зберегла русько-українську самоідентифікацію, а певна кількість греко-католиків вже не була українцями⁸⁶. Тому при висвітленні питання етнічної належності населення етноісторичного Закарпаття кінця XIX – початку XX ст. варто зіставляти дані про віросповідання з даними про розмовну мову. Але й таке зіставлення не дає точних відомостей, бо, наприклад, євреї розмовляли мовою ідиш, що сформувалася на основі одного з діалектів німецької мови, угорською, словацькою та українською мовами.

Етнічну структуру населення чотирьох східних комітатів етноісторичного Закарпаття в 1900 й 1910 роках відображено в таблиці 5⁸⁷.

Таблиця 5

**Етнічна структура населення чотирьох східних комітатів
(17,9 тис. кв. км) етноісторичного Закарпаття
за розмовною мовою**

Розмовна мова	1900		1910	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
українська	327 392	43,4	356 533	42,0
угорська	217 609	28,8	262 555	31,0
німецька	78 692	10,4	93 289	11,0
словацька	44 929	5,9	38 027	4,5
румунська	84 514	11,2	94 608	11,2
сербська	8	0,001	27	0,003
хорватська	294	0,1	181	0,02
інші мови	1827	0,2	2940	0,3
Загалом	754 769	100	848 160	100

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Зіставлення наведених у таблиці показників з даними про віросповідання засвідчує, що в 1900 році – 61 %, а в 1910 – 61,1 % усіх віруючих належали до греко-католицької церкви, відповідно до римо-католицької – 11,0 % і 10,8 %, до реформатської – 12,9 % і 12,4 %, до кальвіністської – 0,2 % і 3 %, до православної – 0,0 % і 0,2 %, а до юдаїстської релігії – 14,9 % і 15,2 %. Оскільки євреїв за розмовною мовою не виділили в окрему етнічну групу, то в 1900 році 112400, а в 1910 – 128791 особу єврейського походження було зараховано до німців та угорців⁸⁸. Крім того, до угорськомовного населення було віднесено значну кількість русинів-українців, словаків, циган та ін. Незважаючи на процеси мадяризації та словакізації, а також усупереч несприятливим історичним і політичним умовам, у чотирьох східних комітатах русини-українці кількісно зростали й зберігали більшу частину своєї етнічної території.

Вирахувати етнічну структуру населення 1900 і 1910 років на територіях, що нині входять до складу Закарпатської області, ще складніше. За підрахунками В. і С. Копчаків, у межах теперішньої Закарпатської області в 1900 році проживало 526,7 тис. осіб, а в 1910-му – 595,6 тис. Тогочасну етнічну структуру населення території нинішньої Закарпатської області відображено в таблиці 6⁸⁹.

Таблиця 6

Етнічна структура населення територій, що нині входять до Закарпатської області, за розмовною мовою

№ п/п	Національність	1900		1910	
		кількість у тис. осіб	% від загальної кількості	кількість у тис. осіб	% від загальної кількості
1	українці	312 860	59,4	334 727	56,2
2	угорці	142 216	27	173 914	29,2

Михайло Тиводар

3	євреї	–	–	–	–
4	чехи і словаки	8427	1,6	7742	1,3
5	німці	51 616	9,8	63 729	10,7
6	інші	11 587	2,2	15 498	2,6
	Загальна кількість	526 700	100	595 610	100

Порівняння таблиць 5 і 6 засвідчує, що в межах Закарпатської області в 1900 і 1910 роках україномовного населення було відповідно більше на 16 % і 14,2 %, ніж у чотирьох східних закарпатських комітатах, у яких україномовні хоч і переважали, але 1900 року вони становили 43,4 %, а 1910-го – лише 42 % від загальної кількості населення. Зменшення чисельності україномовних мешканців свідчить про процес мадяризації українців. Але найбільше зростання угорсько- й німецькомовного населення відбулося за рахунок євреїв. Щодо румуномовного населення, то в межах Закарпатської області 1910 року їх кількість становила менше 11 тис. осіб. Мету угорської асиміляторської політики відверто визначив Банффі, який у 1902 році писав: «Державна єдність вимагає не лише єдиного народу, але й єдиної культури, вона не може допустити ні в середині, ні зовні нічого, що сприяло б розвитку іншої культури, крім мадярської»⁹⁰. Така політика угорської влади реалізувалася шляхом заміни кириличного алфавіту латинським та ліквідації шкіл з рідною мовою навчання. Так, протягом 1874–1907 років чисельність руських шкіл з 571 зменшилася до 23, а станом на 1912 рік уже зникли всі школи з руською мовою навчання⁹¹. У роки реакції та насильницької асиміляції кінця XIX – початку XX ст. на захист русинів-українців етноісторичного Закарпаття виступили галицькі «народовці». Їхніми зусиллями в краї почав

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

поширюватися проукраїнський народовський рух, українська книжка та літературна мова.

Своєрідним протестом проти насильницької мадяризації на початку ХХ ст. став рух за повернення до православ'я («старої віри»), що спирався на русофільство. Він поклав початок масового переходу з греко-католицизму до православ'я. Так, 1910 року в с. Великі Лучки налічувалося 221, а в 1921-му – 4213 православних. Загалом у Березькому комітаті в 1910 році нараховувалося 333, а в 1921-му – 11 740, в Ужанському комітаті в 1910 році – 80, а в 1921-му – 3520, у Марамороському комітаті в 1910 – 128, а в 1921-му – 47 554 православні⁹². Рух за повернення до православ'я засвідчив, що на початку ХХ ст. самоідентифікація русинів-українців ще не мала чіткого етнонаціонального окреслення. Але саме в цей час з'явилися й почали проростати паростки «народовської» («української») ідентифікації. Утім, православне духовенство продовжувало з проросійських позицій вести пропаганду щодо повернення до «старої віри».

На початку ХХ ст. на етноісторичному Закарпатті з вузького кола місцевої інтелігенції виділилися свідомі провідники української національної ідеї. Вони етнічно, історично, мовно, культурно й політично ідентифікували себе з українською нацією. Їхніми зусиллями 21 січня 1919 року в Хусті було організовано й проведено всезакарпатське зібрання делегатів від кожного населеного пункту, яке проголосило включення територій етноісторичного Закарпаття до складу Соборної України. Але спробу включення українського етнографічного масиву Закарпаття до складу України не було реалізовано, бо край під назвою Підкарпатська Русь був приєднаний до складу новоствореної Чехословацької держави.

Унаслідок розпаду Австро-Угорщини одна частина етноісторичного Закарпаття ввійшла до складу Чехословаччини, а друга – до Румунії. У складовій Чехословаччини – Словаччині –

Михайло Тиводар

проживало 134,7 тис. українців, з них 62,5 % (84,3 тис. осіб) – на етнічно українських теренах Пряшівської Русі. У румунській частині етноісторичного Закарпаття (Марамуреський повіт) мешкало тоді 19,1 тис. українців. Крім того, 1921 року в Підкарпатській Русі налічувалося 374,8 тис. українців. Загалом на українському етноісторичному Закарпатті в 1921 році налічувалося 478,2 тис. українців⁹³.

Починаючи з чехословацького перепису 1921 року, наступні переписи етнічну належність населення визначали за рідною мовою. Це дало можливість значно точніше визначити етнічний склад населення. У часи входження Закарпатської області (Підкарпатської Русі) до складу Чехословаччини в країні було проведено переписи населення в 1921 і 1930 роках. Таблиця 7 дає можливість зіставити їхні дані⁹⁴.

Таблиця 7

**Етнічний склад населення Закарпатської області
(Підкарпатської Русі) в 1921 і 1930 роках**

№ п/п	Національність	1921		1930	
		Кількість у тис. осіб	% від загальної кількості	Кількість у тис. осіб	% від загальної кількості
1	Загалом населення	604,6	100	725,4	100
2	українці	374,8	62	452,0	62,2
3	угорці	104,0	17,2	116,0	16
4	євреї	81,0	13,4	95,0	13,1
5	чехи та словаки	20,0	3,3	35,0	4,8
6	румунни	11,8	1,9	12,7	1,7
7	німці	10,9	1,8	13,0	1,9
8	інші	2,1	0,4	1,7	0,3

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Наведені в таблиці дані свідчать про зміни в етнонаціональній самоідентифікації населення краю. Порівняно з 1910 роком, чисельність українців станом на 1930 рік зросла на 117,3 тис. осіб, угорців зменшилося на 57914, німців – на 50729 осіб. Чехословацькі переписи, на відміну від австро-угорських, зафіксували кількість єврейського населення краю, яке 1920 року становило 81 тис. осіб, а в 1930 році – 95 тис. Водночас дані таблиці 7 свідчать, що протягом десяти років (1920–1930) чисельність населення Закарпатської області зросла на 120,8 тис. осіб, у тому числі кількість українців – на 77,23 тис., угорців – на 12,1 тис., євреїв – на 14 тис., інших – на 500 чоловік. Загалом на етнічних теренах зменшеного до 17,9 тис. кв. км етноісторичного Закарпаття в 1930 році проживало 566 тис. українців. Доволі значне зростання кількості українців було пов'язане як з позитивними соціальними зрушеннями, так і з широкою проукраїнською національно-культурною та політичною діяльністю національно свідомої громадськості. Помітну роль в утвердженні української етнонаціональної самоідентифікації русинів-українців Закарпаття відіграла українська еміграція з теренів УНР і ЗУНР, яка зумовила активний розвиток українського громадського життя на ниві «Просвіти», шкільництва, культури, письменства, журналістики тощо. Завдяки діяльності закарпатської національно свідомої інтелігенції та українських емігрантів у 20–30-х роках ХХ ст. в краї утвердилися такі основні національні сегменти: український національно-культурний і політичний рух, українська національна культура, українська етнонаціональна свідомість.

Активна політична, культурна та громадська самоорганізація закарпатських українців у зазначений період проявлялася в науковій, освітній, літературній, просвітницькій діяльності, у проведеному масових громадсько-політичних заходів, зокрема похо-

Михайло Тиводар

дів, фестивалів, у виховній діяльності «Просвіти» й «Пласту» і т. ін. І хоча конституція Чехословаччини 1920 року дозволяла закарпатським українцям ідентифікувати себе лише як «русинів», національно свідома громадськість пропагувала нову самоназву «українець» та українську національно-державну символіку. У результаті цього всеукраїнська культурна та історична спадщина стала надбанням українців тодішньої Підкарпатської Русі. Загалом протягом 20–30-х років ХХ ст. відбувалося поступове влиття закарпатських українців в українську націю. Найвищим проявом цього процесу були змагання з будівництва української держави – Карпатської України 1938–1939 років. Вона будувалась як загальнонаціональна, як осередок майбутньої незалежної Соборної України⁹⁵. Національні змагання закарпатських українців 1918–1919 та 1920–1939 років не лише мобілізували національні почуття й національну свідомість, але й визначили мету – возз'єднання краю з Україною.

Напередодні Віденського арбітражу, за даними чехословацької статистики, станом на 2 листопада 1938 року в Підкарпатській Русі проживало 725 357 осіб, з-поміж них: українців – 450 925 (62,2 %), угорців – 115 805 (16 %), євреїв – 95 008 (13 %), чехів і словаків – 34 511 (4,8 %), німців – 13 084 (1,9 %), румунів – 12 777 (1,76 %), інших – 2527 (0,34 %)⁹⁶. Угорщина, окупувавши протягом 15–18 березня 1939 року Карпатську Україну, 15 липня того самого року провела в краї частковий перепис населення. Згідно з його даними, на Підкарпатті, площею 12 146 кв. км, проживало 664,8 тис. осіб, з яких 70 % (455,4 тис.) – українці, за мадярською термінологією – «рутени» чи «русини». Крім того, за даними О. Бонкала, 100 тис. «русинів» проживало в Пряшівській Русі, 20 тис. – у румунському Марамуреші. Отже, за даними О. Бонкала та Л. Тіррінга, у 1940 році на теренах етноісторичного Закарпаття проживало понад 557,4 тис. українців⁹⁷.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Окупувавши Карпатську Україну, угорська армія та жандарми проявили надзвичайну жорстокість до захисників рідної землі. Масові розстріли й арешти українських патріотів стали звичними. Так, лише в Тячеві протягом 15–18 березня було розстріляно двісті людей⁹⁸. Угорська окупаційна влада заборонила вживати самоназву «українець», нещадно карала всіх, навіть тих, хто лише згадував Карпатську Україну. Репресії угорських окупантів, колонізація краю мадярами, заборона всього українського, нав'язування «рутенства» чи «русинства» посилювали антиугорські настрої й поглиблювали історичну прірву між закарпатськими українцями й Угорщиною⁹⁹.

У жовтні 1944 року територія Закарпатської області була виволена радянськими військами. У цих умовах ідея возз'єднання краю з «Великою Україною» почала набирати чітких політичних обрисів. Проведений 26 листопада 1944 року з'їзд Народних комітетів краю постановив: «Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю Великою матір'ю Радянською Україною і вийти із складу Чехословаччини»¹⁰⁰. На з'їзді було обрано Народну Раду Закарпатської України, яка діяла як перехідна влада до вирішення долі краю шляхом укладення договору між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Окремі історики це перехідне квазідержавне утворення безпідставно вважають незалежним державним утворенням. Договір про Закарпатську Україну було підписано в Москві 29 червня 1945 року й ратифіковано законодавчими органами влади обох країн¹⁰¹. Так було реалізовано глибокі народні прагнення возз'єднатися з «Великою Україною», що їх намагалися здійснити українці краю в 1919 і 1939 роках. А вже 22 січня 1946 року колишня Підкарпатська Русь – Карпатська Україна – стала Закарпатською областю Радянської України.

Того самого року було проведено оцінювальний перепис населення Закарпатської області, згідно з яким тут проживало

Михайло Тиводар

710 тис. людей. О. Малець визначає чисельність населення Закарпатської області в 1946 році показником 755,1 тис.¹⁰² Своєю чергою В. та С. Копчаки, спираючись на оцінювальні дані, налічують в області в 1947 році 782 тис. осіб, у 1948 – 798,9 тис., у 1951 – 828,3 тис.¹⁰³ Показники щодо етнічного складу населення Закарпатської області відображає таблиця 8¹⁰⁴.

Таблиця 8

Чисельність та етнічний склад населення Закарпатської області в 1946 році

№ п/п	Національність	Кількість осіб	%
1	українці	527 032	74,4
2	угорці	134 558	18,9
3	росіяни	12 176	1,7
4	румун	12 412	1,73
5	євреї	6998	0,98
6	чехи та словаки	13 404	1,9
7	німці	2398	0,33
8	цигани	444	0,06
	Загалом	709 424	100

Порівнюючи дані 1946 року з показниками попередніх років, відзначимо тенденцію до постійного зростання чисельності й питомої ваги українців у структурі населення Закарпатської області. Якщо в 1921 році українці в краї становили 62 %, у 1930 – 62,2 %, у 1939 – 70 %, то в 1946 – 74,4 % від загальної кількості населення. Привертає увагу і факт зменшення чисельності євреїв з 95 тис. у 1930 році до 6998 осіб у 1946-му, що було пов'язано з депортацією фашистами євреїв до концтаборів. Якщо в 1930 році євреї становили 13,1 % від загальної кількості населення області, то в 1946 – лише 0,98 %. Відзначимо також

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

різке зменшення чисельності німців з 13 тис. у 1930 до 2398 осіб у 1946 році. Частина німців утекла з наближенням радянської армії, решта – записувались українцями, словаками й чехами, а ще одна частина опинилася в радянських концтаборах за співробітництво з окупантами. Зауважмо, що кількість угорців зросла з 116 тис. у 1930 до 134,5 тис. осіб у 1946 році.

З 1959 року в Радянському Союзі кожні десять років проводився вседержавний перепис населення. Загальні тенденції перебігу етнодемографічних процесів у Закарпатській області в 1959–1989 роках подано в таблиці 9¹⁰⁵.

Таблиця 9

Поділ населення Закарпатської області за національністю в 1959–1989 роках

№ п/п	Національність	1959		1970		1979		1989	
		Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
1	українці	686 464	74,6	808 606	76,51	898 606	77,75	976 749	78,41
2	євреї	12 169	1,32	10 856	1,02	3865	0,33	2639	0,21
3	німці	2398	0,26	4230	0,4	3746	0,32	3478	0,27
4	росіяни	29 599	3,2	35 189	3,33	41 713	3,61	49 458	3,97
5	румунни	18 346	2,0	23 454	2,22	27 155	2,35	29 485	2,37
6	словаки	12 289	1,3	9573	0,9	8245	0,71	7329	0,58
7	угорці	146 247	15,9	151 949	14,4	158 446	13,71	155 711	12,42
8	цигани	4970	0,55	5902	0,56	5586	0,49	12 131	0,97
9	інші	7691	0,84	7040	0,66	8497	0,71	10 062	0,8
	Загалом	920 173	100	1056 799	100	1 155 759	100	1 245 618	100

Наведені дані засвідчують постійне збільшення загальної кількості українців, чисельність яких в області в окреслений період зросла на 290 285 осіб. Це відбувалося переважно за ра-

Михайло Тиводар

хунок природного приросту. У 1989 році в області проживало 49 458 росіян, що становило майже 4 % усього населення краю. До 1945 року тут мешкало лише кілька десятків російських емігрантів, які втікли з Росії, рятуючись від комуністичного терору. Російська національна меншина сформувалася шляхом спланованої і стихійної міграції російськомовного населення. Упродовж 1959–1989 років в області простежувалося зростання чисельності одних і зменшення кількості інших національних менших. Так, упродовж зазначеного періоду кількість румунів зросла на 11 139 осіб, циган – на 7161 особу, угорців – на 9464 особи. До того ж протягом 1979–1989 років кількість угорців зменшилася з 158 446 до 155 711 людей, тобто на 2735 осіб. Це зменшення відбулось як за рахунок еміграції угорців до Мадярщини, так і за рахунок скорочення їх природного відтворення. Ще в 1959 році в області проживало 12 169 євреїв. За переписом 1989 року тут мешкало лише 2639 євреїв. Більшість із 9530 євреїв емігрували до Ізраїлю, США та країн Західної Європи. В окреслений період в області зменшилася кількість словаків. Якщо в 1959 році в краї проживало 12 289 словаків, то в 1989-му – лише 7329. Більшість із 4960 словаків виїхали до тодішньої Чехословаччини, а певна їх кількість була асимільована українцями, угорцями та росіянами.

Період 1946–1991 років був складним і суперечливим в етнонаціональному розвитку Закарпатської області. Соціально-економічні перетворення й політика державної влади спричинили швидке зростання міського населення як за рахунок внутрішньообласної міграції, так і за рахунок напливу мігрантів з інших областей України та з-поза її меж. Якщо в 1945 році в Ужгороді налічувалося 19 061, а в Мукачевому – 25 603 мешканці, то в 1990 році в Ужгороді вже проживало 120 тис., а в Мукачевому – 80 тис. людей¹⁰⁶. Лише в 1989 році в міста області

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

прибуло 17 997 осіб, з них 6746 – за направленнями міграційних служб із-за меж України¹⁰⁷. Більшість промислових підприємств області були пов'язані з військово-промисловим комплексом. Єдиною урядовою, виробничою та розмовною мовою в побуті цих переселенців та інженерно-технічного персоналу зазначених підприємств була російська. Саме ці російськомовні мігранти відігравали основну роль у творенні радянського народу, зневажанні української культури й мови. Мігранти, облаштовуючись у промислових центрах, надавали містам і містечкам поліетнічного характеру. Усе це поряд із пропагандою інтернаціоналізму, вишукуванням українських буржуазних націоналістів, зростанням кількості міжетнічних шлюбів прискорювало зміну ціннісних орієнтацій. Наслідком такої політики було зросійщення місцевого населення. Якщо в 1959 році в Закарпатській області російську мову рідною вважало тільки 0,65 % українців та 0,05 % угорців, то в 1989 – уже 1 % українців, 0,6 % угорців, 49,5 % євреїв, 46,6 % білорусів, 6,1 % німців, 5,3 % словаків¹⁰⁸.

Водночас за роки радянської влади відбувалися процеси інтеграції українців Закарпатської області у складі української нації. Цьому сприяли як соціально-економічні й культурні процеси, так і широкі взаємозв'язки населення різних областей України. Усе це посилювало відчуття історичної, культурно-побутової, мовної та територіальної близькості й однорідності українців області з українцями інших областей України. Поширення української літературної мови та кращих зразків національної культури також сприяло утвердженню загальноукраїнських настрів, духу, ментальності, національної свідомості.

У 2001 році вперше в історії України було проведено всеукраїнський перепис населення. Основні його результати по Закарпатській області викладено в таблицях 10¹⁰⁹, 11¹¹⁰, 12¹¹¹.

Михайло Тиводар

Таблиця 10

**Поділ населення за національністю в районах і містах
Закарпатської області у 2001 році**

№ п/п	Національ- ність	Загалом		У районах		У містах	
		Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
1	українці	1 010 127	80,52	818 453	81,93	191 674	74,98
2	білоруси	1540	0,12	626	0,06	914	0,36
3	вірмени	490	0,03	123	0,01	367	0,14
4	євреї	565	0,04	94	0,009	471	0,18
5	молдавани	516	0,04	377	0,03	139	0,05
6	німці	3582	0,29	1715	0,16	1867	0,73
7	поляки	518	0,04	166	0,01	352	0,13
8	росіяни	30 993	2,47	9951	0,99	21 042	8,24
9	румуні	32 152	2,57	32 008	3,3	144	0,05
10	словаки	5695	0,45	2760	0,26	2935	1,15
11	угорці	151 516	12,08	122 058	12,2	29 458	11,53
12	цигани	14 004	1,12	9352	0,93	4652	1,83
13	чехи	320	0,02	117	0,01	203	0,07
14	інші	2596	0,21	1191	0,11	1405	0,56
	Загалом	1 254 614	100	998991	100	255 623	100

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Таблиця 11

Поділ населення за національністю
в районах Закарпатської області у 2001 році

№ п/п	Національність	Кількісність відсоткові показники													
		Берегівський	Великобережнський	Виноградівський	Болшевецький	Іршавський	Міжгірський	Мукачівський	Перечинський	Рахівський	Свалявський	Тячівський	Ужгородський	Хустський	Загалом
1	українці	10185 18,84%	27182 96,36%	84263 71,52%	25182 98,86%	99498 98,58%	49453 99,12%	85168 83,96%	30857 96,35%	76184 83,77%	51868 94,54%	142978 83,2%	43489 58,46%	92146 95,05%	818453 81,93%
2	білоруси	25 0,05%	22 0,08%	97 0,08%	17 0,07%	38 0,03%	15 0,03%	51 0,05%	19 0,06%	55 0,06%	52 0,09%	89 0,05%	110 0,15%	35 0,03%	626 0,06%
3	вірмени	12 0,02%	4 0,01%	5 0,004%	6 0,03%	2 0,002%	8 0,02%	13 0,04%	5 0,01%	3 0,003%	14 0,03%	21 0,04%	28 0,03%	2 0,002%	123 0,01%
4	євреї	6 0,01%	1 0,003%	32 0,03%	-	2 0,002%	1 0,002%	4 0,004%	4 0,01%	10 0,01%	12 0,02%	13 0,007%	6 0,008%	3 0,003%	94 0,009%
5	молдавани	9 0,01%	7 0,02%	37 0,03%	2 0,008%	21 0,02%	5 0,01%	27 0,02%	16 0,05%	59 0,06%	16 0,03%	122 0,07%	23 0,03%	33 0,03%	377 0,03%
6	німці	13 0,02%	2 0,007%	34 0,03%	22 0,09%	47 0,04%	6 0,01%	846 0,84%	15 0,05%	36 0,04%	966 0,67%	286 0,17%	26 0,03%	16 0,01%	1715 0,16%

Михайло Тиводар

7	поляки	3	0,005%	7	0,02%	24	0,02%	-	13	0,01%	2	0,004%	9	0,009%	11	0,03%	19	0,02%	31	0,05%	9	0,005%	32	0,04%	6	0,006%	166	0,01%	
8	росіяни	361	0,67%	210	0,76%	1425	1,2%	165	0,65%	642	0,63%	245	0,49%	721	0,72%	430	1,35%	774	0,86%	848	1,55%	1799	1,04%	1485	2,0%	846	0,88%	9951	0,99%
9	румуні	8	0,01%	5	0,01%	22	0,02%	1	0,004%	8	0,08%	2	0,004%	43	0,04%	87	0,27%	10 514	11,57%	4	0,007%	21298	12,41%	6	0,008%	10	0,01%	32008	3,3%
10	словаки	12	0,02%	270	0,96%	60	0,05%	25	0,1%	263	0,2%	2	0,004%	215	0,21%	306	0,96%	30	0,03%	354	0,65%	22	0,01%	1191	1,6%	10	0,01%	2760	0,26%
11	угорці	41 163	76,15%	15	0,06%	30 874	26,11%	25	0,1%	114	0,11%	8	0,02%	12 871	12,7%	78	0,04%	2929	3,22%	383	0,71%	4991	2,92%	24 822	33,39%	3785	3,91%	122 058	12,2%
12	цигани	2211	4,09%	452	1,61%	920	0,78%	1	0,004%	167	0,16%	118	0,24%	1314	1,3%	138	0,44%	163	0,18%	800	1,46%	45	0,02%	3022	4,06%	1	0,001%	9352	0,93%
13	чехи	5	0,01%	6	1,61%	13	0,01%	2	0,008%	3	0,003%	-	-	10	0,01%	1	0,003%	12	0,01%	35	0,06%	9	0,005%	17	0,02%	4	0,004%	117	0,01%
14	інші	49	0,1%	28	0,1%	151	0,12%	26	0,1%	86	0,08%	25	0,05%	151	0,15%	59	0,18%	157	0,17%	86	0,14%	168	0,1%	142	0,19%	63	0,07%	1191	0,11%
	Загалом	54 062	100%	28 211	100%	117 957	100%	25 474	100%	100 905	100%	48 890	100%	101 443	100%	32 026	100%	90 945	100%	54 869	100%	171 850	100%	74 399	100%	96 960	100%	998 891	100%

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Таблиця 12

Поділ населення за національністю в містах Закарпатської області у 2001 році

№ п/п	Національність	Берегове	Мукачеве	Ужгород	Хуст	Загалом
1	українці	10321 38,88 %	62965 77,13 %	89942 77,83 %	28446 89,3 %	191674 74,98 %
2	білоруси	55 0,21 %	352 0,43 %	455 0,39 %	52 0,16 %	914 0,36 %
3	вірмени	21 0,08 %	121 0,15 %	217 0,19 %	8 0,02 %	367 0,14 %
4	євреї	36 0,13 %	157 0,2 %	232 0,2 %	46 0,14 %	471 0,18 %
5	молдавани	12 0,04 %	45 0,05 %	63 0,05 %	19 0,06 %	139 0,05 %
6	німці	16 0,06 %	1592 1,96 %	176 0,15 %	83 0,26 %	1867 0,73 %
7	поляки	21 0,08 %	102 0,13 %	206 0,17 %	23 0,07 %	352 0,13 %
8	росіяни	1445 5,44 %	7326 8,98 %	11106 9,61 %	1165 3,66 %	21042 8,24 %
9	румуни	16 0,06 %	31 0,03 %	88 0,07 %	9 0,02 %	144 0,05 %
10	словаки	64 0,34 %	303 0,37 %	2523 2,2 %	45 0,14 %	2935 1,15 %
11	угорці	12785 48,15 %	6975 8,54 %	7972 6,9 %	1726 5,42 %	29458 11,53 %
12	цигани	1695 6,38 %	1130 1,38 %	1705 1,48 %	122 0,38 %	4652 1,83 %
13	чехи	7 0,02 %	72 0,08 %	107 0,09 %	17 0,05 %	203 0,04 %
14	інші	60 0,23 %	466 0,57 %	776 0,67 %	103 0,32 %	1405 0,59 %
	Загалом	26554 100 %	81637 100 %	115568 100 %	31864 100 %	255623 100 %

Михайло Тиводар

Результати перепису засвідчили ряд змін в етнічній структурі населення області. Зокрема, чисельність українців зросла на 33 378 осіб, румунів – на 13 806 осіб, циганів – на 1873 особи. Чисельність інших етнічних груп помітно зменшилася. Так, кількість росіян зменшилася на 18 465 осіб, євреїв – на 2074 особи, словаків – на 1634 особи, угорців – на 4195 осіб, німців – на 896 осіб, інших – на 5095 осіб. Загалом протягом 1989–2001 років кількість населення області зросла за рахунок приросту в сільській місцевості. Лише в Берегівському районі проявилася тенденція до зменшення загальної кількості мешканців.

Водночас зменшилася загальна кількість міського населення. Наприклад, якщо в 1989 році в Мукачевому проживало 83,3 тис. осіб, то в 2001 – лише 81,0 тис., в Ужгороді в 1989 році – 116,1 тис. осіб, а в 2001 – 115,6 тис.¹¹²

З 1994 року в області пожвавилися міграційні процеси як серед українців, так і серед росіян, євреїв, німців, угорців та інших національних меншин. Українці мігрували через соціально-економічні причини в інші області України та в країни Європи. Представники етнонаціональних меншин, зокрема євреї, німці, словаки, угорці та росіяни, поверталися на свої «історичні батьківщини». Так, у 1998 році до Угорщини емігрувало 306 осіб, у 1999 – 230, у 2000 – 459 осіб¹¹³. Етнонаціональний характер має еміграція євреїв краю. Наприклад, 1993 року в Ізраїль виїхало 33 особи, у 1994 – 61 особа¹¹⁴. Такий самий характер мала еміграція німців, які виїжджали переважно до Німеччини. У 1995 році туди емігрувало 269 німців, у 1996 – 214, у 1997 – 347, у 1998 – 382, у 1999 – 297, у 2000 – 481 особа¹¹⁵.

Ще один чинник, який впливав на етнодемографічну ситуацію в області, – це нелегальна транзитна еміграція з країн Азії та Африки. Наприклад, у 1999 році в області було затримано 7630¹¹⁶, у 2000 – 3654 нелегальні мігранти¹¹⁷.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

Упродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. доля українців у межах етноісторичного Закарпаття складалася по-різному. У Закарпатській області їх чисельність постійно зростала як у цифрових (у 2001 р. – 1 010 127 осіб), так і у відсоткових (80,52 %) показниках. Повільно зростала кількість українців у Марамуреському повіті Румунії, де в 1956 році проживало 25 435, у 1966 – 29 600, у 1977 – 32 723, у 2002 – 34 027 українців. Крім того, у 2002 році в повіті Сату Маре проживало ще 1556 українців. Загалом у двох названих повітах Румунії 2002 року мешкало 35 583 українці¹¹⁸. У Словаччині ж продовжувався процес словакізації українців. Це позначилося на скороченні їх загальної кількості. Якщо в 1938 році ще 79 590 мешканців Словаччини назвалися українцями (русинами)¹¹⁹, то за переписом 1991 року в Словаччині проживало лише 30 479 русинів-українців, з яких 17 198 вважали себе русинами, а 13 281 – українцями¹²⁰. За словацьким переписом 2001 року в Пряшівському краї налічувалося 21 500 русинів і 6 781 українець, а в Кошицькому краї – 2004 русини і 2030 українців. Загалом у цих двох краях у 2001 році мешкало 32 315 русинів-українців¹²¹. Таким чином, на теренах етноісторичного Закарпаття, площа якого значно зменшилася, у 2002 році проживало 1 074 020 українців.

Сьогодні суцільноукраїнська етнічна територія на етноісторичному Закарпатті обмежується територією Закарпатської області. Це засвідчується тим, що навіть у тих округах Словаччини, де українців проживає найбільше, вони все ж становлять меншість. Так, у Межилабірському окрузі українці становлять 45,55 % усього населення, у Свидницькому – 12,9 %, у Снінському – 12,7 %, у Стропківському – 6 %, у Гуменському – 5 %, а в інших – ще менше. Загалом у Пряшівському краї, де проживає майже 80 % усіх українців Словаччини, вони становлять лише 3,53 % від загальної кількості мешканців¹²².

Михайло Тиводар

У Закарпатській області автохтонне українське населення становить виняткову більшість, тобто 80,52 %. Це дає підстави вести мову про етнічно український характер області.

В умовах незалежності національно-державний розвиток українського етносу зумовлює посилення національної свідомості населення України, у тому числі населення Закарпатської області. Це проявилось в бурхливому наростанні інтересу як до загальноукраїнської, так і до місцевої етноісторичної складової культури української нації. Відродження історичної пам'яті, повернення із забуття героїчних сторінок Карпатської України та її діячів, збереження, плекання та примноження кращих зразків народної пісні, танцю, образотворчого та прикладного мистецтва, церковно-релігійне відродження тощо. є основою усталення національної свідомості українців Закарпатської області. Це позначилося на повсюдному поширенні української мови. Перепис 2001 року засвідчив, що 99,2 % українців рідною назвали українську мову, а кількість російськомовних українців з 1 % у 1989 році зменшилася до 0,43 %. Водночас 41,56 % словаків, 39,61 % німців, 18,4 % білорусів, 16,7 % циган, 7,96 % росіян, 2,59 % угорців та 0,5 % румунів Закарпатської області рідною вважають українську мову. Загалом 5,84 % представників етнічних менших рідною назвали українську мову¹²³. Усе це свідчить, що в умовах державності українці Закарпаття політично, культурно-історично та психологічно консолідуються у складі української нації, що українство стає притягальним і для представників етнічних менших.

Окрім українців, в області проживають представники шести етнічних меншин: угорці, румуни, цигани, німці та євреї. Після 1945 року в області сформувалися ще дві іммігрантські етнічні меншини – російська (30993 особи) та білоруська (1540 осіб). Решта – це нечисленні іммігрантські етнічні групи, які нара-

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

ховують по кілька сотень осіб. У сучасних умовах відкритості кордонів кількість таких груп, очевидно, зростатиме. Але назвати їх етнічними чи національними меншинами немає жодних підстав. Найчисельнішою з іммігрантських етнічних меншин є російська. Але більшість росіян, як і білорусів, в області є мігрантами в першому поколінні, тобто не народилися в області і не вважають наш край своєю «малою батьківщиною». Орієнтуючись на Росію чи Білорусь, вони часто ігнорують українську культуру, традиції та мову.

За роки радянської влади наполегливо пропагувався та й нині пропагується міф про поліетнічність населення Закарпатської області. Ще й сьогодні, на підставі вигаданої поліетнічності, ігноруються чи навіть утискуються в області права українців. До того ж широко підтримується національно-культурна автономія етнічних меншин. Україна дотримується рішень Женевської конференції 1990 року про пошанування державами прав національних меншин. Але меншини в краї часто ігнорують її рішення про те, що кожна з них повинна співпрацювати з державою і поважати культуру, звичаї та мову державотворчого етносу, у нашому випадку – українців. Утім, упродовж 1991–2008 років антиукраїнські дії проявлялись у діяльності як угорських, так і русинських національно-культурних товариств. Усеукраїнський перепис 2001 року зафіксував на Закарпатті «етнічну групу» русинів з чисельністю менше 1 % від усієї кількості жителів краю¹²⁴. До того ж діяльність русинських товариств, що спираються на підтримку етнічних маргіналів, росіян та духовенства Української православної церкви Московського патріархату, має відверто антиукраїнський і антидержавний характер, на що влада області не реагує.

Загалом русини-українці XIX – початку XXI ст. завжди усвідомлювали себе складовою українського етносу. Ця свідомість

Михайло Тиводар

спиралася на спільність походження, мову, традиційну культуру, історичну пам'ять і утверджувалася в боротьбі за возз'єднання єдиної Соборної України. Завдяки цьому, незважаючи на несприятливі історичні умови й антиукраїнську політику чужоземців, вони не лише збереглись як складова української нації, але й брали активну участь у боротьбі за незалежність України.

¹ *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Руси. – Прага, 1938. – Т. II. – С. 12–14, XXI–XXX; *Кабузан В. И.* Украинское население Закарпатья (начало XIX – 70-е годы XX вв.) // *Расы и народы.* – М., 1986. – Вып. 16. – С. 105.

² *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст.) // *Carpatica – Карпатика.* – Ужгород, 1999. – Вип. 6. – С. 5.

³ *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття... – С. 24; *Марьина В. В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. – М., 2003. – С. 50; *Мушинка М.* Післявоєнний розвиток регіональної культури русинів-українців Чехо-Словаччини // *Тривалість регіональних культур: Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном.* – Нью-Йорк, 1993. – С. 50.

⁴ Державний архів Закарпатської області. – Ф. 59, оп. 1, спр. 10, арк. 2–5.

⁵ *Кабузан В. И.* Украинское население Закарпатья... – С. 111.

⁶ Там само.

⁷ *Коломиец И. Г.* Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Томск, 1961. – Кн. 1. – С. 385–386.

⁸ *Марьина В. В.* Закарпатская Украина... – С. 4–5.

⁹ *Карпатська Україна. Географія – історія – культура.* – Л., 1939. – С. 41.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

¹⁰ Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 2. – С. 715; Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. 1. – С. 9; *Офіциньський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944 рр.). – К., 1997. – С. 59.

¹¹ *Офіциньський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944 рр.). – К., 1997. – С. 59; *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok). – Budapest, 1940. – О. 177; *Thirring L.* A visszatért kárpátaljai területen végrehajtott népszézeírás elővetek eredményei // *Magyar Statisztikai Szemle.* – 1939. – évi 8. szám.

¹² *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok)... – О. 177.

¹³ *Котигорошко В.* Верхне Потисся в давнину. – Ужгород, 2008. – С. 20.

¹⁴ Там само. – С. 282–283, 287, 292, 296–297, 304.

¹⁵ *Котигорошко В.* Верхне Потисся в давнину... – С. 29–30; *Вакуленко М. В.* Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. – Л., 1999. – Т. I. – С. 225.

¹⁶ *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. – К., 1960. – С. 148–152.

¹⁷ *Вакуленко М. В.* Населення Східних Карпат в пізньоримський час... – С. 235.

¹⁸ *Котигорошко В.* Верхне Потисся в давнину... – С. 301–302.

¹⁹ *Пеняк П.* Проблема давніх слов'ян Закарпаття в працях Федора Потушняка // *Sarpatica – Карпатика.* – Ужгород, 2001. – Вип. 9. – С. 52; *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Кодин – славянское поселение V–VII вв. на р. Прут. – М., 1984. – С. 5.

²⁰ *Бернштейн С. Б.* Проблемы карпатского языкознания // Карпатская диалектология и ономастика. – М., 1972. – С. 10–13; *Тиводар М.* Етнічні традиції у скотарстві // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Л., 2006. – Т. II. – С. 67–68, 72, 78; Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 40; Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 2. – С. 57–58, 136, 193; *Krandžalov D.* [Crânjala D.]. Rumunske vlivy v Karpatech ze zvláštním zřetelém k moravskému valašsku. – Praha, 1938. – S. 233, 251–253, 387–389, 405–407.

Михайло Тиводар

²¹ *Тиводар М.* Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2003. – Вип. 9. – С. 18. (Серія «Історія»).

²² *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину... – С. 313–315.

²³ *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 134; *Пантелич С.* Прабатьківщина хорватів та шляхи їх міграцій на Балкани : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997. – С. 3, 7, 8; *Балушок В.* Етногенез українців. – К., 2004. – С. 93–94.

²⁴ *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України... – С. 19–20, 134; *Мельник В. М., Шышкина Е. В.* Ранняя этническая история южных славян. – Запорожье, 1986. – С. 57–60, 84; *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 164; *Рыбаков Б. А.* Русские летописи и автор «Слова о полку Игореве». – М., 1972. – С. 434; *Гошовский В.* У истоков музыки славян. – М., 1971. – С. 78.

²⁵ *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину... – С. 320; *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980. – С. 161.

²⁶ *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину... – С. 316, 339, 345.

²⁷ *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття... – С. 161–162; *Пеняк С. І., Пеняк П. С.* Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. – Ужгород, 1998. – С. 31–34; *Приходнюк О. П.* Східні слов'яни у VIII–IX ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат... – Т. I. – С. 313–318, 321–322.

²⁸ *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину... – С. 342–343; *Балагурі Е. А.* Ужгород у давнину. Нові знахідки і відкриття // Історія Ужгорода. – Ужгород, 1993. – С. 12–14; *Котигорошко В. Г.* Проблеми етно-культурних процесів в Карпато-Дунайському басейні I ст. до н. е. – II ст. н. е. // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 180–185.

²⁹ *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину... – С. 323, 336–337; *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття... – С. 74–82, 162–163, 170; *Пеняк С. І., Пеняк П. С.* Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців... – С. 34–35.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

³⁰ *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину... – С. 342; Нариси історії Закарпаття... – С. 48–49; *Пан С.* Історія Закарпаття. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. I. – С. 192–193.

³¹ Нариси історії Закарпаття... – С. 48.

³² *Gesta Hungarorum* / переклад українською мовою Каміла Нейпавера. – Ужгород, 2005. – С. 27.

³³ *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину... – С. 356–357.

³⁴ *Пан С.* Історія Закарпаття... – С. 202–204.

³⁵ Нариси історії Закарпаття... – С. 47; *Gesta Hungarorum*... – С. 27.

³⁶ Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С. 73–74.

³⁷ *Gesta Hungarorum*... – С. 27.

³⁸ Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 73.

³⁹ *Niederle L.* *Slovanské starožitnosti.* – Praha, 1919. – Т. I. – S. 168.

⁴⁰ *Дзєндзелевский И. А.* К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат // Тезисы докладов VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. – М., 1964. – С. 5.

⁴¹ *Антошин М. И.* Закарпатская грамота 1404 года // Научные записки Ужгородского университета. – Ужгород, 1955. – Т. 13. – С. 8.

⁴² *Пан С.* Історія Закарпаття... – С. 218–223.

⁴³ *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття... – С. 157–158.

⁴⁴ *Gesta Hungarorum*... – С. 27–28.

⁴⁵ *Bonkáló S.* *A Rutének (Ruszinok)...* – О. 68–70; *Тиводар М.* Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття... – С. 21.

⁴⁶ Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 70, 74.

⁴⁷ *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття... – С. 6.

⁴⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т. II. – С. 218.

⁴⁹ *Пан С.* Історія Закарпаття... – С. 219–221.

⁵⁰ Нариси історії Закарпаття... – С. 48–49; *Тиводар М.* Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття... – С. 22; Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 34–37; *Грушевський М.* Іс-

Михайло Тиводар

торія України-Руси... – С. 221–222; *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. – Ужгород, 1984. – С. 421–423; *Балагурі Е. А., Алишкевич Я. А.* Старожитності Верхнього Потисся періоду віднайдення угорцями Батьківщини (нові аспекти і концепції) // Науковий вісник Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1999. – Вип. 3. – С. 108–109. – (Серія «Історія»); *Стрипський Я.* Путаниця около названий Осой // Літературна неділя. – Ужгород, 1942. – Річник II. – С. 246–248; *Ткадлічек В.* Кирилівський напис в Михаловцях // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – Братислава, 1986. – Т. 14. – С. 397–404; *Гаджега В.* Додатки до історії русинова і руських церков у жупі Угоча // Науковий збірник товариства «Просвіта». – Ужгород, 1925. – Річник IV. – С. 154–155.

⁵¹ *Gesta Hungarorum...* – С. 28.

⁵² *Пан С.* Початки християнства на Закарпатті. – Філадельфія, 1983. – С. 102–103.

⁵³ Нариси історії Закарпаття... – С. 277; *Пан С.* Історія Закарпаття... – С. 260–262, 264–265, 277, 523; *Грушевський М.* Історія України-Руси... – С. 488; *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття. – Братислава, 1967. – С. 18–25; *История Венгрии* : в 3 т. – М., 1971. – Т. I. – С. 122–123.

⁵⁴ *Пан С.* Історія Закарпаття... – С. 277.

⁵⁵ Нариси історії Закарпаття... – С. 53.

⁵⁶ *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. – Т. I. – С. 25–26.

⁵⁷ Нариси історії Закарпаття... – С. 56; *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі... – С. 66–67.

⁵⁸ *Пан С.* Історія Закарпаття... – С. 394–395; Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 77–78.

⁵⁹ Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 78; *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі... – С. 31.

⁶⁰ Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 64–65; *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі... – С. 40–46.

⁶¹ *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт, 1967. – С. 43–46, 48, 50, 64–65.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

⁶² *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. – Ужгород, 2000. – Т. II. – С. 102.

⁶³ *Mihályi J.* Máramorosi diplomák XIV. és XV. századból. – Máramoros-Sziget, 1900. – О. 362.

⁶⁴ *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат... – С. 446; *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння... – С. 80–84, 85–87; *Dokumenty k protifeudalnum bojom Slovenského lidu.* – Bratislava, 1955. – S. 141–147.

⁶⁵ *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат... – С. 441; *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Руси... – С. 161.

⁶⁶ *Пан С.* Історія Закарпаття... – С. 446–448, 451, 530.

⁶⁷ Нариси історії Закарпаття... – С. 82.

⁶⁸ Там само. – С. 87.

⁶⁹ *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Руси... – С. 203–204.

⁷⁰ *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok)... – О. 28; *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат... – С. 473; *Линтур П. В.* Ференц Ракоци II в угро-русской традиции // Народная школа. – Ужгород, 1940/1941. – № 9. – С. 132; *Габріель Ф.* Господарське положення Подкарпатської Руси на початку XVIII століття // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1933. – Річник X. – С. 6–14.

⁷¹ *Габріель Ф.* Господарське положення Подкарпатської Руси... – С. 6–14.

⁷² *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Руси... – С. 6.

⁷³ *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат... – С. 482.

⁷⁴ Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С. 89, 92, 95.

⁷⁵ *Тиводар М.* Етнічні процеси на Закарпатті XIX – початку XXI ст. // Історичні студії : збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2008. – Вип. 2. – С. 54–55.

⁷⁶ *Кабузан В. И.* Украинское население Закарпатья... – С. 108.

⁷⁷ *Коломиец И. Г.* Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье... – С. 17.

Михайло Тиводар

⁷⁸ *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття... – С. 51; *Нариси історії Закарпаття...* – С. 293; *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпаття за 100 лет (1870–1970). – Л., 1977. – С. 37; *Мазурок О., Орто В.* Етнічна структура міського населення Закарпаття наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // *Carpatica – Карпатика.* – Ужгород, 1999. – Вип. 6. – С. 51.

⁷⁹ *Мушинка М.* Післявоєнний розвиток регіональної культури русинів-українців Чехо-Словаччини... – С. 50–51; *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга друга (вересень 1939 р. – лютий 1948 р.). – Братислава, 1985. – С. 53, 68.

⁸⁰ *Кабузан В. И.* Украинское население Закарпаття... – С. 111; *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). – Братислава, 1978. – С. 130–131.

⁸¹ *Удвори І.* Русины в Венгерском Королевстве // Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. – Нью-Йорк, 1993. – С. 105–108.

⁸² *Енциклопедія українознавства.* – Л., 1993. – Т. 2. – С. 432; Т. 1. – С. 338.

⁸³ *Демографический ежегодник СССР.* 1990. – М., 1990. – С. 107.

⁸⁴ *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття... – С. 24; *Лавер О.* П'ять хлібин Угочі // *Карпатський край.* – 1993. – № 9–31. – С. 33–34.

⁸⁵ *Кабузан В. И.* Украинское население Закарпаття... – С. 111–112; *Зан М., Горват Л.* Етнічна, мовна та конфесійна ідентичність української національної меншини повітів Марамуреш та Сату Маре (Румунія) // *Науковий вісник Ужгородського університету.* – Ужгород, 2007. – Вип. 7–8. – С. 246–257. – (Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»).

⁸⁶ *Мазурок О., Орто В.* Етнічна структура міського населення Закарпаття... – С. 66.

⁸⁷ *Нариси історії Закарпаття...* – С. 294; *Мазурок О., Орто В.* Етнічна структура міського населення Закарпаття... – С. 71.

⁸⁸ *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпаття за 100 лет... – С. 37; *Мазурок О., Орто В.* Етнічна структура міського населення Закарпаття... – С. 71.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

⁸⁹ *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет... – С. 37, 68–69.

⁹⁰ *Коломиец И. Г.* Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Томск, 1962. – Кн. 2. – С. 152.

⁹¹ *Неточаев В. I.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX – на початку XX ст. // Доповіді та повідомлення УжДУ. – Ужгород, 1960. – С. 114. – (Серія історична).

⁹² *Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941).* – Budapest, 2000. – О. 79, 88, 101, 104, 115, 125.

⁹³ *Кабузан В. И.* Украинское население Закарпатья... – С. 112; *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет... – С. 37, 68; *Ванат I.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини... – С. 131; *Administrativni lexikon obci v Republici Československé.* – Praha, 1934. – Dil. II. – S. 8.

⁹⁴ *Československa statistika. Svazek 9. Řada VI (Sčítání lidu, sešit 1).* Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 15 unora 1921. – Praha, 1924. – Dil. I. – S. 75; *Československa statistika. Svazek 98. Řada VI (Sčítání lidu, sešit 1).* Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1 prosince 1930. – Praha, 1934. – Dil. I – S. 30.

⁹⁵ *Ференц П.* Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки XX століття. – Мукачево, 2005. – С. 160–165.

⁹⁶ *Тиводар М.* Етнічні процеси на Закарпатті... – С. 79.

⁹⁷ *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok)... – О. 177–178; *Thirring L.* A visszatért kárpátaljai területen végrehajtott népszézeírás előzetek eredményei...

⁹⁸ *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини... – С. 21–22.

⁹⁹ *Довганич О.* Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору // Закарпаття під Угорщиною 1938–1939 рр. – Нью-Йорк ; Чикаго ; Ужгород, 1999. – С. 205–207.

¹⁰⁰ Шляхом жовтня. Збірник документів. – Ужгород, 1965. – Т. VI. – С. 80.

¹⁰¹ Там само. – С. 284.

Михайло Тиводар

¹⁰² *Малець О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80 рр. ХХ ст. – Ужгород, 2004. – С. 41, 67.

¹⁰³ *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет... – С. 37, 167.

¹⁰⁴ *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини... – С. 59; *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет... – С. 37, 167; *Малець О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті... – С. 41, 67; *Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область.* – К., 1969. – С. 59, 57, 60.

¹⁰⁵ Статистичні дані: динаміка зміни чисельності населення національних груп Закарпаття (згідно даних переписів 1959–1989 рр.) // *Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті».* – Ужгород, 1997.

¹⁰⁶ *Малець О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті... – С. 106.

¹⁰⁷ *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет... – С. 165–168; *Демографический ежегодник СССР...* – С. 530, 565.

¹⁰⁸ *Малець О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті... – С. 110; *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. – С. 132.

¹⁰⁹ Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Динаміка чисельності наявного населення області по містах і районах. – С. 102.

¹¹⁰ Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Берегівський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Великоберезнянський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Виноградівський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Воловецький район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Мукачівський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Перечинський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Рахівський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Свалявський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Тячівський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Ужгород (міськрада); Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Ужгородський район; Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Хуст (міськрада); Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Хустський район.

¹¹¹ Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення

Михайло Тиводар

2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Берегове (міськрада); Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Мукачеве (міськрада); Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Ужгород (міськрада); Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Хуст (міськрада).

¹¹² Статистичні дані: динаміка зміни чисельності населення національних груп Закарпаття (згідно даних переписів 1959–1989 рр.)...; Статистичні дані: склад населення міст обласного підпорядкування та районів по окремих національностях // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті».

¹¹³ Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Динаміка чисельності наявного населення області по містах і районах.

¹¹⁴ Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Відділ демографічної статистики. Справа № 06–36. Том 1. Зведені звіти по механічному руху населення. Міграція за 1994 р. Січень 1993 – грудень 1994 р. – С. 5–6.

¹¹⁵ Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Про стан міграційних процесів у Закарпатській області в 1999 р.

¹¹⁶ *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття...

¹¹⁷ Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Про стан міграційних процесів у Закарпатській області в 2000 р.

¹¹⁸ *Зан М., Горват Л.* Етнічна, мовна та конфесійна ідентичність української національної меншини повітів Марамуреш та Сату Маре... – С. 246–257.

Етнодемографічні процеси на Закарпатті

¹¹⁹ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга друга... – С. 53.

¹²⁰ Gajdoš V., Konečný S. Rusini a ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989–1995). Výbek z dokumentov. I. – Prešov, 2005. – S. 38–39.

¹²¹ Štatistický úrad Slovenskej Republiky. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva. – Bratislava, 2001. – Tab. 3 : «Trvale bývauce obyvateľstvo podľa narodnosti a podľa krajov a okresov».

¹²² Там само.

¹²³ Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа : Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Закарпатська область.

¹²⁴ Зан М. Етнонаціональна структура населення Закарпаття в світлі результатів перепису 2001 р. // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип. 28. – С. 148.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ЗАКАРПАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ У XX СТОЛІТТІ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ І КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ

Павло Чучка

Процес національного самоусвідомлення для карпатських українців виявився надто затяжним і складним. Почався він пізно – лише у XX ст., коли решта українців південно-західного регіону, у тому числі й безпосередні їхні сусіди – галичани й буковинці, уже усвідомили себе українцями й прийняли етронім «українець» за власну національну ідентифікаційну самоназву. А завершується він для південнокарпатців (та й то ще не для всіх) тільки в наші дні, коли сусідні державницькі утворення угорців, поляків, румунів і словаків уже давно пройшли процес національної консолідації і владнали майже всі свої національно-культурні проблеми на етнічних стиках в Українських Карпатах.

Багатівікова політична й адміністративна розпорошеність півмільйонного руського субетносу в межах колишнього Угорського королівства, Австро-Угорської монархії, буржуазної Чехословаччини і гортіївської Угорщини, разом з ізоляцією закарпатців від материкової України, гальмували процес національної консолідації.

Станом національної невизначеності закарпатців уміло користувалися політичні кола Угорщини, Чехословаччини та на-

Національна свідомість закарпатських українців...

віть далекої від цих країв Росії, які в намаганнях прибрати до своїх рук ласий клаптик української землі в Східних Карпатах постійно перешкождали природному процесові національного самовизначення закарпатців, нав'язуючи їм то проугорську, то проросійську, то ще якусь – іншу – національну й державну орієнтацію.

Питання національної орієнтації східнослов'янського люду, який упродовж останнього тисячоліття живе на південних схилах Українських Карпат, уже півтора століття не сходять зі сторінок наукових видань і періодичної преси. Становленню національної свідомості закарпатців та її утвердженню присвячено понад 50 спеціальних досліджень (праці О. Мишанича, М. Тиводара, І. Ваната, М. Вегеша, В. Худанича та ін.), у яких терміни «національна свідомість закарпатців», «національна ідентичність», «мовна свідомість», «національна належність» тощо винесено в заголовки. Окрім корінних карпатознавців, ці питання привернули увагу науковців та політиків і з інших регіонів Європи, які цікавилися Українськими Карпатами.

Останнє спричинило те, що в окремих працях мовиться не стільки про національно-мовне самоусвідомлення і національну належність місцевих русинів і руснаків, скільки про національні, державні, політичні, релігійні або лише бізнесові вподобання місцевих і зайшлих «вождів». Особливість багатьох етнологічних праць на зазначену тему – це розгляд на їхніх сторінках національної свідомості закарпатців поза часовими межами, однак дослідники не враховують еволюцію поняття «національна самосвідомість закарпатців» із семантичними змінами «руський», «русскій», «малоруський», «український», «карпаторусській», «угрорусській», «угроруський», «русинський», «рутенський», «руснацький». Комплексне поняття «національна свідомість» вони вивчають без аналізу його структурних ком-

Павло Чучка

понентів, без належного врахування таких складових, як етногенез місцевої людності, її мовної спільності на рівнях розмовної та літературної форм, спільності матеріальної та духовної культури, спільності писемної, територіальної, регіональної, державної. Визначення національної свідомості місцевих колишніх русинів і руснаків учені здійснювали, головним чином, на підставі політичної зорієнтованості закарпатців.

Предметом нашого аналізу є архівні документи, друковані джерела, періодична преса, тексти художньої літератури, фольклорні записи та розповіді очевидців, що уможливило об'єктивно розглянути процес національного самоусвідомлення карпатських українців.

1. Стан української національної свідомості закарпатців на зламі XIX–XX століть

Аналіз фактів та етнічних процесів, які відбувалися на Закарпатті в XIX ст., дає підставу стверджувати, що якихось виразних ознак загальноукраїнської національної самосвідомості в термінологічному значенні цього виразу тоді в краї ще не було. Та й не могло бути, з огляду на ізоляцію закарпатців від решти українців. Усе, що відбувалося, було лише виявами руської племінної самосвідомості, які тільки зрідка виходили за межі Карпатського регіону (А. Добрянський, М. Лучкай, І. Базилевич, Л. Чопей). Час від часу давали знати про себе боязкі ознаки спільнослов'янської солідарності у творах окремих письменників і науковців (О. Духнович, Ю. Гуца-Венелін, А. Кралицький), а також симпатії до Росії, російської культури й мови.

Зародження власне української національної самосвідомості (в умовах племінної руської) припадає лише на перші роки XX ст., а виявляється в протестах місцевого руського (і православного, і греко-католицького) духовенства проти політики ма-

Національна свідомість закарпатських українців...

дяризації краю, передусім проти ліквідації всіх руських народних шкіл, руських свят, руського календаря, проти витіснення кирилиці мадярською латиницею. Ще однозначнішими показниками цього процесу стали публічні виступи місцевої інтелігенції з науковою аргументацією того, що народні говори корінного слов'янського населення є говірками малоруської, тобто української, мови (А. Волошин, Г. Стрипський, А. Штефан), а також заснування перших просвітянських осередків¹.

Вагомим імпульсом до пробудження власне української національної самосвідомості в пересічних людей послугувала чотирирічна служба кількох тисяч закарпатських хлопців в австро-угорській армії на території України (1914–1918 роки) і тривале перебування військовополонених українців з Наддніпрянщини на Закарпатті в тих самих роках. Як не дивно, але це було чи не єдине джерело, з якого закарпатці масово черпали надійну інформацію про життя і культуру решти українців – від Сяну до Дону.

Справжній стан національної свідомості, на якому перебували закарпатці наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема їхня інтелігенція, пізніше змалював відомий освітянин і просвітянин Закарпаття, Президент Союзу Карпатської України, Міністр культури, шкільництва та народної освіти Карпатської України професор А. Штефан. Прагнучи унаочнити еволюцію власної національної свідомості та свідомості своїх краян, А. Штефан 1973 року відвів цій темі спеціальний підрозділ у двотомній праці «Угро-руська інтелігенція на переломі XIX-го і XX-го віків», розпочавши його такими словами: «Мені не відомо, чи хтось із карпатських українців, народжених під кінець XIX-го століття, написав, як він став національно свідомим своєї належності до великого українського народу. Ясно, що в тім часі було багато національно свідомих русинів, народжених раніше, напр., бра-

Павло Чучка

ти Брящайки, о. Августин Волошин, о. Ю. Желтвай, о. Євменій Сабов і ін. За моїми відомостями, тільки о. Є. Сабов і о. А. Волошин писали спомини, але в них не згадували про розвиток своєї національної свідомості.

Крім півмільйона селян і робітників, які вважали себе русинами, потенціально русинами в рядах інтелігенції були майже виключно греко-католицькі священники, і то менше, ніж 20 % з-поміж них, і дяко-вчителі в подібній пропорції. Усі вони були двомовні. Згаданих 20 % місцевої інтелігенції добре говорило по-руськи і читали місцеві руські газети, журнали та календарі, а принагідно й випадково галицькі та американські, руські публікації. Решта місцевих інтелігентів, що належали до 80 % більшості, переважно уміли по-руськи, навіть такі, що жили в мадярських селах. Вони говорили т. зв. язичієм, тобто мішаниною української, церковнослов'янської та російської мов з додатком локалізмів і мадярських слів»². А. Штефан засуджує «язичіє», як і всю політику будапештських властей, спрямовану на цілковиту ліквідацію руських шкіл, викриває політику насильницької мадяризації прізвищ українців та інші заходи угорських шовіністів, у результаті чого на Закарпатті «...перед Першою світовою війною число явних інтелігентних русинів наближалось вже до нуля»³. Піднімаючи питання розмовної мови закарпатського українця наприкінці XIX ст., А. Штефан зауважив, що з 1860 року «...на території угро-русинів мовою навчання в середніх та в багатьох початкових школах була лише мадярська мова. Внаслідок того на переломі XIX-го і XX-го століть майже всі інтелігентні батьки розмовляли і вдома, і публічно по-мадярськи. У руських селян лише руські острови між мадярськими або словацькими селами мали повільну зміну своєї мови на мадярську або словацьку»⁴. На початку XX ст. питома вага свідомих українців серед закарпатців була настільки низь-

Національна свідомість закарпатських українців...

кою, що А. Штефан спробував укласти поіменні списки інтелігентів краю, які справді вважали себе русинами-українцями в 1890–1918 роках. До цих списків він заніс «...прізвища тих священників та вчителів Мукачівської, принагідно і Пряшівської, епархії та деяких мирян, які, – за його поінформованістю, – були мовчазними або відвертими карпатськими українцями без огляду на їх мовні переконання, тобто власне українців, народовців, русинів, руських чи русських, і які саботували або бодай хотіли саботувати засоби мадяризації»⁵.

До першого «Неповного списку мовчазних і явних руських інтелігентів у часі 1890–1918» А. Штефан заніс прізвища 61 священника і сам вважає цей список неповним, ба навіть контроверсійним, оскільки, «...за винятком небагатьох світлих одиниць, які всіма карпатськими українцями були визнані як щирі народні діячі, як наприклад, о. Августин Волошин або о. Євменій Сабов...», тільки він «...сам визначав, хто має бути у списку»⁶. До другого «Неповного списку русинів, церковних учителів у 1890–1918» А. Штефан помістив прізвища 163 осіб, навіть фотографії кількох з них⁷. Третім «Неповним списком русинів світських інтелігентів на переломі наших двох століть» він охопив 47 адвокатів, урядовців, професорів, банкових урядників, лікарів, окружних нотарів і студентів, але свідомо не зарахував до них «...тих, які підтримували мадяризацію»⁸. А четвертий список, де лише сім прізвищ «інтелігентних русинів, самоуків», у А. Штефана містить, за його ж словами, «дві громади»: «а) громаду світських, ширше відомих самоуків та б) громаду сільських самоуків, звичайно, церковних урядників»⁹.

Отже, на зламі ХІХ–ХХ ст. загальна кількість свідомих українців, за неповними списками А. Штефана, з-поміж закарпатської інтелігенції становила всього 180 осіб. Рівень власне української національної свідомості решти соціальних груп за-

Павло Чучка

карпатців наприкінці XIX – на початку XX ст., за його словами, був настільки низьким, що про нього навіть згадувати не доводиться.

Та все ж показником того, що якась частина закарпатських руснаків і русинів (тобто і лемків, і бойків, і гуцулів, і долинян) після першого ж подиху волі, принесеної розпадом Австро-Угорщини, почала зголошуватися до українців (чи бодай зараховувала себе до симпатиків України) були політичні акції перших повоєнних років, зокрема одностайні виявлення місцевих рад у Старій Любовні, Сиготі, а особливо в Хусті. Адже 21 січня 1919 року Всенародні збори угорських русинів-українців в особі 420 делегатів, обраних від чотирьох комітатів краю, під проводом братів Брячайків виявили прагнення всіх закарпатців жити у складі Соборної України. На жаль, швидкі зміни на політичній мапі Європи завадили цим бажанням тоді збутися.

2. Усвідомлення мовної спільності – визначальний фактор на шляху до загальнонародної єдності

Дослідженню мови корінної людності, яка віками живе на південних схилах Українських Карпат, присвячена майже тисяча друкованих лінгвістичних праць. У більшості з них розглядали фонетичну систему або граматичну будову, рідше – лексичний склад мови місцевого східнослов'янського населення, установлювали просторові, інколи – часові межі функціонування відповідних говорів, а деколи й найближчі генетичні зв'язки цих говірок з іншими сусідніми говорами й мовами.

За кількістю публікацій перше місце посідають праці, присвячені найчисленнішій місцевій національній групі (у 1946 р. вона нараховувала 527 тис. осіб), мову якої науковий світ з 1920–1930-х років називає українською, а в минулому називав малоруською, угроруською, карпаторуською або ще якимось інак-

Національна свідомість закарпатських українців...

ше, але ніколи не русинською (близько 80 % праць), як це нині намагаються її визначити деякі сепаратисти.

Розмовну форму місцевої української мови, тобто живі народні говори південнокарпатського регіону, ще до возз'єднання краю з Україною досліджували лінгвісти кількох країн Європи: Е. Балецький, І. Бережанин-Фогарашій, О. Бонкало, О. Брех, І. Верхратський, К. Галас, А. Годинка, В. Гнатюк, Г. Геровський, І. Зілінський, І. Панькевич, Г. Стрипський, Л. Чопей, З. Штібер та інші. Після 1945 року на матеріалах з південнокарпатських говорів написано і захищено майже півсотні кандидатських і докторських дисертацій, укладено кілька діалектних та ономастичних словників (К. Галас, М. Грицак, Й. Дзендзелівський, М. Дуйчак, І. Панькевич, М. Сюсько, П. Чучка), лінгвістичних атласів (З. Ганудель, Й. Дзендзелівський, П. Лизанець, Й. Пуйо, В. Латта, Я. Рігер, І. Сабадош, З. Штібер), опубліковано десятки монографій, сотні різних статей і спеціальних тематичних збірників. Студентами-філологами України, Словаччини і Румунії виконано сотні дипломних і тисячі курсових робіт на матеріалах українських говорів Карпатського регіону.

Серед лінгвістів, які досліджували місцеві народні говори цього краю на місцях, кількісно переважають уродженці Закарпаття, але є серед них українці і наддністрянські (І. Верхратський, А. Залеський, Р. Керста, І. Панькевич), і наддніпрянські (С. Бевзенко, Ф. Жилко, І. Чередниченко). Були серед них росіяни (М. Антошин, Г. Геровський, Г. Клепикова, Л. Петров), поляки (А. Вінценз, В. Курашкевич, Я. Рігер, З. Штібер), чехи (Й. Віра, Я. Гусек, О. Лешка, Я. Моравець), словаки (Ш. Ліптак, Л. Новак, С. Тобік, С. Цамбел), мадяри (Л. Балог-Беййрі, Л. Деже), румуни (З. Пенюк, Й. Патруц, Р. Удлер), болгари (Д. Кринджала, В. Погорелов), навіть норвежці (О. Брех). Усі вони сходилися на тому, що ці говори і типологічно, і генетично є говорами української

Павло Чучка

мови. Головний ідеолог «карпаторусскости» Г. Геровський, який до кінця не хотів визнати самостійності української мови і взагалі кваліфікував її тільки як діалект великоруської, прагнув довести, що діалекти на південь від Карпат, «...як і решта діалектів, котрі складають південноруську групу, посідають цілком незалежне становище <...> і повинні вважатися цілком незалежними від інших діалектів цієї групи», хоч уже за п'ять років до Г. Геровського цю позицію відстоював також місцевий карпаторос, а точніше – угророс А. Лукович¹⁰.

Усі діалектологи, які досліджували південнокарпатські говори безпосередньо на місцях, дійшли одностайного висновку, що ці говірки, а передусім їх верховинське пасмо, тобто гуцульські, бойківські і лемківські, є органічною частиною та прямим продовженням говірок карпатської діалектної групи говорів української мови¹¹.

Дослідники виявляють у кожній із закарпатських говірок сотні локальних специфічних особливостей, зумовлених географічними, соціально-економічними, культурними та політичними факторами, серед яких десятки ілюструють системні фонетичні й морфологічні ознаки (а кількість лексичних особливостей обчислюється сотнями). Але найголовніше – це те, що трохи не кожне місцеве діалектне явище має своє продовження чи повторення в сусідніх або близьких українських говірках Галичини, Буковини та в інших говорах української мови. Що ж до специфічних локальних рис, то вони здебільшого є староруськими архаїзмами, які збереглися в Карпатах з огляду на тривалу економічну й політичну відірваність краю від решти українських земель, або ж потрапили до закарпатців у новіші часи від сусідніх народів, зокрема словаків, угорців, поляків, румунів, німців, навіть південних слов'ян, з якими місцева людність раніше підтримувала тісні контакти. Історія мови

Національна свідомість закарпатських українців...

доводить, що стартова база розвитку всіх українських говорів Закарпаття (і гуцульських, і бойківських, і лемківських, у тому числі й долинянських) була спільною. А сягає вона ще тих далеких часів, за яких предки нинішніх закарпатців жили в Прикарпатті, на верхньому Дністрі разом чи поряд із пращурами нинішніх галичан і буковинців. Саме звідти, тобто з північних схилів Карпат, закарпатці запозичили кількасот років тому визначальні східнослов'янські фонетичні та граматичні ознаки (напр., повноголосся, однакову рефлексію носових голосних і коротких *o* та *e* в різних позиціях, чергування *z*, *k*, *x* – *z*, *ц*, *с*, рухомий наголос), які дотепер відрізняють українців від словаків, поляків та від інших західних, а інколи і від південних слов'ян. З Прикарпаття принесли вони й специфічні власне українські риси, які нині відрізняють українську мову від білоруської та російської (напр., послідовна зміна *y* > *i*, збіг двох давніх голосних *ы* та *i* в одному специфічно українському голосному *и*, як у словах *дихати*, *ситий*, *великими*; послідовне ствердіння передньоязикових і губних приголосних перед голосними *є* та *и*, збереження м'яких *з'*, *с'*, а особливо *ц'*, лабіовеляризація *л* > *в* наприкінці складів; збереження м'яких дієслівних закінчень у третій особі, напр.: *носить*, *беруть*; збереження інфінітивного суфікса *-ти*, збереження вокатива, форм аориста, перфекта, плюсквамперфекта тощо¹²).

Та навіть багато новіших процесів, які призвели до деяких відмінностей сучасних закарпатських говірок і говорів прикарпатських, наприклад, злиття звуків *ы* та *и* (пор.: *быкъ* – *бик*, *рыти* – *рити*, *рукы* – *руки*), перехід давніх *o* та *e* в інші монофтонги (пор.: *столь* > *стул*, *стѹл*, *стыл*, *стіл*; *понесль* > *понюс*, *понѹс*, *поніс*), як виявляється, дістали початковий імпульс ще в Прикарпатті, а на Закарпатті вони вже тільки продовжували розвиватися у відповідному напрямі, але за тими ж законами і

Павло Чучка

тенденціями української мови, що діяли й у решті говорів її південно-західного наріччя.

Різниця лише в тому, що багатовікова політична та соціально-економічна відірваність закарпатців сповільнювала ці процеси в окремих говірках. Наприклад, етимологічний звук *o* на Закарпатті, як і по всій Україні, у новозакритому складі не зберігся: нині ніхто з місцевих українців не вимовляє іменники *кінь*, *віл*, *стіл* з голосним *o* в закритому складі, тобто як *конь*, *вол*, *стол*, бо звук *o* у цій позиції вже кількасот років тому послідовно перейшов через дифтонгізацію в інший монофтонг. В одних говірках ці слова нині звучать як *кунь*, *вул*, *стул*, у інших – як *кїнь*, *віл*, *стіл*, ще в інших – як *кынь*, *выл*, *стыл* і, нарешті, у говорах новішої формації – *кінь*, *віл*, *стіл*. Але у відкритому складі, як і у всіх говорах української мови, на Закарпатті монофтонги *у*, *ў*, *ы*, *і* так само чергуються з монофтонгом *o*, зберігаючи етимологічне *o*. Отже, нині діє чергування *кунь* – *коня*, *вўл* – *вола*, *стыл* – *стола*.

Однак на підставі того, що Рахівщина і Воловеччина мають рефлекс зразка *кінь*, кілька сіл біля Марамороського Сигота, а також на Лемківщині, біля Пряшева, – *кынь*, Хустщина і Ужгородщина – *кунь*, а Іршавщина й Мукачівщина – *кўнь*, не дає підстави стверджувати, що кожний з названих регіонів, мовляв, має свою окрему мову, що жителі кожного з них немовби становлять якийсь окремих, неукраїнський, народ. Зрештою, подібна рефлексія етимологічного *o* в новозакритому складі не становить унікальної особливості самих тільки українських говорів Закарпаття. Окрім говірок Закарпатської області, це явище наявне також у кількох селах румунського Марамороша, воно відоме на Пряшівщині, а також на Поліссі, починаючи з Києва і закінчуючи Берестям¹³.

До речі, звук *ы* в південнокарпатських українських говорах так само не всеохоплює явище: наприклад, на Рахівщині та

Національна свідомість закарпатських українців...

в кількох говірках навколо Ужгорода він уже давно втрачений, а в західних районах Закарпаття зберігається переважно лише після губних (та й то в лабіалізованому вигляді), інколи – після передньоязикових і тільки в окремих селах – після задньоязикових *г, к, х*. У поодиноких селах звук *ы* розвинувся після шиплячих *ж* і *ш* (пор. дієслово *жыти*, іменник *шыя*).

Отже, погляд на належність південнокарпатських говірок до говорів української, а не якоїсь іншої, мови серед науковців був уже загальновизнаним ще на початку ХХ ст.¹⁴ У 1919 році спеціальна нарада членів Чеської АН та інших фахівців підтвердила, що місцеве наріччя в Карпатській Русі, як про це мовиться і у відомому Статуті, є наріччям, безперечно, малоруської, тобто української, мови¹⁵. Цю тезу визнавали навіть русофіли й русинофіли міжвоєнних років. А. Лукович ще 1929 року писав із цього приводу таке: «А. Волошинові вдалося довести, що підкарпатське наріччя належить до малоруської, чи української, групи; у цьому немає нічого мудреного»¹⁶. Однак А. Лукович допустився суттєвої неточності, бо думку про те, що так зване карпатське (тобто «гірське», як і галицьке, і «подільсько-волинське») наріччя належить до малоруської, тобто до української, мови, що на цьому наріччі розмовляють і бойки, і лемки, і гуцули довів ще 1883 року інший місцевий філолог – Л. Чопей¹⁷. Це той самий закарпатець, який після закінчення Будапештського університету уклав і видав перший «Русько-мадярський словарь», у передмові до якого прагнув сформулювати і спрямувати культурний та національний розвиток закарпатців у дусі українського самоусвідомлення¹⁸.

До речі, Чеська АН тоді ж висловила думку, за якою творити на Закарпатті якусь окрему мову було б шкідливим і не відповідало б духові слов'янської політики. А в листі Міністерства освіти Чехословацької Республіки до Головного командування

Павло Чучка

Підкарпатської Русі від 20 листопада 1919 року ці вчені заявили, що оскільки місцеве карпатське наріччя є, поза сумнівом, малоруським, то належить літературною мовою тамтешнього населення визнати малоруську мову, яку вивчають також їхні одноплемінники, тобто галицьку українську мову (*haličskou ukrajinštinu*).

У XIX ст. (та й у першій половині XX ст.) означення «руський» уживали майже всі письменні і неписьменні закарпатці. Прикметник «руський» тоді мав високу валентність. Навіть О. Духнович, який, як відомо, не завжди писав живою народною мовою, прикметник «руський» поєднував з такими іменниками, як «гори», «діти», «діточки», «дух», «край», «народ», «народність», «округ», «пісня», «священик», «селяни», «хлопак», «церква», тобто вживав його як єдиного прикметника до місцевого традиційного етноніма «русин». До того ж саме прикметник «руський» (а не якісь покручі на зразок ерзаца «русинський») у XIX ст. та й пізніше виступає єдиним означенням у назвах південнокарпатських населених пунктів Руська Кучава, Руський Грабовець, Руська Загорода, Руський Казимир, Руські Комарівці і т. п.

Окрім значення етнічного, прикметником «руський» на Закарпатті, як і в Прикарпатті, донедавна послуговувалися також у значенні релігійному, указуючи на належність до греко-католиків. Тоді епітет «руський» протиставляли таким прикметникам, як «католицький», «римо-католицький», «папський», «мадярський» (пор. вирази «віра руська» і «віра католицька», «Великдень руський» і «Великдень папський», «колендарь руський» і «колендарь мадярський» тощо).

Традиційного епітета «руснацький» щодо мови корінного українського населення Закарпаття вживали тільки в західних регіонах краю та й то не часто: «Ми стоїмо рішучо за руснацькою народною письменністю», «...тот повинен по-руски, нашим

Національна свідомість закарпатських українців...

словом, руснацьким складом писати»; «За держаньом малоруського (руснацького) характера так пишім, як народ говорить»¹⁹.

Ще складнішим є питання про ідентифікацію своєї мови не філологами, а етнологами, про визначення її неосвіченим людом Закарпаття перед визволенням і возз'єднанням з Україною: дивився він на свій повсякденний засіб усного спілкування як на окрему мову чи, може, кваліфікував його як різновид іншої мови, чи взагалі протиставляв іншим мовам, а якщо протиставляв, то за якими конкретними ознаками відбувалося це протиставлення?

Зауважимо, що термін «мова» (як і похідні від нього слова «розмова», «мовлення», «вимовляти», «мовець») для корінного закарпатця є новою лексемою і дотепер сприймається як книжне слово, котре повільно почало входити до вжитку місцевої інтелігенції лише наприкінці XIX ст. як синонім до традиційної лексеми «бесіда / бисіда»²⁰.

Порівняно давнішим для корінних закарпатців (але також книжним словом) є термін «язик / язык» у тому ж значенні. Останній торував собі дорогу до простого люду через місцеву початкову школу, через друковане слово, а після Першої світової війни та входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки також через тодішню державну, тобто чеську, мову.

На Закарпатті епітетом до лексеми «бесіда», як і до лексеми «язик», з незапам'ятних часів був живомовний традиційний прикметник «руський», а в західних районах краю інколи «руснацький». Саме ці означення до іменника «язик», а не чужі народіві слова зразка «рутенський», «русинський», «угроруський», «карпаторуський», «малоруський» чи ще інші, уживав місцевий люду щодо своєї живої мови аж до визволення краю.

Прикметник «український», про який у XIX ст. на Закарпатті знав лише десяток чи два десятки місцевих інтелігентів

Павло Чучка

рівня О. Духновича, А. Кралицького, Л. Чопея, Г. Стрипського, А. Волошина, А. Штефана, почали поєднувати з іменниками «бесіда», «язик» або «мова» тільки після Першої світової війни. Найбільшу заслугу в його поширенні мають політичні емігранти з Галичини й Наддніпрянської України, у яких масова переорієнтація людності з традиційної самоназви «русин» на назву «українець» відбулася ще до ХХ ст. Цей процес був складний і суперечливий, та й нині важко сказати, що на час визволення Закарпаття чи офіційного його возз'єднання з Україною геть усі, без винятку, колишні карпатські русини і руснаки щиро називали себе українцями, а свою мову – українською.

Кожний (навіть малограмотний чи неграмотний, у тому числі і змадяризований або словакізований) закарпатський русин або руснак початку ХХ ст., який ще послуговувався місцевою традиційною говіркою, міг без труднощів перерахувати п'ять чи десять навколишніх сіл, говірку котрих він уважав за свою рідну. При цьому він спроможний був назвати й кілька лексичних, фонетичних, навіть граматичних ознак, що відрізняли його рідну говірку від говірок цих самих п'яťох чи десятих сусідніх сіл. Кожний із селян добре знав, як жартома прозивають жителі одного села жителів інших навколишніх сіл (напр., на Ужгородщині: *медвіді* – це горянці, *поляки* – великолазівці, *чіки* – довжани, *шукалі* – дравецькі); селянин міг перерахувати по кілька побутових особливостей кожного з прилеглих сіл, але при цьому ніколи не вважав говірку таких п'яти-десяти сіл за окрему мову, а її носіїв – за окремий народ. За мовними ознаками закарпатські українці віками протиставляли свою громаду традиційним сусідам. Про себе казали так: «ми – русини, а вони – волохи, чи волохи», «ми – русини, а вони – угри», «ми – руснаки, а вони – мадяри», «ми – руснаки, а вони – товти, чи словаки», «ми – руснаки, а вони – поляки», «ми – русини, а вони – шваби, чи нім-

Національна свідомість закарпатських українців...

ці», «ми – руснаки, а вони – жида чи цигани», «ми – руснаки, а вони – руси, чи маскалі». Перебуваючи в повсякденних контактах з перерахованими вище етнічними громадами, закарпатці багато довідувалися про спосіб життя кожної з решти і тому без вагань ідентифікували їх як представників іншої національно-мовної групи.

Однак носії кожної з місцевих українських говірок не тільки протиставляли себе один одному. Вони відчували й усвідомлювали спільні, тобто інтегруючі, ознаки в межах ширших просторових чи адміністративно-територіальних регіонів, і майже для кожного такого регіону в них була своя неофіційна назва. Так наприклад, жителі Північної Іршавщини – *лишаки* – дотепер прозивають своїх безпосередніх південних сусідів *лемаками* (за частками «лиш» та «лем»), свалявців – *дичками*, а жителів Воловеччини – *бляхами*, *бляшинами* (від місцевих назв «дичка» – дика груша і «бляха» – волох). Рахівські гуцули своїх південних сусідів називають *гайналями*. Однак, при всьому цьому, кожна з названих громад, на підставі мови, віри, матеріальної та духовної культури, уважає представників іншої такої громади «своїми людьми», тобто людьми одного етносу.

Зазвичай поінформованість пересічного закарпатоукраїнського селянина (про жителів міста потрібно вести мову окремо) щодо мови, звичаїв та обрядів віддалених регіонів, особливо серед жіноцтва, донедавна не виходила за межі адміністративно-територіального району. Ані школа, ані церква, ані засоби масової інформації таких відомостей не розповсюджували. Для чоловіків же служба в армії, ширша виробнича заангажованість збільшували діапазон поінформованості в радіусі до ста кілометрів і більше. У зв'язку із цим, за відсутності іншої інформації, чоловіки більше знали про колядування в Коломиї, Перемишлі, Луцьку, Ковелі, говірку в Дрогобичі, Сучаві, Тернополі, Вінниці

Павло Чучка

або навіть далі – на Сході. І дивуватися цьому не варто, бо до Першої світової війни навіть освічені закарпатці мало знали про такі провінції Австро-Угорщини, як Галичина або Буковина. З приводу вищевикладеного С. Клочурак писав: «...мадярська прикордонна поліція і жандармерія дуже дбайливо сторожила кордон між нашим Підкарпаттям і Галичиною і дбала про те, щоб звідси не переносили до нас українську літературу... Мадярська адміністрація боялася, щоб ми не заразилися українством, яке вона вважала далеко небезпечнішим, ніж русофільство. Мадярські урядові кола побоювалися, що українська національна свідомість <...> може загальмувати мадяризацію»²¹.

А про регіони, що входили до складу Росії, пересічні закарпатці не знали майже нічого. Навіть місцевим будителям із числа священників греко-католицької церкви на кшталт О. Духновича або світській особі Г. Стрипському важко було пробитися до Львова чи Перемишля, не кажучи про те, щоб черпати якусь вагому інформацію про життя на Наддніпрянській Україні. За таких умов говорити про стійку загальноукраїнську національно-мовну солідарність закарпатців станом на початок ХХ ст. не доводиться. Навіть сільські вчителі до середини 1920-х років мало що могли розповісти про Наддніпрянську Україну та мову її населення.

Закарпатці відчували свою етнічну належність до руських, тобто східних, слов'ян, не ототожнювали себе ані зі словаками, ані з поляками, ані зі сербами чи хорватами. Але це відчуття перебувало на якомусь нижчому, племінному, а не на загальнонаціональному рівні. Навіть інтелігенція, дошукуючись своїх національних коренів та орієнтирів, не завжди чітко розуміла, до яких саме «руських» вона генетично або типологічно належить – до росіян, українців чи до руських «від Попрада до Владивостока». Уродженець м. Пряшева, український поет і

Національна свідомість закарпатських українців...

церковний діяч С. Сабол (Зореслав), згадуючи ті часи, писав: «Ми, що були молоддю на Закарпатті, в 30-х роках не знали, хто ми, звідки ми взялись на цій чудовій землі Закарпаття, бо більшість із нас виростала ще в мадярських школах до Першої світової війни чи під час неї. Ми знали тільки, що ми русини чи угрорусини, руська школа казала нам за Чехословаччини, що ми “русськіє”»²². Тільки із часом «...свідомість того, що ми не самі по цьому боці Карпат у чужому морі, що наші рідні брати повище Карпат живуть великими скупченнями в Галичині, Волині та Київській Русі, свідомість того розбуджувала в нас гордість і відвагу. Ми не самі, ми – сини великого руського народу, з яким рахується Європа, весь культурний світ. Правда, про Україну ми знали дуже мало»²³. Домінантним виявом національного життя в першій чверті ХХ ст. залишалося ще реакційне москвофільство²⁴, хоча не обходилося й без натяків, за якими закарпатці – це особливий національний феномен, для якого варто створити свою, окрему мову²⁵. Отже, загальноукраїнського національного самоусвідомлення серед пересічних закарпатців початку ХХ ст. ще не було. Процес міжетнічної консолідації та формування всеукраїнської національної самосвідомості тоді ще тільки зароджувався, однак на його шляху вже чинили найрізноманітніші перешкоди і Будапешт, і Москва, а потім і Прага, які мали в Карпатах свої геополітичні інтереси і робили все, аби закарпатці, галичани й буковинці не уявляли себе як органічні складові одного народу, тобто етносу зі своєю спільною мовою та культурою. Масове усвідомлення національномовної спільності закарпатських русинів з людністю решти регіонів України принесла їм лише школа на рідній мові в 1919 році.

Павло Чучка

3. Національна школа і громадські організації в процесі становлення української національної свідомості

Сприятливіші умови для формування загальноукраїнської національної свідомості закарпатцям принесло лише перебування краю у складі Чехословацької Республіки (1919–1939). На відміну від австро-угорського періоду, коли цей процес стагнував, а влада його гальмувала, тепер виховання національної свідомості стало масовим і набуло керованих форм: школа, преса, художня література, театр, а особливо «Просвіта», «Пласт», окремі партії, ба навіть церква, зокрема греко-католицька. Якщо 1907 року всі так звані суто руські школи на Закарпатті були закриті, то впродовж двадцяти міжвоєнних років чехословацького режиму (1919–1939) у краї діяло 469 неповних (восьмирічних) середніх шкіл, 23 так званіх горожанських школи, 5 гімназій, торговельна академія та ряд середніх спеціальних шкіл, у яких навчально-виховний процес провадили місцевим українським діалектом, а нерідко – загальнонаціональною українською мовою²⁶. Найактивнішу роль у цьому національному відродженні виконали 2–3 тис. інтелігентів з Галичини, Буковини і Великої України, які 1919 року після програної польсько-української війни вимушені були шукати політичного притулку на території Чехословаччини, де вони разом з місцевими народовцями почали сумлінно працювати на ниві освіти і культури, зокрема вчителями, адвокатами, артистами, лікарями, банківськими працівниками, інженерами в різних куточках Закарпаття.

Нехай «народні школи» (цим терміном називали початкову восьмирічну школу) і не завжди були народними в етнічному значенні цього терміна (адже чехословацька влада до кінця не хотіла визнати належність закарпатців до української нації, що негативно позначалося на всій системі освіти і культури), однак

Національна свідомість закарпатських українців...

патріотично налаштовані вчителі в межах чинних навчальних планів, передусім на уроках рідної мови (тоді її ще офіційно називали «руська»), літератури, історії, географії та інших навчальних дисциплін, і не в останню чергу в самодіяльних гуртках, громадських молодіжних організаціях, через бібліотеки, читальні давали вихованцям стільки відомостей з українського народознавства, скільки повинен мати кожний національно свідомий українець.

Частина середніх навчальних закладів, насамперед новостворена власне українська гімназія в м. Береговому з її прекрасними педагогами А. Алиськевичем, В. Пачовським, К. Заклинським, А. Дідиком, М. Бачинським, Мукачівська торговельна академія, Ужгородська українська гімназія чину отців Василіян, Ужгородська учительська семінарія на чолі з о. Августином Волошиним та деякі інші заклади упродовж двадцяти міжвоєнних років діяли як справжні вогнища української національної культури, як активні пропагандисти української національної ідеї не тільки серед учнів, але й серед їхніх батьків. Про конкретну роботу таких шкіл останнім часом видають окремі книги, наприклад, про Березівську, Пряшівську, Хустську й Ужгородську гімназії. На прискіпливу увагу заслуговує подвижницька робота вчителів І. Панькевича, В. Бірчака, А. Волошина в підготовці та виданні українських шкільних підручників і посібників, у діяльності крайової Учительської громади, а особливо – у роботі Товариства «Просвіта» міжвоєнних часів.

Окрім шкіл та українських громадських організацій, формуванню української національної самосвідомості, принаймні серед молоді краю, сприяли розгалужена багатопартійна система і революційне підпілля. Із цього приводу колоритно пише колишній учень Ужгородської державної гімназії із с. Мирча Великоберезнянського району, в'язень палацу Ковнера, а нині

Павло Чучка

професор української літератури в США, І. Фізер: «Для мене, сімнадцятирічного юнака, оунівське підпілля було першою зустріччю з Україною. До того часу вона, і як історична, і як реальна даність, була надто абстрактною. Коли ж мені прийшлося засвоїти першу точку декалогу “Здобудеш українську державу, або загинеш у боротьбі за неї”, то раптом вона зробилась застрашуюче конкретною. Все те, що я знав про Україну, а я знав дуже мало, вимагало швидшого доповнення і осмислення»²⁷.

І тут же, через кілька рядків, він зізнається, яким був цей учень Ужгородської гімназії до 1942 року: «До нашого арешту ні я, ні мої друзі не познайомились хоч би в загальних контурах з історією України, не перечитали хоч декілька творів з української літератури, не довідалися про її фактичний стан. І так ми попали в тюрму за Україну, яку ми до безтями полюбили, але яку ми не знали. Вона, принаймні для мене, була “терра інкогніта”. Цим я не хочу сказати, що моє українство в той час було проблематичним. Ні, воно хоч і не було зінтелектуалізованим, зате було глибоко органічним, заякореним у той конкретний етнос, часткою якого я був»²⁸.

І далі: «...до шостого класу гімназії я засліплено вважав себе “руським”. Був “руським” скаутом, вів суперечки з моїми однолітками українського переконання. І раптом, десь під кінець п'ятого класу весь той міф розвіявся, і я глибоко відчув свою помилку і рівночасно свою причетність до українського народу. Разом з цим виникла у мене настирлива допитливість про Україну, яку в атмосфері офіційного антиукраїнства задовольнити було неможливо. І чи не тому у шостому класі, уже будучи членом юнацького підпілля, я сприйняв Гарайдівський варіант т. зв. угроруської мови і все те, що зробив Федір Потушняк, як камуфляж засекреченого українства»²⁹.

Національна свідомість закарпатських українців...

4. Від етнонімів «русини» і «руснаки» до самоназви «українці»

Вагомим аргументом при визначенні національномовної належності людей, як відомо, є їхня самоназва. Не випадково за самоназvu, як за свій прапор, останнім часом постійно хапаються політичні русини, які на базі етноніма «русин» намагаються довести свою відрубність від решти українців, створюють міфи про те, начебто вони є найдавнішим слов'янським народом у Європі, народом з особливою мовою та ментальністю. Насправді ж, етнонім «русин» принесено на Закарпаття з Галичини й Буковини порівняно недавно.

Уже сто років тому, як російський історик О. Петров писав, що до 1919 року простолюдини Закарпаття русинами себе не називали, що на Закарпатті є лише руснаки і русняки, а русини – це вчорашні галичани³⁰. Майже такого ж погляду на етнонім «русин» дотримувалися і Г. Геровський, І. Свенцицький, О. Коломієць, Я. Доруля та деякі інші вчені.

Упродовж 1960-х років ми особисто обстежили всі села Закарпаття і на підставі свідчень старожилів склали спеціальну мапу, яка унаочнила тодішнє вживання етнонімів «русин» і «руснак»³¹. За отриманими відомостями «русинами» називали себе тільки корінні жителі Рахівського, меншою мірою – Тячівського районів, а також населення північних сіл Міжгірського, Половецького і Великоберезнянського районів, тобто власне гуцули і бойки, які, як відомо, упродовж XVII–XVIII ст. переселилися на Закарпаття із сусідньої Галичини.

Закарпатські ж долиняни, починаючи від межиріччя Тересва – Тересля на сході області і закінчуючи басейном р. Уж на її заході, у повсякденному вжитку донедавна називали себе тільки давнім живомовним етнонімом «руснаки», яким дотепер на-

Павло Чучка

зивають нас, як і всіх східних слов'ян, колишні наші південні сусіди – болгари. «Руснаками» і «русняками» дотепер називали себе русини-українці Словаччини та Польщі, Югославії та Румунії. Руснаком вважав себе місцевий філолог XVIII ст. А. Коцак, який 1768 року написав і видав граматику «для мізерних руснаків», а також інші культурні діячі XIX–XX ст., наприклад, лінгвіст Г. Стрипський. До речі, автор цих рядків генетично так само не русин, а руснак. Отже, до кінця Першої світової війни русинами на Закарпатті називали себе лише гуцули і бойки.

Інтелігенція ж низинних районів Закарпаття до назви «русин» почала зголошуватися лише у XX ст. під впливом галицьких видань. Масовому поширенню етноніма «русин» закарпатці зобов'язані чехословацькому режимові міжвоєнних років. З утворенням Чехословацької Республіки та входженням Закарпаття до її складу празький уряд, керуючись політичними мотивами, по суті нав'язав закарпатцям етнонім «русин» та незграбний прикметник «русинський» як офіційні назви (галичани на той час уже масово називали себе українцями), аби продемонструвати світові, що закарпатці – це не той народ, який живе на північних схилах Карпат, над Дністром, Дніпром і далі. Для придбаних земель Прага в 1919 році придумала й нову назву – *Podkarpatská Rus*, скомпонувавши для них герб, до якого, окрім українських традиційних синьо-жовтих кольорів, унесла і російський триколон, затвердила гімн на текст вірша невстановленого автора «Подкарпатськіє русини, оставте глибокій сон», музику до якого написав місцевий русофіл проугорської та пропольської політичної орієнтації С. Фенцик.

Угорщині, яка до 30-х років XX ст. закарпатців називала традиційним для неї етнонімом *orosz*, мабуть, заїмпонувала чехословацька зміна назви, оскільки вона відмежовувала закарпатців від їх одноплемінників – галичан. Недаремно угорці наприкінці

Національна свідомість закарпатських українців...

1930-х років відходять від традиційної назви *orosz* (*urug* < *rus*) і офіційно називають закарпатців тільки терміном *ruszin*, тобто «русин». До речі, деякі місцеві угорськомовні та й будапештські видання настільки полюбили цей етнонім, що закарпатців понині не хочуть називати «українцями», а називають їх тільки «русинами».

Закарпатці не звинувачують галичан за те, що вони 300 років тому занесли на південні схили Карпат етнонім «русин», не дорікають ані тим письменникам, які вкорінили цю назву в місцеву літературу. Адже назва «русин» (нехай навіть з кількасотлітнім запізненням) усе-таки виконала свою інтегруючу функцію: вона хоч термінологічно об'єднала населення Закарпаття з населенням решти північно-східних провінцій колишньої Австро-Угорщини. Але українці-соборники засуджують національну політику міжвоєнної Чехословацької Республіки і політику фашистської Угорщини, вважаючи, що ті забороняли називати закарпатців українцями на їхній власній українській землі.

Отже, О. Духнович мав підстави називати себе русином (він справді народився в істинно руській родині, в ареалі етноніма «русин» – у північно-східному куточку Східної Словаччини), мав право проголошувати, що він справді русин, а не ма́р, коли вже школа змадряризувала хлопця, а ще більшою мірою, коли він пересвідчився, що русинами продовжують називати себе його одноплемінники з-поза Бескидів, авторитетні друзі із числа греко-католицьких священиків у Львові, Перемишлі та в інших західноукраїнських культурних осередках. О. Духнович добре знав і про руснаків. За його словами, «...угроили Карпатороссы сами себя именуют Русинами, Русаками и Руснаками», а поняття «українці» він передавав термінами «малоросы», «червоноросы» та «малорусины». Отже, «“русини” і “малорусини” у О. Духновича – тотожні поняття».

Павло Чучка

Такі ж підстави для цього мав і О. Павлович із Свидника, а особливо А. Кралицький із Чабин, для якого етноніми «русин» і «українець» були синонімами. Ще більше підстав для цього було в А. Волошина й В. Гренджі-Донського, які виростили на бойківській Міжгірщині та першими з-поміж закарпатців на очах у широкої громадськості послідовно еволюціонували від локальної руської до загальноукраїнської національної свідомості.

Процес переходу закарпатців від етнонімів «русини» і «руснаки» до самоназви «українці» чи не найяскравіше демонструє біографія А. Волошина. До тридцятих років А. Волошин усіх українців називав «русинами», навіть Т. Шевченка. Однак 1904 року він публічно виступив за право закарпатців називати себе українцями. Так, відповідаючи мукачівському читачеві газети «Наука» на закид, за яким галичани вигадали для себе назву «українці», А. Волошин як редактор у наступному номері газети надрукував гідну відповідь під недвозначним псевдонімом Угрорусин. З відповіді читач довідався, що назва «українець» не нова.

Природну належність закарпатського русина до українського народу та прагнення утвердити ці переконання у своїх краях А. Волошин обґрунтував у «Практичній граматиці руського языка» (1926), де він висловився ще більш однозначно: «Ся граматика подає правила нашого руського (малоруського) литературного языка». І там же роз'яснює: «Мы говоримо по-руськи. Наш народ жиє не лише на Подкарпатській Русі, но и за Карпатами: в Галичині і на Україні. Зато наш народ иншак зовесе українським. Наш народ числить сорок міліонів душ»³².

У 1932 році очолювана А. Волошином «Учительська громада Підкарпатської Русі» у своєму Статуті записала спеціальний пункт, за яким «...на Закарпатті урядова мова є українська».

Національна свідомість закарпатських українців...

Звісно, що Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини не затвердило цей Статут, а саму вимогу вчителів краю кваліфікувало як протизаконну, бо то були часи, коли чехословацька влада забороняла вживати етноніми «українець», «український» стосовно закарпатців.

17 листопада 1938 року Перша Центральна Українська Народна Рада в телеграмі до Центральної влади ЧСР проголосила: «...наш народ є народом українським, а не руским, то є великоруським. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності», і тут же поставила вимогу, щоб у новій конституції вживати офіційну назву «Карпатська Україна»³³. Однак право називати свій край Карпатською Україною закарпатці одержали тільки 30 грудня 1938 року Розпорядженням Правительства Підкарпатської Русі, яке власноручно відредагував і підписав А. Волошин. Розпорядження гласить: «До дефінітивного становлення назви Підкарпатської Русі, по думці § 2, уживати також назви Карпатська Україна»³⁴.

І таку назву було узаконено офіційно: перший раз назву «Україна» схвалив Сойм Карпатської України 15 березня 1939 року в м. Хусті³⁵, а другий раз – Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 року в Мукачевому³⁶, волю якого було скріплено в Москві Договором між Радянським Союзом та Чехословацькою Республікою від 29 червня 1945 року³⁷. Переважна більшість корінних закарпатців, яких за чехословацького режиму та за угорської окупації офіційно називали «русини», без тиску і спротиву перейшли на самоназву «українці». Щоправда, намагання не називати закарпатців українцями, а якимось по іншому (напр., рускими, карпаторосами, русинами...), деякі політичні сили здійснювали ще й після 1944 року³⁸, а окремі групки внутрішніх і зовнішніх політиканів назву «русин» не полишили і нині.

Павло Чучка

5. Художня література і преса та національне самоусвідомлення українців

Потяг писати живою мовою, яку розуміла б широка громадськість, як і прив'язаність до рідної місцевої говірки, для закарпатців не новий. Прагнення використовувати в писемній формі мови живі загальнонародні слова та вирази в закарпатців давнє, і починається воно не з О. Бонкала, А. Годинки чи І. Гарайди, навіть не з О. Духновича, О. Павловича або Л. Чопея, а значно раніше. Ще 1907 року в праці «Старша руська писемность на Угорщині» Г. Стрипський показав, що намагання творити літературу зрозумілою мовою помітне вже в місцевих рукописних книгах XVII–XVIII ст.: «...наші діди уміли по-руськи знаменито писати, а подекуди далеко ліпше, як мы позні внуки. Таким чистым руснацьким складом йдуть сесі слова, гейбы их дакго из наших селянинов теперь приказовав»³⁹. Отже, немає підстав для інкримінування якогось упертого сепаратизму ані А. Коцакові, ані В. Довговичеві, ані М. Лучкаєві, ані О. Духновичеві. То були справжні народовці, добрі теологи і вчителі, але без достатньої лінгвістичної підготовленості: їм не вистачало відомостей про мову та мовну ситуацію на інших українських обширах, передусім за Збручем. Вони слабо уявляли собі, куди саме проходить східна ізоглоса їхньої рідної руської бесіди за межами Австро-Угорщини, але при цьому ніхто з них не вважав свою руську бесіду за окрему мову.

Однак і погодженої єдності поглядів на те, якою саме мовою треба творити літературу серед місцевої інтелігенції так само довго не було, особливо після того, як літературну форму мови почали нав'язувати закарпатцям з Москви та з Будапешта. Драматизм мовної ситуації, яка склалася на літературній ниві в другій половині XIX ст., розумів уже О. Духнович, який обурювався

Національна свідомість закарпатських українців...

тими діячами культури, котрі натуралістично копіювали материнську говірку у своїх творах, бо розумів, що нескінченне дроблення русинів за їх говірковими відмінностями породить тисячу літературних мов і призведе до постійних чвар, до самознищення народу⁴⁰. Та все ж вихід з мовної ситуації і напрямок потрібного розвитку показав не О. Духнович, а лише А. Волошин.

Аналізуючи мовний стан закарпатоукраїнської художньої літератури і періодичної преси кінця XIX ст., А. Волошин з гіркотою констатував, що там, «...за винятком двох чи трьох авторів, кожний пише власним язиком, слова якого зібрані з церковнослов'янської, народної, великоруської, шариської та мадярської мов, а граматика російська. Дослідник часто тратить цілу годину на одну сторінку, щоб винайти, що сказав автор»⁴¹. І ця картина перебуває у повній згоді з висновками молодого галицького журналіста І. Німчука, який восени 1914 року, після подорожі по Закарпаттю, у статті «По наших не-своіх селах» про національну свідомість закарпатців писав так: «Вона представляється гірше, ніж мізерно. Нижчого ступеня свідомості населення годі собі уявити...»⁴².

А. Волошин не був філологом за освітою, але, перераховуючи найголовніші ланки праці, які приносять користь широкому загалу, цей богослов, педагог, фізик і математик досить рано прийнявся гаслом «Праця єдина з неволі нас вирве» Б. Грінченка і дійшов висновку, що «...найбільш заслуговує на подяку праця над розвитком рідної мови, бо, як того вимагає мадярський клич, “Nyelvében él a nemzet”, тобто “Нація живе в її мові”»⁴³. І нині без перебільшення кажемо, що в утвердження української літературної мови на Закарпатті, передусім у її шкільне викладання, ніхто з уродженців краю не вніс стільки, скільки вніс А. Волошин, аби вивести закарпатців з мертвого «язичія» та привести їх до загальноукраїнських літературних норм у галузі фонетики

Павло Чучка

(у тому числі й правопису), граматики, ба навіть лексики. Нічий підручники з мови, математики, фізики, педагогіки та інших дисциплін не сприяли входженню української наукової термінології закарпатців так, як численні посібники А. Волошина та видавані ним газети й журнали.

У текстах своїх підручників мову українців (і наддніпрянських, і наддністрянських, і надтисянських) А. Волошин поперемінно називає то руською, то малоруською, а згодом – і українською. У «Практичній граматиці малоруської (руської) мови», виданій 1905 і подальших роках під назвою «*Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan*» для угорських користувачів, А. Волошин першим з-поміж закарпатців чітко розмежував такі терміни, як «руська мова», «російська мова» та «церковнослов'янська мова», перерахував системні інтегральні риси, які справді об'єднують мову закарпатських русинів з мовою русинів прикарпатських, хоч до повного визнання загальноукраїнських літературних норм у цій граматиці він ще не піднявся.

У подальших працях А. Волошин не лише розмежував ці поняття, але й різко критикував окремі карпаторуські видання (напр., газету «Светь» з її рубрикою «Какъ имеемъ писати») за те, що ті не були ні «...чисто великоруські, ні церковнослов'янські, як це у Лучкая, Духновича, Кутки, но мішанина церковщини з дуже малим примішаньом народного язика»⁴⁴.

Волошинова угорськомовна «Практична граматика малоруської мови» була першою науковою працею, у якій із граничною точністю визначено місце закарпатців та їхньої мови в східнослов'янському світі. У вступній частині до цієї граматики читаємо: «На північно-східній Угорській Верховині та південній частині Росії живуть малоруси, які називають себе русинами, і кількість яких статистика визначає близько 25 мільйонів»⁴⁵. А далі мову цих закарпатських малорусів А. Волошин

Національна свідомість закарпатських українців...

характеризує такими словами: «Для вивчення нашої малоруської мови ще немає відповідної практичної граматики, бо дотеперішні російські граматики вимагали тільки правил російської літератури, а особливості народної мови майже не бралися до уваги. Однак малоруська мова дуже багатьма морфологічними і синтаксичними особливостями відрізняється від більшості діалектів російської мови»⁴⁶.

Звичайно, А. Волошин – ще не все населення Закарпаття, а національно-мовна свідомість А. Волошина, викладена в його працях міжвоєнних років, – лише один камінець у різнобарвній мозаїці цього краю. Але цей камінець вагомий: він репрезентує визначальний напрям національної еліти закарпатців – Волошинових сподвижників по партії, армію молодих учителів, високий відсоток учнів та студентів, багатотисячний загін просвітян, пластунів. Тобто всі ті верстви громадськості, які після Першої світової війни через освіту і науку свідомо прийняли загальноукраїнські національні переконання за свої власні.

Вагомий внесок у зміцнення української національної свідомості серед колишніх руснаків і русинів на південних схилах Карпат, у її визрівання внесла тамтешня художня література і преса. Передусім – це молоді поети, які започаткували нову літературу на живій народній основі: В. Гренджа-Донський, Ю. Боршош-Кум'ятський, М. Божук, Марко Бараболя, І. Ірлявський.

Першим серед закарпатських поетів був бойко з Міжгір'я В. Гренджа-Донський, який уже на початку 1920-х років почав писати на загальноукраїнські теми. Маючи за спиною поему «Князь Лаборець», написану бойківською говіркою, В. Гренджа-Донський з 1924 року перейшов на українську літературну мову з її фонетичним правописом і почав друкуватися у всеукраїнських виданнях. Уже з тих пір «...він пов'язує долю Закарпат-

Павло Чучка

тя з Великою Україною, закликає стати в ряди під синьо-жовтим прапором», «...щоб здобути Україні волю»⁴⁷. А 1927 року В. Гренджа-Донський гордо проголосив своє національне кредо:

Чим ми є, ми не ганьбимося.

Знайте, ось чиї ми сини:

Ми українцями звемося!

А не русняцькі русини

(«Ми українці»).

Ідея всеукраїнської соборності пронизує й інші твори В. Гренджі-Донського, наприклад, поезію 1927 року «Розділили Україну поміж ворогів»⁴⁸.

Услід за бойком В. Гренджею-Донським, долинянами Ю. Боршошем-Кум'ятським і Ф. Потушняком ідеї всеукраїнської національної єдності в закарпатській літературі активно втілювали вихідці з Гуцульщини Марко Бараболя, М. Божук та інші місцеві молоді письменники, як лемко Зореслав, І. Колос, І. Ірлявський, хустянин М. Рішко. Упродовж тридцятих років переважна більшість місцевих письменників прийняли українську національну ідею за свою і почали писати українською літературною мовою. Частина ж їх відважилася стати на цей шлях у роки угорської окупації Карпатоукраїнської держави, після того, як поступили на навчання до Будапештського університету (Й. Архій, К. Галас, Ю. Гойда, Ю. Керекеш...), як познайомилися з творами М. Рильського, П. Тичини та інших тодішніх українських поетів, а деякі – тільки після визволення краю. Отже, художня література Закарпаття ще до його визволення з-під угорської окупації та воз'єднання з Україною стала українською. Про це докладно пишуть у своїх дослідженнях О. Мишанич⁴⁹, Й. Сірка, Ю. Балега, С. Поп, Н. Ференц, М. Штець та інші літературознавці.

Національна свідомість закарпатських українців...

У 1920-х роках на Закарпатті почали виходити українською мовою десятки газет, журналів, підручників, посібників, різних монографій та брошур, авторами та редакторами яких були як приїжджі особи, так і місцеві діячі культури й науки (напр., газети «Русин», «Руська нива», «Свобода», «Нова свобода», «Народ», «Вперед», «Українське слово», «Народна газета», «Карпатська правда»).

Паралельно з ними виходять також українські журнали «Наш рідний край», «Пчілка», «Учитель», «Учительський голос», «Наша школа», «Підкарпатська Русь», «Світло», «До перемоги», «Наша земля» та деякі інші. Усі вони, безперечно, працювали на пробудження та утвердження української національної самосвідомості у своїх читачів, наближаючи, таким чином, жаданий час воз'єднання рідного краю з Україною. Кожне з перерахованих видань прагнуло до загальноукраїнського правопису на фонетичному принципі.

Наприклад, передова стаття першого номера газети «Народ» (1920–1921) під заголовком «Наше слово до читачів» так формулює мету і завдання просвітян: «Ми руснаки, що битуюмо под карпатськими горами, од Попрада і по Білу Тису, говоримо тим самим язиком та маємо ті самі звичаї і обичаї, що наші брати за Карпатами, котрі називали себе раніше русинами, а тепер називають себе українцями. Нас всіх руснаків, русинів, українців, або як москалі нас називали малоросов, є сорок мільонів.

На полі національним (народнім) будемо подавати в нашій новинці оповідання з історії письменства та загалом культури нашого народа, аби наші руснаки полюбили щирим серцем свою рідну мову, свою історію, своє письменство та свої звичаї, стали горді на своє ім'я.

На політичнім полі будемо обстоювати політичні права, які належаться нашому народові в межах Чехословацької Республіки.

Павло Чучка

На економічному (господарським) полі будемо домагатися, щоби наша Чехословацька Республіка так господарювала, аби піднісся добробут всіх наших працюючих верств.

На шкільному полі будемо кріпко стояти за тим, щоби наші діти училися в школі руською, то є малоруською, а не руською, бо то значить – москальською мовою. Оби вчилися нашою мовою, якою говорять у нас по селах, якою говорять в Галичині та на Україні над Дніпром»⁵⁰.

Про роль закарпатської газети 1930-х років «Українське слово» журналіст І. Добош із цього приводу писав: «Газета велику увагу приділяла прищепленню української національної свідомості населенню Закарпаття, відстоювала права української мови і культури, неодноразово протестувала проти спроб Найвищого адміністративного суду Чехословацької Республіки заборонити назви “Україна” і “український” на Закарпатті»⁵¹.

Потреба в такій роботі справді відчувалася. Про це писав закарпатський поет о. С. Сабол (Зореслав) у 1930-х роках: «Нам прищеплювано малярську свідомість через насильну маляризацію наших шкіл, навіть нашої церкви.

Нам накидувано москофільську свідомість, підтримувану чеськими фінансами та чеськими інтригами русофільської державної влади. Але все це було нав'язувано згори і насильно.

Нас пробували приманювати до тутешняцького русинства, автохтонства малярськими пенгами та польськими злотими, на що інколи клювали особи старшої генерації, але молодь аж ніяк не захоплювалася такою ідеологією».

Отже, художня література і преса справді зіграли важливу роль у визріванні та утвердженні української національної свідомості колишніх угорських руснаків і русинів на південних схилах Карпат. За словами О. Мишанича, «...усвідомлення русинами своєї єдності з галицькими і буковинськими русинами, а

Національна свідомість закарпатських українців...

також із малоросами російської імперії до 1919 року мало велике значення для їх подальшої долі після Першої світової війни, коли з етнічної маси стали народом, прийшли до своєї національної свідомості і включилися до українського державотворчого процесу»⁵².

«Української свідомості нам ніхто не нав'язував, ніхто не силоував до українства. Навпаки, чеська поліція та жандармерія били нас за українство і у в'язниці саджали, а чеська влада забороняла нам називатись українцями. А все ж таки ми не здавались, а боролись і перемогли, бо українська свідомість була нам природна, органічна, рідна. Вона нуртувала в нашій крові й проростала в 1930-х роках із дитячих сердець початкових школярів, жовтодзобих пластунчат, із палкої душі dorостаючої молоді, з глибини душі, з самої істоти генія українського народу»⁵³.

Говорячи про природні корені української свідомості в закарпатців, він тут же не менш щиро зізнається, що закарпатці на початку ХХ ст., на жаль, ще дуже мало знали про Україну: «Свідомість того, що ми не самі по цьому боці Карпат у чужому морі, що наші рідні брати повище Карпат живуть великими скупченнями в Галичині, Волині та Київській Русі, – свідомість того розбуджувала в нас гордість і відвагу. Ми не самі, ми – сини великого руського народу, з яким рахується Європа, весь культурний світ. Правда, про Україну ми знали дуже мало. Та тоді нас це ще не цікавило»⁵⁴.

Отже, художня література і місцева преса не тільки правдиво, але й досить оперативно реагували на процес національного самоусвідомлення закарпатців, навіть на ті хитання окремих людей, що надто піддавалися ностальгії та політичним пристрастям.

Павло Чучка

6. Темпи національного самоусвідомлення в різних соціальних групах

Рівень національної свідомості закарпатців напередодні возз'єднання з Україною був дуже неоднаковий, і він великою мірою залежав від соціально-професійної, релігійної, а особливо вікової розшарованості населення краю. За спостереженнями чеського дослідника Д. Ріхарда, руське духовенство краю, а ще більшою мірою вчительство, яке представляло мало не всю тамтешню тогочасну інтелігенцію, на початку 1920-х років здебільшого було національно несвідомим. Його виховано в мадярському дусі, і воно майже все, за скромними винятками, перебувало в родинних зв'язках з людьми, які вже протягом тривалого часу живуть в Угорщині. Звісно, що руську мову вони забули і повністю помадярщилися. Тому навіть у родинах, які в першу чергу мали б бути руськими, нині розмовляють тільки по-угорськи. Частина цієї інтелігенції не володіє навіть місцевою руською говіркою, оскільки виховувалася в угорських школах, не кажучи вже про те, що вона не цікавиться ні російською, ні українською мовою, а то й узагалі внутрішньо не відносить себе до слов'ян⁵⁵.

Ці спостереження Д. Ріхарда стосуються передусім греко-католицьких священиків, яких тоді в Закарпатті було в шість разів більше, аніж православних. Православні ж священики хоч і не були настільки освіченими, але не були настільки зденационалізованими.

На час першого офіційного чехословацького перепису людності (1921) на Закарпатті жило 604 670 громадян. З них «русинами» (за тодішньою термінологією) записано 370 тис., тобто близько 60 %. Однак цей перепис, щонайменше стосовно місцевих українців, або, як їх тоді офіційно іменувала чехосло-

Національна свідомість закарпатських українців...

вацька влада, русинів, не відображає об'єктивної картини з кількох причин⁵⁶.

По-перше, цей перепис навіть не передбачав окремої рубрики для національності «українець». По-друге, особи, що здійснювали перепис, робили це несумлінно. За словами Д. Ріхарда, по тих населених пунктах, у яких функцію вповноваженого з перепису виконував русофіл (а тим більше – росіянин-біженець), місцевого корінного закарпатця записували до переписного листа як росіянина, а якщо ні, то як русина. Однак того ж таки русина вповноважений міг самовільно записати чехом або угорцем. До того ж необхідно враховувати й те, що більша частина корінних українців у ті роки була ще неграмотною. За даними Д. Ріхарда, 60 % людей краю, старших віком за шість років, на ту пору не вміли ні писати, ні читати⁵⁷.

На периферії активного процесу національного відродження та українського самоусвідомлення найдовше лишалося неосвічене селянство. Поки Товариство «Просвіта» не розгорнуло по селах відповідної культурно-просвітницької роботи, у селянства не було твердих національних переконань, і воно легко піддавалося різним маніпуляціям з боку русофільських і місцевих лідерів під час різних опитувань і плебісцитів. Окрім них, на Закарпатті у 20–30-х роках ХХ ст. діяли ще й сили (у тому числі й платні агенти), які заважали процесові національної консолідації закарпатців, удавалися до різних залякувань.

Зростання української національної свідомості найшвидше проходило серед молоді, охопленої навчанням. На уроках так званої руської мови і руської літератури, на уроках історії, географії та інших дисциплін гімназисти, учні вчительських семінарій, торговельної академії, спеціальних шкіл, ба навіть учні восьмирічних шкіл упродовж 1920-х років одержали з уст учителів-патріотів стільки інформації про Україну та про її

Павло Чучка

народ, скільки не отримали за всю тисячолітню історію свого краю.

Найбільшу роботу в цьому напрямі провадили Берегівська гімназія, Мукачівська торговельна академія, Ужгородська вчительська семінарія та деякі інші, на чолі яких стояли національно свідомі українські педагоги А. Алиськевич, А. Штефан, А. Волошин. Не випадково в березні 1939 року серед захисників Карпатської України на Красному полі під Хустом, які вчинили збройний опір угорській фашистській армії, переважали учні середніх шкіл краю.

7. Кроки до української державності наприкінці Другої світової війни

Зародження загальноукраїнської національної свідомості прийшло на Закарпаття досить пізно, і до Першої світової війни вона не виявила якихось ознак, котрі сигналізували би про прагнення південнокарпатців до своєї державності. Навіть найсвідоміші представники закарпатської інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. (О. Духнович, О. Павлович, А. Кралицький, Є. Фенцик, Л. Чопей) у своїй діяльності не йшли далі тих загальних заяв, за якими русини Австро-Угорщини, тобто закарпатці, галичани й буковинці – свої, а не чужі, що вони рідні брати, які належать до того ж самого малоруського племені, що Карпати вічно не розлучатимуть їх⁵⁸.

Перші масові вияви українського національного самоусвідомлення, скерованого на створення своєї державності, з'явилися в південнокарпатців тільки наприкінці 1918 року у зв'язку з розвалом Австро-Угорської імперії. Усвідомивши свою національну причетність до українського народу, закарпатці, услід за галичанами, буковинцями та наддніпрянцями, активно підключилися до українського державотворення і протягом чвертьстоліття таких

Національна свідомість закарпатських українців...

резонансних проявів з виходом на міжнародну арену в них було, щонайменше, три, а саме: в 1919, 1938 та 1944 роках. У грудні 1918 та січні 1919 року перші руські народні ради в Старій Любовні (Словаччина), Сваляві, Марамороському Сиготі і, нарешті, у Хусті організовано виявили волю переважної більшості південнокарпатців з'єднатися з Україною і жити разом з усіма українцями в спільній Українській державі. 21 січня 1919 року в Хусті на всезакарпатському форумі в особі 420 делегатів від восьми комітетів краю вони прийняли розгорнуте історичне рішення із семи пунктів.

Перший пункт цього рішення гласить: «Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21 січня 1919 р. ухвалює з'єдинити комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанню цієї злуки узгляднила окремішне положення угорських Русинів»⁵⁹.

Третій пункт цієї резолюції сформульовано так: «Всенародний Конгрес просить, щоб українське військо обсадило комітати, заселені Русинами, і щоб заосмотрило населення, яке живе у важких обставинах, в поживу»⁶⁰.

Шостим пунктом «...Всенародний Конгрес висловлює подяку всім державам Антанти і їх союзникам за те, що вони боронили демократичний дух і вибороли пригнобленим народам свободу та просить, щоб вони допомогли здійснити постанову Всенародного Конгресу»⁶¹. Для ведення дальших справ «угроруського народу» Конгрес обрав Центральну Народну Раду і надав їй відповідні представницькі повноваження⁶².

Однак міжнародні політичні події та внутрішні обставини, які сформувалися на теренах України протягом 1918–1919 років, не дозволили реалізувати вистраждані рішення Народних Рад, передусім Хустського конгресу, волю Гуцульської республіки та Ясінської Ради⁶³.

Павло Чучка

Недавно було виявлено нові архівні матеріали, які свідчать, що ухвали Хустського Всезакарпатського з'їзду мали своє продовження, бо два його делегати (С. Клочурак та Є. Пуза) вручили протокол і резолюцію Хустського з'їзду урядові Західно-Української Республіки, а уряд на підставі цих документів створив у Станіславові окреме представництво Угорської України на чолі зі С. Клочураком при уряді ЗУНР⁶⁴, котре мало систематично інформувати уряд ЗУНР про події на Закарпатті та підтримувати його зв'язок з Українською Центральною Радою в Хусті на чолі з М. Брящайком.

Однак приєднати Закарпаття до України тоді виявилось неможливим: ні міжнародні органи, зокрема Паризька мирна конференція, ні сусідні країни (Угорщина, Польща, Румунія та Чехословаччина) не визнали рішення делегатів Хустського та інших з'їздів законним. До того ж чехословацькі війська вже під кінець січня 1919 року зайняли західну частину нинішнього Закарпаття разом з Ужгородом, а румунські війська – східні райони краю. Обидві армії наближалися до центру Закарпаття. Угорщина ж, яка вважала Закарпаття своєю територією, після провалу з'їзду проугорської «Русской народной Ради» поспішно інсценувала в Мукачеві «вибори до сойму Руської Країни», які начебто підтвердили волю закарпатських русинів далі залишатися в межах Угорщини.

За таких умов необхідно було негайно скликати новий представницький з'їзд, який підтвердив би справжню волю народу та вислав би відповідні документи на Паризьку мирну конференцію, яка тоді вирішувала долю народів Австро-Угорської імперії. Тому представники Угорської України в Станіславові в погодженні з Прем'єр-міністром ЗУНР С. Голубовичем і Міністром збройних сил Д. Вітовським вирішили скликати його. С. Клочурак і Д. Німчук вирушили в Закарпаття, аби забезпечити

Національна свідомість закарпатських українців...

ти приїзд делегатів на з'їзд. Однак жодна з окупаційних влад на Закарпатті не сприяла проведенню цього з'їзду.

Руська (Українська) Центральна Рада в Хусті та Народна Рада в Ясинню гостро запротестували проти фальсифікації виборів до Руської Ради в Мукачевому, а в поширеній листівці, зверненій до народу, закликали до злуки із Соборною Україною, до злуки з братами українцями⁶⁵ і дали вказівки, як обирати делегатів на з'їзд до Станіславава.

При всіх перешкодах, які чинили окупанти, до Станіславава прибули 162 делегати від 62 громад Закарпаття. Упродовж трьох днів роботи з'їзду (29 квітня – 1 травня) делегати підтвердили волю закарпатських українців з'єднатися з Україною в соборній державі. Делегацію з'їзду прийняв Президент ЗУНР Є. Петрушевич, якому голова У(Р)ЦНР у Хусті М. Брящайко вручив резолюцію з'їзду з проханням передати її головному отаманові армії УНР С. Петлюрі та на її підставі домогтися на мирній конференції в Парижі приєднання Закарпаття до України.

Резолюція містить чотири розділи. У другому з них делегати з'їзду, покликаючись на резолюцію Всенародних зборів у Хусті, підтримують ідею «з'єднання всіх українських земель в одну державу», рішуче протестують «проти наїзду чужинців на територію Закарпатської України» і просять уряд УНР вислати державам Антанти протест проти такого «наїзду» і домогтися, щоб на мирну конференцію в Парижі було допущено двох представників від українців Закарпаття. Резолюція закликає закарпатських українців «...спільно боротися за самостійність Української держави та за дійсне прилучення області до тої держави, а українців Придніпрянщини, Галичини та Буковини – допомогти Закарпатській Україні» в її боротьбі за визволення з ворожого ярма⁶⁶.

Отже, резолюція Станіславівського з'їзду Закарпатських українців з 1919 року була важливим документом, що ґрунту-

Павло Чучка

вався на загальновизнаному праві щодо самовизначення, підтримуваному президентом США Вільсоном, Паризькою мирною конференцією та іншими міжнародними конференціями.

Президент Є. Петрушевич, ознайомившись зі змістом резолюції, обіцяв докласти всіх зусиль для її реалізації. На жаль, колесо історії повернулося інакше, аніж він передбачав. Змагання за самостійність України було потоплено в крові, долю Закарпатської України вирішувало не її населення, а чужі держави та їхні міжнародні органи.

Для історії Закарпаття резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславові має виняткове значення. У революційному 1919 році цей з'їзд був останньою спробою возз'єднання Закарпаття з незалежною Україною⁶⁷. Паралельно з тим, що робилося в інтересах української державності в Карпатах, за справу державності закарпатців активно взялися й 350 тис. національно свідомих їх краян у США, які опинилися на американському континенті як трудові емігранти ще перед Першою світовою війною.

Наприкінці 1918 року Американська Народна Рада угорусинів, очолювана адвокатом Г. Жатковичем, уже вела розмови з президентом США Вільсоном, з майбутнім президентом Чехословаччини Т. Масариком, які обіцяли закарпатським русинам на випадок входження до Чехословацької держави повну автономію в ній. Під час переговорів було підготовлено і схвалено у м. Скрантоні текст спеціального Меморандуму про правове становище південнокарпатських Русинів, який 27 травня 1919 року на мирній конференції в Парижі запропонував доктор Е. Бенеш⁶⁸.

Таким чином, закарпатці, які століттями жили розкидано по кількох різних адміністративних комітатах Угорського королівства чи Австро-Угорської імперії, 1919 року, нарешті, зробили перший реальний крок до своєї державності, після якого ввій-

Національна свідомість закарпатських українців...

шли до складу молодій слов'янській державі на правах обіцяної їй автономії. Однак автономію довелося випрошувати в пражського уряду та боротися за неї впродовж 20 років, оскільки, на думку керівників Чехословацької Республіки, закарпатці на той час політично ще не визріли до самоврядування.

Перший губернатор Підкарпатської Русі Г. Жаткович, на знак протесту проти порушення умов чехами щодо автономії Підкарпатської Русі, 17 березня 1921 року офіційно подав у відставку⁶⁹, але обіцяні закарпатцям права ігнорували й далі. Підкарпатська Русь мала статус одного із чотирьох країв Чехословаччини (нарівні із Чехією, Моравією-Силезією та Словаччиною), але вся влада фактично була сконцентрована в руках президента.

Другий реальний державницький крок до автономії закарпатці зробили аж у жовтні 1938 року в умовах тривалої боротьби політичних сил та громадських організацій Чехословаччини⁷⁰. Лише 11 жовтня 1938 року закарпатці, нарешті, отримали те, що було передбачене Сен-Жерменською мирною угодою 1919 року. Лише тоді було створено перший автономний уряд Підкарпатської Русі. 22 листопада парламент Чехословаччини затвердив Конституційний закон про автономію. Перший параграф Конституційного закону гласить: «1. Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької Республіки. 2. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських Русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі». Другий параграф починається констатацією того, що «...урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі встановить закон Сойму Підкарпатської Русі»⁷¹.

Третій результативний крок на шляху до державності закарпатці зробили в 1944–1945 роках, у результаті якого Закарпаття було визволено Червоною Армією, і настали сприятливі умо-

Павло Чучка

ви для волевиявлення всього населення краю. Раніше зробити це було неможливим, оскільки «західні миротворчі політики» розділили Україну між п'ятьма державами, а 1939 року Гітлер віддав Карпатську Україну на поталу гортистській Угорщині і волю закарпатців було брутально потоптано, а питаннями самовизначення Закарпаття ганебно знехтувано⁷².

Принципова відмінність між другим і третім кроками полягала в тому, що другий прямував до створення Соборної Української держави, а третій – до возз'єднання з Радянською Україною⁷³. У результаті здійснених кроків закарпатці добровільно самовизначилися щодо України, увійшли до її складу, стали частиною українського народу і нині будують незалежну Українську державу.

8. Від нації етнічної до нації політичної

Південні схили Українських Карпат, які простяглися вузькою смугою завдовжки 350 км від р. Вишава в Румунії до р. Попрад у Словаччині, ніколи не були об'єднані в якусь окрему адміністративну, а тим більш в одну політичну одиницю, їх одвічне східнослов'янське населення довго не мало навіть спільної назви (див. вище). Та все ж близька спорідненість карпатських українських говірок, разюча спільність матеріальної та духовної (у тому числі й релігійної) культур карпатців, їх ментальна схожість віками слугували тим цементуючим матеріалом, який зберігав у пам'яті гуцулів, бойків, лемків та долинян їхню органічну належність до давнішої руської етнічної групи (пор. терміни «руські люди», «руснаки», «русини»), корінь якої в Карпатах простежується щонайменше з XIII ст.

Дві світові війни перекроїли мапу Європи. Закарпаття, нарешті, знайшло свій дім в Українській державі, а колишні угорські руснаки та русини, подібно до галицьких і буковинських (лише

Національна свідомість закарпатських українців...

дещо пізніше), стали назавжди українцями, бо пересвідчилися, що етноніми «руснаки», «русини» й «українці» – це одне і те ж. Однак процес спонтанного перетворення закарпатських руснаків і русинів у свідомих українців набув державноправового закріплення лише актом возз'єднання з Україною 1945 року.

Аналіз етнокультурних процесів, які відбувалися на Закарпатті та на прилеглих до нього територіях упродовж ХХ ст., а особливо в 30–40-х роках, засвідчує, що саме цей період став визначальним на політичному шляху закарпатців до їх остаточного українського самовизрівання: вони, нарешті, отримали можливість безпосередньо впізнати життя-буття та культуру своїх одноплемінників на просторах від Сяну до Дону і в такий спосіб переконатися, що вони справді є органічною частиною 50-мільйонної української нації. Цей шлях був дуже складним, і різні його етапи позначені як позитивними здобутками, так і втратами.

До здобутків належать передусім такі, як утворення Карпато-Української держави в 1938–1939 роках, блискуча перемога партії Українського національного об'єднання на лютневих виборах до Сойму Карпатської України, проголошення самостійності Карпато-Української держави, рішення Першого з'їзду народних комітетів про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною та підписання Угоди між СРСР та ЧСР про входження Закарпаття до складу УРСР.

Отже, заяви нинішніх політиканів, зокрема політичних русинів, про те, що українську ідею, як і саму українську мову, принесли на Закарпаття, мовляв, лише радянські воїни на багнеттах восени 1944 року, є злісним наклепом українофобів.

Відчутний опір утвердженню української національної свідомості на Закарпатті аж до його визволення та возз'єднання з Україною в 1945 році чинили мадярони та москвофіли на чолі

Павло Чучка

з ренегатами А. Бродієм і С. Фенциком (перший – змядяризований греко-католицький духівник, а другий – промосковський настроєний православний). Це їм адресовано слова «Маніфесту до українського народу Підкарпаття», виголошені 17 жовтня 1937 року з трибуни Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді: «Ми не хочемо допустити того, щоби на нашій прадідній землі по інструкції відомих ворогів нашого народу і ворогів нашої республіки зробили з нас нігде не існуючий “карпаторуський” народ, що числив би з одних 400–500 тисяч душ». А далі продовження: «Нема сумніву, що на Підкарпатській Русі не є двох народів. Нема тут жадних “русских”, не є жадних маскалів, нема жадних “карпаторосів”, а є лиш оден український нарід. Тому одному народові належить одна мова, одна культура і один правопис». Під текстом – підписи керівників 20 партій і прогресивних громадських організацій краю, у тому числі й комуністів.

Саме в процесі творення своєї Карпато-Української держави закарпатці під кінець 1930-х років без будь-якого зовнішнього тиску перейшли від регіональної руської етнічної свідомості до свідомості загальноукраїнської, з етнічної біомаси стали органічною частиною української нації. І нині немає найменших підстав (ні історичних, ні політичних, ні правових, ні економічних, ні релігійних) для повернення до їхньої давньої етнічної свідомості⁷⁴.

Потужність українського національного руху на Закарпатті в 30–40-х роках ХХ ст. неспроможний заперечити навіть творець нових націй і мов українофоб П.-Р. Магочій. Оглядаючи події тих років, він нещодавно проговорився так: «Оскільки представники української орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона [тобто орієнтація. – П. Ч.] швидко поширилась, надто серед молоді. Але повернення угорців невдовзі поклато край такому розвиткові: нова адміністрація доклала всіх зусиль,

Національна свідомість закарпатських українців...

щоб затерти будь-які сліди зв'язку краю та його народу з українським народом»⁷⁵. Але й тут П.-Р. Магочій неширий.

Збройна ліквідація Карпато-Української держави в березні 1939 року, окупація краю фашистською Угорщиною протягом 1938–1944 років, brutальні репресивні заходи, у тому числі й масові розстріли українських патріотів, концентраційні табори в Кривій, у Вар'юлапоші, тюремні ув'язнення в палаці Ковнера, спрямовані на ліквідацію всього українського, та насильницький процес творення із закарпатців окремого «мадярсько-руського народу» з особливим «угроруським мовним мовом», який не ототожнював би себе з українцями⁷⁶, не припинили процесу завершення власне українського національного самоусвідомлення закарпатців. Навпаки, тотальний наступ на українську культуру, масові нищення її передових носіїв, ліквідація українських шкіл, бібліотек, газет, журналів, видавництв, проукраїнських молодіжних організацій, примусове відправлення непокірних українців для їх тривалого «перевиховування» в центральні райони Угорщини навіть зміцнювали в закарпатців український дух.

Отже, тут потрібно погодитися із членом-кореспондентом НАН України О. Мишаничем, за яким «...колишні угорські і підкарпатські русини стали українцями, не чекаючи 1945 року, коли волею народу край було приєднано до Радянської України. Українську національну свідомість принесла на Закарпаття не Червона армія у 1944 р. – вона є наслідком переростання етнічної маси в народ. Закарпатці заявили про своє право на окреме національне життя, свою державу і належне місце в історії всього українського народу на всіх обширах української етнічної території»⁷⁷.

Звичайно, порівняно з Буковиною, а ще більшою мірою з Галичиною, процес переходу закарпатців від їх «руськості», «велико-руськості», «угроруськості» до усвідомленої «українськості» справді затримався. Головною причиною повільності україн-

Павло Чучка

ського націєтворення, а точніше – українського національного самоусвідомлення, як і перемоги українства в мовній боротьбі 1920–1930 років на Закарпатті, були постійні грубі втручання ворожих українству москвофільських, мадяронських та навіть чехофільських сил, за якими стояли підступні політичні, у тому числі й територіальні зазіхання відповідних держав на південні схили Українських Карпат. Однак політична орієнтація закарпатців після Другої світової війни визначилася остаточно. Референдум 1991 року, як і подальші опитування людності, свідчить, що закарпатці твердо стоять на позиціях українського громадянства.

9. Прагнення закарпатців жити в загальноукраїнській державі

Прагнення закарпатців жити разом зі своїми однокровними братами по той бік Карпат в одній спільній Українській державі є одвічними, і вони ніколи не згасали. Однак до Першої світової війни, під час якої закарпатці одержали реальні безпосередні можливості контактувати й розумітися зі своїми надністрянськими та наддніпрянськими братами, ця воля здебільшого виражалася лише в закликах та побажаннях на зразок «Обніміть ж, брати мої, молю вас, благаю...».

Закарпатці через віки пронесли свідомість спільного походження з рештою українців, спільних мови та культури, однак на заваді їхньому об'єднанню віками стояли Угорське королівство, Австрійська імперія, Чехословацька Республіка, гортіївська Угорщина, і кожна з перерахованих держав переслідувала свої корисливі цілі.

Першим реальним провісником державницького єднання всіх українських земель для закарпатців було утворення Карпато-Української держави в 1938–1939 роках. Але у тієї держави було надто багато недругів, у зв'язку із чим вона проіснувала недовго.

Національна свідомість закарпатських українців...

Прагнучи придушити волю закарпатських українців до загальноукраїнської єдності, угорсько-фашистські окупанти запровадили в цьому краї масовий терор⁷⁸. З 1939 по 1941 роки, коли в результаті приєднання Галичини й Буковини до Радянського Союзу Закарпаття опинилося на кордоні із СРСР, тисячі національно свідомих закарпатських українців реалізували свої одвічні мрії шляхом масових втеч через державний кордон у Радянську Україну. Однак сподівані братерські обійми для більшості втікачів стали нелюдськими випробуваннями в таборах ГУЛАГу.

Більшості закарпатців лише в 1944 році, тобто після звільнення краю Радянською Армією, було надано право вибирати країну, у якій вони бажать жити – в Україні або в Чехословаччині, і вони скористалися цим правом уповні: «Корінне населення краю вирішило добровільно вступити в єдину сім'ю українського народу, в чому вбачало порятунком і запоруку національного збереження»⁷⁹. «У волевиявленні закарпатців звершилися надії і сподівання кращих синів і дочок нашої вітчизни про об'єднання всіх етнічних земель у єдиній державі»⁸⁰. А в першій статті Договору між Радянським Союзом і Чехословацькою Республікою, підписаного в Москві 29 червня 1945 року, про Закарпатську Україну сказано: «Закарпатська Україна возз'єднується з Радянською Україною у згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України...»⁸¹.

Нині вже загально визнаним є твердження, що возз'єднання Закарпаття з Україною в 1945 році було здійснено не в ім'я історичної справедливості, не стільки в інтересах Ужгорода, Хуста, Івано-Франківська чи Києва, скільки в геополітичних інтересах Москви. Відомо й те, що сльози радості від цього акту не в одного закарпатця невдовзі змінилися на сльози розчарувань або на могилу в ГУЛАГу. Однак правдою є і те, що возз'єднання на якийсь час призупинило процес багатівікової денационалі-

Павло Чучка

зації давніх руснаків та русинів, яку здійснювали там попередні режими. Отже, події 1944–1945 років, поза всяким сумнівом, є визначальними віхами в національно-культурній історії південнокарпатської людності, а процесові спонтанного переростання закарпатських руснаків і русинів у свідомих українців акт возз'єднання лише надав державно-правового закріплення.

Оцінюючи процеси півстолітньої давності, варто поставити й питання про те, чим саме зумовлена така активна участь закарпатців у збиранні підписів під Маніфестом Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Адже збирання підписів відбувалося на всій території колишньої Підкарпатської Русі, коли проговорювалася альтернатива «Де бути далі Закарпаттю – у складі України чи лишатися йому у складі Чехословаччини?».

І народ без будь-якого тиску згори і без особливих вагань досить однозначно висловився, що хоче жити в Українській державі. Історики виокремили кілька причин щодо цього. Так, наприклад, професор В. Худанич справедливо пояснює цей успіх такими головними факторами: «...у момент кампанії з возз'єднання була висока національна свідомість закарпатців; українське населення краю остаточно визріло, щоб самому вирішувати свою долю, тому і прагнення його було однозначним – добровільно влитися в єдину сім'ю українського народу; політичні діячі Закарпаття добре пам'ятали той факт, що уряд ЧСР протягом 20 міжвоєнних років не хотів надати обіцяну автономію; розчарування було і в тому, що під час агресивного нападу Угорщини чехословацька армія відмовилася захищати Карпатську Україну»⁸².

Дуже показовим для справи всеукраїнської консолідації було й те, що й українська еміграція за океаном (нехай навіть із за-

Національна свідомість закарпатських українців...

пізненням на 33 роки) також привітала і позитивно оцінила акт возз'єднання Закарпаття з Україною: «Тільки на Першому з'їзді карпатських українців Америки і Канади, у присутності членів колишнього уряду і Союму Карпатської України, який відбувся у вересні 1972 р. у Празі, була прийнята декларація, в якій говорилося: “У процесі історичного розвитку українського народу, в якому національна територія України була розділена і довгими віками окупована сусідніми державами, приєднання Карпатської України до України вважаємо доконаним історичним фактом, що відповідає віковичним прагненням українського народу до національної і суверенно державної соборності”»⁸³.

Політична свідомість і державницька налаштованість закарпатців були високими не тільки протягом 30–40-х років ХХ ст., але й пізніше. Такими вони були і в роки проголошення незалежності України, такими є вони і в наші дні. Другим (але не останнім) вагомим підтвердженням того, що закарпатці справді хочуть жити у своїй Українській державі, безперечно, є результати Всеукраїнського референдуму. 1 грудня 1991 року близько мільйона закарпатців (92,5 % від усього місцевого населення) без будь-якого тиску проголосували за незалежну Україну.

Загальноукраїнської національної свідомості в закарпатців до Першої світової війни фактично не було. Та частина простих закарпатців, яку до кінця ХІХ ст. ще не було змадяризовано, традиційно зберігала в пам'яті причетність до так званого руського етносу, але межі останнього навіть в уявленні місцевої інтелігенції здебільшого не виходили за межі державних кордонів тодішньої Австро-Угорської держави.

Відчуття мовної спільності в закарпатців довго трималося лише на примітивному рівні, а усвідомлення загальноукраїн-

Павло Чучка

ської генетичної спорідненості прийшло тільки в перші роки ХХ ст. завдяки місцевим та галицьким лінгвістам і етнографам, які переконливо довели, що мова й культура закарпатців і західноукраїнців є спільними.

Важливу роль у пробудженні та формуванні загальноукраїнської свідомості в закарпатців міжвоєнних років виконали національна школа та проукраїнські громадсько-культурні організації.

Нова, власне українська художня література та національна преса на Закарпатті зародилися й утвердилися тільки в 1920-ті роки, але впродовж короткого часу вони зуміли вкоренити серед закарпатців українську національну ідею.

Найглибше українська національна свідомість вкорінилася серед молоді та вчительства.

Головними силами, які протидіяли загальноукраїнському рухові, були сусідні держави, які мали в Карпатах свої геополітичні інтереси, та їхні агенти з місцевої інтелігенції.

Етапних періодів на шляху до української державності в закарпатців було чотири, а саме: 1918–1919, 1938–1939, 1944–1945 та початок 1990-х років. Вони демонструють поступове перетворення української етнічної нації в націю політичну, прагнення закарпатців жити в єдиній загальноукраїнській державі та активно будувати її.

¹ *Штефан А.* Угро-руська інтелігенція на переломі ХІХ-го і ХХ-го віків // За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто, 1973. – Кн. І, ІІ. – С. 214.

² Там само. – С. 25–26.

³ Там само. – С. 25.

⁴ Там само. – С. 29.

⁵ Там само. – С. 35.

Національна свідомість закарпатських українців...

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 39.

⁸ Там само. – С. 40.

⁹ Там само. – С. 41.

¹⁰ *Лукович А.* Национальная и языковая принадлежность населения Подкарпатской Руси // *Карпатский свет.* – Ужгород, 1929. – С. 6.

¹¹ *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 213.

¹² *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 143–169.

¹³ *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія... – С. 200.

¹⁴ *Дзєндзелівський Й. О.* Генетична спорідненість закарпатських говорів з говорами південно-західного наріччя та іншими українськими діалектами // *Українські Карпати.* – 1993. – С. 184–197.

¹⁵ За рідне слово. Полеміка з русофілами. – Мукачів, 1937. – С. 35–36.

¹⁶ *Лукович А.* Национальная и языковая принадлежность... – С. 6.

¹⁷ *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. – Будапешт, 1883. – С. XXIII.

¹⁸ *Галас Я.* Питання національної приналежності закарпатських русинів-українців // *Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст.* – Ужгород, 1999. – С. 15.

¹⁹ *Стрипський Г.* Старша руська письменність // *Волошин А.* Твори. – Ужгород, 1995. – С. 179.

²⁰ Там само.

²¹ *Клочурак С.* До волі. – Ужгород, 1992. – С. 49.

²² *Сабол С. С. (Зореслав).* Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках // *Українські Карпати.* – Ужгород, 1993. – С. 426–427.

²³ Там само. – С. 429.

²⁴ *Бача Ю.* Закарпатські українці в пошуках національної орієнтації // *Українські Карпати.* – Ужгород, 1993. – С. 64–66.

²⁵ Там само. – С. 62.

²⁶ *Чучка П., Маркус В.* Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни // *Закарпаття під Угорщиною (1938–1944).* – Нью-Йорк ; Чикаго ; Ужгород, 1999. – С. 90–101.

Павло Чучка

²⁷ *Фізер І.* Моє політичне визрівання в національному підпіллі // За українське Закарпаття. – Ужгород, 1994. – С. 70.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – С. 70–71.

³⁰ *Петров А.* Пределы угрорусской речи в 1773 г. по официальным данным. – С.Пб., 1912. – С. 15, 98.

³¹ *Чучка П.* Українсько-словацька мовна межа, за даними історичної ономастики // Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. – Prešov, 1999. – S. 27.

³² *Волошин А.* Практична граматика руського языка. – Ужгород, 1926. – С. 4.

³³ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. – С. 234.

³⁴ Державний архів Закарпатської області. – Ф. 3, оп. 4, од. зб. 3.

³⁵ *Росоха С.* Сойм Карпатської України. – Л., 1991. – С. 80.

³⁶ Возз'єднання: збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1964 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород, 1999. – С. 70–73.

³⁷ Там само. – С. 200–203.

³⁸ Там само. – С. 46, 48.

³⁹ *Стрипський Г.* Старша руська письменність... – С. 170.

⁴⁰ *Духнович О.* Твори. – Пряшів, 1989. – Т. 3. – С. 253, 285.

⁴¹ *Штефан А.* Угро-руська інтелігенція на переломі XIX-го і XX-го віків... – С. 251.

⁴² Там само. – С. 265.

⁴³ Там само. – С. 251.

⁴⁴ *Волошин А.* Практична граматика руського языка... – С. 44.

⁴⁵ *Volosin A.* Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan. – Ungvár, 1995–1997. – S. 3.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ *Мишанич О.* Питання української національної самосвідомості в літературі південнокарпатського ареалу // Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. – Filozofická fakulta PU. – Prešov, 1999. – S. 41.

⁴⁸ *Гренджа-Донський В.* Твори. – Ужгород, 1991. – С. 106–108.

Національна свідомість закарпатських українців...

⁴⁹ *Мишанич О. В.* Від карпатських русинів до закарпатських українців. – Ужгород, 1991; *Мишанич О.* Питання української національної самосвідомості...

⁵⁰ Народ. – Ужгород, 1920. – Ч. 5. – С. 3.

⁵¹ *Добош І.* Історія української журналістики на Закарпатті 20–30 років ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 57.

⁵² *Мишанич О.* Питання української національної самосвідомості... – С. 37.

⁵³ *Сабол С. С. (Зореслав).* Зростання української свідомості... – С. 438.

⁵⁴ Там само. – С. 429.

⁵⁵ *Richard D.* Podkarpatská Rus jindy a nyní. – Мукачеве, 1927. – S. 62.

⁵⁶ *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет. 1870–1970. – Л., 1977. – С. 66.

⁵⁷ *Richard D.* Podkarpatská Rus jindy a nyní... – S. 59.

⁵⁸ *Мишанич О.* Питання української національної самосвідомості... – С. 37.

⁵⁹ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 224.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Т. 2 (1918–1945). – С. 68–74.

⁶⁴ *Мушинка М.* Закарпаття прагнуло до України вже 80 років тому // Новини Закарпаття. – 1999. – 12 черв.; *Клочурак С.* До волі. – Ужгород, 1992. – С. 159–161.

⁶⁵ *Клочурак С.* До волі... – С. 159–161.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. – С. 162–166.

⁶⁸ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 227–228.

⁶⁹ Там само. – С. 230.

⁷⁰ *Болдижар М.* Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус // Державно-правовий статус Закар-

Павло Чучка

паття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. – Ужгород ; Кошіце, 1997. – С. 14.

⁷¹ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава... – С. 237.

⁷² *Худанич В.* Той вікопомний 1945-ий // *Новини Закарпаття.* – 2000. – 27 черв.; *Чучка П., Маркусь В.* Культурні відносини на Закарпатті... – С. 88–119.

⁷³ *Худанич В.* Той вікопомний 1945-ий...

⁷⁴ *Мишанич О.* Питання української національної самосвідомості...

⁷⁵ *Магочій П.-Р.* Формування національної свідомості. Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С. 148.

⁷⁶ *Чучка П., Маркусь В.* Культурні відносини на Закарпатті... – С. 88–116.

⁷⁷ *Мишанич О.* Питання української національної самосвідомості... – С. 38.

⁷⁸ *Чучка П., Маркусь В.* Культурні відносини на Закарпатті... – С. 88.

⁷⁹ *Шекета А.* В єдиній українській родині // *Новини Закарпаття.* – 2000. – 27 черв.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Возз'єднання... – С. 8.

⁸² *Худанич В.* Той вікопомний 1945-ий...

⁸³ Там само.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ В СУЧАСНУ ДОБУ

Михайло Зан

Комплекс демографічних, політичних та соціокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування охоплює поняття «етнічні процеси». Ці зміни проявляються в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях розвитку етнічних спільнот в історичному часі, які можна розглядати як на загальноетнічному, так і на регіональному рівнях.

Закарпатська область є особливим історико-етнографічним регіоном України, де представлено широку палітру етнічних груп (українці, угорці, румуни, росіяни, словаки, німці, цигани і т. д.) та етнографічних складових українського етносу (долиняни, гуцули, бойки, лемки). В умовах зламу авторитарного режиму та становлення сучасної ідентичності української нації відбулися динамічні зміни в етнодемографічній, етнополітичній та етнокультурній сферах життя закарпатського соціуму. Їх детальне вивчення дає змогу відтворити регіональний вимір етнічних процесів сучасного періоду.

Етнодемографічні процеси. Аналіз результатів останнього Всесоюзного перепису населення 1989 року на Закарпатті засвідчив переважання українців, які становлять 976769 осіб (78,41 % усього населення). Перепис населення чітко визначив рівень урбанізації представників тих чи інших етнічних груп краю. Найбільш урбанізованими виявилися євреї (93,6 %), росіяни (87,2 %), білоруси (83 %) та словаки (86 %), менше – ци-

Михайло Зан

гани (62,2 %). Сільськими жителями були здебільшого румуни (82,3 %), угорці (62,3 %), українці (61,6 %) та німці (55,5 %)¹. Загалом сільське населення на 97,8 % складалося з українців, угорців та румунів. Отже, теза про виняткову поліетнічність та багатонаціональність Закарпаття (близько ста національностей), що набула пропагандистського змісту, не зовсім відповідає дійсності. Адже представники дев'яти вищеназваних спільнот у сукупності становлять 99,6 % населення краю.

Етнічна самоідентифікація етнічних спільнот переважно ототожнювалася із мовною ідентичністю. Так, 96,5 % усього населення області вважали рідною мову своєї національності. Серед українців 98,4 % назвали рідною мовою українську; серед угорців – 97,2 %; серед росіян – 95,8 %. Серед румунів регіону 28 964 особи із 29 485 задекларували, що їхньою рідною мовою є румунська. Мовна асиміляція характерна для циган, словаків, євреїв, білорусів краю. Для них було притаманним визнання рідною мову інших етнічних спільнот (на той час переважно російську та угорську). Так, із 12 131 представника циганського етносу тільки 2491 вважав, що його рідною мовою є циганська; 7973 людини визнали за рідну угорську мову. А серед словаків краю тільки близько третини (2555 осіб) назвали своєю рідною мовою словацьку, інші – українську (2433 особи), угорську (1890 осіб), російську (388 осіб) мови.

3-поміж білорусів (2521 особа) трохи менше половини (1139 осіб) засвідчили, що рідною мовою для них є білоруська. Найбільшої мовної асиміляції зазнали євреї. Адже із 2639 євреїв області в 1989 році тільки для 663 осіб рідною мовою була мова ідиш, для 1307 – російська, а для 365 – українська мова. Так само й для нечисельної чеської національної меншини. Із 516 чехів рідною чеську мову визнали тільки 179 людей². Зазначені дані засвідчують труднощі певних спільнот у збереженні етноіден-

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

тичності та примордіальну сутність етносів, опірність асиміляційним процесам та русифікації, що насаджувалася серед українців та національних меншин краю.

Упродовж 1989–2001 років наявна кількість постійного населення області зростала. Якщо в 1989 році вона становила 1252,3 тис. осіб, то на початку 2001 року – 1282 тис. Дещо зросла чисельність сільського (737,3 тис. осіб у 1989 році і 782,9 тис. осіб у 2001 році) і зменшилася кількість міського населення (515 тис. осіб і 499,1 тис. осіб)³. Цьому сприяла відносно висока народжуваність у сільській місцевості краю, а також приплив іммігрантів з інших регіонів України та держав колишнього СРСР.

Проте зростання чисельності населення Закарпаття відбувалося нерівномірно. Якщо розглянути динаміку цього процесу в розрізі міст і районів області, то простежуються відповідні диспропорції. В абсолютних числах зросла кількість населення м. Ужгорода та м. Мукачєвого, Виноградівського, Іршавського, Рахівського, Свалявського, Тячівського, Хустського районів. Відносно повільно зростала чисельність населення в Ужгородському, Перечинському, Міжгірському районах. Зменшилася кількість населення Великоберезнянського, Воловецького та Мукачівського районів, у Берегівському районі за вказаний період – із 85,7 тис. осіб до 82,6 тис. Це відбувалося переважно за рахунок від'ємного міграційного сальдо, тобто переважання еміграційних потоків над імміграційними⁴.

Статистичні дані засвідчують, що з 1994 року міграційна активність охопила всі національні спільноти краю. З одного боку, чисельність українського населення збільшувалася за рахунок природного приросту в сільській місцевості та емігрантів-українців з інших регіонів України та країн СНД. З другого, – зменшувалося постійне число українців унаслідок трудової еміграції та виїзду на постійне місце проживання за кордон.

Михайло Зан

Прикметним стало «етнічне обличчя» еміграції. Зокрема, дані статистики ілюструють високі показники еміграції угорців в Угорщину, євреїв в Ізраїль та США, німців у Німеччину, росіян у Російську Федерацію. Так, у 1995 році з-поміж усіх емігрантів у Російську Федерацію емігрувало 85,6 % росіян, в Угорщину – 85,4 % угорців, у Німеччину – 86,4 % німців, в Ізраїль – 79,7 % євреїв. Водночас із 54 румунів краю жоден не емігрував у Румунію. З-поміж прибулих у 1995 році в Закарпаття відсоток українців становив 62 %, росіян – 23,7 %, угорців – 2,6 %, румунів – 2,4 %, словаків – 0,6 %. Характерно, що частка іммігрантів, які народилися безпосередньо в Україні, становила 71,2 %⁵. Це дає підстави стверджувати про своєрідний паритет етнічного фактора та соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків Закарпаття. Утім, у другій половині 1990-х років етнічна еміграція перестала домінувати. Збільшилися потоки емігрантів-заробітчан та виїзд населення, переважно етнічних українців, на постійне місце проживання за кордон.

Окремим важливим аспектом вивчення етнодемографічних процесів є аналіз міжетнічних шлюбів на Закарпатті. Деякі дослідники відмічали зближення народів у краї і те, що «кожна третя закарпатська сім'я» об'єднує представників різних національностей⁶. Проведений нами аналіз статистичних даних міжетнічних шлюбів методами математичних розрахунків переконливо засвідчує традиційну ендогамність українців, румунів, угорців та циган Закарпаття. У сільській місцевості вона сягала більше 95 %. Водночас у містах області вона порушується навіть серед українців та угорців. Через міське дисперсне проживання дві третини шлюбів росіяни, білоруси, словаки, євреї та німці укладали з українцями⁷.

Загалом статистичні матеріали свідчать про тенденцію зменшення укладення шлюбів та збільшення кількості роз-

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

лучень упродовж досліджуваного періоду. Зменшення темпів природного приросту населення Закарпаття із другої половини 1990-х років та зростання еміграційних потоків стали основними причинами незначного збільшення чисельності населення Закарпатської області станом на 2001 рік. Результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року засвідчили проживання в краї 1258,3 тис. осіб. З них 466 тис. – жителі міст, а 792,3 тис. проживають у сільській місцевості. За цим показником Закарпаття має найбільший відсоток сільського населення в Україні – 63 % (у цілому по державі кількість селян становить 33 %)⁸. Значною мірою це спричинили еміграційні процеси в середовищі українців та національних меншин області.

Аналіз даних перепису населення 2001 року засвідчує, що із 1254,6 тис. осіб постійного населення краю українцями є 1010,1 тис. (80,5 %); угорцями – 151,5 тис. (12,1 %); румунами – 32,1 тис. (2,6 %); росіянами – 31,0 тис. (2,5 %); циганами – 14,0 тис. (1,1 %); словаками – 5,6 тис. (0,5 %); німцями – 3,5 тис. (0,3 %); білорусами – 1,5 тис. (0,1 %); євреями – 565 людей (0,04 %). У сукупності тільки українці, угорці та румуни краю становлять 95,1 % населення області, а дев'ять вищеназваних етнонаціональних спільнот Закарпаття – 99,6 % постійного населення⁹.

Поділ жителів регіону за національним та мовним критеріями, згідно з переписом 2001 року, ілюструє збільшення переписних граф-національностей. Якщо в 1989 році їх було 76, то в 2001 році – 87. По-перше, з'явилася група із 286 осіб, які не вказали своєї національності (етнічне походження). Тобто наочною є ілюстрація явища етнічної маргінальності¹⁰. По-друге, зникли одні нечисленні національності та з'явилися інші. Так, результати перепису 2001 року, порівняно із 1989 роком, не виявили карачаївців, агулів, каракалпаків, лаків, ногайців, евенків, негідальців, курдів, халха-монголів. Натомість у поділі за націо-

Михайло Зан

нальністю з'явилися араби (23 особи), ассирійці (12 осіб), серби й фіни (по 9 осіб), афганці (7 осіб), аварці (6 осіб), американці (5 осіб), англійці (4 особи), тати, хакаси й австрійці (по 3 особи), абазини, голландці та кубинці (по 2 особи), цахури, уйгури, рутульці, іспанці та албанці (по 1 особі).

У більшості районів області переважає українське населення. Кількість українців у Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах наближена до 99 %. У Великоберезнянському, Перечинському, Хустському та Свалявському районах – у межах 95 % – 96 %. У Мукачівському, Рахівському, Тячівському – близько 84 %. У Виноградівському районі частка українців становить 71,4 %, в Ужгородському – 58,4 %. Тільки в Берегівському районі українці становлять меншість – 18,8 %¹¹. Отже, перепис підтвердив тенденцію зростання питомої ваги українців в етнопонаціональній структурі Закарпаття.

Порівняно із 1989 роком, унаслідок еміграційних потоків на 4,2 тис. осіб зменшилася чисельність угорського населення краю. Утім, угорці представляють компактні ареали проживання, про що зазначалося вище. Угорська національна меншина представляє переважну більшість у Берегівському районі (76,1 %); в Ужгородському районі угорці становлять 33,4 %; у Виноградівському – 26,2 %. Перепис 2001 року засвідчив тенденцію до зменшення кількості угорського населення в м. Березовому. Якщо в 1989 році угорці становили переважну більшість (50,8 %), то в 2001 році – відносну більшість (48,1 %), як і українці (38,9 %). Частка угорців зменшилася в Ужгороді та Хусті.

Унаслідок компактного проживання в Тячівському й Рахівському районах, укладання ендогамних шлюбів, відсутності еміграції та проявів реідентифікації серед молдован краю чисельно збільшилося румунське населення. Якщо перепис 1989 року зафіксував 29485 румунів, то в 2001 році їх кількість

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

склала 32 152 особи. Таким чином, румунська національна меншіна краю справедливо посіла третє місце в етнонаціональній структурі населення. У Тячівському районі проживало 21,3 тис. румунів, що становило 66,1 % усього румунського населення області. У Рахівському районі мешкало 10,5 тис. осіб. Це 32,7 % усіх румунів області. В інших районах та містах краю румуни представляють нечисленні групи.

Росіяни жили переважно в містах Закарпаття. Так, у 2001 році з усього російського населення області (30 993 особи) в Ужгороді проживало 11 106 осіб; у Мукачевому – 7326 осіб; у Береговому – 1445 осіб; у Хусті – 1165 осіб. Зазвичай міське населення представляють білоруси та євреї краю¹². Цигани дисперсно проживали в містах краю та низинних районах: Ужгородському, Берегівському, Мукачівському, Виноградівському; словаки – у м. Ужгороді та Ужгородському, Великоберезнянському, Перечинському, Свалявському, Іршавському, Мукачівському районах.

Окремої уваги потребує оцінка результатів перепису 2001 року щодо кількості німців Закарпаття. Перепис засвідчив її зростання на 112 осіб. Отже, перший Усеукраїнський перепис зафіксував своєрідний парадокс – зростання чисельності етнічної групи, усередині якої протягом досліджуваного періоду відбувалися еміграційні процеси, виїзд на постійне місце проживання в Німеччину. На нашу думку, таке status quo зумовлене фактором ситуативної етноідентичності, «вигідності» німецької самоідентифікації представникам етнічно змішаних шлюбів, предками яких були німці. Через активізацію роботи німецьких національно-культурних товариств та релігійних громад краю такий етноідентифікаційний вибір сприяє поживленню зв'язків із Німеччиною, певним економічним вигодам тощо.

Михайло Зан

На фоні активної діяльності товариств парадоксом іншого плану є зменшення в області чисельності словаків і циган. Ситуація, на наш погляд, пояснюється мовною асиміляцією представників словацької та циганської меншин Закарпаття. Більшість циган краю (62,4 %) визнають своєю рідною мовою угорську. Тільки спеціальні етносоціологічні дослідження, як це відбулося після 1989 року, зможуть реально зафіксувати соціальні параметри життєдіяльності циганської спільноти. Адже близько третини мешканців регіону вказали на українське або угорське етнічне походження, мотивуючи це тим, що рідною мовою для них є українська. Серед словаків Закарпаття також простежується мовна асиміляція. Для 41,6 % словаків рідною мовою є українська, а 11,3 % визнають рідною угорську мову. Статистичні розрахунки даних перепису населення 2001 року ілюструють русифікацію білорусів (43,3 %), євреїв (46,4 %), татар (57,9 %), вірмен (30,8 %); українізацію німців (39,6 %), поляків (52,7 %), чехів (48,1 %), болгар (63,4 %). Рідномовна ідентичність притаманна українцям (99,2 %), румунам (99,1 %), угорцям (97,1 %) та росіянам (91,7 %) регіону¹³.

Перепис населення 2001 року вперше зафіксував наявність субетнічних або етнографічних складових українського етносу. На Закарпатті зафіксували групу русинів (10090 осіб), гуцулів (83 особи), бойків (25 осіб) та лемків (3 особи). Географія розселення русинської групи неоднозначна. Зауважимо, що 43 % жителів, які визнали себе русинами, мешкають у містах Ужгороді та Мукачевому, 30 % – у Свалявському районі¹⁴. У зв'язку із цим можна погодитися з висновком дослідника М. Дністрянського про відсутність об'єктивних підстав та реальної небезпеки етнічної сецесії на Закарпатті¹⁵. Водночас саме проблема політизації русинського руху в області впродовж останніх двох десятиліть визначала головні вектори етнополітичних процесів краю.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

Етнополітичні процеси. Початок 1990 року ознаменований виходом на етнополітичну арену відродженого русинського руху. 17 лютого 1990 року в Ужгороді було скликано установчу конференцію, на яку прибуло 324 делегати та 87 запрошених. Учасники конференції одногolosно вирішили створити обласне культурно-освітнє товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації. Уже станом на 17 лютого було сформовано п'ять первинних громадських осередків організації – Ужгородську міську (імені М. Лучкая), Мукачівську районну (імені О. Митрака), Свалявську районну (імені Ю. Гуци), Берегівську районну (імені О. Духновича) і Рахівську районну організації. Головою товариства став архітектор М. Томчаній, заступниками – Б. Сливка і М. Михальова. Правління було затверджено в складі 33 осіб¹⁶.

Наступного дня (18 лютого) необхідну документацію на реєстрацію товариства було подано на ім'я голови Закарпатської обласної ради народних депутатів М. Мальованика. 20 лютого виконком обласної ради народних депутатів вирішив зареєструвати Статут товариства. У цьому документі чітко зазначено, що «Товариство є культурно-громадською організацією [...]». Метою Товариства є консолідація всіх русинів, що проживають в Карпатському регіоні та за його межами». Серед завдань, які ставило перед собою товариство – відродження історії, культури, звичаїв русинів; «право на рідну мову для всього населення Закарпаття»; «створення при УжДУ науково-методичного центру, бібліотеки, літературного та історико-етнографічного фонду русиністики»¹⁷.

У першому обнародованому документі «Звернення до населення Закарпатської області» йшлося про окремішність русинського народу, який не є частиною жодного східнослов'янського етносу. Однак уже другий програмний документ товариства від 29 вересня 1990 року («Декларація Товариства карпатських ру-

Михайло Зан

синів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки») претендував на політичні цілі¹⁸. Як відзначав В. Сурнін, така ідея «була схвально зустрінута місцевою партійною та радянською елітою. Вона імпонувала їй тим, що обіцяла нові привілеї та значно більші владні можливості»¹⁹. Тому облвиконком ради народних депутатів не поспішав приймати будь-які рішення з приводу діяльності товариства впродовж 1990 року.

Обласна еліта в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру виборювала дедалі ширші елементи самоврядування. 19 червня 1990 року було прийнято протокольне рішення «Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування». В оригіналі документа увагу зосереджено на такому тексті: «всю сукупність питань, що безпосередньо торкаються забезпечення життєдіяльності населення, повинні вирішуватись на місцях»; «народногосподарські потреби Закарпатської області фінансуються за рахунок доходів, формуються на її території»²⁰. У рішенні облвиконкому від 18 вересня вказувалося (із підкресленням в оригіналі документа), що «інші області, не чекаючи рішень згори, реалізують права по захисту населення, формуванню прямих зв'язків на постачання ресурсів, вишукують додаткові джерела фінансових надходжень для покриття бюджетних видатків»²¹.

Задля культивування ідеї окремішності краю просувалися своєрідні PR-технології того часу. 30 травня 1990 року на II сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів було прийнято рішення «Про введення на території Закарпатської області середньоевропейського часу», згідно з яким, у ніч із 1-го на 2-ге вересня 1990 року о другій годині за московським часом на території області запровадили порядок обчислення часу відповідно до першого часового поясу. Рішення було чинним до березня 1992 року, коли встановили єдиний облік часу – київський²².

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

Враховуючи охарактеризований вище напрям співпраці обласної влади з політичними русинами, стає зрозумілим, чому тільки 14 січня 1991 року було сформовано робочу групу з вивчення правомірності питань, поставлених у «Декларації» товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань. У лютому 1991 року на сторінках «Закарпатської правди» з'явилася заява сімнадцяти діячів науки, культури та мистецтва Києва (вихідців із Закарпаття), де засуджувалися автономістські амбіції русинського товариства²³. У висновках робочої групи облвиконкому, зокрема, зазначалося, що «русини Закарпаття, як субетнос, є частиною української нації, із своїми етнічними особливостями»²⁴.

В умовах становлення української державності та усунення партійної вертикалі, послаблення впливу республіканського центру особливо актуальними для обласного керівництва стали настанови товариства карпатських русинів щодо автономного статусу області. Отже, епіцентр етнополітичної арени краю 1991 року зосередився в стінах зали засідань обласної ради народних депутатів. На VII позачерговій сесії обласної ради 27 вересня 1991 року звучало таке: «Нас просто приєднали, я думаю, що нам треба, щоб автономія була наша і за неї треба боротися»²⁵. На сесії почалися взаємні звинувачення з боку головуючого М. Волощука і представників «Демократичної платформи». Зокрема, представники демократичного блоку обласної ради вказували на протиріччя, коли головуючий говорив про галицьких емісарів і не звертав уваги на московських та київських. Депутат І. Лутак порівнював потенційність міжнаціональних конфліктів у краї з подібною ситуацією в Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджані²⁶.

Через протиріччя між прихильниками автономного статусу краю та представниками націонал-патріотичного блоку, які ви-

Михайло Зан

ступали за соборність української держави, етнополітична ситуація стала критичною. Закарпатська обласна організація НРУ разом з іншими українськими політичними партіями та громадськими об'єднаннями організували біля будинку Народної ради мітинг, домоглися трансляції роботи сесії 27 вересня на площі Леніна. Група мітингувальників ставила намети на площі перед Народною радою. Серед голодуючих були депутати різних рівнів та активісти обласних демократичних організацій, студенти. На 1 жовтня їхня кількість становила 17 осіб. Головними вимогами голодуючих були: відставка М. Волощука та обласної ради, створення спеціальної комісії щодо дій службовців під час перевороту 19–23 серпня 1991 року. Ця акція стала однією з причин звільнення з посади голови обласної ради і облвиконкому М. Волощука.

Після цього з боку прихильників русинства було заявлено різкі сепаратистські тези. Зокрема, депутат В. Жупан зачитав заяву групи робітників, інженерно-технічних працівників Ужгорода, де йшлося про «так звані десанти за перевалом»; бо «на своїй рідній землі розберемось самі без їх наскоків та їх повчань»²⁷. Професор УжДУ І. Туряниця звинуватив депутатів у протиборстві, а не відстоюванні інтересів народу. Член виконкому товариства карпатських русинів І. Калабішка заявив, що «русини є, були і будуть!». Депутат І. Гузинець зачитав телеграми з Великого Бичкова, Ільниці, Мукачєвого, Іршави, Сваляви, Тячева за автономію й повернення національності «русин»²⁸.

Отже, виник спротив постпартійної номенклатури, яка мобілізувала населення краю, вдало використовуючи регіональний патріотизм закарпатців. Так, 1 вересня в м. Мукачєвому відбувся мітинг товариства карпатських русинів «по питанню національного відродження русинського народу і відновлення статусу Підкарпатського краю». На цьому мітингові вказувалося, що

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

тоталітарний режим утвердив «політику денационалізації корінного населення русинів і їх неправомірну українізацію». Мовилося й про «тенденцію духовного закріпачення русинського народу». Мітингувальники повідомляли, що в разі зняття питання про автономний статус Закарпаття (під тиском голодуючих на площі) «ми також оголосимо безстрокове політичне голодування»²⁹. На сторінках газети «Новини Закарпаття» публікували проекти декларації про проголошення Закарпаття автономним краєм: «Спираючись на традиції, самобутність, невід'ємне право на одвічне прагнення багатонаціонального населення Закарпаття до самовизначення [...] проголосити область автономною в складі України»³⁰.

У цих умовах продовжували створювати нові організації русинського спрямування (Товариство православних Закарпаття імені Кирила і Мефодія, Асоціація неірадикальних демократів). У резолюції Установчого конгресу Демократичної ліги національностей Закарпаття від 27 жовтня 1991 року зазначалося про перспективність автономного статусу області через «зростаючі вимоги трудових колективів, національно-культурних товариств, громадських організацій, політичних угруповань, депутатів»³¹. Ця організація об'єднувала національно-культурні товариства угорців (Ш. Фодо), словаків (Й. Горват), німців (Е. Кайнц), циган (А. Адам), русинів (В. Сочка), що фактично означало солідарність представників еліти національних меншин краю, за винятком румунів, у домаганні обласною владою «особливого статусу».

Ситуація дещо змінилась із початком підготовки до президентських виборів. На VIII позачерговій сесії 20 листопада 1991 року дискутувалося формулювання статусу Закарпаття в тексті бюлетеня для голосування. Депутат І. Грицак запропонував замінити слово «автономія» на «самоврядна адміністратив-

Михайло Зан

на територія», як і було рекомендовано на зустрічі з кандидатом у Президенти Л. Кравчуком. Зауважимо, що пропонували різні формулювання: «спеціальна самоврядна територія», «спеціальна автономна самоврядна територія», «самоврядна автономна територія», «спеціальна самоврядна територія Закарпаття». Після дискусії з цього приводу було ухвалено рішення «Про зміни в тексті бюлетеня для голосування на обласному референдумі 1 грудня 1991 р.». Таким чином, текст (пункт 3 рішення від 31 жовтня) було сформульовано так: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало з закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?»³².

Результати голосування засвідчили переконливу орієнтацію краян на українську державність. За незалежність України проголосувало 90,13 % виборців, а 60 % віддали свій голос за першого Президента України Л. Кравчука. Переважна більшість (78 %) висловилися за статус Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території. Утім, у голосуванні не брало участі 145 040 виборців, а близько 129 000 виступили проти, недійсними виявилися понад 25 000 бюлетенів. 78 % – це досить умовне число, насправді це трохи більше 60 % їх виборців (847 364 особи). Ці результати стали основним мотивом домагання обласним керівництвом внесення змін і доповнень до Конституції України. Було створено робочу комісію облвиконкому (під керівництвом новообраного голови обласної ради й виконкому М. Країла), а згодом і «тимчасову творчу групу» (під керівництвом С. Устича) для підготовки проекту Закону «Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття»³³. Водночас зауважимо, що 81,4 % (43 482 особи) населення Берегівського району віддали голоси за ідею створення

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

угорського автономного округу, проти – 7842 особи із 53 442 виборців, які взяли участь у голосуванні. Отже, поряд із русинським на порядку денному був угорський локальний сепаратизм.

У громадському середовищі Закарпаття за таких обставин відбувся розкол на два суспільно-політичні табори. Так, починаючи з березня 1992 року почала діяти Українська народна рада Закарпаття, до складу якої входили обласні осередки НРУ, УРП, ДемПУ, обласна організація товариства української мови «Просвіта», крайова «Просвіта», товариство політв'язнів і репресованих та спілка майстрів народного мистецтва Закарпаття. Ця організація рішуче виступала проти сепаратистських дій обласної влади та русинських лідерів. Головним її опонентом була Демократична ліга національностей Закарпаття, до якої входили Товариство угорської культури Закарпаття, словацьке національно-культурне товариство ім. Л. Штура, товариство німців краю «Відродження», товариство євреїв області «Менора», «Русский Дом», «Рома» та товариство підкарпатських русинів³⁴. У березні 1992 року було створено сепаратистську Підкарпатську республіканську партію, яку очолив В. Заяць. У 1993 році в умовах суспільно-політичного протистояння обласна влада ініціювала рішення про надання Закарпатській області статусу спеціальної (вільної) економічної зони. Водночас 15 травня 1993 року в Мукачевому було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з професором І. Туряницею, до якого ввійшли й громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 року. Обласна влада в цих умовах спробувала дистанціюватися від політичного сепаратизму, який пропагували окремі лідери русинського руху³⁵. Діяльність Тимчасового уря-

Михайло Зан

ду підтримали словацьке та російське національно-культурні товариства, Асоціація демократів Закарпаття, «Народна рада громадянської злагоди», «Громадянський конгрес України». Угорське телебачення 13 серпня 1993 року «рекламувало» міністрів «Тимчасового уряду» та лідера І. Турянцю. Угорська преса активно мусувала ідею автономії Карпатського євро регіону та політичного русинства. До підтримки автономістських домагань 11 червня 1993 року вдалося й оргбюро Закарпатського відділення Союзу комуністів³⁶.

У жовтні 1993 року голова облради Д. Дорчинець опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 року сесії обласної ради для проголошення самоврядності, однак унаслідок спротиву демократичних організацій та обговорення у ВРУ питання ВЕЗ сесію не було скликано. Наростання невдоволення діяльністю Президента та ВРУ, проведення дострокових виборів до ВРУ, обрання Президентом Л. Кучми в 1994 році були об'єктивними чинниками державотворчого процесу України. Отже, загальноукраїнські політичні процеси дещо загальмували нестабільну етнополітичну ситуацію на Закарпатті.

У вересні 1994 року за депутатським поданням Є. Жупана на сесії Закарпатської обласної ради було розглянуто питання про статус автономії краю. У підготовленій «Заяві про включення в порядок денний питання про статус автономії нашого краю» констатувалося проголошення Підкарпатської автономної республіки та в її складі – Берегівського національно-культурного округу. Обласну раду запропонували перейменувати на парламент Підкарпатської автономної республіки у складі України³⁷.

Поступ власне русинства на Закарпатті вже в 1996 році зайшов у глухий кут. У серпні 1996 року в м. Пряшеві (Словаччина) Світова рада русинів висловила недовіру І. Турянці, як «провокатору в русинському русі». 29 березня 1997 року в м. Мука-

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

чевому на позачерговій конференції товариства підкарпатських русинів І. Туряницю було позбавлено усіх прав та повноважень. Доповідачі звинувачували його у привласненні оргтехніки та коштів, зволіканні із перереєстрацією товариства. Було обрано нове Правління та делегатів на IV Світовий конгрес русинів у м. Будапешті. Співголовами стали І. Талабішка, Л. Лецович та І. Петровці³⁸.

18 квітня 1997 року товариство було перереєстровано належним чином і отримало офіційну назву «Общество подкарпатських русинів». Метою товариства є «консолідація всіх русинів, що проживають на Закарпатті та за його межами, на русинське етнокультурне відродження»³⁹. Ця організація оголосила чітку етнокультурну орієнтацію на плекання традицій корінного населення краю. Зокрема, уже тоді члени товариства здійснювали підготовку до фестивалю русинської культури «Червена Ружа», присвяченого 1100-річчю м. Мукачєвого. Водночас у м. Ужгороді 4 квітня 1997 року відбулася конференція прихильників І. Туряниці, які підтвердили його повноваження. 20 серпня вони зареєстрували організацію «Общество карпатських русинів», серед завдань якого було «перетворення сучасного Закарпаття в екологічно чисту, демілітаризовану заповідну зону». Головна мета – офіційне визнання русинської національності в Україні. Показово, що символікою товариства стало полотнище із синьо-біло-червоних смуг⁴⁰. Виникло Русинське науково-освітнє товариство, яке здійснювало науково-пошукову й видавничу роботу (голова – М. Макара)⁴¹.

Однак вимоги політичного русинства продовжували лунати на форумах громадськості, акціях русинських товариств. Так, на Форумі громадськості Закарпаття 23 січня 1999 року звучали заклики прийняти «врешті-решт» статус спеціальної самоврядної адміністративної території та забезпечити відновлення

Михайло Зан

національності «русин». Продовжувалася також робота щодо привернення уваги світової громадськості до русинства на Закарпатті. 24–27 червня 1999 року в м. Ужгороді відбувся V Світовий конгрес русинів. Основний лейтмотив виступів на зібранні та в прийнятому «Зверненні V Світового Конгресу русинів до органів державної влади» – визнання русинської національності, внесення «русинів» до офіційного переліку національностей, припинення інформаційного блокування русинства, низка культурних заходів⁴².

У липні 1999 року, вже після проведення конгресу, з'явилася чергова «депеша» до вищого керівництва іноземних держав. Це був лист Президенту Чехії В. Гавелу від «председателя Республиканской Партии Подкарпатской Руси» С. Ача. У листі, написаному російською мовою, знову піддавалася сумніву належність краю до України. Адресант твердив про «військове становище» Закарпаття та пропонував вибір: «якщо Підкарпатська Русь не возз'єднається із Чехією, то допоможіть [пан В. Гавел. – М. З.] русинському народу добитись незалежності від України»⁴³. В обласній пресі цей факт справедливо оцінювався як засіб окремих представників політичного русинства домогтися визнання та фінансування.

Упродовж 1999–2001 років агітація русинських товариств розгорнулася й завдяки проведенню 5–14 грудня 2001 року Всеукраїнського перепису населення. Основні аргументи висвітлювали газети «Подкарпатська Русь» та «Християнська родина». Представники русинських товариств поширювали також листівки та календарі на 2002 рік із закликом «Запишися русином!» На цей заклик відгукнулися 10090 закарпатців, що становить менше 1 % населення краю. Водночас русинські національно-культурні товариства заявили про 150 тис. громадян, які визнали себе русинами, а половина з них отримали відповідні посвідчення.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

Після постпереписного (2001) та поствиборчого періоду (2002 р. – парламентські та 2004–2005 рр. – президентські вибори) на Закарпатті знову відбулася активізація русинського руху. У цей час лідером закарпатських русинів став священник о. Дмитрій Сидор (голова організації «Сойм підкарпатських русинів»). Деякі експерти зазначають, що в цей час русинський рух явно підпадає під вплив Москви. Про це свідчать конференції та створення організацій-земляцтв у Російській Федерації, участь проросійських організацій у русинських акціях, що відбувалися в Мукачевому та Ужгороді.

7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада народних депутатів визнала національність «русин» на теренах краю. У кінці 2007 року в Мукачевому на засіданні Сойму було ухвалено декларацію з вимогою незалежності. Уже через рік, 25 жовтня 2008 року, Другий європейський конгрес русинів у Мукачевому ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності». Громадськість дізналася про діяльність «тіньового русинського уряду», очолюваного П. Гецьком.

25 квітня 2009 року в м. Пардубіце (Чеська Республіка) перший світовий конгрес підкарпатських русинів прийняв рішення про створення 1 грудня 2009 року республіки Підкарпатська Русь зі столицею в Мукачевому або Ужгороді. Цю ідею разом із прийняттям Конституції 1 травня 2009 року мав затвердити Європейський конгрес в Ужгороді. Однак цього не відбулося. Один із лідерів сучасного русинства на Закарпатті М. Староста відмежовується від сепаратистських лозунгів Д. Сидора та П. Гецька і констатує нагальність створення Ліги Націй Закарпаття, де русини будуть представлені поряд із представниками інших етнічних спільнот краю та вироблять єдину суспільно-політичну стратегію розвитку Закарпаття⁴⁴. Отже, русинський

Михайло Зан

рух у краї залишається латентним дестабілізаційним фактором української етнополітики початку ХХІ ст.

Етнокультурні процеси. Уже в рамках трансформаційного етапу 1989–1991 років визрівала проблема стимулювання розвитку рідної мови українців. Кінець 1989 року позначений активним упровадженням у життя Закону УРСР «Про мови в Українській РСР». В області було створено комісію з розроблення плану впровадження в регіоні цього закону. Крім сприяння розвитку української мови, уже в кінці 1989 року було затверджено склад чотирнадцяти цільових робочих груп з розроблення комплексної програми розвитку української національної культури в області на період до 2005 року. Групи охоплювали весь спектр плекання національної культури – мова, освіта, музика, кіно, образотворче мистецтво, екологічне виховання. Так, професор П. Чучка очолив робочу групу з розширення сфери застосування української мови та інших національних мов; голова обласної організації Товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами Ю. Джурджа – групу сприяння розвиткові та пропаганді української національної культури за межами УРСР⁴⁵.

Створювали різнопланові національно-патріотичні громадські об'єднання. На початковому етапі активну позицію щодо впровадження української мови на всіх рівнях займала обласна організація товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта» та її лідер професор УжДУ П. Чучка. Обласне відділення республіканського товариства «Україна» було засновано в лютому 1991 року. У грудні 1991 року створено обласну організацію Союзу українок – «...добровільну, громадсько-просвітницьку, позапартійну і позаконфесійну організацію, яка є спадкоємницею традицій Союзу українок, що діяв на Україні з 1917 року, на Закарпатті – в 20–30-х роках»⁴⁶. Союз українок очолила О. Га-

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

нич, заступником стала Н. Вигодованець, головою секретаріату – Г. Божук. Було організовано широку мережу Союзу українок по області (Ужгородська та Мукачівська міські, Свалявська рай- міська, Хустська, Тячівська міськрайонні, Перечинська, Велико- березнянська, Іршавська, Міжгірська районні, Ясінянська та Тер- ресвянська сільські, Ужгородська університетська та об'єднання «Патент»). Поступово впровадження українського слова ставало практичною справою, насамперед у культурно-освітній сфері, у засобах масової інформації краю, видавничій діяльності тощо.

Однак існували й певні труднощі. У таких умовах патріотич- ну позицію каталізатора державотворчих процесів в етномов- ній сфері зайняли українські громадські організації краю, об- ласні осередки політичних партій. Зокрема, лідери товариств об'єднаних в УНРЗ (Ю. Балега, П. Чучка, В. Худанич, С. Боби- нець, Н. Вигодованець, О. Борець, С. Біляк, І. Чендей, М. Вегеш та ін.) виступили із заявою «Про антиукраїнську кампанію та мовну політику на Закарпатському державному радіотелебачен- ні». Вони стверджували, що на 78 % українського населення краю відведено тільки 54 % ефірного часу, тоді як на 12 % угор- ців – 33,3 %. Крім цього, в угорських засобах масової інформації українське населення продовжують називати русинами, а об- ласть – Підкарпаттям. У заяві УНРЗ вказувалися факти пору- шення Закону про мови на обласному телебаченні: «Під вигля- дом “народної мови” ці “артисти”, що удають із себе підпилих кумів щотижня по кілька разів виходять у дуже дорогий ефір із вульгарними побрехеньками і управляються в тому, хто гірше перекрутить українську мову». Представники УНРЗ вимагали припинити відкриту українофобію, розподілити ефірний час відповідно до відсотків етнонаціональної структури краю, За- карпатській облдержадміністрації відмовитися від підтримки політичних русинів та угорських сепаратистів⁴⁷.

Михайло Зан

Попри деякі проблеми, традиційним у краї стало святкування річниці дня народження Т. Шевченка. Темами літературно-мистецьких вечорів, дитячих ранків, вечорів поезії були «Тарасові вінок», «В сім'ї вольній, новій», «Земний уклін тобі, Кобзарю» (до 186-ї річниці). Постійно влаштовували театралізовані свята української культури «Народні джерела», пісенний фестиваль «Вечори над Латорицею», конкурси ім. М. Машкіна, гуцульські фестивалі на Рахівщині, фестивалі народної творчості «Карпатські візерунки», «Музичне сузір'я Закарпаття»⁴⁸.

Координуючу позицію щодо збереження та систематизації народної творчості займав обласний Будинок (згодом – Центр) народної творчості. У 1997 році було створено експериментальну науково-творчу лабораторію (філія Українського центру культурних досліджень) під головуванням В. Кобалю. Співробітники лабораторії, серед яких фольклорист І. Хланта, збирали, вивчали та публікували народно-поетичну творчість. Так, вийшли друком книги «Рости терен, рости...» (народні пісні із с. Арданове Іршавського р-ну), «Через плін років...» (портрети відомих митців краю) і «Вчора була неділенька» (тексти та мелодії пісень), підготовлено до друку ще низку видань живого народного фольклору. Важливо, що дослідники в складних умовах модернізації українського суспільства зуміли виявити обдарованих інформаторів у селах Закарпаття.

Періодичне проведення фестивалів русинської культури «Червена ружа» обласним «Товариством подкарпатських русинів», на наш погляд, також потрібно розцінювати як етнокультурний розвиток закарпатських українців. Адже на святах виконували пісні живою народною мовою, утверджуючи континуїтет етнічної традиції. У 1995 році було проведено перше свято русинської культури «Червена ружа»⁴⁹.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

У музейних установах краю повсюдно було організовано експозиційні комплекси, що висвітлювали шлях до незалежності України. В обласному краєзнавчому музеї розширили експозицію «До тебе, мати Україно». У клубно-бібліотечних установах краю проводили літературно-музичні тематичні вечори, диспути, читацькі конференції на теми «Є така держава – Україна!», «Для всіх одна – єдина наша Україна», «Що дала нам незалежність?», «Духовні скарби України», «Живи, Україно, для краси, для сили, для правди, для волі». З листопада 2000 року по травень 2001-го в області організовували заходи за програмою Другого Всеукраїнського огляду народної творчості до 10-ї річниці незалежності.

Зауважимо також роль українського музично-драматичного театру в м. Ужгороді. За роки творчої діяльності колективом було поставлено більше 450 вистав світової, сучасної та класичної української драматургії. У колективі працювали два народні артисти України, чотири заслужені артисти України, один заслужений працівник культури України. В обласній філармонії функціонували Закарпатський народний хор, камерний оркестр, ансамбль «Гармонія», які виконували закарпатський фольклор, твори українських композиторів. До штату філармонії входили три народні артисти України, один заслужений діяч мистецтв та десять заслужених артистів України. Потрібно вказати на роботу камерного хору «Кантус» управління культури ОДА. В умовах української державності він пропагував вокально-хорове мистецтво на Україні та за кордоном. Колектив створив близько 50-ти концертних програм. Концертними програмами за досліджуваний період радували народні артисти України І. Попович, С. Гіга, Н. Копча та ін.

З кожним роком помітно зростає кількість шкіл з українською мовою викладання. У 2001 році з 708 шкіл області в 580 школах навчання велось українською мовою, у 27 – укра-

Михайло Зан

їнсько-угорською, в одній – українсько-російсько-угорською, у 14 – українсько-російською, в одній – українсько-російсько-румунською, у двох – українсько-словацькою; у восьми гімназіях та трьох ліцеях учні також отримували освіту українською мовою⁵⁰. Це має особливе значення з погляду вдосконалення української системи шкільництва області.

Розглядаючи питання етнокультурного розвитку українців Закарпаття, зауважимо важливий елемент відродження історичної пам'яті істориками, письменниками, суспільно-громадськими діячами краю. Фактично протягом 90-х років ХХ ст. було повернуто із забуття ім'я президента Карпатської України Августина Волошина (осінь 1938 року – весна 1939-го). До цього значною мірою спричинились творчі потуги істориків М. Вегеша, О. Довганича, В. Худанича та ін. Слід зазначити, що крім низки окремих наукових видань, ученими на сторінках періодики області висвітлено тріумф і трагедію тих подій, що мало виняткове освітньо-виховне значення. Міжвоєнний період в історії досліджено вченими І. Гранчаком, І. Ліхтеєм, В. Керецманом, М. Палінчаком, В. Лемаком, П. Ференцом, М. Токарем та ін. Гортиську окупацію та її наслідки висвітлено в працях О. Довганича та Р. Офіцинського. Проблему сталінського режиму, репресивні акції щодо закарпатців, їхні долі протягом тривалого часу скрупульозно досліджували в межах підготовки книги «Реабілітовані історією» відомі історики І. Хланта та О. Довганич. Народознавча тематика Закарпаття стала предметом наукових і науково-популярних студій М. Тиводара, І. Сенька, І. Хланти, Ю. Чорі та ін. Вони активно висвітлювали результати власних студій та багатий етнографічний скарб українства краю через засоби масової інформації.

Важливою подією стало видання двох томів праці «Нариси історії Закарпаття» (1993, 1995), посібників з історії краю В. Ола-

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

шина, Ю. Мудри. Виняткового значення набула популяризація Д. Данилюком історії Закарпаття, імен видатних діячів – вихідців із цього регіону. Результат його роботи – видані окремі монографії, сотні наукових та науково-популярних статей, участь у науково-практичних конференціях, підготовка молодого змiни. Праці закарпатських дослідників (І. Хланти, В. Гомоная, І. Попа та ін.) стали надбаннями у справі збереження та примноження крайової етнокультурної спадщини.

Чільне місце в організації науково-пошукової роботи краєзнавчого плану посів НДІ карпатознавства УжНУ. За дев'ять років роботи (1992–2001) інститут зосередив значний науковий потенціал; видання тринадцяти тематичних випусків збірника праць «Карпатика» проілюструвало вагомі напрацювання в царині дослідження історії краю⁵¹. Інститут карпатознавства неодноразово був ініціатором та організатором проведення науково-практичних зібрань, що, безперечно, стимулювало творчі пошуки молодих учених, викристалізувало концептуальні аспекти новітньої історіографії Закарпаття.

Демократизація суспільства, становлення плюралізму в суспільно-політичній площині спонукало активістів – представників національних меншин – витворювати складові задоволення та захисту етнокультурних запитів національних груп краю. Квінтесенцією етнокультурного поступу національних меншин Закарпаття стало створення та розгортання діяльності національно-культурних товариств Закарпаття.

Найвагоміших успіхів в організації національно-культурних товариств різних спрямувань досягли угорці краю. Як зауважували дослідники І. Мигович та А. Колібаба, на початку 90-х років ХХ ст. в угорськомовних районах простежувалося своєрідне тривладдя: місцеві ради, представники Президента та ради і осередки ТУКЗ, найпотужнішого угорського товариства

Михайло Зан

краю⁵². Окремі національно-культурні товариства угорців краю увійшли до Форуму угорських організацій Закарпаття та Демократичної спілки угорців України із центром у столиці України. Зауважимо, що угорські національно-культурні організації охопили найважливіші елементи життєдіяльності соціуму Закарпаття: угорськомовна творча інтелігенція, науковці, студенти та молоді дослідники, скаути, журналісти, педагоги, бібліотекарі, працівники галузі охорони здоров'я, приватні підприємці, фермерські спілки.

Це підкреслює високу соціально-культурну мобілізацію угорців Закарпаття, мета яких полягає в плеканні рідномовної освіти, культури. Так, у статутному документі Закарпатського угорського педагогічного товариства зазначено, що метою товариства є «... організація Закарпатського угорського педагогічного суспільства, створення основ для формування професійної спілки, сприяння самостійної угорськомовної системи освіти на Закарпатті»⁵³. У Статуті Закарпатської Асоціації угорських скаутів сказано, що її метою є «...вдосконалення релігійних, моральних, духовних та фізичних здібностей угорської молоді Закарпаття на основі скаутських директив»⁵⁴. Спілка угорських підприємців Закарпаття переслідує мету активізації господарської діяльності угорців Закарпаття, інтеграції в господарство України, збереження його своєрідності. Створено фонд для підтримки угорських підприємців, організовано угорську спілку «Газда».

Організатором етнокультурних пропагандистських заходів серед румунів краю на початку 90-х років ХХ ст. виступило соціально-культурне Товариство румунів Закарпаття ім. Дж. Кошбука. З часів створення організація, насамперед сільські вчителі та лікарі, зуміла вирішити чимало проблем задоволення етнокультурних потреб румунів краю (театралізовані вистави, колядкові хори та ін.). Поряд з духовно-культурними

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

проблемами товариство займало чітку позицію щодо залучення румунських кадрів до управлінської роботи, налагодження співпраці з Румунією⁵⁵.

У червні 1999 року в області виникла ще одна організація румунської національної меншини – соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені Іоана Міхалі де Апша. Своєю метою товариство проголосило захист культурних, економічних та інших спільних інтересів румунів краю, членів товариства⁵⁶. З ініціативи товариства було започатковано традицію святкування національного свята Румунської держави – Дня об'єднання. Товариство організовувало виступи на культурно-масових зібраннях румунів краю, на проведенні національних свят «Мерцішор», брало участь в обміні досвідом з румунськими колегами по лівий берег Тиси.

У листопаді 2000 року на загальних зборах засновників було утворено Закарпатську обласну спілку «Дачія». Засновниками виступили І. Ботош, Т. Дацьо та Н. Філіп. Спілка блискуче розпочала реалізовувати поставлені перед нею завдання: заснування періодичного видання «Апша», проведення семінарів та конференцій, створення бібліотеки та ін. Окрім цього, організація була ініціатором перейменування Дібровської середньої школи у школу ім. Міхая Марини та Дібровської центральної вулиці ім. В. Леніна на вулицю ім. Миколи Марини. «Дачія» також ініціювала виділення в урочищі Думбрава с. Діброва земельної ділянки під будівництво монастиря. У серпні 2001 року товариством було проведено симпозіум «610 років Ставропігії Грушівського монастиря», а вже в грудні цього самого року – другий симпозіум на тему «Румуни правобережної Тиси в історії Румунії», у якому взяли участь науковці Румунії та України. Більш ніж за рік своєї діяльності керівництво «Дачії» зуміло зібрати солідну бібліотеку – близько 4 тис. примірників книг⁵⁷.

Михайло Зан

У вересні 2003 року виникла молодіжна організація румунів краю імені Міхая Емінеску. Організаторами цього об'єднання були студенти Ужгородського національного університету на чолі з вихованцем історичного факультету І. Бокочем⁵⁸. Серед головних завдань товариства – проведення різноманітних заходів, що стосуються громадського життя членів товариства, представлення інтересів своїх членів у органах державної влади, сприяння зростанню інтелектуального рівня молоді людини, зокрема членів організації, налагодження контактів з молоддю різних країн світу для вільного обміну ідеями та вивчення позитивного досвіду.

Товариство росіян краю «Русский Дом» було організовано на установчій конференції 30 листопада 1991 року. Його очолив В. Пахмурний, а з 1995 року – С. Мітряєва, згодом – С. Махортова. Товариство зробило чимало добродійних та культурно-освітніх справ. Проводили роботу з ушанування ветеранів Великої Вітчизняної війни та праці. Широкопланові заходи, присвячені вшануванню ветеранів, відбулися до 50-річчя визволення України та Закарпаття від фашистських загарбників. Проводили вечори російського романсу, «пушкінські читання» та «круглі столи» для вчителів середніх шкіл м. Ужгорода, організовували виставки в обласному художньому музеї «Русское изобразительное искусство XIX в.» та спектаклі в Мукачівському обласному російському драматичному театрі⁵⁹.

Діяльність товариства було оцінено під час перебування на Закарпатті Генерального консула Російської Федерації у Львові В. Солоцинського та віце-консула В. Павлушкіної 23–24 липня 1998 року. Ще в 1996 році за особисту культурно-просвітницьку роботу та з нагоди відзначення п'ятої річниці Закарпатського товариства російської культури «Русский Дом» С. Мітряєву було нагороджено Почесною Грамотою ОДА⁶⁰.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

Крім цього, її активну суспільно-громадську діяльність відзначено «Орденем княгині Ольги» III ступеня, медаллю «80 років Національної академії наук України», срібною медаллю Фонду ім. Золтана Бая.

Крім товариства «Русский Дом», інтереси російської національної меншини з 1995 року представляв Слов'янський собор «Російська община» Закарпаття під головуванням О. Кривцова. Товариство проголосило своєю метою вирішення законних прав та завдань, що стоять перед росіянами краю, «які склались у нових геополітичних умовах». Наприкінці 1999 року виникло ще одне національно-культурне товариство росіян краю – Закарпатське відділення ВГО «Руський рух України». Товариство також проголосило метою захист інтересів своїх членів, «які мають російське походження або які вважають російську мову своєю рідною...»⁶¹. Утім, участю в парламентських виборах 2002 року товариство політизувало свою діяльність на загальноукраїнському та регіональному рівнях. Таким чином, у російській національній меншині в нових реаліях незалежної України проходили процеси інтеграції громадських організацій на культурно-просвітницькій платформі.

У травні 1991 року в м. Ужгороді відбулась установча обласна конференція Товариства циган Закарпаття «Рома». Було затверджено статут, емблему та прапор товариства. Об'єктом обговорення стали проблемні питання загострення відносин між циганами обласного центру та жителями районів «Шахта» і «Радванка». Уже на цій першій конференції відбулися суперечки з «приводу ділових якостей кандидатів» щодо головування товариством двох лідерів циган Ужгорода Аладара та Йосипа Адамів. Відсутність одностайності в їхній роботі привела до утворення в травні 1993 року культурно-просвітнього товариства «Романі Яг», яке очолив А. Адам⁶².

Михайло Зан

Товариство включилося в активну суспільно-громадську та культурно-освітню роботу серед циган краю. «Романі Яг» протягом своєї діяльності постійно ініціювало різнопланові звернення до обласного керівництва, виступало на сторінках крайової преси, акцентуючи увагу на житті циганської меншини області. Товариство неодноразово підтримувало навчання студентів-ромів, залучаючи необхідні кошти з державних та недержавних фондів (гранти) тощо.

За роки державної незалежності на Закарпатті істотно розрослася мережа громадських організацій циган краю. Подібно до національно-культурних товариств угорців Закарпаття відбулася своєрідна «спеціалізація» об'єднань. Вони охопили майже всі сфери життєдіяльності циганської меншини краю. Створене в 1995 році товариство «Амаро Дром» займалося переважно питаннями спортивного розвитку. Товариство облядало спортмайданчик у мікрорайоні «Шахта» м. Ужгорода, де компактно проживали цигани та розміщена школа № 14, у якій навчалися ромські діти. На стадіоні «Спартак» команда збирала чималу глядацьку аудиторію. Важливим моментом стало й те, що залучали підлітків з метою зайнятості їхнього вільного часу, запобігання наркоманії⁶³.

Товариства «Ром сом» та «Лаутарі» займалися популяризацією музичної культури циган. Створювалися товариства також за віковими, статевими та мовними пріоритетами: молодіжне товариство циган «Амаро Дром-Терненгеро» (1995), товариство ромських жінок «Терне чая по нево дром» (1999), товариство із захисту угорських ромів Закарпаття «Унг-ромен». Зокрема, останнє висунуло на лаври популярності в 1998–1999 роках угорськомовного співака Й. Горвата, який став фіналістом конкурсу-фестивалю «Слов'янський базар». У вересні 2000 року виникло ще одне об'єднання – молодіжний ромський клуб «Романі чехрень» (Ромська зірка).

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

Загалом розвиток мережі циганських національно-культурних товариств привів до створення двох великих об'єднань. Одне з них – Закарпатська асоціація ромських громадських організацій «Єкгіпе» (Єдність), створена в 1998 році. Під головуванням А. Адама асоціація координувала роботу організацій – членів об'єднання. Як альтернативу, у 2000 році було зареєстровано конгрес ромів Закарпаття «Праліпе» (Братерство). Конгрес фактично діяв при товаристві «Рома» під головуванням Й. Адама. До складу об'єднання входили «Рома», «Унг-ромен», «Лаутарі», «Ром сом», «Амаро Дром», «Амаро Дром-Терненгеро»⁶⁴.

На Закарпатті презентовано також обласні громадсько-культурні організації словаків Закарпаття, зокрема: обласна організація «Матіца словенска», товариство словаків Закарпаття ім. Л. Штура, Закарпатське обласне культурно-просвітне товариство словацьких жінок «Довіра» та обласне товариство словацької інтелігенції⁶⁵. Найбільшою активністю характеризується «Матіца словенска», з ініціативи якої проводили значну роботу в галузях соціально-економічної допомоги словакам краю, організації словацького шкільництва, підготовки педагогічних кадрів, видання газети «Підкарпатський словак». Лідер цієї організації Й. Гайніш був віце-президентом Європейської ради Світового конгресу словаків. Починаючи з 1991 року, у місцях компактного проживання словаків традиційно проводили обласні свята словацького мистецтва «Словенска веселіца». Святкові дійства були насичені багатою концертною програмою, словацькими танцями та піснями, виставками сувенірів. На святах постійними гостями були високоповажні представники зі Словацької Республіки.

Ще в липні 1990 року відбулась установча конференція товариства «Відродження», на якій зібралося 276 делегатів. Головою товариства обрали Е. Кайнца. На установчій конференції

Михайло Зан

було окреслено регіональні перспективи німецької національної меншини, зокрема, щодо започаткування фестивалів німецького фольклору, ініціювання відкриття школи з німецькою мовою навчання, організації вивчення німців краю, створення в Музеї архітектури і побуту експозиції німецького поселення, розвитку німецької мови та культури ⁶⁶.

Уже в умовах незалежності відбулося створення товариства німців Закарпаття «Надія». Причиною виникнення цього об'єднання була конфронтація еліти німецької спільноти з приводу позиції щодо автономії краю, адже голова товариства «Відродження» Е. Кайнц від імені всього німецького населення підписав документ «За автономію Закарпаття». Найбільш ініціативним товариство «Відродження» стало за головування З. Кізмана. Активність товариства проявлялася насамперед у соціально-економічній підтримці німців краю; щорічно організовували свята німецької культури. Завдяки зв'язкам товариства молоді німці краю мали можливість отримувати рідномовну освіту в Німеччині.

У 2000 році було зареєстровано ще одне товариство під назвою «Німці Закарпаття», головою якого став В. Цанько. Товариство зайнялось організацією недільної школи, проведенням курсів німецької мови та іншими культурно-освітніми справами. Найбільшим осередком товариства була Свалявська районна організація «Німецька громада» ⁶⁷.

Важливою віхою для єврейської спільноти краю стало створення у вересні 1993 року обласного єврейського культурно-освітнього товариства. Спочатку його головою був П. Мермейштейн, потім Л. Луцкер, у 2001 році його очолював А. Губер. Власне, під егідою товариства відбувалися щорічні обласні свята єврейської культури. Особливо оригінально це дійство проходило в травні 1998 року, коли його було приурочено до 50-річчя

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

Держави Ізраїль. Товариство також проводило мітинги пам'яті жертвам голокосту. Так, до 50-річчя голокосту на єврейському кладовищі в Ужгороді та на приміщенні обласної філармонії (колишня ортодоксальна синагога) було встановлено меморіальні дошки. За підтримки Єврейського фонду України, фонду «Шолом» у Львові, фонду «Синберга», добродійного фонду «Мир» єврейське обласне товариство активно займалось організацією культурних та добродійних акцій, захищало мало-забезпечених ⁶⁸.

У 1996 році вірмени краю організували товариство вірменської культури Закарпаття «Арарат», яке очолив С. Нікогосян. Протягом своєї діяльності товариство зробило чимало справ для вірменської спільноти. Представники організації були постійними ініціаторами концертів, літературних та художніх вечорів, виставок вірменської тематики. За сприяння «Арарату» відзнято документальні фільми «Візьму твій білія на себе», «Молитва каміння», «Україна – рідний край». Товариство видало книгу на честь художниці М. Балог під назвою «Зажгите свечі». У жовтні 1999 року товариством «Арарат» на базі Ужгородської школи № 8 було відкрито вірменську недільну школу. Завдяки ентузіазмові батьків розмножено буквар, передруковано пісенник і карти з історії та географії Вірменії ⁶⁹.

Досягненням для нечисельної спільноти поляків Закарпаття стало створення в 1995 році обласного товариства польської культури, яке очолила Г. Вакарова, лікар обласної поліклініки. Товариство підтримувало відносини з польською організацією «Вспольнота Польска», Федерацією польських організацій в Україні. Власне, завдяки цій співпраці товариство мало можливість щоліта безкоштовно оздоровлювати дітей у таборах Польщі, направляти юнаків та дівчат з польських родин на навчання у ВНЗ Польщі. У 2001 році там безкоштовно навчалося двос

Михайло Зан

ужгородців, які були забезпечені житлом, стипендією та пільгами на проїзд. А четверо ужгородців, разом із Т. Пулик, відвідували двотижневі підготовчі курси для абітурієнтів на базі Ягелонського університету в Кракові ⁷⁰.

У 1999 році було створено обласне культурне товариство білорусів «Сябри», яке очолив А. Донець. Спілка білорусів об'єднала понад 1,5 тис. осіб. Щорічно до Дня Перемоги та Дня визволення Білорусі проводять зустрічі з ветеранами війни, тематичні вечори, концерти, лекції-бесіди, присвячені Якубу Коласу та Янку Купалі. Активну роботу проводить створений при товаристві хор ветеранів війни, який дає концерти та бере участь у фестивалях слов'янської культури ⁷¹.

Чеська національна група краю в 2001 році нараховувала 320 осіб. Проживала вона дисперсно, тому умови організації були вкрай несприятливі. Тільки в 1995 році було створено Ужгородську спілку чеської культури ім. Яна Амоса Коменського. Її очолила О. Буксар. Спілка організувала вивчення чеської мови, випустила низку чесько-русинських календарів, активно підтримувала контакти з громадськими організаціями Чеської Республіки, Посольством Чехії в Україні. Спілка чеської культури була одним з організаторів збору коштів для спорудження в Ужгороді пам'ятника Т. Масарикові ⁷².

У 2001 році азербайджанців у краї нараховувалося 231 особа. Організація азербайджанської спільноти відбулася в межах створеної в 2000 році регіональної організації Конгресу азербайджанців України. Її головою став З. Геюшев. Кількість членів організації – лише 50 осіб ⁷³. Товариство брало участь у спільних акціях національних меншин краю, презентуючи власну програму.

У 2004 році про себе заявило обласне культурно-просвітне товариство греків Закарпаття «Еллада», яке очолила А. Хайтул.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

Прикметним є те, що організація об'єднала 60 представників грецького етносу і стала єдиною організацією греків Західної України⁷⁴.

Отже, національно-культурні товариства краю є провідниками відродження й розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. З їх ініціативи створюються національно-культурні центри, театри, школи, організуються фестивалі, огляди та конкурси художньої творчості. Національно-культурні товариства тісно співпрацюють з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Вони, крім вирішення мовно-культурних питань, почали активно займатися соціально-економічними проблемами: включилися в роботу з розширення підприємницької діяльності, створення нових робочих місць у населених пунктах компактного проживання національних спільнот, а також сприяють залученню до цього вітчизняних та зарубіжних інвесторів, є учасниками поживлення транскордонного співробітництва.

Три представники національно-культурних товариств – голови культурно-просвітницької організації циган «Романі Яг» А. Адам, культурно-освітньої організації «Матіца Словенска» на Закарпатті Й. Гайніш та спілки угорців України М. Товт – є членами Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України.

Для задоволення потреб національних меншин, сприяння діяльності їх організацій у жовтні 1999 року в Ужгороді було відкрито перший в Україні Центр культур національних меншин Закарпаття, на базі якого всі товариства мають можливість безкоштовно проводити збори, конференції, культурно-масові заходи, приймати гостей тощо. Щороку тут проводиться понад 150 різнопланових заходів. При Центрі діє координаційна рада з числа голів національно-культурних товариств, на засі-

Михайло Зан

даннях якої обговорюються актуальні проблеми національних меншин ⁷⁵.

Центр презентував для проведення конференцій, зустрічей і форумів зал на 40 місць та актовий зал на 400 місць. До прикладу, у 2001 році тут проходили такі важливі форуми: зустріч парламентарів Словаччини та України з головами національно-культурних товариств словаків (3 травня 2001 р.); зустріч керівництв угорських, словацьких, ромських, русинських товариств із представником Шведської академії наук (7 травня 2001 р.); зустріч єврейської релігійної громади з журналістами з Ізраїлю (8 вересня 2001 р.); зустріч голови Закарпатської ОДА з головами національно-культурних товариств та засідання координаційної ради Центру (3 липня 2001 р.); прес-конференція благодійної організації «Хесед Шпіра» (16 вересня 2001 р.) та ін. Проводили також роботу з укомплектування бібліотеки, інформаційно-аналітичного та методичного кабінетів ⁷⁶.

Крім цього, Центр проводив семінари-практикуми з директорами, учителями недільних шкіл національних меншин краю. Протягом вересня 2000 – травня 2001 років було здійснено проєкт «Кордони єднання», у межах якого проведено Міжнародну науково-практичну конференцію, видано матеріали учасників конференції зі Словаччини, Польщі, Румунії, Угорщини. Центр організував збір голів товариств національних меншин Карпатського Єврорегіону, що проходив у м. Ніредьгаза (Угорщина) у вересні 2001 року. Уже в 2001 році Центр разом з Міжнародною радою спілок національних меншин Карпатського Єврорегіону працював над проєктом «Віртуальна фольклорна галерея національних меншин Карпатського Єврорегіону» ⁷⁷. Центром культур національних меншин разом з відділом у справах національностей Закарпатської облдержадміністрації щоквартально видається інформаційний бюлетень, де зосереджені матеріали з

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

актуальних питань етнокультурних процесів в області, законодавчих і нормативних актів, рішень органів влади з національних питань, наукових досліджень у цих сферах, подається хроніка подій з життя національних меншин та їх громадських організацій. Отже, відповідна координація зусиль національнокультурних товариств має потенціал для подальшого розвитку та вдосконалення.

Детальний аналіз результатів перепису населення 1989 року засвідчив компактне проживання сільського українського, угорського та румунського населення, високу урбанізованість росіян, євреїв, білорусів, словаків та ін. Етнічна ідентичність, за даними перепису, переважно ототожнювалася з мовною ідентифікацією. Мовних асиміляційних процесів зазнала циганська, словацька, єврейська, білоруська меншини. Динаміка етнодемографічних процесів на Закарпатті засвідчила природний приріст населення за рахунок народжуваності в сільській місцевості. Зростання еміграційних потоків із другої половини 90-х років XX ст. зумовило зменшення чисельності угорців, росіян, словаків, білорусів, євреїв краю. Це проілюстрували результати Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Ситуативно «вигідною» національністю виявилась німецька етнонаціональна ідентичність. У середовищі української нації виокремилася група русинів. Подібні аспекти етнодемографічного розвитку Закарпаття потребують подальших досліджень. Математичні розрахунки динаміки міжетнічних шлюбів засвідчують високу ендогамність українців, румунів, угорців, циган краю. Порушення ендогамії відбувалось у середовищі росіян, білорусів, німців, євреїв, словаків.

Етнополітичний розвиток краю позначений особливостями трансформаційного етапу 1989–1991 років та доби незалежності України. У 1989–1991 роках на Закарпатті чітко простежува-

Михайло Зан

лося протистояння української національно-демократичної та комуністичної партноменклатурної еліт. Проблема політичного русинства породжена ситуативними інтересами владної партноменклатури. В умовах української державності вона зазнала значної трансформації. Унаслідок провокаційної діяльності окремих лідерів русинського табору ідея політичного русинства була дискредитована.

Етнокультурне життя українців та представників національних меншин протягом досліджуваного періоду зазнало неабияких позитивних змін. Становлення державної української мови, україномовної системи освіти, діяльність громадських товариств краю, зокрема крайової «Просвіти», проведення культурно-мистецьких акцій сприяло зміцненню української самосвідомості та національної свідомості українців краю.

Успіхи етнонаціональних меншин області слід пов'язувати з розбудовою національної шкільної системи, діяльністю національно-культурних товариств Закарпаття, культурно-пропагандистськими заходами, святами. Проблемними реаліями залишалися питання забезпечення україномовною літературою, наповненість бібліотечних фондів мовами окремих національних меншин Закарпаття. Діяльність першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття засвідчила активний поступ модернізованого етнокультурного діалогу етнічних груп краю.

¹ Статистичні дані // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». – Ужгород, 1997. – С. 216.

² Дело № 4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах. – Арк. 1–4.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

³ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області. 2001 р.

⁴ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області по містах та районах. 2001 р.

⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. I, арк. 25.

⁶ *Мигович І.* Етнічна культура як чинник громадянської злагоди // Відродження. – 1994. – № 12. – С. 6.

⁷ *Зан М.* Міжетнічні шлюби як індикатор етнODEMOграфічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2005. – Вип. 13. – С. 180–185.

⁸ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. – 2001. – 11 січня. – С. 6.

⁹ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Таблиця 5.1. Постійне населення. Абсолютні дані.

¹⁰ *Шульга М. О.* Етнічна самоідентифікація особи : дис. ... д-ра соціол. наук. – К., 1993. – С. 36, 37.

¹¹ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. – 2001. – 11 січня. – С. 6.

¹² Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Таблиця 5.1. Постійне населення. Абсолютні дані.

¹³ Там само.

¹⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 62–70.

Михайло Зан

¹⁵ *Дністрянский М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Л., 2006. – С. 254.

¹⁶ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 20.02.90 № 39 “Про реєстрацію Статуту обласного культурно-освітнього Товариства карпатських русинів”», арк. 112–115.

¹⁷ Там само. – Арк. 106–108.

¹⁸ *Балега Ю.* Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 67; *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – С. 10.

¹⁹ *Сурнін В. Б.* Принцип самовизначення націй та особливості його реалізації на Закарпатті в 90-х роках ХХ ст. // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення : матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 2001. – С. 140.

²⁰ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Протокольне рішення від 19.06.90 № 8 “Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування”», арк. 151, 154.

²¹ Там само. – Спр. «Рішення облвиконкому від 18.09.90 № 170 “Про підготовку області до переходу з 1991 року на місцеве самоврядування”», арк. 40.

²² Там само. – Спр. «Рішення від 26.03.92 № 54 “Про порядок обчислення часу на території області”», арк. 22.

²³ Наша земля – українська // Закарпатська правда. – 1991. – 15 лютого. – С. 1.

²⁴ Висновки робочої групи облвиконкому по вивченню правомірності питань, що підняті в декларації товариства карпатських русинів від 9 січня 1991 р. // Закарпатська правда. – 1991. – 24 жовтня. – С. 1.

²⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання (Перше засідання) та рішення, прийняті сесією від 27 вересня 1991 р. На 207 аркушах», арк. 10.

²⁶ Там само. – Арк. 59, 62, 81, 91–92, 105, 112.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

²⁷ Там само. – Спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 р. На 141 аркуші», арк. 58–59.

²⁸ Там само. – Арк. 61–68.

²⁹ Там само. – Спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах», арк. 82–85.

³⁰ Декларація про проголошення Закарпаття автономним краєм України (Проект) // Новини Закарпаття. – 1991. – 1 жовтня. – С. 4.

³¹ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 19.11.91 № 215 § 2 “Про реєстрацію Статуту Демократичної ліги національностей Закарпаття”», арк. 195–222.

³² Там само. – Спр. «VIII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання 20 листопада 1991 р. На 13 аркушах», арк. 1–10, 13.

³³ Там само. – Спр. «Рішення від 3.12.91 № 225 “Про створення робочої комісії облвиконкому по підготовці проекту Закону України “Про Статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття”». – Арк. 62–65.

³⁴ Там само. – Оп. 23, спр. II, арк. 148–149.

³⁵ Там само. – Оп. 14, спр. «XII сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 31 травня 1993 р. На 260 аркушах», арк. 53–54, 57–58.

³⁶ *Балега Ю.* Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність : матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). – Ужгород, 1994. – С. 66–70.

³⁷ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «I сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXII скликання. Третє засідання від 07 вересня 1994 р. На 169 аркушах», арк. 3–6.

³⁸ Там само. – Оп. 23, спр. «III. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 07 травня 1997 – 14 липня 1997 р. На 155 аркушах», арк. 69–70.

Михайло Зан

³⁹ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут Закарпатського обласного “Общества подкарпатських русинов” 18.04.97. № 118».

⁴⁰ Там само. – Спр. «Статут Закарпатського обласного “Общества карпатських русинов” 20.08.97. № 137».

⁴¹ Там само. – Список громадських організацій національних меншин України, легалізованих Закарпатським обласним управлінням юстиції. – Спр. «Русинське науково-освітнє товариство. 29.10.97. № 144».

⁴² Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Листування з профспілками, громадськими організаціями та політичними об'єднаннями. 04 січня 1999 – 28 грудня 1999 р. На 149 аркушах», арк. 149.

⁴³ Президенту Чехии пану Вацлаву Гавелу гор. Прага от Председателя Республиканской партии Подкарпатской Руси Степана Ач. 15 июля 1999 года // Інформаційний листок. – 2000. – Квітень – червень. – Чис. 50. – С. 8.

⁴⁴ *Староста Н.* Подкарпатские русины: де-юре и де-факто // Правозахист. – 2009. – 5 вересня. – С. 3, 4.

⁴⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Розпорядження від 13.11.89 № 263 “Про організаційне забезпечення розробки проекту комплексної програми розвитку української національної культури в області на період до 2005 року”», арк. 94, 96, 97.

⁴⁶ Там само. – Спр. «Рішення від 13.04.92 № 67 “Про реєстрацію Статуту Закарпатської обласної організації Союзу українок”», арк. 139.

⁴⁷ Там само. – Спр. «Листування з профспілками та іншими громадськими організаціями. 04 січня 1997 – 12 листопада 1993 р.», арк. 1–3.

⁴⁸ Поточний архів управління культури Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Про хід виконання Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови, доручень Президента України та Уряду України з мовних питань. № 856 від 30.12.2000 р.».

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

⁴⁹ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Том ІХ. Листування з міськвиконкомами, райдержадміністраціями, відділами, управліннями, установами, організаціями області про фінансування окремих галузей народного господарства. 06 жовтня 1999 – 10 листопада 1999 р.», арк. 5.

⁵⁰ *Митряєва С. І.* Національно-культурні товариства Закарпатської області – National cultural associations of Transcarpatian region. – Ужгород, 2001. – С. 65, 66.

⁵¹ *Безега Т. М.* Передумови та створення НДІ карпатознавства // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2001. – Вип. 10. – С. 313–321.

⁵² *Мигович І. І.* Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців (за матеріалами соціологічного дослідження). – К. ; Ужгород, 1994. – С. 105.

⁵³ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 1, оп. 1, спр. «Розпорядження Представника Президента від 5.05.92 № 30 “Про реєстрацію Статуту Закарпатського угорського педагогічного товариства”», арк. 294.

⁵⁴ Там само. – Спр. «Розпорядження від 5.05.92 № 32 “Про реєстрацію Статуту Закарпатської Асоціації угорських скаутів”», арк. 318.

⁵⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Листування з обласними організаціями з питань культури, діяльності культосвітніх закладів, поліграфії, радіомовлення і телебачення. 23 серпня 1994 – 31 жовтня 1994 р.», арк. 8–20.

⁵⁶ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут соціально-культурного товариства румун Закарпаття імені Іоана Міхалі де Апша. 13.08.99. № 217».

⁵⁷ Foto-arhiva Ion M. Botoș. Apșa de Jos. – Спр. «Лист до голови Закарпатської ОДА Г. Москаля від 14.03.2002 р. № 7».

⁵⁸ *Зан М.* Знайомтесь: товариство румунської молоді імені Міхая Емінеску // Погляд. – 2003. – 3 грудня. – С. 7.

⁵⁹ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Листування з обласними організаціями з питань культури, діяльності культосвітніх закладів, поліграфії,

Михайло Зан

радіомовлення і телебачення. 04 січня 1993 – 09 грудня 1993 р.», арк. 8, 9.

⁶⁰ Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. «Розпорядження від 18.10.96 № 547 “Про нагородження Почесною Грамотою обласної державної адміністрації”», арк. 329.

⁶¹ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут відділення ВГО “Руський рух України”. 05.11.99. № 231».

⁶² «Романі Яг». Історія, культура, право. – Ужгород, 1998. – С. 6, 7.

⁶³ Архівний відділ Ужгородської міської Ради народних депутатів. – Спр. «Листування з обласною державною адміністрацією з питань внутрішньої політики. 04 січня 1997 – 02 липня 1997 р.», арк. 26.

⁶⁴ *Мітряєва С. І.* Національно-культурні товариства Закарпатської області... – С. 43, 47.

⁶⁵ Там само. – С. 35–38.

⁶⁶ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 18.09.90 № 186 “Про реєстрацію Статуту Закарпатського обласного товариства радянських німців “Відродження”», арк. 213–215.

⁶⁷ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут Закарпатської обласної організації “Німці Закарпаття”. 07.11.2000. № 280».

⁶⁸ Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Дані про євреїв Закарпаття (1.01.01)».

⁶⁹ *Варданян Р.* Тези виступу (Ужгородська вірменська недільна школа) // Матеріали семінару-практикуму керівників недільних шкіл національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С. 35, 36.

⁷⁰ Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Дані про польську меншину Закарпаття (1.01.01)».

⁷¹ *Мітряєва С. І.* Національно-культурні товариства Закарпатської області... – С. 57.

Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу

⁷² Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. «Дані про чеську меншину Закарпаття (1.01.01)».

⁷³ *Мітряєва С. І.* Національно-культурні товариства Закарпатської області... – С. 58.

⁷⁴ Єдина родина. Матеріали про національно-культурні товариства Закарпаття. – Ужгород, 2006. – С. 85.

⁷⁵ Поточний архів Центру культур національних меншин Закарпаття. – Спр. «Розпорядження голови Закарпатської облдержадміністрації від 18.10.99 № 549 344. “Про координаційну раду Центру культур національних меншин Закарпаття”».

⁷⁶ *Соломон Й. М.* Центр культур національних меншин Закарпаття: здобутки, перспективи // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 2001. – С. 88.

⁷⁷ Поточний архів Центру культур національних меншин Закарпаття. – Спр. «Лист директора Центру Й. М. Соломона Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини п. Н. І. Карпачовій від 28.11.2001 № 30 “Про Центр культур національних меншин Закарпаття”».

УКРАЇНЦІ-РУСИНИ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ: ІСТОРІЯ – СУЧАСНІСТЬ

Георгій Кожолянко

Громадянські, політичні та науково-теоретичні аспекти етнічних процесів на Буковині, в Галичині та на Закарпатті на початку ХХІ ст. дискутуються на сторінках нинішньої преси. Переважна більшість авторів, не вибираючи слів, невміло користуючись етнічною термінологією, не розуміючи поняття «етнос» та його структури, з позицій колишньої однодумності й політичної прихильності, почали вести дискусію навколо етнічних процесів ХХІ ст. як в Україні, так і у світі. У них запанували пристрасті, політичні симпатії та антипатії, партійно-політичні інтереси різних країн, вузькокланові інтереси місцевого чиновництва, представників окремих етнічних меншин.

Етнічні процеси початку ХХІ ст. в Україні мають три аспекти: громадянський, політичний та науково-теоретичний.

На сторінках партійної преси можна зустріти висловлювання, де окремі автори переконують читача, що «...визнання національності є особистою справою кожної людини», «питання національності має залишатись у минулому, а нині завдання формувати політичного українця української політичної нації». Відповідно у читачів може скластись враження, що Україна не хоче визнати цього природного права. Ще більш прямолінійні окремі представники «старшого брата», які закликають боротися «...за признание исторического права *русинского народа*

Українці-русини Галичини і Буковини...

називається своїм іменем». Зі статтями такого змісту на Буковині в останній час поширюється часопис «Русин», редакція якого розташовується у Кишиневі¹.

На початку XXI ст. в Галичині і Буковині активно проявляються політичні аспекти етнічних процесів. Особливу активність проімперські та російсько-шовіністичні сили, які об'єдналися з комуністичними, проявляють після президентських виборів 2010 року, коли у Верховній Раді України сформувалась неконституційна більшість і комуністи, ввійшовши до неї, стали інструментом великого капіталу та рупором шовіністичних російських сил.

На Буковині та Галичині ситуація ускладнюється ще й тим, що ці терени належать до тих регіонів України, в яких сплелися геополітичні інтереси країн Центральної та Східної Європи і де до розвалу СРСР старий комуністичний режим мав сильну партійно-радянську номенклатуру в особі російськомовних буковинських, галицьких і східноукраїнських маргіналів. До цих груп близькими є маргінали з етнічно змішаних сімей, яким важко ідентифікувати свою етнічну належність. Більшість із них були російськими шовіністами чи зросійщеними маргіналами, носіями ідеології й практики «інтернаціонального советского народа», а тому утвердження української державності, наявність української мови як державної сприймається ними як насильна українізація.

Частиною населення України русинство сприймається як один із проявів сепаратизму, загрози внутрішньодержавного конфлікту на етнічній основі. При цьому простежується розуміння сепаратизму як відокремлення українців-русинів Закарпаття, українців-руснаків Галичини та Буковини від українського етносу в окрему автономію з подальшим рухом у бік приєднання до інших держав.

Георгій Кожолянко

Ідеологи сучасного «політичного русинізму» розвиток цієї етнокультурної спільноти (етнічної групи або субетносу) українського народу вбачають у виділенні окремого етносу (нації) русинів. Подальший розвиток політичних подій вони бачать у двох напрямках. Перший – створення окремої «Русинської держави» з включенням до її складу території Закарпатської області України та частини територій сусідніх з Україною держав: Румунії, Словаччини, Угорщини, Польщі і навіть частини Балканської Сербії (бачвансько-сремські русини Воєводини), де проживають українці-русини. Другий – автономне утворення закарпатських русинів відходить до складу Російської Федерації. Останній напрям посилено підтримується політичними і науковими колами Росії.

Існує декілька точок зору відносно формування етнокультурних спільностей на терені України, включно з Галичиною і Буковиною. Зокрема, одна з них вказує, що центр індоєвропейської культури (арійської) як прабатьківщини слов'янства – це Подунав'я. Тут вже за декілька тисячоліть до трипільців існувала держава Аратта, кордони її сягали на заході Дунаю і Карпат, а на сході – Дніпра². Згідно з цією точкою зору щодо питання етнічності давнього населення України, слов'яни – прямі нащадки найдавнішої у світі держави Аратти – країни землеробів, яка виникла на широких просторах від малоазійської Анатолії до східноєвропейського Подніпров'я у 6200 році до н. е. Лісостепова Аратта стала ядром формування індоєвропейських народів. Перші самоназви слов'ян – оріяни, енети, скоти, русени³.

Щодо етнічного складу населення Галичини і Буковини, то певні дані маємо з середини I тис. до н. е. У писемних джерелах зазначається, що одним із давніх народів, який жив на північ від Дунаю в IX–VIII ст. до н. е., були гети. Ще до появи скіфів вони заселяли землі від Дністра до Дону⁴. Власне, гетське плем'я, яке розташовувалось ближче до Дністра, звалося кімерійцями

Українці-русини Галичини і Буковини...

або таргітами. Вже в той далекий час кімерійці робили походи в Малу Азію і святково відзначали в Галичині та Буковині літній день земних плодів і землеробської праці – Купала⁵.

Ще в середині I тис. до н. е. на терені Буковини існували археологічні культури слов'яно-української приналежності. Тобто поряд з кочовими народами, які приходили і відходили з краю, проживало корінне населення. Зарубинецька, черняхівська культури належали слов'янським племенам венедів (венетів).

Згадки про слов'ян зустрічаємо, зокрема, у роботі готського (латинського) історика Йордана «Про походження готів» (550 р.). Він пише: «Венети поділяються на три частини: венетів, антів і склавен; усі вони тепер, за гріхи наші, лютують проти нас...»⁶.

Проживання слов'ян у Галичині і Буковині засвідчено численними археологічними знахідками в басейні Дністра та Пруту (дослідження вели археологи О. Черниш, Б. Тимощук, в останні два десятиліття – С. Пивоваров, Л. Михайлина, О. Возний, Б. Томенчук).

Археологічні дослідження Буковини (Б. Тимощук, Л. Михайлина) доводять, що в IX–X ст. на Буковині жили племена хорватів⁷. Такої ж думки дотримувався й відомий славіст Л. Нідерле, вважаючи, що хорвати жили на великій території, до якої входили і Галичина, і Буковина⁸.

У IX ст. територія Буковини з переважаючим слов'янським населенням була частиною Київської Русі. У складі давньоруських князівств Галичина і Буковина перебувала до середини XIV ст.⁹

Про етнічний склад населення Буковини свідчать результати археологічних досліджень та писемні джерела. Переважаючими в цей час (XII–XIII ст.) на терені краю були давньослов'янські селища й городища¹⁰.

Молдавський літописець XVII ст. Мирон Костін писав, що в Чернівецькому, Хотинському та частково Ясському і Сучавсько-

Георгій Кожолянко

му цинутах (повітах) у XIV–XVI ст. «проживали руські» (тобто українці)¹¹.

Незважаючи на те, що сильна волосько-молдавська хвиля колонізації в часи входження Буковини до складу Молдавського князівства (XIV–XVIII ст.) привела до значного зростання в краї кількості романського етнічного елемента, ще в середині XVII ст. українське населення переважало не тільки в північній частині Буковини, але й у деяких її південних місцевостях, зокрема в Сучавському окрузі¹².

У кінці XVIII і першій половині XIX ст. природний і механічний приріст населення Буковини зумовлювався тим її соціально-економічним розвитком і політичним становищем, яке склалося внаслідок окупації краю Австрією. Переважаючим був український етнічний елемент, тобто автохтонним населенням краю були українці. Вони представлені мешканцями Дністровсько-Сучавського межиріччя, українцями-горцями Буковинських Карпат, окремими ареалами і населеними пунктами в північній частині Буковини¹³. Згідно з переписом 1774 року, українці становили 69 % від усього населення краю¹⁴.

Українське населення Буковини збільшувалося, природно, ще й за рахунок імміграції з Галичини, Поділля та інших сусідніх територій. Так, у 1766–1767 роках спостерігався великий потік галицьких переселенців, які розташувалися, головним чином, у Прутсько-Дністровському межиріччі – села Вікно, Кадубівці, Товтри, Погорілівка, Лашківка, Кліводин, Шишківці, Вербівці, Кучурів Малий, Садгора, Мамаївці, Юрківці, Гаврилівка, Заставна та Прутсько-Сіретському межиріччі – села Молодія, Слобода, Буденець, Кам'яна¹⁵.

Більшість українців-переселенців, прибувши на Буковину, відразу ж поверталися до православ'я, яке поширилось на Буковині ще в часи входження краю до складу Київської Русі та

Українці-русини Галичини і Буковини...

Галицько-Волинського князівства, хоча елементи первісних вірувань ще досить довго жили в релігії буковинців¹⁶.

Предки сучасних українців на західноукраїнських теренах буквально до початку ХХ ст. називали себе етнонімом «русин». З формуванням і розвитком українського національного руху в кінці ХІХ ст. та інтенсивних етноконсолідуючих процесів в Україні у першій половині ХХ ст. цей етнонім зник, залишившись лише у невеликій частини українців Закарпатської області України (менше одного відсотка населення цієї області).

Русинами називало себе до початку ХХ ст. українське населення Галичини і Буковини, яке в ХХ ст. повністю перейшло на сучасний етнонім – «українці», і старого терміна «русини» у наш час не відмічено. З цього приводу буковинський політолог І. Буркут писав: «Коли відбувається консолідація нації, то на зміну старим етнонімам часто приходиться новий...»

Впровадження нового аутоетноніма *українці* почалося на сході Австро-Угорщини лише в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., але процес цей відбувався повільно і спочатку охоплював тільки освічені верстви населення – педагогів, юристів, чиновників, інженерів і лікарів, а також студентів, семінаристів, частину греко-католицьких і православних священиків і особливо гімназистів та школярів взагалі»¹⁷. Відповідно проблема русинства є актуальною через низку зовнішніх і внутрішніх українських чинників, які потребують наукового вивчення та аналізу.

Найперше потрібно відзначити те, що в етнічній історії українців протягом багатолітнього періоду відбувались складні процеси, які були обумовлені як історичними, так і географічними факторами. Зокрема, Карпатські гори були природною перепорою нормального спілкування між українцями, які заселяли рівнинну частину, прикарпатські і гірські терени, в результаті

Георгій Кожолянко

чого виникали і закріплювались певні відмінні риси в традиційній культурі, мові і навіть у ментальності.

Значну роль у формуванні особливих рис культури і побуту західноукраїнського населення відігравали політичні фактори. Упродовж кількох століть до середини XX ст. західноукраїнське населення перебувало у складі різних держав (Австрії, Угорщини, Польщі, Румунії), і під асиміляційним впливом пануючих у цих країнах етносів поступово формувались відмінності в культурі, що було причиною прояву нібито окремої етнічної свідомості.

У той час, коли в основного масиву українців відбувалась консолідація і формування української нації, окремі групи українців затримувались у своєму національному розвитку. Відповідно спостерігалось і збереження старого етноніма у цих груп українців – «русин». На кінець XX ст. через запозичення елементів культури народів, що проживали поряд, позбавлення можливості вільного спілкування етнічна ситуація з різними групами українців у Словаччині, Сербії, Угорщині, Румунії, Польщі настільки стала складною, що вони дедалі більше віддалялись одна від одної, втрачали спільну мовну і культурну основу, залишаючись об'єднаними лише історичною пам'яттю та давнім етнонімом – «русини».

У Закарпатті, наприклад, населення деяких районів (у минулому комітатів) не було етнічно однорідним, але значний відсоток його складали русини.

Розділеність державними кордонами утруднювала спілкування між населенням Центральної та Західної України. Більшість населення у XIX ст. на українських теренах складали селяни, які переважно жили замкнутим життям у своїх населених пунктах і мало спілкувалися з мешканцями віддалених сіл і міст. Усе це привело до формування відмінностей у культурі і діалектизмах української мови.

Українці-русини Галичини і Буковини...

Відповідно, на певній різниці і відмінностях у культурних чинниках прагнуть грати окремі політичні сили з чіткою або прихованою метою.

На думку українських дослідників (О. Мишанич, М. Тиводар, І. Буркут та ін.), політична «проблема русинізму», штучно створена для майбутнього порушення територіальної цілісності України, послаблення внутрішньої єдності української нації, особливої гостроти набула у 90-х роках ХХ ст. та в першому десятилітті ХХІ ст., власне після набуття Україною незалежності.

Проблема політичного русинізму, у зазначений вище час, стала предметом дискусій політиків, громадських діячів, журналістів та науковців як в Україні, так і поза її межами – у Словаччині, Польщі, Канаді, Росії, Сербії, Молдові. Частина дискутантів вхопилась реанімувати ідеї «політичного русинства» галицьких, закарпатських та буковинських москвофілів другої половини ХІХ ст., за якими проголошувалось існування окремої русинської нації і пропонувалось створення власної держави («Русинська держава») на основі Закарпатської області України та прилеглих до неї територій Словаччини, Румунії, Угорщини, а також Польщі та Сербії. Ряд науковців стали на шлях об'єктивного висвітлення русинської проблеми¹⁸.

Ще в 1991 році вже в умовах розвалу Радянського Союзу науковці Інституту етнології і антропології АН СРСР на догоду проімперським та комуно-російським шовіністичним силам стали твердити, що «русини – поняття одного роду з росіянами, українцями й білорусами», що вони не є частиною якого-небудь із цих народів. Але достатньо проглянути публікації науковців цього ж інституту попередніх десятиліть, щоб переконатися: до 1991 року вони писали про українців Карпат та їхні етнографічні групи, не згадуючи про русинів. Наприклад, у 1988 році цей же інститут видав історико-етнографічний довідник «Народи мира»¹⁹, в яко-

Георгій Кожолянко

му подаються нариси про всі нині існуючі етноси світу, але про русинів, тим більше закарпатських, галицьких чи буковинських, там немає жодної згадки. Намагання зберегти імперію примусило окремих московських вчених забути всі наукові принципи.

Бажання знайти теоретичне підґрунтя для такого милого Москві політичного русинства привело московських дослідників (М. Васильєв та ін.) до теоретичних абсурдів. Вони стали твердити, що етноси існують лише тому, що їхні члени усвідомлюють свою культурну близькість і протиставляють себе іншим аналогічним групам. Але усвідомлюють свою культурно-побутову близькість і протиставляють себе іншим не лише етноси, а й субетноси, локальні етнографічні групи, мешканці одного села жителям іншого, а в межах села це протиставлення зустрічалося на рівні хуторів і навіть вулиць.

На Буковині, наприклад, таке протистояння місцями набувало навіть конфронтаційного характеру: молодь одного села вступала у бійки з молоддю сусіднього, придумували різні образливі назви для мешканців сусідніх сіл, робилися перепони для одруження з вихідцями з інших сіл (села були переважно ендогамними); неохоче пропускали через село чужинців; висміювали й кепкували зі звичаїв, традицій і родинно-сімейного життя своїх сусідів. Наприклад, у с. Топорівці, що розташоване у Буковинському Прутсько-Дністровському межиріччі, ще донині негативно ставляться до одруження хлопців або дівчат села з представниками інших сіл і регіонів²⁰. Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича від 80–90-х років ХХ ст. засвідчують значну кількість таких протистоянь і протиставлень на Буковині між жителями, переважно молоддю, сусідніх населених пунктів.

Особливо варто звернути увагу на ідеологічні тенденції російської етнологічної науки 90-х років ХХ – початку ХХІ ст.,

Українці-русини Галичини і Буковини...

відповідно до яких русини трактуються як складова частина російського народу. Наприклад, у 1998 році в Москві Російською академією наук (Інститутом етнології та антропології) було видано енциклопедію «Народи та релігії світу», де вказується, що, на думку дослідників, нащадки корінного населення Карпатської Русі, частково Київської Русі за самоназвою «русини», тобто русичі, галицькі і буковинські русини, як мешканці основних історичних регіонів сучасної Західної України, які також проживають у Польщі, Словаччині, Сербії, Франції, США та ін. країнах, незважаючи на довготривале існування у складі різних держав, відірвано від Росії, зберегли російську етнічну самосвідомість, російську мову і православну віру²¹.

Подам ще один приклад подібних тверджень науковцем-етнологом зі світовим ім'ям, професором Московського університету Геннадієм Марковим, який на одній із наукових етнологічних конференцій у Москві (1992 р.) звернувся до мене (Г. К.) із запитанням: «Коли ви, буковинці, приєднаєтесь до Росії? Адже ви не українці, ви русини і ви повинні бути разом з російським народом, ви одна нація. У вас одна з росіянами православна віра, спільна давня історія»²².

Відчуваючи слабку аргументованість доказів «русинського народу» чи «руського багатонаціонального народу», прибічники виділення русинів-українців в окремий народ або приєднання його до російського народу останнім часом заговорили про менталітет як визначальну рису етносу.

Не знаючи традиційної народної культури русинів-українців, а тим більше народної культури національних і етнічних меншин, не бажаючи витратити зусилля на її вивчення, почали говорити про якісь особливі риси ментальності населення регіонів Буковини, Галичини, Закарпаття, лунають твердження: про національну й соціальну психологію буковинців і галичан; про

Георгій Кожолянко

те, що русини завжди були лояльними до влади, терпіли навіть дуже негуманні режими; русини не розвалили ще жодної держави; про центральноевропейський культурно-психологічний менталітет та ін.

Висуваючи тезу про «центральноевропейський менталітет», прибічники русинського народу вважають, що русини повинні розвинути інтерес до власної локальної держави.

В етнології слово «менталітет» трактується як спосіб мислення, склад розуму, образ думок, духовний і внутрішній світ особистості. Відповідно, менталітет людини, професійних, соціальних і політичних груп як прояв особливостей територіальних, державно-політичних і етнічних спільностей перебуває в постійному розвитку. Його зміни визначаються впливом соціально-економічних, політичних, культурних та ідеологічних чинників. Тому нині звично говоримо про менталітет приватних продавців, студентів, учителів, лікарів, партійних діячів, військово-ветеранської еліти, депутатського корпусу різного рівня і т. ін. Відомо, що перераховані та інші професійні групи характеризуються особливим способом і складом мислення, духовного й внутрішнього світу. Своєрідні риси менталітетів характерні також для селянства, робітництва й інтелігенції кожної конкретної держави та етнічних спільнот. Тому звично говоримо про менталітет українського, польського, американського чи австралійського фермера.

Тривале існування певного державного утворення накладає відбиток на образ і спосіб мислення, духовний і внутрішній світ його населення. Можна говорити про існування менталітету громадян Австро-Угорської імперії, Сполучених Штатів Америки, Росії і т. д. Але існування менталітету населення державних утворень не дає підстави ототожнювати його з менталітетом етнічних спільнот.

Українці-русини Галичини і Буковини...

Проте прибічники русинського народу займаються підтасовкою, коли державно-політичну чи громадянську ментальність прагнуть трактувати як етнічну.

Наука етнологія етнічний менталітет трактує як єдність, однотипність психологічних стереотипів етнічної поведінки. Відповідно, етнічний менталітет не охоплює всіх стереотипів поведінки, а лише їхню психологічну однотипність. Зважаючи на обмеженість названого поняття, етнологія віддає перевагу поняттю стереотипу етнічної поведінки. Виходячи з узагальнень українських етнологів та філософів, можна зробити висновок, що стереотипи етнічної поведінки – це змінний у часі комплекс стандартів поведінки членів етнічної системи, що регулює відносини між етносом та окремою людиною; людей як особистостей між собою; етносу з субетносами; субетносів між собою.

Засади етнічної поведінки нерозривно пов'язані з етнічними спільнотами, тобто з етносами-народами та їхніми етнотериторіальними складовими (етнографічними районами, субетносами, локальними етнографічними групами, етнічними консервантами і т. д.). Такі етнотериторіальні утворення зрідка мають локальну самосвідомість, а їхні члени характеризуються однотипністю психологічних та субетнічних стереотипів поведінки. Все це чудово ілюструє етнічна структура українців Галичини і Буковини та Закарпаття, де у горах Карпатах простягнулися субетнічні кордони гуцулів, бойків і лемків, на рівнині, в передгір'ї і середньогір'ї проживають долиняни, покутяни, придністряни, що також складають окремі субетноси.

Наявність стереотипів субетнічної та локально-етнографічної поведінки не заперечує єдності етносу. Прикладом цього може бути український етнос. Досить аргументовано і об'єктивно оцінював стереотипи етнічної поведінки українців український етнолог М. Тиводар, який писав: «Для українців характерні без-

Георгій Кожолянко

межна довірливість і поступливість, терпеливість і ввічливість, співчутливість і гостинність, чесність і працьовитість. Чужоземні дослідники відзначали, що їхній фольклор просякнутий почуттям добра, пошани до сім'ї, рідних і близьких, поваги до чужого майна. Лагідні й м'які українці схильні прощати своїх недругів і ворогів, шукати щось добре, порядне й людське навіть у лиходіях, історична доля для українців склалася так, що окремі частини етносу-народу від 300 до 600 років відсутності власної держави були підпорядковані імперіям, в умовах обмеження й заборони розвитку власної культури, в умовах пропаганди другорядності та неповноцінності всього українського, в умовах винищення української інтелігенції. Ця антиукраїнська спрямованість політики імперій формувала певний склад мислення й внутрішнього світу (менталітету) тих соціальних груп населення, які служили чужоземним поневолювачам. Егоїзм, кар'єризм і зажерливість виробили в них брутальну зрадливість і підлабузництво. На догоду імперій ці відщепенці пропагували неповноцінність, другорядність, нікчемність і недоумкуватість власного народу, називали себе малоросами, русинами, угроросами, хохлами і т. д. Вони вважали, що політична історія й культура власного народу – це ілюзія і не має жодного значення. Нинішня збільшовичена і зросійщена комуно-чиновна знать України, в тому числі Закарпаття, продовжує дотримуватися таких поглядів. Ментальність цього чиновництва така, що воно підтримує всякі антиукраїнські сили та ідеї розчленування державної єдності України шляхом її автономізації. Для виправдання й обґрунтування своєї політики вони залучили “мислителів”, які довільно трактуючи й перекручуючи теорію етносу, очевидно сподіваються на якусь винагороду»²³.

Відповідно, є необхідним аргументоване наукове дослідження і висвітлення історичного минулого русинства в ці-

Українці-русини Галичини і Буковини...

лomu і українців-русинів Галичини та Буковини зокрема. Для досягнення цієї мети потрібно проаналізувати матеріальну та духовну культуру українців-русинів Буковини кінця XIX – початку XX ст., коли власне відбулась заміна етноніма «русин» на «українець» на західноукраїнському терені.

Цінний джерельний матеріал з культури українців-русинів Буковини ми маємо у творчій спадщині видатних діячів українсько-русинської культури кінця XIX ст. Юрія Федьковича, Василя Козарищука, Володимира Шухевича, Івана Франка, австрійсько-буковинського історика й етнолога Раймунда Фрідріха Кайндля, німецького письменника і мандрівника Йогана-Георга Коля та ін.

В австрійських офіційних документах останньої чверті XVIII – початку XX ст. для позначення українців Буковини використовувався термін «рутени» («Ruthenen») ²⁴ – онімечений латинський термін.

Відомо, що кожен народ має свою етнічну самосвідомість, у якій проявляються етнічні риси народу, вона захищає народ від асиміляції, стимулює розвиток етнічних рис культури. Етнічна свідомість проявляється як на суспільному, так і на індивідуальному рівні, фіксуючи членами етнічної спільноти стан і культурну єдність. Відповідно індивідуальна етнічна свідомість у правовому сенсі захищається державними юридичними актами. Щодо свідомості етнічної спільноти, то вона знаходить вираження у масових формах культурного розвитку: мові, народній творчості, мистецтві, святково-обрядовій культурі, характерних рисах побуту тощо. Етнічна свідомість – це розуміння самого себе як народу, особливих рис культури та побуту.

Чи наявні у русинів-руснаків (за етнонімами XIX ст.) Галичини та Буковини відмінні від українців визначальні риси духовної, матеріальної культури та побуту, які б спонукали до

Георгій Кожолянко

виділення їх в окремий етнос? Дослідження і науковий аналіз показує, що таких відмінностей немає. Можна беззаперечно стверджувати, що знайти етнологічні докази існування русинів поза межами українського етносу та його культури неможливо.

Що ж тоді виставляється як аргумент окремими політиками та підкупленими псевдонауковцями для виділення русинів як народу? Замість об'єктивних фактів з походження, матеріальної і духовної культури русинів вони на перший план висувають організаційні засади. Зокрема, це існування різних русинських товариств на кшталт «Товариство підкарпатських русинів» або те, що «національність русинська» визнана у «цивілізованих європейських країнах». Ідеологи «політичного русинізму» П. Магочій²⁵, І. Поп²⁶, Д. Сидор²⁷, С. Суляк²⁸, перекреслюючи своїми висловлюваннями теоретичні засади існування етносів, виставляють на перший план ідею політичного самовизначення. Зрозуміло, що це вже не є наука, а політичний обман.

Наука етнологія використовує різноманітні джерела для пояснення того чи іншого явища у житті певного народу. Серед джерел одне з важливих місць займають спостереження мандрівників, які в той чи інший час залишили письмові відомості про культуру народу, його життя. Саме такі спостереження зарубіжних мандрівників, які відвідували Буковину та Галичину, певний час жили серед місцевого населення, і показують спільність русинів та українців. Для прикладу наведу спостереження відомого німецького вченого та мандрівника, основоположника антропогеографії Йогана-Георга Коля, який 1838 року подорожував по Україні, відзначаючи спільні риси та відмінності мешканців різних її регіонів. Описуючи русинів Галичини та Буковини, Коль підкреслює: «Вони є малоруським родом, спорідненим з малоросами, козаками і українцями у тій самій мірі, як баварці споріднені із саксонцями»²⁹. Щодо етнічної близькос-

Українці-русини Галичини і Буковини...

ті русинів до росіян, то вона значно менша, що проявляється як у мові, так і в народному одязі та деталях побуту. Німецький мандрівник відзначає: «їхня мова, звичайно, суттєво відрізняється від великоруської, і це є чимось значущішим, ніж відмінність діалектів, але ми все ж дуже часто розмовляли з ними російською мовою. Малороси з Поділля і Київщини розуміються з ними як брати... Неабиякі відмінності російських та рутенських кожухів, мабуть, передають приблизний масштаб відмінностей обох народів в одязі, характері та мові»³⁰. Отже, спостережливому і незаангажованому зарубіжному мандрівнику-науковцю впали в око відмінності між мешканцями різних українських земель, водночас він відзначив значно більшу різницю між русинами та росіянами – тут він бачив уже зовсім різні етноси.

Австрійський вчений, історик і етнолог кінця XIX – початку XX ст. Р. Ф. Кайндль, який народився на Буковині, вчився в Чернівецькому університеті, а потім і працював у ньому (до 1915 р.), провів десятки етнологічних експедицій у різні райони Галичини і Буковини. Як результат своїх експедицій і досліджень, він залишив більше двохсот наукових праць про населення Буковини та сусідніх територій.

Р. Ф. Кайндль у праці «Етнографічні рейди у Східні Карпати» (1898 р.) вказує на спільність мови, одягу, їжі, житла, звичаєво-обрядової культури русинів Карпат з українцями Прикарпаття³¹. Зокрема, характеризуючи народну архітектуру русинів Буковини, він писав: «За своїм облаштуванням селянські садиби Буковини і Галичини дуже подібні. Житловий будинок (хижа) тут, як і там, у значній мірі складаються з трьох частин: через вхідні двері хати попадаєш в сіни (“хороми”), звідси направо вступаєш у кімнату “хижу”, а наліво у комору. Остання може бути відсутньою, в такому випадку хата має два приміщення»³². Далі він подає опис будівництва та інтер'єру русинської хати,

Георгій Кожолянко

порівнюючи з хатою українців Прикарпаття, відзначаючи подібність у конструктивних типах і способах спорудження.

Щодо самої назви «руснак», Р. Ф. Кайндль у цій же праці писав: «... виправдовується, висловлене мною у іншому місці, що назва “руснак” є єдиною народною для українців. Усі українці у низинах і в горах, на Буковині, Галичині і Угорщині називають себе руснаками»³³.

Досить детально зупинився Р. Ф. Кайндль на питанні назв «руснак», «русин» у праці «Будинок і двір у руснаків»³⁴. Він вказує, що, готуючи свою першу працю про українців десять років тому, зустрівся з великою плутаниною у розумінні термінології українців. У офіційній мові використовувалась назва «українці», яка включала всіх українців разом з гуцулами. Проте в окремих авторів праць з українознавства можна було зустріти ще назви «малоруси» («kleinrussen»), червоні руси («rottrusse»), реуси руси («reuserusse»). Відомо, що всі ці назви, вказує Кайндль, не були народними і вживаними. Відповідно, деякі етнографи прагнули замінити їх словом «русин» («gusyn»), назвою, якою позначаються в українській і польській письмовій мові всі українські етнічні групи, не беручи до уваги те, що це слово так само маловживане, як і попередньо вказані слова. Відомо також, що це слово деколи по відношенню до українців використовувалось з образливою метою. Натомість в українців Буковини повсюдно використовувався прикметниковий термін «руский», «руска». Але в німецькій мові його використати не було можливості. Тому перевагу потрібно дати словам «українець», «український» – «ruthene», «ruthenisen».

Характерні риси святкового календаря українців-русинів Буковини дослідив Р. Ф. Кайндль у праці «Святковий календар руснаків і гуцулів»³⁵, де на основі незаперечного фактологічного матеріалу показує, що гуцульський і український обрядовий

Українці-русини Галичини і Буковини...

цикл свят є майже ідентичним, за винятком певних окремих місцевих сільських відмінностей, які завжди присутні у духовній культурі певного народу чи регіону. Такі ж висновки зроблені Кайндлем і в праці «Весілля рутенів у Берегометі на Пруті»³⁶. Він подає у цій праці детальний опис українського весілля с. Берегомет, що на Кіцманщині Верхнього Буковинського Попруття, та робить висновок про подібність весільної обрядовості цього села з весіллям українців сусідньої Галичини.

Відзначимо й те, що загалом українці Галичини і особливо Буковини до другої половини XIX ст. не мали чітких уявлень про те, що вони за народ, яке місце займає їхня мова серед інших слов'янських мов і взагалі чи це окрема мова, за винятком незначного прошарку інтелігенції. Відповідно до ситуації з суспільним життям діяла і австрійська адміністрація. Вона всіляко намагалась обмежити зв'язки українців зі своїми братами з Наддніпрянської України, переслідувала польських революціонерів, які переходили в Галичині і Буковині від переслідувань у Польщі.

Така політика австрійців щодо українського населення дала свої результати. Як приклад ототожнення свого етнічного зв'язку українських селян з австрійцями, а не з українцями, є українці-емігранти з Буковини і Галичини, що прибували організовано до Канади та США у кінці XIX – на початку XX ст. У реєстраційних документах вони записувались австрійцями, оскільки прибували з терену Австрійської імперії за океан. Та і самі переселенці себе ідентифікували під час опитувань науковими дослідниками у XX ст. не українцями, а австрійцями, пов'язуючи свою етнічність з державністю материнської землі³⁷. Натомість українці другої, третьої і четвертої хвиль еміграції до Канади з Галичини і Буковини використовують виключно етнонім «українці».

Георгій Кожолянко

Звичайно, у другій половині XIX ст. спостерігався уже вплив Наддніпрянської України та Галичини³⁸, де рівень національної свідомості був значно вищим, на українське галицьке і буковинське населення.

Досить складним було становище русинів-українців Буковини, Галичини і Закарпаття на початку XX ст., особливо з початком і розвитком Першої світової війни, у міжвоєнний період та під час Другої світової війни.

Так, у роки Першої світової війни терени Буковини і Галичини були ареною воєнних дій австро-угорської та російської армій. Відповідно, десятки тисяч місцевих жителів були мобілізовані або добровільно поповнювали військові загопи росіян чи австрійців. Ставлення як місцевої австрійської влади, так і російських окупаційних властей у ході війни до русинів-буковинців було неоднозначним. Підозрюючи місцевих жителів у шпигунстві на користь тієї чи іншої сили суперників, русинів-українців арештовували і розміщували у концентраційних таборах (австрійських) або висилали в глибину Росії на заслання. Про це провів ґрунтовне дослідження буковинський політолог І. Буркут, який констатував, що за підтримки місцевих москвофілів царські чиновники вже під час першого зайняття Буковини в 1914 році розгорнули наступ на все українське – школи, культурні заклади, публікації. Заборонялись українські видання, натомість запроваджувалась російська мова³⁹. Тобто з перших днів перебування росіян на Буковині проводилась суцільна русифікація. З цього приводу перший президент Буковини (листопад 1918 р.) О. Попович писав: «Зачалася славна господарка російських чиновників і попів серед нашого народу, щоби зробити за “адін час” з українців “адін народ” з москалями по мові й по вірі»⁴⁰.

Не краще поводитися з місцевими жителями і австрійські військові власті. Під час повернення австрійських військ на Бу-

Українці-русини Галичини і Буковини...

ковину розгорнулись репресії проти москвофілів, що співробітничали з російськими окупаційними військами та часто-густо проти простих мешканців, які підозрювались у зраді та анти-австрійській діяльності. Як результат такого ставлення до місцевого населення, десятки тисяч русинів-українців покинули Буковину і Галичину, де велись воєнні дії⁴¹. Багато буковинців емігрувало у цей час до Канади, де їх, а також попередньо прибулих на постійне проживання, з підозрою про шпигунську діяльність вважали агентами Австро-Угорщини і запроторювали до місцевих концентраційних таборів.

Після Першої світової війни українці Буковини висловили своє бажання жити в соборній Україні. Керівники різних партій Галичини і Буковини разом з депутатами парламенту й крайових сеймів від цих провінцій скликали у Львові 18–19 жовтня 1918 року установчі збори (конституанту), де вирішили створити у Східній Галичині та північно-західній частині Буковини (разом з містами Чернівці, Сторожинець, Серет), Закарпатській Україні західноукраїнську державу⁴².

Буковинський політолог І. Буркут зазначає: «Події Першої світової війни виявилися певного роду катализатором, що прискорив процеси зміни етноніма “русини” на новий “українці” – в Галичині і Буковині... Ідеалізований образ Росії, який упродовж десятиліть штучно підтримувався у громадській свідомості галичан і буковинців місцевими москвофілами (у більшості своїй) – священиками, було замінено набагато реальнішим сприйняттям, заснованим на власному життєвому досвіді місцевих мешканців»⁴³.

У наш час москвофільських настроїв серед українців Буковини не спостерігається, не відзначено випадків створення якихось русинських організацій в Галичині чи Буковині. Щодо буковинської української еміграції у США, Канаді, країнах Європи, то вона нині користується етнонімом «українці», а не «русини».

Георгій Кожолянко

Щодо загальної кількості русинів у європейських країнах, згідно з офіційними матеріалами переписів населення, то вона складає близько 55 000 осіб⁴⁴, що різюче відрізняється від підрахунків, проведених прибічниками політичного русинізму.

Отже, можна зробити висновок, що в Галичині і на Буковині етронім «русин» у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зникає. На його місце приходять етронім «українці». Цьому сприяла орієнтація населення на створення незалежної Української держави, швидке зростання української національної свідомості.

¹ Русин. – Кишинев, 2006–2010. – № 1–22.

² *Шилов Ю.* Прародина ариев. – К., 1995; *Шилов Ю.* Джерела витоків української етнокультури. – К., 2002.

³ *Шилов Ю.* Край ушедших лет. – К., 2004. – С. 228.

⁴ Історія України. – К., 1991. – С. 5.

⁵ *Партицький О.* Старинна історія Галичини. – Л., 1894. – Т. 1. – С. 260.

⁶ *Йордан.* О происхождении и деяниях готов. – М., 1960. – С. 71–72.

⁷ *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976. – С. 47.

⁸ *Нидерле Л.* Славянские древности. – М., 1956. – С. 155.

⁹ *Кожолянко Г.* Етнографія Буковини. – Чернівці, 1999. – Т. I. – С. 44.

¹⁰ *Тимощук Б. О.* Шипинська земля за археологічними даними // Сучасне і минуле Північної Буковини. – К., 1973. – Т. 2. – С. 26.

¹¹ *Costin M.* Letopisul Tarii Moldovei de la Aron V. Opere. – Bucuresti, 1959. – P. 233.

¹² Чернівецький обласний державний архів. – Ф. 1, оп. 1, спр. 23, с. 2–18.

¹³ *Martinowich I.* Historische Zeugnisse uber die altesten Beherscher und Einwohner der Bukowina in der Moldau. – Czernowitz, 1887. – S. 27.

¹⁴ *Kaindl R. F., Monastyrski A. B.* Die Ruthenen in der Bukowina. – Czernowitz, 1889–1890. Bd. I–II. – S. 89.

Українці-русини Галичини і Буковини...

¹⁵ *Zeiglauber E.* Geschichtliche Bilder aus der Bukowina. XIII. – Czernowitz, 1901. – S. 37.

¹⁶ *Кожоляно Г.* Етнографія Буковини... – Т. 1. – С. 49.

¹⁷ *Буркут И.* Историческая судьба галицкого и буковинского русинства. Финал // Русин. – Кишинев, 2008. – № 3 (17). – С. 47–48.

¹⁸ *Мишанич О. В.* Карпаторусинство, його джерела й еволюція у ХХ ст. // Карпатська Україна. – 1992. – 19 листопада; Карпати нас не розлучать. – Ужгород : Срібна Земля, 1993; *Турій О.* Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване «старорусинство») // Третій Міжнародний конгрес українців (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Історія. Ч. 1. – Х., 1996; *Мушка М.* Rusini – Ukrajinці – jedna národnos // Нове життя. – 1997. – № 31–32.

¹⁹ Народы мира. – М., 1988.

²⁰ Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (МЕЕ ЧНУ). Етнографічний музей ЧНУ. – Т. 2. – 2009. – С. 12–13.

²¹ Народы и религии мира. Энциклопедия. – М., 1998. – С. 449.

²² МЕЕ ЧНУ. – 1992. – Т. 5. – С. 15.

²³ *Тиводар М.* Політичні та теоретичні аспекти етнічних процесів на Закарпатті ХХ ст. // Срібна Земля. – Ужгород, 1994. – 19 лютого. – С. 11.

²⁴ *Die Oesterreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild.* – Wien, 1898.

²⁵ *Магочи П.* Карпато-русини у Америки // Нова думка. – 1979. – № 23. – С. 69–73; *Магочи П.* Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – 296 с. *Магочій П. Р.* Народ нивыдкы: ілюстрована історія карпаторусинів. – Ужгород, 2007. – 120 с.

²⁶ *Пон І.* Русинська політична думка за 150 років // Русинський світ. – Ужгород, 2001. – Т. 2. – С. 25–28; *Пон И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – 162 с.

²⁷ *Сидор Д.* Карпатська Русь – изначальная Русь! // Русин. – 2007. – № 1. – С. 101–107; *Сидор Д.* Притисянская (Подкарпатская) Русь – чудом уцелевший осколок Святой Пра Руси // Русин. – 2005. – № 2. – С. 124–129.

Георгій Кожолянюк

²⁸ Суляк С. Осколки Святой Руси. Очерки этнической истории руснаков в Молдавии. – Кишинев, 2004. – 240 с.; Суляк С. Замена этнонима – прелюдия этнокультурной трансформации // Мысль. – 2004. – № 2. – С. 72–75; Суляк С. Русины в период Первой мировой войны и русской смуты // Русин. – 2006 – № 1. – С. 58–63.

²⁹ Німецький учений Йоган Коль про Буковину та Галичину в середині XIX ст. – Чернівці, 2007. – 199 с.

³⁰ Там само. – С. 55.

³¹ Kaindl R. F. Ethnographische Streifzuge in den Ostkarpathen. Beitrage zur Hausbauforschung in Oesterreich. – Wien, 1898. – 245 s.

³² Там само. – С. 225–228.

³³ Там само. – С. 248.

³⁴ Kaindl R. F. Haus und Hof bei den Rusnaken // Globus. – Wien, 1897. – N 71.

³⁵ Kaindl R. F. Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen. – Czernowitz, 1896.

³⁶ Kaindl R. F. Die Hochzeitsfeier bei den Ruthenen in Berhometh am Pruth (Bikowina) // Globus. – Wien, 1904. – N 85.

³⁷ МЕЕ ЧНУ. – 1989–1990 рр. – Т. 2. – С. 12, 23.

³⁸ Добржанський О. Формування ідеї соборності незалежної України на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових статей: історико-політичні проблеми сучасного світу. – Т. 21–22. – С. 163.

³⁹ Буркут І. Русинство: минуле і сучасність. – Чернівці, 2009. – С. 30–31.

⁴⁰ Діло. – Чернівці, 1916. – 23 квітня.

⁴¹ Буркут І. Русинство: минуле і сучасність... – С. 32.

⁴² Буковинське народне віче 3 листопада 1918 р. – Чернівці, 1990. – С. 15; Народне віче Буковини. 1918–1993. Документи і матеріали. – Чернівці, 1994. – С. 116.

⁴³ Буркут І. Русинство: минуле і сучасність... – С. 99.

⁴⁴ Там само. – С. 154.

ПРАВОСЛАВ'Я СЕРЕД РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ У ЗАХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ. МАКСИМ САНДОВИЧ (1911–1914)

Ярослав Мокляк

У Галичині священник брав на себе обов'язки світської інтелігенції, тим самим підтримуючи національну тотожність своїх земляків. Діяльність о. Максима Сандовича вписується в певний зразок політичної активності священників, однак постає питання: яку тотожність пропагував він серед русинів-українців у Західній Галичині?

Незалежно від його особистих намірів і переконань слід зазначити, що Максим Сандович сильно вплинув на формування релігійної і національної тотожності своїх земляків лемків. Його особа асоціюється з великим релігійним наверненням, що сприймається як повернення до релігії предків, до часів з-перед «накинutoї католицизмом» Берестейської унії. Перша хвиля такого навернення охопила Галичину в 1911 році й закінчилася процесом про зраду державних інтересів (друга хвиля вибухнула кільканадцять років пізніше і не є предметом цієї статті¹).

У чому полягала роль М. Сандовича у подіях 1911–1912 років, що вирішував він сам, а які рішення були прийняті без його участі? Архівні матеріали презентують нам надзвичайно позитивний образ шанованого священника. Він умів завойовувати симпатію вірних. До того ж вів побожне життя, чим вигідно відрізнявся від деяких греко-католицьких священників, зви-

Ярослав Мокляк

нувачуваних у завищенні душпастирських оплат за хрещення, шлюби, похорони тощо. Ця оцінка особливо приваблива на тлі негативної характеристики греко-католицького пароха із с. Граб (повіт Ясло) о. Филимона Кисіловського, якого парафіяни прагнули позбутися. Після висвячення в Росії, уже як православний священик, М. Сандович прибув, власне, до Граба. Постає питання, чому не зайняв канонічну православну парафію в імперії Романових, на Буковині чи на Балканах, де православ'я мало розбудовану організаційну структуру? Чому прибув до греко-католицької парафії, де тривала сильна суперечка між вірними й парохом? Варто поставити ще й інше питання: як сталося, що він навчався в Росії, тоді як традиційними для галичан місцями здобування освіти були Перемишль, Краків, Львів, Відень?

Стипендії як знаряддя політики

Граб був лемківським селом, а Лемківщина належала до особливо відсталих районів, оскільки в багатьох її місцевостях рівень неграмотності сягав 100 %. Стипендії для молоді, що їх пропонувала місцева галицька влада чи приватні, світські й релігійні організації, не вирішували проблем суспільної освіти, що давало простір для фундаторів ззовні, які залучали фінансові засоби з метою реалізації власних цілей. Випадок отримання М. Сандовичем російської стипендії не єдиний. Різноманітні слов'янофільські товариства, які діяли в Росії й поза її межами, пов'язані з урядовими колами, надавали численні стипендії українській, болгарській чи сербській молоді для навчання в Москві й Петербурзі. Була в тому прихована й добре продумана мета. Стипендіати після здобуття освіти мали повертатися в рідні краї і пропагувати симпатію до царської Росії.

Російські політичні кола використали слов'янські національні рухи в Австро-Угорщині й Османській імперії, обіцяючи їм

Православ'я серед русинів-українців у Західній Галичині...

підтримку в боротьбі за національні права. Допомогали болгарам, яких утискали турки, галицьким русинам і чехам, залежним від Відня, а також полякам (згадаймо хоча б контакти ендеків з російськими колами) та іншим націям. Метою російської закордонної політики було розширення зони впливу в Центральній Європі й на Балканах, насамперед на території з православним або уніатським населенням. У царській Росії православ'я було зведене до ролі знаряддя у внутрішній адміністрації та закордонних відносинах. Велику православну релігію перетворили на цемент імперської російської гордості, яка передавалася з покоління в покоління. На чолі Найсвятішого Синоду Російської православної церкви стояла світська особа – цар Росії, а для потреб пропаганди використовувалися гроші, які розподілялися за посередництвом «довіrenих осіб» і дипломатичних представництв.

Найвідомішим каналом фінансування прихильників Росії в Габсбурзькій монархії було російське посольство у Відні. Росія вела підготовку до далекосяжних планів експансії, які полягали в переміщенні кордонів на заході й півдні. Православ'я чудово підходило для реалізації такої мети, оскільки дозволяло російським емісарам встановлювати близький зв'язок із православним населенням у мусульманській Туреччині, а також із греко-католиками в Австрії. Постає питання: що знав про російську політику вісімнадцятирічний Максим? Рішення про виїзд сина до Росії могли прийняти батьки, наприклад, за порадою місцевого священика. Трапилася нагода вивчити сина без вкладення коштів. Також це могло бути особисте рішення Максима, прийняте внаслідок ознайомлення з літературою, що напливала з Почаївського монастиря і яку розповсюджували в галицьких місцевостях – у Почаєві існувала друкарня, що займалася виданням пропагандистської літератури для греко-католиків.

Ярослав Мокляк

Максим Сандович і російський неославізм

Уже в першій половині XIX ст. Росія цікавилася галицькими віросповідними й міжнаціональними відносинами. Причиною був сам факт, що там проживали русини-українці. Неославістська пропаганда (слов'янські з'їзди в Празі (1908) і Софії (1910)) відкрито проголошувала ідею визволення під'яремної Русі, що перебувала під пануванням Габсбургів, закликала до творення в Галичині російського шкільництва, представляла Галичину як терен антиросійських виступів, маючи на увазі український національний рух, який називала сепаратистським. Галичину вважали краєм споконвіків російським. Росія охопила протекцією тих політиків і діячів, які у своїй боротьбі з латинською культурою були схильні користуватися допомогою царату.

Політичний рух, зорієнтований на допомогу Росії, називаємо москвофільством. Хоча росіяни спричинилися до його розвитку, однак не вони його створили. Москвофільство виникло як результат польсько-українського конфлікту, що наростав упродовж десятків років. Як поляки, так і русини-українці вбачали в Галичині власний П'ємонт. Певна частина русинів уважала, що в боротьбі з поляками Росія буде їхнім найкращим союзником. І справді, вона підтримувала різні ініціативи, які підкреслювали візантійські традиції, але, як уже зазначалося вище, робила це задля власного інтересу.

Головним виразником російської політики був граф Володимир Бобринський. Під його егідою в Росії створювали відділи Галицько-російського товариства, висилали в Галичину фінансові засоби, пропагандистські видання і, що у випадку М. Сандовича найголовніше, вербували до співпраці молодих людей. Лемківщина вже тривалий час перебувала в колі зацікавлень

Православ'я серед русинів-українців у Західній Галичині...

російських агітаторів. Невдовзі після з'їзду в Празі на межі Горлицького та Ясельського повітів розгорнулася акція, метою якої було прищеплення російського православ'я. «Довіреними особами» були там адвокат і директор Лемківської каси в Горлицях Ярослав Качмарчик, а також греко-католицькі священники Теодор Дуркот зі Ждині, Маріан Мишковський з Розстайного та Михайло Юрчакевич із Чорного. Однак дуже обережно слід підходити до питання участі простих людей. Треба зрозуміти, що лемківське населення було передусім зацікавлене в покращанні життєвих умов, прагнуло врівноваження в самоврядних установах політичних впливів русинів і поляків, вимагало власного шкільництва, а також протиставлялося усім спробам зміни історичної назви свого народу. Співчувало народовцям, тобто тим русинам, які не шукали допомоги в Росії, і вважали, що польсько-українські конфлікти належить вирішувати в розмовах з поляками, які замість історичної назви «Русь» ввели назву «Україна». Слід зауважити, що метою народовців було відрізнитися від росіян, так як утримання назви «Русь», «русини» полегшувало роботу царським агітаторам, натомість нова назва «українці» відмежовувала русинів як від російської культури, так і польської.

Особливу активність на місцях виявляла студентська молодь пов'язана з московфільськими організаціями у Львові, наприклад, з Товариством ім. Качковського. До найенергійніших діячів належав Василь Колдра, який походив зі Святкової Великої (повіт Ясло). На організованих ним зібраннях закликав до боротьби з польською культурою і католицизмом. Як протидію загрози з боку поляків і католицької церкви пропонував силу царської Росії і російське православ'я. До лемківських хат потрапляли розповсюджені ним портрети московських князів і патріархів російської православної церкви. Подібна акція охопила

Ярослав Мокляк

також інші регіони Галичини, агітатори з'являлися у Бродському, Косівському та Сокальському повітах.

Коли місцеві москвофільські діячі прищеплювали лемківському населенню переконання про добрі наміри Росії, Максим Сандович від 1905 року навчався в православній семінарії в Житомирі. За розповідями, допоміг йому сам архієпископ Антоній. Це видається цілком правдоподібним, тим паче, що відомо про участь житомирської семінарії в царській політиці. У 1911 році там навчалася десятеро семінаристів з Галичини. Безсумнівно, їм прищеплювали переконання про велич Росії і потребу пропагування на території Галичини «історичної і справжньої» віри русинів – православ'я.

З поліцейських і судових джерел знаємо, що 3 серпня 1911 року в Почаївському монастирі відбулася таємна нарада з метою обговорення способів поширення російського православ'я в галицьких греко-католицьких парафіях. У тій нараді брали участь архімандрит монастиря Віталій Максименко, чиновник російського уряду зі спеціальних справ Разумовський, граф Бобринський і його приватний секретар Бестужев. Були також присутні галицькі гості, які вважалися росіянами, видатні представники москвофільської орієнтації: адвокати Володимир Дудикевич і Маріан Глушкевич, депутат австрійського парламенту Дмитро Марков, двоє редакторів часопису «Прікарпатская Русь» і співпрацівник російського часопису «Новое Время» Дмитро Вергун. Під час розмов «галицькі росіяни» мали посвідчити, що вони без проблем можуть зорганізувати 20–30 осередків православ'я, але через брак церков і місцевого духовенства такі дії дали б не-тривалі результати. Таким чином, постановили, що в Росії буде здійснено додаткові кроки і збільшено фінансові засоби на підготовку кадрів для майбутніх православних парохій у Галичині. Довго чекати на результати не довелося – 1912 року в Житомирі

Православ'я серед русинів-українців у Західній Галичині...

навчалось 12 семінаристів, завербованих у галицьких прикордонних греко-католицьких парафіях, а преса повідомляла про наступних 50 кандидатів².

Повернення Максима Сандовича

Восени 1911 року до Галичини прибули перші православні священники, сини греко-католиків, самі донедавна греко-католики – молоді хлопці, втягнуті в російський неославізм. Були серед них о. Юліан Ілечко, направлений до Сокальського повіту, о. Цимбала – до Золочівського, о. Ігнатій Гудима, який подався на Гуцульщину, і о. Максим Сандович, котрий повернувся на Лемківщину. До Граба прибув 2 грудня і вже наступного дня, незважаючи на попередження старости, відправив першу Службу Божу, а 4 грудня отримав заборону служити під загрозою грошової кари в розмірі 400 крон. Склав апеляцію і далі відправляв богослужіння. 24 грудня комісар староства опечатав Дім молитви, але того самого дня М. Сандович відправив літургію в іншому приміщенні. Протягом трьох місяців правив удома в Сильвестра Нацика, Дмитра Урама та ін.³ Державна влада вирішила не допустити розвитку російського православ'я, оскільки воно не мало в Австрії законної основи (легальне православ'я підлягало митрополії в Чернівцях). Як подають джерела (найчастіше це довідки галицьких чиновників), М. Сандович негативно висловлювався про католицизм та інтенсивно заохочував до навернення. Але деякі хлібороби перейшли на православ'я ще тоді, коли були в Америці на заробітках, тобто до прибуття М. Сандовича до Граба. Це тільки на перший погляд зменшує відповідальність Росії: спеціальні її посланці через Аляску й Алеути прибули до Каліфорнії, а потім триумфували на східному узбережжі, коли до них приходили тисячі новонавернених. Ще в грудні до староства в Яслі надійшло понад 200 заяв про зміну віровизнання,

Ярослав Мокляк

підписаних мешканцями Граба і сусідньої Вишоватки. Джерела подають, що деякі мешканці згаданих сіл відмовлялися підписувати заяви. Їх заохочували грошима, а іноді навіть провокували щодо них хуліганські вибрики. Суспільні конфлікти підтверджують, що навернення мало значну організаційну підтримку, а М. Сандович був його найважливішою ланкою⁴. Виникає питання, чи міг він не знати, у якій кампанії брав участь і якою була її політична мета?

На зламі 1911–1912 років змінили віросповідання на православне мешканці сіл Чорне, Довге, Липна, Незнайова і Радочина. Пропагандою були охоплені також народні школи. З поліцейських доповідних можемо довідатися, що учні народних шкіл висловлювалися так: «Галичина належить до Росії», «Нашим цісарем є цар Миколай» (зізнання вчителя Ізидора Лося), що свідчить про масштаб агітації⁵. Складений у Почаєві план поступово було реалізовано, але спроба прищепити в Галичині російське православ'я зіштовхнулася з рішучою реакцією влади. Галицький намісник Міхал Бобжинський заявив, що «маски знято», натякаючи на політику царату. Цей відомий краківський консерватор прагнув порозумітися з українськими народовцями й загострив курс щодо москвофілів. Натомість ендеки, які були при владі до нього, тактично підтримували проросійський табір з метою ослаблення українців (ендеки були присутні на з'їзді у Празі і приймали Бобринського у Львові). Усілякі проросійські демонстрації, у тому числі й створення православних гмін, кидали на русинів тінь підозри у шпигунстві, чого австро-угорська влада не могла легковажити.

Спочатку було арештовано світських активістів, а потім православних священників. У квітні 1912 року заарештували М. Сандовича, а за кілька днів його наступника о. Івана Соловія⁶. Зреагував також греко-католицький перемиський ордина-

Православ'я серед русинів-українців у Західній Галичині...

ріат, який розпочав дисциплінарне розслідування щодо своїх підвладних священиків-москвофілів. Тут варто зауважити, що без участі греко-католицьких священиків започаткована в Почаєві кампанія була б неможливою. Про те, як активно деякі греко-католики брали участь у розвитку православ'я, свідчить постава о. Михайла Юрчакевича з Чорного, який після арешту Сандовича й Ілличка мандрував лемківськими селами й таємно надавав від їхнього імені душпастирські послуги. Це була драма греко-католицької церкви, яка толерувала священиків, котрі співпрацювали з російськими емісарами.

Процес і виправдання

Після арешту і двох років перебування під слідством, 3 березня 1914 року у Львові почався політичний процес. На лаві підсудних сиділи Симеон Беднасюк, Василь Колдра, о. Ігнатій Гудима і о. Максим Сандович. Їх звинуватили у спробі відірвати Галичину від Австрії⁷. М. Сандовичу та І. Гудимі прокуратура висунула закид у шпигунстві, стверджуючи, що вони в нічний час міряли міст на Черемоші в Залуччі з наміром переказати ці дані російським органам. Свідчення про те, що бачив їх, надав наглядач мосту на прізвище Бойчук (І. Гудиму він нібито упізнав, а М. Сандовича звинувачено, так як він перебував тоді в І. Гудими в гостях). Однак зізнання свідків були суперечливими. Дмитро Воробець свідчив, що Бойчук у приватній розмові з ним зізнався про брехню, а до фальшивих зізнань намовив його службовець гміни Залуччя Дмитро Гоян. Інші свідки повторно підтвердили перші зізнання Бойчука, але обвинувачені не визнали своєї вини. Якщо врахувати, що довжина мосту була загальновідомою і зазначалася навіть на листівках, то слід визнати, що закид міряння мосту був препаратований галицькою адміністрацією – не перший раз нижчі за рангом чиновники

Ярослав Мокляк

намагалися в такий спосіб проявити себе перед своїм начальством.

На основі знайденого під час ревізії зшитка з проповідями М. Сандовича прокуратура висунула йому закид «образи католицької релігії і підбурювання проти існуючого суспільного порядку». Фрагменти конспектів тих проповідей друкувала преса: «<...> сьогодні прилучається до вашої матері, від якої ваших праотців брехнею, шахрайством і насильством 300 років тому відірвали вороги матері вашої, вороги святої православної Церкви. Сьогодні відреклися ви від Папи Римського, який разом зі своїми вірними слугами придумав богопротивну унію, яка з вас, вільних руських, зробила ганебних невільників Рима і Папи. <...> ви зірвали цей міст до польської Церкви, <...> цей зв'язок з Римом був придуманий не на славу Божу, але для користі Рима і його слуг, а в подальшому на користь полякам»⁸. Різкий виступ проти Рима і поляків не міг бути визнаний виступом проти Габсбургів. Однак цитований фрагмент демонструє, що М. Сандович орієнтувався в політиці: помічав інтерес Папи і поляків, який поєднував з експансією латинської церкви. То чи не бачив інтересу Москви, якому служило пропаговане ним православ'я?

Фінал процесу відбувся 6 червня 1914 року. Присяжні відкинули звинувачення прокуратури й підсудних виправдали. Безсумнівно, на вирок мала вплив загальна атмосфера – адже наближалася війна з Росією. Преса доносила, що в ході процесу мешканці Львова ходили на Високий замок, щоб переконатися, чи не надходить уже російська армія. Галицькі служителі Феїди не довели справу до кінця. Важко було б навіть очікувати цього в тодішніх геополітичних умовах. Неабияке зацікавлення наверненнями і процесом схиляли деяких спостерігачів до глибших роздумів. Вони намагалися відповісти на питання, чому православ'я так легко поширилося серед русинів. Як стало-

Православ'я серед русинів-українців у Західній Галичині...

ся, що після прибуття одного священика до «забитого села» на Західній Галичині сотні родин змінили віросповідання? Серед численних коментарів були посилання на приклад Холмщини, де місцеві уніати не піддалися російській політиці. Вони знали Росію й російське православ'я краще, ніж галичани, і, можливо, тому, втікаючи від «цароправослав'я», перейшли на латинський обряд. Отже, у чому саме полягала причина масових галицьких навернень у православ'я?

Епілог

Російська агітація в Галичині потрапила на сприятливий ґрунт. Наростаючий польсько-український конфлікт втягував греко-католицьких священиків у політику. Більшість із них поповнила ряди табору народовців, які реалізували шляхетну мету перетворення русинів на українців. Однак переважно робили помилку, коли вимагали від простих селян української тотожності без належної підготовки. Лемко чи селянин з-під Залуччя не розумів, чому має зректися назви своїх дідів. Щоб його переконати, потрібно було більше зусиль і часу. Безсумнівно, народовці занадто пізно розпочали просвітню акцію серед русинів. Першими з'явилися там москвофіли, які в 90-х роках ХІХ ст. створювали читальні Качковського навіть у найменших місцевостях. Українська культурно-освітня організація «Просвіта» на початку ХХ ст. розбудувала у Західній Галичині свої представництва, але так і не досягла там такого рівня організації, як Товариство Качковського. Дороги й бездоріжжя національної та релігійної тотожності русинів залежали від зовнішніх умов, але, безсумнівно, тільки російська політика дозволила греко-католицьким москвофілам переступити межу православ'я. Справа о. Максима Сандовича – це реальний наслідок низки політичних подій щонайменше від 1881 року, тобто від першої спроби при-

Ярослав Мокляк

щеплення в Галичині російського православ'я (Гнилички у Збаразькому повіті), і так званого процесу Ольги Грабар 1882 року, настільки схожого з процесом М. Сандовича і його товаришів.

М. Сандович був глибокорелігійною особою, але йому не пощастило ознайомитися з українським православ'ям, яке успішно нищив царат. Доля так розпорядилася, що священник втягнувся в російський неославізм, але його уявлення про православ'я мусило бути іншим, ніж тих політиків, які діяли в інтересі імперії Романових. Коли він стояв перед каральним відділом у Горлицях, то не викрикував, що вмирає за Росію і російське православ'я – помирав за Русь і святе православ'я! Загинув на початку Першої світової війни від рук габсбургських катів, охоплених психозом шпигунства на користь Росії, які здійснювали численні езекуції за найменшої підозри. Однак причини його трагічної смерті належить шукати в імперській політиці царату, здатній віртуозно використовувати найвищі релігійні почуття.

¹ *Moklak J.* Kształtowanie się struktury Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie w Drugiej Rzeczypospolitej // *Przez dwa stulecia, XIX i XX w. Studia historyczne ofiarowane prof. Waławowi Felczakowi.* – Kraków, 1993. – S. 51–77.

² *Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1170, Seminarium duchowne prawosławne w Żytomierzu, s. 16; Urban J.* Wobec propagandy schizmy w Galicji // *Przegląd Powszechny.* – Kraków, 1912. – T. 114. – S. 299; *Moklak J.* Aspekty polityczne życia religijnego Ukraińców w Galicji. Ekspansja prawosławia rosyjskiego // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Przemyśl, 1990. – T. 1. – S. 204.

³ *Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego, sygn. 9445, Історія православ'я в селі Грабі перед світовою війною, s. 49–50.*

Православ'я серед русинів-українців у Західній Галичині...

⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego, sygn. 437, Schizma – misje, 1911–1914, s. 49–50.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – S. 1, 90.

⁷ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914. На підставі споминів. – Л., 1926–1927. – С. 699.

⁸ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego, sygn. 437, Schizma – misje, 1911–1914.

ЧАСТИНА II

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ СЛОВАЧЧИНИ

Мирослав Сополига

Регіон Карпат, де живуть українці, є стратегічним та економічно привабливим, тому вже кілька століть він привертає увагу фахівців різного рівня та з різними намірами. Йому присвячена величезна кількість праць, зокрема широко висвітлюється проблема походження та історії закарпатських українців. На жаль, чимало авторів праць мають іншу мету, ніж можна було б очікувати від учених у сфері гуманітарних наук. Дуже обережно та критично треба ставитися до видань, автори яких послуговуються псевдонауковими методами, спрямованими на задоволення певних політичних інтересів і територіальних претензій. Окремі автори не зважають на вкрай складну ситуацію у сфері історичного, соціально-економічного, релігійного та етнокультурного розвитку регіону. Однак є низка праць, які стали вагомим внеском у вирішення проблеми генези та історичного розвитку цього віками пригнобленого етносу, саме визнання якого часто штучно ускладнювалося. Комплексний аналіз історії та розвитку культури східнославацьких українців ще чекає на свого дослідника.

Предметом дискусій при вивченні українців (русинів, лемків)¹ Словаччини та Польщі передусім є питання етногенезу й автохтонності, а також часу появи українців на цих землях. Полеміка з приводу цих питань точиться у двох основних пло-

Мирослав Сополига

щинах. Українські та російські історики однозначно визнають східнослов'янське походження досліджуваної етнічної групи. Незаангажовані чеські, словацькі та польські дослідники стоять на подібних позиціях². Однак під впливом різних ідеологічних та геополітичних візій деякі автори намагаються піддати сумнівам східнослов'янське або українське походження етнографічних груп русинів (лемків), які, на їхню думку, сформувалися на базі місцевого автохтонного словацького або польського населення під впливом пастушої волоської колонізації з теренів Румунії та Трансильванії³. На жаль, незважаючи на те що ці хибні й спекулятивні теорії вже давно аргументовано спростовано⁴, дехто їх дотепер популяризує. Багато словацьких істориків також дійшли висновку, що в рамках так званої колонізації на теренах сучасної Східної Словаччини переважав український елемент, а термін «волох» мав соціально-правове, а не етнокультурне значення⁵.

Незважаючи на сучасні державні кордони, етногенез українців у Східній Словаччині треба вивчати в контексті ширших географічно-історичних реалій. Адже сучасні території Західної, а особливо Закарпатської, України та Північно-Східної Словаччини – землі колишніх Земплінської, Шариської та Списької жуп – тривалий час перебували у складі одних державних утворень, а їх мешканці мали спільну, тобто подібну долю.

Ще донедавна в науковій літературі нерідко висловлювали такі твердження, що регіон Карпат, зокрема й північно-східні райони сучасної Словаччини, тривалий час, аж до початку волоської колонізації у XV–XVI ст., залишався незаселеним. Однак багато археологічних та історичних даних свідчать, що заселення більшої частини Східної та Середньої Європи, у тому числі й території сучасної України та Східної Словаччини, почалося ще в кам'яний вік⁶. Проте це дуже віддалені початки іс-

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

торії цього регіону, вивчення яких наразі не належить до наших завдань.

У нашому випадку набагато актуальнішим завданням є простежити процес формування українського етносу в досліджуваному регіоні. Загальновідомо, що він безпосередньо пов'язаний з приходом на ці терени в VI–VII ст. східних слов'ян. Це відбувалося під тиском кочівних племен, які робили постійні наїзди з районів Дніпра, Пруту і Чорного моря⁷. Дискусійним залишається хіба що питання інтенсивності та території поширення східнослов'янського етнічного субстрату, особливо в західному напрямі.

Відомо, що на теренах, де нині живе західна гілка українців, колись мешкали представники південно-західної групи східних слов'ян. Від V ст. їх називають венедами, антами та склавами. Багато істориків вважають прямими предками закарпатських, у тому числі й сучасних східнославацьких, українців білих хорватів. Білі хорвати – це представники південної гілки східних

Мирослав Сополига

слов'ян, які в VII–VIII ст. переселилися в наші краї з району Подніпров'я. На нашу думку, у випадку білих хорватів маємо справу з місцевою назвою тих самих людей, які, по суті, нічим у мові й культурі не відрізнялися від представників інших племен, що в ті часи населяли територію сучасної України. Етимологію етноніма «хорвати» пов'язують із назвою «Карпати»: «хорвати» («горбати», «горбаты», «хорваті»), тобто мешканці гір, верховинці. Означеннями «білий», «червоний», «чорний» колись позначали сторони світу. Отже, білі хорвати – це західні горці (гуралі). Частина їх згодом переселилася на південь та стала основою сучасної південнослов'янської нації – хорватів. А ті, які залишилися в Карпатах, асимілювалися з іншими східнослов'янськими племенами, та їх разом почали називати «русами» («росами», «русинами»), «руськими людьми». Від середини IX ст. етнонім «руський» став загальновідомим, однак пізніше його привласнили московити (москалі), тобто сучасні росіяни⁸.

Перші писемні згадки про приєднання місцевих племен до державного утворення, тобто Київської Русі, припадають на першу половину IX ст. У X ст. роздроблені слов'янські племена об'єднуються в єдиний державно-політичний організм, а тому останню згадку про плем'я білих хорватів датують 992 роком⁹. У межах Київської Русі об'єдналися всі названі племена, і тоді почався процес формування староруського (руського) етносу, з якого згодом сформувався старожитній український народ. Однак питання західних кордонів Київської Русі ще донині є предметом численних дискусій, для об'єктивної оцінки яких необхідний комплексний інтердисциплінарний підхід, що ґрунтується на даних історії, археології, філології та етнології.

Уже давніше деякі дослідники стверджували, що у VIII ст. численні групи руської (рутенської, української) людності потрапили на терени сучасної Східної Словаччини як учасники Арпа-

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

дових військових або сторожових дружин¹⁰. У відомій Арпадовій хроніці¹¹ згадується про ще масовіше переселення давніх українців (рутенів) у X ст. із Подніпров'я на терени сучасного Закарпаття та Східної Словаччини. Тоді, мовляв, українці переселилися разом з угорцями. Відомо, що в XI та XII ст. руська сторожа виконувала для угорських королів таку саму роль, як і печеніги, половці, а згодом язиги та кумани. Сторожу королівського двору називали рутенами навіть у XVI ст., хоча в її складі тоді вже не було етнічних русинів¹². Отже, ще з X–XI ст. на теренах сучасної Східної Словаччини з'являються руські (староукраїнські) поселення, які населяла згадана сторожа та їхні рідні. Про це свідчать і сучасні ойконіми південної земплинської частини Словаччини (Руське, Руська Бистра, Русків) та Угорщини (*Cönczruszka*). Спершу такі поселення засновували в прикордонній смузі, а також на перехресті важливих шляхів. Сучасні дослідження однозначно засвідчують, що північні кордони Угорщини в районі Спишу та Шаришу досягли карпатських хребтів наприкінці XIII – на початку XIV ст. А це означає, що масова хвиля колонізації накрила ці терени набагато раніше, завдяки чому сюди потрапила значна кількість східнослов'янської людності¹³.

Остаточо сформована руська, тобто староукраїнська етнічна стихія розпочала інтенсивне заселення Північно-Західних Карпат, у тому числі й території сучасної Східної Словаччини, у другій половині XIII ст., у період після розпаду Київської Русі на окремі дрібні князівства, особливо після монголо-татарської навали. Однак Угорщина також поступово пересуває свої кордони аж до північно-західних карпатських хребтів (Закарпаття). Подібну долю мали й інші західні регіони, заселені русько-українською людністю. Польща за допомогою Угорщини підкорила Галичину, а Північна Буковина була приєднана до Молдавського князівства.

Мирослав Сополига

Процес заселення Північно-Східної Словаччини загалом завершується аж у XV–XVI ст. Це відбулося завдяки припливу хліборобського населення, викликаного передусім економічними та політичними чинниками – пошуками шматка хліба на території сучасної Східної Словаччини через посилення феодальної експлуатації в Галичині та закарпатській частині України, а також втечею населення, головним чином бунтарів та опришків, від панських покарань і перед набігами татар¹⁴. У науковій літературі цей етап заселення людністю, яка займалася скотарством та хліборобством, називається волоською колонізацією.

Місцеві землевласники, зацікавлені в процвітанні своїх маєтків, усіляко підтримували цей колонізаційний процес, надавали новим поселенцям різні пільги та переваги (концесії). Це й приваблювало український етнічний елемент, який саме тоді поселився у Східній Словаччині. Так виникли приблизно 300 сіл, у яких переважали українці. Тоді сформувалися також і великі домінії – маковицька, стропківська, чічавська, гуменська.

Поява на теренах сучасної Північно-Східної Словаччини староукраїнського (руського) хліборобського та пастушого елемента заклала тут міцний фундамент під майбутнє постійне заселення українців, яке поступово розросталося. Нові українські поселення виникали фактично аж до XVI ст. Наприклад, у 1572 році на Земпліні як нове поселення (*villa nova*) згадують Чертіжне, Владичу та Бистре. У 1600 році на Шариші, у маковицькій домінії, новими поселеннями називають Корейвіці, Крайню Порубку, Чорне, Вишню Писану, Нижню Писану, Минівці, Вапеник, Довгуню, Белеївці, Вишній Комарник, Прикру, Бодружал, Гінківці, Поляну, Дрічну, Гутку, Бистру¹⁵.

Місцеве українське населення завдяки тривалій територіальній та економічній ізоляції дотепер зберегло свою етнічну ідентичність – мову, матеріальну культуру, віросповідання. Це

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

засвідчує величезна кількість наукових праць, головним чином словацьких дослідників¹⁶. Тому будь-які спроби применшити український характер заселення цього регіону, як це роблять автори згаданих теорій, пов'язаних із так званим волоським правом тощо, є щонайменше несерйозними.

Як засвідчують численні етнографічні дослідження, скотарство на значній частині Північно-Східної Словаччини ніколи не було основним заняттям населення. Більше того, слово «волохи» не вказувало на етнічну належність денотата, а лише на його соціальний статус, тобто на його заняття на підставі волоських традицій. Тобто волохи у Східній Словаччині не мали румунської етнічної самосвідомості. Хоча в першій половині XV ст. на Шариші та Земпліні згадуються «волохи», але в реєстрах церковних десятків зазначається, що то були волохи «руської віри», тобто і руські за походженням¹⁷. У складі аналізованих колонізаційних хвиль румунський етнічний елемент не поширився на захід далі від Ужгородської столиці¹⁸. При цьому цілком природно, що в досліджуваному українському етнічному середовищі простежуються певні румунські впливи, зокрема у високогірному вівчарстві та термінології, пов'язаній із цим заняттям. Однак у своїй основі вони нічим не вирізняються на тлі таких впливів у середовищі словацького або польського високогірного вівчарства. Характерно, що руська (українська) колонізація поширювалася далі на захід, але в словацькому та моравському середовищах її етнічні сліди вже менш помітні.

На території сучасної Східної Словаччини осідає, по суті, винятково хліборобський або хліборобсько-тваринницький елемент. Тому в такому етнічному середовищі не могла сформуватися власна шляхта або верства міщан. Нечисленною була тут і верства вільних селян. Адже на українських етнічних теренах Східної Словаччини власниками феодальних латифундій були

Мирослав Сополига

поміщики неукраїнського походження, а шляхта також була неукраїнською. Переважна більшість українців прийшли в ці країни тоді, коли тут неукраїнська панівна верства вже сформувала соціальні структури, проникати в які було дуже непросто. Це траплялося у виняткових випадках, але, як правило, ціною асиміляції. Подібна ситуація була з поселенням у містах. Природно, що й ці чинники значною мірою позначилися на ментальності місцевої української людності. Це помітно з її низького рівня самооцінки, безмежної покірності, слухняності та вміння пристосовуватися. Ці риси й нині притаманні більшості сільського населення, вони мають серйозний вплив на етнокультурні, релігійні, політичні особливості формування української національної меншини.

Перелічені чинники певною мірою спричинилися до того, що на теренах сучасної Східної Словаччини український етнос ніколи не створював жодних самоврядних або політичних утворень. З літератури нам, звичайно, відома назва «Руська крайня», але тут радше маємо справу з господарсько-адміністративним поділом, ніж з політико-державним поняттям. Термін «крайня» вживали на позначення території окремих так званих столиць, тобто доміній (маковицької, гуменської), а за своїм поняттєвим наповненням він відповідав термінові «діштрикт» – частина, район землеволодіння¹⁹. Саме так, безперечно, можна витлумачити окремі місцеві ойконіми (Крайня Бистра, Крайне Чорне, Крайня Поляна) та прізвиська (Крайняк, Крайник тощо).

На наш регіон поширювалася офіційна назва північних областей Угорського королівства – «*Filvidék*». У період Угорщини українські етнічні терени найчастіше називали Підкарпатською Руссю, Карпатською Руссю, Угорською Руссю. Між мешканцями були поширені географічні назви Закарпаття і Підкарпаття. В умовах бездержавного статусу регіону такі географічні назви

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

всіляко підтримувала тогочасна влада. Представники панівних державотворчих народів ніколи не були зацікавлені у справі національного відродження закарпатських русинів-українців, а тому всіляко підтримували сепаратистські течії в межах українського руху. Ідея об'єднання всіх русинів-українців викликала у них різкий спротив. У цьому регіоні Карпат вживання етноніма «українець», як і українська ідея загалом, із погляду тогочасних владних та територіальних інтересів панівних народів були неприйнятними. Тому для означення представників нашого етносу офіційно нав'язували етноніми «русин», «руснак», «рутен», а останнім часом і «лемко». У сучасній фаховій літературі етнонім «лемко» вживають для називання представника найзахіднішої етнографічної групи українців. Ця назва утворилася від частки «лем» («лиш»), яку вживають місцеві мешканці, на відміну від решти українців. Спершу цю назву сприймали як прізвисько. Першим у науковій літературі (1820) лемками назвав жителів Східної Словаччини словацький етнограф Ян Чаплович. З польського боку пріоритет у вживанні етноніма «лемко» належить мовознавцеві Йосипу Левицькому (1834). Згодом цю назву використовують також інші автори. Проте в цей час самі мешканці лемками себе не називали. Лише через 100 років, тобто в першій половині ХХ ст., етнонім «лемко» починає дедалі активніше вживатися серед галицьких русинів, однак серед простого люду на південних схилах Карпат цю назву й надалі не визнавали. Нині частина того населення в Польщі вважає себе окремим лемківським народом, так само як у Словаччині поширені спроби витворити окремий русинський народ. Ці групи демонстративно відмежовуються від решти лемків та русинів української орієнтації. Однак парадоксально, що ніхто, тобто ні русини, ні лемки, ні українці, ні навіть ті їхні одноплеменці, котрі з певних причин офіційно вважають себе словаками або поляками, не за-

Мирослав Сополига

перечує свого спільного етнічного походження. Частина польських лемків, так само як і деякі «русинські» національні групи у Словаччині, Угорщині, Румунії, Сербії та інших країнах, мають свої офіційні об'єднання, що сповідують ідею окремого «русинського» народу та незалежної «русинської» держави²⁰.

Корені сучасного політичного русинізму сягають періоду Угорського королівства та австро-угорської монархії. Тоді, зокрема в середині XIX ст., на противагу державній асиміляційній політиці у громадських колах Західної України зароджується рух національного відродження, який, однак, мав русофільське спрямування, бо на нього серйозно впливали панівні російські шовіністичні кола. Руське населення, що проживало в Габсбурзькій імперії на північних схилах Карпат, під впливом освіченої інтелігенції, передусім львівської, дуже швидко усвідомило своє спільне з рештою українського народу походження. Однак руські будителі на теренах Угорщини (О. Духнович, А. Добрянський та ін.) хоч і визнавали спорідненість угорських та галицьких русинів, проте українську орієнтацію вважали неприйнятною. Вони наївно сподівалися на визволення від російського царя. Можливо, учні не до кінця усвідомлювали небезпеку русофільських теорій, які заперечували самобутність українського народу, у тому числі й русинів Східної Словаччини, та вважали їх гілкою «великого руссаго народа», тобто «малороссами». У визвольну місію Росії тоді багато хто вірив і серед інших бездержавних слов'янських народів, зокрема словацькі народники²¹, наприклад шутивці²². Тому немає жодних підстав ототожнювати національне відродження періоду XIX ст. із сучасним так званим русинським рухом, бо, окрім іншого, це є зневагою пам'яті про місцевих будителів. У культурно-освітній, публіцистичній, а особливо літературній діяльності О. Духнович використовував церковнослов'янську мову, яку намагався збагати-

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

ти деякими місцевими говірковими елементами, проте на рівні лексики та граматики він орієнтувався на російську мову. На теренах історичного Закарпаття впливовість русофільської орієнтації була помітною і після Першої світової війни. Однак паралельно з русофільством тут щораз більшу підтримку здобувала ідея об'єднання Підкарпатської Русі з Україною. Особливо актуальною ця ідея стала у зв'язку з розпадом Австро-Угорщини. Уже тоді значна частина закарпатських русинів за прикладом своїх галицьких співплемінників усвідомлювала себе частиною українського народу та дедалі частіше вживала промовисті назви «Підкарпатська Україна», «Карпатська Україна», «Закарпатська Україна»²³.

Після Першої світової війни за угодами Паризької мирної конференції в 1919 році територія Закарпаття була приєднана до Чехословацької Республіки як окрема політико-адміністративна одиниця – Підкарпатська Русь. Однак більша частина українського населення, що проживала на теренах сучасної Східної Словаччини, відійшла до іншої політико-адміністративної одиниці тогочасної Чехословаччини – Словаччини.

Тут і надалі тривав складний процес національного самоусвідомлення, у якому поперемінно домінували окремі напрями, лідери яких орієнтувалися на різні держави. Звичайно, окрім прихильників автономії, у межах Чехословаччини були й сили, підтримувані угорською національною меншиною, які прагнули приєднання Закарпаття до Угорщини. Надалі впливовою залишалася русофільська течія, у середовищі якої декларувалися намагання витворити окремий карпаторуський народ, а згодом і самостійну державу.

У міжвоєнний період процес національного усвідомлення спрямовувала місцева інтелігенція, зокрема греко-католицьке духовенство та учительство. Мовою навчання було

Мирослав Сополига

так зване «язичіє» – мішанина місцевих українських говірок, церковнослов'янської та російської мов. Молодь виховували в переконанні, що русини є частиною українського або російського народу. Суто «русинську», або тутешняцьку етнічну самоідентифікацію тоді не визнавали. У статистичних даних русинів записували в одній графі з малорусами (українцями) та росіянами²⁴.

Усупереч складності етнокультурних процесів, більшість підкарпатських русинів щораз дужче усвідомлювали, що за своїм походженням, культурою, мовою та вірою вони належать до великої сім'ї українського народу. На теренах Закарпаття українська ідея мала величезну популярність, що, зрештою, привело до проголошення незалежної Карпатської України (1938–1939). У міжвоєнний період на території Закарпаття відбулася величезна кількість народних віче, зборів, на яких публічно та однозначно проголошували, що закарпатські русини належать до українського народу²⁵.

Наукові кола міжвоєнної доби також визнавали єдність українців та русинів. Чеська академія наук ще в 1919 році проголосила, що мешканці Підкарпатської Русі розмовляють такою ж мовою, як і галичани, тобто українською. Тому на території Підкарпатської Русі нема потреби створювати нову літературну мову.

У 1945 році значна частина українських закарпатських етнічних територій була приєднана до України в складі СРСР. Лише найзахідніша група русинів-українців залишилася у складі Чехословаччини, а з 1993 року – незалежної Словацької Республіки. З цього приводу треба зазначити, що в Пряшеві ще в березні 1945 року була заснована Українська національна рада, яка репрезентувала інтереси русько-українського населення Словаччини²⁶. Це був знаменний акт, у якому східнославацькі русини однозначно визнавали себе представниками української

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

нації. Прикметно, що в цей час ніхто не пропагував ідею самобутнього «русинського» етносу чи окремого русинського народу. Безперечно, це не робилося лише з політичних міркувань. Адже більшість населення, яка іменувала себе історичною назвою «русини», ще задовго до цього визнала себе українцями. Це стосується передусім населення колишньої Галичини, Буковини та Волині, яке становило приблизно 90 % «проблемного» народу. Мешканці колишньої Підкарпатської Русі ідентифікувалися як українці та добровільно приєдналися до України. Факт, що русини належать до української нації, дуже спокійно та розважливо сприйняла значна частина інтелігенції русофільської орієнтації. Усе це переконливо спростовує всі заяви про «насильну українізацію» русинів у 50-х роках ХХ ст. Українська національна самосвідомість місцевих жителів виникла раніше, ніж у 50-х роках ХХ ст., і вона є результатом тривалого та складного процесу національного відродження. Визнання себе українцями виражало волю більшості мешканців. Це був правильний вибір, адже теоретично ще існувала можливість записати себе росіянином, русином або словаком.

У досліджуваному регіоні повоєнної доби російська національна орієнтація місцевих жителів утратила не лише яке-небудь наукове обґрунтування, а й політичну підтримку. І самі представники місцевих «росіян» зрозуміли, що абсурдно вважати населення цього регіону росіянами. Саме тому змінили мову викладання в місцевих школах: українська мова замінила російську, а не «русинську», як нині дехто стверджує.

З огляду на сказане, не можна піддавати сумнівам правильність вибору тогочасних руських громадсько-політичних діячів. Самовизнання недавніх русинів українцями мало нарешті завершити тривалі безглузді дискусії щодо національної ідентичності місцевої людності та стати на заваді її асиміляції.

Мирослав Сополига

Однак виникають запитання, чи вибір русинів-українців Східної Словаччини щодо їх національної ідентифікації був демократичний та належно осмислений, і взагалі чи такий вибір міг уповні реалізуватися в умовах тоталітарного суспільства, яке ґрунтувалося на сумнозвісних засадах пролетарського інтернаціоналізму. Адже, як відомо, саме в повоєнний період відбулося переселення національно найсвідомішої частини українського населення Словаччини в Україну²⁷, було ліквідовано Українську національну раду Пряшівщини²⁸, відбулися трагічні події у зв'язку з боротьбою з українським буржуазним націоналізмом та ліквідацією греко-католицької церкви²⁹, знижено кількість українських шкіл, організовано переслідування українських культурних та громадських діячів під час так званого нормалізаційного процесу 70-х років ХХ ст. Усе це потребує ретельного дослідження та наукового аналізу. Українці Словаччини належать до історичних народів, які здавна займають цю територію. Вони заселили загалом суцільний ареал на словацько-польсько-українському пограниччі, де ще й сьогодні становлять більшість місцевого населення. Однак той факт, що словацькі українці ніколи не жили в одній державі зі своїми співплемінниками, спричинився до реанімації тенденцій, які перешкождали його національному самоусвідомленню.

Тому, наприклад, етнонім «українець» («український»), що, як відомо, виник ще у ХІІ ст., у цьому регіоні починає поширюватися лише на початку ХХ ст. Аморфність і локальний характер національної самосвідомості місцевого населення є наслідком та свідченням тривалого соціального й національного гніту в умовах різних режимів.

Названі факти в комплексі з несприятливим географічним розташуванням та складними природно-кліматичними умовами вкрай негативно позначилися на демографічній ситуації

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

досліджуваного етносу. Однак варто зауважити, що заселення теренів Словаччини взагалі (а отже, і приріст місцевого населення) було дуже повільним. Вважають, що на початку XVIII ст. на території сучасної Словаччини проживало близько 250 тис. осіб, і то, головним чином, у низинних районах та долинах річок. Після монголо-татарської навали в 1241 році кількість жителів тут знизилася, однак саме тоді почалося дозаселення гірських регіонів, яке всіляко підтримували угорські феодала й навіть сам король Бела IV. Наприкінці XV ст. у Словаччині проживало приблизно півмільйона осіб. У 1787 році кількість населення на теренах сучасної Словаччини досягла 1 953 000 осіб, із яких приблизно 20 % становили національні меншини: угорці, німці, євреї, цигани, русини-українці. За даними перепису населення в 1850–1851 роках, які віддзеркалюють національну структуру території сучасної Словаччини, із 2 308 411 мешканців словаки склали 71 %, угорці – 11,7 %, німці – 8,4 %, русини (українці) – 5,2 %, євреї – 3,7 %³⁰. Уже тоді в трьох східнословачьких жупах – Земплинській, Шариській та Спаській – жило близько 120 тис. русинів-українців. У 1870 році їх кількість зросла до 140 324 осіб. Але в наступні десятиліття статистика фіксує помітне зниження кількості русинів-українців.

У 1890 році на території сучасної Словаччини проживало вже лише 83 573 русини (українці). У 1900 році їх кількість становила 82 666 осіб, у 1910 році – 89 910 осіб, а в 1921 році – 84 272 особи³¹. До такого стану значною мірою спричинилися нестерпні соціально-економічні умови. У неурожайні роки багато людей вимирати від голоду та різних хвороб. Серйозний вплив на демографічний стан досліджуваного регіону мала еміграція. Лише протягом 1881–1913 років із чотирьох східнословачьких жуп – Абовської, Земплинської, Шариської, Списької – у пошуках роботи емігрували 348 616 осіб³². Український етнограф

Мирослав Сополига

В. Гнатюк, який побував у цих краях у 1886–1889 роках, писав, що в багатьох селах Земплинської жупи залишилися тільки жінки й діти, бо всі чоловіки в пошуках шматка хліба подалися у світи. Шариську жупу вважали колискою еміграції³³. Негативний вплив на кількість населення цього регіону мала і Перша світова війна. Однак наперекір несприятливим умовам результати перепису населення в 1930 році місцевих русинів-українців були загалом обнадійливі. Від загальної кількості населення, що проживало на території сучасної Словаччини (3 324 111 осіб), словаками записалися 2 250 616 осіб (67,7 %), угорцями – 585 434 (17,6 %), німцями – 156 279 (4,7 %), чехами – 121 696 (3,7 %), русинами (українцями) – 95 783 (2,9 %), євреями – 65 000 (1,9 %), поляками – 7023 (0,2 %), а 107 280 осіб заявили про належність до інших національностей³⁴.

У міжвоєнний період загальна кількість русинів (українців) раптово знижується, особливо внаслідок посилення шовіністичної «людацько»-фашистської пропаганди. У свій спосіб цьому сприяли й події Другої світової війни, а також міграція населення в рамках повоєнного облаштування Європи. Насильна депортація українців із північних схилів Карпат у Польщі, операція «Вісла», як і оптація українців зі Словаччини в Україну в 1947 році – усе це мало глибокий і тривалий вплив на подальший демографічний та етнокультурний розвиток досліджуваного регіону.

У 1950 році серед 3 442 312 жителів Словаччини українців було лише 1,4 %, або 48 тис. осіб. Уже побіжний аналіз цих даних викликає серйозні сумніви щодо їх об'єктивності³⁵. Подібна ситуація спостерігається і за результатами наступних переписів населення. Так, при перепису населення в 1961 році українцями записалися 33 333 особи³⁶. Суттєво не зросла кількість представників цього етносу і за даними перепису 1970 року,

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

хоча ще в 1968 році було офіційно дозволено записуватися не лише етнонімом «українець», але і його історичним дублетом «русин» («русинський»). Тоді русинами-українцями записалася 39281 особа³⁷, до того ж із 257 українських сіл лише в 66 представники цього етносу становили понад 50 % загальної кількості їх мешканців. Подібний стан спостерігався і при подальших переписах населення, коли кількість українців зменшувалася ще й тому, що їх розділили на два різні етноси – українців та русинів. У 1991 році населення Словаччини становило 5 274 334 особи, 14,4 % яких – несловаки. Серед несловацького населення Словаччини русинами записалися 17 197 осіб, а українцями – 13 281 особа. Статистичний звіт Словацької Республіки за 2004 рік містить дані про 35 052 громадян – русинів та українців за національністю, які становлять 0,65 % загальної кількості населення країни³⁸.

З погляду етнічної або національної ідентифікації особи етноніми «русин», «руснак» та «українець» – є рівнозначні. Етнонім «русин» відомий серед усіх українців. Це історична назва українців, яка сягає своїм корінням епохи Київської Русі. Досліджуваний нами етнос неможливо поділити на русинів та українців ні за територіальним критерієм, ні на підставі особливостей його історичного або культурного розвитку.

¹ Лемки – найзахідніша українська етнічна група, що проживає на північних та південних схилах Карпат (Низьких Beskidів). Унаслідок примусового повоєнного переселення в рамках операції «Вісла» близько 70 % лемків із північних (польських) схилів Карпат були переселені в УРСР та західні регіони Польщі.

² *Niederle L. Rukověť slovanských starožitností. – Praha, 1953; Chaloupecký V. Staré Slovensko. – Bratislava, 1923; Halaga O. Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí grékokatolíci. – Košice, 1947; Etnogra-*

Мирослав Сополига

fický atlas Slovenska. – Bratislava, 1990; *Podolák J.* Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultúr karpatskej oblasti // *Ľudová kultúra v Karpatoch.* – Bratislava, 1972; *Olszański H.* Budownictwo chłpskie na pograniczu polskoruskim na Podkarpaciu. Wzajemne powiazania i różnice // *Tradície staviteľstva a bývania na Slovensku.* – Bratislava ; Svidník, 1999. – S. 35–40.

³ *Uličný F.* Dejiny osídlenia Šariša. – Košice, 1990; *Reinfuss R.* Łemkowie jako grupa etnograficzna. – Sanok, 1998.

⁴ *Cranjala D.* Rumunské vlavy v Karpatech. – Praha, 1938; *Гошко Й.* Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. – К., 1976; *Гошко Й.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Л., 1999; *Langer J., Hoško J.* Obyčejové právo v ukrajinských Karpatech a Prikarpatí // *Etnologia Europae Centralis. Časopis pro národopis střední Evropy.* – Brno, 2001. – N 5. – S. 91–93; Лемківщина. Матеріальна культура. – Л., 1999. – Т. 1.

⁵ *Ratkoš P.* Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14–17. st. // *Nové obzory.* – Košice, 1984. – Roč. 26; *Podolák J.* Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultúr karpatskej oblasti... та ін.

⁶ *Varsík B.* Osídlenie košickej kotliny. – Bratislava, 1964. – D. I.

⁷ *Niederle L.* Rukověť slovanských starožitnosti...

⁸ Аж до середини XII ст. етнонім «руський» поширювався лише на предків сучасних українців. У цьому значенні він донині побутує на західноукраїнських етнічних теренах. Протягом XII–XVI ст. московити (москалі), тобто жителі Московського князівства, поступово привласнили етнонім «руський», що і зараз породжує плутанину при викладі етнічної історії українців. Більше того, літературна словацька мова, на відміну від інших мов, наприклад польської, не розрізняє *ruski* (руський, український) та *rosijcki* «московський», тобто сучасний російський. Див. ще: *Krasowski I.* Problem Rusinów w Bieskidze Niskim // *Łemkowie w historii i kulturze Karpat. I.* – Sanok, 1995. – S. 381–386.

⁹ *Мельник В. М., Шукушина Е. В.* Ранняя этническая история южных славян. – Запорожье, 1979. – С. 32.

¹⁰ *Čada F.* Jazyková otázka na Slovensku a Podkarpatské Rusi v historickém vývoji. – Brno, 1929. – S. 13.

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

¹¹ Ідеться про анонімну хроніку «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців») [прим. перекладача].

¹² *Gajdoš M., Konečný S., Mušínska M.* Rusíni // Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945. – Prešov ; Užhorod, 1999. – S. 8.

¹³ *Varsík B.* O pôvode a etymológii niektorých miestnych názvov na východnom Slovensku // Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. – Bratislava, 1958. – N IX. – S. 143–151; *Haraksim L.* K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. – Bratislava, 1961. – S. 14; *Hodinka A.* A munkacsi görög-kath, püspökseg förténete. – Budapest, 1909. – S. 65–67; *Halaga O.* Hospodársko-spoločenský vývoj Šariša a Spiša ako pohraničia v 12–13. storočí // Nové obzory. – Prešov, 1961. – N 3. – S. 200–220; *Баран О.* Історія Південної Лемківщини (Пряшівщини) до 1867 р. // Лемківщина. Земля – люди – історія – культура. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1988. – № I. – С. 279–280.

¹⁴ *Гошко Й.* Населення Українських Карпат... – С. 11; *Podolák J.* Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultúr karpatskej oblasti... – S. 35.

¹⁵ *Conscriptio portarum com Zempliniensis, 1572.* – Обласний архів. – Будапешт, А-2677; *Registrum restantionis domorum com. Sarosiensis, 1600.* – Обласний архів. – Будапешт, А-2655. – Цит. за: *Haraksim L.* K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867... – С. 20.

¹⁶ *Etnografický atlas Slovenska...; Лампа В.* Атлас українських говорів Східної Словаччини. – Пряшів, 1991; *Podolák J.* Horná Cirocha. Vlastivedná monografia zátopovej oblasti. – Košice, 1985; *Podolák J.* Zamagurie. Národopisná monografia oblasti. – Košice, 1972; *Сополуга М.* Перлини народної архітектури. – Пряшів, 1996; Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини. – Пряшів, 1999 та ін.

¹⁷ *Haraksim L.* K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867... – С. 18; *Гаджега В.* Додатки до історії русинів і руської церкви в бувшій жупі Земплінській // Науковий збірник товариства «Просвіта». – Ужгород, 1932. – Т. IX. – С. 5–20, 58–62.

¹⁸ *Cranjala D.* Rumunské vlavy v Karpatech...

Мирослав Сополига

¹⁹ У 1918 році з метою збереження єдиної Угорщини було здійснено спробу створити автономну Руську крайну. Докладніше див.: Нариси історії Закарпаття (1918–1945). – Ужгород, 1995. – Т. II. – С. 53–57.

²⁰ *Fedyunýnec V.* Naša mierová rusínska cesta. – Prešov, 1992.

²¹ *Сополита М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Науковий збірник Музею українсько-руської культури. – Пряшів, 2001. – Т. 22. – С. 225.

²² Штурівці – представники словацької інтелігенції, згуртовані навколо свого народного будителя Людовіта Штура (1815–1856), подвижника етнічно-культурної єдності всіх слов'ян, кодифікатора словацької літературної мови [прим. перекладача].

²³ Див.: Нариси історії Закарпаття...; *Ванат І.* Матеріали до Української народної ради Пряшівщини. – Пряшів, 2001.

²⁴ Єпископ-ординарій П. Гойдич закликав вірних Пряшівської єпархії під час перепису населення записуватися русинами. Однак цей етнічний він уважав історичною назвою українців. Про це свідчить також той факт, що в часи переслідувань греко-католиків у повоєнний період, коли єпископ відбував позитивне ув'язнення, у документах він називав себе українцем (див.: *Birčák J.* Slovo episkopa Gojdiča. Výber z publikovaného dedičstva biskupa Pavla Gojdiča. – Prešov, 2004. – S. 217).

²⁵ Нариси історії Закарпаття... – С. 46–53.

²⁶ *Ванат І.* Матеріали... – Т. I.

²⁷ *Ванат І.* Волинська акція. – Пряшів, 2001.

²⁸ *Ванат І.* Матеріали...

²⁹ *Barnovský M.* K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku // Historický časopis. – 1996. – N 1. – S. 64–82; *Barnovský M.* Likvidácia gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku roku 1950 a obnovenie jej činnosti roku 1968 // Науковий збірник Музею українсько-руської культури. – Пряшів, 2001. – Т. 22. – С. 17–35.

³⁰ *Pöss O.* Menšiny na Slovensku. Stará téma v novej Európe // Pamiatky a múzeá. – 2000. – N 4. – S. 1–2.

³¹ Пор.: *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1990. – Т. I (1918–1938); 1985. – Т. II (1938–1948). – С. 112; *Mušinka M.* Vplyv národopisu na formovanie národného povedomia

До проблеми етногенезу української меншини Словаччини

Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska // Národopisné informácie. – Bratislava, 1988. – S. 43.

³² *Tajták L.* Východoslovenské vysťahovalectvo do prvej svetovej svetovej vojny // Nové obzory. – Prešov, 1961. – N 3. – S. 221–247.

³³ *Ванат І.* Нариси новітньої історії... – Т. I. – С. 26.

³⁴ *Pöss O.* Menšiny na Slovensku. Stará téma v novej Európe... – S. 3–4.

³⁵ Там само. – S. 4.

³⁶ *Bajcura I.* Cesta k internacionálnej jednote. – Bratislava, 1982. – S. 29.

³⁷ Štatistická ročenka Slovenska 1991. – Bratislava, 1991.

³⁸ Štatistická ročenka Slovenska 2004. – Bratislava, 2004. – S. 195.

Переклад Любомира Белея

РУСИНИ-УКРАЇНЦІ СЛОВАЧЧИНИ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНО-СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Ця розвідка є вступом до словацькомовної публікації «*Національна меншина перед зникненням?*»¹, виданої до офіційного перепису населення в Словаччині 2011 року з метою представити жителям 260 теперішніх і колишніх русько-українських² сіл Словаччини (тобто сіл, у яких в ХІХ й на початку ХХ ст. більшість населення під час офіційних переписів декларувала руську національність), якої національності і релігії були їхні предки³.

Річ у тім, що під час перепису 2001 року сіл з перевагою русинів-українців⁴, згідно з офіційною статистикою, у Словаччині виявилось лише 31. У 229 колишніх «русських» селах жителі записали себе словаками, а своєю рідною (материнською) мовою назвали словацьку.

Саме цим людям була призначена наша книга, у якій ми подали історію кожного із 260 сіл зі статистичними даними про національність і релігію майже за кожне десятиліття від 1881 по 2001 рік.

Географічно ці села простяглися вздовж словацько-польського державного кордону приблизно на 160 км від Новоселиці в Снинському окрузі аж до Оструні в окрузі Списька Нова Весь. За мовою ці місцевості діляться на дві основні групи: лемківську (з постійним наголосом на другому голосному з кінця) і бойківську (з рухомим наголосом). Приблизною межею між двома групами

Русини-українці Словаччини...

на території Словаччини можна вважати річку Лаборець. Межа між названими двома групами нарід не є сталою, тому дослідники цієї нацменшини другу групу вважають перехідною «лемківсько-бойківською», а всіх русинів-українців Словаччини зараховують до етнографічної групи лемків, тим більше, що на українському боці кордону (у районах Перечин та Великий Березний) є декілька сіл, жителі яких вважають себе лемками (лемаками). Землі на північ від словацько-польського кордону (у нинішній Польщі) до 1947 року були суцільно заселені лемками, мова, релігія і культура яких були такі самі, як і в русинів Словаччини.

Від середини XIX ст. до наших днів кількість русинів-українців на території нинішньої Словаччини радикально зменшувалася, про що свідчить наведена нижче таблиця, опрацьована згідно з офіційними угорськими, чехословацькими та словацькими статистичними даними:

1846	1879	1881	1890	1900	1910	1919	1921
187 321	140 324	88 010	96 331	99 120	111 280	134 761	85 628

1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011
91 079	48 231	35 435	42 238	39 260	32 408	35 015	40 912

Сьогодні часто спостерігається зростання зацікавленості молоді, яка часто живе за кордоном (або принаймні поза межами регіону), *історією свого роду* – свого походження. Майже в кожному селі на сході Словаччини ми зустрічаємо внуків або правнуків емігрантів – вихідців з нашого краю, які шукають своїх кровних родичів, і вони щасливі, коли їх знаходять. Вони подо­рожують десятки тисяч кілометрів, щоб пізнати край, з якого походять їхні предки. Наші співвітчизники у США, Канаді, Чехії,

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Сербії, Хорватії та інших країнах мають там свої спілки, де плекають народні традиції, організовують фольклорні фестивалі, видають книги й журнали, орієнтовані на культивування своєї ідентичності, культури тощо.

Натомість місцева молодь, вихована у словацьких школах і на словацьких засобах масової інформації, часто відмежується від своїх коренів, цурається рідної мови і навіть зі своїми батьками розмовляє словацькою. Якщо ігнорування рідної мови й культури в русько-українських селищах проходитиме так стрімко, то в недалекому майбутньому ми станемо свідками того, що люди в споконвічних русько-українських селах будуть розмовляти словацькою літературною мовою, а свою милозвучну руську говірку забудуть (на відміну від сусідніх словацьких сіл, у яких шариське, земплинське і спиське наріччя збережуться значно довше).

У часи, коли в Словаччині настала справжня свобода і демократія, коли ми гордо оголошуємо себе нащадками свв. Кирила та Мефодія (що згадується і в Конституції Словацької Республіки), коли нам дісталось в спадок велике культурне багатство, яке ми повинні оберігати і звеличувати, необхідно приділяти посилену увагу й мові. Втрата мови з тисячолітньою традицією буде втратою не лише однієї з найменших національних меншин Словаччини, а й для всього слов'янського світу.

У цьому питанні не можемо не погодитися з точкою зору українського письменника з Буковини Сидора Воробкевича, який понад 100 років тому написав:

Мова рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Але камінь має.

Русини-українці Словаччини...

Мав рацію і закарпатський «будитель» Олександр Духнович, коли ще перед С. Воробкевичем написав: «*Хто не знає свого минулого, той не гідний майбутнього*». Своїм співвітчизникам він заповів: «*Люби свій народ не тому, що він великий і славний, а тому, що він твій!*»

Книгу «*Národnostná menšina pred zánikom?*»⁵ ми розіслали в майже кожне із 260 досліджуваних сіл. Може, і під її впливом під час перепису населення 2011 року кількість русинів-українців у Словаччині зросла із 35 015 у 2001 році до 40 912 в 2011-му, а кількість тих, хто рідною (материнською) мовою вважає русинську або українську, зросла з 58 570 у 2001-му до 61 158 у 2011 році.

Наша праця, побудована на історичних джерелах, була адресована широкій громадськості, тому ми не завантажували її науковим апаратом та посиланням на джерела. Для тих, хто б хотів глибше цікавитися означеною проблематикою, ми в кінці книги навели доволі обширну бібліографію – 169 позицій.

Цю публікацію історично-статистичного характеру пропонуємо й читачам в Україні для ознайомлення з найзахіднішою галузкою українського народу. Ми поповнили її статистичними даними перепису 2011 року. З бібліографії наводимо лише найважливіші праці.

1. Від Адама і Єви до кінця Першої світової війни

*Усі ми походимо від пращурів Адама і Єви, – кажуть креаціоністи (отже, і християни), посилаючись на Святе Письмо. Людина походить від нижчих видів тваринного світу, – стверджують еволюціоністи, підкріплюючи цю тезу археологічними знахідками. А якою мовою розмовляли Адам і Єва? – запитає зацікавлена дитина у священика на уроці релігійного виховання. А той у свою чергу відповість: *Тією мовою, якою розмовляв Бог.**

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

А оскільки Бог всемогутній та всевидючий, Його мова, а отже, і мова Адама і Єви, була ідеальною, гарною та піднесеною. Але одного разу Адам і Єва згрішили, а їхні нащадки хотіли бути розумнішими від Бога. Почали будувати Вавилонську вежу, за допомогою якої хотіли дістатися неба. Бог їх покарав «змішанням мов». Так з'явилися найрізноманітніші мови, різні народи та національності. Еволюціоністи так опонують християнам: Мова людей на нижчому рівні розвитку була простою, складалася зі звуків, вигуків і мала обмежену кількість слів, котрі поступово розвивались та вдосконалювались. Вони посилаються на мову людей, що живуть на нижчому цивілізаційному рівні, в ізоляції від зовнішнього світу – у лісах і джунглях.

У людському суспільстві основною одиницею у всіх суспільствах є родина (або подібні форми). Родини переростали в роди, племена, почали з'являтися територіальні одиниці, які поступово переростали в державні формування. Протягом XVIII–XIX ст. в багатьох країнах формуються народи та народності переважно на основі спільної мови чи культури, а досить часто на фактичній або уявній спорідненості. Така мовна та племінна спорідненість лише зрідка збігалася з кордонами держав, що було пов'язано з великою міграцією населення та політично-історичним розвитком у відповідному регіоні. Міграція, задля забезпечення засобів існування, була поширеним явищем уже в середньовіччі. У новий час її спричиняли економічні чинники – голод, неврожаї, епідемії, кризи та війни.

У період так званого *Великого переселення народів*, приблизно в VI ст. (останні дослідження вказують на те, що воно могло початися набагато раніше), на території сучасної Словаччини, Моравії та Угорщини оселилися слов'янські племена, які в IX ст. прийняли християнство візантійського зразка від перших місіонерів свв. Кирила та Мефодія. На запрошення моравського кня-

Русини-українці Словаччини...

зя Ростислава у 863 році вони подорожували з Константинополя до Моравії (за однією з теорій, імовірно, через Трансильванію, Закарпатську Україну та Східну Словаччину). В одній з легенд розповідається, що по дорозі вони охрестили частину населення на цій території та залишили своїх місіонерів.

Наприкінці IX ст. (896 р.) на територію сучасної Угорщини прийшли азійські кочові племена угорців, очолювані князем Арпадом. Вони поступово підкорили слов'ян, водночас перейнявши від них християнство, техніку обробітку сільськогосподарської землі й надовго осіли в Паннонській низовині. Поступово створили власну державу – Угорське князівство, кордони якого з часом розширювалися, простягаючись і на землі Західних Карпат (які позначались як «нічії землі»).

У XIII ст. населення, що проживало на території східної частини Словаччини, зазнало нападу монголо-татарських племен, що в 1241–1242 роках спустошили ці землі, які згодом заселили інші люди – русини з Галицької Русі, Буковини та Подніпров'я.

Визначною постаттю русинів був князь Федір Корятович (+1414), котрий після поразки в битві з литовським князем Вітовтом (1393) утік з великою військовою дружиною зі свого князівства на Поділлі до Угорщини, поступившись своїм законним правом на Подільське князівство угорському королеві Зигмунду Люксембурзькому. Король із вдячності нагородив його Мукачівським та Маковським володіннями, куди Ф. Корятович привів своїх людей, чим посприяв розвитку передусім церковного та культурного життя підкарпатських русинів, побудував церкви, заснував школи, монастирі (Мукачівський, вірогідно, і Краснобродський) тощо.

Більшість руських сіл у східній частині Словаччини були засновані під час так званої *волоської колонізації* в XIV–XVII ст. на підставі *волоського* права. В історичних документах кочові

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

пастухи овець часто названі як *Valasie seu Rutheni* (*волохи, або ж русини*). То були русини, які від трансильванських румунів перейняли спосіб розведення овець та частину пастушої термінології (бринза, струнга, курастра, кляг та ін.) і зі своїми отарами овець пересувалися на захід. Етнічну належність цих пастухів підтверджує факт, що під час волоської колонізації на території сучасної Словаччини не було засновано жодного румунського села, а кількість новозаснованих руських селищ перевищує дві сотні.

Слід зазначити, що до ХІХ ст. (у Галичині, на Буковині та Закарпатті аж до ХХ ст.) етнонімом *русини* (похідний від територіальної одиниці *Русь* (*Київська Русь, Галицька Русь, Карпатська Русь*)) називали всіх сучасних українців. У східнослов'янських документах цей термін трапляється вже в ІХ–Х ст.: *руський народ, руські люди, руська віра, руський край*. Прикметник *rusinskyj* (що походить від латинського *Ruthenorum*) запозичили тільки західнослов'янські мови. У новітній час етнонім *русин* часто отожднювався з етнонімом *росіянин* (житель Московської Русі; *росіянин, московіт, москаль*). Щоб відрізнити *русинів* від *росіян*, в Україні з ХVІІІ ст. почали вживати етнонім *українці*. Отже, слова *русин* та *українець* – це синоніми і означають одне й те саме. Дуже спрощено можна сказати, що русин – це давніша назва українця.

Волоська колонізація, про яку вже йшлося, була не *румунською* колонізацією (як вважають деякі дослідники), а *пастушою* (*валах* – пастух овець, помічник головного пастуха; *валашка* – легка сокира пастуха і вид вівці). Пастухами в Карпатах були переважно русини, які пересувалися зі своїми отарами овець зі сходу (Західної України) на захід. У Східній Словаччині землевласники із задоволенням виділяли невеликі гірські ділянки пастухам, оскільки вони кошаруванням (удобрюванням овечим гноєм), вирубуванням та спалюванням лісів перетворювали ці ділянки на родючі ґрунти. Тому землевласники, з ме-

Русини-українці Словаччини...

тою утримання нових поселенців на своїх територіях, давали їм можливість сповідувати православну віру, дотримуватися своїх традицій, звичаїв та керуватися власним правом, відомим у літературі як *волооське право*.

Волооське право було звичаєвим правом (тобто неписаним). У його основі лежало руське звичаєве право – *Руська правда*, авторство якого дослідники приписують київському князеві Володимирі Мономаху. Це була збірка норм староруського права XI–XII ст., чинного в Київській Русі. На сьогодні відомо понад 100 переписів правового кодексу, хоча слід зазначити, що всі вони походять з XII–XVIII ст. Волооське звичаєве право в Карпатському регіоні впорядкувало внутрішнє життя поселень пастухів і ставлення пастухів до панівної верхівки. Виконавчим органом у поселеннях була *грумада*, тобто угруповання власників отар. На чолі цього угруповання стояв *князь* або *воєвода*, обраний демократичним шляхом більшістю на невизначений термін. У будь-який час громада могла його відкликати. Незначні порушення в громаді вирішував *громадський суд*. Волооське право (як і *Руська правда*) визнавало кровну помсту, від якої звинувачений міг відкупитися грошима.

Воєвода підтримував зв'язки з верхівкою та передавав їй рішення членів громади. Пастухи, на відміну від осілих жителів, що займались обробіткою землі, не були підданими (кріпаками); вони мали статус вільних людей. Після закінчення терміну «*воли*», що тривала приблизно 10–20 років, і вони ставали підданими. Очолювати поселення, де проживали піддані, призначався *солтис* (*scultetus*), зазвичай засновник цього ж поселення. Він, на відміну від підданих, не платив натуральних податків і мав інші привілеї – міг мати власний млин, шинок, пивоварню тощо. В одному поселенні могло бути декілька шолтисів. Зазвичай це були родичі або нащадки першого шолтиса. Наприклад,

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

у 1618 році в 93 таких поселеннях Маковицького панства було 226 шолтисів.

У новозаснованих поселеннях і надалі діяло традиційне *звичаєве право*. За право пасти овець, корів та коней на території панських маєтків піддані, як правило, платили власникові двадцятку частину своїх стад, пізніше – десяту, поставляли їм бринзу, сир, шкіру та вовну, ремонтували дороги та охороняли маєтки. Осілі піддані, окрім натуральних та майнових податків, мусили відпрацювати на пана 2–5 днів на тиждень. Аби зберегти свободу і не стати кріпаками, нові поселенці після закінчення терміну «*волі*» цілими громадами разом з отарами овець переходили до інших володінь, де їх приймали без вагань, адже вівчарство приносило панові великий економічний прибуток. В одній руській пісні співається про це так:

*Увечка, увечка, четверакый вжиток:
м'ясо, бринза, вовна, іщі і кожушок (Дара).*

Землевласники для утримання нових поселенців на території своїх маєтків толерантно ставилися до звичаєвого права, дозволяючи їм обирати свою владу (старостів, присяжних, десятників, лісників, інколи і шолтисів).

У деяких селищах протягом століття населення змінювалося декілька разів. Майже завжди новосельцями були русини. Великою катастрофою в XVI–XVII ст. для русинів, як і для цілої України, Польщі та Угорщини, була навала турків, котрі спалювали міста й селища, убивали жителів та брали в полон здорових чоловіків і жінок. З молодих хлопців виховували безжальних вояків – яничарів. Усе це знайшло відображення у фольклорі русинів Словаччини: піснях, легендах, переказах.

У 1526 році в битві під Могачем османські турки знищили угорську армію, убили короля Людовіта II Ягеллонського і

Русини-українці Словаччини...

впродовж двох десятиріч завоювали майже всю територію Угорської імперії. Угорська шляхта, що отримала поразку, утікала на окраїни Угорщини – на землі сучасного Закарпаття та Словаччини, де реалізовувала своє економічне положення, причому весь тягар і всі складнощі переносилися на місцевих словацьких та руських селян і пастухів.

Русини сучасної території Східної Словаччини до XV ст. були релігійно підлеглими православному єпископству в Перемишлі в українській Галичині, котра об'єдналася з Римом у 1596 році Берестейською унією. Українська Галичина в той час (а також і набагато раніше) забезпечувала русинів Східної Словаччини релігійною літературою, іконами, церковними потребами та іншим. Перемишльське єпископство посилало за Карпати своїх священників і місіонерів. З півночі та сходу, тобто з території сучасної України, приходило також багато людей, які селилися в руських селах або засновували нові поселення. Уже в XV ст. з Перемишльського єпископства було виокремлено Мукачівську єпархію. Під її юрисдикцію підпадали також русини сьогоднішньої Словаччини.

Повертаючись назад, хочемо згадати, що після розколу християнства на західну та східну церкви в 1054 році русини Карпатського регіону (так само, як і інші східні слов'яни) залишилися прихильниками первісного візантійського віросповідання – інакше кажучи, стали православними. Це аж ніяк не подобалося римо-католицькій верхівці Угорщини, яка намагалася будь-якою ціною повернути їх на католиків. Тиск з боку римо-католицької верхівки з часом істотно посилювався.

Перша спроба об'єднати православних віруючих Східної Словаччини з Римом відбулася в православному монастирі села Красний Брід 1614 року, однак вона не була вдалою через рішучий опір зібрання віруючих. Вони вигнали з монастиря пере-

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

мишльського єпископа Атанасія Крупецького, який у супроводі власника Гуменського панства Юрія Другета прийшов оголосити вірянам про об'єднання з Римом. Деяко пізніше, 24 квітня 1646 року, в Ужгородському замку на зібранні 63 священників на чолі з єпископом Петром Партенієм Унія з Римом була таємно проголошена. Імена священників (окрім шести деканів) до сьогодні не відомі. Ужгородська унія надала рівні права «руській вірі» (яку до того часу духовна та світська верхівка вважала язичницькою) з римо-католицькою. Це в той час було позитивним явищем для подальшого розвитку русинів.

Вищезгаданий економічний тиск шляхти на місцевих жителів здебільшого не сприймався позитивно. Руські пастухи та піддані селяни свій протест проти угорських землевласників виражали нападами на їхні маєтки, тобто ставали опришками. Опришківський рух був поширений в Західних Карпатах від XV ст. Дружина опришка Федора Головатого (Главату) з Руської Волової написала в 1493 році лист з погрозою м. Бардієву. Цей лист є найдавнішою пам'яткою живої руської мови XV ст. У XVII–XVIII ст. у Східній Словаччині діяли «руські» опришківські дружини під керівництвом Сеньки Баюса, Савки та ін.

Головною причиною появи *руху опришків* було натуральне та грошове оподаткування, яке влада безперервно збільшувала, що надзвичайно обтяжувало підданські господарства. З XV–XVI ст. розмір таких податків був зазначений панством у спеціальних книгах, які називалися «урбари», окремих для кожного поселення. Несплата підданських зобов'язань тягла за собою опис майна, тілесні покарання та ув'язнення.

Прикладом може слугувати книга шляхтичів Другетів для с. Габура з 1623 року. Наводимо «Урбар» у перекладі зі словацької мови: «*Шолтис, який є власником землі або ж усього шолтиства, повинен щорічно заплатити: а) податок в сумі двох*

Русини-українці Словаччини...

злотих на свято Михайла (29 вересня) та один злотий на свято Юрія (24 квітня), загалом три злотих на рік; б) податок воєводи (вайдові): на Різдво – 25 денарів та на Трійцю 25 денарів, разом 50 денарів, тобто півзлотого на рік. Податок підданих включав у себе обов'язок віддати щороку 6 овець, дві головки сиру, 6 мір (504 літри) вівса, шкуру лисиці, попругу на коня, вовняну ковдру, двох гусей, фунт (0,56 кг) масла, одного перепелятника та кролика. Замість перепелятника можна заплатити один злотий, замість кролика – шість динарів. Православний священик, який господарює у селі, повинен віддавати кожен другий рік забійного вола; якщо не займається бджолярством і не віддасть дев'ятої частини меду, має щороку віддавати фунт масла.

Пастуша незакріпачена родина повинна від двору щорічно сплачувати: а) податок у сумі двох злотих на Михайла та один злотий на Юрія, загалом три злотих на рік; в) воєводський (вайдовський) податок на Різдво – двадцять денарів, на Великдень – двадцять денарів, разом сорок денарів щороку. У межах податку необхідно віддати панові двадцятку частину від отари овець; якщо отара мала (до десяти овець), тоді – одну вівцю, одну міру вівса, дванадцять курей, десять курячих яєць (на Великдень), дев'яту частину зі свиней і бджіл, голбу (0,75 л) масла, 500 штук гонтів (дранок), замість кролика заплатити 6 денарів, 40 динарів замість великої рогатої худоби»⁶.

Такі податки існували ще й через 150 років. Староста с. Красний Брід Йоанн (Іван) 14 вересня 1772 року перед урядовою комісією імператриці Марії-Терезії, яка вивчала підданські зобов'язання селян, під присягою проголосив та власним підписом (хрестиком) затвердив проголошення, написане на шарисько-земплинському діалекті, який у той час уважався офіційною мовою документів і включає в себе руську лексику. Подаємо його в транслітерації азбукою.

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

«Ани контракт с нашим паном не маме, ани сме не мали, але одкеди лем памятаме, вше сме на аренде боли, аї на панське подле старега обичаю ходили странь ктерей аренди аї паницини словом сме са с нашим панством єдали. Подле такеї єднанки с панством нашим при аренде ходиме на панське на косбу, на жниво, на винобранє, аї нектере данки даваме, а початек таковего збиваня ми сме незапаметали. Паницину пану нашому одбиваме так: ходи кажди єден з нас на косбу за 2 тижне, на жниво за 4 тижне, на винобранє напешо за 3–4 тижне, в тим розумейце драгу там і назад ійдуц. К тему або овес, або паленку або постав од нас до пана, кед потребно, зо штирома статки одвеземе, цо нараз 4 дни уроби. Дежму бискупску платиме до столиці. Дежму панску не даваме, але место тей од каждого орека целего сеєме пану нашому так, яко во вельо в суседних дединах, до наших земох 2 прешпорске мерице овса. Аренду до рока платиме – 150 угерске злати. Даваме 112 кури, 14 гусі, 14 мехи. Даваме штирми єдну прешпорску мерицу мале орехи або платиме вшецки весполек 8 угерске злати. Даваме 56 галві масла, або одменяме єдну галву по 18 крайцарув. Зиму сме 30 панске овце, або одменяме єдну по 54 крайцарув. К тему кажди рок 700 фунти панскеї волни випрест, а витлкат мусіме»⁷.

Підданські обов'язки селян існували на всій території Угорщини, але найбільше обтяжували руські села в гірських районах Карпат, населення яких вело господарство на найнеродючіших землях. Через таке складне становище русини тікали з панських маєтків, повставали проти панів та ставали опришками.

У 1703–1711 роках багато русинів з нинішньої території Словаччини приєдналося до повстання проти Габсбургів, яке очолив Ференц Ракоці II (1676–1735). Він обіцяв звільнити селян від підданства й частково виконав свою обіцянку. Після поразки повстання почалося переслідування його прихильників, що при-

Русини-українці Словаччини...

звело до зростання втеч до інших володінь, передусім до низинних областей Північної Угорщини, на так звані «Нижні землі» (*на мадяри*).

У 1751 році руські селяни зі Східної Словаччини колонізували спустошене турками селище Керестур у Сербії, яке пізніше перейменували на Руський Керестур. Це село й до сьогодні зберігає руський характер і зі своїм понад п'ятитисячним населенням є центром національного, релігійного й культурного життя русинів (руснаків) Воєводини. Звідти русини іммігрували й до інших сіл Воєводини: Коцура, Вербаса, Дюрдьова та ін. Після Другої світової війни їхнім культурним центром стало місто Новий Сад, де розташовані редакції руських газет, радіо, телебачення (руські програми радіо та телебачення транслюються щоденно), видавництва і майже всі руські організації, яких є кільканадцять.

На початку XVIII ст. в Шариській та Земплинській жупах населення зменшилося на цілу третину. Протягом цього століття руські села в Словаччині оновилися природним демографічним зростом, а також появою нових переселенців з регіонів України, насамперед з Галичини.

Перший державний перепис населення Угорщини був проведений у 1715 році, однак він включав у себе лише імена глав родин, які підлягають оподаткуванню. Подальший перепис 1767–1771 років містив дані про кількість селян, батраків та інформацію про їхнє майнове та правове розмежування. Цьому передусім сприяв Толерантний патент Йозефа II від 20 жовтня 1781 року, згідно з яким «з'єднані православні» (уніати) були зрівняні в правах з римо-католиками.

У той час на територію Східної Словаччини з Галичини прибула значна громада євреїв, які селились і в руських селищах, де займалися насамперед торгівлею, зокрема продажем алкогольних напоїв.

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Завдяки Толерантному патенту, у руських селах зміцнився соціальний стан греко-католицького духовенства, яке в 1646 році Ужгородською унією було формально зрівняно в правах з духовенством римо-католиків. У XVII–XVIII ст. майже в кожному селі було збудовано церкву, а при багатьох ще й церковні школи. Це сприяло культурному розвитку населення.

Великим прибічником і поширювачем освіти простого населення у XVIII ст. був мукачівський єпископ *Михайл Еммануїл Ольшавський* (1700–1767), який народився в руському с. Ольшавиця (нині – округ Левоча). В Ужгороді він заснував богословську семінарію (1744) та педагогічний заклад для підготовки дяків, учителів і добився в уряді виділення стипендій для навчання шести семінаристів в Егері. У 50-х роках XVIII ст. єпископ відвідав усі парафії своєї єпархії, зосередивши увагу на стані храму, парафіяльного будинку та інших церковних об'єктів; підрахував кількість церковних книг у церквах кожної парафії (зазначивши їх назви та місце походження) та внутрішнього обладнання кожної святині. Майже всі задокументовані книги були видані у Львові, Києві, Почаєві та інших містах України.

Імператриця Марія-Терезія (1717–1780) провела перший перепис населення Угорщини відповідно до мовного та національного принципу. На підставі даних з *Офіційного лексикону селищ Угорщини з 1773 року* (*Lexikon universorum regni Hungariae locorum populosorum 1773*), у трьох жупах на території сьогоднішньої Східної Словаччини було 300 *тото* руських сіл: у Шариській жупі – 137, Земплинській – 149, Спиській – 14. У Собранецькому та Капушанському округах Ужанської жупи в 1773 році було зафіксовано чотири *тото* руські села (*Петрівці, Гусак, Карчава та Лекартівці*). Крім цього, у Шариській жупі було 17 змішаних словацько-руських сіл (*Біловежа, Боллярка, Бокша, Дячів, Ганігівці, Кокія, Кожани, Курів, Ленар-*

Русини-українці Словаччини...

тів, Люботин, Лютин, Мальців, Местиско, Округле, Радома, Ряшів та Сорочин). Учені, які досліджували *Офіційний лексикон селищ Угорщини з 1773 року* (Петров, Нідерле, Гнатюк, Гусек та ін.) припускають, що в ньому є помилки й неточності, спричинені комісарами. Наприклад, «Лексикон» зазначає за питомо словацьке село *Новоселицю* та *Михайлів* у Земплинській жупі, *Руську Бистру, Нижні Чабіни, Бережничку, Шандор, Нехваль-Полянку* в Шариській жупі, *Колачків* у Спиській жупі, *Гачаву* в Абівській (Кошицькій) жупі та деякі інші. У 1806 році всі ці селища (у тому числі й змішані) були зазначені як руські.

Незважаючи на незначні помилки й неточності, вони вважають його надійним джерелом для з'ясування національних та мовних обставин в Угорщині наприкінці XVIII ст. Із 300 руських селищ на території сьогодношньої Словаччини з кінця XVIII ст. до початку XX ст. (1910) руську розмовну мову та руську національність зберегло 260 населених пунктів. Саме вони стали основою нашої публікації. Інші стали словацькомовними, зникли або об'єдналися з більшими селищами⁸.

Русинам допомогли економічні та політичні реформи Марії-Терезії, яка відрегулювала податки підданих своїм землевласникам, підтвердила незалежність Мукачівської греко-католицької єпархії від римо-католицької єпархії, підтримувала руську освіту, у Відні заснувала семінарію, у якій навчали греко-католицьких священиків (1775), друкарню для видавання книг церковнослов'янською мовою (1770) тощо.

У 1769–1772 роках, під час першого поділу Польщі, Марія-Терезія повернула Угорщині сім руських сіл у районі Спиша (Якуб'яни, Орябину, Кам'юнку, Кремпах, Литманову, Сулин та Мнішек), які імператор Зігмунд I у 1412 році віддав під заставу польському королю Ягайлові в межах 13 королівських міст Угорщини. Уніатські (греко-католицькі) парафії цих семи сіл

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

і надалі залишилися під покровительством перемишльського єпископства⁹.

Реформи Марії-Терезії продовжив її син Йозеф II (1741–1790), насамперед згаданим патентом про рівноправність усіх релігій і декретом про часткове скасування кріпацтва (1781), обмеження сваволі поміщиків та доступу підданих до незалежних державних судів, не контролюваних поміщиками. На жаль, його реформи стосувалися передусім австрійської частини Габсбурзької монархії (не угорської), і після його смерті ці реформи були скасовані або сильно зредуковані.

Найвизначнішим представником релігійного та культурного життя підкарпатських русинів XVIII ст. був єпископ *Андрей Бачинський* (1732–1809), уродженець с. Бенятин в окрузі Собранці. Він досяг відділення Мукачівської греко-католицької єпархії від юрисдикції острігомського римо-католицького єпископства, що сповільнило її мадяризацію та латинізацію. Єпископ посилив національну самосвідомість своїх віруючих і духовенства заснуванням шкіл, виданням руських книжок тощо. Центр єпархії переніс із Мукачєвого до Ужгорода, залишивши попередню назву єпархії. До Ужгорода він переніс також богословську семінарію.

Протягом тридцяти семи років своєї діяльності, будучи єпископом, А. Бачинський зробив відносно точний реєстр віруючих своєї єпархії (до 1806 р.). З реєстру випливає, що під Мукачівське єпископство в ту добу підпадали 724 парафії і 1660 філій із загальною кількістю 541 964 віруючих греко-католиків – 345 786 русинів, 113 255 румунів, 33 786 угорців та 5 146 словаків. Визначальним фактором укладання реєстру була мова церковних проповідей: 345 786 віруючим священники виголошували проповіді їх рідною мовою – руською, 42 888 віруючим проповідували двома мовами. Словацько-руські проповіді слухало 8944 людей, що становить лише 1,6 % віруючих Мукачівської єпархії.

Русини-українці Словаччини...

Майже в кожній греко-католицькій парафії в 1805 році була церква й церковна школа. У філіях парафій було 293 церкви, з них 66 у Шариші й 51 у Земплині. У 1805 році руська інтелігенція складалася із 705 священників, 86 монахів, 100 учителів (дяків) і 120 семінаристів (клериків).

Перепис 1806 року в кожному населеному пункті містив такі дані: ім'я священника, кількість філіалів, підпорядкованих матірній церкві та їх відстань від неї, загальна кількість греко-католиків, і з них – тих, хто може сповідатися (віком понад сім років), та тих, хто не може сповідатися (віком до семи років і душевно хворі), кількість селянських родин, безземельних (батраків) з будинками і безземельних без будинків, кількість «чистих» (гомогенних) греко-католицьких подружніх пар і змішаних (з яким віросповіданням), мова проповіді греко-католицьких віруючих, наявність школи, кількість шлюбів, народжених (хрещених) та померлих (поховання). Цей перепис, який опублікував у Ніредьгазі Іштван Удварі¹⁰, наводить детальний стан кожної греко-католицької парафії в 1805 році, а отже, інформацію про соціальне, економічне, релігійне, демографічне й мовне становище кожного руського селища на сході Словаччини.

У період єпископства А. Бачинського посилилися зв'язки угорських русинів з галицькими, але також і з православною Росією, куди на початку XIX ст. пішла група високоосвічених русинів з Мукачівської єпархії. Деякі походили з територій сьогоденішньої Східної Словаччини, інші – із Закарпатської України. Уродженець Вишньої Ольшави Михайло Балудянський (1769–1821) став першим ректором Санкт-Петербурзького університету, а Петро Лодій, що народився у Збої, став деканом юридичного факультету того ж університету. Іван Орлай (1771–1829) був директором гімназії в Ніжині (учителем Миколи Гоголя), пізніше – в Одесі. Василь Кукольник (1765–1821) був директором го-

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

ловного Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, а Юрій Венелін-Гуца (1802–1939) – співзасновником славістики в Росії і автором перших наукових праць про болгар та Болгарію.

Великим лихом для русинів (як і для жителів інших національностей) були епідемії чуми та холери, які повторювалися майже завжди після неврожайних років та воєн. У 1831–1832 роках у північній частині Угорщини (Горниці) від холери померло кілька десятків тисяч людей (переважно в руських селищах). Верхівка намагалася зупинити поширення хвороби, дезинфікуючи колодязі хлорним вапном, яке простолюття вважало отрутою. Це викликало масове антифеодальне повстання, яке тоді ввійшло в історію як «руське холерне селянське повстання»¹¹.

У 1816 році з Мукачівського єпископства 193 парафії з 148 987 віруючими було переведено до новоствореної Пряшівської греко-католицької єпархії. Відтоді Пряшів став культурним і релігійним центром русинів Східної Словаччини. До того часу Пряшів був лише філією греко-католицької парохії в Руській Новій Весі. Перший пряшівський греко-католицький єпископ *Григорій Таркович* (1754–1841) заснував при єпархії велику бібліотеку, а його послідовник *Йосиф Гаганець* (1793–1875, уродженець Вишнього Тварожця Бардіївського округу) почав будувати резиденцію нинішньої Греко-католицької метрополії.

У Пряшеві й надалі переважало мадярське або мадяризоване населення, що спричиняло мадяризацію незначної кількості словацького та руського населення міста. До 1818 року греко-католицькою парафією русинів у Пряшеві було село Руська Нова Весь, де похований відомий організатор церковного життя на закарпатських землях єпископ *Йосиф де Камеліс* (1641–1706).

Певне оновлення національної свідомості русинам Угорщини принесла революція 1848 року, коли депутат угорського парламенту *Адольф Добрянський* (1817–1901, народжений у

Русини-українці Словаччини...

Рудлові Воронівського округу) розробив політичну програму об'єднання угорських русинів з галицькими й буковинськими і під назвою «*Об'єднання руських коронних жителів до єдиного політичного й адміністративного цілого*» (Меморандум русинів) на чолі об'єднаної галицько-закарпатської делегації особисто передав імператору Ференцу Йосифу I. Імператор прийняв меморандум, пообіцяв позитивно його вирішити, але до його реалізації справа так і не дійшла. Пізніше імператор призначив А. Добрянського представником Австрії при налагоджуванні зв'язків з російською армією, яка прийшла в Австро-Угорщину на прохання імператора, щоб допомогти придушити угорську революцію.

Русини тепло вітали російське військо, яке пересувалося через Дуклянський і Лупківський гірські перевали до Угорщини (у напрямку до Мішкольця) під керівництвом генерала Івана Паскевича. Російська армія проходила через руські села Південної Польщі (Лемківщина), Північно-Східної Словаччини (Пряшівщина) та Північної Угорщини (Гайдудорозька єпархія). Військо, яке складалося переважно з українців (козаків), зупинялося майже в кожному селі. Військові були здивовані, коли замість бунтівних угорців зустрічали «своїх миролюбних людей». Місцеві жителі були не менш здивовані, адже угорська пропаганда зображувала «москалів» монстрами із собачими головами, які ніби вбивали дітей та людей похилого віку, гвалтували жінок, виколювали чоловікам очі (щоб не могли воювати) тощо. Насправді русини зустріли військових, які розмовляли тією самою мовою (або подібною), що й вони, носіїв того самого віросповідання, яке русини здавна називали «*руською вірою*». У багатьох селах військові заходили до церков і разом з місцевими жителями брали участь у богослужіннях. Їхні чудові голоси зачаровували віруючих. Добра слава про *руських козаків* блискавично

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

поширювалася. Замість опору руський народ часто вітав їх на вході села хлібом і сіллю, процесіями, церковними хоругвами та глаголом дзвонів. Про все це писали російські військові у своїх подорожніх нотатках.

Після придушення Кошутової революції австрійський уряд призначив А. Добрянського радником начальника ужгородського цивільного округу. Добитися автономії Закарпаття йому не вдалося, однак він зміг досягти значних успіхів у сфері культури.

Після усунення від влади А. Добрянського реалізатором його програми на ділянці культури та освіти став *Олександр Духнович* (1803–1865, народився в Тополі нинішнього Снинського округу) – найвидатніший представник русинів XIX ст. Він, як і А. Добрянський та інші слов'янські діячі Угорщини, орієнтувався на «Велику Росію», влада якої заперечувала право українців (малоросів) на самостійний національний розвиток, називаючи їх «південною гілкою російського народу». О. Духнович свої твори писав переважно російською літературною мовою (добре нею не володіючи), а до простого люду звертався переважно «народною» мовою, наближеною до місцевих закарпатських говірок («язичієм»). Він був засновником першої *руської* культурно-просвітної організації «*Литературное заведение Пряшевское*» (яка видала 12 книжок), редактором першого *руського* альманаху (*Поздравление Русинов*) і перших *руських* календарів (*місяцесловів*), автором першої *руської* театральної п'єси (*Добродитель превышает богатство*), *руського* букваря (*Книжица читальная для начинающих*), першого *руського* методичного посібника для вчителів (*Народная педагогія*), першої етнографічної праці про русинів (*О народах крайнянских*) тощо. Неофіційним національним гімном закарпатських русинів стала його пісня «*Я русин был, есм и буду*».

Русини-українці Словаччини...

У ті революційні роки в Пряшівській греко-католицькій єпархії було засновано майже 300 церковних шкіл (учителями в них були переважно місцеві священики й дяки), у яких діти навчалися рідною мовою, отримували основи релігійної та світської освіти.

Через деякий час угорські політики, оговтавшись від поразки й отримавши рівноправність з Австрією в 1867 році (дуалізм), розпочали наступ проти неугорських народів на своїй території. Усі жителі Угорщини без уваги на їхню національність були проголошені «угорським народом», а угорська мова стала офіційною і для неугорських національностей, які в Угорщині становили більшість населення.

Першими жертвами мадяризації стали русини, що після смерті О. Духновича та вигнання із Закарпаття А. Добрянського не мали своїх лідерів. Усі досягнення русинів, отримані під час революції 1848–1849 років, були скасовані після 1867 року.

Руська духовна та світська інтелігенція, не маючи своїх лідерів, відносно швидко мадяризувалася, бо це був єдиний спосіб зберегти певне суспільне становище. У Пряшівській греко-католицькій єпархії існувала невелика група інтелігентів (головно з духовенства), яка протівилася мадяризації. До неї належали *Олександр Павлович*, родом з Шариського Чорного (1819–1900), *Анатолій Краліцький* із Чабин (1835–1894), *Юлій Ставровський-Попрадов*, уродженець Сулина (1850–1899), *Іван Поливка* з Бережнички (1866–1930), *Антал Годінка* з Ладомирова (1864–1946), *Еміль Кубек* зі Штефурова (1857–1940) та ін. Їхня діяльність, однак, жорстоко переслідувалась угорськими органами влади.

Греко-католицькому єпископству і в тих несприятливих умовах пощастило заснувати або відновити у Пряшеві три греко-католицькі середні школи – богословську (1880), учительську

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

(1895) семінарії та горожанську середню школу школу (1910), проте мовою навчання в них повинна була бути угорська. Руська мова була обов'язковою, але тільки для того, щоб студенти розуміли релігійні книги та церковний обряд. Мало того, остання не була «кодифікованою», отож, який її варіант обере учитель для навчання, залежало від нього самого. Більшість випускників тих шкіл були віддані Святостефанській короні, і, повернувшись у села, сприяли мадяризації.

У другій половині XIX – на початку XX ст. посилювався не тільки національний, а й соціально-економічний утиск русинів, які зі своїх скромних прибутків мусили сплачувати відносно високі податки державі та церкві (грошима й натурою). Це спричинило масову міграцію жителів до Америки. Не було жодного руського села, з якого хоча б декілька десятків осіб не працювали за океаном. У багатьох селах навіть не було такої родини, з якої б хтось не поїхав шукати роботи в США. Щоправда, руські емігранти були зареєстровані відомствами та дорожніми компаніями як «угри» (угорці), отож важко визначити їх точну кількість. Згідно з даними, які надає Ладіслав Тайтак, з кінця 70-х років XIX ст. до 1914 року з Угорщини до США виїхало працювати близько 150 000 русинів. Багато з них виїжджали навіть декілька разів туди й назад.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. декілька сотень руських родин зі Східної Словаччини, насамперед з Бардіївського округу, емігрувало «за Дунай» – до Сремської області на території сучасної Сербії. Там вони асимілювалися з місцевим сербським населенням, але й дотепер зберегли руську національну самосвідомість. Вони відзначилися як успішні підприємці, ремісники, лікарі, педагоги, політики тощо. Нині вони зосереджені переважно в м. Сремська Мітровиця та його околицях і виказують велике бажання встановити контакти з батьківщиною.

Русини-українці Словаччини...

Жителі Верхнього та Нижнього Орлика, Біловежі та інших населених пунктів Маковицької домонії тоді ж заселили с. Перегул Марє в Румунії (на румунсько-угорському пограниччі), недалеко від містечка Надьялак. Вони й до сьогодні зберегли руський маковицький говір.

Майже сто мешканців з руських дротарських сімей Кам'юнки та Орябини з округу Стара Любовня в середині XIX ст. емігрувало до с. Скеюш, що в Темешварській жупі в Румунії. Там вони майже сто років берегли рідну мову, звичаї і традиції. Їхні нащадки після Другої світової війни повернулися до Чехословаччини. Усі вони осіли в м. Хомутов та с. Троскотовіце на Зноємську, де й дотепер зберігають свою етнічну самосвідомість. Руський фольклорний ансамбль «Скеюшан» з Хомутова, який презентує традиції своїх предків, став лауреатом міжнародного фольклорного фестивалю «Стражниця» й належить до найуспішніших фольклорних колективів у Чеській Республіці.

Кількість руських середніх шкіл у Пряшівській єпархії на початку XX ст., унаслідок угорської асимілятивної політики, зменшилася з 247 в 1874 році до 23 у 1906-му (68 шкіл були двомовними – угорсько-руськими). До 1912 року всі двомовні школи були мадяризовані, а з 23 руських шкіл національний характер до певної міри зберегло лише дев'ять.

Мадяризацію руських освітніх закладів пришвидшили шкільні закони графа Альберта Аппон'ї 1907 року, згідно з якими вчителі були змушені присягатися, що будуть виховувати в учнів почуття належності до угорської нації, вчити їх по-угорськи і всю документацію вести угорською. Тих, хто цього не дотримувався, звільняли з посади або відправляли на «перевиховання» в угорське оточення.

Поступово і в церковних книгах кирилицю було замінено латиницею з угорською транскрипцією. У Пряшеві виходив єдиний

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

«руський» часопис «*Naše otecsesztvo*», друкований угорською абеткою та за угорським правописом, звичайно ж, проугорської орієнтації. Офіційно русинів записували як *угорців греко-католицького обряду*. Великим пропагандистом мадяризації русинів на початку ХХ ст. був пряшівський греко-католицький єпископ Іштван Новак (1879–1932) з Ублі, який, окрім іншого, змінив традиційний юліанський календар на григоріанський, а після виникнення Чехословаччини 1918 року відмовився визнати нову державу; утік до Угорщини, де й помер у бідності та забутті.

На вітчизняному ґрунті до кінця Першої світової війни не було сили, яка б протидіяла мадяризації русинів. Винятком були селяни, які залишилися вірними традиціям предків і відкидали всі нововведення, у тому числі угорську мову. Прості сільські жителі, здебільшого неграмотні, наперекір сильній промадярській агітації, під час усіх офіційних переписів населення в 1880–1910 роках зараховували себе до руської національності та греко-католицького віросповідання.

В окремих випадках угорські комісари записували русинів як словаків (словенів). Парадоксально, що офіційна статистика доби найсильнішої мадяризації є досить точною та вірогідною. Однак виникали певні розбіжності, огріхи через свавілля комісарів, котрі під час одного перепису населення записували жителів одного й того самого населеного пункту як русинів, а через десять років – як словаків, а ще через десять – знову як русинів. На щастя, таких прикладів обмаль. Не маємо відомостей про випадки, щоб у статистичних документах з руських населених пунктів Східної Словаччини русини фігурували як угорці, навіть якщо їхнє національне самовизначення (особливо серед інтелігенції) було досить лабільне.

Набагато вищий рівень національної самосвідомості спостерігався серед руських емігрантів з Пряшівщини у США, які вже

Русини-українці Словаччини...

у 80–90-х роках ХІХ ст. засновували національні організації, газети, журнали, не погоджуючись з політикою мадяризації, яку провадила влада у «Старому краї». Пряшівська єпархія на прохання емігрантів посилала до них своїх греко-католицьких священників, часто з наміром упроваджувати промадярську політику, яку віруючі в умовах американської демократії рішуче відкидали. Греко-католицькі священники, окрім того, часто вступали у конфлікти з американською римо-католицькою верхівкою, під патронатом якої перебували. Остання не розуміла, що *грецькими* католиками можуть бути люди, які не володіють грецькою, а *католицькими* священниками – духівники, які не дотримуються celibату. Католицька верхівка вважала таких духівників єретиками й не дозволяла їм займатися пасторальною діяльністю. Ті ж знаходили прихисток у Російській православної церкві, обряд якої майже ніяк не відрізнявся від греко-католицького, до того ж православні священники, як і вони, могли перед висвятою одружуватися. Першим таким священником був міннеапольський греко-католицький духовний отець *Олексій Товт* (1854–1909). У 1891 році він перейшов під юрисдикцію Російської православної церкви у США разом зі всією своєю парафією, що налічувала 365 членів. Його приклад наслідували й інші американські греко-католицькі приходи.

Зі США православ'я поширювалося і в «Старому краї» – між греко-католиками Східної Словаччини, Південної Польщі та Підкарпатської Русі, і це всупереч сильному спротиву церковних та світських органів. Російська православна церква в Америці, як і російська влада, не визнавала русинів (українців, малоросів) за самостійний народ, а вважала їх гілкою російського, тому разом з православ'ям серед віруючих поширювалося й *москвофільство*, яке в Карпатському регіоні мало давніші традиції (*Общество ім. О. Духновича, Общество ім. М. Качковського* та ін.).

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Поширенню православ'я на вітчизняному ґрунті сприяли й солдати австрійсько-угорської армії, які поверталися з полону в Росії та Україні, де на власні очі переконалися в тому, що їхні кровні брати – це росіяни й українці, близькі за менталітетом, мовою та релігією, а не угорські пани.

II. Від Першої світової війни до нашого часу

Перша світова війна призвела до радикальних змін на карті Європи.

Уже в XIX ст. в політиці панувала думка про створення національних країн на основі етнічної належності населення. Цей рух був названий *рухом за самовизначення націй*.

Наприкінці Першої світової війни завзятим пропагандистом означеного руху був президент США Вільям Вільсон, який посприяв тому, що Австро-Угорська монархія після поразки в 1918 році розпалася на окремі національні держави. На уламках Австро-Угорщини виникла й Чехословацька Республіка, до якої рішенням Мірової комісії була приєднана й східна частина «Угорської Русі» під назвою «Підкарпатська Русь». Руські поселення на захід від Ужгорода (разом зі словацькими та угорськими) стали частиною Словаччини. Оскільки всі руські поселення (від Новоселиці на сучасному словацько-українсько-польському пограниччі до Остурні під Високими Татрами) були греко-католицькі й підпорядковувалися Греко-католицькій єпархії у Пряшеві, територія, на яку розповсюджувалося повноваження того єпископства, дістала скорочену назву «Пряшівщина», яка утвердилася головно в русько-українському середовищі й використовується дотепер. Отже, термін «Пряшівщина» має релігійно-національний, а не географічний характер. Його аж ніяк не можна ототожнювати зі словацьким терміном «Prešovsko» (околиця Пряшева).

Русини-українці Словаччини...

Оскільки ця територія стала частиною новоутвореної держави, чехословацька влада мала виконати всі міжнародні зобов'язання, передусім запропонувати Підкарпатській Русі автономію, визначити точну межу між Словаччиною та Підкарпатською Руссю, вирішити мовне та шкільне питання тощо. Рішення пражської влади щодо питань мови та культури повинні були розповсюджуватися й на русинів Словаччини. Виконання цих зобов'язань влада постійно віддаляла.

Невирішеними на час усього міжвоєнного періоду залишилися національне та мовне питання. Наприклад, словаки офіційно вважалися частиною чеської нації, а під час перепису населення про них у графі «*національність*» писали «*чехословацька*».

Для вирішення мовного питання на території Підкарпатської Русі та Пряшівщини Міністерство освіти Чехословаччини 4 грудня 1919 року скликало нараду п'ятнадцятих найавторитетніших чеських філологів, які однозначно констатували, що мова підкарпатських русинів є, «*безумовно, малоросійським діалектом*», тому до шкільної практики мав бути введений «*галицький варіант української мови*». На основі даних рекомендацій Іван Панькевич написав «Граматику руської мови» (Ужгород, 1922), яка натрапила на великий опір з боку москвофілів як у Підкарпатській Русі, так і в Східній Словаччині. На відміну від усіх інших підручників, «Грамматика...» І. Панькевича була написана на основі місцевих руських говірок (І. Панькевич був блискучим діалектологом), і її три перевидання відіграли важливу роль у національному відродженні підкарпатських русинів.

У Східній Словаччині після передвоєнного та воєнного погромів руська освіта відроджувалася дуже повільно. Не вистачало національно свідомих учителів, не було підручників, шкільні будівлі в багатьох селах були зруйновані. У 1923/1924 навчаль-

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

ному році у Східній Словаччині було 9 державних та 87 церковних приходських шкіл, одна горожанська, по одній учительській та богословській семінарії з руською мовою навчання. Насправді у всіх тих школах мовою навчання було так зване «язичіє» – суміш церковнослов'янської, руської мов та місцевих говірок. У 1936 році з ініціативи єпископа Павла Гойдича у Пряшеві була заснована *Греко-католицька руська гімназія* (нині – Об'єднана школа ім. Тараса Шевченка з українською мовою навчання).

Москвофільське *Общество ім. О. Духновича* видавало тижневик «Русское слово» (1924–1939), а українська організація «Просвіта» – щомісячник «Слово народа» (1931–1932). Головним культурним осередком русинів-українців Словаччини був *Русский дом* на Головній вулиці у Пряшеві, куплений у 1925 році у графа Дьожефі за 300 000 крон, зібраних від заможних спонсорів і так званих «гелерових пожертв» у селах. За рахунок «усенародних» фінансових коштів 1933 року перед будівлею богословської семінарії О. Духновичу поставили пам'ятник (скульптор – Олена Мондич (1902–1975))¹².

У 1928 році існуючий тимчасовий адміністративний кордон між Словаччиною та Підкарпатською Руссю був проголошений остаточним. Обмежену автономію Підкарпатській Русі, що була перейменована на Карпатську Україну, чехословацький уряд запропонував аж у жовтні 1938 року, однак Віденський арбітраж 2 листопада 1938 року приєднанням південно-західної частини Підкарпатської Русі та Південної Словаччини до Угорщини, по суті, її ліквідував.

Після проголошення самостійної Словацької держави 14 березня 1939 року русини Східної Словаччини стали її частиною, причому ціла Карпатська Україна (у тому числі руські поселення на схід від Снини) була окупована фашистською Угорщиною і ввійшла до її складу.

Русини-українці Словаччини...

Словацька клерофашистська влада (на чолі з президентом Йозефом Тісом) розпочала агресивну політику проти русинів-українців на своїй території. Русини не мали права засновувати громадські та політичні організації. Єдиним часописом, дозволеним владою, був тижневик «*Новое время*» (Меджилабірці, 1940–1944), видаваний «язичієм».

У грудні 1940 року, усупереч сильній словакізації з боку державних органів, свою належність до руської національності визнало 69 116 осіб, і це не враховуючи майже 20 000 русинів зі Снинського, Собранецького та Михайлівського округів, що були приєднані до Угорщини.

Органи державної влади Словаччини репресували, зокрема, національно свідому інтелігенцію. Багато молодих людей втекло до Радянського Союзу, де їх майже всіх засудили за «порушення державного кордону» до примусових робіт у концентраційних таборах Сибіру. Пізніше (у 1943 р.) чимало з них разом з в'язнями із Закарпатської України, засудженими за тією самою статтею Радянського кримінального кодексу, добровільно вступили до Першого чехословацького корпусу в СРСР і боролися за визволення Чехословаччини від нацистів. Значна частина з них загинула на Дуклі, у Липтовському Микулаші, Остраві та інших містах. Цивільне населення також активно залучалося до антифашистського руху. Майже 500 русинів-українців взяли активну участь у Словацькому національному повстанні. 9 листопада 1944 року за участь в опорі німці запалили село Токкайк, а 32 жителів розстріляли. У Другій світовій війні в межах цілої Словаччини найбільше постраждали українські населені пункти.

Головними охоронцями руської (української) національної ідентичності в міжвоєнний та воєнний періоди були греко-католицька та православна церкви. До 1950 року в Словаччині

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

не було жодного греко-католицького чи православного священика словацької національності.

Після Другої світової війни Підкарпатська Русь, у результаті підписання Чехословацько-радянської угоди 1946 року, була приєднана до Радянського Союзу, а русинам-українцям у північно-східній частині Словаччини чехословацька влада пообіцяла широку автономію. Її гарантом мала бути *Українська Народна Рада Пряшівщини* (УНРП), заснована відразу після визволення Східної Словаччини радянською армією – 1 березня 1945 року. УНРП мала чотирьох депутатів у братиславській Словацькій Національній Раді та двох – у пражьких Національних зборах.

Парадоксальним був той факт, що «офіційною мовою» *Української Народної Ради Пряшівщини* була не українська, а російська. Переважно російськомовним був і її друкований орган – тижневик «*Пряшещина*». УНРП ініціювала створення середніх шкіл з російською мовою навчання, у тому числі Державної російської гімназії в Гуменному. Усі російськомовні школи (у більшості яких навчання велося штучним «язичієм», бо вчителі російською літературною мовою не завжди володіли) підлягали *Реферату українських шкіл* (РУШ) Відомства (Poverenictva) освіти у Братиславі, яке мало свої відділення в кожному окрузі з русько-українським населенням. У національному питанні головні представники УНРП, по суті, стояли на позиції царської влади в Росії. Формально вони визнавали існування української нації, мови, культури, але русинів Східної Словаччини вважали частиною російського народу. Це був один з багатьох парадоксів тієї доби. До певної міри це відображало ситуацію у східних областях Радянської України, де переважали російськомовні школи, зокрема середні та вищі¹³.

У 1947 році понад 12 000 найсвідоміших русинів-українців Словаччини під впливом потужної радянської агітації добро-

Русини-українці Словаччини...

вільно прийняли (оптували) радянське громадянство і були переселені до України – у Рівненську та Волинську області, на місця чехів, переселених до своєї батьківщини. Русини-українці були переселені зі Словаччини і з нерухомим майном – худобою, збіжжям, одягом. На нових місцях їх чекала надзвичайно складна економічна, політична й національна ситуація. Значну частину їхнього майна розграбували ще по дорозі (у Західній Україні тоді лютував голод), будинки чехів, що для них призначалися, уже зайняли адміністративні працівники зі сходу та переселенці з Польщі. У тих поселеннях значний вплив мала Українська повстанська армія (бандерівці), політика якої не стикувалася з поглядами «оптантів» зі Словаччини. Замість обіцяної приватної власності на землю їх загнали в колгоспи, а будь-які контакти з батьківщиною (навіть листування) радянські органи заборонили чи обмежили до мінімуму. «Оптанти» протестували проти невиконання обіцянок, хотіли негайно повернутися додому, але вороття назад не було, бо під час перетину державного кордону всі вони автоматично отримали («оптували») радянське громадянство, тому були підпорядковані радянським законам, а точніше – беззаконню. На території України русини зі Словаччини відчайдушно наголошували на тому, що вони є словаками, бо це був єдино можливий спосіб повернутися назад. *«Ми не українці, а словаки, наша батьківщина – Словаччина, тому ми хочемо туди повернутися»*, – наголошували «оптанти» в численних петиціях та зверненнях до найвищих радянських органів, аргументуючи свою позицію. Більшість з них та їхні нащадки у 60-х роках ХХ ст. повернулися до рідних країв зі словацькою національністю в паспортах. Їхні розповіді про митарства, пережиті в Радянській Україні, мали негативний вплив на розвиток «українського національного питання» у Словаччині. Люди побоювались, що коли під час перепису населення запишуть себе

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

українцями, то їх депортують в Україну. Щоб залишитися на рідних землях, записували себе словаками, ототожнюючи, таким чином, національність з державним громадянством.

Окрім міграцій до Радянського Союзу, у руських поселеннях Східної Словаччини спостерігався значний відтік у межах внутрішньої міграції. У 1945–1950-х роках до чеського пограниччя переселилося близько 20000 русинів-українців. І там зі страху, щоб їх не вивезли в СРСР або не запідозрили у співпраці з бандерівцями, майже всі записали себе словаками. У подальшому тисячі переїхали до промислових центрів Чехії та Словаччини в рамках організованого вербування робочої сили. Малі русько-українські села поступово вироджувались. Усе це призводило до того, що під час офіційного перепису населення в 1950 році до української і російської національностей записалося тільки 48231 особа, що було на 42848 осіб менше, ніж під час офіційного перепису населення 1930 року (у 1940 році перепис не проводився).

У 1952 році УНРП була офіційно скасована, а на її місці утворився *Культурний союз українських трудящих* (КСУТ) з надто обмеженим рівнем повноважень, зорієнтованих тільки на питання культури. Була розформована молодіжна організація *Союз Молоді Карпат*, а її члени автоматично були передані до *Чехословацького союзу молоді*. З ліквідацією греко-католицької церкви в 1950 році закрилися всі релігійні організації і їхні друковані видання. Після інсценованого владою так званого «Собору греко-католицької церкви в Пряшеві» (28.04.1950) греко-католиків адміністративно перевели в лоно Православної церкви, а всі греко-католицькі церковні будівлі, у тому числі й храми, стали власністю Православної церкви Чехословаччини. Частина віруючих, які не погодилися з православ'ям, перейшла до римо-католицької релігії. Представники духовенства, які

Русини-українці Словаччини...

відмовилися підписувати перехід до православ'я, у тому числі і єпископи Павло Гойдич і Василь Гопка, були заарештовані й засуджені на великі строки ув'язнення. Багатьох «неслухняних» священників теж заарештували за сфабриковані «злочинні дії», а всі інші повинні були з родинами покинути територію Словаччини й переселитися до Чехії, де їх примушували виконувати чорну фізичну роботу.

Водночас у Словаччині всі російськомовні школи різних ступенів (їх кількість до 1950 року сягала майже 300) були адміністративно змінені на українські. Учителі, які не погоджувалися з «українізацією» і політикою Комуністичної партії, теж повинні були полишити викладання й перейти «на виробництво», тобто стати чорноробами. На їхні місця приходили випускники короткострокових курсів, які підтримували політику Комуністичної партії.

Основна частина населення не розуміла радикальних змін у своєму приватному й громадському житті і під час офіційного перепису населення переважна більшість людей «руської» національності записувалася словаками. Головним мотивом такого рішення був страх виселення до України або на чеські прикордонні території – на місця вигнаних німців. Люди боялися записуватись українцями, бо остерігались, що їх спіткає доля польських лемків, які жили з ними в безпосередньому сусідстві – з другого боку державного кордону. У 1945–1946 роках більшість з них нібито «добровільно» була депортована до Радянського Союзу.

Кілька тисяч лемків Польщі, щоб уникнути депортації в Радянський Союз, улітку та восени 1945 року переховувалися в лісах Північно-Східної Словаччини. За наказом радянських органів Чехословацьке військо їх виловлювало і масово повертало в Польщу, де на них чекали жорстокі розправи, а врешті-решт –

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

ув'язнення в концентраційному таборі Явожно та депортація в Радянський Союз без якого-небудь майна¹⁴.

Лемки, які відмовлялися від перспективи радянського громадянства й залишилися вдома, у 1947 році в рамках операції «Вісла» були насильно депортовані зі своїх лемківських сіл у Карпатських горах на колишні німецькі території Західної Польщі тільки тому, що під час переписів населення записували себе українцями, русинами або росіянами. Той, хто в паспорті мав записану польську національність або ж мав чоловіка чи дружину польської національності, міг залишитися на попередньому місці проживання.

Важливу роль тут відіграв і наступ влади проти Української повстанської армії, підрозділи якої проникали на територію Чехословаччини з так званими «пропагандистськими рейдами» або ж зі спробами добратися через територію Словаччини на захід. У радянській та чехословацькій пресі українських повстанців зображували як бандитів, терористів, фашистів і представників найогидніших асоціальних верств. На території Словаччини їм приписували мерзотності і звірства, яких насправді вони ніколи не чинили, наприклад, брутальне вбивство одинадцятьох євреїв в українському селі Ковбасові 6 грудня 1945 року¹⁵.

У чехословацькій антибандерівській пропаганді 1940–1950 років терміни «бандерівець» і «українець» часто ототожнювалися. Тому не дивно, що місцеві русини-українці, які в Другій світовій війні стояли на антинацистських позиціях і брали активну участь в антифашистському партизанському опорі й у Словацькому національному повстанні, а на виборах 1946 року і після політичного перевороту 1948 року підтримували Комуністичну партію, дистанціювалися від діяльності «українських націоналістів». Свою незгоду з їхньою політикою часто виражали й у формі того, що реєструвалися словаками.

Русини-українці Словаччини...

Ще однією причиною «денационалізації» русинів-українців була негласна пропаганда: «Якщо будете реєструватись українцями, вас вивезуть до України, або всю територію, де ви живете, приєднають до Радянського Союзу». Однак населення не хотіло ні того ні іншого, бо в Чехословаччині, наперекір соціалістичному ладові, були більш демократичні умови і вищий життєвий рівень, ніж у Радянському Союзі.

Певну роль тут відіграв і штучно організований бій з так званим «українським буржуазним націоналізмом», у якому несправедливо були звинувачені депутати Словацької Національної Ради (парламенту) *Петро Бабей*, *Василь Капішовський*, секретар Союзу молоді Карпат *Андрій Сушко*, директор Російської гімназії в Пряшеві *Олексій Фаринич*, мовознавець *Іван Панькевич* та ін. Усі ці обставини призвели до того, що в 1961 році людей руської та української національності у Словаччині налічувалося лише 35 435 осіб. У порівнянні з 1950 роком це було на 12 796 осіб менше, отже, утрата становила 26,6 %.

Так звана «українізація» русинів і колишніх російськомовних шкіл, якою керувала, контролювала й фінансово підтримувала держава, поступово консолідувалася і принесла виразні позитивні результати, які можна спостерігати особливо на кількісному рівні. Виникли кафедри української мови і літератури у двох вищих навчальних закладах Пряшева, шість нових середніх шкіл з українською мовою викладання, у семи словацьких технікумах були створені класи з вивченням української мови. Оскільки в державі діяли директиви щодо прийому до середніх і вищих шкіл кількості учнів національних меншин, до цих навчальних закладів (у порівнянні зі «статистичною» кількістю населення) поступало значно більше учнів з українських, ніж зі словацьких шкіл. Більше п'ятдесяти абітурієнтів українських середніх шкіл влада направила на навчання до України¹⁶. Це

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

привело до швидкого зростання української інтелігенції. Було створено два науково-дослідні інститути, Музей української культури, українське видавництво (було видано більш ніж 1000 книг, переважно шкільних підручників), українську секцію Союзу словацьких письменників, Українське радіо. Українською мовою виходило сім газет і журналів, кожний тиражем 1500–3000 примірників. Клуб читачів української літератури «Дружба», заснований з ініціативи письменника Івана Мацінського, у 60-х роках ХІХ ст. нараховував майже 900 індивідуальних членів, що письмово зобов'язалися купувати від трьох до десяти українських книжок у рік.

Культурний союз українських трудящих мав свої філіали з працівниками, яким платила держава, у п'ятих районах, а місцеві організації існували майже в кожному українському селі. КСУТ організував величаві фестивалі культури українців Словаччини у Свиднику, Меджилабірцях, Бардієві, Сніні і так звані регіональні фестивалі українського фольклору майже в десятих регіонах з українським населенням. Український народний театр у Пряшеві (заснований у 1946 році) на початку 1950-х перейшов з російської на українську літературну мову. При ньому був створений 80-членний професіональний *Піддукланський український народний ансамбль* (ПУНА), зорієнтований повністю на фольклор місцевого українського населення.

Будівництво великих заводів в Бардієві, Меджилабірцях, Свиднику, Стропкові, Сніні, Старій Любовні й колективізація сільського господарства підвищили економічне й соціальне становище русько-українського населення цих регіонів.

Зважаючи на кількісні показники, ці зміни можна вважати позитивними, однак, ураховуючи їх якість, ще зарано давати будь-яку оцінку. Утім, уже тепер можна об'єктивно зазначити, що в контексті істотно обмежених можливостей, які передбачав

Русини-українці Словаччини...

комуністичний режим у Чехословаччині для розвитку культури як такої (і окремо національної культури), українська національна меншина досить непогано розвивалась. Те, що її потенціал (так, як і в усьому суспільстві) був виразно обмежений і зазнавав утисків, свідчить той факт, що під час «політичної відлиги» наприкінці 1960-х років (частково ще й наприкінці 1980-х) саме інтелігенція активізувалася і в багатьох напрямках культури перейшла межу домінуючого регіонального характеру.

Русини-українці (особливо українська інтелігенція) палко привітали політичні реформи в Чехословаччині, розпочаті «Празькою весною» 1968 року. Однак ці реформи були придушені радянськими танками в серпні того ж року. У часи так званої «нормалізації» багато українських учителів, письменників і працівників культури за свої погляди були заарештовані (Юрій Бача, Петро Гроцький, Анна Коцур, Павло Мурашко) або ж на довгі роки виключені із суспільного життя (Михайло Шмайда, Іван Мацинський, Єва Бісс, Віктор Коваль, Василь Дацей, Йосиф Шелепец, Микулаш Гиряк, Степан Макара, Микола Мушинка та ін.).

Незважаючи на значну підтримку держави, кількість громадян, які себе вважали українцями, щорічно зменшувалась, у зв'язку із цим радикально зменшувалась і кількість українських шкіл, тиражі українських книг та журналів. Про це свідчать такі статистичні дані: у 1948 році в Словаччині було 275 початкових та середніх шкіл з російською мовою викладання, у 1966 році їх кількість зменшилась і становила 68 початкових шкіл з українською мовою викладання. Кількість середніх шкіл за той період зменшилася із 41 до 3, а кількість гімназій – із чотирьох до однієї в м. Пряшеві. Усі інші перейшли на словацьку мову викладання¹⁷.

Після «оксамитової революції» в листопаді 1989 року була за-суджена політична практика тоталітарного комуністичного ре-

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

жиму в Чехословаччині і в національному питанні. Греко-католицька церква була реабілітована, їй повернули мастки (у тому числі й храми та парохіальні будівлі). Були засуджені репресивні дії комуністичного режиму – насильницька колективізація, переслідування за політичні переконання тощо. Критиці знизу було піддане й керівництво Культурного союзу українських трудящих. Указувалося на те, що КСУТ є «продовженням руки комуністичної партії». Виникла потреба відновити етнонім *русин*, вживання якого з 1950 року було заборонено. Ідучи назустріч цим вимогам, нове керівництво Культурного союзу українських трудящих після тривалих дискусій вирішило змінити назву організації на «*Союз русинів-українців Чехословаччини*», чітко цим показуючи, що русини й українці – це одна національна меншина.

Частина членів колишнього КСУТу не погодилася з таким трактуванням національності й заснувала нову організацію під назвою «Русинська оброда» («*Руське відродження*»). У її програмі йшлося про те, що русини не є частиною українського народу, а є самостійним народом. Одразу ж на початку своєї діяльності «Русинська оброда» проголосила програму «деукраїнізації» русинів. Її результатом була кодифікація русинської літературної мови, заснування русинськомовних газет і журналів, Інституту русинської мови і культури, Русинської редакції Словацького радіо, Музею русинської культури у Пряшеві, перетворення *Українського національного театру на Театр ім. Олександра Духновича* (із заміною української мови п'єс на русинську), а назву Піддуклянського українського народного ансамблю на Піддуклянський художній народний ансамбль¹⁸. (Poddukelský umelecký ľudový súbor – PULS – словацькомовна аббревіатура залишилася не зміненою).

Ставлення «Русинської оброди» до національних питань у той час збігалось з ліберальним підходом держави, яка у фор-

Русини-українці Словаччини...

мулярах до перепису населення в 1991 році ввела дві національності – русинську й українську¹⁹. До першої записалося 16 937 осіб, а до другої – 13 847. Разом це становило 30 784 особи. Це на 8476 осіб менше, ніж у 1980 році. За переписом населення у 2001 році українцями себе записали 10 814 осіб, а русинами – 24 201 особа. Разом це становить 35 015 осіб. У порівнянні з 1991 роком, у 2001 спостерігаємо збільшення русинського населення на 7264 особи й зменшення українського на 3033 особи. Разом з тим 49 099 осіб визнало русинську мову своєю рідною, 9480 осіб рідною мовою вважало українську. Офіційний перепис населення тільки підтвердив факт асиміляції обох національних меншин на користь словацької національності.

Після переписів населення в 1991 і 2001 роках уже неможливо ігнорувати русинів у Словаччині як самостійну національність. Ця національна меншина, згідно з нашими переконаннями, в основі своїй споріднена з українською нацією, однак це, власне, наша думка, яку не хочемо нав'язувати прихильникам інших поглядів на цю проблематику. Згідно із законами Словаччини (відведеними від міжнародних законів) кожен громадянин має право обирати національність відповідно до своїх переконань. На практиці нерідко трапляється, коли в окремій сім'ї один із її членів записався до русинської національності, другий – до української, а третій – до словацької. Один уважає своєю рідною мовою русинську, другий – українську, а третій – словацьку. При цьому всі мають одних батьків.

Результати перепису населення 2011 року, до якого було видано нашу книгу «Národnostná menšina pred zánikom?», були трохи несподіваними. Наперекір очікуванням, що кількість русинів-українців Словаччини буде й надалі зменшуватися, до русинської національності записало себе 33 482 особи, до української – 7430 осіб; разом – 40 912, що є на 5897 осіб біль-

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

ше, ніж десять років тому. Русини, таким чином, стали третьою найчисленнішою національною меншиною в Словаччині (після угорців та ромів). Разом з тим 55 469 осіб заявило, що їх рідною (материнською мовою) є русинська, що є на 6370 осіб більше, ніж 2001 року. Українську мову своєю рідною (материнською) 2011 року вважало 5689 осіб, що є на 2190 менше, ніж у 2001 році.

Успіх русинів був спричинений і більшою «допереписною» активністю русинських організацій у порівнянні з українськими організаціями – у пресі, на радіо, телебаченні, на білбордах. Русинам удалось перетягти на свій бік навіть двох міністрів уряду Словацької Республіки (Роберта Калиняка та Івана Міклоша), які перед переписом заявили, що є русинської національності і закликали своїх одноплемінників записувати себе русинами.

Нестабільна національна самосвідомість русинів-українців Словаччини до певної міри спричинена й тим, що ані русини, ані українці на сьогодні (на відміну від минулих часів) не мають своїх національних лідерів, які б були для них прикладом. Здається, що останніми такими лідерами були благословенні єпископи *Павло Гойдич* і *Василь Гопко*, яких за національні й релігійні переконання піддали жорстоким мукам, довгостроковим ув'язненням, а Павло Гойдич і смерті. Треба підкреслити, що в минулому (на відміну від сучасності) греко-католицька церква була головною опорою національної самосвідомості русинів-українців.

У перші повоєнні роки шанованими серед русинів-українців були представники Української Національної Ради Пряшівщини: *Василь Караман* (1903–1961), *Петро Бабей* (1900–1979), *Петро Жидовський* (1890–1947), *Іван Рогаль-Ільків* (1917–2002), *Василь Капішовський* (1914–2002), *Діонізій Ройкович* (1910–1974), *Дезидерій Милий* (1906–1971) та ін. Між русько-українською молоддю значну популярність мали керівники Союзу молоді Карпат – *Андрій Сушко* (1917–1995) та *Йосиф Сопко* (1914–2000).

Русини-українці Словаччини...

Після комуністичного перевороту в 1948 році майже всі вищезазначені були відсторонені від своїх посад. Діячі нового Культурного союзу українських трудящих були номенклатурними кадрами Комуністичної партії Словаччини, призначеними «зверху». Вони вже не були такими популярними серед населення, як їхні попередники.

Певне оновлення національного життя русинів-українців Словаччини принесла «Празька весна» 1968 року. Лідерами могли стати *Іван Мацінський* (1922–1987), *Юрій Бача* (1932) та ін. Їхні виступи на публічних зборах та на радіо привертали загальну увагу і підтримку. Після окупації Чехословаччини військами Варшавського договору і внаслідок «нормалізації» нова влада змусила їх замовчати, а деяких і ув'язнила.

Після «оксамитової революції» 1989 року вже нікому (ні з русинської, ні з української сторони) не вдалося набути загальної популярності й довіри серед широких мас населення. Інтелігенція, яка жила переважно в містах, віддалялася від життя в селах і першою підлягала асиміляції. Національно свідомі русини-українці спрямували свою діяльність майже виключно на народну художню самодіяльність та патріотичні виступи по радіо і в місцевій русинській та українській пресі (яку читала лише незначна кількість русинів-українців). Вплив друкованого слова на широкі маси населення в той час був мінімальним. Вузьке коло патріотично налаштованих українських і русинських журналістів та письменників у друкованих виданнях правдиво зазначали негативні явища в національній політиці, однак не показували реального виходу з кризової ситуації. Тиражі русинських і українських видань щорічно знижуються, оскільки кількість постійних передплатників, які навчалися в українських школах, зменшується, а сучасне молоде покоління здебільшого не володіє абеткою.

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Греко-католицька церква яка, як ми вже зазначили, завжди була оплотом та захисником «руськості» своїх віруючих, після «оксамитової революції» 1989 року відкрито обрала шлях словакізації обрядів та вірян. Усі їхні видання друкуються словацькою мовою за винятком журналу отців Василіанів «Благовісник» та журналу *Общества им. Иоанна Хрестителя* «Artos» (у яких матеріали публікуються русинською мовою, однак латиницею) та ще двох-трьох парафіяльних органів (друкованих теж по-русинськи). Невелика група народолобців з духовенства, які переклали Святе Письмо та інші церковні книги народною мовою (отці Василіани, священники Франтішек Крайняк, Ярослав Поповець, Іван Барна, Микола Ясик та ін.), не знайшла розуміння церковної верхівки, і їхні переклади не були імпримовані церковною владою, тому не можуть загально використовуватися під час богослужінь, а лише у вузькому колі приходів за спеціальним дозволом.

Зв'язки Греко-католицької церкви Словаччини з Українською католицькою церквою в Україні є мінімальні. У 2001 році греко-католицьку релігію у Словаччині задекларувала 219 891 особа. У 2011 році – 206 871, що є на 12 960 осіб менше.

Православна церква на богослужіннях зберегла традиційний церковнослов'янський обряд, однак у спілкуванні священника з віруючими теж використовують словацьку мову або місцеві діалекти. Свої церковні видання друкують тільки словацькою. Православна церква у Словаччині зберегла свою автокефалію (самоврядність), однак у духовній сфері орієнтується на Російську православну церкву, у вищих закладах якої значна частина її керівників здобула освіту. У 2001 році православне віросповідання декларувало 50 363 особи, у 2011 – 49 133, що є на 1230 осіб менше.

Слід зазначити, що ні на Греко-католицькому, ні на Православному факультетах Пряшівського університету ані укра-

Русини-українці Словаччини...

їнська, ані русинська мови взагалі не вивчаються, навіть як необов'язкові предмети.

Найвизначнішими пропагаторами національної самосвідомості русинів-українців, їхньої мови й культури не є викладачі університетів, письменники, учителі чи священники, а редактори української і русинської редакцій національно-етнічної радіостанції Словацького радіо в Кошицях. Вони щоденно промовляють до слухачів українською або русинською мовами, і їхні радіопередачі набули значної популярності не тільки між русинами-українцями, а й між словацьким населенням.

До широковідомих особистостей серед русинів-українців Словаччини належать виконавці русинських і українських пісень, незалежно від їхньої національності або національної орієнтації – Марія Мачошко, Анна Сервіцька, Анна Порач, Микола Петрашовський, Рудо Смотер, Моніка і Андрій Кандрачі та багато інших. Завдяки фестивалям, розповсюдженню аудіо- й відеоносіїв, їхні імена відомі не лише в найвіддаленіших селах, а й далеко за межами Словаччини.

Якщо в 1880–1910 роках у всіх 260 селах русинами себе вважала більшість населення (понад 50 %), то у 2001 році з 260 досліджених населених пунктів лише 104 досягали межі 20 % русинів та українців, узятих разом.

Під час перепису населення 2011 року це число збільшилося на 124 (за рахунок збільшення сіл з русинським населенням), а 50-відсоткову межу переконали 42 села. Нижче подаємо список сіл з понад 20-відсотковою кількістю русинів та українців, узятих разом. Цифри означають проценти: перша цифра – перепис 2001 року, друга – 2011-го (у разі, якщо в цьому перепису кількість не досягла 20 відсотків, то позначаємо рискою (-); жирним шрифтом – села з більш як 50-відсотковою перевагою русинів-українців під час одного або двох переписів).

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

У **Бардіївському окрузі** – 16 сіл: Андрійова – 29/-, Біловежа – -/24, **Бехерів – 65/46**, **Вишній Тварожець – 51/48**, **Вишня Полянка – 46/53**, Гутка – -/29, Липова – -/25, Лівів – -/21, Мікулашова – 43/35, Нижня Полянка – 20/37, **Ондавка – 35/50**, Ортутова – -/35, **Регетівка – 57/-**, **Хмельова – 59/52**, Шариське Черне – 48/29, Ялинка – 34/32.

У **Гуменському окрузі** – 11 сіл: **Вишня Яблінка – 48/60**, **Завада – 85/94**, Зубне – -/26, Машківці – -/25, **Нехваль-Полянка – 42/56**, Нижня Яблінка – 22/-, **Притуляни – 82/57**, Рогожник – -/31, Рокитів біля Гуменного – 24/35, Руська Кайня – 23/31, **Руська Поруба – 67/71**.

У **Гельницькому окрузі** – 1 село: Завадка – -/22.

У **Левозькому окрузі** – 1 село: Ториски – -/36.

У **Меджилабірському окрузі** – 23 села: **Берестів – 72/-**, **Валентівці – 64/65**, **Вишава – 53/48**, Волиця – 29/47, **Габура – 67/72**, Збійне – 32/42, **Збудська Біла – 63/60**, **Калинів – 44/66**, **Красний Брід – 67/59**, Меджилабірці – -/39, **Нягів – 84/56**, **Олька – 59/53**, **Ольшинків – 78/63**, **Палота – 37/52**, Радвань-над-Лабірцем – 24/29, **Репей – 54/52**, **Рокитівці – 70/73**, **Рошківці – 20/59**, Світлиці – 32/31, **Суків – 42/54**, Чабалівці – 44/34, **Чабини – 53/69**, **Чертіжне – 67/96**.

У **Сабінівському окрузі** – 1 село: **Баєрівці – -/50**.

У **Свидницькому окрузі** – 34 села: **Белеївці – -/70**, Бодружаль – -/20, Вагринець – 22/45, **Вапенник – 54/37**, Вишній Комарник – 20/34, Вишній Мирошів – 35/38, Вишній Орлик – 24/31, **Вишня Писана – 55/59**, **Вишня Ялова – 58/42**, **Гавранець – 50/33**, Доброслава – 34/44, Дубова – 37/46, Гунківці – -/32, Юркова Воля – -/41, Кечківці – 27/25, Корейвці – 27/22, Крайне Черне – 43/34, Крайня Бистра – 23/35, **Крайня Порубка – 69/69**, Куримка – 23/34, **Медведже – 35/55**, **Мироля – 20/51**, Нижній Комарник – -/25, Нижній Мирошів – 31/33, Нижній Орлик –

Русини-українці Словаччини...

34/37, Нижня Писана – 30/30, Нова Полянка – 47/-, **Пстрина – 50/77**, Рівне – -/24, Розтоки – 26/-, Свидничка – 21/22, Цигла – -/36, **Шарбів – 44/71**, Юркова Воля – -/41.

У **Снинському окрузі** – 21 село: Березівець – -/31, Гостовиці – 25/32, Грабова Розтока – 24/-, Дуброва – -/31, Збій – -/35, Кальна Розтока – 29/39, Кленова – 38/46, Ковбасів – -/36, Новоселиця – -/40, Осадне – -/42, **Паригувіці – 50/24**, Пихні – 33/-, Прислоп – 24/38, Пчолинне – 34/44, **Рунина – 93/88**, **Руська Волова – 50/77**, **Руський Потік – 30/31**, Тополя – 46/36, Убля – 33/35, Улич – 24/34, **Чукалівці – -/61**.

У **Собранецькому окрузі** – 1 село: Руський Грабовець – -/35.

У **Старолобовнянському окрузі** – 10 сіл: Кам'юнка – 20/38, Київ – -/23, Матисова – -/24, **Обручне – -/93**, **Орябина – 49/50**, **Руська Воля-над-Попрадом – 32/54**, Старина – -/28, Страняни – 27/28, Удол – 38/51, Чирч – 36/44.

У **Стропківському окрузі**: – 13 сіл: **Бистра – 47/53**, Брусниця – 32/-, Вайтівці – 34/32, Варехівці – 21/35, **Владича – 56/38**, Гавай – 37/43, Грибів – -/20, Кожухівці – 30/25, Корункова – -/29, **Мала Поляна – 55/55**, Микова – 40/41, **Потічки – 25/53**, Шашківці – 22/25, Якушівці – 24/43.

Із переліку цих населених пунктів, як бачимо, більше половини населення 2001 року записали себе русинами, або українцями лише у 31; найбільше: у Рунині – 93 %, Завадці – 85, Нягові – 84, Притулянах – 82, Ольшинкові 78 та Ондавці 73 %. У 2011 році сіл з понад 50-відсотковою кількістю русько-українського населення було 42, тобто на 11 більше, ніж у 2001 році. Найбільше: в Обручному – 93 %, Заваді – 86, Рунині – 88, Пстрині – 77, Руській Волові – 77 та Руській Порубі – 71 %.

Як і в попередньому переписі (2001), і на цей раз переважна більшість населення записала себе до русинської національності. Кількість людей з українською національністю у переписних

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

листах у 260 досліджуваних селах була мінімальною, найбільше в Орябині (73 із 811 – 9 % жителів), Ублі (60 із 808 – 7,4 %), Удолі (23 із 406 – 5,6 %) та Хмельовій (21 із 398 – 5,3 %).

Наведена статистика є наочним свідченням поступової асиміляції русинів-українців за останні майже два століття. Хотілося б вірити, що результати перепису з 2011 року є свідченням про зміну довготривалих тенденцій, однак ми в цьому сумніваємось. Виходом із цієї несприятливої ситуації могло б бути перш за все досягнення порозуміння між представниками, які ідентифікують себе або з русинською, або з українською національною групою, адже в самій національній меншині не існувало й не існує об'єктивних протиріч щодо їхньої ідентичності.

Союз русинів-українців Словаччини, Русинська оброда та інші проукраїнські та прорусинські організації (яких уже існує декілька десятків) хочуть переважно одного й того самого – зберегти від асиміляції національну меншину, яка століттями живе на території сучасної Словаччини в гармонійному симбіозі з корінним словацьким населенням.

Що поєднує проукраїнські та прорусинські організації?

1. Обидві сторони вважають Словаччину своєю батьківщиною, не прагнуть автономії та приєднання території, де вони мешкають, до іншої країни.

2. Обидві сторони вважають русинсько-українське питання внутрішнім питанням Словаччини, яке стосується тільки членів тієї чи іншої національної меншини та є проти зловживання ним в політичних та інших цілях. Вони поважають право кожної держави вирішувати національне питання на своїй території відповідно до власних законів, не підтримують зусиль деяких екстремістських одиниць та організацій створити із території, на якій проживають русини-українці, самостійну автономію або ж навіть окрему державу – «Русинію» чи «Підкарпатську Русь».

Русини-українці Словаччини...

3. Обидві сторони підтримують створення спільних громадських та політичних організацій, які б захищали інтереси русинів-українців Словаччини незалежно від національної, релігійної та політичної належності їх членів.

4. Обидві сторони спираються на традиції предків (релігію східного обряду, мову, пісні, музику, танці, звичаї, образотворче мистецтво, літературу, архітектуру), намагаються ці традиції зберігати, розвивати і пропагувати шляхом видавання книг, наукових праць, через засоби масової інформації, проведенням фестивалів, конференцій, семінарів тощо.

5. Обидві сторони виступають за збереження народної мови (діалектів) в усній та писемній формі.

6. Обидві сторони намагаються зберегти кирилицю як зв'язок зі східнослов'янською культурою, тому що кирилиця постійно була і досі є джерелом збереження народної ідентичності й духовного збагачення русинів-українців.

7. Обидві сторони виступають за збереження церковнослов'янських релігійних обрядів. Виходячи з того, що сьогоднішнє покоління вже не володіє церковнослов'янською мовою (тому що ніколи її не вивчало), підтримують зусилля перекладу церковнослов'янських релігійних книг та молитов народною мовою.

8. Обидві сторони підтримують створення та розвиток шкіл з вивченням русинської або української мови, які б виховували молодь у національному дусі.

З іншого боку, необхідно зазначити, що в обох групах відсутня цілісна концепція розвитку національної меншини, наприклад, у соціоекономічному напрямі, реальній політичній заангажованості, хоча б на регіональному рівні. Дуже слабкою є робота з молоддю, відсутні інноваційні й сучасні методи роботи, комунікації, фінансування, і водночас відсутня вже згадана

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

безперервність в орієнтації на традиційну (а подеколи вже й застарілу) діяльність, яка спрямована майже виключно на мову, фольклор та літературу.

До певної міри інтересним моментом із цього погляду можна вважати українські молодіжні табори, що їх щоліта організовує подружжя Левко та Олена Довговиді з Кошиців із синами в рекреаційному осередку Злата Ідка.

А що ж розділяє обидві сторони?

Як ми вже згадували, представники прорусинської сторони вважають русинів Словаччини самостійним народом, спорідненим з русинами Закарпатської України, румунського Марамороша, сербської Воєводини і лемками в Польщі (але не з колишніми русинами Галичини, Буковини та Східної України), тобто вважають себе четвертим східнослов'янським народом, рівноцінним з російським, українським та білоруським народами. Так звану «українізацію» 50–60-х років ХХ ст. вважають «найтемнішою» сторінкою в післявоєнній історії.

Представники проукраїнської сторони визнають русинів Словаччини (як і русинів у сусідніх країнах) етнографічною групою українського народу, рівноцінною з етнографічними групами лемків, бойків, гуцулів, буковинців, подолян та ін. Так звану «українізацію», незважаючи на недоліки при її реалізації, вважають світлим моментом.

Ці, на перший погляд, антагоністичні протиріччя можна було б відносно легко вирішити простим компромісом – взаємною толерантністю поглядів іншої сторони.

До взаємної співпраці представників обох сторін закликає і словацький історик Станіслав Конечний, який в одній зі своїх праць зазначив: «Початок нового тисячоліття застав, відверто кажучи, русинів і українців Словаччини в досить складній ситуації та дезінтегрованій формі, але і приніс їм нові виклики.

Русини-українці Словаччини...

Європейський простір дає більшу можливість етнічній ідентифікації реалізуватися без збільшення взаємних конфліктів та спірних питань. *Уже сьогодні зрозуміло, що без взаємного порозуміння, зближення поглядів, певних компромісів, найвірогідніше, природну асиміляцію русинів та українців у Словаччині зупинити неможливо»²⁰.*

Згідно із законом кожен громадянин має право «обрати» ту національність, до якої він себе зараховує, і ніхто не має права нав'язувати йому іншу націоналість. За переписом населення 2011 року, у Словаччині кожен мав право записатися русином чи українцем, але неможливо було «обрати» відразу дві національності.

Кожен громадянин має знати власну історію, знати, звідки йдуть його корені, якої національності були його батьки та пращури. І цьому повинна була допомогти наша публікація, що містить статистичні дані з 260 русько-українських сіл на сході Словаччини. Вона охоплювала лише компактно проживаюче сільське населення без міського, яке живе розпорошено в чужому середовищі.

Під час перепису населення в 2001 році в містах Східної Словаччини (тобто в Пряшівському та Кошицькому краях) жило 11 156 русинів (1,34 % міського населення) та 5785 українців (0,69 %). Найбільше за кількістю осіб разом (перша цифра – кількість русинів, друга – українців, третя – відсоток русинів і українців, узятих разом) жило в містах: Меджилабірці – 2303/413 (40,29 %), Гуменне – 1702/742 (6,95 %), Кошиці – 1279/1077 (1,00 %), Пряшів – 1111/1039 (2,32 %), Свидник – 1621/506 (17,11 %), Снина – 1245/536 (8,35 %), Бардіїв – 829/458 (3,87 %), Стара Любовня – 240/162 (2,48 %), Михайлівці – 116/186 (0,76 %), Стропків – 240/162 (2,48 %). У столиці Братиславі було разом 913 осіб – 461/452 (0,21 %).

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

У 2011 році в містах Словаччини жило 13215 громадян русинської національності (1,06 %) та 3901 – української (0,31 %). Найбільше в містах: Гуменне – 2263/406 (7,61 %), Меджилабірці – 2419/210 (38,61 %), Свидник – 2257/232 (21,24 %), Кошиці – 1643/758 (1,00 %), Пряшів – 1455/643 (2,29 %), Снина – 1663/279 (9,37 %), Бардіїв – 1093/257 (4,01 %), Стара Любовня – 577/87 (4,06 %), Стропків – 309/47 (3,25 %), Михайлівці – 207/145 (0,88 %). У Братиславі була разом 1201 особа – 747/454 (0,29 %).

Як бачимо, останній перепис населення задокументував збільшення людей русинської і значне зменшення людей української національності – не лише в селах, але й у містах Словаччини.

У 2011 році, у порівнянні з 2001 роком, найбільший приріст русини зазнали в містах: Свидник (636 осіб), Гуменне (561), Снина (418), Кошиці (364), Пряшів (344), Стара Любовня (337), Бардіїв (264), Меджилабірці (116). У Братиславі число збільшилося на 266 осіб.

Українці в усіх вищенаведених містах зазнали зменшення кількості. Найбільше в містах: Пряшів (396 осіб), Гуменне (336), Кошиці (319), Свидник (274), Снина (257), Меджилабірці (203), Бардіїв (201), Стара Любовня (75).

* * *

Із офіційного перепису населення 2011 року випливає, що в особливо важкому стані перебуває українська національна меншина Словаччини, до якої 2011 року записалося лише 7430 осіб. Майже всі вони живуть у містах, розпорошені між словацьким населенням. У 140 селах, у яких русини досягли понад 20 %, українців виявилось лише 632; русинів – 10099²¹.

Отже, українська національна меншина у Словаччині опинилася й справді на грані виживання. Сьогодні українською літе-

Русини-українці Словаччини...

ратурною мовою тут виходять лише три часописи: двотижневик Союзу русинів-українців Словацької Республіки «*Нове життя*» (ред. – Мирослав Ілюк), двомісячник Спільки українських письменників Словаччини «*Дукля*» та щомісячний журнал для дітей «*Веселка*» (ред. двох останніх – Іван Яцканин). Усі три часописи виходять «на громадських засадах». Уряд Словаччини з державного бюджету оплачує лише їх друк, гонорари двом редакторам (які не мають постійної зарплати) та деякі інші видатки.

Ця преса має передплатників лише на території Словаччини. Досі не вдалося помістити її в інтернеті та налагодити регулярну висилку за кордон, головню в Україну.

Заради справедливості треба сказати, що Уряд Словацької Республіки з державного бюджету фінансує Музей української культури у Свиднику та надає фінансову допомогу СРУСові для його акцій у сфері культури, зокрема для фестивалів народної художньої самодіяльності, художніх виставок та друкованого слова. Вплив цих установ на плекання національної ідентичності українців – мінімальний. Мінімальним є і вплив словацько-українського товариства, яке основну увагу спрямовує на економічну співпрацю між Словаччиною та Україною. Мінімальним є також вплив Кафедри української мови і літератури при Пряшівському університеті.

Словацька держава покриває культурні активності національних меншин згідно з їх статистичною кількістю, у зв'язку з чим русинським установам та організаціям (які не мають за плечима «матірньої держави», яка б їх підтримувала) на їх діяльність дістається більше коштів, ніж українським організаціям.

Українська громада Пряшівщини значні надії покладає на Центр української культури у Пряшеві, на реконструкцію будинку якого значну суму виділив Уряд України (на підставі Словацько-українського міждержавного договору, згідно з яким

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Уряд Словаччини виділив відповідну суму для реконструкції Центру словацької культури в Ужгороді). Та якщо Центр словацької культури в Ужгороді (заслугою Уряду України) вже успішно діє, Уряд Словаччини не поспішає з відкриттям Центру української культури в Пряшеві, на що вказали й делегати VI з'їзду Союзу русинів-українців Словацької Республіки у своїй резолюції від 26 січня 2013 року²².

Про деякі причини байдужого, а то й негативного ставлення русинів-українців до своєї національної ідентифікації ми вже говорили. Основна полягала в тому, що перехід населення з російської на українську в 50-х роках минулого століття був реалізований адміністративним шляхом – указом «зверху» – без належної підготовки населення до такої радикальної зміни. Немалу роль тут зіграла «антибандерівська» пропаганда, «оптація» русинів-українців в Україну 1947 року та їх «реоптація» у Словаччину в 1960–1970-х роках, боротьба з так званим «українським буржуазним націоналізмом» та насильна депортація українців (лемків) Польщі з рідних земель у СРСР та Західну Польщу, що проводилася в безпосередньому сусідстві з територією Пряшівщини.

До того переліку потрібно зарахувати так само й негативний образ Радянського Союзу в уяві пересічних людей у так званих соціалістичних роках, який останнім часом перейшов і на ставлення до України (негативний імідж якої підтримують так само й повідомлення в словацьких засобах масової інформації) та безперспективність застосування української літературної мови в реальному житті. Наведемо конкретний приклад. За шістьдесят років існування кафедри української мови та літератури Пряшівського університету диплом спеціаліста із цього предмета здобуло понад шістьсот студентів. Тих, що працювали, або й досі працюють у своїй дисципліні (учителями, журналістами, пись-

Русини-українці Словаччини...

менниками тощо), є дійсно тільки близько двох десятків²³. Вони працювали або й досі працюють у ділянці іншої суміжної дисципліни, указаної в їхньому дипломі. Із занепадом українських шкіл зникла й потреба вчителів української мови. Це торкається також українських засобів масової інформації, у яких потреба нових спеціалістів-україністів є майже нульовою. Навіть ті українці, які в рамках словацьких промислових та торговельних фірм потрапили в Україну, не знайшли там застосування своєї спеціальності, оскільки в партнерських фірмах переважає російська мова.

Згадуваний негативний імідж України та українців (підтримуваний і словацькими засобами масової інформації), крім іншого, представлений у поширених словосполученнях: «українська мафія», «українська корупція», «українське хабарництво», «українська безвідповідальність» тощо. Ще й нині (2013 рік) Українська повстанська армія та Організація українських націоналістів у засобах масової інформації зображуються в негативно-му світлі. До того ж словацька політична і частково громадська думка й надалі більше орієнтується на Росію, ніж на Україну.

Однак словацькі установи радо приймають спеціалістів з України (лікарів, інженерів, спортсменів, співаків, музикантів) й оцінюють їхню діяльність високо позитивно. Ті, проте, майже зовсім не залучаються до громадського життя русинів-українців Словаччини.

Асиміляція найзахіднішої гілки українського народу значною мірою залежатиме від національної, економічної та політичної ситуації в Україні. Якщо Україна стане потужною європейською державою зі стабільною економікою й остаточно вирішеними політичними, національними та мовними питаннями, тоді до неї будуть горнутися і русини-українці Словаччини, як горнулися до неї попередні покоління в минулих століттях.

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

Якщо Україна й надалі залишиться економічно й політично нестабільною, а значна частина її населення шукатиме заробітку за межами країни, якщо в найвищих органах влади, включно з міністерствами та урядом, російська мова буде переважати, якщо кількість російськомовного друкованого слова в Україні кількаразово буде перевищувати кількість української друкованої продукції, якщо в середніх і вищих школах Східної України й надалі панівною буде російська мова, тоді важко сподіватися, що до неї будуть горнутися закордонні українці, включно з русинами-українцями Словаччини, які там живуть принаймні з XIII–XIV ст.

Та ми все-таки є оптимістами. Хочемо вірити у світле майбутнє України, від якого значною мірою буде залежати й майбутнє русинів-українців Словаччини.

¹ *Mušinka M., Mušinka A.* «Národnostná menšina pred zánikom?» Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. – Knižnica CAV, č. 14. – Prešov, 2011. – 618 s.

² У жодному закарпатському діалекті немає прикметника «*русинський*», а є прикметник «*русський*», відведений від іменників «*Русь*» та «*русин*». Останнім часом і в українській літературній мові під впливом західнослов'янських мов дедалі частіше вживається прикметник «*русинський*». Ми притримуємося традиційного прикметника «*русський*», який вважаємо синонімом сучасного прикметника «*український*». Русини й українці, на нашу думку, є однією національністю з різним ступенем національного усвідомлення, тому на їх означення вживаємо етнонім «*русини-українці*». Однак респектуємо право кожного громадянина вважати себе русином чи українцем. Не заперечуємо ні проти вживання прикметника «*русинський*», узаконеного в «Орфографічному словнику української мови» (К., 1994 та інші перевидання) на рівні з прикметником «*русський*» (*Mušinka M.* Rusíni-Ukrajinci – jedna národnosť. – Prešov, 2011).

Русини-українці Словаччини...

³ Населених пунктів, де жили й досі живуть русини – греко-католики та православні, на території Словаччини є значно більше, ніж 260. Ми до огляду не брали села, у яких їх кількість під час офіційних переписів не досягала 50 %. Не брали ми до уваги ні колишніх «руських» сіл регіону Верхнього Грона (Horehronie) в Центральній Словаччині (Тельгарт, Шум'яць, Погорела т. ін.), пословаччених ще у XVIII ст. У XIX й на початку XX ст. поширеним був вислів «Кожен греко-католик – русин» (Čo gréckokatolík – to Rusín). Під час перепису населення 2011 року у Словаччині було 206 871 греко-католик і 49 133 православних (колишніх греко-католиків).

⁴ Терміни «русини-українці» («українці-русини»), «русько-український» («українсько-руський») у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. зазвичай використовували на території України, в основному на її західних землях. У Словаччині вони вперше трапляються в Анатолія Кралицького, котрий у своїй віршованій автобіографії 1851 року написав: «Мой отец рускій дякъ и мамка мні милы / въ Вышнихъ Чабинахъ хрестити велѣли. / Тамъ бо суть ті чесни люде Рускы-Українци, / котри въ той чесности мене на дальше учили» (Tichý F. Anatolij Kralickij. Příspěvek k studiu jeho života a díla // Carpatica. – Sv. I, řada A (Duchovědná). – Praha, 1936. – S. 370. Там опубліковано і факсиміле цього документа. (Див. передрук: *Mušinka M. Rusíni-Ukrajinci – jedna národnost*. – Prešov, 2011. – S. 7).

⁵ Словацькою мовою (з дотацією Уряду Словацької Республіки та її друк) ми видали її тому, що нинішня генерація, якій вона призначена насамперед, у переважній більшості вже не володіє абеткою.

⁶ *Uličny F. Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. – S. 150–151.*

⁷ *Takécs P., Udvari I. Príspevky k histórii zemlinských rusínských a slovenských Osídlení. – Nyíregyháza, 1992. – S. 63–66.*

⁸ *Petrov A. Národopisné mapa Uher podle úředního lexikónu osád v r. 1773. – Praha, 1924. – S. 34–35.*

⁹ Там само. – S. 31–32.

¹⁰ *Udvari I. A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészszégeinek 1806 évi összeírása. – Nyíregyháza, 1990. – 189 s.*

¹¹ Нині його офіційна назва – «Східнославацьке холерове повстання 1831 року».

Микола Мушинка, Олександр Мушинка

¹² У 60-х роках ХХ ст. після зруйнування семінарської будівлі та побудови на її місці Театру ім. Йонаша Заборського пам'ятник перемістили на Площу О. Духновича.

¹³ Аргументація керівників УНРП та РУШ була приблизно такою: «Якщо в Українській Радянській Соціалістичній Республіці більшість населення спілкується російською мовою, і там переважають російськомовні школи (у чому наочно переконалися воїни Чехословацького армійського корпусу, переважно закарпатські та пряснівські русини-українці, що з боями пройшли майже цілою Україною), то, керуючись гаслом “Радянський Союз – наш зразок”, нашим обов'язком є слідувати їх прикладу і в національній політиці».

¹⁴ *Šmigel' M. Lemkovskí utečenci na Slovensku (1945–1946)*// Lemkowie, Wojkowie, Rusini. Legnica – Zielona Góra, 2006. – S. 313–328.

¹⁵ У дійсності цей brutальний злочин – убивство дев'яťох євреїв та їхніх жінок (з яких деякі пережили страхіття Освенціма), що зібралися на нараді, аби обговорити питання повернення їм майна «аризованого» в 1939–1944 роках, був здійснений «псевдобандерівцями» за сценарієм радянських та польських військових органів з метою викликати в населення ненависть до воїнів УПА. Цієї мети було досягнуто повною мірою. Після широкого розголосу цього масового вбивства невинних людей у засобах масової інформації населення зненавиділо бандерівців і здебільшого співпрацювало з органами влади при їх ліквідації (*Šmigel' M. Banderovci na Slovensku (1945–1947)*. – Banská Bystrica, 2007. – S. 107–126). Українська повстанська армія, однак, з моменту свого створення (1943 року) боролася за незалежну Україну, тобто за державний устрій, що стало дійсністю в 1991 році. Сьогодні в багатьох містах України «бандерівцям» ставлять пам'ятники, а самому Степанові Бандері (у 1941–1944 роках був в'язнем гестапо в нацистському таборі Саксенгаузен; у 1959 році був убитий у Парижі агентом КДБ Б. Сташинським) 2010 року було присвоєно звання Героя України, *посмертно*. Цілком зрозуміло, що такі дії не лише в Україні, але й за її межами ще й досі викликають різні погляди на С. Бандеру – від підтримки, через об'єктивне оцінювання, аж до повного заперечення та критики. Значна частина словацької пропаганди під впливом радянської (нині – російської) комуністич-

Русини-українці Словаччини...

ної пропаганди вважає УПА «терористичною фашистською бандою», а С. Бандеру – «гітлерівцем».

¹⁶ Усі вони навчалися у вузах Києва, Харкова та Одеси; ніхто – у вузах Львова, Ужгорода та інших західноукраїнських міст.

¹⁷ Треба сказати, що «словакізація» не йшла «зверху» – з наказу вищих органів, але «знизу» – від самого населення. Зміна української мови на словацьку всюди здійснювалася за письмовим бажанням батьків. Зменшення кількості українських книжок і часописів та їх тиражів теж було зумовлено радикальним зменшенням покупців та передплатників цієї продукції.

¹⁸ Той і надалі орієнтується на місцевий фольклор русинів-українців.

¹⁹ До того часу *русини, українці, карпатоси* під час офіційних переписів населення наводилися в одній спільній рубриці: *руська (rusínska)* до 1950 року, або *українська* – до 1980 року.

²⁰ *Konečný S. Postavenie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku v 20. storočí a jeho determinanty // Lemkowie, Bojkowie-Rusini. – Zielona Góra, 2008. – Tom III. – S. 105. (Переклад М. М.).*

²¹ Понад 20-відсоткову межу русько-українського населення в 2011 році досягло лише одне окружне місто у Словаччині – Меджилабірці, у якому до русинської національності записалося 2419 осіб (36 %), до української – 210 (3 %); разом – 2 629 осіб (39 %).

²² *Vyhlasenie delegátov VI. zjazdu Zväzu Rusínov-Ukrajincov Slovenskej republiky // Нове життя. – 9. 2. 2013. – Ч. 2. – С. 1.*

²³ За всю історію існування Кафедри українська мова та література вивчалася тільки як педагогічна дисципліна в комбінації з іншою спеціальністю: словацькою, англійською, німецькою та іншими мовами, історією, політологією тощо, або як перекладацька дисципліна (в останніх роках). Самостійна україністика у Пряшеві фактично ніколи не викладалась.

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ

Мирослав Сополіга

На теренах північно-східних районів Словаччини донині збереглася значна кількість пам'яток традиційної народної культури, які з різних причин, зокрема під впливом сучасного укладу життя, поступово втрачають свою автентичність. Тут трапляється чимало архаїчних форм ведення господарства, специфічні ремесла, реліктові елементи народного будівництва, одягу, харчування тощо. Давні дерев'яні храми – церкви – належать до перлин народної культури світового рівня. Неповторним є і їхній інтер'єр. Окремі твори народного декоративного мистецтва стали ходовим товаром. Отже, природно, що цей регіон постійно приваблює численних дослідників, науковців, знавців старовини, митців та інших поціновувачів народної культури. У минулому увагу фахівців привертала, головним чином, сакральні пам'ятки, фольклор та інші вияви народної духовної культури. Однак світська матеріальна культура часто була поза увагою дослідників, тому ще й нині вона залишається маловивченою.

Перші стислі згадки про матеріальну культуру українців на теренах Східної Словаччини містяться у різних краєзнавчих, статистичних, географічних працях, а також у подорожніх нотатках кінця XVIII – початку XIX ст., однак більшість із них

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

стосуються й суміжних територій (Закарпаття, Галичини, Словаччини та ін.)¹.

Очевидно, найповніше матеріальну культуру угорських русинів зумів представити І. Фогораші-Бережанин (1786–1834). На жаль, зберігся лише маленький уривок із його праці «Историческо-топографическое Карпато- или Угро-России описание»². І. Фогораші дуже тісно співпрацював із засновником словацької етнографії Й. Чапловичем, якому він передав значну частину матеріалу для написання розділу про русинів у праці «Етнографічні спостереження в Угорщині»³ та для підготовки праці «*Etnographia Ruthenorum*» (1825)⁴. Ці матеріали зібрано принагідно, а тому вони нерідко подають спотворену та необ'єктивну інформацію. Таким чином, про матеріальну культуру східно-словацьких українців тут не знаходимо фактично ніяких цінних та достовірних матеріалів.

У 40–50-х роках XIX ст. проблематикою Угорської Русі зацікавилася багато російських дослідників⁵. Цей інтерес був умотивований різними політичними та науковими чинниками (розширенням сфер впливу, теоріями про карпатську прабатьківщину слов'ян тощо)⁶. Результати їхніх досліджень опубліковано, головним чином, у журналах Російського географічного товариства, у складі якого дуже інтенсивно працював окремий відділ етнографії. Дослідження такого типу з'являлися також на сторінках журналів «Киевлянин», «Живая старина» та інших періодичних видань⁷. Усі вони містять загальну історико-етнографічну характеристику окремих українських етнографічних груп району Карпат та їх духовної культури. Дуже часто подаються записи народних пісень. Із матеріальної культури увагу згаданих дослідників привертає народний одяг та деякі види ремесел.

Подібний характер мають і праці членів Руської Трійці – І. Вагилевича, Я. Головацького⁸. Хоча І. Вагилевич частково

Мирослав Сополига

описує окремі села, характеризує житло, інтер'єр та господарські будівлі галицьких лемків, бойків, його праці, присвячені матеріальній культурі, є слабшими, порівняно із дослідженнями духовної культури. Я. Головацький в етнографічних працях вивчає, головним чином, сакральні пам'ятки, народний одяг та духовну культуру лемків. Особливу цінність мають ілюстрації до його публікацій, на яких зображено народний одяг та традиційне житло. Переважна їх більшість походить із території Північної Лемківщини. З діяльністю Руської Трійці дуже тісно пов'язане зацікавлення культурою українського населення району Карпат згаданих російських та деяких чеських дослідників⁹.

Приблизно у той же час із великим завзяттям розпочали збір матеріалу з історії та народної творчості визначні культурні діячі та народні будителі О. Духнович та О. Павлович¹⁰. Вони збирали, головним чином, народні пісні, які стали для них основним джерелом для власної поетичної творчості. У їхніх працях, як і в літературній творчості загалом, зосереджується увага передусім на соціальних умовах життя народу.

О. Павлович мав тісні контакти з визначним німецьким істориком Г. Бідерманном, якому він допомагав збирати матеріал про історію культури угорських русинів для його книги «*Die ungarischen Ruthenen...*»¹¹. Перша частина цієї праці, окрім статистичних та географічних даних, містить багаті етнографічні матеріали, особливо про місцеві звичаї, традиційне хліборобство, видобувні промисли, ремесла, торгівлю та транспорт¹².

У 1862 році у Кракові побачила світ праця Е. Яноти «*Bardio w. Historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy*». Нині відомо, що О. Павлович написав розділ цієї книжки «*Kilka szczególow etnograficznych*». Тут подано стислий опис укладу життя русинів, а також певні етнографічні та фольклорні дані¹³.

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

Подібна за змістом праця А. Кралицького «Русины Лаборские в Угорщине» та інші дослідження численних збирачів народних пісень, які у своїх збірниках, як правило, подають стислі історико-етнографічні нариси про певні регіони або інші короткі зауваги про особливості народного життя¹⁴.

У другій половині XIX ст. фольклорні та етнографічні матеріали час від часу з'являються на сторінках різних закарпатських часописів («Свѣтъ», «Листок», «Благовѣстник», «Мѣсяцеслов») ¹⁵. Цінні матеріали також оприлюднювали чеські та словацькі періодичні видання – «Český lid», «Slovenské pohľady» та ін. ¹⁶ Однак, як ми вже вказували, загальний інтерес дослідників був спрямований на вивчення фольклору та інших виявів народної духовної культури. Матеріальну культуру найчастіше представляють ілюстрації та їх стислий опис.

У XIX ст. помітним внеском у вивчення матеріальної та духовної культури лемків із північних схилів Карпат стала праця О. Торонського «Русини-лемки» ¹⁷. Тут автор дає характеристики хліборобства, тваринництва та народного одягу лемків, що живуть на північних схилах Карпат.

У другій половині XIX ст. народною культурою лемків починають цікавитися і польські етнографи. Одним із перших польських дослідників лемківської культури був В. Поль (1807–1872). Він досить об'єктивно та на багатому фактографічному матеріалі вивчав матеріальну і духовну культуру лемків із північних схилів Карпат. Особливо цінною є його праця «*Gorale Czuchon'kowie*» ¹⁸, де він розглядає широке коло питань, які стосуються життя, заняття населення, типів його садиб, способів будівництва житла, народного одягу, звичаїв, обрядів і т. п. В. Поль називає лемків «чухоньками» (від слова «чуга» – вид верхнього суконного одягу). Достойнством цієї праці є і те, що її автор намагається порівнювати свої матеріали із даними з рівнинних регіонів України.

Мирослав Сополига

Лемки.
Малюнок
Г. Гомфана,
середина XIX ст.

Різні аспекти матеріальної культури українців із північних схилів Карпат досліджували й інші польські етнографи, з-поміж яких варто виокремити М. Хилінського, С. Удзієлю, І. Коперніцького та О. Кольберга¹⁹. І. Франко вважав працю І. Коперніцького «*O góralach ruskich w Galicii*» першим систематичним конспектом вивчення українців району Карпат²⁰.

Безперечно, дослідження польських авторів другої половини XIX ст. є цінними. Однак більшість із них зосереджувалися лише на окремих аспектах народної культури або обмежувалися окремими селами чи, наприклад, північною частиною Лемківщини. Деякі твердження цих учених невмотивовані та суб'єктивні. Недоліком названих праць було намагання їхніх авторів досліджувати історію і культуру лемків та бойків поза загальноукраїнським контекстом та перебільшувати західні впливи. Помилкою польських дослідників було, звичайно, й те, що вони не помічали українців, які живуть на південних схилах

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

Карпат. Однак загалом праці згаданих авторів справили позитивний вплив на вивчення матеріальної культури західноукраїнських етнічних теренів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються перші спроби вивчення життя угорських русинів з боку угорських дослідників. Наприклад, місцевій українській народній архітектурі присвячено праці М. Немеша, Г. Стрипського та І. Білака²¹. Особливості заселення русинів аналізує Л. Пастор²². Проте всі ці праці стосуються, головним чином, теренів сучасної Закарпатської області України. Цінним джерелом при вивченні історії культури українців Східної Словаччини є праці С. Товта²³. Багато угорських дослідників цікавилися дерев'яними церквами Угорської Русі²⁴. Надзвичайною скрупульозністю відзначаються дослідження етнографічної комісії при Науковому товаристві імені Т. Г. Шевченка, що його було засновано у 1898 році з ініціативи І. Франка. Останній мав широкі зацікавлення Лемківщиною. При вивченні

Мирослав Сополига

лемківської проблематики І. Франко тісно співпрацював із польськими та чеськими дослідниками, а спільно з І. Коперницьким вони були ініціаторами масштабної експедиції всією Лемківщиною, у тому числі й південною її частиною. Однак, на жаль, через фінансові проблеми ця експедиція не відбулася²⁵.

У 1906 році під керівництвом Ф. Вовка досліджували Північну Лемківщину, унаслідок чого було зібрано колекцію (близько 400) пам'яток народної культури. У дослідницькому звіті стверджувалося, що ці пам'ятки є переконливим доказом належності лемків до українського народу²⁶.

Неоціненне значення для вивчення слов'янської народної культури має праця великого чеського ученого Л. Нідерле «Життя давніх слов'ян»²⁷. У 1920-х роках виходить інша подібна праця польського автора К. Мошинського²⁸, яка також містить синтетичний аналіз народної культури слов'ян. В обох дослідженнях знаходимо цінні зауваження щодо матеріальних виявів традиційної культури українців.

У 20–30-х роках минулого століття першовідкривачем у галузі вивчення народного будівництва на західноукраїнських етнічних теренах, у тому числі й у Східній Словаччині, став В. Січинський. Його цікавили передусім дерев'яні церкви, про які він зібрав величезний матеріал. Для нас найцікавішою є праця В. Січинського «Дерев'яні споруди в карпатському регіоні»²⁹, де він спробував охарактеризувати регіональні особливості традиційного народного будівництва українців. Прикметно, що для цього вчений залучає матеріали зі Східної Словаччини, зокрема у розділі, присвяченому народному будівництву лемків (с. 73–79). В. Січинський має значний доробок і в розробці теорії архітектури та методики дослідження зрубових споруд³⁰.

Цінний матеріал із матеріальної культури колишньої Підкарпатської Русі зібрала А. Кожмінова³¹, яка частково описує

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

уклад життя селян Улицько-Ублянської долини, що у Східній Словаччині. Дерев'яні церкви вивчав Ф. Заплетал, а народне мистецтво – С. Маковський³².

На цей період припадає також поява багатьох відомих подорожніх нотаток та краєзнавчих монографій різних авторів, які містять певні, хоч не раз і не дуже надійні, етнографічні факти про українців Підкарпатської Русі та Східної Словаччини³³.

На початку 30-х років ХХ ст. етнографічні студії стають дуже актуальними, тому в 1934 році було засновано Етнографічне товариство Підкарпатської Русі. Помітну роль у розгортанні етнографічних студій відіграв журнал «*Podkarpatská Rus*», який виходив із 1923 року, спочатку в Празі, а потім – в Ужгороді. Тут публікували різні відозви до інтелігенції про збереження історико-краєзнавчих та етнографічних матеріалів, усякі методичні рекомендації для збирачів, питальники та звіти про виконання досліджень. Час від часу на сторінках цього видання з'являлися публікації про різні форми матеріальної культури. У той час подібні матеріали друкували також часописи «*Český lid*», «*Staviteľské listy*», «*Československá republika*» та науковий збірник «*Carpatica*»³⁴.

Важливим внеском у дослідження народної культури закарпатських українців стали праці Пьотра Богатирьова, який зосереджував свою увагу на її духовних виявах. Ці праці досі не втратили свого значення, зокрема з погляду методики проведення етнографічних досліджень³⁵.

У міжвоєнний період на теренах Східної Словаччини проводять дослідження численні чеські вчені – В. Пражак, К. Хотець, Д. Странська, Й. Видра, Й. Стрнадел, Й. Гусек, а з ними й словацькі етнографи Р. Беднарік, Й. М'яртан та інші³⁶, які тут збирали етнографічні матеріали, шукали свідчення про їх слов'янські корені, відкривали факти міжетнічної взаємності та

Мирослав Сополига

інші впливи. В їхніх працях можна знайти надзвичайно цінні, хоча й дуже фрагментарні свідчення про народну матеріальну культуру українців Східної Словаччини. На початку 30-х років ХХ ст. народною культурою лемків та бойків починає цікавитися визначний польський карпатознавець Р. Райнфусс. Спочатку він досліджував вівчарство та місцеві особливості переробки вовни, а в середині 1930-х років його зацікавило народне будівництво. Цій проблематиці він не зраджує аж до 1990-х років³⁷. В етнографічних колах праці Р. Райнфусса ще у міжвоєнний період здобули дуже високу оцінку. Безперечно, його дослідження етнографії польських українців відіграли позитивну роль. Для нас особлива цінність досліджень Р. Райнфусса полягає в тому, що він намагався розглядати культуру лемків комплексно, тобто порівнюючи факти народної культури польських лемків із народною культурою лемків, які живуть на південних схилах Карпат. Однак для цього йому часто бракувало матеріалів про східнословачьких українців. Недоліком праць Р. Райнфусса було також і те, що польський дослідник уважав лемків та бойків польськими етнографічними групами, які сформувалися лише в XV–XVIII ст. з пастухів-волохів. Науковець перебільшував польські впливи на культуру досліджуваного регіону та не визнавав факт належності лемків і бойків до українського народу³⁸. У пізніших працях Р. Райнфусс частково переглянув ці погляди³⁹.

Загальний огляд матеріальної культури галицьких лемків містить праця Юліана Бескида. Тут описано окремі явища та артефакти, які автор розглядає у межах чотирьох тематичних груп: хліборобство, будівництво, народний одяг та додаткові ремесла⁴⁰.

З міжвоєнного періоду відомі також ще інші дві праці польських авторів Й. Фальковського та А. Фішера, в яких частково

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

описано і пам'ятки матеріальної культури північних лемків та бойків⁴¹.

У зв'язку з організацією у Польщі музеїв просто неба зацікавилися народним будівництвом та житлом північних лемків і бойків Й. Чайковський, Л. Смочкевич, С. Фрись-Петрашкова, Л. Кепа, А. Кіселєвська, Г. Ольшанська, П. Стефанівський⁴² та ін. Хоча всі їхні праці присвячені винятково матеріалам, які походять із території Польщі, тут трапляються окремі паралелі з південних регіонів Лемківщини. Подібний характер мають також «*Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*»⁴³, в яких основна увага зосереджена на вивченні матеріальної культури північних районів Лемківщини та Бойківщини, що представлено у згаданому музеї пам'яток народної культури цих етнографічних груп. Ці дослідження є дуже цінним внеском у вивчення культури західних регіонів України, до того ж містять методичні та порівняльні матеріали виняткової ваги. Чимало цінних етнографічних матеріалів про польських українців зібрано і в інших музеях (Новий Сонч, Кросно). Цією проблематикою спеціально займається Музей лемківської культури у Зиндрановій.

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР зацікавлення історією та культурою їх мешканців зростає, зокрема в наукових колах України. По суті ця праця зосередилася в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР та Музеї етнографії та художнього промислу Академії наук України у Львові. Питання матеріальної культури західноукраїнських етнографічних груп, що живуть на північних схилах Карпат, досить ґрунтовно проаналізовані у працях І. Красовського. Він узагальнив результати своїх досліджень із цієї тематики у частині колективної монографії «Лемківщина»⁴⁴. Частиною цієї праці є також і нарис М. Мушинки про традиційну духовну та матеріальну культуру східнославацьких

Мирослав Сополига

Святоково вдягнені селяни з Руської Волової, кінець XIX ст. (Ілюстрація до: Головацький Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси)

українців. На жаль, на відміну від розділу І. Красовського, тут бракує наукового апарату, а сам виклад має описовий характер, окремі аспекти опрацьовано дуже поверхово.

Проблематику, пов'язану з народною культурою лемків, почав розробляти і львівський Інститут народознавства Національної академії наук України. До авторитетних знавців лемківської культури належать С. Павлюк, М. Тиводар, Й. Гошко, Р. Сілецький, В. Сивак, Й. Тарас, Т. Гонтар та ін.⁴⁵ Особливу наукову цінність мають дослідження Й. Гошка, присвячені питанням заселення Карпат⁴⁶.

Серед російських дослідників, які займалися традиційною матеріальною культурою населення району Карпат, щоправда, у ширшому масштабі, варто назвати хоча б Е. Бломквіст, Г. Мас-

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

лову, Н. Граціянську, а також фундаментальну синтетичну працю «Этнография восточных славян»⁴⁷.

Деякі провідні словацькі наукові інституції, музеї у рамках своєї діяльності збирали фактичний матеріал про народну культуру українців Східної Словаччини. Передусім це Словацький національний музей – Етнографічний інститут (м. Мартін), Етнологічний інститут Словацької академії наук (м. Братислава), Кабінет етнології при філософському факультеті Братиславського університету імені Я.-А. Коменського, Словацький інститут збереження пам'яток та охорони природи (м. Братислава), Східнославацький музей (м. Кошице), Шариський музей (м. Бардіїв), Крайовий музей (м. Пряшів), Вігорлатський музей (м. Гуменне), Любовнянський музей (м. Стара Любовня) та ін.

У Чеській Республіці певне зацікавлення цією проблематикою виявляли Етнографічний інститут Чехословацької академії наук (м. Прага) та кафедра історії й етнографії Середньої, Східної та Південно-Східної Європи філософського факультету Брнеського університету ім. Й.-Е. Пуркіне. Щоправда, усі названі інституції займалися проблематикою культури українців Східної Словаччини у ширшому контексті розвитку народної культури.

У працях провідних чеських та словацьких етнографів можна знайти певні факти щодо народного будівництва та житла східнославацьких українців. Так, А. Піттерова, В. Фролец, Й. Крамаржік, Ш. Мрушковіч, С. Ковачевічова та Й. Подолак⁴⁸, головним чином, досліджували типологію народної культури в умовах міжетнічних контактів на теренах колишньої Чехословаччини, зокрема в районі Карпат, а також деякі інші теоретичні питання. У працях Й. Подолака містяться цінні матеріали також і про традиційне хліборобство, скотарство та високогірне вівчарство. Цей учений має вагомі досягнення і в організації

Мирослав Сополига

етнографічних експедицій на українські етнографічні терени Східної Словаччини⁴⁹.

У 1970 році співробітники Словацького національного музею Інституту етнографії (м. Мартін) та Музею української культури (м. Свидник) під керівництвом Ш. Мрушковіча провели масштабне дослідження народної культури населення Східних Карпат⁵⁰.

До визначних дослідників, чиї праці прямо або опосередковано стосуються різних аспектів матеріальної культури досліджуваної національної меншини, варто зарахувати Й. Кому, М. Маркуша, Г. Кралікову, С. Швецову, В. Валентову, В. Шуркалову, Й. Олейника, Й. Варжеку, Й. Лангера, П. Славковського, М. Калявського, Й. Ботіка, М. Мешшу, М. Бенжу, Р. Столічну, З. Бенюшкову, С. Ділленбергеру, М. Дудашову, М. Парікову, І. Зускінову, М. Хлебану, А. Манна, П. Марковіча, О. Данглову, Е. Маркову, А. Фріцького, Ш. Ткача та багато інших⁵¹. Їхні

Традиційне
житло
із с. Крайня
Бистра.
Фото
Й. Видри,
1950 р.

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

праці публікувалися в журналах «*Československá etnografie*», «*Český lid*», «*Slovenský národopis*», «*Národopisné actuality*», «*Par-miatky a múzeá*», збірниках Словацького національного музею – Інституту етнографії у м. Мартін, «*Nové obzory*», «*Historica Carpatica*» та інших книжкових виданнях.

Чимало фактів, які стосуються досліджуваної проблематики, знаходимо в енциклопедичних виданнях «*Československá vlastiveda*», «*Lidová architektura. Encyklopédie*», «*Slovenská vlastiveda*», «*Slovensko*», «*Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*», «*Encyklopédia ľudovej kultúry na Slovensku*», а також в окремих монографіях серії «*Klenotnica ľudovej kultúry Slovenska*» та ін. Важливі дослідження в деяких українських населених пунктах провели співробітники Центру народних та мистецьких промислів⁵².

У 60-х роках ХХ ст. завдяки міждержавній науковій співпраці у рамках Міжнародної комісії для вивчення народної культури Карпат та суміжних балканських регіонів, яка була заснована у 1959 році, розпочався новий етап у дослідженні народної культури населення Словаччини. У цьому напрямі дуже плідною стала робота саме Чехословацької секції – підкомісії для дослідження народного будівництва, яка приділяла значну увагу й українцям Східної Словаччини⁵³.

У 1970-х роках у зв'язку з укладанням «Етнографічного атласу Словаччини» було розпочато масштабний збір матеріалу, що здійснювався шляхом опитування респондентів. Комплексне дослідження було проведено і в 28 українських населених пунктах Східної Словаччини. Фактичний матеріал із цих сіл обсягом близько 30 тис. сторінок зберігається у Центрі етнографічного атласу Словаччини при Інституті етнології Словацької академії наук та чекає на детальне опрацювання.

У повоєнний період помітно пошавилося дослідження народної культури українців Східної Словаччини з боку власних

Мирослав Сополига

національно-культурних інституцій. Так, у 1948 році Українська Народна Рада Пряшівщини з метою відкриття музею організувала етнографічну експедицію під керівництвом Й. Геровського. Упродовж місяця члени експедиції досліджували різні вияви матеріальної та духовної культури у 38 українських населених пунктах Східної Словаччини. Під час експедиції вдалося зібрати надзвичайно цінний фотографічний та документальний матеріал, а також колекцію рідкісних етнографічних і сакральних пам'яток. З огляду на те, що заплановане відкриття музею відклали на невизначений термін, значна частина зібраних матеріалів через невідповідні умови їх зберігання була втрачена. Окрім кількох етнографічних виставок, організованих у Межилабірцях, Свиднику та Пряшеві, результатів цієї експедиції не оприлюднювали. Згодом лише мізерна частка цих матеріалів потрапила у фонди Музею української культури у Свиднику.

Після розпуску Української народної ради у 1951 році ініціативу щодо збереження культурної спадщини українців Словаччини перебрав на себе Культурний союз українських трудящих ЧССР. Наукове товариство, що входило до складу Культурного союзу, намагалося вирішувати питання, пов'язані зі збереженням та дослідженням традиційної культури місцевих українців. Найбільше зацікавлення викликав фольклор, що безпосередньо було пов'язано з організацією фестивалів пісні й танцю у Межилабірцях, Свиднику, Камйонці та інших населених пунктах.

Наукове товариство лише декларувало потребу збереження матеріальної культури. Можливо, це було зумовлено тим, що цими питаннями систематично та фахово вже займався Музей української культури (сучасний Словацький національний музей – Музей української культури) у Свиднику, заснований у 1956 році. Ця спеціалізована музейна інституція стала одним із провідних організаторів та координаторів у сфері дослідження,

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

збору, зберігання, а також професійного експонування фондів, що репрезентують розвиток матеріальної та духовної культури української меншини. Окрім автора цієї праці, проблеми, пов'язані з матеріальною культурою українців Словаччини, тривалий час досліджують М. Гвізд (традиційні заняття та харчування), А. Худик (народний одяг), Л. Грешлик та Л. Пушкар (сакральні пам'ятки), Й. Вархол (народне писанкарство) та ін. Результати їхніх досліджень представлено у наукових збірниках музею (досі побачило світ 25 томів у 29 книгах), окремих монографічних працях та численних наукових публікаціях, оприлюднених у словацькій та зарубіжній науковій періодиці. У серії наукового збірника свідницького музею вийшли монографічні праці позаштатних співробітників І. Пушкаря і Б. Ковачевичової-Пушкарової «Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині» (1971) та П. Марковича «Українські писанки Східної Словаччини» (1972).

Музей у Свиднику активно співпрацює з провідними науковими інституціями Словаччини: Словацькою академією наук, Словацьким національним музеєм, філософським факультетом Братиславського університету ім. Я.-А. Коменського, філософським і педагогічними факультетами Пряшівського університету та ін. Окремі співробітники музею постійно працюють над важливими загальнословацькими та міжнародними проектами, а також є співавторами вже згаданого «*Etnografického atlasu Slovenska*» (1990), «*Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska*» (Братислава, 1995), краєзнавчого словника «Пряшівщина», історико-етнографічної монографії «Лемківщина» у двох томах (Л., 1999, 2000) та багатьох інших публікацій.

На завершення цього стислого огляду наукової літератури, присвяченої традиційній матеріальній культурі української людності Східної Словаччини, варто зазначити, що, незважаю-

Мирослав Сополига

чи на величезну базу зібраного доказового матеріалу та значну кількість наукових праць, у Словаччині спеціально ніхто не займається комплексним дослідженням пам'яток традиційної народної культури українців. Нашими наполегливими зусиллями прагнемо бодай частково заповнити цю прогалину.

¹ *Korabinsky M.* Geographisch-Historisches und Produkton Lexikon von Ungaren. – Presburg, 1789; *Schwartner M.* Statistic des Königreichs Ungeren. – Pest, 1798; *Szirmay A.* Notitia topographica, politica inclity comitatus Zempenesis. – Buda, 1805; *Sydow A. V.* Bemerkundgen auf einer Reise im Jare 1827 durch die Beskiden über Krakau und Vieliczka nach den Central Karpaten, als Beitrag zur charakteristik dieser Gebirgsgendend und Bewohner. – Berlin, 1830; Детальніше про названі та інші праці див.: *Urbancová V.* Počiatky slovenskej etnografie. – Bratislava, 1970; Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 году, описанное офицером 40-ой колонны морских императорских войск В. И. Броневским. – Петербург, 1828 та ін.

² Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Свидник, 1965. – Т. I. – С. 186.

³ *Čaplovič J.* Etnographische Miscellen in Ungaren // *Hesperus.* – 1820. – *Zv.* 27. – Č. 20, 23; *Zv.* 28. – Č. 2; 1821. – *Zv.* 30. – Č. 18.

⁴ *Markov J.* K dejinám národopisu Zakarpatskej Ukrajiny // *Československá etnographia.* – 1962. – N 1. – S. 66–70; *Urbancová V.* Počiatky slovenskej etnografie... – S. 132, 343–358.

⁵ *Срезневский И. И.* Русь Угорская // *Вестник Русского Географического Общества.* – Петербург, 1852. – Кн. IV; *Попов М. А.* Русское население по восточному склону Карпат (гуцулы, лемки, бойки). – М., 1867.

⁶ Див.: Науковий збірник Музею української культури в Свиднику... – С. 189.

⁷ Наприклад: *Де-Воллан Г. А.* Угорские народные песни // *Записки имперского Русского Географического Общества по отделению этнографии.* – Петербург, 1885. – Т. XIII; *Дешко А. П.* О Карпатской Руси // *Киевлянин.* – М., 1850. – Кн. 3. – С. 19–31; *Срезневский И. И.* Путевые

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

письма из славянских земель (1841–1842) // Живая старина. – 1892–1893. – I. – С. 463 (у 1895 р. «Письма...» вийшли окремою публікацією).

⁸ *Вагилевич І.* Лемки – мешканці Західного Прикарпаття // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 4. – С. 76–80 (до друку працю підготував І. Красовський); *Головацький І.* Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине // Труды I Археологического съезда в Москве, 1859. – М., 1860. – Т. I. – С. 219–242; Географическо-статистические и историческо-этнографические очерки Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины // Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М., 1878. – Т. I–III. – С. 557–747; Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі // Жовтень. – 1976. – № 6. – С. 49–94.

⁹ Напр.: *Šafárik P. J.* O zemi jmenované Vojky // Časopis českého muzea. – Praha, 1837. – Zv. 1. – S. 23–36.

¹⁰ *Духнович А.* О народах Крайнянских, или Карпатороссах угорских, под Бескидом в Земплинской, Унгской и Шаришской столице живущих. – Пряшев, 1848; *Павлович А.* Описание Маковицы // Свет. – Ужгород, 1861. – № 1; Маковица // Свет. – Ужгород, 1870. – № 2.

¹¹ *Biedermann H.* Die ungarischen Ruthenen ihren Vohngebiet, ihre Erweberund und ihre Ceschichte. – Ersten Theil. – I–II. – Innsbruck, 1862, 1867.

¹² Там само. – Т. I. – С. 84–86, 94.

¹³ *Шлепецький А. С., Павлович А. І.* Историческое прошлое Маковицы // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику... – С. 81.

¹⁴ *Крालицький А.* Русины Лаборские в Угорщине // Научный сборник Галицко-русской Матицы. – 1865. – Т. II. – С. 104–111; *Де-Воллан Н. А.* Угорские народные песни... (розділ «Очерки быта угорских русских»); *Гнатюк В.* Етнографічні матеріали з Угорської Русі // Етнографічний збірник. – Л., 1897. – Т. III–IV; *Врабель М.* Угорські народні співанки. – Будапешт, 1901.

¹⁵ Пор.: *Голичко О.* Нечто о нас самих // Мѣсяцеслов на год 1865 для руських угорская краины; *Голичко О.* Русский народ в Угорщине (Критическое извлечение из сочинений Бидерманна) // Свѣт. – Ужгород, 1867. – № 18, 21, 22, 23, 24, 26; Див. ще: Листок (цикл анонімних статей). – Ужгород, 1889.

Мирослав Сополига

¹⁶ *Sičyns'kyj V. Dřevěné stavby v karpatské oblasti.* – Praha, 1940. Тут подано бібліографію праць про культові споруди (S. 117–127).

¹⁷ *Торонський О.* Русини-лемки // Зоря галицька jako альбом. – Л., 1860.

¹⁸ *Pol W.* Prace z etnografii północnych stoków Karpat. – Wrocław, 1966.

¹⁹ *Chyliński M.* Siedziby Rusinów wzdłuż Karpat. Zarys etnograficzny // Dwutygodnik naukowy. – 1878. – Т. 24; *Udziela S.* Ziemia Łemkowska przed półwieczem. Zapiski i wspomnienia z lat 1888–1893. – Lwów, 1934; *Rozsiedlenie się Łemków // Wisła.* – 1889. – Т. III; *Kopernicki J.* O góralach ruskich w Calicii. Zarys etnograficzny. – Kraków, 1889; *Kolberg O.* Sanockie-Krosnienskie // *Dziela wszystkie.* – Wrocław ; Poznań, 1974. – Т. 49. Детальніше див.: *Болтарович З.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К., 1976.

²⁰ *Болтарович З.* Польські дослідники про українців Карпат // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 3. – С. 72.

²¹ *Nemes M.* A ruthén építkezés // *Nepr. Ert.* – 1909. – X; *Sztripsky H., Bilak J.* Dohla és vidékének néprajza // *Népr. Ert.* – 1915. – XVI. – S. 132–138; 1916. – XVII.

²² *Pásztor L.* A rutének letelepülési és építkezésök kulturgeográfiai szempontlól. – Ungvar, 1913.

²³ *Toth S.* Saros vármegye monografiája. – Budapest, 1910–1912. – Т. I–III.

²⁴ *Dezsö M.* Magyar Nép Művészete. – Budapest, 1907–1912; *Wajdowsky J.* Szepesvármegye művészeti emléki. – Budapest, 1905. – Т. I; *Magyar Iprak Művészet*, 1910, 1911 та ін.

²⁵ *Болтарович З.* Україна в дослідженнях... – С. 110–111.

²⁶ *Вовк Ф.* Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927. – С. 34–214.

²⁷ *Niederle L.* Život srarých Slovanů. – Praha, 1911–1912. – D. I. – Zv. 1–2.

²⁸ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Kultura materialna. – Kraków, 1929. – Т. I (друге видання – Warszawa, 1967).

²⁹ *Sičyns'kyj V. Dřevěné stavby v karpatské oblasti...* Тут подано бібліографію праць про культові споруди (S. 117–127).

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

³⁰ *Січинський В.* Українське дерев'яне будівництво і методи його дослідження // *Sborník I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924.* – Praha, 1924.

³¹ *Kožminová A.* Podkarpatska Rus. – Praha, 1922.

³² *Zapletal F.* Dřevěné chrámy jihokarpatských Rusinů // Podkarpatská Rus. – Praha, 1923. – S. 117–121; *Magoczi R., Zapletal F.* Wooden Churches in the Carpathians. – Wien, 1982; *Маковецкий С.* Народное искусство Подкарпатской Руси. – Прага, 1925.

³³ *Král J.* Podkarpatská Rus. – Praha, 1924. У цій книжці названо інші подібні публікації.

³⁴ Детальніше див.: *Kurčiv P. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини. – К., 1978. – С. 116–121; *Zapletal F.* Dřevěná «cerkev» v Tročanech na východním Slovensku // *Český lid.* – Praha, 1924. – Roč. XXIV. – S. 168–173; *Zíbrt Č.* Dřevěné kostelíky v zemích československých a Podkarpatské Rusi // *Český lid.* – Roč. XXIV. – S. 327–338; Roč. XXV. – S. 277–281; *Stránský A.* Dřevěná církevní architektura na Karpatech // *Stavitelské listy.* – Praha, 1923. – Roč. XIX. – S. 9–12; *Zapletal F.* Lemkovský typ rusínskeho chrámu // *Československá republika.* – Praha, 1924. – Č. 5. У збірнику «Carpatica», який видавав Словацький інститут у Празі, була опублікована згадувана вище праця В. Січинського «Dřevěné stavby v karpatské oblasti».

³⁵ *Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpatique.* – Paris, 1929; *Aufgaben der Ethnographen in Karpatorussland und in Ostslowakei. Zur Frage der Strukturellen Erforschung des Funktionwandels ethnographischen Frage* // *Germanoslavica.* – 1932–1933. – T. 2. – S. 254–258; *Příspěvky k studiu lidových obřadů a pověří při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi* // *Národopisný věstník.* – 1936. – Č. 27–28. – S. 83–96; *Funkčno-štrukturalna metoda a iné metody etnografie a folkloristiky* // *Slovenské pohľady.* – 1935. – Č. 51. – S. 550–558.

³⁶ *Pražák V.* K problematice vzniku jizby a sine v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému obydlí // *Český lid.* – 1965. – Roč. 52. – S. 267–275; K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu // *Československá etnografie.* – Č. 5. – S. 219–236, 331–360; *Vývojové epochy stupně topenišť v českém a slovenském obydlí* // *Český lid.* – 1966. – Roč. 53. – S. 6; *Stránská D.* O studium Tatier // *Carpatica.* –

Мирослав Сополига

1936. – Roč. I. – S. 401–448; *Vydra J.* Lidivé staviteľství na Slovensku. – Praha, 1925; *Ludová architektúra na Slovensku.* – Bratislava, 1958; *Strandel J.* Lidové stavby v Ostruni // *Carpatica.* – 1936. – Roč. I. – S. 49–461; *Bednárík R.* Hmotná kultúra slovenského ľudu // *Slovenská vlastiveda.* – Bratislava, 1943. – D. II. – S. 125–256; *Mjartan J.* K otázke priestorového vývinu východoslovenského domu. Referát. Sympóziu ICOMOS. ČSSR. – 1971; *Staviteľstvo // Slovensko. Lud.* – Bratislava, 1975. – D. II. – S. 897–947.

³⁷ *Reinfuss R.* Budownictwo ludowe na Zachodniej Łemkowszczyźnie // *Lud.* – Warszawa, 1935. – XXXIII. – S. 83–112; *Łemkowie.* – Kraków, 1936; *Ze studiów nad kulturą Łemkowszczyzny po obou stranach Karpat // Polska sztuka ludowa.* – 1966. – T. 1; *Народная архитектура лемков // Карпатский сборник.* – М., 1972. – С. 46–57.

³⁸ *Reinfuss R.* Problem Karpat w badaniach kultury ludowe // *Polska sztuka ludowa.* – 1959. – N 1–2.

³⁹ Див.: *Карпатский сборник.* – М., 1972. – С. 46–56.

⁴⁰ *Бескид Ю.* Матеріальна культура Лемківщини. – Краків, 1941 (друге видання – Торонто, 1972).

⁴¹ *Falkowski J.* Etnografia goralí sródkowych i wschodnich Karpat Polskich. – Warszawa, 1939; *Fischer A.* Rusini. Zarys etnografii Rusi. – Lwów, 1929.

⁴² *Czajkowski J.* Wiejskie budownictwo mieszkalne w Bieskidzie Niskim na Podgórzu // *Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego.* – Rzeszów, 1969. – T. II; *Smockiewicz L.* Budownictwo Łemków zachodnich (analiza konstrukcji wybranych obiektów) // *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.* – 1968; *Fryś-Pietraszkowa E.* Urządzenie i zdobnictwo wnętrza // *Nad rzeką Ropą.* – Kraków, 1965; *Keпа E.* Urządzenie wnętrza mieszkalnego na Łemkowszczyźnie w XIX i XX wieku // *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.* – 1971; *Kisielewska A.* Przyrządzenie farb i technika malowania zrębów na wschodniej Łemkowszczyźnie // *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.* – 1971; *Olszanski H.* Stan i problematyka badań nad historią ludowego budownictwa przemysłowego południowej Rzeszowszczyzny // *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.* – 1970; *Стефанівський П.* Хати на Лемківщині // *Науковий збірник Музею української культури.* – Свидник, 1971. – Т. VI. – Кн. I. – С. 189–200.

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

⁴³ Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. – Sanok, 1964–1978. – Z. 1–24.

⁴⁴ Лемківщина. Земля – люди – історія – культура. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1988. – Т. II.

⁴⁵ Павлюк С. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1983; Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1986; *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. – Ужгород, 1995; Лемківщина. Матеріальна культура. – Л., 1999. – Т. I.

⁴⁶ *Гошко І.* Населення українських Карпат ХV–ХVІІІ ст. – К., 1976.

⁴⁷ *Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 3–458; *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956; *Грациянская Н. Н.* Типы крестьянского жилища украинских Карпат ХІХ – нач. ХХ вв. // *Ludové staviteľstvo v karpatskej oblasti.* – Bratislava, 1974. – S. 135–159; *Этнография восточных славян.* – М., 1987.

⁴⁸ *Pitterová A.* Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů // *Český lid.* – 1965. – N 52. – S. 275–295; *Frolec V.* Směry a metody v evropském badání o lidovém stavitelství // *Národopisný věstník československý.* – 1970–1971. – N 5–6. – S. 141–173; *Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech* // *Slovenský národopis.* – 1968. – N 16. – S. 169–200; *K problematice karpatsko-balkánských vztavů v lidovém stavitelství* // *L'udová kultúra v Karpatoch.* – Bratislava, 1972. – S. 153–160; *Kulturní spoločenství a inretetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají* // *Rozpravy ČSAV; řada společenských věd.* – Praha, 1970. – Roč. 80. – Seš. 3; *Kramařík J.* K otázce etnicity domových typů // *Československá ethnographie.* – 1961. – N 9. – S. 310–313; *Mruškovič Š.* Výskum ľudového staviteľstva a bývania v československej časti Karpát // *L'udová kultúra v Karpatoch.* – Bratislava, 1972. – S. 265–275; *Kovačevićová S.* Historickosť a typickosť ľudovej architektúry na Slovensku // *Slovenský národopis.* – 1967. – N 15. – S. 417–453; *Typy domov, národnosť, náboženstvo a zamestnanie v posledných dvoch storočiach na Slovensku* // *Český lid.* – 1963. – S. 99–105; *Podolák J.* Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad monografiám o ľudovom staviteľstve //

Мирослав Сополига

Slovenský národopis. – 1957. – N 5. – S. 529–536; Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultúr karpatskej oblasti // *Ľudová kultúra v Karpatoch*. – Bratislava, 1972. – S. 31–62; Деякі архаїчні форми обробітку землі в районі Верхньої Цирохи // *Науковий збірник Музею української культури*. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 97–107; *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. – Bratislava, 1982; *Príspevok k štúdiu karpatského ovčiarstva v oblasti horného Zemplína // Nové obzory*. – Košice, 1979. – N 20.

⁴⁹ Під керівництвом Й. Подолака проведено детальне етнографічне дослідження в українських населених пунктах Замагур'я (див. етнографічне дослідження Й. Подолака «Zamagurie» (Košice, 1972)) та в районі Старої Любовні (матеріали зберігаються в архівах кафедри етнології філософського факультету Братиславського університету ім. Я.-А. Коменського та Окресного краєзнавчого музею в м. Левоча). Й. Подолак був головним організатором дослідження народної культури району побудови водоймища Старина в Снинському окресі з метою її збереження, що було представлено у формі монографії «Horná Cirocha». – Košice, 1985. – 624 s.

⁵⁰ Матеріали експедиції зберігаються в архівах згаданих інституцій. Значна їх частина була опрацьована та опублікована у «Zborníku Slovenského národného múzea: Etnographia» і Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику та інших публікаціях. Цінні матеріали з досліджуваного регіону представлено у книзі Ш. Мрушковіча «Obilné zásobnice» (Martin, 1974).

⁵¹ *Koma J. Stav ľudovej architektúry na dedinách Šariša // Nové obzory*. – Prešov, 1964. – N 6; *Domácka výroba a doplnkové zamestnania // Horná Cirocha. Vlastivedná monografia zátopovej oblasti*. – Košice, 1985; *Domácka výroba a remeslá // Zamagurie*. – Košice, 1972; *Markuš M. Ľudová strava // Horná Cirocha...; Králiková G. Ľudový odev // Horná Cirocha...; Švecová S. Ľudové obydlie a rodinné formy na Slovensku. Národopisný věstník československý*. – 1967. – D. II. – S. 107–127; *Valentová Prvé výsledky výskumu ľudového nábytku na Spiši // Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti*. – Bratislava, 1974. – S. 217–247; *Шуркала Н. Форми опалення в Північно-Східній Снинщині // Науковий збірник Музею української культури*. – Свидник, 1969. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 413–328; *Olejník J. Príspevok k poznaniu ľudového staviteľstva v oblasti Spišskej Magury //*

Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури...

Zbornik slovenského národného múzea. – Martin, 1965. – D. 6. – S. 61–87; *Vařeka J.* Kulturní vztahy v lidovém stavitelství slovenských Karpát se zřetelem k bývalé německé diaspoře // *Ľudové stavitelstvo v Karpatskej oblasti.* – Bratislava, 1974. – S. 55–77; *Langer J., Bočková H.* Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balkanských. – Rožnov nad Radhoštěm, 1999; *Slavkovský P.* Tradičná agrárna kultúra // Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry. – Bratislava, 2000; *Kaľavský M.* Remeslo a domácka výroba // Slovensko. Európske kontexty...; *Botík J.* Tradície stavitelstva a bývania v prostredí etnických minorít na Slovensku // Tradície stavitelstva a bývania na Slovensku. – Bratislava ; Svidník, 1999. – S. 12–35; *Mešša M.* Hálkový stĺpik – dekoratívno-ochranný prvok tradičnej ľudovej architektúry niektorých regiónov Slovenska // Tradície stavitelstva... – S. 226–233; *Benža M.* Odev a obuv // Slovensko. Európske kontexty...; *Stoličná R.* Strava a stravovanie // Slovensko. Európske kontexty...; *Beňušková Z.* Tradičná kultúra regiónov Slovenska. Prehľad charakteristických znakov. – Bratislava, 1998; *Dillnbergerová M.* K štúdiu ľudovej stravy Ukrajincov-Rusínov severovýchodného Slovenska // *Národopisné actuality.* – 1983. – N 1; *Dudášová M.* Spôsoby chovu hospodárskych zvierat // *Horná Cirocha...*; *Paríková M.* Spôsoby transportu a dopravy // *Horná Cirocha...*; *Zuskinová I., Sopoliga M.* Slovenské múzeá v prírode. – Liptovská Sielnica, 2001; *Chlebana M.* Príspevok k štúdiu letného chovu hovädzieho dobytku v oblasti spišského Zamaguria // *Zborník slovenského národného múzea.* – Martin, 1972. – N 23. – S. 173–197; *Mann A.* Odchadzanie za prácou mimo obce // *Horná Cirocha...*; *Маркович П.* Українські народні хрестикові вишивки. – Пряшів, 1964; *Danglová O.* Ľudové umenie // Slovensko. Európske kontexty...; *Marková A.* Slovenské ľudové tkaniny. – Bratislava, 1976; *Frický A.* Ikony z východného Slovenska. – Košice, 1968; *Tkač Š.* Ikony zo 16.–19. storočia na severovýchodnom Slovensku. – Bratislava, 1980.

⁵² Див.: Veci a lidé. Časopis Výskumného ústavu výtvarnej hodnoty, ekonómie a technológie miestnej výroby. – Praha, 1953. – Roč. V. – Č. 3–4, 5–6.

⁵³ *Frolec V.* Syntéza o lidovém stavitelství v karpatsko-balkánske oblasti. Návrh projektu // Slovenský národopis. – 1978. – Č. 2.

Переклад Любомира Белея

ДО ПИТАНЬ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА СУЧАСНИХ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНЦІВ ПРЯШІВЩИНИ

Мирослав Сополіга

Словаччина, як і більшість сучасних європейських країн, – держава з багатонаціональним складом населення. З огляду на географічне розміщення та надзвичайно складні історичні умови розвитку вона стала батьківщиною не тільки для словаків, але й для представників інших народів, які прийнято називати «етнічними групами», або «національними меншинами». Особливо Східна Словаччина створює сприятливі обставини для вивчення міжетнічних взаємозв'язків та безперервно діючих етнічних процесів. Етнологічне дослідження цього регіону може бути корисним не тільки в аспекті подальшого розроблення теоретичних і методологічних питань відповідної наукової дисципліни, але й щодо вирішення існуючих проблем національних меншин, їхньої інтеграції в рамках політичного, суспільного та культурного життя в спільній батьківщині і державі – Словаччині.

У запропонованому дослідженні спробуємо хоча б частково осягнути деякі проблеми, пов'язані з дотеперішнім етнічним розвитком та ідентифікацією порівняно великої етнічної групи українського походження, кількість якої перевищує 150 тис. осіб, хоча, згідно з останніми статистичними даними, у Словаччині проживає лише 30–40 тис. представників української, або «русинської», національності¹. Члени цієї етнічної групи мешкають у 220 селах, компактно розміщених на території Північно-Схід-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

ної Словаччини уздовж словацько-польського кордону (починаючи від с. Убля, що межує з Україною, і закінчуючи найзахіднішим с. Остурня в Попрадському окрузі). Ця етнічна територія простягається приблизно на 10–20 км з півночі на південь².

Ідеться про етнічну меншину, яка, з огляду на певні історичні реалії, була відмежована від основного ядра свого народу політичним кордоном. Історична наука залишається в боргу в тих питаннях, що торкаються генезису українців загалом, а отже, і тієї частини українського населення, яка нині живе в Східній Словаччині. Однак наразі вже ніхто не заперечує, що мовиться про потомків східних слов'ян, які проникли до цих карпатських країв уже в VI–VII ст.³

Загальновідомо, що на сьогоднішній західноукраїнській етнічній території проживала людність південно-західної групи східних слов'ян, які називалися «венеди», «анти», «склави», а пізніше – «руси» («роси»), «русини», «руські люди». У X ст. роздрібнені східнослов'янські племена об'єдналися в спільному державному утворенні – Київській Русі. У результаті виникнення цієї держави почала формуватися східнослов'янська етнічна спільнота, з якої згодом розвинувся український народ. І хоча питання західного кордону цієї держави донині залишається спірним, виразні сліди руської, тобто української, культури є безсумнівними і залишаються незаперечною цінністю та невід'ємною складовою культури Словаччини. Вплив Київської Русі тут безперечний. Проявляється це в мові, культурі, в етнонімах «русин», «руснак», «руський», у топонімах Руськів, Руська Бистра, Руська Воля, Руська Нова Весь, Руський Грабовець, Руський Кручов, Руські Пекляни і т. д.⁴

Після розпаду Київської Русі в другій половині XII ст. на самотійні невеликі князівства, зокрема після татарської навали та великого спустошення цього краю (1240), почалося інтенсивніше

Мирослав Сополига

заселення Північно-Східних Карпат східними слов'янами, про що збереглося чимало писемних пам'яток⁵. Одночасно й Угорщина в XI ст. розширила свої межі аж на північно-східні гребені Карпат (Закарпаття). Унаслідок цього предки сьогоднішніх східнославацьких українців разом з мешканцями Закарпатської області України та Словаччини протягом багатьох віків проживали під соціально-економічним гнітом угорських і німецьких правителів. Спільна доля переслідувала їх і після розпаду Австро-Угорської монархії в 1918 році, отже, тут існували сприятливі умови для тісного співжиття словаків, українців та інших етнічних груп. Після Першої світової війни закарпатську українську етнічну територію було приєднано до Чехословацької Республіки, у рамках якої творила самостійну політично-адміністративну одиницю під назвою Підкарпатська Русь, а пізніше – Карпатська Україна (1938–1939). Однак частиною українського населення вже тоді управляли в рамках Словаччини. У 1945 році Закарпатська Україна приєдналася до Радянського Союзу, а українська меншина в Східній Словаччині проживає й донині.

Саме той факт, що східнославацькі українці ніколи не жили в спільному державному цілому зі своїм матірнім народом зумовив складні етнічні процеси, які нам необхідно пізнати, щоб усвідомити свою історію та культуру. Формування етнічної чи національної свідомості відбувалося тут значно повільніше, порівняно з основною масою українців, а також у довготривалій ізоляції від неї. На жаль, у наш час уже тільки частина цього населення декларує себе українцями. Більшість самоідентифікується за етнонімами «руснак», «руснаки» (прикметники – «руський», «руснацький»), навіть ті, які офіційно зголошуються до словацької національності.

Подібно до інших народів, в українців могло функціонувати декілька регіональних чи локальних назв, в основу яких покла-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

дено географічні, природно-ландшафтні, соціально-політичні, етнокультурні та інші чинники. З'явилися також адміністративні назви місцевостей. Унаслідок цього в деяких районах одночасно існували дві, три і навіть більше локальних назв. Отже, і населення Карпат сприймає та ідентифікує себе за такими локальними назвами, як «закарпатці», «підкарпатці», «верховинці», «горали», «долиняни», «долняки». В історичному розумінні північну частину Карпат називають Галичиною, а південні схили – Закарпаттям. Термін «Закарпаття» одночасно відображає і географічний аспект. Українська етнічна територія Східної Словаччини в літературі позначена також термінами «Пряшівська Русь», «Пряшівська Лемківщина», «Пряшівщина», що пов'язано з культурним і релігійним центром русько-українського населення – м. Пряшів⁶. Етнокультурні особливості західних українців були причиною виникнення етнографічних назв «гуцули», «бойки», «лемки». Останнім часом, зокрема після 1989 року, у Словаччині дедалі частіше вживають термін «русин». Щоправда, ця історична етноназва сьогоденних українців стала предметом різних спекуляцій, про що мовитиметься далі. У забуття відходять уже зневажливі терміни «малорос», «малорус», «Мала Росія», які замість етнополітонімів «Русь», «Україна» із XVI ст. намагалася запровадити Московія. Шовіністичні спроби утвердити ці назви були безуспішними. Чимраз далі поширювався етнонім «українець» («український»), який зафіксований ще в Київському літопису 1187 року і став похідним для назви цілого народу⁷. Так само не були сприйняті українським народом і штучні назви «угро-рос», «карпаторос», «карпаторус», «карпаторусин», «підкарпатський русин», «рутен» тощо, які тут певний час утримувалися в інтересі угорських пануючих верств із метою посилення сепаратистських тенденцій. Назву «українець» («український») у цій області було заборонено⁸. З метою об'єднання цієї етнічної групи в

Мирослав Сополига

минулому столітті вживали термінів «русин-українець», «українець-русин», «русько-український», «українсько-руський» і т. п. Ці терміни з тих самих міркувань актуальні й сьогодні.

Таке різноманітне найменування одного й того самого етносу навряд чи існує десь-інде у світі, хоча синонімічні етноназви відомі в різних народів (німці – германи; французи – гали; жиди – євреї; мадяри – угри, угорці; чехи – богеми; цигани – роми і т. д.).

Культура закарпатських українців мусила довго чинити опір сильному натиску мадяризації, латинізації, германізації і т. п. І тільки глибоке почуття власної гідності сприяло тому, що в кількасотрічному полоні іноземних сусідніх культур східно-словацькі українці зуміли зберегти свою етнічність, тобто властивості, яких вони набули в ході історичного розвитку та специфічних природних і суспільних умов⁹. На підставі цих властивостей формується процес самоусвідомлення, тобто відчуття належності до певного етнічного угруповання та відмінності від інших спільнот (дихотомія «ми – вони»).

Етнос (народ) як історично сформована спільність людей характеризується стабільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими міжпоколінними зв'язками, а також усвідомленням спільного походження, визнанням самоназви (етноніма) та історичної долі, що значною мірою пов'язана із заселенням та освоєнням певної території¹⁰.

Незважаючи на те що українська етнічна меншина Пряшівщини політично відокремлена від території свого матірнього народу, її самоусвідомлення як своєрідної людської спільноти відбувається в умовах стаціонарного заселення певної географічно та етнічно спільної території, де впродовж віків вона формує свою самобутню культуру та зберігає свою невичерпну творчу силу. Відомо, що ландшафт, клімат значною мірою також впливають на формування характеру людини. Довго-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

тривале проживання людського колективу в певних природно-кліматичних умовах спричиняє формування адекватного, тобто злагодженого з даним середовищем, типу людини. Територія, споконвіку заселена певним етносом, називається етнічною територією. Етнічна територія – це складне історико-культурне утворення, межі якого не завжди збігаються з межами держави. Як етнос, так і етнічна територія визначаються спільністю мови, культури, самоусвідомленням та до певної міри господарськими зв'язками. Отже, етнічна територія українців Пряшівщини – це географічний простір їхнього проживання і діяльності, які, по суті, відбивають і етнічні особливості цієї території. Це передусім пам'ятки матеріальної культури, виробничої та побутової сфер, про що буде мовитися далі. З кожною етнічною територією асоціюються і своєрідні природні особливості.

Одним з найвагоміших чинників етнічної єдності будь-якого людського колективу є *мова*. Можливість спілкуватися – основна передумова соціально-психологічної згуртованості. Рідне слово є і сьогодні мобілізуючим фактором соціальної та культурної єдності русинів-українців Північно-Східної Словаччини. Воно їх єднає з основною масою українського народу, але насамперед з найближчими побратимами в північній частині Карпат. Так, прислівник «лем» («лише», «тільки»), характерний для найзахідніших українців, спричинився й до виникнення етноніма «лемко». Лемки – найзахідніша українська етнографічна група, а Лемківщина – найвіддаленіший на захід край української етнічної території по обох схилах Карпат – Низьких Бескидів. Західною межею Лемківщини вважають річки Попрад і Дунаєць. Уся північна частина Лемківщини належить нині до Польщі, а південна (Пряшівщина) – до Словаччини. Наукова дискусія ведеться навколо східної межі Лемківщини. Незважаючи на багатовікове національне та соціальне поневолення, неймовірно тяжкі ви-

Мирослав Сополига

пробування, корінне населення цього краю саме в мові зберегло основні риси своєї української етнічної належності. Місцевий староукраїнський діалект, наперекір архаїзмам і чужомовним (словацьким, польським, мадярським, німецьким, румунським та іншим) впливам, в основному не втратив свого загальноукраїнського характеру. У фонетичному, морфологічному, синтаксичному та лексичному складі цей діалект зберіг усі характерні ознаки східнослов'янської мовної групи. Первісний, тобто основний, запас слів сільського населення, який слугував для комунікації не тільки в рамках сімейного та суспільного життя, але і в традиційних формах заняття, є, безперечно, українським¹¹.

Цікаво, що для більшості членів обстежуваної етнічної меншини донині характерне усвідомлення своєї рідної материнської мови-діалекту – місцевого лемківського наріччя, яке є основним комунікативним засобом, зокрема у сільському середовищі.

Кожна мова формується в процесі етногенезу відповідної спільноти та виконує в його розвитку функцію визначного етнічного індикатора. Мова не тільки відіграє вагому інтегруючу функцію між членами етнічної групи, але й одночасно діє як комунікативний бар'єр щодо інших етносів. У зв'язку із цим слід зауважити, що місцеві українські наріччя, унаслідок багатьох зовнішніх чинників, дедалі більше потрапляють під чужі впливи, передусім це стосується їхньої лексики. З огляду на господарські й суспільні зміни, що відбулися впродовж останніх десятиріч, сталася адаптація значної кількості словацьких слів, якими користуються східнославацькі українці в розмовній мові. Словацька мова, як одна зі слов'янських мов, є дуже близькою для них. Тому неосвічені члени цієї етнічної меншини в умовах низького рівня українського національного шкільництва механічно перебирають словацькі вислови, які пристосовують до місцевого діалекту, найчастіше за допомогою українських закінчень та

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

інших словотворчих засобів (umožnit' – «уможнити» – уможливити; zavolat' – «заволати» – покликати; uzneseenie – «узнєсєня» – постанова; rozhodnutie – «розгоднута» – рішення і т. п.). Зрозуміло, що засмічений такими спотвореними словами діалект поступово стає певним комунікативним бар'єром при спілкуванні з основною масою українського народу, оскільки має багато висловів, несумісних з літературною українською мовою. Деякі слова поступово зникають, натомість вживають словацьких виразів (будинок – «ставба»; дорога – «цєста»; худоба – «добіток»; м'ясо – «мєсо»; костюм – «облек» і т. д.). Цією дійсністю сучасні ренегати та по-антиукраїнськи налаштовані поодинокі особи зловживають як аргумент про самобутність цього діалекту, який нібито не має нічого спільного з літературною формою української мови. Але ж кожна літературна мова є лише кодифікованою фікцією, якою більшість членів етнічної групи не говорить. Їхні діти, звичайно, розмовляють діалектною мовою, а літературну вивчають лише в школі. Те саме можна сказати й про більшість словаків (шаришан, земплинчан, спишаків, кисучан, загораків і т. д.). Однак стосовно української етнічної групи окреслена проблема штучно заплутується, що, звісно, негативно впливає на подальший розвиток цієї спільноти¹².

Завдяки мові творився первісний пласт народної духовної культури українців Пряшівщини – їхні пісні, обряди, прислів'я, приказки тощо. Ці прояви народної творчості є найяскравішим ідентифікаційним знаком у міжетнічних контактах досліджуваної меншини.

Сукупність культурних особливостей, якими поодинокі етнічні групи відрізняються, становить *етнічну традицію*. Є дві значно відмінні культурні традиції – так звані *велика традиція* і *мала традиція*. Відомі вони також під назвами *висока (професійна)*, або *національна, культура* та *народна культура*¹³.

Мирослав Сополига

Східнославацькі українці мають давні традиції як професійної української культури, носіями якої є архітектори, художники, письменники, актори, священники, науковці, учителі, культурно-освітні працівники¹⁴, так і народної культури, що утримується передусім завдяки народній традиції, передається від покоління до покоління й визначається регіональною різноманітністю, зумовленою географічно-історичними чинниками, способом життя народу, його діяльністю, характером та психологією.

Традиційна культура проявляється і в матеріальній формі (народному будівництві, знаряддях праці, одязі, їжі), і в духовній (звичаїх, обрядах, творах усної народної творчості, традиційних знаннях, віруваннях тощо). Обидві ці форми розвивалися в органічному взаємозв'язку і, таким чином, формували своєрідне культурне середовище. Спільно здобуті матеріальні й духовні цінності викликали почуття відповідальності за їх збереження, прояв патріотизму, етнічне усвідомлення. Колективні господарські навички, обрядово-ритуальні дії створювали атмосферу належності один одному, а це у свою чергу ще більше згуртовувало людей. Такі мотиви гуртової спільності переростали в усвідомлення своєї історичної долі як однієї з передумов формування етнічної спільноти русинів-українців. Відбувався постійний процес етнопсихологічної та етнокультурної кристалізації, коли чітко усвідомлюється цінність свого, відмінного від чужого, сусіднього. Отже, формувалося почуття власної культурної спадщини.

У таких випадках, коли в спадок наступним поколінням залишаються культурні набутки господарської діяльності, побуту, звичаїв тощо, маємо підставу говорити про культурогенез. Культурогенез доповнює етногенез, коли йдеться про походження окремих явищ народної культури, властивих певному етносу¹⁵.

Ще й сьогодні не важко визначити етногенез українців Пряшівщини, наприклад, за пам'ятками народного зодчества. Зо-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

крема, дерев'яні церкви в русько-українських населених пунктах Східної Словаччини належать до найдавніших проявів української сакральної архітектури взагалі. Про це свідчить їх урбаністичне й будівельно-конструктивне вирішення, горизонтальне планування, внутрішнє оформлення та спосіб функціонування. Такі самі або подібні пам'ятки є і в українських етнічних областях Польщі, Закарпаття, а також в Україні. Свідчення цього – ікони, молитовники та інші церковні книги, що походять з різних місцевостей України (Львова, Києва, Почасва, Ужгорода), але вже століттями побутують у цих карпатських краях¹⁶.

Як зазначають дослідники, східнослов'янський або український характер мають також форми поселень досліджуваного регіону, декотрі первісні форми забудови дворів, окремі види світських будівель (бойківський і лемківський типи хат, оборogi), староукраїнський різновид печі, окремі види меблів та іншого хатнього начиння¹⁷.

Суворий клімат та малородючі ґрунти зумовили створення оригінальної агротехніки русинів-українців і відповідного асортименту культур. Розводили переважно велику рогату худобу. У найвищих гірських зонах займалися вівчарством. Розвинутими були на Лемківщині ремесла й промисли: ткацтво, кушнірство, гончарство, теслярство, кошикарство, бондарство і т. д.

Народний одяг українців Пряшівщини до нашого часу зберіг давню простоту форм і крою, самобутню колористику, способи оздоблення й орнаменту¹⁸. Неповторними є традиційні вишивки, писанки русинів-українців, що популярні й серед словацького населення¹⁹.

Однак найпереконливішими щодо етногенезу є численні зразки духовної творчості українців Пряшівщини – пісні, звичаї, обряди, вірування, легенди, перекази, казки, приказки та інші форми усної народної творчості²⁰.

Мирослав Сополига

Становлення народно-традиційної культури українців Пряшівщини тривало багато століть, упродовж яких відбувався складний процес відбору, тобто народ безупинно творив своє, тільки йому властиве духовне середовище. Звичаї народу, обряди, ритуали – це ті ознаки, за якими розпізнають народ не тільки в сучасному, але і в його історичному минулому.

Народно-традиційна культура як сфера світського буття тісно пов'язана з духовно-християнською. Церква була основною, незмінною життєдатною і рушійною силою нашого народу. Завдяки демографічним, історичним та географічним умовам русини-українці Пряшівщини донині зберегли самотню церковну форму (канонічно й обрядово). Будь-які спроби чужинців знівелювати чи знищити цю самотність наші предки вважали злом, з яким треба боротися. Отже, церква була об'єднувачим громадсько-творчим чинником. Єдність релігійного світобачення, єдність цінностей витворюють свідомість етнічної, політичної та економічної спільності. Крім того, релігія була певною підставою суспільної поведінки, джерелом моралі, усправедливленням ладу, натхненням його спрямувань, на неї спиралася вся культура та весь поступ. Вона надавала людям світорозуміння й світовідчуття. А якраз в українському середовищі в Східній Словаччині належність до східного релігійного греко-католицького чи православного обрядів, тобто руської віри, так сильно поєднана з етнічною, що інколи доходить до їх ототожнення. Це результат довготривалої традиції.

Археологічні дослідження та писемні джерела засвідчують, що всі сьгоднішні українські (руські, лемківські) етнічні терени вже від початку цього тисячоліття перебували під сильним культурним впливом народів Південно-Східної Європи, зокрема греків, що одночасно створювало сприятливі умови для поширення християнства в цій області. Тому-то князь Володимир

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

Великий (980–1015), усвідомлюючи значення міцної церковної організації для утвердження своєї держави – Київської Русі, у 988 році прийняв хрещення і, таким чином, створив умови для «євангелізації» цілої країни²¹.

Фундаментальне значення для вкорінення й поширення християнської віри на території нинішньої Північно-Східної Словаччини мала місіонерська діяльність двох солунських братів – слов'янських апостолів свв. Кирила та Мефодія, які перебували в цьому краї в 862–863 роках. Серед вірників побутує навіть легенда, що ще св. Мефодій установив для тутешніх русинів перше єпископство. Тоді, вірогідно, і почалася побудова християнських храмів у карпатському регіоні. Храми східного обряду – церкви – є, отже, виразною ідентифікаційною ознакою української етнічної належності.

Однак політика Угорського королівства дедалі виразніше спрямовувала, щоб і православні русини пристосовувалися до офіційної римо-католицької державної церкви. Як результат, у 1596–1646 роках (Брест-Литовська унія, Ужгородська унія) сформувалася так звана уніатська церква, тобто східна християнська церква, підпорядкована Папі Римському. Вирішальну роль у цьому зіграли політичний тиск і соціально-економічне становище духовенства. Отже, починаючи від середини XVII ст., предки східнословачьких українців розділилися на православних і так званих уніатів (православних католиків)²².

Хоча релігійні обряди православних і греко-католиків не мають суттєвої різниці, однак таке розмежування спричинило постійні незгоди між ними, навіть ворожнечу й часті конфлікти, про що мовитиметься далі.

Конфесійна належність є і сьогодні одним з головних диференціювальних елементів, що відрізняє українців Східної Словаччини від словаків, мадярів та поляків римо-католиць-

Мирослав Сополига

кого або протестантського віросповідання. Як східні християни, вони при богослужіннях використовують старослов'янську мову, літургію св. Іоанна Златоустого, на причащення вживають хліб і вино, дотримуються старого юліанського календаря, тому, скажімо, народження Христа (Різдво) святкують 7 січня, тобто на два тижні пізніше, ніж за григоріанським календарем римокатоликів. Із цим пов'язані багаті звичаї та ритуали, які так само є виразними ознаками етнічної ідентифікації²³.

Як вже було частково згадано, взаємовплив етнічних і конфесійних ознак східнославацьких русинів-українців настільки сильний, що інколи дуже важко, навіть неможливо встановити, котра ідентифікація є вирішальною. Тому часто трапляється, що на питання «Живуть у цьому селі католики?» отримуємо відповідь: «Ні, лем руснаки». Така сама відповідь буде й на питання «Живуть у цьому селі словаки?». Отже, етноцентризм та взагалі етнічне усвідомлення русинів-українців значною мірою детерміновані саме віросповіданням.

Ми вже зауважили, що етнічні специфіки (мова, культура, етноназва, етнічна свідомість і психічний склад) української меншини в Словаччині зумовлені передусім історично-політичними, географічними, природно-кліматичними та соціально-економічними умовами життя. Ці та деякі інші детермінанти спричиняють також різноманітні, надзвичайно складні етнічні процеси, які спробуємо коротко охарактеризувати.

Нагадаємо, що етнічне відмежування української етнічної меншини Пряшівщини сталося внаслідок створення політичної границі. Результатом етнічного розчленування в цьому разі було порушення компактності території, економіки та соціально-територіальної організації українського етносу як єдиного цілого. Отже, закономірним є пристосування етнічної меншини до умов життя в іншому середовищі. Метою такого пристосування

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

є співіснування, передусім у соціальній та економічній сферах. Цей процес називається акультурацією.

Загальнодіючою тенденцією сучасності є поступове стирання ідентифікаційних ознак етнічності у формі традиційних проявів народної культури, зокрема в її матеріальній частині. Хоча народна культура української етнічної меншини в Словаччині і нині зберігає певні традиційні цінності, однак, починаючи від 1945 року, під впливом нових економічних, суспільних, культурних та політичних умов сталася руйнація її гомогенності, а також нівелізація та уніфікація деяких локальних чи регіональних явищ²⁴.

Наслідком колективізації сільського господарства було поступове руйнування традиційної культурної системи та соціальних відносин. Економічна залежність русько-українського населення закономірно спричинила культурну інтеграцію. Складно визначити, наскільки сучасна приватизація господарсько-виробничої сфери сприятиме незалежному розвитку духовного життя, а отже, і незалежній самоідентифікації.

Інтеграція – процес динамічний. Це процес невпинного шукання відповідних форм співжиття двох або більше спільнот у певному географічному просторі. У багатокультурному та етнічно різноманітному середовищі реально діючі політичні, економічні та суспільні відносини значною мірою детермінують взаємовпливи етнічних, локальних та регіональних структур. Інтенсивні економічні й суспільні відносини між поодинокими етнічними угрупованнями є передумовою добрих міжетнічних взаємин на місцевому чи регіональному рівнях та допомагають елімінації культурних бар'єрів. На противагу цьому слабкі господарські й суспільні контакти спричиняють посилення культурної ізоляції.

Інтеграція етнічної меншини в суспільне й господарське життя домінуючого суспільства мала б забезпечити їй збереження культурних і духовних цінностей, етноідентифікаційних ознак,

Мирослав Сополига

які вирізняють її серед інших етнічних спільнот. У такому разі домінуюча спільнота вважає її відмінною, своєрідною групою, але не чужою.

Етнічна меншина інтегрується в інтересах вирівнювання та елімінації свого невігідного становища як меншини. Завдяки інтеграції створюються можливості для окремих осіб і груп етнічних меншин належно проявити себе в господарському та суспільному житті.

Процес інтеграції меншини є постійним намаганням та шуканням відповідних способів як зберегти свою етнічну ідентичність при залученні до структур основної маси суспільства. Такий поступ є позитивним підходом меншини до розв'язання питань характеру власного культурного та духовного життя. Отже, інтеграція ґрунтується на збереженні культурної і мовної ідентичності та одночасному віддаванню переваги іншим ідентифікаційним принципам. Таким принципом у русинів-українців Словаччини є, наприклад, спільне віросповідання. Нині найвизначнішим інтеграційним стимулом є спільна словацька громадянська свідомість. Значною мірою тут діє свідомість регіональної чи локальної належності.

Інтеграційні процеси відбуваються на різних рівнях – господарському, суспільному, політичному і до певної міри культурному. Це, по суті, вибір з двох можливих крайніх положень – між свідомою ізоляцією та асиміляцією меншини.

Асиміляція – це процес злиття двох чи більше культурних спільнот-носіїв відмінних культур в одне ціле зі спільною культурою та почуттям співналежності²⁵. У цьому процесі меншина позбавляється власних культурних традицій, історичної пам'яті, мови та засвоює культуру й мову домінуючої спільноти. Отже, це спричиняє непоправну втрату культурних цінностей, декультурацію, культурне збіднення.

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

З погляду етнологічної науки, але й заради нормального розвитку суспільства, важливо виявити причини явищ, які в етнічно змішаному середовищі призводять до того, що етнічні меншини замість інтеграції піддаються асиміляції. Необхідно виявити фактори, які спричиняють і етнічні процеси, коли групи меншин вважають за краще свідомо зректися своєї культурної та етнічної ідентифікації, ніж зберегти їх в умовах повного економічного, політичного та суспільного залучення, тобто інтеграції до життя локального суспільства.

В українському етнічному середовищі Пряшівщини в результаті довготривалої акультурації впродовж останніх десятиліть настали значні зміни в етнокультурній сфері. Доходить до послаблення типових прикмет етнічності та поступової ідентифікації цієї меншини з навколишнім словацьким етносом. Тут уже можна вести мову про певний ступінь асиміляції.

Асиміляція – це в основному нормальний, природний і об'єктивний процес в конкретному культурному, суспільному та соціально-економічному середовищі. Однак цілеспрямованою «аплікацією» деяких факторів, зокрема політично-правових, процес асиміляції може мати й цілком інший характер. Є ситуації, коли та чи інша співдіюча група намагається прискорити взаємне культурне вирівнювання чи злиття, або коли певна група таким тенденціям активно чинить опір.

На жаль, в умовах досліджуваного регіону тенденції прискорення асиміляції завжди мали місце. Ні мадяри, ні чехи, ні словаки не хотіли і нині не дуже хочуть визнавати закарпатських українців частиною вже сформованої української нації. Як за часів Австро-Угорщини, так і в період Першої Чехословацької Республіки та, на здивування, і після так званої «ніжної революції» 1989 року всіляко приховувалася, перекручувалася і спотворювалася історія цього населення, переслідувалася його

Мирослав Сополига

мова, культура. Чужинці завжди чинили різні перешкоди і щодо плекання культури, зумисне дробили і протиставляли одні регіони української етнічної території іншим, навіть у назвах. Беззастережно трактували закарпатських українців як складову інших націй – угорців, росіян, словаків, поляків, а то й взагалі вважали їх екзотичними безіменними тубільцями.

І хоча після 1945 року започаткувалося певне відродження українства в Східній Словаччині, через короткий час політика соціалістичної Словаччини спричинила нівелювання національної свідомості й гідності українців. За зразком інтернаціональної політики Радянського Союзу утверджувалася штучна соціалістична культура, а з нею – і нові звичаї та обряди. Увесь час обмежувалися можливості вивчати й спілкуватися українською мовою, а також пізнавати глибини історичного буття свого народу, його культурної самобутності, тобто унеможлилювалося усвідомлення своєї національної належності, свого «я». У Словаччині донині не було створено відповідної психологічної настанови на позитивне сприйняття етноніма «українець».

Тривала належність українців до різних держав спричинила їхню етнорегіональну фрагментарність, тобто регіональну відмінність етнокультури та етнопсихіки.

В історії українців Пряшівщини, як уже зазначалося, завжди існувало намагання прищепити їм чужу мову, культуру, релігію. Цьому сприяла слов'янська етнокультурна спорідненість українців та словаків, у тому числі близькість їхніх мов. Словацьку мову навряд чи можна вважати чужою мовою для українців Пряшівщини. Упродовж століть тут формувалися двомовні групи з дуальною культурою. Словаки (шаришани, земплинчани) володіли місцевою українською говіркою, а українці – відповідними місцевими словацькими говорами. Так формувалися подвійне етнічне усвідомлення та білінгвізм, які характерні пере-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

дусім для потомків змішаних міжетнічних шлюбів. Такі явища спостерігаємо й в інших етнічних груп, що довгий час проживають у словацькому середовищі, скажімо, у євреїв, ромів. Є навіть випадки, коли роми культурно інтегруються в русько-українське середовище. Подвійна ідентичність може бути явищем тимчасовим, але в окремих осіб вона триває все життя. У зв'язку із цим виникає питання «Чи кожен має обов'язково ідентифікувати себе за етнічним принципом?». Етнічна ідентифікація є емоційальною потребою кожної особи ототожнювати себе з певною групою. Її формування залежить не лише від суб'єктивних передумов (усвідомлення спільного походження, спільної історичної долі, присутності етнічних стереотипів), але й у випадку належності до етнічної меншини, від зовнішніх впливів, зокрема, від якості міжетнічних відносин у суспільстві (рівень етнічної толерантності чи етнічної дистанції), створення відповідної правової системи розвитку національних меншин, приймання принципових позицій представниками держави (політиками, депутатами, міністрами) та авторитетними особами в суспільстві (письменниками, популярними артистами, співаками, спортсменами).

Політика держави, спрямована на розвиток громадянського суспільства, дотримання прав національних меншин, розвиток власної культури, взаємну толерантність та безконфліктне співжиття в багатонаціональному суспільстві, може поступово елімінувати бар'єри взаємних етнічних стереотипів, створити умови для нормального розвитку певного етносу, що приведе до його позитивної етнічної ідентифікації²⁶.

Навпаки, прояви інтолерантності, систематичне недооцінювання національних меншин можуть мати як наслідок суспільну ізоляцію етнічної меншини, її дестабілізацію та дезінтеграцію. Значну роль у цьому відіграють мас-медіа, освітня система тощо.

Мирослав Сополига

Систематичне поглиблення етнічної дезінтеграції та етнокультурної регіоналізації українства, на жаль, мають місце і в сучасному житті Словаччини. У цьому контексті слід торкнутися актуальної проблеми так званого політичного русинізму та пов'язаної з нею програми деукраїнізації, яку після 1989 року активно протегували державні органи, зокрема чехословацький федеральний уряд, а також інспірували і навіть керували закордонні експоненти, наприклад, П.-Р. Магочій (Канада)²⁷. Різні теорії про відмінність русинів від українців, як і намагання створити якийсь окремий «русинський народ» та «державу Русинія», а також пов'язані із цим вимоги про новий поділ кордонів у Європі, мають очевидний політичний характер. Вирішення «русинського питання» ставиться навіть як ультиматум «вступу до нової Європи»²⁸. Нібито цього вимагає «русинський рух». Насправді, ніякого «русинського руху» в Словаччині не існує. Політиканська вигадка про русинів як окремий народ, відмінний від українського, немає історичного підґрунтя. Це спекуляції та особисті інтереси купки авантюристів, які поставили за мету дестабілізацію України як суверенної держави, а певною мірою і Словаччини. Це не що інше, як замасковані чужі імперські інтереси²⁹.

З історії відомо, що коріння політичного русинізму сягають періоду мадяризації в рамках Угорської держави та Австрійсько-Угорської монархії. На противагу цьому сепаратизму як складовій політики мадяризації у середині XIX ст. серед закарпатоукраїнського населення поширився національно-визвольний рух русофільської орієнтації, який підтримували російські кола та націоналісти. Руське населення на півночі Карпат у рамках поміркованої Австрії під впливом зрілої інтелігенції, зокрема львівської, усвідомлювало спільне походження з українським народом. Народні будителі русинів Угорщини (О. Духнович, А. Добрянський та ін.) хоч і визнавали етнічну єдність угор-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

ських (підкарпатських) і галицьких русинів-українців, проте українську орієнтацію помилково вважали шкідливою. Вони даремно чекали порятунку від «російського брата». Тому, шукаючи виходу зі скрутного становища, підтримували ідеї, які відкидали самотність українського народу, а українців вважали складовою «великого російського народу», тобто малоросами. Однак ні О. Духнович, ні інші подвижники ніколи не підтримували русинство як самостійний національний рух. Вони були русинами (малоросами, українцями) великоруської орієнтації.

У рятівничу місію Росії щодо малих слов'янських народів тоді вірили й представники інших слов'янських народів, зокрема словацькі народовці, яких згуртував Л. Штур.

Після Другої світової війни русофільська ідея в Східній Словаччині закономірно втратила свій сенс, однак декотрі її представники стали запеклими ворогами процесу українського відродження, яке називали «українізацією»³⁰. Пізніше вони перейшли на позиції русинізму.

Отже, слід констатувати, що політичний русинізм у Словаччині спричиняє дестабілізацію цієї західноукраїнської етнічної спільноти. Русинізація – це блудна дорога для українців Словаччини. Це найнебезпечніший спосіб прискорення їх асиміляції³¹.

Саме тому русинський сепаратизм так «щиро» підтримують різні націоналістично спрямовані словацькі кола та їхні українофобські прибічники. Усе це робиться передусім з метою дезорієнтації та дестабілізації української національної меншини в Словаччині. І не важко збагнути, що ця спекулятивна і аж занадто фальшива підтримка русинського сепаратизму може бути актуальною лише до часу повного розрушення українського національно-культурного організму в Словаччині. Після цього намагання так званих «русинських проводирів» будуть

Мирослав Сополига

даремними. Словаччина їх залишить на призволяще, а місце матиме вже самовільний процес словакізації предметної етнічної групи.

У зв'язку із цим слід згадати найпоширеніші форми підтримки русинського сепаратизму в рамках сучасної деукраїнізації:

– постійне підкреслювання демократичності вибору національної орієнтації;

– тенденційне спотворювання і фальсифікація етногенезу українців;

– систематичне й послідовне вживання терміна «русинський» («русинська національність», «русинська культура», «русинська національна меншина»), явне ігнорування терміна «український» та взагалі всього українського;

– підступні, некоректні, абсурдні та провокаційні запитання в різних анкетах (при перепису населення, при так званих соціологічних та інших «наукових» дослідженнях)³²;

– систематична дискредитація українства в різних засобах масової інформації, друкування негативних повідомлень та інформації, що викликають відразу до українців та їхньої культурно-історичної спадщини³³;

– прояви дискримінації українців³⁴;

– прояви українофобії³⁵ і т. п.

Усе це супроводжує необ'єктивний і тенденційний аналіз сучасних проблем та становища української національної меншини, який часто є основою урядових «концепцій» вирішення національного питання в Словаччині. Наприклад, у такому поважному виданні Словацької академії наук, як «Енциклопедія народної культури» етногенез українців Східної Словаччини висвітлюється так: «Ukrajinci na Slovensku – národnostná menšina žijúca rozptýlene prevažne v severovýchodnej časti Slovenska. Sformovala sa z pôvodného odyvateľ'stva tejto oblasti Rusínjv po 2.

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

svetovej vojne pod vplyvom ukrajinizácie, ktorá bola motivovaná politickými aspektmi»³⁶.

Важко зрозуміти таке відношення деяких представників словацької науки до української меншини. Адже між словаками та українцями не було і немає жодної етнічної конфліктної ситуації. Як зазначають науковці з того самого інституту Словацької академії наук, «rusínsky problém nemá charakter konfliktu medzi rusínskou národnostnou menšinou a majoritným obyvateľstvom, ale je “vnútromenšinovým” problémom. Dotýka sa prevažne rusínskej (ukrajinskej) elity. Radoví odčania rusínskoukrajinského pôvodu, najmä vo vidieckom prostredí, vias vnímajú konfesionálny spor medzi pravoslávnu a gréckokatolíckou cirkvou»³⁷.

Кожна суверенна нація, а отже, і словацька, намагається «сконсолідувати» свою державу. В історії людства відомі навіть спроби етнічної гомогенізації країни. Найбрутальніший спосіб досягнення цієї мети – фізична ліквідація меншини. Подальшою можливістю є її виселення, як це було, наприклад, з українцями Польщі (акція «Вісла», 1947 рік)³⁸. Відмінний характер мала оптація українців із Пряшівщини в 1947 році, у рамках якої до Радянського Союзу було переселено понад 12 тис. осіб³⁹. Хоча переважна більшість з-поміж них у 1960-х роках повернулася на свою батьківщину – у Чехословаччину, оптація залишила по собі дуже виразні сліди, зокрема, що стосується психології її учасників, а це у свою чергу мало значний вплив на подальший перебіг асиміляції⁴⁰.

Українська меншина була певною мірою послаблена також унаслідок післявоєнних міграційних процесів, пов'язаних з переселенням до колишніх німецьких (судетських) областей у Чехії (близько 20 тис. осіб). Причиною цього була передусім несприятлива соціально-економічна ситуація в Східній Словаччині. Цьому сприяла також міграція населення у зв'язку з ін-

Мирослав Сополига

дустріалізацією Словаччини⁴¹. Згубні наслідки для української меншини мав недемократичний акт «православізації», а також недостатньо підготовлений та в поспішній спосіб реалізований перехід членів цієї меншини від уже згадуваної російської орієнтації до української. Часте маніпулювання з етнічною та конфесійною належністю цього населення негативно впливало на подальший національно-культурний розвиток, що сьогодні проявляється в неоднозначній етнічній самоідентифікації українців⁴². Усе це було наслідком того, що в багатьох людей поступово виникали певні психічні синдроми, які ще й сьогодні прискорюють асиміляцію.

Психічні бар'єри з'являються, зокрема, під впливом цілеспрямованої пропаганди через засоби масової інформації та спеціальні публікації⁴³. Ідеться про довготривале систематичне акцентування лише на негативних сторінках минулого та сучасного життя, про спекулятивні перекручування та викривлення історичних подій з метою прищеплення громадськості синдрому українофобії.

Це все спричиняє деформацію етнічного усвідомлення. Із цим, зрозуміло, пов'язане й постійне зменшення кількості членів української (руської) національної меншини. Національно-культурне життя цієї спільноти нині перебуває в глибокій кризі.

Найдраматичніше це проявляється у сфері національного шкільництва. Ще в 1948 році на Пряшівщині було 373 школи з «російською» мовою навчання, яку в 1953/1954 навчальному році замінили на українську. Однак через 20 років (1968) кількість українських шкіл зменшилася на 50. Через наступні 20 років (1988) їх кількість зросла до 86 українських та 101 школи з викладанням української мови. Однак уже в 1998/1999 навчальному році загальна кількість українських шкіл зменшилася на 10, і тільки в 23 школах вивчали українську мову. Наше

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

національне шкільництво наразі немає жодної концепції і перебуває на стадії занепаду⁴⁴.

Із цим тісно пов'язане й питання соціального статусу української літературної мови, яке вимагає окремого аналізу⁴⁵.

Негативну роль у національно-культурному житті відіграють сутички між православними та греко-католиками, які загострилися в 1968–1970 та 1989–1992 роках. Причиною цієї конфліктної ситуації є строге дотримання принципу відокремлення зазначених конфесійних угруповань⁴⁶. Інтолерантність, взаємне ігнорування та неповага представників обох віросповідань негативно впливають і на етнічну єдність нашого населення. А найприкрішим є те, що обидві церкви на Пряшівщині зрікаються своїх традицій, втрачають національне обличчя та поступово спричиняють словакізацію своїх віруючих.

Така ситуація в національно-культурному житті українців Пряшівщини призвела до того, що серед гордих, принципових та безкомпромисних русинів-українців трапляються національно зрадливі особи. На нинішньому етапі етнічної самоідентифікації русинів-українців значно послабилася роль інтелектуальної еліти, частина якої, на жаль, уже тривалий час перебуває на стадії певної дезорієнтації та депресії. Значна кількість інтелігенції віддає перевагу ідентифікації за професією, за громадянськими, конфесійними чи локальними принципами.

З погляду ставлення до власної етнічності сучасне русько-українське населення Пряшівщини можна поділити на такі групи:

- національно свідомі;
- ті, що сприймають власну етноідентифікацію, але для своїх потомків вибирають шлях асиміляції (розмовляють з ними по-словацьки, виховують у словацькому дусі);
- ті, що ідентифікують себе так, як їм вигідно (у певних ситуаціях називають іншу національність)⁴⁷;

Мирослав Сополига

- ті, що заради свого спокійного, безпроблемного життя свідомо обирають для себе і своїх нащадків шлях асиміляції;
- національно пасивні, ті, хто не визначився.

Це, зрозуміло, трохи спрощений підхід до окресленого питання, яке в дійсності є набагато складнішим, комплікованішим та вимагає ще глибшого дослідження. Але вже й на основі дотеперішнього аналізу історичного розвитку й сучасного стану етнічної ідентифікації предметної меншини можна передбачити, що цей процес і надалі буде дуже складним. Асиміляція буде продовжуватися. Однак, крім природної асиміляції, тут матимуть місце фіктивна чи тимчасова «асиміляція». Це засвідчує отриманий у середині XIX – на початку XX ст. досвід наших заокеанських емігрантів (у США, Канаді, Аргентині й т. д.), асимільовані нащадки яких, схаменувшись, відшуковують своє коріння, вивчають мову предків та відроджують українську культуру.

Етнічна ідентичність українців Словаччини сьогодні аж занадто затінена словацьким патріотизмом. Отже, проблема встановлення національності чи етнічної ідентифікації, імовірно, є значно складнішою. Потяг до рідного краю (але часто й до матеріальних цінностей) у більшості східнославацьких українців сильніший, ніж потреба декларування власної національності. Оскільки належність до української (руської) національності часто пов'язана з певною не вигідною ситуацією, дискримінацією чи перешкодою, то для переважної більшості членів цієї етнічної групи вигідніше «добровільно» зректися своєї національності або її приховати. Це означає, що намагання етнічної гомогенізації через насильну чи прискорену асиміляцію є аж занадто проблематичне. Декларування етнічної належності не завжди об'єктивно відображає кількість членів того чи іншого етносу, ані стан його етнічного усвідомлення. Отже, у жодному разі не можна стверджувати зі стовідсотковою вірогідністю щодо гомогенності етнічної території.

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

Саме тому в Словаччині одним з можливих варіантів вирішення етнічних чи національних проблем дедалі частіше вважають уже згадувану інтеграцію, тобто залучення національних меншин до основного державотворчого суспільства при толеруванні їхньої етнічної свідомості та пов'язаним з ним правом на розвиток своєї культури. Українська етнічна меншина в результаті довготривалого співжиття зі словаками виплекала в собі почуття належності до спільної держави та батьківщини. Це почуття для них – пріоритетне та вирішальне. Тут є обопільне бажання створення єдиного політичного (не етнічного) народу в Словаччині. Однак громадянський принцип не можна запровадити декретом або шляхом прийняття політично-правових норм, спрямованих проти етнічних меншин. Усвідомлення єдиного цілого не можна комусь нав'язати. Певні способи впливу на людей у цьому сенсі існують, але процес фрагментизації громадянського суспільства та роз'єднання політичного народу на основі підкреслювання етнічних особливостей є в певних ситуаціях набагато надійнішим, ніж зворотний процес.

Тому національна політика державних органів щодо етнічних меншин має бути дуже делікатною та розсудливою. Западливі намагання прискорити конституювання політичного народу, як і спроби насильної асиміляції, можуть викликати зворотний ефект.

Подальші напрями розвитку української меншини Словаччини будуть залежати передусім від загальних умов життя у власній країні, зокрема, від державної національної політики. Словацька Республіка, як і більшість європейських країн, позитивно сприймає потребу та значення охорони етнічних меншин. Основні принципи реалізації такої політики задекларовано в офіційних документах. Отже, чутливий кваліфікований підхід словацького народу до вирішення проблем українців може зіграти вирішальну роль.

Мирослав Сополига

Упродовж останнього десятиріччя в рамках суспільно-політичних подій питання етнічної ідентифікації та міжетнічних відносин стає актуальнішим. Переважна більшість громадськості сприймає національну свідомість як позитивну цінність. У різних частинах Європи відбувається відкритий процес геополітичної фрагментації, виникають самостійні національні держави. Їх поява супроводжується етнічним напруженням, навіть кривавими конфліктами й громадянськими війнами.

Подальша перспектива Європи, зокрема країн, що виникли на посткомуністичному просторі, буде залежати від якості розв'язання проблем етнічної та громадянської ідентифікації їхнього населення. Це стосується й українського зарубіжжя, яке сьогодні нараховує понад 20 млн осіб.

Усе свідчить про те, що одна з основних причин сучасного незавидного стану української національної меншини в Словаччині, так само, як і в інших країнах, полягає в тому, що українство взагалі, тобто українська ідея, уже століттями перебуває в перманентному кризовому стані.

Політика царської Росії, як і радянської системи в Україні, була спрямована проти корінного населення. Систематичне винищування українства, довготривала цілеспрямована русифікація негативно впливали й на розвиток українців зарубіжжя. Під гаслом інтернаціоналізації і так званої консолідації радянського народу було знекровлено та zdeформовано національну свідомість українців. Унаслідок системного ігнорування їхніх прав на національно-культурний розвиток, через звуження сфери вживання української мови, цілеспрямоване стирання історичної пам'яті, ліквідацію національного шкільництва та культурно-освітніх закладів, послідовне руйнування соціально-економічної та культурно-традиційної основи українського села, дискримінацію та переслідування, масові виселення й пе-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

реселення значна кількість українців асимілювалася. Майже в таких самих умовах перебували й українські меншини в сусідніх країнах колишнього соціалістичного табору.

Україна, нарешті, здобула статус незалежної держави. Декларація Верховної Ради про державний суверенітет від 16 липня 1990 року та Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року заклали основу самозбереження та вільного розвитку українського народу.

Кінець ХХ ст. ознаменував потужний національно-визвольний рух українського народу. Український політичний і культурний рух сприяв створенню мережі культурно-просвітницьких установ, які діють в україномовній сфері і формують суспільство в національних рамках⁴⁸.

Від 28 червня 1996 року Україна має Конституцію, основні положення якої відбивають найвищі здобутки світової цивілізації. У ній закладено передумови для забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості й національних традицій. Згідно зі статтею 12 Україна дбає також про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Утворення самостійної Української держави за принципом «сполучених посудин» позитивно вплинуло на моральний стан і активізацію національно-культурного життя українців зарубіжжя, у тому числі й українців Словаччини.

На жаль, побудова молоді Української держави відбувається в умовах гострої економічної кризи. Через об'єктивні та суб'єктивні фактори в Україні ще не вдалося подолати тотальної кризи, ще не настали зміни на краще у виробництві, матеріальному становищі населення, у його культурному й духовному розвитку.

Україна ще й досі потребує ствердження внутрішнього «я» кожною особистістю, піднесення рівня її політичної культури й

Мирослав Сополига

національної свідомості, що зумовило б конструктивну взаємодію різних соціальних спільнот і окремих громадсько-політичних діячів, збереження й подальший розвиток традицій народу. Усе це жорстока відплата за багатовікову бездержавність.

Історія України тяжка, драматична і героїчна. Нині вона повертається до цінностей, які створювалися генераціями борців за незалежність української держави.

У такому контексті й українців Пряшівщини аж ніяк не сміємо вважати неперспективним чи «мертвим» етнічним організмом. Навпаки, це життєздатна, динамічна національна меншина, подальша доля якої залежатиме від ширших геополітичних процесів у Європі, зокрема від соціально-економічної та державотворчої ситуації в Україні та умов розвитку національних меншин у Словацькій Республіці.

¹ *Sopoliga M.* K problematike etnickej identifikácie Ukrajincov na Slovensku (Etnologický aspekt) // Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti nar'odnostných menšín. Filozofická fakulta Prešovskej university. – Prešov, 1999. – S. 76–87.

² Etnografický atlas Slovenska. Národopisný ústav SAV. – Bratislava, 1990. – S. 6.

³ *Niederle L.* Rukověť slovanských starožitnosti. – Praha, 1953. – S. 93; *Мельник В. М., Шишкіна Е. В.* Ранняя этническая история южных славян. – Запорожье, 1979. – С. 32; *Гошко Ю. Г., Поріцький А. Я.* Поїздка на Пряшівщину // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 2. – С. 90; *Бача Ю., Ковач А., Штець М.* Чому, коли і як. – Пряшів, 1967.

⁴ Багато відомостей про східнослов'янське (руське, малоруське, українське) заселення маємо також із рівнинних південних районів Східної Словаччини (*Haraksim L.* K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1967. – Bratislava, 1961. – S. 14).

⁵ *Haraksim L.* K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1967... – S. 13, 14.

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

⁶ *Гошко Ю. Г.* Населення Українських Карпат XV–XVII ст. – К., 1976. – С. 11; *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1990. – Ч. I (1918–1938). – С. 5–11; *Podolák J.* Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudovej kultúry karpatskej oblasti // *Ľudová kultúra v Karpatoch.* – Bratislava, 1972. – S. 35.

⁷ *Бача Ю., Ковач А., Штець М.* Чому, коли і як... – С. 12. Упродовж історичного розвитку деякі первісно руські села, зокрема в області Земплина, майже зовсім утратили свій етнічний характер, а термін «руський» («руснацький», «русинський») ототожнюється вже тільки з належністю до східного релігійного обряду.

⁸ *Марченко М. І.* Історія української культури. – К., 1998. – С. 11.

⁹ Див.: *Brouček S., Vasiliev S.* K teoretickým základom etnicity // *Prípravné materiály k Slovníku etnických procesov.* – Praha, 1988. – S. 11; *Botík J.* Etnicita ako základná národopisnej vedy // *Slovenský národopis,* 39. – 1991. – N 1. – S. 19.

¹⁰ Українське народознавство. – Л., 1994. – С. 28.

¹¹ *Štec M.* Spisovná u krajínčina na Slovensku // *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín.* Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. – Prešov, 1999. – S. 11; *Штець М.* Українська мова Словаччини (соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження). – Пряшів, 1996; *Лампа В.* Атлас українських говорів Східної Словаччини. – Братислава; Пряшів, 1991; *Общекарпатский диалектологический атлас.* – Братислава, 1997. – Вып. 5.

¹² Останнім часом у Словаччині простежується намагання створити окрему «русинську» мову. У 1995 році за кумедної ситуації було інсценовано так звану кодифікацію «русинської» мови, якою ніхто не володіє, і навряд чи в такій формі вона комусь потрібна. У 1997/1998 навчальному році, згідно з даними Міністерства освіти СР (див.: *Slovenská republika.* – 1999. – 30 jan.), «русинську» мову в Словаччині вивчало 46 дітей, штучно зосереджених у групах з різних класів. У 1998/1999 навчальному році «русинську» мову в такий самий спосіб викладали в трьох основних школах.

¹³ *Botík J.* Etnicita ako základná národopisnej vedy... – S. 20; *Burszta J.* Kultura ludowa – kultura narodowa. – Poznań, 1974.

Мирослав Сополига

¹⁴ Красзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини. – Пряшів, 1999.

¹⁵ Українське народознавство... – С. 29.

¹⁶ *Сополига М.* Перлини народної архітектури. – Пряшів, 1996. – С. 25–59; *Grešlik V.* Ikony Šarišského múzea v Bardejove. – Bratislava, 1994.

¹⁷ *Сополига М.* Народне житло українців Східної Словаччини. – Свидник ; Пряшів, 1983; *Langer J., Vočková H.* Dům v Karpatech a přílehlých oblastech balkánských. – Rožnov pod Radhoštěm, 1999; *Гошко Ю. Г., Кищук Г. П., Могутич І. Р., Федака П. М.* Народна архітектура українських Карпат. – К., 1987.

¹⁸ *Худик А.* Вишивка в народному одязі русинів-українців Словаччини // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику. – Пряшів, 1998. – Т. 21. – С. 235–261.

¹⁹ *Маркевич П.* Українські народні хрестикові вишивки Східної Словаччини. – Пряшів, 1964. – С. 153; Українські писанки Східної Словаччини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1972. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 200.

²⁰ Українські народні пісні Пряшівського краю. – Братислава, 1958. – Кн. 1. – С. 301; Українські народні пісні Східної Словаччини. – Пряшів, 1963. – Кн. 2. – С. 450; Українські народні пісні Східної Словаччини. – Пряшів, 1977. – Кн. 3. – С. 383; *Гиряк М.* Українські народні казки Східної Словаччини. – Пряшів, 1983; *Мушинка М.* З глибини віків. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1967; Народні загадки українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1985.

²¹ *Біднов В.* Українська церква // Українська культура. – Мюнхен, 1988. – С. 210–214.

²² Докладніше див.: *Сополига М.* Перлини народної архітектури... – С. 36.

²³ *Шмайда М.* А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – Пряшів, 1992; *Horná Cirocha.* Vlastivedná monografia zátopenej oblasti. – Košice, 1985.

²⁴ Див.: *Leščák M.* K niektorým aspektom vývinu slovenskej ľudovej kultúry po roku 1945 // Slovenský národopis, 28. – 1980. – N 3. – S. 365–370.

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

²⁵ Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. – Bratislava, 1995. – Т. 1. – С. 22.

²⁶ Див.: *Mann A.* Problém identity Rómov // Identita etnických spoločenstiev, výsledky etnologických výskumov. Etnologické štúdie, 5. – Bratislava, 1998. – С. 45–70.

²⁷ *Magocsi P.-R.* Karpatskí Rusíni: súčasný stav a perspektívy v budúcnosti // Slovenský národopis, 40. – 1992. – № 2. – С. 183–192.

²⁸ Там само. – С. 190; *Magochi П.-P.* Нова слов'янська народність? // Русин. – Пряшів, 1998. – № 1–2. – С. 27–30.

²⁹ Див.: *Мишанич О.* Карпати нас не розлучать. – Ужгород, 1993. – С. 197–259.

³⁰ Термін «українізація» («насильна українізація») у цьому сенсі помилково вживають і деякі сучасні україністи, адже тут, безперечно, ішлося про відновлення, відродження, ревіталізацію українства. Українців можна денационалізувати, русифікувати, полонізувати і т. п., а українізувати, на нашу думку, можна тільки інших, тобто не українців.

³¹ *Sopoliga M.* Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska z hľadiska prezentácie Rusínov-Ukrajincov // Slovenský národopis, 43. – 1995. – № 4. – С. 53–56. У рамках так званої програми деукраїнізації в Словаччині впродовж останніх років було ліквідовано деякі українські національні установи (театр, видавництво) та зруйновано українське шкільництво.

³² Численні протести представників української національної меншини щодо їх розділення на дві самостійні національності – українську та «русинську» – були безуспішними. У рамках останнього перепису населення (1991) в окремій графі анкети було виділено не тільки русинську національність, але й «русинську» материнську мову, хоча, як відомо, її кодифікували аж у 1995 році. Такими «некоректними» питаннями можна дезорієнтувати представників будь-якого народу. Хіба ж дозволили б словаки, щоб поряд зі словацькою національністю / мовою можна було записувати, наприклад, «шариську»? А такі сепаратистські тенденції в історії цього народу були.

³³ У словацьких засобах масової інформації було розміщено безліч негативних повідомлень про події в Україні, про так зване «українське мафіянство». Останнім часом багато необ'єктивної інформації

Мирослав Сополига

з'явилося у зв'язку з «обґрунтуванням» уведення візового режиму (докладніше про це див.: *Яцканин І.* Україна на сторінках словацької преси // *Slovensko-ukrajíncé vzťahy v oblasti národnostných menšín.* Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. – Prešov, 1999. – С. 140–146; *Яцканин І.* Україна очима словацької преси. – Дукля, 2000. – № 1. – С. 34–39; *Костенко Л.* Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала (фрагмент). – Дукля, 2000. – № 1. – С. 39–42; *Загребельний П.* Думки наррозхрист (уривок). – Дукля, 2000. – № 1. – С. 42, 43; *Мушинка М.* Кому користь від введення віз? // *Нове життя.* – Пряшів, 2000. – 28 квіт. – С. 2; *Консули про введення візового режиму* // *Нове життя.* – Пряшів, 2000. – 28 квіт. – С. 1.

³⁴ Дискримінація // *Нове життя.* – Пряшів, 2000. – 12 трав. – С. 2.

³⁵ Це вже переважно наслідки систематичної негативної інформації про українців.

³⁶ *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska.* – Bratislava, 1995. – 2. Veda. Vydavateľstvo SAV. – С. 275; Див. також: *Duleba A.* Základné geopolitické charakteristiky Zakarpatska // *Zakarpatsko.* – Bratislava, 1995. – С. 187–223; *Gajdoš-Konečný S., Mušinka M.* Rusíni // *Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945.* – Prešov ; Užhorod, 1999.

³⁷ *Podoba J.* Etnická identita, menšinové elity a etnický konflikt: súvislosti a determinanty // *Identita etnických spoločenstiev, výsledky etnologických výskumov. Etnologické štúdie, 5.* – Bratislava, 1998. – С. 86, 87.

³⁸ Напередодні 50-ліття акції «Вісла» // *Наше слово.* – Варшава, 1996. – № 9. – С. 4.

³⁹ *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини... – С. 264–266.

⁴⁰ Більшість реоптантів заради повернення в Словаччину офіційно декларувала себе словаками. Деякі з них перейшли на позиції політичного русинства. Вплив оптації українців Пряшівщини на подальший розвиток етнічних процесів заслуговує на особливу увагу.

⁴¹ На жаль, сучасна економічна криза в Словаччині, а також пов'язане з нею безробіття, яке на Пряшівщині сягає 30 %, спричиняє подальшу хвилю еміграції нашого населення. 25 % молодих людей шукають роботу в інших країнах. Русько-українські села безлюдні-

До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів...

ють. У деяких з них (Прикра, Белеівці) кількість жителів не досягає десяти осіб.

⁴² *Zel'ova A.* Identita prislušníkov etnických menšín z národnostne zmiešaných oblastí Slovenska – sociálno-psychologický prístup // *Slovenský národopis*, 39. – 1991. – N 2. – S. 132–156.

⁴³ На жаль, цим тенденціям піддаються й деякі наукові інституції, які необ'єктивно висвітлюють питання етнічної історії та сучасних етнічних процесів.

⁴⁴ *Kovač A.* Problematika ukrajinského národnostného školstva na Slovensku po roku 1945 // *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. – Prešov, 1999. – S. 106–113.

⁴⁵ Див.: *Štec M.* Spisovná ukrajinjina na Slovensku.

⁴⁶ Федеральний уряд колишньої Чехословацької Федеративної Республіки матеріально підтримував безглузду побудову багатьох нових храмів у русько-українських селах, унаслідок чого дійшло до дефінітивного розділення колись єдиної християнської та етнічної спільноти.

⁴⁷ Відомі навіть випадки, коли вчителі української мови або професійні працівники українських установ записували своїх дітей до словацьких шкіл. Це, зрозуміло, мало негативний вплив і на інших родичів, які також навчилися спекулювати з декларуванням своєї національної належності. Урешті-решт, переважна більшість лідерів «русинських організацій» були колись професійними працівниками українських установ, учителями української мови і т. д. Кумедні ситуації виникають, зокрема, при обиранні сільських рад. До складу сільської ради, наприклад, входять п'ять словаків, чотири русини і три українці, але всі вони вважають себе «руснаками».

⁴⁸ *Скрипник Г.* Сучасна Україна: нація і проблеми державотворення // *Народна творчість та етнографія*. – 1999. – № 4. – С. 21–25.

АСИМІЛЯЦІЯ І ДЕФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ КАРПАТ ЯК ЧИННИК НІВЕЛЮВАННЯ ПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ (корінного народу)

Олексій Курінний

Даний матеріал, з огляду на специфіку сформульованої теми, передбачає дві мети дослідження. Перша мета полягає у встановленні природи, причин, напряму та масштабів добровільної асиміляції русинів-українців Східної Словаччини наприкінці XVIII – у першій чверті XX ст., а також зумовленої діями держави та подеколи примусової денаціоналізації українців, починаючи з 20-х років XX ст., задля якомога точнішого визначення чисельності осіб, які мають східнослов'янське русько-українське етнічне походження. Логічно зумовлена нею, друга мета полягає в коригуванні історичних меж та площі етнічних теренів автохтонного східнослов'янського населення Східної Словаччини. Важливість теми продиктована проблемою реального числа осіб з русько-українським етнічним корінням у сусідніх з Україною прикарпатських державах (Словаччина, Польща, Румунія), що має вирішальний вплив на правосуб'єктність русько-української спільноти в цих державах і на дієвість реалізації русинами-українцями індивідуальних прав національної меншини й колективних прав корінного народу. Тому заявлені цілі роботи сприятимуть засвідченню правомірності претензій

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

русинів-українців Східної Словаччини на статус корінного народу держави з повним обсягом належних такої спільноті прав включно з правом на самовизначення.

З огляду на наукову значущість (у контексті історії, етнографії, філології, права) теми роботи, а також із урахуванням політичної суперечливості проблематики русинства постає необхідність уточнення термінології. Зокрема, з міркувань зручності в дослідженні використано термін «русини-українці» (з історично вживаним українськими науковцями та політичною елітою прикметником «русько-український») щодо східнослов'янського населення Словаччини, а також «рутени» як синонімічний термін на позначення даного населення доби Австро-Угорщини. Наукова правомірність категорії «русини-українці» обумовлена спадковістю й неперервністю проживання автохтонного східнослов'янського населення на своїх етнічних теренах; його невідривності від решти русинів-українців Карпат і світового українства, чий пращури іще три століття тому на Наддніпрянщині й півстоліття тому в Галичині¹ використовували щодо себе етнонім «русини» та пам'ятають і понині про своє «руське» походження. До того ж етнонім «русини-українці» вже має усталену традицію використання представниками україноцентричної течії Словаччини як у науковій², так і в організаційно-політичній сферах³. У цій статті сучасний залишковий ареал русинів-українців Словацької Республіки для спрощення термінологічно обмежено Пряшівщиною, тоді як значно ширші етнічні землі рутенів Королівства Угорського до рік Попрад, Ториса й Горнад, включно з долинами рік Топля, Ондава і Лаборець (Свіржава), і до міст Левоча, Пряшів, Гельниця, Будимир, Кошиці – території, що охоплюють як гірські карпатські масиви, так і прилеглі до них землі на південь від Карпат і були асимільовані словаками та угорцями в XIX ст., називатимуться Східною Словаччиною.

Олексій Курінний

Специфічні риси денационалізації русинів-українців Східної Словаччини. Мета роботи щодо уточнення числа русинів-українців і осіб східнослов'янського походження в Східній Словаччині та окреслення дійсних меж їхньої етнічної території зумовлена низкою особливостей словацьких русинів-українців, насамперед динамікою, характером і наслідками їх асиміляції, що відрізняє їх від інших українських діаспорних груп та іредент у сусідніх з Україною державах і має важливе значення для з'ясування напряму й наслідків етнополітичних процесів на західних теренах розселення українців. Розгляньмо особливості асиміляції русинів-українців Східної Словаччини.

1. Словакізація русинів-українців, на відміну від русифікації, полонізації, мадяризації і романізації, упродовж бездержавного періоду співіснування русинів-українців і словаків (з кінця XVIII – до оформлення кордонів Словаччини) була значною мірою **природною, ненасильницькою та добровільною**, зумовленою переважно об'єктивними чинниками історичного, етномовного та суспільно-політичного характеру. Основними з них стали сусідство і взаємопроникнення етнічних теренів, дифузне розміщення окремих поселень русинів і словаків («черезполосне», за А. Петровим), багатосотлітнє мирне співіснування обох народів на одній території за відсутності значних антагонізмів на національному підґрунті, що спричинило формування широкої смуги перехідних говірок між руськими й східно-словацькими діалектами, а також появу значної групи колись східнослов'янського населення з невизначеною національною самосвідомістю. Інші чинники зумовили напрям асиміляції: зменшення людності й зміна соціального складу сіл, раніше значно більш ізольованих, економічна відсталість і переважно сільськогосподарська зайнятість русинів-українців порівняно зі словаками⁴, пасіонарність, асиміляторська потужність сло-

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

ваків, завершення національного пробудження словацької нації вже в 60-х роках XIX ст., престижність і «вищість» словацької мови для східних слов'ян Королівства Угорського і навіть Галичини в XIX ст.⁵ Варто лише зауважити, що русини-українці Словаччини не зазнали ані голодоморів як геноцидів (на відміну від українців Наддніпрянщини й Кавказу), ані масової депортації всієї спільноти як злочину супроти людства (на відміну від українців Польщі, на що звертає увагу В. Кабузан)⁶, ані одномоментного насильницького примушування до зміни самоідентифікації (при масовій видачі українцям Кубані і Кавказу паспортів з російською національністю⁷, примусовому запису білорусами польсько-українського населення Берестейщини⁸). За своїм природним і ненасильницьким характером словакізація русинів-українців подібна лише до асиміляції білорусами польсько-українського населення Берестейського, Пружанського, Пінського й півдня Мозирського повітів білоруських губерній у 70–80-х роках XIX ст.

2. Словакізація русинів-українців, на відміну від асиміляції українців Слобожанщини й Північного Кавказу, Берестейщини та Холмщини XX ст., була **невпинною і рівномірно поступальною**, з певними «критичними точками» (депортація українців у 1944–1947 роках⁹ та визнання русинів самостійною національністю в 1989–1991 роках¹⁰), зумовленими політикою держави щодо них і зовнішніми обставинами.

3. Словакізація є безпрецедентною за давністю і тривалістю. Існують вагомі підстави вважати, що словакізація східнослов'янського населення розпочалася **наприкінці XVIII ст.**, адже за даними угорського дослідника Я. Чапловича вже станом на 1822–1829 роки було словакізовано 152 962 русини, або майже третину їхньої тодішньої чисельності¹¹. Ця асиміляція лише на кілька десятиліть випередила колоніза-

Олексій Курінний

цію українців Холмщини, яка набула обрисів у 20–30-х роках XIX ст. Так, станом на 1720 рік на території майбутнього Царства Польського проживало 210 тис. русинів-українців, або 10,2 % від усього населення; на початку 1760-х років – 300 тис., або 10,5 %, на початку 1780-х – лише 250 тис., або 10,5 %, а станом на 1795 рік – 400 тис., або 12 %. Це 51,5 % населення майбутніх Люблінської та Седлецької губерній; у 1858 році – 452,4 тис.¹² Натомість 1897 року українці становили лише 335 337 тис., або 3,5 % населення Царства Польського: 16,9 % у Люблінській губернії і 14 % у Холмській¹³, і лише 2,5 % населення Королівства Польського в 1907 році¹⁴. Словакізація русинів-українців майже на 80 років випередила і асиміляцію поліщуків Берестейщини (посилилася з 1875 року)¹⁵, що можна порівняти лише з розтягнутою на 500 років середньовічною романізацією українського населення Молдавського князівства¹⁶.

4. Словакізація русинів-українців показова і за своєю інтенсивністю та наслідками – обсягом утрат українством етнічної території. Зокрема, усі дослідники відзначають **стабільну потужність** цього процесу впродовж більш ніж століття – як з моменту його початку, так і на серединній стадії, і в 20-х роках XX ст. Найперше у світовій історіографії асиміляцію рутенів словаками було відзначено Я. Чапловичем: «Рутени поступово втрачають багатьох ренегатів частково на користь словаків, частково на користь угорців, тому їхня мова витісняється»¹⁷. Сучасний український науковець, на підставі даних О. Погодіна про втрату в 1870–1900 роках рутенами 176 поселень на користь словаків, характеризує словакізацію як «...інтенсивний процес, до того ж, набагато інтенсивніший, аніж процес русифікації українців у східних районах»¹⁸, у Росії. Посилена словакізацію українства Східної Словаччини і Пряшівщини станом на літо 1938 року¹⁹ засвідчує і шовіністично налаштований до україн-

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

ців москвофіл²⁰, громадський діяч і публіцист О. Геровський. Узагальнену оцінку масштабів словакізації та її наслідків на межі ХХ–ХХІ ст. було надано В. Кабузаном, який визнав усе Закарпаття разом зі Східною Словаччиною «...найбільш несприятливим у Західноукраїнському регіоні тереном, де асиміляційні процеси поглинули **більшу частину** наявного на початок ХІХ ст. українського населення», засвідчивши **різку втрату** української етнічної території в ХІХ – 30-х роках ХХ ст.²¹ У цьому сенсі словакізація цілком співмірна з асиміляцією українців Холмщини, Підляшшя та Берестейщини протягом ХІХ – на початку ХХ ст. та зі знищенням української ірреденти в РСФРР у 30-х роках ХХ ст. Є вагомими підстави вважати, що всі асимільовані терени Східної Словаччини більш ніж утричі перевищують площу відомої з класичної української етнографічної картографії Пряшівщину і співмірні з Надсянням, Підляшшям. За критеріями мови і національності на Пряшівщині вже в 1921 році зникла компактна русько-українська ірредента²², яка перетворилася на низку розпоросених анклавів з певною їхньою концентрацією в окрузі Меджилабірці.

5. Проте, на відміну від названих вище територій колишньої Російської імперії, Східна Словаччина без перебільшення повинна бути визнана «білою плямою» української історичної етнографії, досить досконало пропрацьованої стосовно інших регіонів України. Зокрема, питання етнічного складу регіону та формування групи словаків – греко-католиків у сучасній українській етнографічній науці стали предметом уваги лише В. Гнатюка і С. Томашівського на початку ХХ ст. У цьому сенсі прикметно, що видатний український учений і фундатор української картографії С. Рудницький, який наводив дуже точні, доктринально обґрунтовані оцінки дійсного етнічного складу українських регіонів²³, **помиляється** стосовно українців

Олексій Курінний

Східної Словаччини. Встановлюючи завищену, у порівнянні з офіційними даними, чисельність і частку українського етносу майже для всіх регіонів сучасної України та прилеглих теренів (зокрема для степових губерній Південного Сходу, Криму, Кубані й Підкавказзя, Донщини і Слобожанщини, Чернігівщини і Полісся, Галичини), він водночас проводить русько-словацьку етнічну межу значно східніше від запропонованої Я. Чапловичем – там, де вона пролягала вже на початку ХХ ст. і, ведучи мову про асиміляційні втрати рутенів, жодним чином не згадує словакізацію²⁴. Істотно довше – з моменту пробудження інтересу до Угорської Русі наприкінці ХІХ ст. і впродовж усіх передвоєнних років – вивчення русинів Сходу Словаччини здійснювалося в рамках російської історіографії, прикладами чого є праці О. Петрова²⁵, О. Погодіна, а також карта Д. Вергуна²⁶. Однак уже з першої третини ХХ ст. і по сьогодні в рамках як української, так і російської етнографії та історичної науки загалом регіон Східної Словаччини (на противагу Пряшівщині) послідовно піддано забуттю. Політично заангажований «русинським питанням» інтерес до Пряшівщини, але не всієї Східної Словаччини, пробуджується лише нині.

6. При цьому русини-українці Східної Словаччини є автохтонами на своїй землі, тож русько-українська етнічна група має повне право і всі підстави вважатися корінним народом Словацької Республіки. Географічно Пряшівщина як «стара українська земля» (за С. Рудницьким) межує з Галичиною, ареалом споконвічного проживання українського населення і його вбезпечення впродовж Середньовіччя²⁷. Так, історик С. Семенюк, автор українських путівників Словаччиною і Польщею «Українські історичні землі», звертаючи увагу на ідентичність пам'яток матеріальної культури VII–IX ст. на величезному просторі від Влтави (ріка в Чехії, лівий приток Лаби) до Дніпра і від Дунаю

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

до середньої течії Вісли та посилаючись на дослідження словацького мовознавця С. Цамбела (Samuel Czambel), стверджує можливість простеження руської складової впродовж історії Словаччини. У контексті окреслення меж українських етнічних земель С. Семенюк визнає найбільш повною картою розселення давньоруських племен упродовж VII–IX ст. карту поширення прашівсько-корчаківсько-зарубинецької культури: «У Словаччині це була не лише територія сучасної Пряшівщини, а й мало не вся ця країна, за винятком її найбільш західного регіону, де тоді проживали морав'яни (чехи)»²⁸. Зазначену концепцію було втілено С. Семенюком в авторській карті «Давня Україна-Русь (V–X ст.)», виданій Фондом «Україна-Русь» (наклад карти – 1 тис. примірників, формат А2). На карті зображено територію розселення давньоруських племен у V–X ст., яка за площею майже втричі більша від сучасної України і, зокрема, охоплювала більшу частину території Словацької Республіки²⁹.

Чисельність і розселення русинів-українців Словаччини за офіційними даними переписів населення від 1991 і 2001 років. На основі вивчення динаміки, масштабів і специфічних рис словакізації українства Східної Словаччини потенційно можливим стає визначення числа осіб зі збереженою русько-українською мовно-культурною традицією і осіб русько-українського походження. Першочергово варто розглянути офіційні статистичні дані переписів щодо національності (етнонаціональної самоідентичності) населення як найбільш чіткі і достовірні відомості стосовно чисельності і географії розселення русько-української спільноти Східної Словаччини, і лише після їх опрацювання звернутися до похідних даних (щодо рідної мови, віросповідання), спроможних забезпечити обґрунтовані оцінки.

Офіційна чисельність осіб русинської і української національності за переписом 2001 року. Згідно з переписом населення в

Олексій Курінний

Словацькій Республіці від 2001 року на території двох східних регіонів Словаччини – Пряшівського і Кошицького країв – проживають дві невеликі за чисельністю самостійні (статистично і юридично розмежовані державою) національні меншини: русини (24 201 особа в державі) і українці (10 814 осіб). При цьому в Словаччині зберігається характерна для всього ХХ ст. тенденція до скорочення в державі офіційного числа українців за національністю – із 13 281 особи в 1991 році до 10 814 осіб у 2001.

Відповідно до офіційних даних перепису українці Словаччини становлять незначну дисперсну меншину, яка за своєю чисельністю (10 814 осіб у 2001 р.) поступається не лише іншим корінним народам (угорці – 520,5 тис.) і традиційним меншинам (цигани – 89,9 тис.), а й новітнім діаспорам (чехи – 44,8 тис.)³⁰. Основна маса українців проживає в районі Меджилабірців та в районах Гуменого – 4,9 тис. осіб (4,3 % населення), Свидника – 1,8 тис. (3,9 %), Пряшева – 1,6 тис. (0,8 %), Бардієва – 1,6 тис. (2,0 %), Кошиців – 1,1 тис. (0,5 %), Старої Любовні – 0,7 тис. (1,4 %). Більшість із тих, хто при перепису визнав себе русинами, зосереджена в Меджилабірцях, а також у Гуменному – 7,8 тис. (6,8 %), Свиднику – 3,4 тис. (7,7 %), Бардієві – 1,9 тис. (2,3 %), Старій Любовні – 1 тис. (2,1 %). При цьому в самому м. Меджилабірці українці становлять 6,13 %, а русини – 34,16 %. У м. Свиднику українці сягають 4,07 %, а русини – 13,04 %³¹. У 2001 році лише посилилася зафіксована 1991 року тенденція більшої компактності розселення русинів у порівнянні з українцями, а також більшої концентрації саме русинів в історичних ареалах рутенів – на північному сході Словаччини³². У 2001 році на Пряшівщині зафіксували шість селищ, у яких етнічні українці становлять понад 20 % і одинадцять селищ, де понад 10 % населення – українці. Русини, за даними 2001 року, становлять 24 201 особу (у 1991 р. було 17 197), досягаючи 10 % у 146 на-

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

селених пунктах, у 20-ти – вони становлять більшість³³. Водночас Українська держава в особі своїх офіційних представників, з огляду на викладення на інтернет-ресурсі Посольства України в Словацькій Республіці³⁴ виключно визнаних сумнівними³⁵ та заниженими³⁶ переписних даних щодо української ідентичності осіб і без згадки про русинів, фактично толерує асиміляцію, обмежуючи словацьке українство до 0,2 % від чисельності населення.

Формалізований підхід щодо визначення числа русько-українського населення Східної Словаччини тільки відповідно до чітко задекларованої при перепису юридично значущої національної ідентичності засвідчує дуже малу кількість українців у державі і дещо більше число русинів за самоідентифікацією та значну розпорошеність їх розселення в масштабі Східної Словаччини. Отже, формально мета Словацької Республіки розколоти історично цілісну етнічну групу русинів-українців (рутенів), утілена у визнанні русинів окремою від українців національністю, була досягнута й довела свою ефективність. Прикметно, що такий підхід було цілковито проігноровано як національною словацькою (жоден зі словацьких географічних і шкільних атласів статистично не розмежовує русинів та українців), так і світовою доктриною картографії, зокрема угорською: лише один угорськомовний сайт³⁷ (Угорська база даних досліджень Карпатського басейну) містить статистичні за своїм призначенням карти, які подають відсоток у населенні міст і сіл Словаччини окремо для українців і русинів. Саме тому доцільно розглянути сумарні дані щодо чисельності обох ідентичностей рутенів Словаччини (українців і русинів), а також розглянути територію їхнього поширення і домінування як статично поєднаної групи.

Сумарна чисельність русинів та українців за офіційними даними перепису 2001 року. Сумарне число осіб русинської і

Олексій Курінний

української національності Словацької Республіки становить 35 015 осіб, або 0,6 % від усього населення держави. Ця цифра є широкоживана в науковій доктрині та відображена майже на всіх етнічних картах Словаччини, словакомовних³⁸ і угорськомовних³⁹. Не маючи юридичного значення і не впливаючи на обсяг суб'єктивних прав ані української, ані русинської меншин, зазначена цифра має важливу наукову цінність, адже дозволяє встановити території домінування колись цілісної русько-української спільноти Пряшівщини. Окрім того, широкий її вжиток в атласах і офіційних ресурсах⁴⁰ Словаччини викриває штучність і хибність політики розколу русько-української спільноти. Саме тому підхід щодо статистичного та графічного поєднання українців і русинів, попри певну еволюцію у зв'язку з посиленням пропаганди політичного русинства, цілковито зберігся впродовж останнього двадцятиліття і домінує понині в західній картографії (англомовній, а також словацькій та угорськомовній). Зокрема, при картографуванні національного складу адміністративно-територіальних одиниць (районів-округів або населених пунктів), при побудові діаграм і проведенні розрахунків в усіх картах та атласах традиційно використовують сумарне число русинів й українців, яких також позначають на картах спільним кольором як єдину етнічну групу. При цьому в описах таких мап і діаграм обидві ідентичності згадують поряд і вживають рівнозначно (наприклад, «українці і русини») або ж зазначають, що українців обраховано включно з русинами. Одним з перших показових прикладів такого картографування є мапа національного складу Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, складена 1992 року угорським дослідником Л. Себоком (László Sebők)⁴¹, на якій русинів включено до української національності. Важливо, що при цьому на мапі вирізняєно всі інші національності, самостійність яких заперечується

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

з етнолінгвістичних міркувань: македонців і помаків подано окремо від болгар, молдаван – від румунів, моравців і силезців – осіб від чехів, чорногорців – від сербів. Аналогічною є мапа «Частка української та русинської національностей за округами Словацької Республіки», де обидві ідентичності також обраховані спільно. У статистичному поєднанні українці й русини навіть у найбільш несприятливому для обох спільнот 1991 році домінували, щонайменше, у 33 населених пунктах держави⁴². У Словаччині є один район зі значною (Меджилабірці – 45,4 % населення) і низка районів з менш чисельними спільнотами разом русинів і українців за ідентифікацією: Свидник – 13 %, Снина – 11,6 %, Стропков – 6,1 %, Гуменне – 5 %, Бардіїв – 4,2 %, Стара Любовня – 4,5 %, Пряшів – 1,4 %.

Загальне число осіб русько-української культури за офіційними даними перепису 2001 року. Офіційна чисельність міноритарної та політично недомінантної етнічної групи (національної меншини) за умов відсутності в неї спеціального конституційного або законодавчо визначеного правового статусу (як наприклад, статусу корінного народу) чи політичного впливу завжди буде заниженою. Так, М. Грушевський зазначив, що «...за сучасних умов перепису цифри народностей, які перебувають у менш сприятливих умовах, завжди виходять менші за дійсність»⁴³. Аналогічно і С. Рудницький звернув увагу на «безпримірні обманства офіціальних статистик» «відповідно цілям пануючої нації»⁴⁴. Саме тому необхідно враховувати як офіційні статистичні дані чисельності етнічних груп при проведенні переписів, так і специфічні реалії українсько-словацьких міжетнічних взаємин, а саме: більш ніж двохсотлітню неперервну асиміляцію рутенів Королівства Угорського словаками. Потрібно надалі скористатися іншими юридично нікчемними, але отриманими під час перепису, а отже, відносно достовірними даними.

Олексій Курінний

Необхідні розрахунки належним чином здійснила О. Данилюк-Кульчицька: відомо, що в анкетах словацького перепису населення 2001 року, окрім питання про національність, було сформульоване питання про материнську мову, тобто мову, якою розмовляють у сім'ї, тож навіть не «рідну мову» (що уможливило б істотне зростання числа україномовних і русиномовних осіб), а «мову повсякденного спілкування». Виявилось, що 28 885 осіб, які записалися словаками, спілкуються вдома русинською мовою, та ще 1342 словаки за національністю говорять українською мовою.

Якщо до русинів за національністю (24 201) додати тих, хто визнав материнською мовою русинську, але в графі «національність» указав будь-яку ідентичність, окрім русинської та української, переважно словацьку або угорську (29 029), а до них долучити ще тих, хто записався українцями (10 814), і хто зголосився до будь-якої національності, окрім української та русинської, але назвав рідною мовою українську (4366), то в підсумку матимемо **68 410** людей явно українсько-русинського походження⁴⁵, або майже 1,2 % населення Словаччини. Попри непридатність даних для реалізації законодавчих прав національної меншини, вони дозволяють статистично достовірно виявити осіб, які так чи інакше пов'язані з русько-українською культурою та мовою. Разом з тим зберігається потреба визначення числа русинів-українців, котрі вже забули як свою етнічну належність, так і мову, але водночас зберегли питому релігійну ідентичність – православну чи уніатську.

Загальна кількість православних і греко-католиків за офіційними даними перепису 2001 року. Історично уніатами (греко-католиками) на території Східної Словаччини, на думку переважної більшості науковців, були та залишаються саме русини й українці⁴⁶ (як свідомі свого походження і національності, так й

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

асимільовані). Сучасні твердження щодо історичного існування груп автохтонних словаків – греко-католиків на сході держави – не відповідає логіці релігійних процесів у карпатському регіоні, так само як і динаміці й наслідкам етнотомографічних процесів на території Східної Словаччини, а саме: поступальній багатосотлітній словакізації русинів-українців, починаючи з XVIII ст., тобто чи не з перших міжетнічних контактів обох народів, що зустрілися в басейні річок Попрад й Ондава в процесі колонізації.

Дані перепису 2001 року щодо релігійної ідентичності є значно більш достовірними, порівняно зі статистикою 1991 року, з огляду на зафіксоване зростання релігійності населення і фактичне зникнення, перетворення на статистично незначну групу атеїстів та осіб з невизначеним віросповіданням, досить чисельних станом на 1991 рік⁴⁷. Отже, у 2001 році вірянами Словацької греко-католицької церкви визначила себе 219 831 особа, або 4,1 % населення, належність до Чеської та Словацької православної церкви задекларували 50 363 особи, або 0,9 %. У підсумку це становить **270 194 особи, або 5 %** населення Словаччини.

Істотним позитивом для визначення за релігією території та меж розселення осіб з українським корінням є наявність картографічних матеріалів, що враховують релігійну статистику 1991 року⁴⁸. Тож ця статистика має промовистий територіальний еквівалент: спільна територія переважання в Словаччині греко-католицького і православного населення перевищує площу й межі ареалу рутенів на картах 90-х років XIX – початку XX ст. і приблизно відповідна межам на картах авторитетних українських етнографів С. Рудницького і В. Кубійовича.

Оціночні чисельність і відсоток осіб русько-українського походження в населенні держав та окремих адміністративних одиниць. Територія і межі їх проживання. З огляду на відомості щодо динаміки й напрямку асиміляційних процесів на тере-

Олексій Курінний

нах Східної Словаччини, відповідно до офіційних переписних даних XIX–XX ст., а також з урахуванням бездержавності русинів-українців Пряшівщини впродовж своєї історії, зокрема в XIX–XX ст., усебічне і неупереджене дослідження чисельності й розселення в Східній Словаччині осіб, чії прашури ще наприкінці XVIII ст. вважали себе русинами, у жодному разі не може обмежуватися суто лише різноманітними офіційно встановленими переписними даними, потребуючи обґрунтованих оцінок науковців. Це підтверджено і відомостями щодо поступальної, хоча і порівняно повільної асиміляції уніатів католиками – як відповідно до оцінок дослідників⁴⁹, так і за даними статистики⁵⁰.

Спробуймо обрахувати число «генетичних» русинів-українців Східної Словаччини шляхом установаження (для різних періодів кінця XIX – початку XX ст.) чисельності найбільш асимільованої групи держави – словакізованих русинів. Мадяризація русинів майбутньої Словаччини історично була незначною, істотно посилюючись лише на південний захід від Ужгорода, Берегового й Мукачєвого – у комітатах-столицях Боршодь, Сатмар, Гомор і Саболч. Саме тому орієнтовну кількість людей, чії прашури на Сході Словаччини на початку XIX ст. вважали себе русинами, або «руськими», розмовляли «руською» (українською) мовою і були греко-католиками за віросповіданням, можна визначити на основі обліків, статистики та оцінок початку і середини XIX ст.

У контексті встановлення якомога повнішого і при цьому достовірного числа осіб русько-українського походження Східної Словаччини важливо враховувати не лише офіційні статистичні дані та доктринально визначені дослідниками оцінки чисельності й етномовного, конфесійного складу населення (щодо досліджуваного періоду і так само станом на сьогодні), але також і статистику й оцінки приросту населення: як збережених етнічних груп, так і вже асимільованих спільнот. Також необхідно орієнту-

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

ватися в суспільно-політичних подіях на відповідних територіях на предмет їх можливого впливу на етнодемографічний баланс населення (війни, смертність від голоду та епідемій, масові депортації населення тощо). З огляду на відсутність значних утрат і переміщень населення впродовж словацької історії (на відміну від України, Польщі та Чехії) доцільно брати до уваги сучасну кількість населення на територіях історичного переважання певної етнічної групи. Аналізуючи демографічні дані, корисно зважати і на картографічні матеріали, адже у випадку русинів-українців Словаччини зменшення їхніх етнічних ареалів цілковито корелює з їхніми асиміляційними втратами на користь словаків.

Оціночні чисельність і відсоткова частка осіб русько-українського походження. Спершу зауважмо, що в період найбільш інтенсивної словакізації русинів-українців у другій половині XIX – першій половині XX ст. природний приріст східнослов'янського населення (15,7 – 17,2 % на десятиліття) не поступався словацькому (12–18 %) і в півтора-два рази випереджав природний приріст етнічних чехів (8–11 %) ⁵¹. Етнодемографічна ситуація в ЧРСП унікальна як з огляду на відсутність геноциду, масової загибелі чи депортації представників як титульних націй (чехів та словаків), так і українців як національної меншини (за винятком хіба що незначної кількості німців, угорців та українців, що дозволяє нівелювати чинник насильницької зміни національного складу через фізичне зникнення представників окремих етнічних груп). Отже, логічно буде вважати зменшення чисельності русько-українського населення ЧРСП виключно наслідком їхньої асиміляції словаками, а отже, і припустити, що за відсутності асиміляційного чинника українство збереглося б на первісному рівні. Визначаючи відсоток русинів-українців у населенні різних держав, відштовхуватимемося від даних та оцінок Н. Кабузана, здійснених на основі обробки матеріалів статистики Королівства Угор-

Олексій Курінний

ського й Австро-Угорщини, а також опрацьованих ним доктринальних праць. Даний відсоток, з урахуванням утрат упродовж ХХ ст., екстрапольовано на статистично достовірно зафіксовану чисельність населення Угорського Королівства, Чехословаччини і Словацької Республіки, що надасть змогу встановити загальні оцінки можливої чисельності рутенів.

У Королівстві Угорському в 1810–1910 роках питома вага русинів-українців за мовою знизилася з 5,4 % до 2,6 % (**на 52 %, тобто було асимільовано більш ніж половину рутенів!**), а греко-католиків у закарпатських комітатах – з 5,4 % до 5,2 %, тобто істотно менше (на 0,2 % населення Королівства, або на 4 % їх числа)⁵². За даними перепису в 1910 році рутени Угорської Русі становили 464 270 осіб (0,3 %)⁵³. Тож станом на 1910 рік фактично було асимільовано не менш як **470–490 тис.** українців. Так, 1900 року серед греко-католиків Транслейтанії виявилось 247 тис. угорців, 102 тис. словаків і 415 тис. українців за мовою. Через 10 років число словако-рутенів досягло 110 тис.

За В. Кабузаном, у післявоєнних кордонах Чехословаччини (без Закарпаття) питома вага русинів-українців у ХІХ ст. – 80-х роках ХХ ст. змінювалася таким чином: у 1810 році вони становили **3,4 %** (185,2 тис.), 1857 року – 1,6 % (148,5 тис.), 1880 – 0,8 % (82,5 тис.), 1900 – 0,7 % (83,5 тис.), 1931 – 0,8 %, 1970 – 0,4 % (48,8 тис.), 1980 – 0,3 % (47,1 тис.)⁵⁴. Подані цифри достовірні, що підтверджено джерелами⁵⁵. За даними перепису 1980 року населення Чехословаччини досягло 15 млн 283 тис. осіб⁵⁶, тож 3,4 % суто арифметично становило б для цього року **519,6 тис. осіб**. Разом з тим зрозуміло, що отримана чисельність осіб потенційно східнослов'янського походження є вкрай приблизною, з огляду на відсутність даних суто по Словаччині. Зрозуміло також, що, попри певне число незворотно мадяризованих на території Словаччини, пропонується оцінка словакізованого українства станом

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

на 1983 рік є істотно занижена. Отже, орієнтовна чисельність русинів-українців Словаччини включно з асимільованими становить приблизно **550–600 тис. осіб**. З огляду на зростання населення Словаччини більш ніж у півтора рази (з 1920 по 1983 роки) ці цифри наближені до оцінки В. Кубійовича у **200 тис.** українців Словаччини в 1930 році та оцінок Н. Кабузана (95 тис. русинів і 100 словако-рутенів у 1900 р.), ураховуючи приріст.

Русько-українські етнічні терени за мапами XIX – початку XX століття: межі та площа. Установлені в цьому дослідженні безпрецедентні, непорівнювані з іншими етнічними теренами масштаби словакізації русинів-українців, яка за більш ніж два століття призвела до **двадцятикратного** зменшення числа осіб з русинською та українською ідентичністю (тобто було асимільовано до 95 % спільноти), підтверджуються й етнографічними даними, зокрема картографічними матеріалами. Попри те що від 20-х років XX ст. і по сьогодні цілісна русько-українська ірредента в Словаччині відсутня, суцільний етнічний ареал рутенів на рівнинній Східній Словаччині, з огляду на вищеподані дані, беззаперечно існував аж до 80-х років XIX ст. (на Пряшівщині – на 30–40 років довше), тож і був докладно зафіксований на тогочасних етнографічних мапах, зокрема в 1829–1885 роках.

Статистично засвідчена рутенська більшість населення в північних комітатах Угорщини надавала тогочасним картографам підстави відображати майже всю Східну Словаччину як етнічну територію рутенів. Такі тенденції, з огляду на традиційну інертність картографування і відставання його від найновіших офіційних статистичних даних, забезпечували рутенський характер Східної Словаччини на всіх картах майже цілого XIX ст., які, до того ж, ґрунтувалися або на давніших джерелах, або на спостереженнях дослідників, насамперед етнографічних. Першими етнічними мапами слов'ян були карти чеських учених

Олексій Курінний

Я. Чапловича (1829)⁵⁷ і П. Шафарика (1842)⁵⁸, які тривалий час були основою знань про розселення слов'янських народів. У середині XIX ст. на них спиралися інші картографи при укладанні власних етнічних мап⁵⁹, як-от: Г. Берггаус, який у своїх етнічних картах Європи й Австро-Угорщини фактично відтворив первинну карту П. Шафарика⁶⁰. Ці карти засвідчили значні ареали русько-української території на захід від Ужгорода і до Горнаду (Я. Чаплович) або, щонайменше, до р. Ондави (П. Шафарик).

Надзвичайно важливою для встановлення історичного ареалу, кордонів та площі розселення рутенів Східної Словаччини є етнографічна карта Австро-Угорщини, а також інші етнічні мапи з атласу відомого німецького етнографа Р. Андре (Richard Andree) від 1881 року⁶¹, ідентично відтворені у виданому на п'ять років пізніше четвертому виданні⁶² «Енциклопедичного словника» Й. Мейера (Joseph Meyer). Саме дві названі карти відображали етнічні ареали розселення рутенів Угорщини до рік Попрад, Ториса й Горнад, включно з долинами рік Топля, Ондава й Лаборець (Свіржава), до міст Кошице й Пряшів. На цих картах крайніми північно-східними форпостами сусідніх словацької та німецької етнічних територій були міста й поселення Левоча, Пряшів, Гельниця, Будимир, Кошице.

З'ясуємо ж площу русько-української етнічної території в Словацькій Республіці спершу відповідно до класичних меж Лемківщини й Пряшівщини, а далі відповідно до розмежування за картами XIX ст. Так, українська Пряшівщина становить за оцінками 41 % площі всієї Лемківщини, обрахованої відповідно до карти від 2002 року⁶³ у 8948 кв. км⁶⁴, тобто **3669 кв. км**. З них станом на 2001 рік асимільовано майже три чверті Пряшівщини, тобто **не менш як 2700 кв. км**. За В. Кубійовичем, площа української суцільної етнічної території в Словаччині – 3500 кв. км⁶⁵. Подібну площу Пряшівщини подав і Ф. Заставний – 3,5 тис. кв. км

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

(і 2,6 тис. кв. км, вочевидь, станом на 1930 р.)⁶⁶. Через вищезгадані причини браку дослідницької уваги на сьогодні відсутні оцінки меж і території української Східної Словаччини, асимільованої впродовж ХІХ – ХХ ст. Беззаперечною перевагою етнографічної карти Австро-Угорщини, інших етнічних мап з атласу Р. Андре 1881 року⁶⁷ та «Енциклопедичного словника» Й. Мейера⁶⁸ є не лише висока якість відтворення і деталізація обрисів суцільної етномовної території та окремих анклавів, але й максимальна наближеність русько-словацького етнічного розмежування до кордонів сучасних округів (районів) Словацької Республіки, що наочно відображено на релігійній карті Словаччини⁶⁹. Тож межі території дійсного переважання осіб русько-українського походження проходять загалом по західному кордону округу Требішов у Кошицькому краї, а в Пряшівському краї – по західним кордонам округів Вранов-над-Топлею і Свидник. Далі, на північному заході, на Пряшівщині, ця етнічна межа вже не збігається з адміністративними кордонами, охоплюючи північний захід округу Бардіїв, північ округу Сабінов, а також більшу частину північно-східних теренів округу Стара Любовня, залишаючи поза суцільним руським ареалом низку етнічних островів по округах Східної (міста Кошице, Гельниця, Рожнява, Списька Нова Вес) і навіть Центральної (округи Брезно, Римаєвська Собота) Словаччини. Суцільна русько-українська та змішана з переважанням східнослов'янського елемента територія Східної Словаччини охоплює близько двох третин округу Требішов (за винятком етнічно угорської території на південний схід від рік Бодрог і Латориця), 80 % округу Михайлівці (окрім угорської території на південь від рік Лаборець і Уж), повністю округи Снина, Собранце, Гуменне, Вранов-над-Топлею, Меджилабірці, Свидник, північно-західну половину округу Бардіїв (до 40 % площі), п'яту частину округу Сабінов, а також майже дві третини округу Стара

Олексій Курінний

Любовня та окремі східні території приміського округу Кошице. Площа окресленої території становить **6230–6250 кв. км**⁷⁰ (що в **1,7 разів перевищує «офіційну» площу Пряшівщини та дорівнює половині площі Холмщини з Підляшшям – 12,7 кв. км**⁷¹) з населенням приблизно **440–460 тис. осіб.**

¹ *Субтельний О.* Україна. Історія. – 2-ге вид. – К., 1992. – С. 453.

² *Národnostná menšina pred zánikom? [Text] : Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001 / Mikuláš Mušínska, Alexander Mušínska ; Spoločnosť pre výskum a rozvoj minoritných skupín. – Minoritás [etc.]. – Prešov : [s. n.], 2011. – 618 s.; Бача Ю., Ковач Р., Штець М.* Чому, коли і як? Запитання й відповіді з історії та культури русинів-українців Чехословаччини. 3-тє вид., доповн., переробл. Підгот. Ю. Бача. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. – С. 4, 8, 18–19, 34, 38, 56–57, 63.

³ Щодо прикладів уживання етноніма «русини-українці» див. також: *Сополига М.* 35 років Музею української культури у Свиднику. – 1-ше вид. – Кошиці, 1990. – С. 6; *Džurínková Z.* Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku (Bibliografický súpis článkov č. 1–10). – Prešov, 2010. – S. 3. Після довгих дискусій національно свідомі інтелігенція Пряшівщини вирішила не відмовлятися від української ідентичності і при цьому не заперечувати традиційний етнонім русинів, тобто піти шляхом галицьких народовців кінця XIX – початку XX ст. (І. Франко, М. Грушевський та ін.), які паралельно застосовували етнонім «русин» і «українець» у формі «русини-українці». Кожен може вважати себе русином або українцем, однак тут не йдеться про дві, а про одну спільну національність. Позачерговий з'їзд КСУТ (Культурний союз українських трудящих) 20 січня 1990 року змінив назву організації на Союз русинів-українців Чехословаччини. Див.: *Мушинка М.* Політичне русинство на сучасному етапі // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4–5. – С. 47–58.

⁴ *Кабузан Н. В.* Украинское население Закарпатья [Електронний ресурс] // Расы и народы. – М., 1986. – Вып. 16. – С. 104–117. – Режим доступу : <http://wmv.mankuity.com/zakarpacie.html>.

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

⁵ *Петров А. Л.* Материалы для истории Угорской Руси. – С.Пб., 1911. – Т. VI. – С. 100–110.

⁶ *Кабузан В. М.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С. 381.

⁷ *Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. – Дрогобич, 1994. – С. 54; *Вівчарик М. М.* Україна: від етносу до нації : навч. посіб. – К., 2004. – С. 159.

⁸ *Івченко А.* Інтерв'ю з українською письменницею з Берестейщини Наталкою Бабіною [Електронний ресурс] // Post-Поступ. – 2008. – № 7 (27). – Режим доступу : <http://www.haidamaka.org.ua/0173.html>; *Гаврилюк Ю.* Берестейщина – регіон в лабетах геополітики [Електронний ресурс] // Український альманах – 2004. – Варшава, 2004. – С. 259–267. – Режим доступу : <http://ukrainaforever.narod.ru/berestejchina.html>.

⁹ Насильницька депортація понад 488 тис. українців з Польщі до УРСР не могла лишитися непоміченою русинами-українцями Чехословаччини, оскільки піддані депортації лемки масово тікали до своїх побратимів на Пряшівщину, звідки їх депортувала влада ЧСР за допомогою військової сили (див.: *Drozd R., Halczak B.* Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989. – Wydanie II, poprawione. – Warszawa, 2010. – S. 107–108). До того ж у 1947 році із Чехословаччини на територію Волинської області було депортовано 670 господарств русинів (лемків) Пряшівщини, загалом 3264 особи, більшість яких (1227 родин) згодом повернулася до Словаччини (див.: *Кабачій Р.* Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945–1948 рр.) [Електронний ресурс] // Український альманах – 2005. – Варшава, 2005. – С. 157–166. – Режим доступу : <http://www.ethnos.lemky.com/index.php?newsid=75>).

¹⁰ *Canek D.* Roma and Other Ethnic Minorities in Czech and Slovak Schools (1945–1998) [Електронний ресурс] // Open Society Institute. – 2001. – Режим доступу : <http://pdc.ceu.hu/archive/00001746/01/canek.pdf>.

¹¹ *Csaplovics J.* Gemälde von Ungarn. Erster Theil. Mit einer ethnographischen Karte. – Pest, 1829. – S. 205, 223, 292–293.

¹² *Кабузан В. М.* Украинцы в мире... – С. 189, 424, 432, 442.

Олексій Курінний

¹³ *Gawryszewski A.* Ludność Polski w XX wieku [Електронний ресурс]. – Warszawa, 2005. – S. 244–246. – Режим доступу : http://www.igipz.pan.pl/wydaw/Monografie_5/rozdz8.pdf. За іншими, заниженими, даними в 1827–1830 роках із 4 млн населення Царства Польського українці становили 2,5 % (див.: *Konstytucja Królestwa Polskiego* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <docs5.chomikuj.pl/168056890.0.0.Konstytucja-Kr%C3%B3lestwa-Polskiego.doc>). Ще за іншими оцінками чисельність уніатів Царства Польського на початку 1830-х років становила 216 тис. (див.: *Thaden E. C.* Russia's Western Borderlands, 1710–1870. – Princeton, 1984. – P. 151), що узгоджується з відомостями про зменшення впродовж 1815–1860 років числа вірян уніатської Холмської дієцезії з 225 до 218 тис. (див.: *Bożuk A.* Polonizacja Chełmszczyzny i południowego Podlasia w XIX–XX wieku [Електронний ресурс] // *Nad Bugom i Narwoju*. – 1999. – N 3 (43). – Режим доступу : http://nadbuhom.free.ngo.pl/art_1456.html) і про подальше зростання в 1867–1874 роках числа вірян Холмської дієцезії, за урядовою статистикою, із 229 082 осіб у 1867 році до 260 156 осіб у 1874 році (див.: *Kalendarium – społeczność grekokatolicka (unicka) w Lublinie* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tnn.pl/pm.2450.html>). За даними дослідника Підляшшя Ю. Гаврилюка, у 1819–1875 роках частка уніатів у Царстві Польському зменшилася з 8 % до 4 % від загалу населення за сповільненого зростання їх числа з 228 тис. до 260 тис. (див.: *Гаврилюк Ю.* Холмська Атлантида. Про історичну долю українців Холмщини та Підляшшя (XIX–XX ст.) [Електронний ресурс] // *День*. – 2005. – № 173. – Режим доступу : <http://www.ethnos.lemky.com/history/219-kholmska-atlantida.html>).

¹⁴ *Rozwoj* [Електронний ресурс]. – 1907. – N 98. – С. 2. – Режим доступу : www.bc.wimbp.lodz.pl/.../Rozwoi1907_98a.pdf.

¹⁵ *Климчук Ф. Д.* Этническая структура населения Брестской области (к вопросу о «скрытых» этносах) [Електронний ресурс] // *Гістарычная Брама*. – 1999. – № 2–3 (12–13). – Режим доступу : brama.bereza.by.ru/nomer12-13/artic03.html.

¹⁶ *Суляк С. Г.* Осколки Святой Руси. Очерки этнической истории русаков Молдавии. – К., 2004. – С. 70–81.

¹⁷ *Csaplovics J.* Gemälde von Ungarn... – S. 223.

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

¹⁸ Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій [Електронний ресурс]. – К., 1996. – С. 138–139. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/book1/lecture05.html>.

¹⁹ Геровский А. Карпатская Русь в чешском ярме [Електронний ресурс] // Путиами истории. Общерусское национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни. – Нью-Йорк, 1977. – Т. I. – С. 227–229. – Режим доступу : http://ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_jarmo.htm; Геровский А. Борьба чешского правительства с русским языком [Електронний ресурс] // Путиами истории. Общерусское национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни. – Нью-Йорк, 1977. – Т. II. – С. 93–124. – Режим доступу : ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_rusjazyk.htm.

²⁰ Старик В. П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. – Чернівці, 2009. – Ч. II. – С. 156.

²¹ Кабузан В. М. Украинцы в мире... – С. 381.

²² Там само.

²³ Так, доктринально підтверджено оцінку С. Рудницьким дійсної частки польського етносу на Холмщині на початку ХХ ст. в 5 % населення (див.: Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України. – Л., 1994. – С. 240, а також джерела до примітки 13 нашої роботи). Щодо запропонованої вченим оцінки відсотка українців Чернігівщини (85,6 % проти 66,4 % за переписом 1897 р.) див.: Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – С.Пб., 1903. – Т. VII. – С. 98. Щодо дійсної чисельності українців Катеринославщини (80 % проти 68,9 %) і Таврії (65 % проти 42,2 %) та їх інтенсивної асиміляції див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С.Пб., 2000. – С. 193; Водарский Я. Е., Елисеєва О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков (численность, размещение, этнический состав). – М., 2003. – С. 93, 95, 108, 111.

²⁴ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України?.. – С. 220–263.

²⁵ Петров А. Л. Материалы для истории Угорской Руси... – С. 96–99.

²⁶ Зарубежная Русь. Этнографическая карта, составленная Д. Н. Вергуном // Погодин А. Л. Зарубежная Русь. – Пг., 1915. – 42 с.

Олексій Курінний

²⁷ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України?.. – С. 220, 232.

²⁸ Чавага К. Західний вектор українського етносу [Електронний ресурс] // Львівська газета. – 2008. – Режим доступу : <http://www.vox.com.ua/data/osnovy/2008/04/28/zahidnyi-vektor-ukrainskogo-etnosu.html>.

²⁹ Карта «Давня Україна-Русь (V–X ст.)» [Електронний ресурс] // Дух Волі. – 2009. – Режим доступу : <http://duhvoli.com.ua/index.php?fond=5>.

³⁰ Table 11. Resident population by nationality – 2001, 1991 [Електронний ресурс] // Statistical Office of the SR. – Режим доступу : http://portal.statistics.sk/files/Sekcie/sek_600/Demografia/SODB/Tabulky/Tabulky_AJ_SODB/tab11.pdf.

³¹ Vybrané výsledky zo sčítania 1991 a 2001 [Електронний ресурс] // Infostat Bratislava, 2007. – Режим доступу : <http://app.statistics.sk/mosmis/sk/scitanie.jsp?txtUroven=440705&lstObec=520471>.

³² Votruba M. Linguistic Minorities in Slovakia [Електронний ресурс] // Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe. – London, 1998. – Р. 8. – Режим доступу : <http://www.pitt.edu/~votruba/ssttopics/assets/Votruba%20-%20Minorities%20in%20Slovakia.pdf>.

³³ Gramma G. S. Language policy and language rights in Slovakia [Електронний ресурс]. – Barcelona, 2006. – Р. 8–9. – Режим доступу : <http://www.ciemer.org/mercator/pdf/wp23eng.pdf>.

³⁴ Українська громада в Словацькій Республіці [Електронний ресурс] // Посольство України в Словацькій Республіці. Публікації. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/2667.htm>.

³⁵ Votruba M. Linguistic Minorities in Slovakia... – Р. 5.

³⁶ Council of Europe: Committee of Ministers, European Charter for Regional or Minority Languages: Application of the Charter in the Slovak Republic, 2nd Monitoring Cycle, 18 November 2009, ECRML (2009) 8 [Електронний ресурс]. – Р. 5. – Режим доступу : <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4b0560222.html>.

³⁷ Az ukrán nemzetiségű népesség aránya (%) Kelet-Közép-Európában, 2002; A ruszin nemzetiségű népesség aránya (%) Kelet-Közép-Európában,

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

2002 [Електронний ресурс] // Térinformatikai elemző és megjelenítő eszközök. – Режим доступу : <http://gis.geox.hu/nkfp/terinf.asp>.

³⁸ Slovenská republika. Geografický atlas. – 3 vydanie. – Bratislava, 2010. – S. 40; Školský atlas. Slovenská Republika. – 2 vydanie. – Harmanec, 2008. – S. 12; Školský atlas. Geografia pre stredné školy. – 1 vydanie. – Harmanec, 2008. – S. 29.

³⁹ Szlovákia etnikai térképe 1:500 000. – Dunajská Streda, 2001.

⁴⁰ Štatistický úrad SR [Електронний ресурс]. – Режим доступу : portal.statistics.sk/files/Sekcie/sek_600/Demografia/SODB/grafy/aj/08_a.pdf.

⁴¹ *Sebők L.* Nationality map of East Central and Southeast Europe, 1989–1992 [Електронний ресурс]. – München ; Budapest, 1998. – Режим доступу : <http://sebokl.adatbank.transindex.ro/kepek/KozEu.gif>.

⁴² Slovenská republika. Geografický atlas... – S. 40.

⁴³ *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – К., 1991.

⁴⁴ *Рудницький С. Л.* Чому ми хочемо самостійної України?.. – С. 215, 232, 236.

⁴⁵ *Данилюк-Кульчицька О.* Питання збереження національної ідентичності русинів-українців Східної Словаччини [Електронний ресурс] // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 315. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=649>.

⁴⁶ Заперечення історичної відповідності рутенів греко-католикам у Словаччині (див.: *Votruba M.* Linguistic Minorities in Slovakia... – P. 14) переконливо спростоване в таких джерелах: *Кабузан Н. В.* Украинцы в мире...; *Петров А. Л.* Материалы для истории Угорской Руси... – С. 98–99, 120–133; *Csaplovics J.* Gemälde von Ungarn... – S. 292–293.

⁴⁷ Так, у Свиднику чисельність осіб з невизначеним віросповіданням зменшилася з 1991 по 2001 роки з 21,01 % до 2,06 % відповідно (див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://app.statistics.sk/mosmis/sk/scitanie.jsp?txtUroven=440712&lstObec=527106>). У Меджилабірцях із 22,56 % до 1,6 % (див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : pp.statistics.sk/mosmis/sk/scitanie.jsp?txtUroven=440705&lstObec=520471).

⁴⁸ Slovenská republika... – S. 41.

Олексій Курінний

⁴⁹ *Кабузан Н. В.* Українцы в мире... А також джерела до примітки 13 нашої роботи.

⁵⁰ У 2001 році в Словаччині було 5 % уніатів і православних, у 1921 і 1930 – відповідно 6,6 % і 6,7 % (див.: *Votruba M.* Linguistic Minorities in Slovakia... – Р. 4).

⁵¹ Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 491, 522.

⁵² *Кабузан Н. В.* Українцы в мире...

⁵³ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai. – Budapest, 1912.

⁵⁴ *Кабузан Н. В.* Українцы в мире...

⁵⁵ *Eberhardt P.* Ethnic groups and population changes in twentieth-century Central-Eastern Europe: history, data and analysis. – М. Е. Sharpe, 2003. – 559 р.

⁵⁶ Демографический энциклопедический словарь... – С. 522; *Заставний Ф. Д.* Географія України : у 2 кн. – Л., 1994. – С. 252; *Енциклопедія українознавства.* – К., 1995. – Т. 3. – С. 566.

⁵⁷ *Csaplovics J.* Ethnographische Karte des Königreichs Ungern [Електронний ресурс] // *Gemälde von Ungarn. Erster Theil. Mit einer ethnographischen Karte.* – Pest, 1829. – 345 s. – Режим доступу : <http://szentkoronaradio.com/files/images/1829.JPG>.

⁵⁸ *Šafařík P. J.* Slovanský zeměvid [Електронний ресурс] // *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen (Atlas mit 40 Landkarten).* – Berlin, 1917. – S. 24. – Режим доступу : http://www.promacedonia.org/en/dr/dr_10-19_bg.htm#15; *Šafařík P. J.* Slovanský zeměvid [Електронний ресурс]. – Praha, 1842. – Режим доступу : <http://dalsimoravak.bloguje.cz/844191-moravane-na-mapach-z-19-stoleti.php>.

⁵⁹ *Падюка Н.* Початки української етнокартографії (друга половина ХІХ ст.) [Електронний ресурс] // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : зб. наук. праць.* – Л., 2008. – Вип. 1 (16). – С. 435–459. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/zlnb/2008_1/pdf/rozdil-4/Padyuka.pdf.

⁶⁰ *Berghaus H.* Ethnographische Karte von Eüropa / Auf F. v. Stülpnagels geogr. Zeichnung zusammengestellt v. H. B[erghaus] im März 1845, in

Асиміляція і деформація ідентичності русинів-українців Карпат...

Stich vollendet November 1846. – 1 : 6 000 000. – Gotha, 1847 [Електронний ресурс] // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas. – Bd. 2. – Abth. 8 : Ethnographie. – N 5–8. – Gotha, 1848. – Режим доступу : <http://www.davidrumsey.com/maps5308.html>.

⁶¹ Richard Andree's Allgemeiner Handatlas in sechsundachtzig Karten mit erläuterndem Text. Herausgegeben von der Geographischen Anstalt von Velhagen & Klasing in Leipzig [Електронний ресурс]. – Bielefeld ; Leipzig, 1881. – S. 21, 45. – Режим доступу : www.atlassen.info/atlassen/velhagen/andha01/picslarge/andha1881k044045.jpg.

⁶² Ethnographische Karte von Oesterreich-Ungarn [Електронний ресурс] // Band 12 // Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyclopädie des allgemeinen Wissens. 4., gänzlich umgearbeitete Auflage. 16 Bde. – Leipzig, 1885–1890. – 19.571 S. – Режим доступу : http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meyers_b12_s0486a.jpg.

⁶³ *Ровенчак І.* Лемківщина. М 1 : 275 000. – Л., 2002.

⁶⁴ *Ровенчак І.* Геокультурні засади розробки середньомасштабної карти «Лемківщина» [Електронний ресурс] // Геодезія, картографія і аерофотознімання. – 2007. – Вип. 69. – С. 167–172. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Geodez/2007_69/26.pdf.

⁶⁵ Енциклопедія українознавства : у 10 т. – Париж ; Нью-Йорк, 1954–1989.

⁶⁶ *Заставний Ф. Д.* Географія України... – С. 18, 252.

⁶⁷ Richard Andree's Allgemeiner Handatlas in sechsundachtzig Karten... – S. 21, 45.

⁶⁸ Ethnographische Karte von Oesterreich-Ungarn...

⁶⁹ Slovenská republika... – S. 40–41. Водночас необхідно зауважити, що на етнічній і релігійній картах відображено дані перепису населення від 1990 року, а не від 2001 (див., напр., дані по м. Свиднику).

⁷⁰ Školský atlas. Slovenská Republika. – 2 vydanie. – Harmanec, 2008. – S. 38, 40.

⁷¹ *Заставний Ф. Д.* Географія України... – С. 19.

КУЛЬТУРА СХІДНОСЛОВАЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

Юрій Кундрат

Починаючи огляд культури східнославацьких українців, треба насамперед визначити, що ми розуміємо під словом «культура». У широкому розумінні цього слова, як гадає Дм. Антонович, культурою вважають усе, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості як у царині матеріальній, так і духовній, у царині громадського життя, звичаїв і побуту¹. Отже, у загальному вжитку під культурою розуміють сукупність матеріальних і духовних благ, які виробило людство протягом свого розвитку. Згідно із цим до матеріальної культури зараховують промислові знаряддя, засоби сполучення, одяг, будівання, оздоби, мистецтво та ін. Складовими частинами духовної культури є розвиток думки, вірувань і релігії, освіти і всіх просвітніх знарядь, словесної та музичної творчості тощо. Їх дослідженням займається багато окремих наук, як історія філософії, історія релігії, або історія церкви, історія освіти, історія мови, історія літератури, історія музики і т. д. Крім матеріальної і духовної культури, Дм. Антонович виділяє ще культуру суспільну, яка стосується громадської організації та політичних, економічних і громадських відносин між громадянами, котрі дають зміст для цілого ряду правничих та суспільних наук, як історія держави і державне право, цивільне право, церковне право, історія господарства, політична економія тощо.

Культура східнославацьких українців як регіональна руська формувалася впродовж віків. У ХІХ – на початку ХХ ст. вона

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

становила певний сектор культури Українських Карпат. На неї постійно тиснули різні політичні чинники, тому вона зазнавала деформацій, як і культура будь-якого малого бездержавного народу, відірваного від основних економічних і культурно-освітніх центрів свого етносу. Незважаючи на це, вона залишалася цілісною культурою, об'єднаною мовою, звичаями, віруваннями, способом життя і ведення господарства.

Великий вплив на культуру східнославацьких українців мали як внутрішні, так і зовнішні чинники. До найважливіших зовнішніх чинників можна зарахувати:

- перебування території Пряшівщини протягом багатьох століть у складі різних державних організмів, розмежованих штучними кордонами, яке давало можливість пануючим народам розділяти один народ і робити з нього різні дрібні народи, давати їм різні назви, позбавляти своєї національної самобутності;

- відсутність (протягом історичного розвитку) власної державності, державних органів та національних представників у парламенті;

- несприятлива національна політика держави щодо національних меншин та її ставлення до культурних потреб;

- недостатній інтерес з боку матірньої країни до культурних потреб українців Східної Словаччини та відсутність матеріальної і моральної підтримки.

Наведені чинники гальмували розвиток культури східнославацьких українців, унаслідок чого вона була змушена протистояти багатьом перешкодам, що виснажувало її духовні сили, викликало ворожнечу між її діячами.

До внутрішніх чинників, які впливали на розвиток культури східнославацьких українців та обумовлювали її специфіку, належать:

Юрій Кундрат

– низький рівень національної самосвідомості, відсутність почуття спорідненості з матірнім народом та відмова від своїх культурних цінностей, передусім від мови;

– нечисленність національно свідомої інтелігенції та відсутність повнокровної національної еліти;

– існування різних етнічних орієнтацій, які вели між собою безперервну боротьбу за престиж, мовна полеміка;

– поділ східної церкви на православну і греко-католицьку, їхня національна політика;

– оптація, тобто переселення значної частини русинів-українців у Чехію і, зокрема, у Радянський Союз у 1947 році, їх страдницьке повернення додому та вимушена словакізація.

З-поміж наведених внутрішніх чинників на увагу заслугове насамперед національне самоусвідомлення, яке впродовж століть розвивалось у процесі історичного формування народу. На розвиток національного усвідомлення східнославацьких українців негативно вплинула відсутність власної державності, великих міст під час формування національної культури, незначна кількість національно свідомої світської інтелігенції, вплив пануючої культури та ін. Унаслідок цього тепер значна частина інтелігенції недостатньо або зовсім не усвідомила своєї належності до українського народу й шукає свою ідентичність в неорусинізмі чи карпаторусинізмі, що означає повернення до стадії інстинктивного усвідомлення своєї національної належності.

Як і в будь-якій культурі, у культурі східнославацьких українців є *найдавніші* галузі (мова, релігія, етнографія, фольклор, дерев'яне будівництво, іконописання), *новіші* (книгодрукування, література, освіта, театр, журналістика, наука, музика, малярство) і *найновіші* (сучасні засоби масової комунікації). Зовсім у нас не розвинулися такі галузі, як філософія, право, кіно, своє телебачення. Деякі види наведених галузей культури сьогодні

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

так розвинулися, що навряд чи можна їх у рамках історії культури розглядати в усіх найдрібніших деталях. Так, наприклад, історія літератури є настільки самостійно розвинуеною наукою, що хоча вона й має своїм предметом один з найголовніших видів розвитку духовної культури, однак не завжди трактується в загальних викладах культури народу, а виділяється в окремий самостійний курс викладання. Крім того, оглядаючи факти культури східнославацьких українців, треба мати на увазі, що в різні епохи вона виглядала відмінно. Деякі риси цієї культури дуже давні, деякі, навпаки, пізніше вироблені або запозичені. Скажімо, окремі обрядові пісні дохристиянського походження, як колядки, щедрівки, змінилися з прийняттям християнства, пристосувавшись до християнського чину. Так само українська література Закарпаття і Східної Словаччини XVII та XVIII ст. відмінна від літератури XIX ст., і навіть література початків XX ст. дуже відрізняється від української літератури Східної Словаччини другої половини XX ст. У галузі дослідження східнославацьких українців у другій половині минулого століття було зроблено чимало, але й досі немає узагальнених і синтетичних праць, які б охоплювали всю національну культуру загалом, у взаємодії всіх її ланок. Тому назріла нагальна потреба у виданні фундаментальної історії культури східнославацьких українців від найдавніших часів до сьогодення.

Наш огляд найдавніших галузей культури почнемо з мови як першоелемента будь-якої національної культури. Становленню української літературної мови на Закарпатті в 30-х роках, а на Пряшівщині в 60-х роках минулого століття передувала затяжна мовна боротьба між москвофільською і народною орієнтаціями. Мовна боротьба і взагалі мовне питання на Закарпатті у 20–30-х роках XX ст. і в Східній Словаччині після 1953 року докладно висвітлене у фундаментальних монографіях і розвідках

Юрій Кундрат

М. Штеця² та історико-літературному нарисі О. Мишанича³. Тут потрібно ще додати, що українська літературна мова в Східній Словаччині після 1989 року опинилася під загрозою внаслідок наступу антиукраїнських сил за деукраїнізацію Східної Словаччини, за звуження сфери вживання української літературної мови та її заміни так званою русинською літературною мовою.

З розвитком мови східнославацьких українців тісно пов'язана їхня усна народна творчість, яка є невід'ємною частиною культурно-національного життя. Народні пісні, казки, легенди, прислів'я, приказки творили своєрідну систему культури, засіб виховання підростаючого покоління і передавалися з покоління в покоління. Дослідженням усної народної творчості в минулому займались особливо М. Мушинка⁴, М. Шмайда⁵ та ін. Крім монографічних праць з фольклористики, на увагу також заслуговують три томи *«Українських народних пісень Східної Словаччини»* Ю. Костюка, Ю. Цимбори та А. Дулеби, сім томів *«Українських народних казок Східної Словаччини»* М. Гиряка, *«Народ скаже – як зав'яже»* (українські прислів'я і приказки Східної Словаччини) І. Легдана та Ю. Цигри.

Крім мови, релігії і фольклору, до найдавніших галузей культури східнославацьких українців належить також народна культура, тобто побут, культурно-побутові взаємовідносини, національні традиції, звичаї, обряди, вірування, символи тощо, дослідженням яких займається народознавство як цілісна система фундаментальних знань про конкретний народ, особливості його побуту і трудової діяльності, національний характер, світогляд, психологію, отчий край, свій родовід і т. п. На сьогодні дослідженню народознавчої проблематики найбільшу увагу приділяла Н. Вархол, довгорічний фаховий працівник Музею української культури у Свиднику. Вона – авторка кількох цінних книжкових видань і цілого ряду наукових статей і розвідок

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

про народні звичаї, демонологічні істоти, народні перекази, легенди, народну медицину, ветеринарію та ін., опублікованих у Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику, науковій пресі України, словацьких і чеських збірниках, газеті «*Нове життя*» та презентованих у виступах на міжнародних конференціях і семінарах вдома і за кордоном⁶.

Великим культурним надбанням східнославацьких українців давнішого періоду є дерев'яне будівництво, пов'язане зі спорудженням житлових і господарських будівель та дерев'яних церков східного обряду, які сьогодні вважаються перлинами народної культури світового значення. Найвизначніші пам'ятки дерев'яної архітектури, особливо дерев'яні церкви, збереглися до наших днів, деякі з них зосереджені у скансені Музею української культури в Свиднику, де нині розміщено майже 50 цінних пам'яток. У 1968 році 25 з них було проголошено пам'ятками національної культури Словаччини, а 2008 року три потрапили до переліку світового культурного багатства ЮНЕСКО. Найповніше ці пам'ятки представлені в працях В. Ковачовичової⁷, М. Сополіги⁸ та ін. Невід'ємним компонентом дерев'яних церков є іконостас з розміщеними на ньому іконами святих, які мають символічне значення. Водночас ікони є історичними пам'ятками мистецтва, які несуть цінну інформацію про історію і фольклор. Дослідженням ікон займається іконографія, найвизначнішим нашим представником якої є В. Грешлик, доцент Кафедри образотворчого виховання і мистецтва Факультету гуманітарних і природознавчих наук Пряшівського університету⁹.

Особливе місце серед мовних, етнографічних, фольклорних та інших галузей національно-духовного життя східнославацьких українців упродовж попередніх століть займала релігія. Але й досі в нас немає майже ніяких досліджень з проблем релігійно-церковних питань, що зумовлює не завжди правильне

Юрій Кундрат

орієнтування навколо релігійно-церковних питань як доктринального характеру, так і практичного. Правда, після листопада 1989 року щодо цього настали певні зрушення, коли серед соціальних, історичних та психологічних факторів національно-духовного відродження зайняв своє місце і релігійний фактор. У Словаччині розпочався новий етап розвитку релігійних конфесій, який зумовив ряд проблем, пов'язаних з нормалізацією релігійного життя східнославацьких українців, пошуками шляхів урегулювання міжконфесійних відносин між греко-католиками і православними. Отже, для того щоб правильно орієнтуватись у наших церковно-релігійних питаннях, назріла потреба у виданні релігієзнавчих досліджень.

До новіших галузей культури східнославацьких українців ми зарахували книгодрукування, літературу, освіту, театр, журналістику, науку, музику та малярство. Зупинімся стисло на найважливіших із них. Почнемо з книгодрукування, яке своїм корінням сягає другої половини XVII – початку XVIII ст., коли кирилична друкарня при Трнавському університеті протягом 1698, 1699 та 1672 років видала три руські книжки рутенським письмом і мовою для богослужбових шкільних потреб греко-католицької церкви північно-східної частини Угорщини. Найцікавішим із цих видань був *«Буквар языка славенська, писанія оучитися хотящим в полезное руковоженіє»*, з якого донині збереглося тільки два примірники. Згодом кириличні книжки видавали у друкарнях у Коложварі, Клужі, Відні та в Ужгороді, де в 1863 році було відкрито першу друкарню на Закарпатті. На території Східної Словаччини книгодрукування розпочалося тільки в 1924 році, коли у Свиднику запрацювала ладомирська друкарня, заснована Ю. Лажом (1867–1929).

Крім неї, у міжвоєнний період книгодрукуванням займалася також єпископська типографія Святого Миколая в Пряшеві. Од-

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

нак інтенсивний розвиток книгодрукування східнославацьких українців розпочався аж після 1945 року. Визначним організатором видавничої справи та книговидання в повоєнний період була Українська Народна Рада Пряшівщини і її наступник Культурний союз українських трударів, особливо Відділ української літератури Словацького педагогічного видавництва в Пряшеві, який виник у квітні 1960 року. Дослідженням книгодрукування східнославацьких українців у попередній період займалися П. Бегені, Ю. Железник, І. Мацинський, Й. Шелепець, М. Шкурла, але найповніше його охоплює історико-літературний нарис Ю. Кундрата *«Книгодрукування в українців Східної Словаччини»* (Дукля, 58. – 2010. – № 1. – С. 30–44).

З новіших видів культури чи не найбільших здобутків було досягнуто в галузі художньої літератури. Вихідною основою сучасної художньої літератури східнославацьких українців була закарпатоукраїнська література, яка формувалась від XV ст. до 1945 року. Перші літературні твори, що дійшли до наших днів, належать до XV–XVII ст. і пов'язані з діяльністю на Закарпатті Ф. Корятовича, суперечками між православними і католиками навколо релігійних питань. Особливо поширеними в середні віки були такі літературні твори, як повчальні або тлумачні євангелія, різні збірки оповідань, легенд, історична та сатирична поезія. Вершиною літературної творчості цього часу є спадщина полум'яного борця проти католицизму, самобутнього полеміста М. Андрелли. У період культурно-національного відродження Закарпаття в кінці XVIII – першій половині XIX ст. на ниві літератури плідно працювали В. Довгович, А. Вальковський, Г. Таркович, І. Югасевич, І. Ріпа, М. Лучкай та ін. Проте найбільший розквіт літератури на Закарпатті спостерігається в другій половині XIX ст., представлений творчістю таких відомих культурно-освітніх працівників і письменників, як О. Дух-

Юрій Кундрат

нович, О. Павлович, О. Митрак, А. Кралицький, І. Сильвай, Ю. Ставровський-Попрадов та ін. У міжвоєнний період найвідомішим письменником на Закарпатті був В. Гренджа-Донський. Його творчість відкрила шлях україномовному письменству, сприяла появі цілої плеяди поетів і прозаїків, до яких належать Ю. Боршош-Кум'ятський, О. Маркуш, Зореслав, М. Божук, Ф. Потушняк, М. Підгірянка, І. Невицька та ін. Новий період у розвитку художньої літератури східнославацьких українців починається аж після 1945 року. Його започаткували Ф. Лазорик, І. Мацинський, М. Шмайда, Ю. Боролич, Ф. Іванчов, В. Зозуляк, І. Прокіпчак, І. Гриць-Дуда, Є. Бісс та ін., а продовжили поети і прозаїки молодшого покоління: С. Макара, М. Дробняк, С. Гостиняк, Й. Збіглей, В. Дацей, В. Гайний, П. Гула, І. Галайда, М. Бобак, Г. Коцур, М. Немет, М. Няхай, І. Яцканин, Н. Вархол, Ю. Панько та ін.

Щодо дослідження історії української літератури Закарпаття і Східної Словаччини, то можна сказати, що воно є найпродуктивнішим в українознавстві. З питань історії означеної літератури досі появилoся багато цінних книг, у яких використано великий фактичний і архівний матеріал, усебічно досліджено діяльність так званих «будителів», народних поетів, творчість українських письменників Східної Словаччини повоєнного періоду. Однак у багатьох із цих праць простежується вульгарно-соціологічне та заідеологізоване осягнення літератури і культури. Багато в дослідженні закарпатоукраїнської й української літератури в Словаччині зробили особливо О. Мишанич¹⁰, О. Рудловчак¹¹, Ю. Бача¹², М. Роман¹³, Ф. Ковач¹⁴, Л. Бабота¹⁵ та ін.

Однією з найвагомiших передумов добробуту і розвитку народу, одним з найголовніших чинників культури і поступу є народна освіта. На думку дослідників, перші школи для русинів на Закарпатті і в Східній Словаччині існували при Мукачівському,

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

Грушівському, Краснобрідському, Буківському та інших монастирях. З них найважливішою була Краснобрідська філософська школа, заснована протоігуменом Шугайдою. Перші школи східнославацьких українців на Пряшівщині були засновані в Литмановій, Ястраб'ю, Порачі, Лукові, Нижньому Тварожці та інших селах. Великим досягненням у розвитку народної освіти на Закарпатті була поява загальноосвітніх середніх шкіл – гімназій, а згодом і педагогічних училищ. Певну роль у культурному та освітньому житті Закарпаття і Східної Словаччини відіграла духовна семінарія, відкрита в Ужгороді в 1778 році. Перша вчительська семінарія на Закарпатті, яка готувала вчителів для Закарпаття і Східної Словаччини, була відкрита 1794 року в Ужгороді. Велике значення для розвитку народної освіти мала культурно-освітня робота і педагогічна діяльність О. Духновича, який видавав шкільні підручники. З його ініціативи у Пряшеві 1885 року було засновано богословську, а в 1895 році – учительську семінарію для дітей закарпатських українців. Першу гімназію для східнославацьких українців вдалося заснувати аж 1936 року у Пряшеві, де до 1945 року працювала ще руська горожанська школа і паралельні руські класи при словацькій горожанській школі в Меджилабірцях.

Однак справжній розвиток народної освіти східнославацьких українців настав після 1945 року. У лютому цього року було засновано Російську гімназію в Меджилабірцях, переведену пізніше до Гуменного. Того ж року почала свою роботу Торговельна академія у Пряшеві та поступово виникли російські гімназії у Свиднику, Снині, Бардієві, Стропкові, Старій Любовні, Педагогічна школа в Пряшеві, Промислова школа в Бардієві, Сільсько-господарська технічна школа у Меджилабірцях, Середня медична школа в Пряшеві, Середня школа громадського харчування у Пряшеві. Уже на 21 вересня 1947 року нараховувалося понад

Юрій Кундрат

270 початкових шкіл, 25 неповних середніх шкіл і 5 повних середніх шкіл для потреб східнославацьких українців. У системі вищих шкіл заслуговує на увагу особливо Кафедра української мови, заснована в 1953 році при філософському факультеті, та Кафедра української мови і літератури з відділенням для підготовки вчителів початкових класів при Педагогічному факультеті Університету ім. П.-Й. Шафарика в Кошицях¹⁶. Докладніше освіта східнославацьких українців до 1945 року в історичному розвитку розглядається в монографії А. Чуми і В. Боднаря¹⁷ та наукових розвідках І. Ваната¹⁸, М. Ричалки¹⁹ і А. Ковача²⁰.

У розвитку творчих здібностей східнославацьких українців важливе місце займає театральне мистецтво. Особливість театрального мистецтва полягає в тому, що його природа синтетична, воно включає в себе інші види мистецтва – музику, малярство, танець, скульптуру. Історія створення руського професійного театру в Східній Словаччині починається з ХІХ ст. Першим натхненником його створення був О. Духнович, який мав на думці створення напівпрофесійного театру, для якого визначив і репертуар. Він висловив відому думку, що *«Театр є душа цивілізації, театр є естетика...»*. Естафету театральної думки від О. Духновича перейняв уродженець Східної Словаччини І. Данилович-Коритнянський, автор п'єси, сюжет якої почерпнуто з життя Маковиці. А під час Першої світової війни ідею створення театру підхопила І. Невицька, яка стала душею драматичних гуртків і писала для них п'єси. Помітний вклад у розвиток театрального мистецтва у 20-х роках минулого століття внесли педагог О. Дзяк, директор учительської семінарії в Пряшеві, та автор музичних п'єс Й. Кизак. З їх ініціативи в 40-х роках виникло багато самодіяльних театральних труп, з яких найвідомішим був музично-драматичний колектив Пряшівської російської гімназії, що став вихідною основою для за-

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

снування Українського національного театру (УНТ) в листопаді 1945 року. Його засновником був І. Гриць-Дуда, колишній член театру «Нова сцена», який діяв у 1934–1939 роках у Хусті. Генезис виникнення УНТ та його розвиток найдокладніше простежується в історико-літературному нарисі О. Рудловчак²¹. Крім того, діяльність УНТ розглядається також у збірниках, виданих з нагоди його круглих ювілеїв²².

Цінним джерелом для вивчення історії і культури східнославацьких українців є періодичні видання, основними видами яких є газети і часописи. Їх специфічною рисою як джерела є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальної, поточно-хронікальної й особистої).

Розвиток журналістики східнославацьких українців до 20-х років ХХ ст. відбувався в тісному зв'язку з журналістикою закарпатських українців, бо, як слушно зауважує відомий дослідник Закарпаття Є. Перфецький, «в економічному відношенні творила Підкарпатська Русь із Східною Словаччиною одну цілість не тільки в середньовіччі, але й в добі пізнішій. Ціла територія була єдиною підкарпатською областю, що сягала від найсхідніших областей на Мараморощині і на захід до верхнього Грону й Вагу»²³. На думку багатьох дослідників, першим періодичним виданням східнославацьких та закарпатських українців була газета «Свѣт» (1867–1871), друкований орган «Общества св. Василя Великого», після занепаду якої її функцію виконував «Новый свѣт» (1871–1872). Разом зі «Свѣтом» вийшла також щомісячна педагогічна газета «Учитель», редагована А. Ріпаєм. Шлях, розпочатий «Свѣтом», продовжила сатирична газета «Сова» (1891), яка своїми критичними виступами посіла видатне місце в історії закарпатоукраїнської журналістики. У 1873–1886 роках в Ужгороді виходила газета «Карпати», після закрит-

Юрій Кундрат

тя якої єдиним українським друкованим органом стає часопис «Листок», а з 1891 року ще й «Додаток» до «Листка» під редакцією Є. Фенцика.

У період між двома світовими війнами (20–30-і рр. XX ст.) на Закарпатті, за неповними даними, виходило 75 газет (4 щоденних, 27 тижневих), 42 видання типу часописів, біля десятка календарів і альманахів з різним національно-політичним та ідеологічним спрямуванням. Серед них домінували видання українського спрямування, як двотижневик «Русин» з ілюстрованим додатком «Неділя Русина» (1920–1923), місячник «Пчілка» (1922–1932), тижневик «Наука» (1919–1922), газети «Вперед» (1920–1938), «Руська нива» (1920–1938), «Українське слово» (1932–1938), часописи «Карпатський край» (1923–1924), «Карпатський світ» (1928–1935), «Наша земля» (1927–1928), альмахахи «Трембіта» (1926), «Альманах підкарпатських українських письменників» (1936), «Говерла» (1939) та ін. На Пряшівщині в цей період виходили газети «Голос руського народа» (1918–1920), «Русь» (1921–1923), «Русская молодежь» (1920–1921), «Русское слово» (1924–1939), «Народная газета» (1924–1938), «Русский земледелец» (1928–1938), «Слово народа» (1931–1932), «Русская школа» (1926–1931), «Пряшевская Русь» (1938–1939), «Студенческий журнал» (1940–1941), «Новое время» з додатком «Юношество» (1941–1944) та часопис «Яръ», яким завершується період розвитку журналістики до 1945 року.

Від 1945 року починається якісно новий етап у розвитку журналістики східнословачьких українців. Першою ластівкою нової журналістики стала щотижнева газета «Пряшевщина», орган Української Народної Ради Пряшівщини (УНРП), яка виходила з 18 березня 1945 року до літа 1951 року в Пряшеві. Одночасно з «Пряшевщиною» виходить ряд друкованих органів, призначених для українського населення Східної Словаччини. Ідеться

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

про щомісячний журнал товариства «Возрождение» «*Костер*» (1946–1947), що виходив у Празі російською мовою, та тижневик «*Карпатская звезда*» (1946–1947), яка від 1947 року стала дво-мовною, друкуючись під назвами «*Карпатская звезда – Карпатська звізда*». У 1947 році виникає російськомовний щомісячний піонерський журнал СМК «*Колокольчик*» з українською частиною «*Дзвіночок*», який у 1949–1950 роках припинив свою діяльність. Замість нього починає виходити «*Пионерская газета*», орган Словацького центрального комітету ЧСМ, який від 1968 року друкується під назвою «*Веселка*». У 1951 році замість «*Пряшевщини*» виникли два друковані органи – газета «*Нове життя*» і часопис «*Дружно вперед*», який від 1969 року друкувався з педагогічним додатком «*Школа і життя*». У 1953 році виник спочатку як альманах, а сьогодні виходить як літературно-мистецький та публіцистичний журнал «*Дукля*», який видає Спілка українських письменників Словаччини.

У свій час до вивчення преси закарпатських і східнославацьких українців зверталися дослідники О. Рудловчак²⁴, Л. Бабота²⁵, М. Бобак²⁶, М. Фоллріх²⁷, М. Ричалка²⁸, але найповніше вона досягнута в історико-бібліографічному дослідженні львівського вченого В. Габора²⁹.

Як свідчать наявні дослідження, розвиток культури східнославацьких українців до Другої світової війни відбувався майже спорадично внаслідок несприятливих геополітичних, соціальних і державних умов та відсутності відповідних культурних і освітніх інституцій і організацій та нечисленної інтелігенції. Найпродуктивнішим періодом у її розвитку, на нашу думку, була друга половина минулого століття, коли русини Пряшівщини як національна й етнічна група стали українцями, прийняли українську літературну мову, культуру, однак зберегли свої мовні, етнічні та інші особливості, свою багатовікову ду-

Юрій Кундрат

ховну й матеріальну культуру. Завдяки національній політиці чехословацького уряду, матеріальній та моральній підтримці державних і партійних органів, було досягнуто вагомих успіхів майже у всіх галузях культури.

Найвизначнішими успіхами цього періоду вважаємо виникнення культурно-освітніх організацій та інституцій, а саме:

– Української Народної Ради Пряшівщини (УНРП) в березні 1945 року та її наступника – Культурного союзу українських трударів у травні 1954 року (від 1990 р. – Союз русинів-українців Словацької Республіки);

– Відділу (реферату) українських шкіл при Уповноваженому представництві шкіл і культури в Братиславі та окружних шкільних інспекторатів;

– Українського національного театру (УНТ) в листопаді 1945 року (від 1991 р. – Театр ім. Олександра Духновича);

– Піддуклянського українського народного ансамблю пісні і танцю (ПУНА) в 1956 році (від 1991 р. – Піддуклянський художній народний ансамбль – PUES);

– української редакції Чехословацького радіо в Братиславі в листопаді 1945 року та її переведення в Пряшів у 1948 році, де вона працювала до 1993 року під назвою «Українська студія Чехословацького радіо в Пряшеві» (нині – Головна редакція національно-етнічних передач Словацького радіо в Кошицях);

– кооперативу «Славкнига» з власною друкарнею та книгарнею української і російської літератури (1947);

– відкриття українських дошкільних закладів, основних і середніх шкіл з українською мовою навчання, а згодом з вивченням української мови та паралельних класів у словацьких технікумах і фахових училищах;

– Українського відділу Дослідного інституту педагогіки в Пряшеві в 1953 році;

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

– Кабінету української мови при Крайовому педагогічному інституті в Пряшеві (нині – Крайовий методичний центр);

– кафедр української мови і літератури Пряшівського педагогічного і філософського факультетів Кошицького університету ім. П.-Й. Шафарика в 1953 році (нині – Інститут русистики, україністики та славистики філософського факультету Пряшівського університету);

– Кабінету фольклористики в 1960 році (від 1966 р. – Науково-дослідний кабінет україністики, а від 1984 р. – Науково-дослідне відділення Кафедри української мови і літератури філософського факультету);

– Українського наукового товариства при Культурному союзі українських трударів ЧССР у 1969 році (від 1991 р. – Українське наукове товариство Союзу русинів-українців Словацької Республіки);

– редакції українських підручників при Словацькому педагогічному видавництві в Братиславі, а від 1960 року – Відділення української літератури в Пряшеві, яке до своєї ліквідації 1 лютого 1999 року проіснувало під назвою Відділення української літератури Словацького педагогічного видавництва «Прима» в Пряшеві);

– створення в 1964 році Клубу приятелів української літератури «Дружба» при редакції белетрії Відділення української літератури Словацького педагогічного видавництва в Пряшеві, який у перші роки свого існування мав понад 700 передплатників;

– Музею української культури у Свиднику в 1956 році (від 2002 р. – складова частина Словацького національного музею в Братиславі);

– Гуртка українських письменників Словаччини в 1952 році (від 1953 р. – Українська філія Спілки чехословацьких письмен-

Юрій Кундрат

ників, а від 1970 р. – Українська секція Спілки словацьких письменників);

– Комісії українського художнього і фахового перекладу при Центрі словацьких перекладачів в Братиславі (згодом – комітет Секції художнього перекладу та комітет Секції фахового перекладу при Літературному фонді СР);

– видавання періодичних друкованих органів (газет «Пряшевщина», «Нове життя», «Пионерская газета», часописів «Колокольчик – Дзвіночок» та «Дружно вперед» з педагогічним додатком для вчителів «Школа і життя», «Дукля»);

– видавання оригінальних і перекладних творів місцевих та інших авторів, наукових досліджень, оригінальних і перекладних підручників для всіх типів шкіл;

– видання протягом 1965–2010 років 25 томів Наукового збірника Музею української культури у Свиднику;

– видання протягом 1972–1994 років 19 томів Наукових записок КСУТ (до 6-го тому – Записки Наукового товариства, від 17-го тому (в 1991 р.) їх видавцем був Союз русинів-українців Словацької Республіки);

– проведення Фестивалю пісні і танцю українського населення Чехословаччини у Свиднику (нині – Свято культури русинів-українців Словаччини), Фестивалю драми і художнього слова в Меджилабірцях, Фольклорного фестивалю русинів-українців Словаччини в Камійонці, огляду народних пісень «Маковицька струна» в Бардієві, Свята художнього слова «Струни серця» та багато інших і місцевих свят;

– заснування багатьох колективів народної художньої творчості, ансамблів та аматорських театрів, театрів поезії та ін.

Цей перелік можна продовжити, але гадаємо, що й наведених фактів вистачає для підтвердження вже сказаного нами. Правда, і в цей період культура східнославацьких українців бо-

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

ролася з проблемами, зумовленими деформаціями кінця 1940–1960-х років (бандерівщина, буржуазний націоналізм, оптація, насильна колективізація, ліквідація греко-католицької церкви, активна словакізація та ін.) негативно вплинули на формування культурного розвитку. Зростаючий тренд розвитку культури східнославацьких українців у 1960-х роках почав сповільнюватись унаслідок деформацій у галузі національної політики, а суспільно-політичні зміни після листопада 1989 року його майже повністю перервали. У результаті трансформації політичної системи й переходу на ринкову економіку умови розвитку культури українців у Східній Словаччині діаметрально змінились, що спричинилося до поступового занепаду й обмеження праці значно зредукованих існуючих культурних організацій, інституцій, шкіл, редакцій, радіо та ін. Деякі з наведених інституцій уже зникли, а решта сьогодні ледве животіє, газети і часописи виходять несистематично. Видавання художньої літератури, наукових публікацій та підручників стало приватною справою авторів та видавців, культурні акції здебільшого проводяться тільки завдяки спонсорам та окремим ентузіастам.

Проте найважливішою причиною занепаду культурного розвитку східнославацьких українців, крім вищенаведеного, був поділ єдиної української національної меншини на русинів і українців, що негативно проявилось уже під час перепису населення в 1991 році, коли до русинської національності зголосилося 24 201 особа, а до української – 10 987 осіб, разом – 35 188 осіб. Крім того, існування на історично єдиній етнічній території двох культурно-освітніх організацій з протилежними напрямками – Союзу русинів-українців та Русинської оброди, видавання періодичних друкованих органів українською і русинською мовами негативно відбивається на всіх сферах життя східнославацьких українців.

Юрій Кундрат

Отже, найбільшими втратами останніх двох десятиліть, зумовленими вищенаведеними причинами, вважаємо:

- зменшення кількості осіб, які обрали собі українську національність під час перепису населення в 2001 році, та кількості членів Союзу русинів-українців;

- різке зменшення інтелектуального потенціалу внаслідок переходу значної частини української національної інтелігенції на позиції русинізму та відходу у вічність її найбільш національно свідомих представників;

- перетворення Союзу русинів-українців Словацької Республіки з культурно-освітньої організації в громадську, зменшення до мінімуму його апарату, недостатнє фінансування;

- зміна характеру УНТ (нині – Театр О. Духновича), його перехід на русинську мову, майже повне вилучення з репертуару україномовних п'єс та п'єс українських авторів;

- значне зменшення шкіл з українською мовою навчання і з вивченням української мови та повна ліквідація паралельних класів при словацьких середніх школах;

- ліквідація Українського відділення Дослідного інституту педагогіки та відсутність штатного методиста для українських шкіл при Крайовому методичному центрі в Пряшеві;

- ліквідація Науково-дослідного відділення Кафедри української мови філософського факультету, українського відділення для підготовки вчителів для початкових класів факультету гуманітарних і природознавчих наук Пряшівського університету;

- послаблення роботи єдиної у Словаччині Кафедри української мови і літератури філософського факультету внаслідок зменшення кількості студентів і викладачів;

- ліквідація Відділу української літератури Словацького педагогічного видавництва в Пряшеві та відсутність фінансування видавничої діяльності з боку держави;

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

– скорочення до мінімуму працівників редакцій «Нового життя», «Веселки» та «Дуклі» і їх фінансування, припинення видавання часопису «Дружно вперед»;

– припинення видавання Наукових записок СРУСР та роботи науково-дослідної роботи Наукового товариства;

– поділ Української студії Словацького радіо на дві редакції, часова редукція передач української редакції, зменшення кількості працівників та її переведення з Пряшева до Кошиців та ін.

У нашій статті ми розглянули найголовніші галузі духовної культури східнославацьких українців та навели найважливіші праці з їх дослідження. Поза нашою увагою залишився, крім дерев'яного будівництва, огляд народної матеріальної культури, радіо та деякі галузі суспільної культури, як політичний розвиток, розвиток економічних і суспільних відносин, розвиток культурно-освітніх органів і організацій та інших галузей, що входять до курсу історії. Так само ми не досліджували, що саме східнославацькі українці зробили у сфері історії, медицини, математики, права та інших наук. А не маючи точних зібраних відомостей, звісно, не можна визначити, що вони зробили для культури вселюдської та яка вага їхньої власної культури.

¹ Антонович Дм. Передне слово // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 1–5.

² Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918) // Педагогічний збірник. – Братислава, 1969. – № 1. – (Серія мовознавча); Українська мова в Словаччині: Соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження. In: Acta facultatis philisophicae universitatis Šafarikianae. FF v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. – Prešov, 1996; Spisovná ukrajínčina na Slovensku // Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. In: Acta Facultatis Philosophicae universitatis Prešoviensis. Filozofická fakulta Prešovskej

Юрій Кундрат

univerzity v Prešove 1999. – S. 7–13; До питання глотогенези українців у Словаччині. In: Acta Facultatis Philosophicae universitatis Prešovensis. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 1999. – S. 87–91.

³ *Мишинич О.* Від закарпатських русинів до закарпатських українців: історико-літературний нарис. – Ужгород, 1991. – С. 34–39.

⁴ *Мушинка М.* З українського фольклору Східної Словаччини. – Пряшів, 1963. – 62 с.; 3 глибини віків. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1967.

⁵ *Шмайда М.* А іші вам вінчую: календарна обрядовість русинів-українців Чехословаччини. – Братислава, 1992. – Т. I. – 486 с.; Колискові пісні // Додаток до газети «Нове життя». – 1993. – № 7. – 128 с.; Колядки // Додаток до газети «Нове життя». – 1996. – № 51–52.

⁶ *Вархол Н.* Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. – Пряшів ; Едмонтон, 2002; Полазник в народних звичаях в регіоні Карпат // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Свидник, 2007. – № 24. – С. 141–150; Жінка-демон в українсько-словацькому фольклорному прояві // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Свидник, 2007. – № 24. – С. 151–159; «Звідки і коли. Народні топонімічні перекази про заснування сіл та виникнення їх назв». – Пряшів, 2009; Водичко, водичко, яка-сь велична, жебы-сь была помічна // Нове життя. – 2010. – № 1–2. – С. 3; Писанка – символ весняного воскресіння // Нове життя. – 2010. – № 13–14. – С. 1–2; Привабливі аромати чаїв // Нове життя. – 2010. – № 39–40. – С. 4; Обрядовий різдвяно-новорічний хліб русинів-українців Східної Словаччини // Нове життя. – 2010. – № 49–50. – С. 7–8 та ін.

⁷ *Ковачовичова-Пушкарова Б., Пушкар І.* Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині // Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku 5. – Bratislava ; Prešov, 1971.

⁸ *Сополіза М.* Перлини народної архітектури. – Пряшів, 1996; Путівник. Музей українсько-руської культури у Свиднику. – Свидник, 2006; Tradície hmotnej kultúry Ukrajincov na Slovensku. – Bratislava, 2006.

⁹ *Грешлик В.* Ікони наших церков II // Дружно вперед. – 1990. – № 5. – С. 22–24; Ікони наших церков VI // Дружно вперед. – 1990. – № 9. – С. 20–21; Ікони наших церков X // Дружно вперед. – 1991. – № 1. – С. 20–21; Тихі свідки минулого (Декілька заміток про

Культура східнославацьких українців: здобутки і втрати

західноукраїнські ікони) // Дукля, 38. – 1990. – № 3. – С. 42–50; Ikony 17. storočia na východnom Slovensku. Prešovská univerzita v Prešove, 2004. – 115 с.

¹⁰ *Мишанич О. В.* Літературне Закарпаття XVII–XVIII століть. Історико-літературний нарис. – К., 1964; Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Історико-літературний нарис. – Ужгород, 1997.

¹¹ *Рудловчак О.* Поети Закарпаття: антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст. 1945 р.). – Пряшів, 1965; Біля джерел сучасності : розвідки, статті, нариси. – Пряшів, 1981.

¹² *Бача Ю.* Літературний рух на Закарпатті середини XIX століття. – Пряшів, 1961; За і проти – про умови розвитку української культури після 1945 р. – Пряшів, 1990; Умови розвитку української літератури в Чехословаччині після 1945 р. – Пряшів, 1990; З історії української літератури Закарпаття і Чехословаччини. – Пряшів, 1998.

¹³ *Роман М.* Федір Лазорик – життя і творчість. – Пряшів, 1974; Життя і творчість Федора Іванчова. – Пряшів, 1976; Шляхи літератури українців Чехословаччини після 1945 р. – Пряшів, 1979.

¹⁴ *Ковач Ф.* Життя і творчість Олександра Павловича. – Пряшів, 1969; Деякі проблеми розвитку української літератури в Чехословаччині (післявоєнний період). – Пряшів, 1973; Слово про поезію та поетів: літературно-критичний аналіз. – Пряшів, 1973; Діалоги: літературно-критичні статті. – Пряшів, 1988.

¹⁵ *Бабота Л.* Закарпатоукраїнська проза другої половини XIX ст. – Пряшів, 1994; Вибрані розділи з української літератури. Література русинів-українців від XIX ст. – Пряшів, 2009.

¹⁶ *Бача Ю., Ковач А., Штець М.* Чому, коли і як? Запитання й відповіді з історії і культури русинів-українців Чехословаччини. – Ужгород, 2008. – С. 44–46.

¹⁷ *Чума А., Боднар В.* Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині. – Пряшів, 1967. – Ч. I.

¹⁸ *Ванат І.* Шкільна справа на Пряшівщині в період домюнхенської Чехословаччини // Педагогічний збірник. – Братислава, 1973. – № 3. – С. 169, 174–175; Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини I (1918–1938). – Пряшів, 1990. – С. 274–302.

Юрій Кундрат

¹⁹ Ванат І., Ричалка М., Чума А. До питань післявоєнного розвитку, сучасного стану та перспектив українського шкільництва в Словаччині // Нове життя. Додаток. – 1992. – Ч. 40.

²⁰ Kovač A. Problematika ukrajinského narodnostného školstva na Slovensku po roku 1945. In: Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. In: Acta Facultatis Philosophicae universitatis Prešovensis. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 1999. – S. 106–112.

²¹ Рудловчак О. До вершин... – 25 УНТ. – Пряшів, 1971. – С. 20–88.

²² УНТ на службі народу. Драмколектив – 30. – Пряшів, 1976; Піонери українського професіонального театру в ЧССР // Науково-популярна бібліотека ЦК КСУТ. № 14. – Пряшів, 1981; Сорок років УНТ // Науково-популярна бібліотека ЦК КСУТ. № 19. – Пряшів, 1985.

²³ Рекрескії Е. Sociálně-hospodarske poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII–XV. – Praha, 1924. Цит. за: Табор Г. Українські часописи Ужгорода (1867–1944 рр.). Історико-бібліографічне дослідження. – Л., 2003. – С. 7.

²⁴ Рудловчак О. Шляхами слова. Розвиток журналістики українців Східної Словаччини // Біля джерел сучасності: розвідки, статті, нариси. – Пряшів, 1981. – С. 275–305.

²⁵ Бабота Л. Закарпатська газета «Карпат» (1873–1886) // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Братислава ; Пряшів, 1988. – Т. 15. – Кн. 1. – С. 69–84.

²⁶ Бобак М. Українська молодіжна преса в ЧССР // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Bratislava, 1976. – № 7. – С. 93–135.

²⁷ Фоллріх М. Факти з історії української журналістики в Чехословаччині // Наукові записки. – Пряшів, 1985. – № 11. – С. 117–131.

²⁸ Ričalka M. Kolokol'čik-Dzvinočok – prvý pioniersky časopis v ČSR // Jednotná škola. – 1977. – 29. – Č. 10. – S. 923–940.

²⁹ Табор Г. Українські часописи Ужгорода (1867–1944 рр.) : Історико-бібліографічне дослідження. – Л., 2003. – 564 с.

МОВА УКРАЇНЦІВ-РУСИНІВ СЛОВАЧЧИНИ: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА НАЦІЄТВОРЧІ ФУНКЦІЇ *

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

Чому мова вважається основною ознакою національного життя?

Усі основні сфери життя людини й народу проявляються його мовою. Національною мовою обслуговується не лише вся економіка, політика. Багатіюче духовне життя народу може повністю і всебічно розвиватися лише рідною мовою. Інакше неможливо навіть уявити собі словаків без словацької мови, чехів без чеської, росіян чи англійців без їхньої мови та національної культури, вираженої передусім рідною мовою.

Рідна мова, як доведено визначними вченими різних народів і різних часів, найкраще служить для всебічного розвитку здібностей людини. Насамперед вона об'єднує різних людей і формує в них ті спільні риси й цінності, якими кожен народ представляє себе перед світом. Окрім рідної мови, немає іншого фактора, який з різноманітної спільноти людей робив би народ. Ні спільна територія, ні спільна економіка самі по собі не створюють нації.

* Основу статті складає колективний розділ праці: *Бача Ю., Ковач А., Штець М.* Чому, коли і як? Запитання й відповіді з історії та культури русинів-українців Чехо(Словаччини). – 4-те вид. – К., 2013.

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

Тим більше, допоки певну національну меншину (НМ), наприклад, русини-українці Словаччини, у якій немає ні спільної території, ні спільної економіки, не буде тримати вкупі спільна рідна бесіда, доти немає можливості зберегти цю НМ та забезпечити її розвиток. Без єдиної літературної мови не можливий розвиток шкільництва, літератури, науки, техніки, а також контактів між людьми. Ця істина стосується всіх народів світу. І під найстрашнішим довготривалим утиском народи живуть, поки живе їхня мова. І навпаки, навіть на волі народ зникає тоді, коли з будь-яких причин зникає його мова.

Тому національна мова, мовна практика народу чи національної меншини має вирішальний вплив для існування кожного народу і кожної національної меншини.

Чи існує спільний корінь української мови і закарпатських діалектів?

Українська народна мова, як і кожна інша мова, має багато діалектів. Українські діалекти (говори) поділяються на три групи: північні, південно-східні та південно-західні. До південно-західних українських діалектів належать і закарпатські говори (також і українські говори Чехословаччини).

Українські говори Пряшівщини (як кожен інший український діалект) як форма народної мови на певній території мають спільну основу з українською національною мовою і, крім того, деякі свої фонетичні, граматичні та лексичні особливості.

Якщо порівняти діалекти русинів-українців Пряшівщини зі словацькою та російською мовами та їх діалектами, то однозначно виходить, що ці діалекти належать до українських. (Цей факт визнають навіть найвизначніші сучасні словацькі мовознавці, які з різних міркувань, може, й воліли б мати Словаччину з мовного погляду чисто словацькою.) Ці діалекти зберегли

Мова українців-русинів Словаччини...

фонетичну систему і граматичну будову української національної мови.

Насамперед словацька мова, як усі інші мови Західної Європи, вживає латинські букви. Українці Чехословаччини, як всі інші українці, як і всі східнослов'янські народи, вживають кирилицю, або так звані «руські букви». Уже цієї різниці вистачить, щоб ніхто не міг зачислити нашу бесіду до словацької.

Якщо порівнювати слова українських говорів Пряшівщини зі словами словацької, російської та української мов, то найбільше слів цих говорів є такі самі, як в українській мові. Усі старі слова народної бесіди, усі назви частин тіла, рухів, станів і предметів праці, назви зерна і худоби, назви дерев, птахів, природи – тобто всі слова народної бесіди (а їх тисячі і тисячі!), окрім слів нових, з XIX–XX ст., які до нас прийшли від мадярів, німців, чехів, словаків, усі ті слова є такі самі, як в українській бесіді.

Спільними з українською мовою є також усі основні фонетичні (звукові) особливості українських говорів Пряшівщини. Це свідчить про спільний корінь українських говорів Пряшівщини з іншими українськими діалектами та із загальнонародною українською мовою.

Правда, бесіда українців Східної Словаччини є найвіддаленішим, окраїнним українським діалектом, який межує зі словацькою мовою. У минулому русини-українці змушені були засвоювати бесіду панівної нації (зокрема, угорської), що не могло не позначитися і на їхній руській бесіді, у яку ввійшло досить угорських і німецьких слів (угорські: біров, боканчі, тейка, тинта тощо; німецькі: гробсбух, біглайз, анцуг, гвер, цуг та ін.). Водночас мова русинів-українців зазнає впливу і з боку словацької мови. Цей вплив посилюється з виникненням Чехословацької Республіки, коли словацька та чеська мови стали офіційними мовами діловодства, законодавства і т. д. Отже, у мову русинів-

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

українців потрапляє ряд словацьких виразів (даньовий уряд, берний уряд, предноста, жадость, колок, знамка та ін.). І в наш час мова русинів-українців засвоює слова і вирази зі словацької мови. Це зумовлено становищем національної меншості, члени якої володіють також мовою основного населення держави, з мови якої в нашу бесіду потрапляють саме слова-назви різних нових знарядь і процесів праці (председа, ошипарня, обец і т. д.). Це зумовлено тим, що українська мова в Східній Словаччині була лише мовою школи, літератури, радіо, театру, але не була мовою діловодства (урядування) і виробництва в матеріальній сфері, тому з тих галузей народна мова русинів-українців Словаччини засвоює найбільше словацьких слів.

Отже, державна відокремленість від інших українських земель, споконвічний взаємний вплив інших говорів були причиною того, що в нашій народній бесіді, з одного боку, збереглися давні українські мовні особливості, а з другого – з'явилися нові слова, яких не знає загальнонародна українська мова.

Чому українське населення Закарпаття та Пряшівщини так довго називало себе русинами, а не українцями?

Український народ, як майже кожен народ в Європі та інде у світі, не завжди називався українським, і його мова теж не завжди називалася українською.

Першою загальноновизнаною та поширеною назвою народу та держави Київської Русі були назви «русин», «руський», «Русь». Після розпаду Київської Русі українці потрапили під панування Литви, пізніше – Польщі й надалі називали себе русинами, руськими людьми, а свою бесіду – руською. Слово «русин», «руський», як назва українського народу, дожило із цим значенням до наших днів, зокрема, у відірваних від українського народу західних його частинах та в нашому краї. В Україні тим

Мова українців-русинів Словаччини...

часом прижилася новіша назва – «Україна» (уперше згадана в 1187 році), «український народ», «українська мова», хоча вживалися й інші назви.

Щоб не визнавати українського народу та присвоїти собі багату культурну та історичну спадщину Київської Русі (українського народу), російський царський уряд перейняв назву «руський» для означення свого московського народу (московитів, москалів, держава яких називалася до того часу «Московія»), почав називати себе «руським» народом, а Петро Перший себе – царем «вся Русі». Українців Росія називала «малоросами» або «южноросами» ще й у XIX і XX ст., Україну – «Южно-руським краєм». Назва «українець», «Україна» в Росії була кілька десятків разів офіційно заборонена. Понад сотню разів у Росії було заборонено вживання української мови – щоб жодної різниці між книгами, виданими «в нас і в них» (в Україні і в Росії) не було!

Отже, якщо назви «Україна», «український народ», «українська мова» були довгі століття заборонені в Росії (у якій опинилася більша частина українського народу), де не визнавали самого існування окремого самостійного українського народу (та його держави), то як могли називати себе українцями ті невеличкі частини українського народу, які були насильно підкорені іншими державами та перебували під міцним іноземним національним, релігійним та економічним гнітом та ще й під значним впливом імперського москвофільства? Назви «Україна», «український» утримувалися сторіччями у свідомості українського народу, частково й поступово офіційно дозволялися в межах Австро-Угорщини, де проживала друга, значно менша частина українського народу. Тому тільки під впливом поширення українського державницького змагання за визнання українського народу та права на свою державу могла поступово виникати українська національна свідомість та поширюватися

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

також намагання частин українського народу, які мешкали поза межами України чи компактного проживання українського народу, називати себе назвою «українець», «український».

А оскільки офіційна Росія не хоче й нині миритися з існуванням окремого самостійного українського народу та виникненням його держави – самостійної України, тому до сьогодні не вирішено питання національної свідомості та самоідентифікації себе серед українських НМ у країнах Європи.

Якою мовою говорили наші предки на Закарпатті?

Найдавніші писемні пам'ятки Закарпаття свідчать про те, що закарпатські українці говорили й писали руською (українською) народно-розмовною бесідою. Ось, для прикладу, уривок літопису села Гукливе на Верховині: «Року 1660 зима была тверда, сніг упав був великий так же люде дорогу у ліс протоптати не могли, а як упав на Пуцання пилипово, то аж Благовішеніє его рушило... Люде в недостатку соломы хыжы, стодолы подерли марзі. Плуг 16 неділь пустило у поле по рождестві Христовім, й то не всюду по під Бескид».

Такою чи подібною мовою написані також інші писемні пам'ятки Закарпаття. Цей уривок, записаний понад 300 років тому, написаний такою самою руською мовою, якою писали в тому часі також в Україні.

Правда, у другій половині XIX ст. частина закарпатської інтелігенції почала вживати на Закарпатті російську мову, чим до певної міри зашкодила розвиткові української народної мови. Селянські маси закарпатського населення, проте, говорили по своєму – «по-нашому», «по-руськи».

Щодо літературної мови, то на Закарпатті протягом сторіч виробилися три мовні орієнтації. Частина інтелігенції, як було сказано, не визнаючи існування українського народу та укра-

Мова українців-русинів Словаччини...

їнської мови, намагалася запровадити на Закарпатті російську літературну мову. Друга частина інтелігенції, знаючи, що наше населення належить до українського народу, намагалась орієнтувати його на українську літературну мову, а третя частина, будучи найбільш піддатливою асиміляторським намаганням, доводила, що закарпатські русини – і не росіяни, і не українці (ні Москва, ні Київ), а «карпатороси», «угроруси», «підбескидські русини», чим ішла значно на руку мадяризаторам, чехізаторам, словакізаторам. Звідти був уже лише крок до твердження, що закарпатські русини – то «по-руськи говорячі мадяри», чи «греко-католицькі мадяри», чи «непословакізовані словаки». Нечисленних «карпаторусів» без роду і племені легко було де-націоналізувати.

Свідками нашої народної мови є писемні пам'ятки. Попри довготривалий національний гніт, часті воєнні події, пожежі, релігійні сварки і т. п., на Закарпатті (як і на Пряшівщині) збереглося досить багато таких пам'яток.

Найбільш поширеним видом письменства по всьому Закарпатті в XVII–XVIII ст. були так звані учительні (або толкові) Євангелія, напр.: Пряшівське – XVIII ст., Ладомирівське – XVII ст., Нижньомирошівське – 1759 р. та ін.

Свідками нашої народної мови є й «учительні» збірники, напр.: Литманівський – XVIII ст., Углянський збірник «Ключ» – XVII ст., Ужгородський – XVII ст., Торунський – XVI ст. та ін. Усі вони написані народною руською мовою з незначною домішкою старослов'янських слів.

Переконливими свідками руської народної мови є також дарчі чи інші покрайні написи на церковних книгах, зібрані з багатьох сіл Пряшівщини.

В українських селах Пряшівщини ще в 1947–1949 роках було знайдено понад 230 церковних книг, виданих в Україні, з по-

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

крайніми написами на них. Для прикладу, наводимо напис з 1700 року на Октоїху в селі Біла: «Сію книгу купил раб божий Гриц Гайдош із своїов женов Настасійов за своє здравіє й за отпушеніє гріхов своїх і дал за ню злати 15 і дал ей до церкви білянскої до храму рождества Христова а кто бы ей мал отда-лити от той церкви будет от царства Христова отдалений...». Цей напис, зроблений майже три століття тому, мало чим різниться від сучасної народної мови.

Свідками народної мови є також твори діячів XVII–XVIII ст. (наприклад Михайла Андрелли – «Церковныя бесіди на всі неділі рока на поученіє народное», Михайла Лучкая тощо), а також численні народні пісні, казки та інші твори усної народної творчості.

Хто й чому називав закарпатських русинів-українців «русским народом»?

У боротьбі за політичну владу в Європі царська Росія вико-ристовувала всі способи на послаблення сили її противника – Австрії. Тому значну вагу приділяла слов'янам в Австрії. Уже в 1839 році російський славіст Микола Погодін писав до міні-стра освіти про величезне захоплення слов'янством серед ав-стрійських слов'ян і радив міністрові допомагати австрійським слов'янам: таємно посилати їм книги, друкувати їхні твори, на-значати премії за задані теми з історії, мови, допомагати уклада-ти словники, граматики, записувати народні пісні.

«Перше право на російську допомогу належить русинам», – писав Погодін у 1842 році. Пізніші роки дають достатню кіль-кість фактів про те, що Росія робила все можливе, щоб повністю дістати під свій вплив, зокрема, усе культурно-національне жит-тя закарпатських та галицьких українців. Не визнаючи в себе в Росії існування українського народу та його мови, не могли

Мова українців-русинів Словаччини...

вони і розвиток австрійських українців направляти на розвиток народної мови і культури. Хизуючись могутністю Росії і використовуючи природний потяг русинів до «своїх, що за горами», представники царської Росії нав'язували на Закарпатті «великоруську» літературну мову і таку саму національну орієнтацію.

Закарпатські політичні та культурно-освітні діячі XIX ст. після розчарування в австрійській допомозі у своїй боротьбі проти угорського гніту підпали під вплив царської Росії. Поділяючи думку про те, що російська мова повинна стати загальнослов'янською, окремі закарпатські діячі того часу прагнули зробити російську мову літературною мовою галицьких та закарпатських українців. Ця інтелігенція виходила з помилкового уявлення про єдність «всєя России», про те, що на території від Попрада до Камчатки живе єдиний «русский народ». Саме тому згадані закарпатські діячі посилено вивчають російську мову, намагаються запровадити її у школи, літературу, культурне життя всього Закарпаття. Від російських великодержавників вони переймають також назви «русский народ», «русский язык» для означення русинів-українців Закарпаття та їхньої мови.

Після Жовтневої революції великоросійську орієнтацію на Закарпатті підтримували не тільки великоросійські емігранти, але й місцеві москвофіли, зокрема «Русская народная партія» (філія чеської партії народних демократів), Товариство ім. О. Духновича, «Союз русских учителей на Словакии» та інші товариства.

Прихильники цього напрямку в Чехословаччині надалі не визнавали існування українського народу, його мови, історії та культури, заперечували належність закарпатського населення до українського народу. Розуміючи, що широкі маси в Карпатах ніколи не засвоять правильної російської мови, вони зосередили свою увагу лише на інтелігенції, та й тут дозволяли окремі винятки з правил фонетики (зокрема, у вимові), граматики та лек-

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

сики російської мови, створюючи тим самим окремий «южно-руський» чи «пряшівський» варіант російської мови.

Щоправда, москвофіли боролися проти асиміляції місцевого українського населення, за збереження його східнослов'янського (на їхню думку – російського) характеру, але водночас, поширюючи російську національну орієнтацію, вони перешкоджали правильному національному усвідомленню місцевих русинів-українців. Саме в цьому полягала шкідливість цього напрямку: він сприяв національній дезорієнтації місцевого населення.

Слід додати, що буржуазний уряд ЧСР підтримував мовні сварки, бо вони, крім дезорієнтації та роздрібнення слабких культурних сил місцевого населення, ще й відволікали увагу народу від основного – від соціально-політичних питань.

Хто і як проводив мадяризацію українського населення Закарпаття?

Мадяризацію русинів-українців, як і словаків та іншого слов'янського населення Угорщини, проводили панівні кола Угорщини, котрі мали на меті повністю змадяризувати все слов'янське населення країни.

Існувало навіть кілька проектів насильної, раптової асиміляції закарпатського населення. В одному з них планувалося розмістити на постій у слов'янські комітати 60 тис. угорських вояків, які б за три роки асимілювали 60 тис. осель, тобто близько 300 тис. населення. Після трьох років ці солдати переводились би в інший слов'янський район.

Мадяризація, однак, проводилася різними способами.

По-перше, усьому мадярському надавалася всебічна державна чи приватна підтримка (грошова і моральна), усе немадярське було позбавлене будь-якої підтримки, проголошувалося за зрадницьке, переслідувалось як протидержавне, небезпечне

Мова українців-русинів Словаччини...

тощо. Свідомих народних діячів – учителів, священників, письменників – усіяко очорнювали й деморалізували.

Мадяризація проводилася також на підставі різних мадяризаційних законів, якими обмежувалися права немадярських мов у школах та діловодстві. Один з таких законів, відомий під назвою «Закон Аппоньї» (1907), вимагав від усіх учнів країни, що закінчували четвертий клас початкової школи, знання мадярської мови «словом і письмом». Цей закон фактично вимагав мадярських шкіл у всій Угорщині.

Учителі, які наперекір цьому законові пробували вчити народною мовою, зазнавали з боку мадярської влади різних перешкод. Навпаки, за успішне навчання угорської мови міністерство освіти виплачувало вчителям спеціальну грошову винагороду. Подібні винагороди виплачувала вчителям-мадяризаторам не тільки шкільна влада, але й різні приватні товариства («народно-просвітні комісії») тощо.

Мадяризацію русинів-українців допомагала проводити також деморалізована частина «руської» інтелігенції – учителів та духовенства. Так, наприклад, уже в середині XIX ст. ведеться дискусія про те, щоб для галицьких та закарпатських русинів-українців ввести «абетцядло» (тобто латинські букви) замість «руських букв».

На початку XX ст. мукачівський єпископ Фірцак знову готує заміну кирилиці латинськими буквами у книгах церковного характеру. До такої заміни частково дійшло в Пряшівській єпархії в 1915 році. З'явилися окремі молитовники, підручники, навіть спеціальний журнал «Наше отечество», який друкувався латиницею.

Метою такої «уніфікації письма» було те, що старше покоління забуде «руське письмо», а молоде покоління його вже й не буде знати. Отже, упровадження латинського алфавіту на Закарпатті мало відіграти вирішальну роль у процесі остаточної

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

мадяризації русинів-українців Закарпаття. Боротьба проти такої «уніфікації» була боротьбою за збереження національного життя закарпатського українського населення.

Якою мовою писали будителі Закарпаття?

До початку періоду національного відродження на Закарпатті вживалася переважно церковнослов'янська книжна мова. Прогресивні діячі Закарпаття того часу (Олександр Духнович, Олександр Павлович, Анатолій Кралицький) розуміли, що таку мову селяни Закарпаття не розуміють, що така мова не відповідає потребам сучасного розвитку народного життя і саме тому в період наростання революційного піднесення стали писати свої твори народною мовою. Це було єдине правильне рішення проблеми літературної мови на Закарпатті, як і в інших народів.

Проте після поразки революційного руху (уже від початку 1850-х років), коли жодні вимоги закарпатських українців не були задоволені, а самі українці Закарпаття були австрійською владою знову кинені під угорське панування, коли коло активної закарпатської інтелігенції значно звужується, а рівень праці падає, доходить до зміни також і в мовній орієнтації закарпатської інтелігенції. Піддавшись хибній думці, що допомога для закарпатських русинів прийде від царської Росії, що на просторах усієї Росії живе єдиний «русский народ», закарпатська інтелігенція перейнялася думкою про необхідність запровадження на Закарпатті російської літературної мови.

Щоправда, сама закарпатська інтелігенція не опанувала добре російської мови, а маси закарпатського населення теж не мали практичної змоги оволодіти цією мовою. Тому робилися спроби наблизити російську літературну мову до народної мови закарпатців вживанням окремих українських слів і граматичних форм та читанням російського тексту народною вимовою.

Мова українців-русинів Словаччини...

Однак будителі помилялися в тому, що, перебуваючи під впливом реакційних представників царської Росії, не визнавали існування українського народу з його мовою, історією і культурою. Вони нехтували тим, що українці мали власну літературну мову, українцям Закарпаття значно ближчу, ніж російська.

Отже, будителі, з одного боку, виступали проти асиміляції, проти мадяризації русинів Закарпаття, боролися за збереження східнослов'янського характеру цього населення, з другого боку – намагалися впровадити на Закарпатті російську літературну мову (і то в часі, коли вже існувала українська літературна мова і художня література, яка у творчості Тараса Шевченка випередила всі слов'янські літератури щодо гостроти поставлених питань і впливу на народні маси) і таким чином свідомо чи несвідомо перешкоджали скорішому національному усвідомленню населення і швидшому засвоєнню знань у школах.

Найактивнішими прихильниками вживання російської літературної мови на Закарпатті в другій половині XIX ст. були Адольф Добрянський, Іван Раковський, Іван Сильвай, Олександр Митрак, Євгеній Фенцик та Юлій Ставорський-Попрадов.

Проте інші будителі, зокрема Олександр Духнович, Олександр Павлович, Анатолій Кралицький, розуміли, що для народу треба писати мовою народу, йому близькою і зрозумілою. Саме тому твори для народу вони писали народною мовою, що, безсумнівно, було демократичним явищем. Не дивно, що саме ті будителі є до сьогодні найпопулярнішими серед населення.

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

Яку мовну політику проводила на Закарпатті Чехословаччина?

Після приєднання Закарпаття до Чехословаччини знову постає питання літературної мови для населення цього краю. Оскільки аж до Першої світової війни тут не існувало єдиної літературної мови, закарпатська інтелігенція не мала єдиного погляду на літературну мову Закарпаття. Отже, оновлюються і продовжують співіснувати три мовно-національні орієнтації: російська, українська і місцева руська (або карпаторуська), яка наприкінці 1920-х років, по суті, переходить до української.

На початку 1920-х років чехословацький уряд офіційно висловлюється за вживання на Закарпатті такої літературної мови, яку тоді вживали галицькі українці, тобто української, але зі старим етимологічним правописом. Якби чехословацький уряд був зістав при таких поглядах, на Закарпатті могло дійти до позитивного розв'язання мовно-національного питання. Проте на практиці чехословацький уряд підтримує російський мовно-національний напрям, а також спроби створити окрему карпаторуську мову. Отже, щоб не дійшло до згоди, до перемоги одного напрямку, чехи підтримують усі мовні напрями.

Сама місцева інтелігенція не спроможна була припинити мовні сварки й розв'язати мовне питання на користь однієї з мов.

Використовуючи мовний хаос, чехословацька влада проводить свою політику: засновує на Закарпатті чеські школи, упроваджує чеську мову в діловодство, створює паралельні класи з чеською мовою навчання в середніх школах, надає підтримку чеським молодіжним організаціям, видає чеські газети тощо. Причому чеські школи та класи, добре обладнані інвентарем, були в кращих будинках і отримували помітну фінансову, моральну, державну й приватну допомогу та підтримку.

Мова українців-русинів Словаччини...

Поряд з тим чеська влада забороняє вживання тут слів «українець», «український».

У другій половині 1920-х років Закарпатська комуністична організація КПЧ – під впливом рішень п'ятого засідання Комінтерну – переключається на загальнонародну українську літературну мову і пропагує національну єдність закарпатських українців з українцями Радянської України, Галичини й Буковини.

Проголошення єдності закарпатських українців з українським народом Радянської України, голоси закарпатських українців за возз'єднання з Радянською Україною розцінювалися буржуазним чехословацьким урядом як намагання порушити єдність республіки. Тому в 1930-х роках чехословацький уряд дедалі більше офіційно підтримує російську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті, репрезентовану перш за все численним загальним російських емігрантів, яка, на його думку, не становила загрози для республіки.

Зрозуміло, що таку національну політику проводила чехословацька буржуазія не тільки в шкільництві. За національними поглядами обирали людей також на адміністративну чи іншу роботу. Усе це робилося з метою перешкодити нормальному національному усвідомленню українського населення.

Хто й чому відстоював «русинську» орієнтацію?

Ми вже зазначали, що найдавнішою назвою українців є назва «русин». Ця назва збереглася серед закарпатських українців аж до наших днів. Проте, називаючи себе русинами, населення Закарпаття ніколи не переставало вважати себе частиною більшої національної спільноти, що існує за Карпатами.

Однак так звана русинська мовна й національна орієнтація, що поширювалася на Закарпатті (зокрема на Пряшівщині) у 20–30-х роках ХХ ст. (коли прогресивні сили Закарпаття

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

відстоювали національну єдність закарпатських русинів з усім українським народом), висувала ідею створення окремого «русинського» чи «карпаторуського» народця, з окремою «русинською» мовою, який не мав би нічого спільного ні з українським, ні з російським народами, їхньою культурою, історією, мовою.

Ідею створення окремого «русинського» народу висувало, зокрема, уніатське духовенство мадярської орієнтації. Цю ідею охоче підтримувала чеська і словацька (ще раніше й мадярська) буржуазія, бо такий народець – з невеликою місцевою історією і культурою, з невиробленою літературною мовою, відірваний від живого зв'язку зі своїм народом – було б дуже легко асимілювати й повністю його підкорити та ліквідувати. А саме це мала на увазі аж до наших днів кожна панівна нація, якій тою чи іншою мірою вдалося на якийсь час заволодіти закарпатським населенням.

Ось у чому полягала й полягає шкідливість «русинської» мовної, культурної і національної орієнтації, хоч сама належність до русинів не мусить мати нічого спільного з цією орієнтацією. Якщо хтось називає себе русином і усвідомлює собі цю назву як старовинну назву українського народу, то це симпатичне явище і його можна розуміти як небажання змінювати орієнтацію своїх предків – дідів і прадідів. Однак якщо сучасні русини-«антиукраїнці» твердять, що вони є русинами, які не мають нічого спільного з українцями, то вони фактично підтримують офіційну політику асиміляції та ліквідації руського населення за Карпатами.

Мова українців-русинів Словаччини...

Хто відстоював українську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті?

Українська мовно-національна орієнтація на Закарпатті є найдавнішою орієнтацією українського населення Закарпаття, хоч сторіччями не була панівною орієнтацією серед інтелігенції.

У той час як москвофільство виникло від середини другої половини XIX ст., як русинська орієнтація виникла й виразніше поширилася лише у XX ст., українська орієнтація веде свій початок від усвідомлення національного життя закарпатського населення і то безперервно аж до наших днів.

Ми вже вказували на численні факти того, що після переселення за Карпати руське населення ще впродовж сторіч жило під безпосереднім впливом народної культури того народу, від якого його насильно відірвали: розмовляло тою самою мовою, жило тою самою народною творчістю, одержувало звідти такі самі книги, які вживались й удома, в Україні, туди посилало на навчання своїх юнаків, звідти одержувало священників тощо. За прикладом України почало переписувати книги, творити власні хроніки, збірники пісень, власні літературні твори, збірники проповідей тощо. Усе те на тій самій основі, тією самою народною мовою, як і по той бік Карпат.

Перший помітний програш у постійній боротьбі за збереження свого східнослов'янського обличчя закарпатське населення зазнало лише 1648 року, коли обіцянками, підкупом і підступом сильні слуги всюдисущого Риму нав'язали йому церковну унію з Римом (Ужгородська унія), але й тоді збереженням зівстав східний «руський» обряд цієї віри.

Хоч церковнослов'янська мова як літературна затрималася найдовше саме серед закарпатських українців (бо її сильна традиція не дозволяла асимілювати це населення), все-таки й

Юрій Бача, Андрій Ковач, Микола Штець

за панування цієї (церковнослов'янської) мови виникали твори, писані народною мовою (наприклад «Церковні проповіді» Михайла Лучкая).

Саме на цій основі в середині XIX ст. виникає сильний напрям у боротьбі за народну мову (О. Духнович, О. Павлович та ін.), яка не зникає, незважаючи на пізніше виникнення і велику підтримку москвофільства чи на сильний тиск мадяризації.

Під кінець XIX ст. народний напрям знову здобуває помітне місце серед інших мовних напрямів, хоч саме він живе весь час без будь-якої офіційної чи приватної підтримки, а лише на багатій народній культурі, на невисихаючих народних джерелах, які (замість усяких запроданців, перевертнів чи зрадників-перебіжчиків до різних ворожих таборів) знову і знову постачають скромних, але завзятих працівників на ниві народній.

У міру того як демократизувалося життя народу, помітним ставав і народний струмись у культурному житті. А після того як соціальну боротьбу на Закарпатті очолила комуністична партія й офіційно проголосила єдність закарпатського населення з українським народом, замкнулося кільце, яке тисячу років тому було насильно розірване.

Якщо йдеться про Пряшівщину (після роз'єднання Закарпаття 1918 року), то тут формується свідомо група української інтелігенції наприкінці 1920-х років (письменниця Ірина Невицька, професор Михайло Мащиович, Денис Зубрицький, Еммануїл Бігарій, Йосиф Дюлай та ін.), яка усвідомлює собі, що до народу треба звертатися його рідною і зрозумілою йому мовою. Такою мовою була руська (українська).

Прихильники русько-українського напрямку засновують і свій друкований орган «Слово народа» (Пряшів, 1931–1932) – газету, яку видають українською мовою і за новим фонетичним правописом (таким, як пишемо нині).

Мова українців-русинів Словаччини...

Ця частина інтелігенції, слідом за прогресивними діячами Закарпаття, відстоює погляд, що русини Пряшівщини мають таку саму бесіду, звичаї, віру, як їхні брати за Карпатами. Отже, русини Пряшівщини є частиною 50-мільйонного українського народу, і тому вони мали б вживати й спільну назву, яка побутує за Карпатами, де вона поширилася раніше, витиснувши давніші назви «русин», «руський». «Українець» є єдино правильною, а також офіційною назвою для русинів-українців, що живуть за межами України (у Польщі, Чехословаччині, Румунії та інших країнах). Саме така назва відображає національну єдність українців усіх земель.

Після 1945 року, незважаючи на значне пожвавлення російської орієнтації, за український напрям стали виступати як значна частина свідомої інтелігенції (що знайшло своє відбиття у пресі, радіо, театрі), так і до певної міри органи українського культурного життя – Реферат українських шкіл та Українська Народна Рада Пряшівщини. За українську національну орієнтацію 1945 року висловились і Комуністична партія Чехословаччини.

ДО ПИТАННЯ КОДИФІКАЦІЇ «РУСИНЬСЬКОГО ЯЗЫКА»

Микола Штець

Від появи «Норм русинського правопису» Ю. Панька (1992) пройшло понад двадцять років та більше п'ятнадцяти років від видання «Правил русинського правопису» Ю. Панька, В. Ябура (1994) та кодифікації «русинського языка» (1995), отже, можна робити певну оцінку цих правописів та самого акту кодифікації «русинського языка».

Потрібно зауважити, що не можна нікому забороняти кодифікувати норми будь-якої мови. Проте для кодифікації норм нової літературної мови, на думку визначних словацьких мовознавців В. Бланара, Е. Йони та Й. Ружички, потрібно, щоб на зріли необхідні передумови: а) суспільно-політична ситуація та розвиток національного руху, які б визначали основний напрям розвитку та стабілізації літературної мови і зумовили її впровадження до вжитку; б) рівень мовознавчої науки та культура мови в попередню добу та рівень мовознавчої науки в часі кодифікації мовних норм літературної мови¹. З наведеного випливає, що необхідно розглянути: а) чи існували на початку дев'яностих років минулого століття в Словаччині наведені вище умови для кодифікації «русинського языка»; б) чи ця кодифікація враховує ті засади, які розуміються у сучасному мовознавстві під поняттям *кодифікація норм літературної мови*.

У 1992 році ми разом з Ю. Муличаком аналізували орфографічні, фонетичні та морфологічні особливості, наведені в «Нормах русинського правопису»² Ю. Панька. У цій розвідці ми

До питання кодифікації «русинського языка»

спробуємо у загальному розглянути проблеми кодифікації «русинського языка» включно з питанням лексичної кодифікації.

У словацькій мовознавчій літературі під поняттям *кодифікація* розуміється «опис, становлення й узаконення мовних норм»³. В енциклопедії української мови наводиться, що літературна норма повинна мати певний ступінь *соціальної значимості й усвідомленості* цих норм усім суспільством, яке їх уживає, що для літературної норми визначальною рисою є «стабільність, дотримування усталених, загальноприйнятих правил щодо слововживання, написання, наголошування, граматичного оформлення висловлювання»⁴. Існує кілька критеріїв встановлення літературної норми: «територіальний, або культурно-історичний – тобто основа, на якій формується літературна мова; загальновизнані зразки і мовна традиція; відповідність системі мови; поширеність відповідного мовного явища тощо»⁵.

У кодифікації норм окремих слов'янських мов вирішальне місце посідали деякі визначні культурно-освітні діячі (зокрема письменники), які спиралися на назрілу суспільну необхідність становлення нової літературної мови.

Літературна мова, за твердженням словацького мовознавця Р. Крайчовича, крім функції комунікативної, акумулятивної, пізнавальної та естетичної, повинна виконувати й функцію національно-репрезентативну та водночас національно-інтеграційну⁶.

Кодифікація «русинського языка» свідчить про те, що її творці здебільшого нехтували наведеними вище засадами. Дотеперішнє існування «русинської» кодифікованої мови підтверджує те, що, крім обмеженої комунікативної функції (у галузі друкованої продукції), жодну з наведених важливих функцій «русинська» мова не виконує. Для реалізації цих функцій бракує їй багато чинників. Спробуємо розглянути хоча б деякі з них.

Микола Штець

На початку 90-х років минулого століття кодифікація не могла бути успішною, оскільки тут не існувало низки науково обґрунтованих передумов, які передують кодифікації будь-якої мови. Тодішня мовна ситуація нашого етносу не вимагала кодифікації норм нової «русинської» мови. Не існувало суспільного замовлення для такого акту – якісь конкретні заяви, вимоги, адресовані вищим державним органам Словацької Республіки від широких кіл громадськості з рядів русинів-українців (напр., про запровадження «русинського языка» як мови викладання замість української мови чи її вживання в пресі, радіо, театрі тощо).

Штучний політичний поділ місцевого населення на *українців* і *русинів* не міг автоматично створити потрібних передумов для кодифікації норм нової (четвертої, східнослов'янської) мови. Бракувало тут критерію суцільної русинської *території*, далі критерію *культурно-історичного*, згідно з яким місцевий український етнос ніколи не усвідомлював себе (у розумінні сучасного політичного русинізму) як окремих народ, який не має нічого спільного з рештою українського народу (згадаймо О. Духновича «свої за горами – то не чужі»). Не існували тут загально визнані зразки художньої чи наукової «русинської» писемності та відповідна мовна традиція «русинської» мови, мовні норми якої можна було б використати при спробі узаконення нової мови.

Національно-культурна ситуація в українського етносу Словаччини у 90-х роках минулого століття була інша, ніж у середині чи в другій половині XIX ст., коли існували бодай теоретичні передумови для кодифікації літературної мови тодішніх русинів Закарпаття та Пряшівщини. Тоді можна було б спертися на мовну традицію демократичної частини будительської інтелігенції, використати лексикографічні праці закарпатських авторів (у яких фіксується народнорозмовна лексика, фольклорні джерела)

До питання кодифікації «русинського языка»

та книжну закарпатську писемність попередніх століть тощо. Однак для здійснення наведеного заміру серед тодішніх культурно-освітніх діячів не знайшлося такої визначної постаті, яка б стала засновником нової (закарпатської?) літературної мови.

Слід сказати, що такої визначної постаті (науковця-філолога чи літератора), коли відбувалася кодифікація «русинського языка», не було і серед представників політичного русинізму в Східній Словаччині. Однак штучне (на підставі політичного замовлення) творення окремого «русинського народу» в Словаччині в уявах представників політичного русинізму було б неповноцінним без наявності й атрибуту власної «русинської» літературної мови. Так почалося швидке створювання літературних норм «русинського языка», автори яких проklamують, що «за основу русинського языка береме не якийсь еден з діалектів Выходного Словенська, але береме характерны знакы зо вшыткых діалектів, што їх зеднує до єдного комунікативного прояву»⁷.

Докладний аналіз «Норм русинського правопису» Ю. Панька (1992) подано у нашій праці (див. прим. 2). На цьому місці ми лише зазначимо, що твердження типу «русинський язык має півголосный звук **й**», що «характерный звук про русинський язык є варіант буквы **и** так званый твердый знак **ы** [еры – це не твердый знак, а окрема фонема. – *М. ШЛ*], який ся пише лем по самогласных» (с. 2), плутання понять фонема і буква (літера), назв літер ер (ь) та ери (ы), твердження про те, що **ы** є варіант не фонемі, а «буквы **и**», яка вживається тільки після голосних звуків (хоча на цій самій сторінці автор наводить приклади *быти, бывати, дыня*, в яких **ы** виступає і після приголосних звуків) та вигадка якогось «півголосного звука **й**» не свідчить про серйозне філологічне знання місцевих українських говорів та здібність знайти «характерны знакы зо вшыткых діалектів, што їх зеднує до єдного комунікативного прояву» (с. 1).

Микола Штець

Автори наступних «Правил русинського правопису» Ю. Панько та В. Ябур змушені були розв'язувати основне методологічне питання – який діалект покласти в основу «русинського» язика⁸. За твердженням Ю. Панька, «русинський язик був кодифікований на основі єдного з діалектів так званого – *ікаючого говору*»⁹.

Слід наголосити, що його автори поставили собі основну мету – за будь-яку ціну якнайбільше віддалити «русинський правопис» від українського і водночас наблизити його до словацького правопису. Для досягнення цієї мети оминають незаперечні явища місцевих українських говорів (спільні з іншими українськими говорами та узаконені в українській літературній мові), пропонуючи якісь властиві, на їхню думку, лише «русинським діалектам» особливості. До таких особливостей відносять, приміром, суфікс **-ський**, напр., русинський, женьський, монополіський, сінгапурський і под. (зауважимо, що в «Нормах русинського правопису» 1992 року Ю. Панько ще вживає суфікс **-ський**). Не відомо, за якими засадами тут з'явилися м'які фонемі [н', т', р'], якщо основа слів і за «русинським» словником закінчується на твердий приголосний **н, т** чи **р** (русин, монополіста, Сінгапур). Адже тут твердий приголосний суфікса **с** не може асимілювати (за принципом регресивного уподібнення) попередні тверді приголосні **н, т, р** на м'які фонемі [н', т', р']. Таким чином, вимова (у нормальному темпі мовлення) слова *русинський, монополіський* і под. з твердим приголосним **с** (у нормальному темпі мовлення) штучна, неприродна, вигадана. Справа в тому, що в місцевих українських говорах уживається суфікс **-ський**, який закономірно (за принципом регресивної асиміляції щодо м'якості і твердості приголосних) пом'якшує попередній твердий приголосний основи **н**, порів. україн + -ський (україн'ський). Згідно з чинним

До питання кодифікації «русинського языка»

українським правописом це пом'якшення приголосного основи (з дидактичних причин для збереження її первісного вигляду) на письмі не позначається знаком м'якшення – *український* (проте в літературному *мовленні* пом'якшення **н** закономірне). Отже, і від іменника *русин* згідно з діалектною нормою є правильна тільки форма прикметника *русинський*, з можливим двояким написанням: *русинський* (за українським правописом) або *русинський* (за «русинським» правописом).

Поряд з намаганням не вживати форму діалектного суфікса **-ський** (спільного з літературною формою) автори «Правил русинського правопису» вирішили не вживати апостроф (характерний саме для української орфографії) після приголосних звуків перед **я, ю, є, ї**, що позначають на письмі два звуки й + а, й + у, й + е, й + і. Для того, щоб оминати вживання апострофа автори вигадують різні штучні правила. Так, напр., на стор. 27 твердять, що в «русинському правописі» м'який знак *не пом'якшує попередній приголосний*, порів.: «по розділовім м'якім знаку (ь), який стоїть по парних подля твердості і м'якості согласных, де м'який знак *не є знаком м'якості*, але сигналізаційв того, же ту твердость і м'якость фонем буквою не означена, напр.: курьєр, адьютант, позьяснити ся, зьявити ся, одьісти, зьїзд, барьєра, їньєкція, карьєра і їн.; по остатных согласных (главно по б, п, м, в), яки не діспонують діференціалним признаком твердості ~ м'якості (але ся реалізують або як все тверды, або як все м'якы звуки), беспосереднє слідуючі по них ётованы буквы означають спойня й + гласна: пе, бю, пять, вязати, обїднати, объект і їн.»¹⁰

Скільки тут наведено плутанини замість того, щоб використати звичайний знак *апостроф* ['], яким передається на письмі вимова двох звуків у різних позиціях. Навряд чи звичайний читач русинських текстів розумітиме наведене вище правило про те, чи м'який знак повинен пом'якшувати попередній при-

Микола Штець

голосний, або він «не є знаком м'якості». Адже сам Ю. Панько у своєму «Словнику лінгвістичних термінів» під статтею русинське *мягкий знак* наводить російський відповідник *мягкий знак*, український відповідник *м'який знак*, *знак м'якшення* (*пом'якшення*), польський відповідник *mekki znak*¹¹.

Меті якнайбільшого віддалення «русинського правопису» від українського повинні служити й деякі інші орфографічні засоби. Йдеться зокрема про вживання російської графеми *ё* в «русинській» орфографії. Незважаючи на те що в правописі не бажано вживати один знак для позначення двох явищ, а саме: позначення літерою *ё* двох звуків на початку слова чи складу (*ёго, ёму, геніёх*) та один звук, який пом'якшує попередній приголосний (*конёх, днём*), автори правопису застосовують цей спосіб (хоча на стор. 4 правопису пишуть, що «сьме ся старали притримувати... главно фонемного (фонологічного) принципу, подля котрого кожній фонемі (або звуку) зодповідать окрема графема (буква)». Наведений спосіб не є зручнішим від українського написання [на початку слова (складу) *йо* (його) та *ьо* для пом'якшення попереднього приголосного], проте він, очевидно, становить специфіку «русинського языка».

Згаданий меті віддалення «русинського правопису» від українського (чи, може, яесь наслідування правописної практики О. Духновича) є й уживання великої літери на означення назв осіб, що належать до окремої національності, етнічної групи тощо, напр., Русин, Словак, Українець, Француз (с. 37).

Щоб згідно з «русинським правописом» знати, в яких позиціях писати літери *ы, і, и*, потрібно спочатку вивчити «староруську» (давньоруську) мову, щоб усвідомити собі, де колись виступали звуки, що позначалися графемами *ы, ѣ, и*. Автори правопису визнають окремими фонемами тільки *ы* та *і*. Порів.: «Гласну фонему [і] означає буквами *і, и*. То значить, же тота фо-

До питання кодифікації «русинського язика»

немає *пише двояко як в домашніх, так і в чужіх морфемах*» (с. 14). Нерозрізнювання двох самостійних фонем **і** та **и** у місцевих українських говорах [напр., **віск** (бджолиний) та **виск** (крик), **пити** (воду) та **піти** (піду, підеш) і под.], неусвідомлення того, що у місцевих українських говорах в окремих фонетичних позиціях виступає специфічний звук «проміжний» між **і** та **и** [з технічних причин позначимо його **і(и)**], призвело до великої плутанини у положенні правопису «Писання гласной **і**» (с. 14–18). Невідомо, за яким принципом автори правопису пропонували написання **і** в таких позиціях: читати, паліця, родіч, параліч, кралёвіч і под. (стор. 16–17). Невідомо, як це **і** читати: чи воно пом'якшує попередні приголосні або звучить як згаданий «проміжний» звук між **і** та **и**. Нерозрізнення фонем **і** та **и**, невизначення природи «проміжного» звука між **і** та **и** та його позначення на письмі призвело до таких сумнівних написань форм слів (зокрема іншомовного походження: грамати́ка, кодифіка́ція, прінци́п, конціповати, координа́ція, кри́за, інжіне́р, юсти́ція, автенти́чний, автократи́чний, авториза́ція, бандури́ста, патети́ка, політи́ка, югоафри́чан, ероти́ка і под.). Зауважимо, що в дотеперішніх правописах, які вживалися в місцевій писемності русинів-українців, графема **і** завжди пом'якшувала попередній приголосний. Отже, і сучасні написання типу *грамати́ка, кодифіка́ція* і под. спонукатимуть читача русинських текстів до м'якшення приголосних перед літерою **і**: код'і́ф'іка́ці'я, грамат'і́ка тощо.

У нашій доповіді немає простору для детального аналізу окремих положень правопису. У розділі «Формотворіня» хочемо вказати хоча б на намагання авторів запровадити словацьку систему відмінювання іменників за т. зв. типами (*vzorami*). Отже, замість чотирьох відмін іменників зарахували їх до 31 типу: для чоловічого роду 12 типів, для жіночого і середнього родів по 8 типів і 3 типи для іменників, що мають лише форми множи-

Микола Штець

ни. Ці намагання авторів повинні підтвердити думку про «обосноване виділення карпатських русинських діалектів до *самостатной групи* в рамках виходослав'янських діалектів» (с. 3). Авторам правопису всупереч науковій правді дуже хотілось би мати окрему карпатську (русинську) групу діалектів (не як одну із груп українських наріч), але якусь *самостійну* групу в «рамках виходослав'янських діалектів», на базі яких було б можливо творити і самостійну «русинську» мову.

Не варто розглядати подальші положення цього правопису. Вже з наведеного можна побачити тенденційність авторів «русинського» правопису, «теоретичний» рівень опрацювання окремих розділів та відсутність якихось науково обґрунтованих принципів його укладання.

У 2005 році з'явилася праця В. Ябура і Анни Плішковой «Русинський язык у зеркалі нових правил про основны і середні школы з навчанём русинського языка»¹². У наведеній публікації пропонуються певні зміни в «русинському» правопису, напр., до алфавіту додано літеру **ѣ** (замість м'якого знака в правопису 2004 р.). Автори цієї публікації то «додають» функції окремим графемам, то їх віднімають, напр., «значіня йотованой букви “ѣ”... ся розшырило іщі о єдну функцію... сігналізацію мнягкости согласних (д, т, н, л, с, з, р, ц, дз): дідо, сніг, бісіда, ціловати...». У літери **і** «функція сігналізації мнягкости была однята ...по парных по твердости/мнягкости согласних фонем,...» де вона «сігналізує лем твердость передстоячей согласной, напр.: дім, ніс, ріс, сіль, ті (тобі)». Звужена була і фунція літери **ѣ**, яку вже не слід писати на початку слова і після голосних звуків у іншомовних словах, а замість неї вживати сполуку **й + о**: йогурт, майор і под. В галузі «формотворіня» запроваджено форми наказового способу типу «верний, прийдий», замість частки *най* уживання частки *най* у формах наказового способу: *най* чітать,

До питання кодифікації «русинського языка»

запровадження варіантних форм типу *чітаме – читаєме, має – мам* і ряд інших змін (разом близько 30 змін).

До підготовки наведених змін правопису не було залучено другого кодифікатора Ю. Панька, який у рецензії на публікацію¹³ пише, що «основны кодифікаторы іщі жыють, а без них робити якысь зміны в правописі ся не може!» (с. 120), що дані правила «...мають много недостатків, бо суть не повны, не одражають і найнутнішы потреби правописной нормы. Цілов книжков в інтерпретації тягне ся лем суб'єктивний погляд автора (-ів?). ...Треба было зіхабити так, як было або змінити, а не вносити в правопис хаос. К чому то веде? Хто без оговорок прийме такы правила?» (с. 121), і далі продовжує рецензент «...на основі кодифікованых Правил вытворилися “новы” антиправила, котры не можуть служити нормов для русинського літературно-го языка, ...бо їх ніхто не схвалив» (с. 123–124)¹⁴.

До проблем кодифікації «русинського языка» висловлювався й Ю. Ванько. Зокрема вказував на те, які причини, на його думку, були вирішальними при обиранні Ю. Паньком та В. Ябуром за основу кодифікації «русинського языка» «території русинських діалектів на выход од Лабірця...», тобто «русинський язык» був кодифікований «на базі западоземплінських і выходоземплінських діалектів»¹⁵. Далі Ю. Ванько наголошує на тому, що «Кодифікація РЛЯС [“русинського літературного языка на Словенську”. – М. III.] не бере ниякый огляд на языковы шпедіфічности територіально векшого западного русинського регіону на выходнім Словенську, а так фактично ігнорує живый, реальный язык. Выходословенскы Лемкы суть тым способом з русинського языкового процесу вылучены і знову мають одчутя чужости, а то в тім змыслі, же язык якый ся їм предкладать як літературный, чують як чужій, не їх, бо скоро ніч у нім зо свого языка не найдуть... Притім треба підкреслити, же ту не іде о

Микола Штець

даякы периферны діалектны елементи, але о такы языковы явы, якы характеризують цілый западорусинський языковий ареал на виходнім Словеньску, а нелем на Словеньску», а також «язык польських Лемків»¹⁶. Поряд із критичними зауваженнями щодо обрання ікаючих говорів за основу «русинського літературного языка» Ю. Ванько констатує, що «русинський» правопис «быв скомплікованый в управі 2005-го року», що запровадження нових графем (ї для пом'якшення попередніх приголосних, знаків ь чи ъ замість апострофа та ін.) «збыточні комплікує цілу графічну суставу і знеяснює правописны принципи»¹⁷.

З наведеного бачимо, що в питанні «русинського літературного языка» не існує згоди між самими кодифікаторами та іншими представниками русинізму в Словаччині. Виключення з процесу кодифікації «русинського языка» близько двох третин русинів-українців створює ситуацію, за якої це населення має повні права не визнавати кодифікований «русинський язык».

Крім правопису, були й інші спроби створити необхідні посібники для кодифікації «русинського языка». На початку 1990-х років було підготовлено рукопис «Граматики русинського (карпаторуского) языка», в основу якої покладено «діалект лабірської долины». Як пише у вступному слові її автор С. Бунганич, рукопис граматики було укладено на замовлення одного із заокеанських покровителів місцевого русинізму¹⁸.

Очевидно, через нехтування автором граматики особливостей місцевої діалектної мови, незнання основних теоретичних принципів сучасної мовознавчої науки рукопис граматики відкинули представники «Русинської оброди».

У 1994 році вийшов «Орфографічний словник русинського языка», надзвичайно докладний та науково обґрунтований аналіз якого подав Ю. Бача¹⁹. З цієї рецензії наведемо хоча б отакі важливі спостереження її автора: «“русинський” словник яв-

До питання кодифікації «русинського языка»

ляє собою несистемне і занадто тенденційне накопичення слів перш за все (понад 90 процентів!) з української мови. Проте, де тільки було можливе і навіть де було неможливе та проти правил науки та логіки, “укладаючи” вживали таких форм і методів оформлення загальноукраїнської лексики та таких правил для граматичного оформлення слів, щоб той “русинський язык” був якомога менше подібний до українського і якомога подібніший до словацького!»²⁰

З наведеного випливає, що й «Орфографічний словник русинського языка» аж ніяк не сприяв кодифікації як правописних, так і лексичних норм «русинського языка». Слід зауважити, що унормування лексичного складу будь-якої мови – найважливіший елемент кодифікації та водночас найскладніша мовознавча проблема. Аналіз «Орфографічного словника русинського языка» (який уклало шість авторів, жоден з яких не є спеціалістом-лексикографом) свідчить про те, що у сучасному представники русинізму не в змозі укласти і тлумачний словник «русинського языка» (для цього тут бракує словника діалектної лексики, друкованих літературних творів «русинською» мовою тощо), без наявності якого процес кодифікації цієї мови не можна вважати завершеним.

Нездоланною виявилася, зокрема, проблема термінологічної лексики, яку кодифікатори намагалися розв’язати і творенням «власних» термінів, напр., назв частин мови: називник (іменник), придавник (прикметник), числовник (числівник), містоназивник (займенник), часослово (дієслово), присловник (прислівник), приназивник (прийменник), злучник (сполучник), частка (частка), чутеслово (вигук). Пропозиції подібної чудернацької граматичної термінології стусуються й назв відмінків: називаючий пад (називний), рождаючий пад (родовий), даючий пад (давальний), видячий пад (знахідний), містний пад (місцевий), творячий пад (орудний), кличучий пад (клична форма) (с. 48).

Микола Штець

Впадає в око форма *числовник* та *присловник*, де фіксується **о** в закритому складі, хоча на с. 14 «Правил русинського правопису» зазначається, що «гласна **о** в одкритім складі ...ся алтернує з **і** в запертім складі». Однак у наведених термінах (як і в багатьох інших формах слів, напр., абстрактность, абсурдность і под.) автори правопису не вважають доцільним дотримувати чергування **о** з **і**, бо закономірні форми з **і** (числівник, прислівник, абстрактність) збігалися б з українською вимовою, а це б перешкоджало реалізації їхньої концепції якнайбільшого віддалення «русинської» мови від української.

Очевидно, мало хто знає, що від першої спроби кодифікувати саме лексичний склад «русинського языка» пройшло вже понад сто років. Така спроба належить Е. Кубеку, який у 1906 році видав «*Старославянскій-угорскій-русскій-німецькій словарь къ свѣщенному писанію*»²¹. Словник Е. Кубека становить значну цінність для дослідника лексичного складу місцевих українських говорів (у наведеному плані матеріал словника досі ніхто не досліджував) та водночас дає підставу говорити про те, що це певна спроба (свідома чи несвідома) кодифікувати лексичний склад окремої (четвертої) східнослов'янської «карпаторуської» мови (насправді, «язичія»), яка зараз зветься «русинський язык».

Як впливає із назви праці, автор поставив собі за мету перекласти старослов'янські лексеми (фактично церковнослов'янські слова) на три мови: угорську, німецьку та «русскую», якою назвав місцеву народну (діалектну) мову з великою домішкою російських форм слів, словацької лексики, власних лексичних утворень (вигаданих слів) та елементів інших мов (згадане «язичіє»). Ось приклад перекладу церковнослов'янської лексеми **воззатѣй**: «кучерь, кочишь, повозчикъ, вожь, фурманъ, возильщикъ, извозчикъ-проводникъ-водитель-повозки военной» (с. 31).

До питання кодифікації «русинського языка»

Спроби кодифікації лексичної системи «карпаторуської» мови («язичія») Е. Кубека виявилися неуспішними. Автор не завжди спирався на народну основу (місцеві українські говори) та існуючі українські лексикографічні джерела, в яких наявні лексеми для місцевого користувача часто були (чи могли бути) ближчі, зрозуміліші, ніж відповідники до церковнослов'янських слів, які наводить Е. Кубек. Саме тому лексикографічні спроби Е. Кубека до наших днів не знайшли послідовників. Не скористалися словником Е. Кубека і автори «Орфографічного словника русинського языка», які замість наведених спотворених форм лексем могли б перейняти з нього чимало забутих діалектних слів.

Підсумовуючи, ще раз підкреслюємо, що кодифікація «русинського языка», як зазначалося вище, теоретично могла бути реальною у другій половині XIX ст. Як зазначає Ю. Ванько, «в тім часі ся штандартізація не робила в інтересі обычных носителів языка, але в інтересі еліты»²². Здається, що й сучасна кодифікація «русинського языка» теж робиться лише для «русинської еліти». Мабуть, не потрібно робити якісь соціолінгвістичні дослідження, щоб сказати, що в даний час для всього нашого етносу основним є питання соціальне. У наших селах залишилася старша генерація, для якої немає жодної потреби вивчати норми кодифікованої «русинської» мови. Молода генерація пішла шукати роботу в містах і містечках у словацькому чи в іншомовному (закордонному) середовищі, до якого намагається якнайшвидше пристосуватися. Вона байдужа до проблем мови (як української, так і «русинської»).

Проголошення кодифікації «русинського языка» не змінило прагматичного ставлення батьків до викладової мови, а саме до питання, «де може їхня дитина застосувати свої знання “русинського языка”, на яку роботу, посаду може влаштуватися, в яку школу буде їй легше поступати». На ці питання батьки не

Микола Штець

знайшли позитивної відповідці. Саме тому «русинська» мова не стала мовою викладання в школах (якщо не брати до уваги кілька дітей одного класу, де вивчається «русинська» мова і для яких творяться навіть шкільні підручники). Незважаючи на те що досі немає «русинського» шкільництва, у Пряшівському університеті вже іде підготовка студентів на «русинському» відділенні (у комбінації «русинська» мова – англійська мова), хоча досі це відділення не має ґрунтовних вузівських підручників «русинського язика» (фонетики, морфології, синтаксису та ін.).

Отже, за весь час від кодифікації «русинського язика» не виникло «русинське» шкільництво і не бачимо якихось передумов, що воно виникне, тоді для кого кодифікувався «русинський язик»? І в наш час кодифікація здійснювалася лише для «русинської еліти», або, як пише М. Сисак, «...akt kodifikácie sa uskutočnil a v histórii ostane ako satisfakcia pre *nevel'ký kolektiv entuziastov, ktorí priložili ruku k blahorodnému dielu...*»²³.

Чи дійсно варто було робити такий експеримент для кількох ентузіастів? Адже і той невеликий «колектив» розділився (чи розпався), оскільки після появи згаданих «нових правил» В. Ябура та А. Плішкової «Русинська оброда» заявила про те, що тільки їй належить право координувати справу кодифікації (для цього створила Язикову раду), пообіцяла створити нову норму (кодифікацію?) і прийняти необхідні заходи для того, щоб підручники за «новими правилами» В. Ябура та А. Плішкової не були надруковані²⁴. Отже, «Русинська оброда» не визнала виправлену версію «Правил русинського правопису», не визнала водночас і компетентність «Інституту русинського язика і культури Пряшівської універзیتی в Пряшові» займатися справами кодифікації «русинського язика». Таким чином, на цей час існують дві правописні норми «русинського язика» (1994 р. та 2005 р.) та третю обіцяє створити «Русинська оброда». Зважа-

До питання кодифікації «русинського языка»

ючи на ситуацію, яка створилася після появи «нових правил» В. Ябура та А. Плішкової, не вважаємо доцільним розглядати далі праці «русинських» авторів, напр., «высокошкольскы учебны тексты» В. Ябура та А. Плішкової²⁵. Їх розглянемо після того, як «Языкова рада» «Русинської оброди» надрукує свої (нові?) норми «русинського языка».

З наведеного випливає, що на початку 90-х років минулого століття кодифікація спиралася не на культурно-суспільні потреби цілого етносу русинів-українців, а на політичне замовлення зовнішніх сил. Чи за цим «благородним ділом» (кодифікацією) не ховається щось інше, а саме те, що зазначається у словацьких інтернет-ресурсах, що «Pod pláštikom rusinizmu od roku 1989 badať aktivity, za ktorými bolo vidieť maďarskú réžiu – zneužívanie promaďarskými kruhmi, ktoré v konečnom dôsledku nemalo za cieľ sledovať postavenie a pomery rusínsko-ukrajinskej komunity... Nacionalistickí radikáli motajú hlavy a otvorene hovoria o územných nárokoch Rusínov, idú cestou deštrukcie, cestou rozkolu, ktorý môže mať iba negatívny vplyv na osud celej rusínsko-ukrajinskej komunity»²⁶. Чи це не справжні заміри невеличкої частини прихильників русинізму, що домагалася кодифікації «русинського языка»?

Не дивно, що за двадцятирічний період русинізму в Східній Словаччані не з'явився тут якийсь визначний письменник чи науковець, який би презентував «русинську» мову у своїх творах. Навіть сам П.-Р. Магочій визнає, що «меджі Русинами в Словакії і в Польщі, які прияли властны языковы нормы в р. 1995 і в р. 1999, слідно наростаючу тенденцію з боку декотрых писателів і культурных інштитуцій неговати ествуючі нормы літературного языка без понукнутя якоїсь властной алтернативы»²⁷.

Кодифікація «русинської» мови стосується тільки друкованої «русинської» продукції. Досі ніхто з кодифікаторів не торкався

Микола Штець

усно-розмовного стилю «русинської» мови, який досі не існує. Кожний користувач «русинською» мовою вживає говірку свого рідного села як усну форму «русинської» літературної мови, додаючи до неї здебільшого словацьку термінологічну лексику. Отже, говорити про якусь *правильність, досконалість, зразковість*, тобто характеристики, що визначають нормативну літературну мову, тут ніяк не можна. Адже скільки існуючих говірок місцевого наріччя, стільки й усних форм «русинської» літературної мови.

Кодифікація «русинського язика» не принесла «русинській еліті» в Словаччині очікуваного результату. Її успішність могло б забезпечити, на думку Ю. Ванька, залучення до кодифікації 1994 року «такы языковы явы, якы характеризують цілий западорусинський языковий ареал на выходнім Словеньску»²⁸. Навряд чи таке поєднання «выходорусинських» і «западорусинських языковых» елементів, зокрема постійного наголосу на передостанньому складі, буде успішним. Адже велика кількість варіантних форм відмінювання, дієвідмінювання і под. спричиняє хиткість літературної норми.

Не краще виглядає справа «штандартных русинських» мов в інших країнах. П.-Р. Магочій сподівається на те, що «в першій етапі ся мають створити і хосновати штири регіональні штандарты – окрем Сербії, у Польщі, Словакії і на Україні, а пізніше на їх основі ся має формувати пятый варіант – койне, який бы ся мав хосновати як літературна мова про вшыткы регіоны»²⁹. Перший етап приніс невеликі успіхи у творенні «регіональних штандартів». Щодо виникнення на їх базі койне, то вважаємо, що для того, щоб воно виникло природним шляхом, тут важливий територіальний та історичний фактор, певна інтенсивність сучасних економічних, політичних, культурно-освітніх та інших контактів. Сучасна відсутність більшості з наведених чинників та стан «штандартных русинських» мов

До питання кодифікації «русинського языка»

в інших країнах дає можливість уважати, що для виникнення койне існують невеликі можливості.

Для всієї нашої національної меншини кодифікація «русинського языка» принесла усвідомлення того, що до часу кодифікації єдиний національний організм було штучно розірвано на дві частини, внаслідок чого послабилася його сила в боротьбі проти асиміляції (словакізації). Кодифікація «русинської» літературної мови негативно позначається на розвитку українського шкільництва в Словаччині. Адже замість українських шкіл тут не з'явилася жодна «русинська» школа, а тільки словацька.

Кодифікація «русинського языка» перешкоджає «русинській» шкільній молоді опанувати, крім словацької мови, ще одну літературну мову другого найбільшого слов'янського народу – українську, обмежуючи цій молоді шлях до східних слов'ян.

У цілому кодифікація «русинської» літературної мови не спричинилася до виникнення «русинського» шкільництва у Східній Словаччині, а без існування національної школи не має «русинський народ» та «русинський літературний язык» жодного майбутнього.

Наведене вище спонукає нас висловити переконання в тому, що й сучасна «русинська» мова в історії українського етносу Закарпаття і Східної Словаччини та його мови матиме такий епізодичний характер, який свого часу мало й «язичіє», яке тут поряд з іншими мовами існувало з половини XIX ст. майже до половини XX ст.

¹ *Blanár V., Jóna E., Ružička J. Dejiny spisovnej slovenčiny II. – Bratislava, 1974. – С. 7.*

² *Штець М., Муличак Ю. Аналіз норм т. зв. русинської мови. – Пряшів, 1992. – 16 с.*

Микола Штець

³ *Ivanová-Šalingová M., Maníková Z.* Slovník cudzích slov. – 3 vyd. – Bratislava, 1990. – С. 460.

⁴ Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 388.

⁵ Там само.

⁶ *Krajčovič R., Žigo P.* Dejiny spisovnej slovenčiny. – Bratislava, 2002. – С. 130.

⁷ *Панько Ю.* Нормы русиньского правопису. – Пряшів, 1992. – С. 1.

⁸ Правила русиньского правопису. – Пряшів, 1994. – 134 с.

⁹ *Панько Ю.* [Рец.] Василь Ябур і Анна Плішкова: Русинський язык у зеркалі нових правил про основны і середні школы з навчанём русиньского языка. – Пряшів, 2005. – 128 с. // Русинський літературний альманах на 2005 рік. – Пряшів. – С. 122.

¹⁰ Правила русиньского правопису... – С. 20.

¹¹ *Панько Ю.* Русиньско-русько-українсько-словенсько-польський словник лінгвістичных термінів. – Пряшов, 1994. – С. 21.

¹² *Ябур В., Плішкова А.* Русинський язык у зеркалі нових правил про основны і середні школы з навчанём русиньского языка // Русин. – 2005. – № 5. – С. 1–2.

¹³ *Панько Ю.* [Рец.] Василь Ябур і Анна Плішкова... – С. 120–124.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Ванько Ю.* Формовання койне з літературних штандартів // Русинський язык меджі двома конгресами. – Пряшів, 2008. – С. 18.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 23.

¹⁸ Рукопис «русиньской (карпаторуской)» граматики, 118 стор. машинопису без титульної сторінки та останніх сторінок (змісту та вказівки на автора та редактора твору, видавця і под.) ми отримали на рецензування у березні 1992 року.

¹⁹ *Бача Ю.* Що являє собою «Русинський словник»? (аналіз фактів та тенденцій). – Дукля. Рік вид. 46. 1998. – № 3. – С. 80–86.

²⁰ Там само. – С. 84–85.

²¹ *Кубек Е.* «Старославянскій-оугорскій-русскій-нѣмецкій словарь къ свѣщенномѹ писанію». – Ужгород, 1906. – 387 с.

²² *Ванько Ю.* Формовання койне... – С. 21.

До питання кодифікації «русинського языка»

²³ *Sisák M.* Kodifikácia: ako d'alej? // A New Slavic Language Is Born. The Rusyn Literary Language of Slovakia. EAST EUROPEAN MONOGRAPHS / editor. Magocsi P. R. – New York. – S. (v–xv), 3 – 79 + 15 priloh. Slovenská verzia : Magocsi P. R., zodpovedný redaktor. Zrodil sa nový slovanský jazyk. Rusínsky spisovný jazyk na Slovensku. VÝCHODOEURÓPSKE MONOGRAFIE. VYDAVATEL'STVO Kolumbijskej univerzity. – S. (v–x2v). – С. 65.

²⁴ InfoРусин, III, 12. – Prešov, 2006. – С. 16.

²⁵ *Ябур В., Плішкова А.* Сучасний русинський списовний язык (Высокошкольскы учебны тексты). – 2009. – С. 212.

²⁶ Ми прочитали... // Нове життя. – 2011. – 20 травня. – № 19–20. – С. 6.

²⁷ *Магочій П. Р.* Задачі III Міжнародного конгресу русинського языка // Русинський язык меджі двома конгресами. – Пряшів, 2008. – С. 11.

²⁸ *Ванько Ю.* Формовання койне... – С. 18.

²⁹ *Магочій П. Р.* Задачі III Міжнародного конгресу... – С. 8.

АСИМІЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ОНІМІЇ УКРАЇНСЬКИХ СІЛ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ

Микола Дуйчак

Онімія це сукупність онімів. Онім це власне ім'я, яке виокремлює названий об'єкт з-поміж інших. Серед значної кількості розрядів онімів (на аналізі деяких ми зупинимось) виділяються **антропоніми** «імена людей», **ойконіми** «назви населених пунктів», **гідроніми** «назви водних об'єктів», **мікротопоніми** «назви малих чи дрібних географічних об'єктів», які словаки називають «*chotárne romenovanía*», що походить з мадярського «*hotár*» і означає територію, землі (поля, луки, ліси), які належать відповідно му селу. Розрізняємо онімію загальну і часткову, тобто онімію окремої території, етносу, мови. Тому нашу увагу привернули, поряд з іншими розрядами, мікротопоніми території північно-східної частини Східної Словаччини, яка історично була заселена русько-українським населенням. Наші предки, поселившись у глибокій давнині в даному регіоні, тяжкою працею здобували землі з-під лісу, будували оселі і давали здобутим об'єктам назви згідно з нормами своєї мови. У цих назвах відбилися значною мірою ті звуки і форми, які увійшли в теперішню українську мову.

Щоправда, назви її творців на кадастральні карти в їхній народній формі майже не потрапляли або потрапляли лише спорадично. У районних установах геодезії ми знайшли, правдоподібно, перші кадастральні карти з 50–60-х років XIX ст., виготовлені ще під час мадяризації.

Асиміляційні процеси в онімії українських сіл Східної Словаччини

Наші спостереження свідчать, що мікротопонімічні назви русько-українських сіл уже від самого початку картографування **наносили на карти в асиміляційній формі**. З назв усувалися мовно-етнічні ознаки, передусім таке фонетичне явище, яким є ікання (вимова «і» на місці давніх «о» та «е» в новозакритих складах та «і» на місці ять «ĥ»), наприклад, народні форми **Гірка**, **Пот'ік** на картах 1866–1869 років мають форму *Hurka* (с. Валків) чи *Horka* (с. Бехерів), *Potok* (с. Бенядиківці).

Мадяри ікавізм майже повністю усунули, приміром, народне **Під Убіч** а К1881 *Pod Ubocs* (с. Габура), але все ж таки поряд з даним явищем на старих картах, на відміну від словацьких відповідників, можна зустріти збереження мовних явищ творців найменувань: нар. **Блыхы** → К1855 *Blichy* → К1960 *Blchy* (с. Штефурів).

Переклади хотарних назв на мадярську мову на кадастральних картах того періоду наявні лише поодинокі: нар. **Вышн'а Ровін'** а ПК *Felso Roveny* (с. Старина), зате область фонетики несе сильний вплив мадярської мови, яка відбита у графіці: нар. **Вершок** а поземельна карта *Verschok, Versok* (с. Дара), нар. **Березанчат** а К1866 *Berezyancsák* (с. Чукалівці), нар. **Гвізд'а** а К1866 *Hvizgva* (с. Вилаги «Svetlice»), нар. **Бережки** а К1860 *Berezski* (с. Видрань), нар. **Плош'ча** а К1869 *Ploscsa* (Гайтівки), нар. **Пл'ішків** а К1866 *Plyiškov* (с. Осадне).

На подив, під час мадяризації деякі українські села мали виготовлені кадастральні карти з мікротопонімами в азбуці. Це стосується здебільшого регіону Лабірщини, наприклад, народне **Під Дебр'ов** а К1869 *Подь Дебь* (с. Рошківці), народне **Під Пл'ашкы** а К1866 *Подь Пляски* (с. Вишні Чабини), нар. **Під Татарчиском** а К1869 *Подь Татарчиско* (с. Суха) та ін.

Авторами азбучних назв були, правдоподібно, русино-українці, які здобули освіту в школах, де мали можливість

Микола Дуїчак

вивчати азбуку і свою материнську мову. Ці назви, згідно з церковнослов'янською традицією тодішнього язичія, зберігають у кінці, але лише в кінці, твердий ер (ъ) та ять **Під Л'іш'чинімі Подъ Лищинами на Ямъ** K1866 *Pod lieštinami na jame* K1960 (с. Нижні Чабини).

Причини передачі мікротопонімів азбукою лише в декількох селах невідомі, недосліджені.

Асиміляційний процес проходив поступово, але цілеспрямовано, у міру того, як це дозволяли зовнішні чи внутрішні обставини, або залежно від того, яка мажоритарна «majoritná» панівна більшість насильно здобувала, так би мовити, право володіти над цією територією, а отже, і народом, який на даній території живе.

Асиміляція, або точніше пословачування мікротопонімів посилюється після виникнення Чехословацької Республіки. Тоді починають з'являтися нові кадастральні карти, на яких «хотарні» назви русько-українських сіл уже наводяться літературною словацькою мовою, наприклад, **Під Березини** *Pod Brežiny* (с. Ниж. Тварожець, K1927 р.), **Горб** *Hrb* (с. Збій, 1935 р.), **Верх Ставлінце** *Vrch Stavlinca* (с. Вільшинків, K1927 р.), **Чорной болото** *Čierne blaro* (с. Збій, K1935).

У 1960-х і наступних роках доходить до виготовлення нових кадастральних карт, а у зв'язку з тим і до тотального пословачення «хотарних» назв русько-українських сіл Східної Словаччини. Адміністративно змінюється вся мовна система. З фонетичного боку усувається ікання: народна **Гірка** міняється на **Hôrku**, **Потічки** → *Potôčky*, **Попід Лісок** → *Pod lesom*; втрачається повноголосся: **Середня** → *Stredná* (с. Светлиці), **Жолобы** → *Žlaby* (с. Суків), **Воротечка** → *Vratečka* (с. Хмельова), **Морозова Долина** → *Mrázova dolina* (с. Габура); відсутнє чергування голосних та приголосних типу **Брід у Броді** (*Brod v Brode*) (с. Н. Яблінка), **Ріг у Розі** (*Roh v Rohu*) (с. Светлиці), **Круг**,

Асиміляційні процеси в онімії українських сіл Східної Словаччини

парал. **На Круз'ї** (с. **Ниж. Збійне**), **Вівсиска** (< овес, р. в. вівса, давньоруське овесь) → *Ovsiska* (с. Вишній Ладич). Переклад веде до зміни наголосу з рухомого на постійний першоскладовий, що веде до зміни в мелодії, ритмі та інтонації. З'являються складові приголосні звуки [r] і [l] **Вершок** *Vřšok* K1960 (с. Габура), л міниться на [dl] **Мочила** *Močidla* K1960 (с. Волиця), з'являються дифтонги **Перекуп** *Pereküp* K1860 *Priekup* K1960 (с. Вишня Олька), Під **Бережки** *Pod briežky* K1960 (с. Нижня Полянка), наявна довгота звуків – «dlžka» **Короткый** *Krátka* K1960 (Вишге Збійне), просто атрибути словацької мови.

Словацька й українська мови належать до різних систем. Перекладом втрачається мовне багатство.

Назви консервують давні форми двоїни: **Мідж'ї Пол'ї** *Medzi poľom* K1960, *Pomedzi pole* K1866 (с. Руський Потік), **Мідж'ї Сельс** /слов. відповідника бракує / (с. Мала Дрішна, Нижній Свидник). А також давні специфічні словотворчі форманти типу ат/ят: **Германчат** *Hermančák* K1960 (с. Улич), **Обранчат** *Obrančak* K1960 (с. Шариський Ястреб). У ряду розмовно-побутових назв на ат/ят словацького відповідника бракує, оскільки назви цього типу сучасні кадастральні карти чомусь не наводять.

Приклади свідчать про недоліки при перекладі. Так, приміром, назва **Пасічки** зі значенням «вирубана ділянка лісу для поля» перекладена на словацьку мову як *Pasienku* K1965 (с. Беньдиківці). Закладені в цих назвах апелятиви різняться. У першому випадку йдеться про апелятив секти (< *sěkti «рубати») ¹, а в другому пасти. Порівняй ще **Лозины** (< лозина < лоза «народна назва деяких кущових порід верби», слов. *vřbový prút* ²) і словацьке *Plaziny* K1913 (с. Стебник), яке утворене від апел. «plazit' (sa)» дещо з іншим значенням.

Зміною мікротопонімічної системи з мови місцевого українського населення на словацьку мову доходить до зміни апе-

Микола Дуїчак

лятивної лексики, яку закладено в основу мікротопонімів, наприклад, **Пред сев(І)о** *Pred dedinou* К1960 (с. Старина, Любовн.), **Крива земл'а** *Krivá zem* К1960 (виселене с. Руське), **Під Церков'йом** *Pod kostol* К1965 (с. Бенядиківці). Словаки називають русько-українські дерев'яні церковки «drevenými kostolíkmi». Це не взаємне збагачування культур, це ігнорування, зневага, крадіжка. Словаки навіть не подумують про те, щоб назвати єврейську синагогу костьолом.

Другим не менш важливим розрядом онімів, з яким кожна людина має безпосередній зв'язок, є антропоніми прізвища та особові імена в їх народній формі. У народній формі тому, що в народній мові проходить процес національного усвідомлення, мова є важливим означальним фактором етнічності.

Форми особових імен та прізвищ встановлює в Словацькій Республіці Закон Словацької національної ради про ім'я та прізвище від 24 вересня 1993 року³ та Закон Словацької національної ради про метрики від 27 травня 1994 року⁴, згідно з яким у § 12 пишеться, що «Zápisy do matriky sa vykonávajú v štátnom jazyku». З цього випливає, що такі розмовні імена русинів-українців Східної Словаччини, як **Микола(й) чи Николай, Андрій, Осиф, Ілько, Митро, Гаврил, Павло чи Палко, Петро, Семан, Юрко**; жіночі: **Анця/Аня, Гануся, Галя, Наталка, Маря, Олена, Параска, Уля[на]** у метрику не попадуть, бо метрикар у Списку офіційних (розумій словацьких) форм імен їх не має⁵. На їх місці наявні так звані офіційні словацькі відповідники, а саме: *Mikuláš, Jozef, Eliáš, Demeter, Gabriel, Pavel, Peter, Šimon, Juraj*; жіночі: *Anna, Alžbeta, Natália, Mária, Helená* чи *Elena, Júlia*.

Як видно, розмовно-побутові відповідники особових імен русинів-українців Словаччини до офіційного жанру не допускаються.

Батько, прийшовши зареєструвати новонародженого сина, у відповідь на питання метрикарки, як буде іменуватися його

Асиміляційні процеси в онімії українських сіл Східної Словаччини

син, відповідає **Петро**, але метрикарка не бере до уваги його відповіді, а записує у метрику словацьку форму імені *Peter*. У наведеному законі (чис. 300/1993) пишеться, що «Zápis mena do matriky (resp. do knihy narodení) je totiž výlučne v kompetencii pracovníkov matriky, resp. jej nadriadeného orgánu, pričom sa títo pracovníci spravujú príslušnými matričnými predpismi, arodíčia sú podľa zákona č. 300/1993 Z.z. o mene a priezvisku “povinní posknúť obvodnému úradu súčinnosť”». У словнику словацької мови слово *súčinnosť* означає «*spolupráca, spolupôsobenie, cinnosť smerujúca k spoločnému cieľu, účstná spoločnej činnosti*»⁶. Заплутане юридичне формулювання простій людині незрозуміле, а навпаки, дає метрикарці можливість «*smerovať k tzv. spoločnému cieľu*», яким є переконання батька, що у списку офіційних імен форми Петро немає. І так наш батько з покорою схиляється перед силою закону, який в дійсності є прихованою формою асиміляції. Якщо б метрикарка записала у метрику ім'я *Petro*, вона б порушила закон, за що контрольний орган⁷ може їй накласти догану з можливою втратою робочого місця⁸.

Подібна доля спіткала і прізвища. Треба відмітити, що творення прізвищ українського населення території Східної Словаччини належить до часів, коли ця територія входила до складу Австро-Угорщини. Антропоніми, таким чином, записувалися до офіційних документів згідно із закономірностями панівної в той час мадярської мови. Після розпаду Австро-Угорщини і виникнення Чехословаччини словаки, у культурі до певної міри автономні, почали змінювати все мадярське. Змінили систему особових імен, а прізвища, на відміну від особових імен, піддали кодифікації лише у морфологічному відношенні, їх орфографія залишається незмінною до тих пір, поки цього не побажають їхні носії. Доводом незмінюваності прізвищ служить та обставина, що прізвище сприймається як знак належності окремого

Микола Дуйчак

індивідуума до певного роду, і тому воно мало б максимально зберегти свій зовнішній вигляд⁹. Найменша зміна у структурі прізвища часто створювала значні проблеми при вирішуванні, скажімо, спадкового майна.

Прізвища українців Східної Словаччини при записі до офіційних документів ніколи не транслітерувалися, тому в багатьох випадках вони втратили деякі або всі ознаки української мови. З діалектологічних праць¹⁰ відомо, що найвиразнішою рисою системи голосних говорів обстежуваного регіону є наявність троякого «і»: високого переднього [i], високого передньосереднього [и] й високого заднього нелабіалізованого [ы], напр., **Ласт'івка** (с. Дубова), **Сли́вка** (с. Березовець), **Блы́ха** (с. Прикра). Порівняння записів антропонімів з історичних джерел (поземельних книг, метрик) із сучасними живомовними відповідниками свідчить про те, що в мадярській мові всім трьом українським діалектним «і» відповідає одна графема «i» з крапкою. У системі голосних мадярської мови для позначення звуків українського діалектного троякого «і» просто немає адекватних графем. Тому й давні східнослов'янські **кы, гы, хы, шы** і т. д., які до сьогодні в українських говорах Східної Словаччини збереглися, у мадярських писемностях передаються через високе переднє [i], звідки їх у незміненій формі перейняла словацька метрика, напр., **Гы́рча** (виселене с. Дара), мадярське *Hircsa*, словацьке *Hirča*, **Кы́рн'ак** (с. Тополя), мад. *Kirnyak*, слов. *Kirňak*, **Хыми'ч** (с. Вубля), мад. *Chimics*, слов. *Chimič*, **Жыжан** (с. Руський Потік), мад. *Zsizsan*, слов. *Žižan*, **Сі'мчішын** (с. Збій), мад. *Szimcsisin*, слов. *Simčišin*, **Мы́нчіч** (с. Стацин), мад. *Mincsics*, слов. *Minčič*.

Подібно, як при аналізі мікротопонімів, і в розряді антропонімів зустрічаємося з фонетико-морфологічним явищем т. зв. ікавізмом, тобто зміною етимологічного «о», «е» на «і» в ново-закритих складах, напр., **Гвізд Гвóзда, Кóрін' Корéн'а** (с. Ша-

Асиміляційні процеси в онімії українських сіл Східної Словаччини

риське Чорне), **Кін'** **Кбн'а** (с. Чертіжне), **Тхір'** **Тхор'а** (с. Нижній Мирошів), **Медвід'** **Медвѣд'а** (с. Сорочин). Але передача прізвищ даного типу по-словацьки натрапляє на певні перешкоди, оскільки в словацьких формах родового та інших відмінків немає чергування, воно словацькій мові невластиве, а отже, форми родового відмінка **Кіһа** (< *Kiň*), **Tchira** (< *Tchir*), **Koriһа** (< *Koriň*), **Medvid'а** (< *Medvid'*) вуху місцевого русина-українця ніяк не лагодять, бо він звук до стандартних форм, які утримують зв'язок з апелятивами **кінь**, **тхір**, **корінь**, **медвідь**.

На увагу заслуговує словотворна модель відойконімно відносно-прикметникових прізвищ зі словотворчим формантом **івський**, який дією закону поспіль було змінено на **овскý**, напр. **Липівський** < ойк. Липова, офіційне *Lipovský* (с. Лімне), **Андре(і) йовський**, **Андрі[йов]ський** (< ойк. Андрійова), оф. *Andrejovský* (сс. Шашова, Корункова), **Кыйовський** (< ойк. Кыйо[і]в), оф. *Ki(y)jovský* (с. Грабське).

Спостереження свідчать, що з прізвищ на **івський** поступово усувався ікавізм. Компонент **ів** суфікса **івський** автоматично адміністративно був змінений на **ов**, який проникав і до розмовних відповідників прізвищ, що носії та респонденти обґрунтовують офіційним узусом, відповідаючи «мы повідаме **Андрійівський**, **Кыйівський**, але пише ш'а інакше, та так муш'іме гваріті як ш'а пише». В офіційному спілкуванні носії прізвищ автоматично вживають асимільовану форму свого прізвища *Andrejovský*, *Kijovský*. Асимілятивні процеси в галузі антропонімії українців Пряшівщини проходять перманентно.

Аналіз діючих у Словаччині етнозаконів своїм змістом нагадує відоме прислів'я про краплю води, яка «долбит камень не силой, а частым падением», чому в словацькій мові відповідає «кварка ро кварке rozbija kameň». Постійні зміни етнозаконів обмежують права русько-української національної меншини, ведуть до посту-

Микола Дуїчак

пового ослаблення, притуплювання національного усвідомлення, резигнації, відречення – «vzdanie sa svojho a pokorenie sa cudziemtu» і зрештою, до зникнення русько-української меншини в Словаччині. Тут хочеться пригадати слова, що становище меншин у державі залежить від культурної зрілості мажорити «majority».

¹ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – Т. III. – С. 593.

² *Попель І.* Українсько-словацький словник. – Братислава, 1960. – С. 205. У словацькій мові слова «лозина» немає, є лише «лоза» у значенні sadenica révy, vinič.

³ Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 300/1993 Z. z. o mene a priezvisku z 24. septembra 1993.

⁴ Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 154/1994 Z. z. o matrikách z 27. mája 1994.

⁵ Zoznam úradných podôb rodných mien by mali mať aj matrikári na matričných úradoch a podľa neho postupovať pri zápise mena do matriky. *Majtán M., Považaj M.* Vyberte si meno pre svoje dieťa. – Bratislava, 1998. – S. 269.

⁶ Slovník slovenského jazyka. – Bratislava, 1964. – IV. – S. 327.

⁷ Kontrolnú činnosť na úseku matrik vykonáva Ministerstvo vnútra SR a okresné úrady. KÚ je povinný na matričných úradoch v obvode svojej pôsobnosti najmenej **raz za rok** vykonať kontrolu vedenia matrik podľa zbierky listín a urobiť opatrenia na odstránenie nedostatkov. Див. наведений закон про метрики, част' III, § 31.

⁸ Ідеться про найвідсталіший регіон Словаччини, а там роботу треба берегти як зіницю ока.

⁹ *Кнашова М.* Языковые аспекты общественного функционирования личных имен // Ономастика и лигвистика. – М., 1981. – С. 69.

¹⁰ *Латта В.* Фонологические системы украинских говоров Восточной Словакии // Наукові записки. – Пряшів, 1979–1981. – № 89. – С. 64–68; *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Прага, 1938. – С. 39–74.

УКРАЇНЦІ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ РУМУНІЇ: ІНТЕГРАЦІЯ ЧИ АСИМІЛЯЦІЯ?

Ірина-Люба Горват

Упродовж понад двох десятиліть переходу до консолідованого демократичного режиму Румунська держава вжила низку заходів, спрямованих на інтеграцію національних меншин. Було прийнято близько двохсот нормативних актів, які включали положення, що стосуються різних аспектів відносин між більшістю і меншістю, створено державні установи з компетенціями у галузях, що представляють інтереси національних меншин, і виділено значні кошти на підтримку організацій, які взяли на себе роль представника їхніх інтересів¹.

Багатогранність вирішення проблематики національних меншин, безперечно, ставить Румунію на чільне місце серед країн Центрально-Східної Європи. Зокрема, Румунія презентує модель представництва національних меншин у парламенті (на сьогодні, за винятком угорської національної меншини, яка має значне представництво в парламенті та уряді держави, це група з вісімнадцяти парламентарів-очільників національно-культурних товариств)².

Поряд із цим варто зауважити, що заходи, утілені в життя державою, не завжди призводять до очікуваних результатів і залишається ще багато суперечливих аспектів у відносинах між більшістю і меншинами, які чекають свого вирішення відповідною державною політикою. Однією з таких проблем є супе-

Ірина-Люба Горват

речливе поєднання інтеграційних та асиміляційних тенденцій у середовищі національних меншин, зокрема досить чисельної української громади Румунії.

За експертними оцінками, населення Румунії складає близько 22,2 млн осіб. У національному вимірі більшість представляють етнічні румуни (майже 90 %), угорці – 6,6 %, цигани – 2,5 %, українці та німці – по 0,3 %, росіяни – 0,2 %. У державі домінує румунська православна церква. Характерним для національних меншин Румунії, за винятком угорців, є високий рівень румуномовного патріотизму. Зазвичай у середовищі батьків поширена думка про необхідність і важливість вивчення саме державної мови. Це є логічним відгуком населення на потужний потенціал та довготривалу практику уніфікаційної політики Румунії³.

Українська національна меншина Румунії компактно представлена в повітах Марамуреш (34 027 осіб), Сучава (8514), Тіміш (7321), Караш-Северін (3526), Арад (1741), Сату Маре (1556), Тульча (1279), Ботошани (896).

До сучасної Мараморощини, крім історичних земель, входить частина сатмарських та інших територій, що складають 6215 кв. км. На цих землях українська присутність завжди була досить значною. Так, угорський учений Іштван Белай на основі історичних документів доводив, що в XVII ст. українське населення Мараморощини перевищувало румунське. Статистика 1715–1720 років підтверджувала, що в 130 селах Мараморощини проживало: 1180 українських сімей, 703 угорські, 143 румунські та 10 німецьких родин. У 1839 році в Марамороському комітаті проживало 84 тис. українців та 49 тис. румунів, а в кінці XIX ст. – 122,5 тис. українців та 65 тис. румунів⁴.

Як відомо, територія історичної Мараморощини, яка в 1919 році (за Сен-Жерменським) та 1920 році (за Тріанонським мирним договором) була розмежована у співвідношенні 3/5

Українці Північно-Західної Румунії: інтеграція чи асиміляція?

(Чехословаччина) та 2/5 (Румунія). Відтак, через розірваність історичної Мараморощини в середовищі українства дедалі поглиблювалися процеси мовної та культурної асиміляції, особливо в умовах авторитарного режиму Ніколае Чаушеску (60–80-ті роки минулого століття).

Поряд із цим, зауважимо, що українська ідентичність повіту Марамуреш на сучасному етапі продовжує залишатися найвищою в Румунії. У відсотковому плані – це 55,7 % від кількості всіх українців держави. Саме тут за результатами переписів населення 1930, 1956, 1966, 1977, 1992 років кількість українців неухильно збільшувалася (див. табл. № 1)⁵.

Таблиця 1

Динаміка чисельності українців Північно-Західної Румунії за переписами населення⁶

Повіти / Роки	1930	1956	1966	1977	1992	2002
Марамуреш	19 249	25 435	29 060	32 723	36 653	34 027
Сату Маре	3439	483	905	1146	1320	1556
Усього (по державі)	45 875	60 479	54 705	55 510	65 472	61 098

За результатами перепису населення 2002 року, найкомпактніші в етнічному плані – громади марамороських сіл Кривий (97,7 % українців із загальної кількості мешканців), Поляни (96,6 %), Русково (94,3 %), Бистра (близько 91 %), Вишня Рівна (86,5 %), Ремети (майже 74 %), Великий Бичків (близько 60 %). Ці руські (українські) села згадуються в історичних документах XIV–XV ст.

Останнім часом, здебільшого за рахунок трудової імміграції, зростає українське населення сусіднього північно-західного повіту Румунії – Сату Маре. Без сумніву, кількість етнічних українців цього регіону є значно вищою ніж 1556 осіб за переписом

Ірина-Люба Горват

2002 року. Найкомпактнішою громадою Сату Маре є с. Мікула, яке розміщується неподалік від повітового центру. Завдяки поширенню неопротестантських течій чисельно зростають українські громади таких населених пунктів, як Паулян, Траян, Дачія, Дечебал, Чуперчен, Мофтіну Мік, Думбрава. Утім, чисельне зростання не відображається на зростанні етнічної свідомості українців. Перебуваючи у меншості, вони природно прагнуть до інтеграції в румунський соціум, відтак стають «такими, як усі», тобто уподібнюються загалу (асимілюються).

Доказом на користь наведеної тези слугують результати перепису населення 2002 року. Так, українці повіту Марамуреш найбільшою мірою визначають рідномовну ідентичність – 98,23 % – і це найбільший показник по всій Румунії. Водночас українство повіту Сату Маре втрачає рідномовну ідентичність. За даними перепису визначили рідною українську мову тільки 76 % українців⁷. Отож, тут відбувається поступова мовна асиміляція (румунізація) українства.

Варто також відзначити, що, порівняно зі Словаччиною, в Румунії поки що не відбулося сегментації української меншини за бінарним принципом: «українці – русини». Загальнодержавний перепис населення 2002 року зафіксував лише 257 осіб, які визначили русинську ідентичність. За логікою прихильників концепції русинства, саме Північно-Західна Румунія повинна б стати ареалом чіткої ідентифікації четвертого східнослов'янського етносу. Зокрема, Павло-Роберт Магочій у праці «Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів» на карті некритично окреслює територію проживання русинів у межах населених пунктів повіту Марамуреш, називаючи приблизну, розрахункову кількість – 34 тис. осіб, які «мали би бути» русинами⁸.

Утім, за результатами того самого перепису 2002 року, в гірському повіті Марамуреш русинами визначилися тільки 56 осіб,

Українці Північно-Західної Румунії: інтеграція чи асиміляція?

з яких 46 – жителі м. Бая Марє, а 10 – Сігету Мармацієй. Із 46 русинів Бая Марє вважають рідною русинську мову 34 особи, а з 10 русинів Сігету Мармацієй тільки двоє⁹. У повіті Сату Марє ідентифікувалися русинами тільки 19 осіб, з яких 10 – мешканці сіл, 8 – жителі м. Сату Марє, 1 – мешканець м. Карей¹⁰.

Наш досвід польових етнологічних студій підтверджує факт, який констатував, власне, перепис 2002 року, – жителі сіл Мараморощини та Сату Марє чітко ідентифікуються українцями, ототожнюють поняття «руський» та «українець». Респонденти загалом необізнані з проблематикою реідентифікації українства прикордонних областей Карпат. Утім, можливо, завдяки діяльності Культурного Союзу русинів Румунії впродовж останніх років наступний перепис населення й зафіксує більшу кількість людей, які визначаються русинами, а не українцями?

Звертаємо увагу на ще один фактор асиміляції українства Північно-Західної Румунії. Проводячи польові етнологічні обстеження досліджуваної території упродовж останніх років разом зі своїми колегами з Музею історії Сату Марє та УжНУ, ми виявили, що місцеві українці також втрачають етнічну ідентичність, переходячи до неопротестантських релігійних течій п'ятидесятництва, баптизму, адвентизму та єговізму (див. табл. 2). Насамперед відбувається перехід на румуномовну церковну службу, губиться народна духовно-культурна традиція (не практикують колядок, народних пісень, звичаїв та обрядів); «українці-покаїти» відмежовуються від основного етнічного українського ядра північно-західного краю Румунії. Як наслідок, дрейф конфесійної ідентичності породжує мовні асиміляційні тенденції у середовищі місцевого українства.

Як відомо, одним з важливих факторів соціалізації особистості є рідномовна освіта. Що стосується Румунії, то тут мовні питання регулюються насамперед Конституцією. Згідно зі ст. 13

Ірина-Люба Горват

Основного закону держави відзначено, що «офіційною мовою є румунська мова», а ст. 32 – «Право на освіту» – ще виразніше констатує, що «освіта всіх ступенів здійснюється румунською мовою»¹². «Закон про освіту» (червень 1995 року) окремим дванадцятим розділом окреслює три найважливіші умови отримання освіти рідною мовою національних меншин: 1) групи, класи, відділення, школи з мовами викладання національних меншин створюються «згідно з місцевими потребами, на прохання і відповідно до положень Закону», який не може порушувати норму навчання офіційної румунської мови; 2) навчальний процес у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах Румунії згідно зі 122 та 123 статтями здійснюється румунською мовою («в освіті всіх ступенів вступні конкурси (іспити) і випускні екзамени проводяться румунською мовою»); 3) вивчення історії та географії в навчальних закладах відбувається виключно державною мовою (ст. 120)¹³.

Аналізуючи стан викладання української мови, радник Міністерства виховання, досліджень, молоді та спорту Ельвіра Кодря констатує, що на території Румунії функціонує 94 навчальні заклади з румунською мовою навчання, в яких українська мова викладається як рідна мова, де навчається 2849 учнів у 1–4-х класах і 3237 учнів у 5–8-х класах. Крім загальноосвітніх навчальних закладів з румунською мовою навчання, в яких українська мова викладається як рідна мова, є такі, де викладання ведеться українською мовою. З них: групи дошкільних навчальних закладів, де навчається 762 дітей, 11 класів, де навчається 130 дітей, та один ліцей з українською мовою навчання, тобто ліцей імені Тараса Шевченка у м. Сігету Мармаціей, де навчається 248 учнів. Також на території Румунії функціонує 6 навчальних закладів, у яких навчання ведеться українською та румунською мовами, де навчається 271 учень¹⁴.

Українці Північно-Західної Румунії: інтеграція чи асиміляція?

Отже, щодо освіти українська громада Північно-Західної Румунії цілком вписується в рамки державного законодавства. Відтак у марамороських селах Бистра, Вишівська Долина, Луг над Тисою, Русково, Поляни, Кривий та інших учні опановують українську мову та літературу як окремий предмет. Звичайно, порівнюючи такий стан речей з Україною (до прикладу, Закарпаття, де румунська громада має повний цикл викладання предметів рідною мовою), можна вести мову про вкрай низький рівень рідномовної освіти. Українська мова в марамороських селах викладається тільки чотири години на тиждень, що не сприяє повноцінному засвоєнню предмета. Зокрема, на цих питаннях акцентує у своїй публікації голова Асоціації українців-вчителів Румунії Василь Куреляк¹⁵. Що стосується української громади повіту Сату Марє, то тут завдяки організаторським здібностям голови повітового філіалу Союзу українців Румунії Михайла Мачоки тільки останнім часом організовано викладання української мови в с. Мікула. Українську мову і літературу тут вивчають у восьми групах, до яких входять учні 1–8 класів¹⁶. У решті сіл українці складають незначну кількість, а отже, освіту отримують винятково державною мовою.

Насамкінець зауважимо й про деякі невтішні соціально-антропологічні спостереження повсякденного життя українців Мараморощини та Сату Марє. Інтегруючись у румунський соціум, сучасне молоде покоління стає байдужим до власного етнічного коріння. Бажання жити і бути модерним та глобалізованим породжує апатію до рідномовної традиції, що відображається в пісні, колядці, читанні книги чи газети. Тому дедалі частіше на весіллі українців не почуєш української пісні (на дискотеках про це вже й не йде мова), а серед молоді можна почути судження про доцільність самого володіння українською мовою.

Ірина-Люба Горват

Таким чином, можна резюмувати, що в сучасних умовах, на початку ХХІ ст., у середовищі української національної меншини Північно-Західної Румунії (повіти Марамуреш та Сату Маре) відбуваються різновекторні етнічні процеси. З одного боку, соціалізуючись в умовах демократичної політичної системи та громадянського суспільства, українство дедалі інтегрується в сучасний румунський соціум. З другого, через колізії в конфесійній та освітньо-виховній сферах життя відбувається поступова природна асиміляція одного з етнічних українських ареалів Карпат.

¹ Див.: *Chiriță R.* Analiza actelor normative privind drepturile minorităților naționale în România // *Politici de integrare a minorităților naționale din România. Aspecte legale și instituționale într-o perspectivă comparată.* – Cluj-Napoca, 2008. – P. 47–126.

² Див.: *Călușer M.* Reprezentarea minorităților naționale pe locurile rezervate în parlament // *Politici de integrare a minorităților naționale din România. Aspecte legale și instituționale într-o perspectivă comparată.* – Cluj-Napoca, 2008. – P. 167–178.

³ *Леньо П.* Этноязыковой либерализм Украины в контексте этнополитической практики стран Центрально-Восточной Европы // *Общество и этнополитика : материалы Второй междунар. науч.-практ. интернет-конф. 1 апреля – 15 июня 2009 г.* – Новосибирск, 2009. – С. 160.

⁴ *Горват Л.* Етнокультурний ренесанс українців Марамороського повіту (Румунія) // *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.) : матеріали Міжнар. наук. конф. 26–27 вересня 1996 р.* – Ужгород, 1997. – С. 208.

⁵ *Зан М.* Етнічна, мовна та конфесійна ідентичність української національної меншини повітів Марамуреш та Сату Маре (Румунія) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 7–8.* – Ужгород, 2007. – С. 246.

Українці Північно-Західної Румунії: інтеграція чи асиміляція?

⁶ Складено за електронним варіантом статистичного видання: *Recensământul Populației și Locuințelor 18 marție 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională / Institutul Național de Statistică. Editura «Revista Română de Statistică».*

⁷ *Зан М.* Етнічна, мовна та конфесійна ідентичність... – С. 254.

⁸ *Magoci P. R.* Poporul de niciunde: Istorie în imagini a rutenilor carpațici / Traducere în limba română de E. Chilaru ; Comentarii de subiect la imagini: V. Padeac. – Ujgorod, 2007. – P. 8, 11.

⁹ Direcția Județeană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. *Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie; Populația stabilă după limbă maternă.*

¹⁰ Приватний архів голови повітового філіалу Союзу українців Румунії Михайла Мачоки (м. Сату Маре). Județul Satu Mare. *Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie.*

¹¹ Складено за електронним варіантом статистичного видання: *Recensământul Populației și Locuințelor 18 marție 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională / Institutul Național de Statistică. Editura «Revista Română de Statistică».*

¹² *Constituția României [Електронний ресурс] // Camera Deputaților. – Режим доступу : <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=339>.*

¹³ *Витяг із Закону Румунії про «Про освіту». Розділ XII. Освіта для осіб, які належать до національних меншин // Аза Л. О.* Українці Румунії: сучасний стан та перспективи етнокультурного розвитку. – К. ; Рівне, 1999. – С. 83.

¹⁴ *Кодря Е.* До поліпшення вивчення української мови – як рідної – у загальноосвітніх закладах з румунською мовою навчання // Вільне слово. – 2011. – № 7–8 (квітень). – С. 4.

¹⁵ *Куреляк В.* Проблеми та перспективи українського шкільництва Румунії // Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : матеріали Міжнар. круглого столу, 30 листопада 2006 року, м. Ужгород, Україна. – Ужгород, 2006. – С. 160–169.

¹⁶ *Табачник Д. В.* Українці зарубіжжя та Україна : довідник. – К., 2007. – С. 119.

ЕТНОМОВНІ АСИМІЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДІ ПОВІТУ МАРАМУРЕШ (Румунія)

Михайло Зан

Мова як засіб спілкування членів етнічної спільноти є системою сприймання, уніфікації та передавання інформації. Найчастіше саме мова виступає головною етнодиференціюючою рисою, що відрізняє один етнос від іншого. Кожна мова реально існує як практика комунікативних зв'язків між представниками певного етносу для позначення, номінування конкретних явищ і процесів дійсності. Таким чином, мова виконує комунікативну, номінативну, гносеологічну, культуротворчу, ідентифікуючу, інтегративну та дезінтегративну функції¹. Перебування етнічних груп в умовах поліетнічного середовища (як етнічної або національної меншин) створює своєрідні феномени інтеретнічного середовища, а саме: вільне володіння переважною більшістю населення регіону двома або й трьома мовами, лексичні запозичення від мови державотворчого (титульного) етносу (нації), входження в когнітивно-семантичну структуру домінуючої спільноти, зрештою, «дрейф» примордіальної етноідентичності та поглиблення мовної асиміляції членів етнічної спільноти.

Своєрідною є етномовна ситуація в гірському повіті Марамуреш, де компактно проживають українці. Вони є автохтонами цієї території, адже перші писемні відомості про поселення в гірському Марамуреші фіксуються вже в XIV ст. Тривалий час там відбувалися складні етнокультурні, етносоціальні та етно-

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

політичні трансформації, що спричинили відповідні зміни в соціальному житті місцевого українства. Державна етнополітика в 60–80-х роках ХХ ст. (тобто за часів правління Н. Чаушеску) негативно відобразилася на рідномовному культурно-освітньому рівні українців, посилювався процес їхньої добровільно-примусової асиміляції². Умови демократизації румунського постреволюційного суспільства виявилися сприятливими для оптимізації етнокультурного життя українців. Утім, постали проблеми соціально-економічного характеру, що віднесли на інший план мистецтво, культуру та освіту. Отож, на наш погляд, етносоціологічні дослідження в регіоні варто проводити за віковими групами. Такий підхід дозволяє порівняти своєрідні «етнокультурні маркери» поколінь, виявити тенденції етнокультурних змін у регіоні.

Етнодемографічна оцінка ареалу українства в регіоні

За даними перепису населення 2002 року, кількість української етної групи в цьому регіоні Румунії становить 34 026 осіб. З них 1964 особи проживають у містах. Це – Сігету Мармаціей (1225 осіб), Бая Маре (351 особа), Вішеу де Сус (274 особи), Бая Спріє (45 осіб), Сеїні (33 особи), Борша (21 особа), Кавнік (14 осіб), Тергу Лапуш (1 особа). Водночас, аналізуючи мовний склад українства в названих містах повіту, констатуємо зменшення кількості осіб, які визнають українську мову як рідну (материнську). Це – 1536 осіб, що менше за реальну кількість осіб, які визначили себе українцями за етнічною ознакою³.

У сільській місцевості повіту Марамуреш офіційно нараховується 32 062 особи, які визначили себе українцями. В основному українці представляють компактні ареали переважної більшості населення комун Поляни (9696 осіб), Кривий (4650 осіб), Русково (4578 осіб), Верхня Рівна (4062 особи), Бистра (с. Би-

Михайло Зан

стрий, Красна, Вишівська Долина, загалом – 4021 особа), Ремети (2260 осіб), Великий Бичків (сс. Луг над Тисою, Кричунів, Великий Бичків, Тиса) (разом – 2639 осіб). Окремі групи українців проживають у с. Кимпулунг ла Тиса (23 особи), Нижня Рівна (18 осіб), Окна Сугатаг (14 осіб), Сарасеу (12 осіб), Ульмень (11 осіб), в інших селах – від восьми осіб до однієї. Так само як і в містах, кількість українців, які визнають рідною українську мову (за даними перепису), зменшується. Це – 31 969 осіб, які визначили рідною українську мову⁴.

За конфесійною ознакою українці повіту Марамуреш на 81,6 % – ортодокси (27 776 осіб); 10 % (3524 особи) є послідовниками неопротестантської течії п'ятидесятників; чисельно зростають громади адвентистів сьомого дня (767 осіб); 658 осіб є греко-католиками; 74 особи – римо-католики; 56 – реформати; 48 – баптисти⁵. На підставі наших польових етнологічних студій у регіоні впродовж 2002, 2003, 2006 та 2007 років можемо констатувати певну закритість українців, які належать до неопротестантських громад. У їхньому середовищі зникає народна обрядова традиція, побутує румунська мова під час богослужінь, продукуються інші стереотипи поведінки. Уважаємо, що ця проблема вартує окремого етносоціологічного обстеження.

Постановка проблеми дослідження

Як бачимо, уже на підставі даних перепису населення 2002 року можна робити висновок про асиміляційну тенденцію в середовищі українства повіту Марамуреш. Водночас проблема етномовних процесів у контексті вивчення білінгвізму більш багатогранна, ніж цифрові дані перепису населення. Насамперед потребують вичерпних відповідей питання про:

- мовну ідентичність опитаних та їхніх батьків;
- джерела вивчення української та румунської мов;

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

- рівень володіння мовами (письмо, читання літератури);
- практичне використання мов у «близькому» та «далекому» людському середовищі;
- оцінка розмовної мови в життєвих ситуаціях тощо.

Об'єкт та предмет студії

Об'єктом нашого дослідження є українська національна меншина повіту Марамуреш Румунської держави. Предметом студії є аналіз етномовних процесів у середовищі українства повіту в компаративному розрізі поколінь. Власне, для цього порівняльного вивчення ми виділили чотири вікові групи опитаних: 1) особи до 20 років; 2) 20–40 років; 3) 40–60 років; 4) старші 60 років. Дослідження проводилось у таких сільських населених пунктах повіту Марамуреш: Поляни, Кривий, Русково, Верхня Рівна, Коштіль, Бистрий, Красна, Вишівська Долина, Луг над Тисою, Великий Бичків, Кричунів, Тиса, Кимпулунг ла Тиса, Ремети; крім цього, опитування проводилося серед українців містечка Вішеу де Сус.

Вибірка та дослідницький інструментарій

Використовувалася стихійна вибірка респондентів у сільських поселеннях досліджуваного регіону. Принагідно зауважимо, що проводилося неklasичне соціологічне анкетування. Під час польових етнологічних експедицій (2002, 2003, 2006, 2007 рр.) у сільських населених пунктах повіту Марамуреш одночасно на окремі анкети фіксувалися відповіді опитаних щодо вживання мови. Упродовж означеного часу до вивчення традиційної культури та етнічної ідентичності українців повіту Марамуреш, крім автора цих рядків, були залучені спеціалісти з Румунії (Ярослава Колотило, Люба-Ірина Горват, Аліна Асталош, Золтан Тот, Мара Пушкаш-Лобонц, Корнел Град та ін.)

Михайло Зан

та України (Микола Вегеш, Анастасія Вегеш, Оксана Дербаль, Іван Хланта, Павло Леньо, Василь Король).

Загалом було опитано 200 осіб. Інструментарієм є анкета респондента для оцінки мовної ідентичності. Крім запитань про особисті дані (вік, стать, освіта, релігія тощо), у табличній формі фіксувалися відповіді щодо джерела вивчення, рівня письмового та усного володіння українською та румунською мовами, обставинами вживання мов. Дані анкет були опрацьовані, підраховані відсотки відповідей на поставлені запитання нижче представлені в таблицях, які потребують окремого «прочитання» та пояснення. Для кращого розуміння специфіки опитаних вікових груп спочатку проаналізуємо їхні етносоціальні портрети.

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 1 (до 20 років)

Стать. Серед 40 опитаних цієї групи – 15 (37,5 %) осіб чоловічої та 25 (62,5 %) жіночої статі.

Локальність. Географічно опитані представляють компактні ареали розселення українців у повіті Марамуреш. Серед респондентів 17 осіб із с. Русково, 6 осіб – із Вишівської Долини, 5 осіб – з Великого Бичкова, 4 особи – із с. Красна, по 3 особи – із сіл Верхня Рівна та Кривий, по 1 особі – з Полян та Бистрого. Опитані є корінними жителями вказаних населених пунктів, тільки у трьох випадках місце проживання не збігається з місцем народження. Це – українці-переселенці з м. Вішеу де Сус повіту Марамуреш та с. Копачеле повіту Караш-Северін; один респондент з Вишівської Долини є переселенцем з Верхньої Рівни.

Етнічна та мовна ідентичність. Серед 40 опитаних цієї вікової групи 37 визначили себе як «українці», а троє – як «румунни», хоч в анкетах вони вказують, що рідна мова їхніх батьків – це українська мова. На наш погляд, така ситуація пояснюється

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

громадянською ідентичністю місцевих українців молодого віку. Досконало володіючи румунською мовою та розуміючи під «національністю» належність до громадянства Румунської держави, молоде покоління ідентифікує себе на цьому рівні. Так, зокрема, наші спостереження під час польових етнологічних експедицій упродовж останніх років засвідчують, що молоде покоління українців проявляє певне збентеження та стурбованість перед власним «недосконалим» володінням материнською мовою. Їм важко пояснити, що розмовна мова, як правило, є діалектною, тому не варто відмовлятися від спілкування. Деякі респонденти відмовлялися давати свідчення, соромилися перед групою дослідників-етнологів, особливо з України.

Серед опитаних тільки у двох випадках виявилися нащадки етнічно змішаних (батько – українець, мати – румунка і навпаки) шлюбів. Утім, вони визначили себе як «українці», на відміну від 3 осіб, як мовилось вище, які ідентифікувалися румунами, маючи обох батьків українців. Очевидно, тут певну роль відіграє чинник мовного та етнокультурного середовища, що спонукає до українського етноідентифікаційного вибору.

Освітній рівень. Опитана молодь цієї групи – особи, які вже отримали середню освіту, школярі місцевих шкіл, ліцеїсти м. Сігету Мармаціей, студенти вищих навчальних закладів (4 особи). Отримана румуномовна освіта представниками цієї групи спонукає відповідно до мовної рефлексії, що проявляється в читанні та письмі, румуномовній лічбі, використанні електронно-обчислювальної техніки, мобільних телефонів тощо. Саме це засвідчують цифрові дані таблиць 3, 4. Очевидно, що практика використання державної мови на всіх рівнях освоєння часу і простору породжує феномен входження місцевого українства в когнітивно-семантичну структуру румунського етносу. Про це ми вже зауважували у своїй окремій публікації, аналізую-

Михайло Зан

чи відповідні етномовні процеси в середовищі українців повіту Сату Марє⁶. Скажімо, одна з опитаних (дівчинка восьми років) у с. Красна, батьки якої є українцями, розуміє українську, але не використовує її, розмовляє тільки румунською мовою⁷. Причини очевидні – практика румуномовного навчання в школі (повіт Бігор, куди переїхали її батьки) та відсутність україномовного виховання з боку батьків.

Релігійна ідентичність. Опитані, як правило, зараховують себе до ортодоксального релігійного середовища (35 осіб, або 87,5 %), до якого й належить більшість українців гірського повіту Марамуреш. Так, за даними перепису населення 2002 року, 81,6 % українців є ортодоксами⁸. Серед опитаних троє (7,5 %) – віруючі п'ятидесятники (за переписом населення 2002 року 10 % українців Марамуреша належать до цієї конфесійної групи); по 1 особі – Свідки Єгови та адвентисти сьомого дня.

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 1

Для опитаних цієї вікової групи звичним є використання поряд з українською мовою румунської. У багатьох випадках румунською говорити простіше, адже можна пояснити складніші речі. Власне, як засвідчують дані таблиці 1, серед опитаних 95 % вважають, що румунською володіють досконало, а українською вже 87,5 %.

Більшість респондентів опановували румунську літературну мову у школі, тому добре знають румунське письмо. Як правило, це стовідсоткове володіння румунською мовою. Виняток, як і в нашому дослідженні (див. табл. 4), становлять діти дошкільного віку, які ще не навчилися читати й писати державною мовою. Як бачимо з таблиці 4, 80 % опитаних певною мірою вміють читати і писати українською, а 17,5 % взагалі не читають і не можуть писати українською мовою. Опитані пояснюють це та-

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

кими висловлюваннями: «Знала, але забула писати»⁹; «вчителі так вчили, не дуже добре знаю українську»¹⁰.

Отож, як уже зазначалося, молодь активно включається в румуномовну когнітивно-семантичну структуру. Це відбувається завдяки засобам масової інформації. Як і в Україні, молодь частіше дивиться телевізор, ніж читає літературу. Це засвідчують дані таблиці 5. Так, художню літературу румунською мовою читають тільки 52,5 % опитаних, більше (67,5 %) читають релігійну літературу, 70 % вказали, що читають періодичну пресу.

Порівняно із цими даними впадає у вічі зниження показників щодо україномовної літератури. Найбільший відсоток (45 %) становить читання спеціалізованої літератури. Це – опитані школярі, які вивчають українську мову як предмет у школі й вимушені опановувати цю «спеціалізовану» літературу. Тільки третина опитаних декларували, що читають україномовну пресу, релігійні тексти, художню літературу.

Аналіз розмовної практики опитаних з близькими, друзями, знайомими засвідчує цікавий факт. У випадку спілкування з дідусями / бабцями, батьками опитана молодь указує українську мову (95 %), а вже спілкування з братами / сестрами показує іншу цифру – 87,5% спілкуються українською, а 20 % вказали, що використовують румунську (див. табл. 6). Тобто молодь фактично використовує в повсякденній мовній практиці білінгву, адже відсотки накладаються і респонденти визнають, що розмовляють «і так і так» або «все одно», «коли як треба».

Зрозуміло, що, спілкуючись з представниками румунської етнічної спільноти, українці використовують румунську мову (82,5 % у табл. 6), але й спілкуючись з рідними, які проживають за межами повіту Марамуреш, опитані вживають румунську мову. Для прикладу, опитані хлопці з Вишівської Долини стверджували, що з двоюрідними братами з Тімішоари та Орадеї

Михайло Зан

розмовляють тільки румунською, оскільки ті не можуть українською¹¹.

Лише пізнавальною є оцінка мовної практики респондентів у різних життєвих ситуаціях (під час молитви, сварки, розмови з домашніми тваринами, лічба, думка). Прикметно, що відсоток використання румуномовної лічби є вищий, ніж україномовний (див. табл. 7). Щодо молитви, думки (мислення або «внутрішнього діалогу»), мовних експресій (сварки), то порівняння відсотків також засвідчує своєрідне накладання україномовної та румуномовної практики («і так і так» – часто казали опитані).

Отож, аналіз показує, що поряд з діалектною україномовною повсякденною практикою спілкування молоде покоління українців сільської місцевості Марамуреша поступово формує подвійну мовну ідентичність. Витіснення української мови в цьому середовищі відбувається за рахунок пріоритетності для опитаних румуномовних засобів масової інформації, а також зменшення кількості осіб, які б читали україномовну літературу.

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 2 (20–40 років)

Стать. Серед опитаних цієї групи 16 чоловіків (44,4 %) та 20 жінок (56,6 %). Така ситуація зумовлена насамперед відсутністю в селі (заробітчанство) або ж зайнятістю на виробництві чоловіків двадцяти-, тридцяти- та сорокарічного віку.

Локальність. Серед 36 опитаних 17 є жителями с. Русково, 4 особи – Вишівської Долини, 4 – с. Луг над Тисою, по 3 особи – із сс. Поляни та Красна, по 2 особи – із сс. Верхня Рівна та Коштіль, 1 опитаний – з Бистрого. Серед цієї групи в семи випадках місце проживання не збігається з місцем народження. Утім, усі опитані походять з ареалу розселення українців повіту Марамуреш.

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

Етнічна та мовна ідентичність. Усі опитані цієї групи чітко ідентифікувалися українцями за етнічною та мовною ознаками, пов'язали рідномовну ідентичність власних батьків зі своєю етнічністю. Виняток становить один цікавий випадок у с. Русково. Респондентка, мати в якої циганка, а батько українець, ідентифікувалася українкою за мовною та етнічною характеристиками. Вона твердила, що під час перепису населення назвала себе українкою¹². Отже, в умовах компактного розселення представники недержавотворчих спільнот переймають етнічні маркери домінуючої групи, так як це має місце на Закарпатті (мовна асиміляція циган, словаків, німців)¹³.

Освітньо-професійний рівень. Переважна більшість опитаних цієї групи мають середню освіту (44,4 %), менше – середню-спеціальну (41,6 %), 4 особи – вищу освіту та одна – початкову. Опитані жінки є безробітними, домогосподарками (10 осіб), так само безробітними є 5 чоловіків. Інші представляють такі варіації зайнятості: педагоги (6 осіб), механіки (3 особи), лісники (3 особи), столярі (2 особи), інженери (2 особи), по одному представнику – редактор на телебаченні, сезонний робітник, продавець, швачка, маляр. Більшість опитаних працюють у селі або в м. Сігету Мармаціей.

Як бачимо, серед представників цієї групи молодих людей великою є частка безробітних. Проблема, яка потребує окремого вивчення, – заробітчанство серед осіб цієї вікової групи. Фактично в селах чоловіки в основному на заробітках в Іспанії, Португалії, Бельгії, Франції та інших країнах. Під час формування стихійної вибірки важко було знайти респондентів-чоловіків, а у випадку спілкування вони іронічно ставилися до предмета розмови. Навіть просте спостереження засвідчує факт формування нової соціальної групи українців-заробітчан, які наразі, повертаючись на батьківщину, вкладають зароблені кошти в будів-

Михайло Зан

ництво сучасних комфортабельних власних осель, відкривають магазини на кшталт «АВС» тощо. Ці люди опанували мови тих країн, де працювали тривалий час. Для прикладу, у с. Поляни спілкувалися із жителькою села, яка розповідала про умови праці в Іспанії; вона там вийшла заміж за каталонця, спілкуються іспанською мовою¹⁴. Подружжя планувало й надалі працювати в Іспанії, одночасно спонсоруючи будівництво власного будинку біля батьківського обійстя в Полянах з перспективою періодичного повернення в село.

Релігійна ідентичність. Опитані здебільшого є віруючими-ортодоксами (майже 90 %), 2 – греко-католики, 1 – п'ятидесятник та 1 – атеїст.

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 2

Опитані цієї групи вважають, що володіють українською мовою досконало на 100 %, а румунською на 91,6 %. Якщо в попередній групі джерелом вивчення державної мови на 12,5 % виступали батьки опитаних, то в цій віковій групі домінує школа (97,2 %).

Опитані частіше (80,5 %), легше (86,1 %) та із задоволенням (86,1 %) спілкуються українською мовою. Однак оцінка опитаними власної розмовної практики (див. табл. 3) виявилася доволі амбівалентною. Їм важко відповісти, якою мовою (українською чи румунською) легше / із задоволенням розмовляти. Як правило, вони твердять, що «це залежить від ситуації», «і так і так легко», проте в умовах переважного україномовного середовища симпатії схиляються на бік материнської мови.

Рівень володіння румунською мовою (читання / письмо) у цієї групи стовідсотковий. Щодо української мови, то ситуація відрізняється, адже 5,6 % опитаних вказали, що не вміють чи-

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

тати й писати українською, а 8,3 % уміють тільки читати українські тексти.

Принагідно слід зауважити, що опитані цієї групи досить солідарно твердили про те, що читають періодичну пресу, художню літературу, яку видає Союз українців Румунії. Це засвідчують цифрові дані в таблиці 5. Скажімо, україномовну пресу читають [а цілком вірогідно, що треба розуміти як «уміють» або «можуть» читати. – М. З.] 72,2 % опитаних, а художню літературу аж 88,9 %, що менше за румуномовну (72,2 %). Такий факт, найімовірніше, можна пояснити декларацією можливостей, а не реального стану речей для більшості із цієї вікової групи. В умовах румуномовного мас-медійного простору українство, як засвідчують дані з таблиці 5, надає перевагу відповідно румуномовній пресі, релігійній літературі (91,7 %). Менш читабельною є художня (72,2 %) та спеціалізована література (52,8 %), перевагу якій віддають опитані з вищою та середньою спеціальною освітою.

Цікавою є оцінка розмовної практики з рідними, близькими, знайомими, друзями. На 100 % опитані цієї вікової групи схильні до спілкування з дідусями / бабцями, батьками, братами / сестрами саме материнською мовою. Водночас можна наводити паралелі з опитаними попередньої групи (до 20 років), які фактично можуть виступати дітьми для вікової групи № 2. Ми констатували, що є тенденція до спілкування румунською мовою для першої вікової групи навіть у близькому середовищі. Це підтверджується даними, наведеними в таблиці 6, де вказана цифра 16,7 % тих опитаних, які спілкуються румунською мовою з власними дітьми. Опитані пояснювали, що діти не хочуть спілкуватися українською, оскільки вважають, що чудово знають румунську літературну мову, яку опанували в школі. Доходить до ситуацій, коли респонденти з іронією кажуть: «Я з ними

Михайло Зан

по-українськи, а вони мені відповідають румунською». Українці констатують, що їм все одно якою мовою спілкуватися – румунською чи українською, тому у своїй більшості не виступають проти румуномовного пріоритету власних дітей. Один респондент, наприклад, із с. Верхня Рівна засвідчує, що з дітьми розмовляє румунською, бо вони «забули українську мову»¹⁵.

Констатація «і так і так розмовляю» або підтвердження класичного білінгвізму цієї вікової групи засвідчується відповідями щодо спілкування з друзями, знайомими (100 % як для української мови, так і для румунської; див. табл. 6).

На відміну від попередньої вікової групи, де низькі показники україномовної лічби, в аналізованій групі респонденти вільно переходять з української на румунську і навпаки. У цифрових даних 100 % вказали, що рахують українською мовою, але переймають румунські відповідники (16,7 %). Зростає показник румуномовної молитви (13,9 %), інші показники (думка, сварка, спілкування з худобою) на 97,2 % україномовні.

Отже, можна зробити попередній висновок про домінування україномовного диференціюючого фактора для представників цієї вікової групи. Разом з тим опитані є зразковими представниками білінгви, оскільки вільно спілкуються обома мовами. Тенденцією є зростання частки тих, хто спілкується з дітьми не материнською мовою, а державною.

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 3 (40–60 років)

Стать. Серед опитаних цієї вікової групи виявилось 13 чоловіків (30,24 %) та 30 жінок (69,76%). Ситуація подібна до попередньої групи, оскільки чоловіче населення від 40 до 60 років більш зайняте на виробництві, працює за кордоном і менш схильне до спілкування з дослідниками.

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

Локальність. Опитані цієї групи проживають у таких населених пунктах: Русково (9 осіб), Верхня Рівна (8 осіб), Поляни (4 особи), по 3 особи – Великий Бичків, Красна, Луг над Тисою, Вишівська Долина, по 2 особи – Кричунів, Коштіль, Кривий, Бистрий, по 1 особі – Ремети та Вішеу де Сус. У десятих випадках місце проживання респондентів не збігається з місцем народження. Але це переважно переселенці, як і в попередньому випадку, з україномовних сіл Марамуреша.

Етнічна та мовна ідентичність. Серед 43 опитаних цієї вікової групи всі, крім одного, ідентифікували себе українцями та україномовними. Один з опитаних є нащадком етнічно змішаного шлюбу румуна та українки, тому його ідентифікаційний вибір виявився румунським. В одній з респонденток батько є угорцем (с. Коштіль), але вона визначає себе українкою.

Освітньо-професійний рівень. Більшість опитаних (48,8 %) мають середню освіту, менше (25,6 %) отримали середню спеціальну освіту, 4 особи (9,3 %) мають вищу освіту та 7 осіб (16,3 %) – початкову освіту. За професійною стратифікацією опитані цієї групи розподілилися так: домогосподарки (16 осіб), робітники (10 осіб), учителі (5 осіб), по 2 особи (пенсіонери, держслужбовці, працівники пошти), по 1 особі (священик, водій, продавець, лісник, лісоруб, швачка).

Релігійна ідентичність. Більшість опитаних є ортодоксами – 34 особи (79,0 %), майже 6 осіб (14 %) належать до неопротестантської громади п'ятидесятників, по 1 особі з опитаних – до адвентистів сьомого дня, Свідків Єгови, греко-католицької церкви.

Михайло Зан

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 3

Зауважмо, що респонденти цієї вікової групи критичніші у своїх відповідях, ніж попередні. Як видно з таблиці 1, 93 % відповіли, що українською мовою володіють вільно, а 4,6 % – доводять вільно, а 18,6 % вважають, що володіють нею добре. Як і в попередніх групах, респонденти опанували українську мову вдома, серед рідних, насамперед батьків. Тільки в одному випадку (про це зазначалося вище, нащадок румуно-українського шлюбу, де виховання відбувалося в румуномовному середовищі) респондент основ української мови навчився «серед людей».

Якщо представники двох попередніх вікових груп опанували румунську мову в школі, то опитані цієї групи в межах 23,4 % вивчали мову «серед людей» (у селі, на роботі тощо), більшість (72 %) опанували румунську мову в школі. Але це нижчий показник, ніж у представників першої та другої вікових груп опитаних. Фактично це покоління (особливо 50–60-літні люди), яке мало можливість навчатися в україномовних класах, що й спричинило відповідне status quo у відповідях респондентів.

Представники цієї групи вільніше (90,7 %), із задоволенням (86 %) та частіше (83,7%) вживають материнську мову в порівнянні з попередніми віковими групами.

Загалом респонденти володіють українською літературною мовою на рівні письма та читання творів на 81,4 %, а 16,3 % засвідчили, що вміють тільки читати українською. Майже сто відсотковим, крім одного випадку, є володіння письмом та читанням румунською мовою. Опитані відзначають, що «забули» українську мову, уміють тільки читати¹⁶; указують, що раніше писали і читали, а наразі «забулося»¹⁷; деякі навіть категорич-

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

но стверджують: «Імо румунський хліб, значить, маємо порумунськи говорити»¹⁸ тощо.

Цікавими є факти, коли представники цієї вікової групи відроджують знання української мови. Одна респондентка, наприклад, зазначила, що українською мовою навчилася краще писати, вивчаючи її вдома «з дітьми, які робили домашні завдання з предмета»¹⁹.

Порівню з опитаними другої вікової групи особи від 40 до 60 років менше читають україномовної літератури (див. табл. 5). Це саме стосується й румуномовної літератури, за винятком періодичної преси (79 %) та релігійних текстів (83,7 %).

Спілкування з близькими відбувається, як правило, українською (97,7 %). Проте, як показують результати дослідження, серед опитаних цієї групи зростає частка тих, що спілкуються з дітьми державною мовою (23,3 %). Опитані навіть із жалем констатують, що діти не розмовляють українською²⁰. Прикметним є також збільшення кількості осіб, котрі моляться (27,9 %), рахують (18,6 %), вживають мовні експресії під час сварки (11,6 %), застосовуючи румуномовну лексику.

Таким чином, можна твердити, що для вікової групи (особи 40–60 років) характерним є українсько-румунська двомовність. На відміну від представників молодшого покоління, румунську мову опитані засвоювали як у школі, так і в робочих колективах. Рівень володіння українським письмом є дещо нижчий, ніж у другій віковій групі. Опитані довго (крім розмовної) не використовують на практиці української літературної мови, що й спричиняє інтеграцію в румуномовний культурно-інформаційний простір. Це відбувається через читання релігійних текстів (насамперед у середовищі неопротестантських громад), румуномовну лічбу, спілкування з дітьми державною мовою тощо.

Михайло Зан

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 4 (старші 60 років)

Стать. Серед опитаних цієї групи 32 чоловіки (39,5 %) та 49 жінок (60,5 %).

Локальність. За місцем проживання опитані розподілені так: Поляни (16 осіб), Русково (12 осіб), Кривий (6 осіб), Верхня Рівна (5 осіб), Коштіль (2 особи), Красна (9 осіб), Бистрий (6 осіб), Вишівська Долина (4 особи), Луг над Тисою (8 осіб), Кричунів (5 осіб), Великий Бичків (2 особи), Ремети (4 особи), Кимпулунг ла Тиса (1 особа), Вішеу де Сус (1 особа).

У 19 випадках з 81 місце народження опитаних не збігається з місцем теперішнього проживання. В основному це особи, які одружилися в сусідньому селі. Тобто в середовищі цієї групи відбулися внутрішньо-регіональні міграції на кшталт: «Поляни–Кривий», «Верхня Рівна – Поляни», «Верхня Рівна – Коштіль», «Тиса (Миків) – Кричунів», «Вишівська Долина – Красна», «Петрова – Красна», «Бистрий – Кимпулунг ла Тиса (Довге Поле)».

У двох випадках серед опитаних зафіксовано горизонтальну територіальну мобільність респондентів у межах повітів: «повіт Караш-Северін – Бистрий та Русково»; один випадок – «повіт Бігор – Верхня Рівна»; один випадок – «повіт Сучава – Бистрий»; один випадок – «сучасна Чернівецька область України – Луг над Тисою». Цей аналіз засвідчує динаміку територіальної мобільності серед осіб, які наразі належать до представників старшого покоління. Слід відзначити, що вивчення міграційних процесів у середовищі українців Румунії – це фактично «біла пляма» соціально-демографічних студій як Румунії, так і України.

Етнічна та мовна ідентичність. Опитані цієї вікової групи солідарно ідентифікували себе українцями або «руськими людьми», маючи на увазі (при повторному запитанні, що вони розуміють під цим) належність до української спільноти. В од-

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

ному випадку в с. Поляни зафіксована ідентичність «рутен» («русин»). Респондент визначив власну мову та мову своїх предків як «рутянську»²¹.

Принагідно зауважимо, що рутенська (русинська) ідентифікація майже не трапляється в досліджуваних нами сільських населених пунктах повіту Марамуреш. Це засвідчує й перепис населення 2002 року. Згідно з офіційними даними у повіті визначили себе «рутенами» тільки 56 осіб, серед яких 46 мешкають у м. Бая Маре та 10 – у Сігету Мармаціей²². Водночас спілкування із сільськими жителями україномовних сіл Марамуреша під час етнологічної експедиції в серпні 2007 року засвідчує факт конструювання цієї ідентичності під впливом засобів масової інформації. Окремі опитані (так би мовити, «лідери думок» у селі) повідомлені про діяльність Культурного Союзу рутенів Румунії під головуванням Г. Фірцака, нещодавно відбувся Конгрес русинів в Сігету Мармаціей. Респонденти показували рутенський часопис «Руська віра» («Credința rusină»), спеціально підготовлене 2007 року румуномовне видання книги Павла-Роберта Магочія «Народ нізвідки» («Poporul de niciunde: Istorie în imagini a rutenilor carpatici»)²³.

Слід зазначити, що оцінки цього явища є протилежними в середовищі українства Марамуреша. Більшість не розуміє нагальності «проблеми» цієї ідентифікації та виявляє байдужість або збентеженість²⁴. Інші навіть глузують із цієї проблеми, особливо представники сільської інтелігенції²⁵. Окремі під впливом періодичної преси конструюють цю ідентичність, порівнюючи власну мову і традиції із загальноукраїнськими («Українці – на Україні, а ми тут – руснаки, українцями ся зробили 1944 року, коли зайшли руські»)²⁶. Отож, як ми наголошували в окремій публікації, у разі практичної роботи з українським населенням з боку русинських діячів та потурання з боку держави майбут-

Михайло Зан

ній перепис може зафіксувати більшу кількість так званих «рутенів» Румунії, як це мало місце у Словаччині²⁷. Утім, це також окрема проблематика наукового дослідження.

Представники виділеної нами четвертої вікової групи, як мовилось, за одним винятком, чітко ідентифікувались українцями. Крім цього, вони вказали, що мова їхніх батьків у більшості власне «українська». У двох випадках мати опитаних – румунка, у одному випадку батько – румун. Однак це не позначилося на їхньому українському етноідентифікаційному виборі. Таким чином, компактність проживання та мовне середовище каталізує процес інкультурації на рівні української етногрупи.

Освітньо-професійний рівень. Опитані – особи пенсійного віку, займаються в основному домашніми справами. У цьому середовищі значним є відсоток респондентів, які не мають освіти (майже 26 %, або 21 особа з кількості опитаних). Високою є частка осіб з початковою освітою (від двох до чотирьох класів), це – 32 особи (39,5 %). Середню освіту мають 9 осіб (11,2 %), середню спеціальну – 11 осіб (13,5 %), вищу – 8 осіб (9,8 %).

Релігійна ідентичність. У середовищі опитаних цієї вікової групи 69 осіб (85,2 %) ортодоксів, 5 осіб (6,2 %) греко-католиків, 4 особи (5 %) Свідків Єгови, по 1 особі (по 1,2 %) відповідно – римо-католик, п'ятидесятник та адвентист сьомого дня.

Прикметно, що навіть стихійна вибірка опитаних майже відзеркалює конфесійну картину в середовищі українства Марамуреша та засвідчується тенденція до включення в неопротестантські громади сільських жителів.

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 4

Як бачимо з даних таблиці 1, українці старшого покоління майже стовідсотково визначають досконале володіння українською розмовною мовою. На відміну від попередніх вікових груп, у середовищі старшого покоління фіксується нижчий рівень досконалого володіння державною румунською мовою (56,8 %), а 28,4 % вказали, що володіють з певними труднощами, майже 15 % визнають факт недосконалого володіння цією мовою. Даються взнаки фактори первинної соціалізації означеного покоління, низький рівень освіченості, на що вказувалося вище. Самі респонденти негативно оцінюють це явище. Для прикладу, одна з опитаних твердила, що «не знаючи волоську, не може піти до лікаря»²⁸.

Низький загалом рівень освіченості серед старшого покоління зумовив вивчення державної мови в умовах середовища. Як відзначали респонденти, румунську мову засвоювали повсюдно – у селі, на базарі, у корчмі, на роботі і т. д. Саме це відзначено в таблиці 2 – 48,2 % опитаних цієї групи. Тільки половина опитаних опанували румунську мову в школі. Тому оцінка ними власної розмовної практики, що відображено в таблиці 3, орієнтована на українську мову більше, ніж у представників опитаних трьох попередніх вікових груп. Українською респонденти спілкуються частіше (87,6 %), легко та із задоволенням (91,3 %).

Поряд із частим використанням української розмовної мови серед цієї вікової групи найнижчий показник письма та читання (66,7 %). Тільки читати українською мовою уміють 16 %. Зовсім не вміють читати й писати українською 17,3 % опитаних. Так само «падають» показники щодо румунської мови: читають і пишуть 74 %, тільки читають 6,2 %, не вміють писати й читати румунською 19,8 % респондентів старшого віку.

Михайло Зан

Такий стан речей зумовив низькі показники та відповіді опитаних щодо жанрових різновидів читання українською та румунською мовами. Прикметне інше – поряд з тим, що молоде покоління до 20 років отримує освіту та має можливість навчатися й українською мовою, удосконалювати власне розмовну та діалектну українську, старше покоління більше читає україномовної літератури. Для порівняння: молоде покоління декларує 37,5 % читання періодичної преси українською мовою, а старше – 44,4 %; молодь читає релігійні тексти (35 % опитаних) – старше покоління вже 53 %; щодо художньої літератури, то тут теж перевага старших – 32,5 % у молоді проти 34,5 % у старшого покоління. Можливо, це пояснюється читанням літератури на домашнє завдання [? – М. З]. Так само перевагою молоді є «спеціалізована література», під якою опитані тінейджери фактично розуміють підручники (45 %). Старше покоління, зрозуміло, не обтяжує себе читанням спеціальної літератури українською мовою, за винятком представників старшого покоління інтелігенції, що й відображено в таблиці 5 (9,8 %). Для прикладу, колишні вчителі, наразі пенсіонери, мають укомплектовані бібліотеки з доволі рідкісними книгами, які видані в 50–80-х роках минулого століття.

Розмовна мова з іншими людьми для старшого покоління – переважно українська (98,7 % з дітьми; 100 % з братами та сестрами, друзями, знайомими). Цікавий факт, що потребує окремого аналізу – спілкування з онуками, яке іноді відбувається опосередковано через дітей. Онуки, у разі проживання поза межами сільського населеного пункту, «забувають» українську мову. Тому є два варіанти: розмовляти з ними румунською або спілкуватися через дітей. Одна з опитаних констатувала, що із внучкою спілкується тільки румунською мовою²⁹. Інша відзначала, що не може порозумітися з п'ятнадцятирічним онуком, який не розмовляє українською³⁰.

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

Розмовна мова в життєвих ситуаціях також визначається опитаними як українська (96,3 %), за винятком графі «під час сварки» (88,9 %), оскільки опитані досить часто вказували, що стримуються і не проявляють мовних експресій або інвектив. Румуномовною на 18,5 % є лічба, що є одним із проявів інтеграції в румуномовну знакову систему в усіх вікових групах.

Таким чином, опитані старшого віку найкраще зберігають материнську мову, використовують її в повсякденному житті досить часто. У спілкуванні з рідними також використовують українську мову. Водночас проблемою є спілкування з онуками, які «забувають» мову своїх предків. Характерною рисою, що об'єднує всі вікові групи, є тенденція до використання румуномовної лічби як вияву інтеграції до знакової системи домінуючої державотворчої спільноти.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок

По-перше, проведене дослідження етномовних проблем у середовищі української національної меншини повіту Марамуреш засвідчує, що відповідну проблематику варто аналізувати на мікрорівні, з'ясовуючи багатоаспектність білінгвізму в цьому регіоні. Поряд із діалектною україномовною повсякденною практикою спілкування українці сільської місцевості Марамуреша поступово сформували подвійну (бінарну) мовну ідентичність або ж білінгву. Поділ опитаних на чотири вікові групи (до 20 років; 20–40 років; 40–60 років; старші 60 років) дозволив детально проаналізувати мовну ідентифікацію в порівняльному аспекті.

По-друге, аналіз проблеми в середовищі опитаних до 20 років засвідчує, що відбувається витіснення материнської мови за рахунок домінування державної мови. Серед молодого покоління (фактично дітей та підлітків) найменшою є частка тих, хто

Михайло Зан

досконало володіє українською мовою (87,5 %). Умови отримання освіти, перспективи подальшого працевлаштування зумовлюють пріоритетність державної мови для опитаних. Як показали підрахунки, для цієї групи найбільш високими є показники румуномовного спілкування з батьками (15 %), братами та сестрами (20 %). Досить значним є показник румуномоної лічби (77,5 %). Отож, молодше покоління, з одного боку, добре інтегрується в румунський соціум, з другого, втрачає етнічні маркери української етнічності.

По-третє, для представників другої вікової групи (від 20 до 40 років) визначальним є україномовний етнодиференціюючий чинник. Опитані є яскравими представниками білінгви, оскільки вільно спілкуються обома мовами. Вони декларують сто відсоткове володіння українською мовою. Однак, якщо уважно прочитати табличні дані, з'ясується, що така самооцінка далека від реалій. Опитані на 86,1 % володіють українською літературною мовою. Серед опитаних для 19,5 % розмовляти румунською мовою легше. Така сама тенденція простежується в оцінці спілкування з дітьми (16,7 % румунською мовою). Прикметно, що така ж частка осіб цієї вікової групи, які використовують румуномовну лічбу.

По-четверте, для вікової групи № 3 (40–60 років) рівень володіння як розмовною, так і літературною українською мовою є нижчий. Представники цього покоління засвоювали мову в школі (72 %) або ж у робочих колективах (23,4 %). Вони частіше вживають розмовну мову (83,7 %) і менше читають або пишуть українською літературною мовою (81,4 %). Румунську мову використовують, коли читають періодичну пресу (79 %) та релігійні тексти (83,7 %). Значною є частка осіб, які використовують румуномовну лічбу (18,6 %) та спілкуються з дітьми державною мовою (23,3 %).

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

По-п'яте, опитані старшого віку (після 60 років) найбільшою мірою зберігають рідномовну ідентичність. Порівно з іншими групами частіше використовують українську мову в повсякденному спілкуванні (87,6 %). Проте через досить низький рівень освіченості (66,7 % уміють читати й писати українською та відповідно 74 % румунською) практично мало використовують материнську мову на письмі або коли читають тексти. Для 18,5 % опитаних пріоритетною є державна мова у спілкуванні з власними дітьми. Виявленою проблемою для цієї категорії респондентів є спілкування з онуками, які втратили україномовну ідентичність.

По-шосте, можна констатувати окремі загальні мовні тенденції серед українства Марамуреша, які впливають із проведеного дослідження:

– тенденція до збільшення частотності використання української мови при збільшенні віку (тобто чим старшою є людина, тим частіше вживає українську розмовну мову; див. табл. 3);

– зворотна тенденція до зменшення частки осіб, які досконало володіють румунською мовою в розрізі поколінь (чим старшою є людина, тим гірше володіє державною мовою; див. табл. 1);

– тенденція до зменшення частотності читання українських текстів для представників другої, третьої та четвертої вікових груп (тобто чим старшою є людина (після 20 років), тим менше вона пише й читає українською мовою; див. табл. 4–5);

– тенденція виняткової популярності та моди на державну мову для підростаючого покоління українців повіту Марамуреш. Це стимулюється державою через систему виховання та освіти, засобів масової інформації Румунії та самими батьками дітей (див. табл. 2);

Михайло Зан

– тенденція до спілкування дорослих із дітьми державною мовою, що проявляється в дедалі зростаючій кількості дітей, які вивчають румунську мову вдома, а не в школі (див. табл. 6);

– тенденція, яка поєднується у всіх поколіннях, а в підростаючого найбільшою мірою проявляється, це – румуномовна лічба. Цей факт ми пояснюємо інтеграцією українців Марамуреша як представників румунського соціуму в знакову систему освоєння простору і часу, тобто когнітивно-семантичну структуру домінуючої державотворчої етногрупи румунів (див. табл. 7).

По-сьоме, ураховуючи поліваріантність етноідентичності українців повіту Марамуреш, вплив сучасних факторів етносоціального та етнокультурного плану вважаємо за перспективу дослідження таких проблемних блоків: 1) з'ясування ролі конфесійного чинника соціальної та етнічної самоідентифікації українців повіту Марамуреш; 2) дослідження фактора заробітчанства в регіоні; 3) вимір векторів міжетнічних дистанцій у гірському ареалі; 4) аналіз практичної діяльності в сільській місцевості громадських організацій української національної меншини Румунії; 5) наукове окреслення «рутенської проблеми» тощо.

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

Зведені табличні дані проведеного дослідження етномовних процесів у середовищі української національної меншини повіту Марамуреш

Рівень володіння мовами

Таблиця 1

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20–40 років)		№ 3 (40–60 років)		№ 4 (старші 60 років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Рівень володіння	87,5%	95%	100%	91,6%	93%	79%	98,7%	56,8%
Досконало	10%	5%	–	8,4%	4,6%	18,6%	1,3%	28,4%
Недосконало	2,5%	–	–	–	2,4%	2,4%	–	14,8%

Таблиця 2

Джерело вивчення мови

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20–40 років)		№ 3 (40–60 років)		№ 4 (старші 60 років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Джерело вивчення	100%	12,5%	100%	2,8%	97,7%	4,6%	100%	1,2%
Батьки	–	87,5%	–	97,2%	–	72%	–	50,6%
Школа	–	–	–	–	2,3%	23,4%	–	48,2%
Інше	–	–	–	–	–	–	–	–

Таблиця 3

Оцінка опитаними власної розмовної практики

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20–40 років)		№ 3 (40–60 років)		№ 4 (старші 60 років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Оцінка розмовної практики	72,5%	27,5%	86,1%	13,9%	90,7%	9,3%	91,3%	8,7%
Легше	75%	25%	86,1%	13,9%	86%	14%	91,3%	8,7%
Із задоволенням	72,5%	27,5%	80,5%	19,5%	83,7%	16,3%	87,6%	12,4%
Частіше	–	–	–	–	–	–	–	–

Таблиця 4

Рівень письма та читання мовами

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20–40 років)		№ 3 (40–60 років)		№ 4 (старші 60 років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Рівень письма та читання	80%	97,5%	86,1%	100%	81,4%	97,7%	66,7%	74%
Пишу та читаю	2,5%	–	8,3%	–	16,3%	2,3%	16%	6,2%
Тільки читаю	17,5%	2,5%	5,6%	–	2,3%	–	17,3%	19,8%

Таблиця 5

Жанрові різновиди читання

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20–40 років)		№ 3 (40–60 років)		№ 4 (старші 60 років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Жанрові різновиди читання	37,5%	70%	72,2%	91,7%	65,1%	79%	44,4%	48,1%
Газети, журнали	35%	67,5%	86,1%	91,7%	67,4%	83,7%	53%	58%
Релігійна література	32,5%	52,5%	88,9%	72,2%	34,9%	37,2%	34,5%	12,3%
Художня література, поезія	45%	65%	47,2%	52,8%	30,2%	32,5%	9,8%	12,3%
Спеціалізована література								

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

Таблиця 6

Розмовна мова з іншими людьми

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20–40 років)		№ 3 (40–60 років)		№ 4 (старші 60 років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Розмовна мова	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
З дідусями, бабцями	95%	12,5%	100%	–	–	–	–	–
З батьками	95%	15%	100%	–	97,7%	7%	–	–
З братами, сестрами	87,5%	20%	100%	–	97,7%	11,6%	100%	3,7%
З дітьми	–	–	83,3%	16,7%	90,7%	23,3%	98,7%	18,5%
З знайомими, друзями	80%	82,5%	100%	100%	97,7%	93%	100%	84%

Таблиця 7

Розмовна мова в життєвих ситуаціях

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20–40 років)		№ 3 (40–60 років)		№ 4 (старші 60 років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Розмовна мова	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Під час молитви	87,5%	27,5%	97,2%	13,9%	90,7%	27,9%	96,3%	9,9%
Лічба	72,5%	77,5%	100%	16,7%	95,3%	18,6%	96,3%	18,5%
Думка	87,5%	22,5%	97,2%	2,8%	95,3%	7%	96,3%	7,4%
Під час сварки	87,5%	20%	97,2%	2,8%	93%	11,6%	88,9%	11,1%
Звертання до домашньої худоби, тварин	87,5%	12,5%	97,2%	2,8%	95,3%	4,7%	96,3%	3,7%

Примітки:

- 1) у відповідях на запитання анкети, які відображені у зведених таблицях 5–7, дозволялися подвійні позначення, тому сума відсотків не тотожна 100%, а може бути значно більшою, особливо в таблиці 6;
- 2) знаком «–» у таблицях позначені варіанти без відповіді.

Михайло Зан

¹ *Кафарський В. І.* Етнологія. – К., 2006. – С. 333–336.

² *Куреляк В.* Проблеми та перспективи українського шкільництва Румунії // Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : матеріали міжнародного круглого столу, 30 листопада 2006 року, м. Ужгород, Україна. – Ужгород, 2006. – С. 163–164.

³ Дані статистичних матеріалів: Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie; Populația stabilă după limbă maternă.

⁴ Дані статистичних матеріалів: Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie; Populația stabilă după limbă maternă.

⁵ Дані на CD статистичного видання: Recensământul Populației și Locuitorilor 18 martie 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională / Institutul Național de Statistică. Editura «Revista Română de Statistică».

⁶ *Зан М.* Етномовні процеси в середовищі українства Сатумарсько-го повіту (Румунія) // Carpatica – Карпати. Вип. 23. Актуальні проблеми історії та етнології. – Ужгород, 2003. – С. 262–278.

⁷ Респондент – Арделян Марія (1995 р. н.), с. Красна, 8 серпня 2003 року.

⁸ Дані на CD статистичного видання: Recensământul Populației și Locuitorilor 18 martie 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională / Institutul Național de Statistică. Editura «Revista Română de Statistică».

⁹ Респондент – Ільчук Маріанна (1985 р. н.), с. Русково, 4 серпня 2002 року.

¹⁰ Респондент – Арделян Анна (1986 р. н.), с. Красна, 8 серпня 2003 року.

¹¹ Респонденти – Годинчук Юрій (1990 р. н.) та Слівалюк Георгій (1992 р. н.), с. Вишівська Долина, 10 серпня 2003 року.

¹² Респондент – Бумбар Іонела (1981 р. н.), с. Русково, 4 серпня 2002 року.

¹³ Див.: Зан М. Етнонаціональна структура населення Закарпаття у світлі результатів перепису населення 2001 р. // Carpatica – Карпати. Вип. 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття. – Ужгород, 2003. – С. 145–156.

Етномовні асиміляційні процеси в українській громаді...

¹⁴ Респондент – Богар Анна (1984 р. н.), с. Поляни, 7 жовтня 2006 року.

¹⁵ Респондент – Квашук Іван (1962 р. н.), с. Верхня Рівна, 11 серпня 2003 року.

¹⁶ Респондент – Бойчук Юлія (1955 р. н.), с. Красна, 8 серпня 2003 року.

¹⁷ Респондент – Кубаш Марія (1950 р. н.), с. Поляни, 7 жовтня 2006 року.

¹⁸ Респондент – Арделян Василь (1951 р. н.), с. Красна, 8 серпня 2003 року.

¹⁹ Респондент – Романюк Люба (1959 р. н.), с. Верхня Рівна, 10 жовтня 2006 року.

²⁰ Респондент – Шофінець Юрій (1944 р. н.), с. Поляни, 31 липня 2002 року.

²¹ Респондент – Лонга Штефан (1928 р. н.), с. Поляни, 7 жовтня 2006 року.

²² Дані згідно з: Direcția Județeană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie.

²³ Респондент – Піпаш Марія (1930 р. н.), с. Тиса, 16 серпня 2007 року.

²⁴ Респондент – Бобота Ірина (1935 р. н.), с. Кимпулунг ла Тиса, 17 серпня 2007 року.

²⁵ Респондент – Романюк Павло (1953 р. н.), с. Кричунів, 19 серпня 2007 року.

²⁶ Респондент – Піпаш Микола (1926 р. н.), с. Тиса, 16 серпня 2007 року // Запис на цифровий диктофон «Sony».

²⁷ *Зан М.* Українці Пряшівщини та Мараморощини на початку ХХІ ст. (словацька та румунська моделі асиміляційних процесів) // *Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць.* Вип. 23. – К., 2007. – С. 46–50.

²⁸ Респондент – Логош Параска (1934 р. н.), с. Кривий, 1 серпня 2002 року.

²⁹ Респондент – Арделян Юліанна (1927 р. н.), с. Красна, 8 серпня 2003 року.

³⁰ Респондент – Арделян Іяна (1934 р. н.), с. Красна, 8 серпня 2003 року.

ПРОЩАННЯ З УКРАЇНСТВОМ: ДЕКІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ПРО МОВНУ ІСТОРІЮ РУСИНІВ ЗА ВЛАДИ МІКЛОША ГОРТІЯ

Міхаель Мозер

1. Русини чи русини / українці?¹

У всіх регіонах, де живуть русини, одні вважають русинів складовою українського народу, а другі – окремим народом. За даними останніх офіційних переписів у Закарпатській області України прихильників русинської національної ідентичності доволі мало (приблизно 10 100 [2]), тоді як у Словаччині вони становлять більшість порівняно з тими, котрі визнають українську національність (приблизно 24 тис. русинів супроти 11 тис. українців)². Зазвичай ані прихильники русинської, ані української національної ідентичності русинів не заперечують певної регіональної специфіки русинів / українців як у Закарпатській області, так і в Східній Словаччині, Польщі, Угорщині, Румунії і в Бачці. Однак дещо складніше знайти те спільне, що єднає русинів у всіх цих регіонах між собою, за винятком одного: вони не приймають для себе етнонім «українці» та глотонім «українська мова» (які інші українці прийняли протягом пізнього ХІХ і раннього ХХ ст.).

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

2. Русини в гортіївській Угорщині й «Нова Недѣля», «Карпатска Недѣля»

Предметом цієї статті є кілька яскраво пропагандистських текстів з підкарпатських газет, що виходили після того, як Угорщина за влади диктатора й регента Королівства Угорщини М. Гортія захопила Підкарпаття двома кроками: нагадаймо, що внаслідок Першого Віденського арбітражу мадярські гонведи вже в листопаді 1938 року захопили найважливіші землі Підкарпаття включно з Ужгородом, Мукачевим та Береговим. Інші терени Підкарпаття ще кілька місяців перебували як автономний регіон у складі Чехословаччини під назвою «Карпатська Україна», з якої після остаточного розпаду Чехословаччини було створено самостійну державу. Проте з 15 по 16 березня 1939 року ця держава проіснувала лише кілька годин...

Зрозуміло, що такі історичні події справили певний вплив на історію мов. Після Першої світової війни на Підкарпатті завзято змагалися між собою прихильники українства й русофіли. Набагато скромнішу роль відігравали тоді нечисельні прихильники окремої русинської ідентичності, які, до того ж, мали досить різні уявлення про те, у чому саме мала полягати суть цієї ідентичності й пов'язаної з нею мови. Після того як гортіївська Угорщина захопила Підкарпаття, переможці швидко вдалися до різних заходів щодо мовної політики, зокрема на користь повної мадяризації цього регіону. Стосовно русинських ідентичностей, мадярська влада раптом заборонила українство, водночас підтримуючи вузькорегіональну русинську етнічну й мовну ідентичність у складі Угорської держави, не забороняючи при цьому традиційне русофільство [11, с. 100]. Саме цей підхід до русинського питання яскраво віддзеркалився вже в перших постановках гортіївського режиму, про які через два дні після Першого Віденського арбітражу писав

Міхаель Мозер

(по-російському) у газеті «Нашъ Путь» підкарпатський русофіл С. Фенцик: «Недавнее распоряженіе карпаторусскаго правительства о закрытіи всѣхъ русскихъ газетъ, сегодняшнимъ днемъ отмѣняется. Одновременно запрещается изданіе всѣхъ чешскихъ и украинскихъ газетъ в Ужгородѣ, Мукачевѣ и Береговѣ. Русскія и мадьярскія газеты съ сегодняшняго дня на основаніи этого распоряженія не подлежатъ цензурѣ. Постановленіе вступаетъ въ силу съ момента его опубликованія. Ужгородъ, 4 XI. 1938. Съ повѣренія Мадьярскаго Національнаго Совѣта П. Бернать»³.

Русофіли були в захваті: у мадярському Підкарпатті вже не було простору для українства, що міцно розвивалося після Першої світової війни. Навіть русофіли тоді ще не усвідомлювали, що гортіївці найбільше схилилися до підтримки місцевого «русинства», у чийому таборі, зрештою, опинилося чимало колишніх «українофілів» [7, с. 10]. І не дивно, бо саме українці здебільшого досить толерантно раніше ставилися до місцевих підкарпатських мовних традицій, починаючи з галичан І. Панькевича й В. Бірчака аж до самих підкарпатських русинів на кшталт А. Волошина [10; 13; 14].

У статті П.-Р. Магочія міститься стисла інформація про найважливіші заходи в мовній політиці цих днів: «Першым кроком было выдана пятѣхъ читанокъ про основны школы [у посиланні: *Первый / Другой / Третий / Четвертый / Пятый цвѣтъ дѣтской мудрости для I. / II. / III. / IV. / V. класса народной школы, Унгваръ 1939).* – М. М.] і “угро-руської” граматики про середні школи, котру зложили дакотры русиньскы учітелі і културны діятелі як члени комісії Мадьярського штату <...> Векшый вплив мав языкъ приятый новозаложенымъ Підкарпатскимъ обществомъ наукъ, котрый ся хосновав в ей публікаціяхъ, як і в русиньській граматиці Івана Гарайды» [11, с. 100].

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

Про мову першої з названих граматик торонтський учений пише так: «*Грамматика угроруського языка для середнихъ учебныхъ заведеній* (Унгварь 1940). На чолі комісії були Александер Ільницький і Василій Сулинчак, хоць радя угорської влади про школы Підкарпатя Юлій Марина написав передслово, зато го поважують, хоць хыбно, за автора граматіки [так. – М. М.]. Дакотры автора і учітелі барз критізували тоту граматіку, бо, подля них, не была дость орьентована на російський язык, позерай Г. І. Геровскій и В. Крайняницъ, ред., *Разборъ грамматики угрорусского языка* (Ужгород 1941). Такоє позад того, як Мадярьско припоїло Підкарпатську Русь, Георгій Геровскій видав *Русскую грамматику для народныхъ школь* (Унгварь–Ужгородь 1939), але нігда ся не вживала у школах» [11, с. 100].

Щодо першої граматіки пряшівська дослідниця А. Плішкова слушно згадує про те, що її вже у свій час критикували за «слабку репрезентацію місцевих слів у цій публікації»⁴). Іншими словами, від русинської мови, у сьгоднішньому розумінні, вона була дуже далекою.

Що ж до граматіки І. Гарайди, то П.-Р. Магочій зауважив, що «...Гарайда вірив, же найде “в дїйсноти [так, зам. дїйсности. – М. М.] компромісь”, котрый бы одзеркалив говоровой русинський язык, доповнив го дакотрыма словами, котры ся уж прияли або мали быти прияты як неооділна [так. – М. М.] часть “традічного карпаторуського языка”. Но як ся указало, многы были лем пожычками з російского языка (довольно, только, просвищатися і под.)» [11, с. 100–101].

Натомість А. Плішкова твердить, що І. Гарайда знайшов «...компромис між говірною мовою та “традиційною карпаторуською” мовою»⁵ і досить обережно формулює, що «...попри те, що Гарайда зберіг багато запозичень з російської мови, пев-

Міхаель Мозер

ні науковці погоджуються з думкою, що нова граматика тоді справді виконувала “фактично кодифікаційну функцію”»⁶.

Саме вибір граматик, які було дозволено для вжитку в школах гортіївської Угорщини, віддзеркалює мовну ідеологію тодішньої влади та її співпрацівників. Попри це, обидві граматики цікаві в нашому контексті з двох різних причин: по-перше, у наведених статтях указано на обидві граматики, однак цілком зрозуміло, що редакція ставиться (чи мала ставитися) до них дуже прихильно; по-друге, за граматиками й за газетою, з якої походять вибрані статті, принаймні частково, стоять ті ж самі особи (зокрема член Товариства «Подкарпатское общество наук» і головний редактор газети О. Ільницький, канонік мукачівської греко-католицької капітули, що також став головним радником регентського комісара [6, р. 236])⁷.

3. «За права нашого домашнього народного язика (малоруського нарѣчїя) с рѣшучим откиненьем нашему народу чужой и ненавидженной украинщины»

Тексти, розглянуті в цій статті, походять з газет «Нова Недѣля» (виходила в Ужгороді з 1 січня до 22 жовтня 1939 р.) і «Карпатска Недѣля» (виходила з 5 листопада 1939 р. до 20 липня 1941 р. [9, с. 6–7]). Загальний опис і стислі дані газет подав М. Капраль [6, р. 237–239], також повідомивши читачів про наклад («Як и Нова Недѣля вуходжовала *Карпатска Недѣля* невеликим тиражом – до 1000 екземплярів» [6, р. 243]) і про те, що «новинка пудтримовала са фінанчно державными структурами» [6, р. 244]. Попередником названих газет була «Недѣля», що виходила ще за чехословацької доби з вересня 1935 до листопада 1938 року. Усі названі газети були під безпосереднім контролем Мукачівської греко-католицької єпархії. Принагідно зауважимо, що саме цей церковний осередок у 1920-х роках особливо завзято відстою-

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

вав русофільські, а в межах можливого також і мадярофільські позиції. Однак з 1935 року саме газета «Недѣля» почала пропагувати певну самостійну регіональну русинську ідентичність. Це сталося після того, як Чехословаччина, зокрема під впливом тодішнього міністра закордонних справ Е. Бенеша і, зрозуміло, перш за все у власних інтересах, почала дедалі активніше сприяти розвиткові русинської орієнтації супроти української та русофільської [1, р. 349]⁸. Газета завжди виступала передусім проти української орієнтації, яка набувала сили в міжвоєнному Підкарпатті. Залишки русофільської ідеології ще яскраво себе виявляли в межах цього нового (й одночасно старого) регіоналізму, що походив саме з місцевого русофільства. Щоправда, 1935 року «Недѣля» виступила під гаслом толерантності: «Мы чествуем пересвѣдчене каждого чоловѣка. Мы высоко цѣниме культурну силу так великорусского, як и украинского народа, мы в почети держиме их справедливѣ національнѣ цѣли и стремления, але притом не хочеме забыти о своем... Зато рѣшили мы сю нашу новинку выдати и писати на чисто народном языке»⁹.

Цей дух толерантності раптом зник тоді, коли мадяри захопили владу в країні. У листопаді 1939 року О. Ільницький у статті, уміщеній в газеті «Карпатска Недѣля», підтвердив суто вороже ставлення мукачівської єпархії до українства (і до колишньої чеської влади): «А по приключеню змагалася *Карпатска Недѣля*, чтобы доцѣльною, провиджающею и освѣтною работою прочистила тѣ руины и пропасти, якѣ в дорогу мадярско-русской братской спольной судьбы, посвяченной столѣтними спольными традициями, поставила чешко-украинска чужа управа с так великою злобною волею, столько обманами и хитрощами»¹⁰.

Однак є підстави сумніватися, що гортіївський період був таким позитивним для русинства в сьогоденному розумінні, яким його уявляють деякі представники сучасного русинського

Міхаель Мозер

руху. Зрештою, і «Нова Недѣля», і згодом «Карпатска Недѣля» з 19 листопада 1939 до 20 липня 1941 року виходили одночасно слов'янською і угорською мовами (про що мовчить більшість русиністичних праць)¹¹, а після 20 липня 1941 року ситуація для газет, напевно, не стала кращою.

Для тих, хто раніше переконався в тому, що українська мова є найпридатнішою стандартною мовою, найкращим мовним даром для підкарпатських русинів, обставини значно змінилися за влади гортіївської Угорщини. Водночас важко собі уявити «русинство» цієї доби без його міжвоєнного досвіду з українством, зокрема з українством у його галицькому різновиді. Чому ж нас зацікавлять нижче подані статті з газет «Нова Недѣля», «Карпатска Недѣля»? Бо вони, з одного боку, містять указівки на мовну свідомість і мовні ідеології їхніх авторів, а з другого, – бо вони написані своєрідною, зрештою, навряд чи «народною русинською» мовою.

3.1. «Едність нашого руського народа»

9 квітня 1939 року «Нова Недѣля» оприлюднила до передплати такий заклик:

«Отворяеме передплату на “Нову Недѣлю”

Теперь, коли послѣ 15-го марта т. р. обновилася едність нашого руського народа, а из стороны восточной Словаччины еще и щасливо розширилася область наших руських територій в границях Мадярщины, своею повинностью считаеме попросити Впр. Духовенство, Впочт. Учительство наше, якож и всю иншу нашу интеллигенцію и простый сельский Народ наш, чтобы нас своими передплатами подпоровати изволили <...>.

Из огляду языкового “Недѣля” заставаеся за права нашого домашнього народного языка (малоруського нарѣчія) с

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

рѣшучим откиненъемъ нашому народу чужой и ненавидженой украинщины. Кедь нашѣ брата Лемки можуть мати свою новинку и своѣ книжкѣ [так. – *М. М.*] выданѣ на своем домашном нарѣчїю, а так само розвивати можуть свое нарѣчїе и нашѣ брата Сотакї, то и нашому руському народу на Подкарпатах належить право народное, чтобы мог мати свою новинку и своѣ книжки выданѣ на том язѣцѣ, котрый сей народ считае своим, и котрому розумѣе найлѣпше. Словом: Подкарпатскому Русинowi даеме литературу кождоденну на его язѣцѣ, чого он на цѣлой линїѣ повным [! – *М. М.*] правом и жєлає. Розумѣєся: что сим против руського литературного языка не ставимєся и против него не бореємєся, а признаєме его права в середных школах и выше, там, де того потребує загальна высша интеллигенція, до котроѣ науковое образования середных и высших школ стремиться» [17, с. 28].

Якщо за цими словами «єдність нашого руського народу» відновилася саме завдяки захопленню Карпатської України мадярськими гонведами, то можна дійти висновку, що тут, насправді, мали на увазі саме русинів Підкарпаття – і тільки їх. Згодом це підтвердилося тим, що йшлося про «область наших руських територій в границях Мадярщини». Ще цікавішими видаються публікації про мовні справи. Автор дослівно пише про «...права нашого домашнього народного языка (малоруського нарѣчїя) с рѣшучим откиненъемъ нашому народу чужой и ненавидженой украинщины». Чи це не означає, що «нашѣ домашній народній языкъ», на думку автора, знову мав мати лише статус «малоруського нарѣчїя» під дахом якогось «руського литературного» – очевидно, усе-таки в розумінні «русского литературного» – языка? Відомо, що саме прихильники ідеології «єдиного / -аго недѣлимого / -аго русского / -аго языка» з найзавзятішою ненавистю ставилися до створення й існування окремої «українщини»

Міхаель Мозер

(«української мови»); саме так було й на Підкарпатті, зокрема в міжвоєнний період. Згідно із цим «нашъ домашный народный языкъ» аж ніяк не поставлено в наведеній статті на рівень визнаних тоді слов'янських мов, а лише на рівень «домашных нарѣчій» «наших братов Лемков» і «наших братов Сотаков» (у Східній Словаччині). Автор намагається наголосити, що «...сим против руського литературного языка не ставимеся и против него не бо-ремесея, а признаеме его права в средних школах и выше, там, де того потребуе загальна высша интеллигенція, до котроѣ науковое образования средних и высших школ стремитсея». Іншими словами: на думку автора, не існує ніякої самостійної русинської чи карпаторуської мови. У його уявленні існували лише різні «малоруські» й інші «нарѣчія» з одного боку, а «руський (або все-таки: рускій) литературный языкъ» – з другого.

3.2. «Одноцѣльна руська граматика»

15 липня 1940 року в газеті «Карпатска Недѣля» вийшло повідомлення про нову «руську» граматику:

***«В подкарпатской администраціи и научованю повинна
уживатися нововыдана грамматика***

С концем 20 лѣтной языковой борьбы – як знакомо – змаганя представников руського культурного живота звернулося на то, чтобы выробити одноцѣлну руську граматику, котра поверне на передвоеннѣ обставины и з огляду на грамматичнѣ формы возьме в увагу головно вымоги народного языка. В интересѣ полагоджена рожных назоров скликали из фаховцев складающе[-]ся [так у виданні. – М. М.] “редагуючу коллегію”, котра по довгой працѣ зложила одноцѣлну всѣм вымогам отповѣдаючу руську граматику, котру теперь выдавъ [так. – М. М.] подкарпатский регне[ен]тский [так у виданні. – М. М.] комиссаріят.

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

Проводним принципом граматики из огляду на фонетику и наголос взяли мѣстный выговор. В крузѣ слов подержали всѣ уживанѣ подкарпатскѣ формы, еще и в тых случаях, если дакотрѣ слова из части або цѣлком не уживаются в нынѣшном руськом литературном языке. Так само и в синтаксѣ, в конструкціѣ предложень держали перед очима дух мѣстного руського языка.

Введена до новой грамматики написав министерский советник др. Юлій Марина, шеф культурного отдѣлення. Первый раз высказуе свою подяку головному советодателю [так. – *М. М.*] Александру Ильницкому за его стараня у выровнаню супротивных назоров и дякуе за працю також членам редагуючой комиссії [так. – *М. М.*], котрѣ мали на увазѣ только интерес руського народа. Выявив то свое желаніе, чтобы подкарпатское учительтво сю граматику держало за урядову граматику руського языка.

Регентский комиссарь барон Зигмунд Перенѣ в новой граматицѣ опредѣленный руський язык выголосив за урядовый язык подкарпатского научованя и администраціѣ [без крапки. – *М. М.*]» [17, с. 120–121].

Хоча в русиністичних публікаціях часто твердиться, що (принаймні тимчасовий) кінець мовних суперечок на Підкарпатті настав лише тоді, коли совети «зукраїнізували» цей регіон, вищеподане повідомлення засвідчує, що частина еліти підкарпатських русинів була глибоко переконана в тому, що з підтримкою гортіївської Угорщини вона спромоглася поставити крапку в мовних дискусіях передусім через заборону українства. Автор статті підтверджує, що автори граматики та їхні одностумці лише повернулися «на передвоєнні обставини» не останньою чергою через те, що «з огляду на граматичні форми» вони «взяли в увагу головно вимоги народного языка»,

Міхаель Мозер

при цьому вони, мовляв, зорієнтувалися на «мѣстный выговор» та на «всѣ уживанѣ подкарпатскѣ формы, еще и в тых случаях, если дакотрѣ слова из части або цѣлком не уживаються в нынѣшном руськом литературном языцѣ», навіть на рівні синтаксу «в конструкціѣ предложень» вони, мовляв, «держали перед очима дух мѣстного руського языка». Деякі представники сучасного русинського руху схильні повірити таким твердженням. Де-не-де можна прочитати, що «...се была перва провба мадярськуй власти кодифіковати русинськый литературный язык» [6, р. 239]. Варто заздалегідь наголосити, що автор статті в газеті «Карпатска Недѣля» взагалі вважав за потрібне згадати про те, що в граматиці певних форм вживали навіть тоді, коли їх не було в російській літературній мові. Так чи так, колишнім союзникам з кола русофілів, приміром Г. Геровському, це, без сумніву, не було до вподоби¹².

3.3. Подальші повідомлення про граматики

Мадярська влада вже в останній чверті XIX ст. і тим більш за міжвоєнної доби була готова підтримувати переважно тих представників подкарпатських русинів, які намагалися плекати будь-яку «угорсько-руську» мову. Саме тому й граматика під редакцією О. Ільницького й В. Сулинчака була ухвалена угорською владою, про що повідомлено в статті від 1 вересня 1940 року:

***«Уживаня одностайной грамматики руського языка
обовязательный е от 1-го септембра в школах
и урядах Подкарпатя***

Извѣстным е, что Регентский комиссарь Подкарпатя двома мѣсяцами переже выдал одностайну грамматику подкарпатского руського языка, приготовану особенною комиссією. В связи з сим теперь появилось розпоряженя в “Подкарпатском

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

Вѣстнику”. Розпоряження регентского комиссара проголошує, что в урядах и школах належачих до круга его компетенціѣ урядовое уживаня от 1-го септембра 140 робиться обовязательным.

В змыслѣ розпоряження регентского комиссара в вѣсѣх середных и народных школах Подкарпатя в новом школьном роцѣ наука зачнеся на основѣ сей одностайной грамматики» [17, с. 133].

Через кілька місяців, 16 березня 1941 року, «Карпатска Недѣля» повідомила своїх читачів про те, що в Будапешті «...заложився филологично-литературный отдѣл Подкарпатского Общества Наук», що «...в рамках довгой и змѣстовой дискуссіѣ погодився в засадничих вопросах» та «...[р]ѣшив, что в языковом вопросе стане на основѣ народного языка» [17, с. 187]. Зрештою, «...[н]а засѣданю сего отдѣлу основно перетрактowali, что в коротком часѣ и в первом рядѣ на якѣ працѣ дасть повѣреня до написаня» [17, с. 187]. Однак нічого не подано в цій статті про те, що саме треба було розуміти під виразом «народный язык»...

У статті від 18 травня 1941 року читачі, нарешті, дізналися про граматику І. Гарайди:

«Общество Наук выдало нову руську граматику

Подкарпатское Общество Наук, як дозналися мы, составило нову руську граматику, котру при сповпрацѣ членов языковой и литературной секціѣ зложив Иван Гарайда (рож. в Заричовѣ), директор Общества Наук и бывший лектор краковского университета им. Ягелло. Се перше виданя Общества заосмотрив вступным словом Антоній Годинка, предсѣдатель Подкарпатского Общества Наук.

9 архову и 144 сторонну граматику, на котру еще в слѣдуючом числѣ нашей новинки звернеме окремишну уагу, починаючи от слѣдуючого тыждня можно буде закупити в Обществѣ Наук (Ungvár, Drugethtér 21)» [17, с. 199].

Міхаель Мозер

Зауважимо, що І. Гарайда як член Товариства «Подкарпатское общество наук» дещо раніше почав співпрацювати також із газетою «Карпатска Недѣля»: «ПОН, што было прообразом націоналнуй академії наук [? – М. М.], в котрум єднов из трѣх фунговала языкова и литературна секція, перебрало од редакції проклерикалнуй маймасовуй новинкы “Карпатска Недѣля” і прилогу “Литературна Недѣля” (первое число увиділо світло світа 25 мая 1941 года) и регуларно, начинавучи з шестого числа, пуд редакцієв Ивана Гарайды издавало і два раз на місяць» [8, с. 5].

3.4. «Урядовый погляд про нову руську граматику»

6 липня 1941 року «Карпатска Недѣля» в дещо ширшій статті повідомила своїх читачів про «урядовий погляд» на граматику І. Гарайди:

«Урядовый погляд про нову руську граматику»

<...> министерский совѣтник др. Юлій Марина подав урядовый погляд [так. – М. М.] школьного отдѣлення про нову руську граматику, котру под редакцією др. Ивана Гарайды выдало Подкарпатское Общество Наук. Урядова думка тота, что з помежи всѣх тут появившихся грамматик, сеся грамматика найбільше приблизилася до синтаксиса живого руського народного языка и взагалѣсть єсть способна на то, чтобы на основѣ сей грамматики составить методичну граматику для высших класс народных школ, и чтобы составлєня руськой науковой грамматики началось на сей основѣ. В дальшому установляє, что грамматика Общества Наук содержит в собѣ много новостей, але всетаки была составлена на основѣ грамматики Волошина з 1907 року. Єсть много отхилок от грамматики Волошина, бо выключує всѣ противорѣчія и неконсеквенціѣ. Нова грамматика бере огляд и на двацятирочный розвыток [так. –

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

М. М.] мѣстного руського народного языка, а терминологію в повнѣ [так. – *М. М.]* можно уважати чисто подкарпав[т]скою [так у виданні. – *М. М.]*. Автор граматики велику увагу звертає и на подкарпатскѣ традиціѣ – устанавляє урядовый погляд, котрый так закончуєся: Взявши до громады добрѣ и негативнѣ стороны граматики, спокойно можеме установити, что еще не появилась доскональѣйша грамматика мѣстного руського народного языка. Однак в другом выданю маєся дальше удосконалювати. И до того часу было бы желательным выдати пару сторон додатку и на 30–40 сторон правописный словарь» [17, с. 210].

Отже, з усіх граматик, що вийшли на Підкарпатті, «...сеєя грамматика найбільше приблизилася до синтаксиса живого руського народного языка», та саме вона могла б служити зразком для граматик для «вищих» потреб (хоча гортіївський уряд навряд чи був готовий прийняти мовознавчі праці такого визначення). Мовляв, грамматика І. Гарайди «...содержить в собѣ много новостей, але всетаки была составлена на основѣ граматики Волошина з 1907 року». При цьому йшлося передусім про додання «противорѣчій и неконсеквенцій» та про увагу на гаданий «...двацятирочный розвыток [так. – *М. М.]* мѣстного руського народного языка». Що це означає? Якби, справді, ішлося про Волошинову граматику 1907 року, то все ж таки слід було б писати не про 20, а про більш ніж 30 років розвитку «мѣстного руського народного языка»! Можливо, автор мав на увазі Волошинову граматику 1919 року, яку дуже шанували русофіли...

Варто додати, що термінологія, про яку згадує автор, завжди була в центрі уваги противників українства, які постійно критикували «штучність» нових українських термінологій, незважаючи на простий факт, що термінології завжди є штучними, включно з традиційними церковнослов'янськими термінологіями. Цікаво, зрештою, що навіть згідно з «урядо-

Міхаель Мозер

вим поглядом» граматики І. Гарайди мала «добрѣ и негативнѣ стороны», а в другому виданні треба було б її «дальше удосконалювати». Навряд чи можна виходити з того, що рецензенти лише рекомендували, що «...было бы желательным выдать пару сторон додатку и на 30–40 сторон правописный словарь». Проте в чому саме вони вбачали вади граматики І. Гарайди – важко відповісти.

Так чи так, граматика І. Гарайди має почесне місце в русинському каноні: «Начинаючи з 20-их годов літературна боротьба все йшла на фоні жестокуй языкуй войны межи русофілами и украинофілами и была лем ї составнов частѣв. Повнохосенно у сей процес языкового будованя сторонники окремого русинського языка вступили вже лем при пудготовці гу фунгуваню ПОН [«Подкарпатское общество наук». – М. М.], властнуй научнуй інституції, коли у яри 1941 года была вудана граматика Ивана Гарайды, а 17 августа того же года регентський комисарь розказав ї хосновати у вушколованю и иных сферах культурного и газдувського жывота у Пудкарпату» [8, с. 7–8].

3.5. «Только смѣятися над критиками»

Уже 20 липня 1941 року «Александр Ильницькій» уперше попрощався із читачами своєї газети. Тоді йшлося лише про те, що зупинено друк угорськомовної частини газети. Відтоді, із 3 серпня до кінця жовтня 1944 року, газета виходила під новою назвою – «Недѣля» [6, р. 243].

«“Карпатска Недѣля” прощаєся из своими читателями

<...> не видиме днесь перед собою важнѣйшее завданя, як тут-там межи мадярами и русинами возникшѣ недорозумѣня выровнати, их в имени доброй волѣ и своѣ права взаимно честовати, и так приготовити послѣ тысячулѣтной славной

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

минувшинѣ [так. – *М. М.*] дальшу славному тисячулѣтку для нашої дорогою Мамы, для святостефанской отчины. <...>

Мы уже за чеського панованя были ширителями того народного, культурного напрямую, котрый без заграничных языковых впливов на Подкарпатю хотѣв и в культурѣ и в урядах здѣйности пытомый руський народный язык. Из стороны представников чужой языковой и культурной орієнтаціѣ нераз требало нам перенести дробнѣ, хвальковѣ и пороженѣ критикованя, але се нияк не значить то, чтобы мы переполитизовали языковый вопрос, котрыми тутешни критики люблять нас оскаржовати. Але наоборот, се то значить, что на Подкарпатю народный язык скалѣчили только украинцѣ, великороссы и их тутешнѣ епигоны – котрѣ то з языкового вопросу зробили политику – и понижили сей вѣками розвиванну и сохраненну дорогоценность.

Мы и теперь только можеме смѣяться над критиками и над тою тенденцією, котрою теперь нападають на культурный напрям и на грамматику Подкарпатского Общества Наук, бо ясно видно того крученя фактов и дѣйстностей, котрое вытворилося за чеського панованя на взор “культурного рецепта” и котрое теперь належить до музею... Тѣ критизують з точки погляду великорусской або украинской грамматику[и], розумѣся мають выгоднѣйшее положеня як тотѣ, котрѣ науковым пробиваньем составляютъ грамматику тутешного народного руського языка, чтобы поступуво розвивали и поднимали сей язык на повный уровень литературного языка. Слѣдуючѣ роки безсумнѣво [так. – *М. М.*] оправдають и дадутъ правду тым, котрѣ еще днес з висока яко языковѣ знавцѣ критизують. Нѣ панове! Не мы хочеме выкрутити з правного положеня подкарпатський руський язык, але тотѣ, котрѣ чужу культуру уперто хотять пришити и примусѣти [так. – *М. М.*] на сей народ <...>» [17, с. 211–212].

Міхаель Мозер

Отже, у липні 1941 року, через місяць після 22 червня 1941 року, коли гітлерівська Німеччина напала на сталінський Советський Союз – на колишнього союзника під час захоплення Польщі у вересні 1939 року, треба було «...межи мадярами и русинами возникшѣ недорозумѣня выровнати» й вказати на «...тысячулѣтну славу минувшину» та «...дальшу славу тысячулѣтку для нашей дорогой Мамы, для святостефанской отчины». Варто наголосити в цій ситуації, що завжди йшлося лише про те, щоб «...без заграничных языковых влиянов на Подкарпату <...> и в культурѣ и в урядах здѣйности пытомый руський народный язык» навіть тоді, коли «...из стороны представителей чужой языковой и культурной ориентациѣ нераз требало нам перенести дробнѣ, хвальковѣ и порожднѣ критикованя». Закид противників, мовляв, був такий, що «мы переполитизовали языковой вопрос», хоча, за словами О. Ільницького, «...на Подкарпату народный язык скалѣчили только украинцѣ, великороссы и их тутешнѣ епигоны», і лише вони «...з языкового вопросу зробили политику – и понижили сей вѣками розвиванну и сохраненну дорогоцѣнность».

Перед нами досить цікавий дискурс, який часто повторюють прихильники сучасного русинського руху. Ідеться про гадану традиційну «угроруську», чи «русинську», мовну ідилію, що їй, мовляв, завадили лише люди, котрі за міжвоєнної доби приїхали ззовні, зокрема з Галичини. Лише зрідка в цьому контексті додають, що «руська» мова була в агонії, коли після Першої світової війни Підкарпаття ввійшло до складу Чехословаччини, і що мігранти були потрібні, коли в Празі планували модернізацію цього регіону. Очевидно, О. Ільницького дуже дратувала критика граматики І. Гарайди «...з точки погляду великорусской або украинской грамматики», хоча ці люди мали набагато «...выгоднѣйшее положеня як тотѣ, котрѣ науковым пробиваньем

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

составляють граматику тутешного народного руського языка, чтобы поступуво розвивали и поднимали сей язык на повный уровень литературного языка». Закид, що прихильники граматики І. Гарайди намагалися «...выкрутити з правного положеня подкарпатський руський язык», звернено та тих, хто «...чужу культуру уперто хотять пришити и примусѣти [так. – М. М.] на сей народ». Зрештою, смішний аргумент про «реполітизування» висували ще декілька поколінь тому – відомо, що в «політизації» мовних питань завжди винні ті, що не поділяють твоїх поглядів...

Саме на підставі цих досить завзятих дискусій варто запитати із сучасної перспективи ще раз: «Яка це, насправді, мова – мова газет “Нова Недѣля”, “Карпатска Недѣля”, а також мова граматики І. Гарайди»?

4. Русинська мова?

М. Капраль в одній з передмов до своїх цінних видань твердить, що «...“Нова Недѣля” продовжував языкову політику новинки “Недѣля” 1935–1938 гг. вуданя», і що «...[т]радіції йї тримали ся на слідованю еднуй з двох гонарь розвоая русинського літературного языка, што еволюційно сформовав ся на базі розличных изводув церьковнославянського языка и пуд впливом містных (майбулш западных) говорув у другуй половці XVIII – зачатку XIX сторочя» [8, с. 8–9]. Мовляв, ішлося про «язычіє», при цьому «...[и]пен сей язык сповняв функції літературного такой цілоє XIX сторочя, а у кунцѣви того же сторочя був доста демократизованный, т. є. наближенный за многыма параметрами гу містным говорум з мінімалным захраненѣм поедных традиційных языковых елементув (друга гоноря привела гу практично тоталному злученю з великоруським літературным языком)» [8, с. 8–9]. Ниредьгазський дослідник далі зазначає, що «...[в] текстох, написаных подля етимологічного прінціпа орто-

Міхаель Мозер

графії (на місті історичного *o*, што вуговорює ся у булшости містных говорув ги у вадь *ii*, писала ся буква “*o*”), мож было увідіти доста языковых елементув розличных уровнюв, што обстали ся ищо з часув Андрея Бачинського, хоті не стрічавуть ся в основных говорах Пудкарпатя (поз. слова *что, прото*; форми *брехнею, бородою, нею* и т. д.)» [8, с. 9]. Далі автор зауважує, що «...практично тоталное ігнорованя нима мадяризмув в писемнум языкови тых рокув» (масться на увазі перша половина ХХ ст.) свідчить про значну відстань цієї мови до справжньої народної мови Підкарпаття [8, с. 11–12]. Зрештою, варто звернути увагу на загальну оцінку мовного оформлення наших газетних видань: «На якусть языка вудань тых годув, безусловно, свуй отпечаток надавали воєні тяжкості, в краю и без того все був дефіціт редакторських робутникув и вошколованых авторув. Лем сьым мож вусвітлити слабость многих публикацій русинських новинок, котрі на практиці не все слідовали властным програмовым прокламаціям. Май грішили удаленостєв од народного языка публикації творув [так. – М. М.] красного писемства в новинці “Неділя” другуй половкы войны. Доста часто тоті же авторы-украинофілы (а вни [так. – М. М.] тримали в туй сітуації булшость на бокох русинських вудань) слідовали лем графічним и ортографічним нормам русинського языка, и, видав, сознательно (авадь из незнаня языка властного народа) не мерьковали на лексику творув» [8, с. 11].

Як наслідок, у художніх творах цих часів М. Капраль спостерігає таке: «В новелох май плодовиного (и єдного из майталантованых) містного автора научно-популярных и умілецьких текстув того часу Федора Потушняка мож стрітити много чудных про містну челядь слов. Намісто обычайных про “простакув” *хыжа, шваблики, шкатулка, глядять* автор хоснує – *хата, сѣрники, коробка, шукає* и т. п. (поз. повіданя

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

“Бабина смерть”). Слідуючи за граматиков Івана Гарайды Федор Потушняк и інші писателі хоснують чужі про обывателюв Пудкарпатя книжні форми прономена *онъ, что*, хыбаль дагде на периферії познаті діалектні слова мінты *мовъ, такожъ*, союза *але* и т. п.» [8, с. 11].

Отже, місцеву русинську мову було представлено в цих виданнях лише дуже обмежено навіть тоді, коли гортіївська влада підтримувала саме цей напрямок, при цьому те, що походило з діалектної мови, найчастіше було типове не лише для Підкарпаття, але й для ширшого україномовного ареалу. Це не останньою чергою походить з того, що в колах нових гаданих чи справжніх прихильників русинства знайшлося багато колишніх (чи все-таки не лише колишніх) «українофілів», бо справді «...у вуданях ПОН <...> публіковали ся в булшости пережі українофілы» [8, с. 10].

Як виникла така ситуація? Здається, через те, що все-таки саме прихильники українства виявилися першими, хто був готовий писати мовою, досить близькою до діалектної. Вони до цього звикли вже тоді, коли в межах української мовної діяльності поступово відштовхувалися від церковнослов'янських і російських форм на користь тих, що їх вони вважали «народними», при цьому досить часто і не йшлося про «народні» форми у вузькому місцевому розумінні, а про форми й слова нової української стандартної мови, що або були у вжитку і в Підкарпатті, або й ні. Під владою М. Гортія ці самі прихильники українства мали просто частково повертатися до вживання певних церковнослов'янських і російських форм, які не було прийнято до української літературної мови, та додати певну, зрештою дуже обмежену, частину сучасних підкарпатських форм (див. нижче).

Важко не погодитися із загальними спостереженнями й висновками ніредьгазького дослідника: не лише в граматиці

Міхаель Мозер

І. Гарайди, але також у газетах «Нова Недѣля» і «Карпатска Недѣля» трапляється мова, що її навряд чи можна прямо отожднити з «русинською» в сучасному розумінні. Певна річ, мова Л. Чопея, зокрема в його шкільних підручниках, чи то мова кількох видань Г. Стрипського була набагато ближча до місцевої русинської, аніж будь-яка стаття з названих газет. Їхня мова нагадує «руську» мову ХІХ ст. на діалектному підґрунті, чії носії шукали досить значної відстані до церковнослов'янської й російської мов, спираючись певною мірою на мовний матеріал свого регіону, але також на мову того нецерковнослов'янського письменства, що єднало традиції всіх русинів / українців (а частково й білорусів), а саме: мову катехізмів, мову чисельних церковних пісень і мову значної частини гомілетичної літератури. Зрештою, сфера вживання цієї мови була набагато ширшою в Галичині, аніж у Підкарпатті.

Отже, парадокс полягає в тому, що мова тих газет, у яких так активно ширили украї негативне ставлення до українців і, зокрема, до галичан, мало в чому відрізняється від традиційного галицького «руського языка», що його ще дотримувалися значною мірою й галичани в міжвоєнній Галичині, на чолі з І. Панькевичем. Якщо ми на підставі певного досвіду з галицькими текстами ХІХ й раннього ХХ ст. розглянемо наведені газетні статті, то простежимо, що лише кілька їхніх мовних рис або трапляються дуже зрідка, або взагалі не трапляються в давніших галицьких текстах: це написання *середньых* тощо, дієслівне закінчення 1 особи множини теперішнього часу *-ме* (*отворяеме, считаеме* тощо), дієслівна форма *заставаеся* (у галицьких текстах в основному трапляється чергування *става-, стај-*), сполучник *кедь* (пор. словацьке *ked'*, що вживається поряд з *коли*) та вживання дієслова *розумѣти* з давальним відмінком як у словацькій і чеській мовах, пор.: *на том языцѣ, <...>*

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

котрому розумѣ найлѣнше. Інші типово підкарпатські форми дуже часто трапляються також і в давніших галицьких текстах, включно з редулькованими формами займенників на кшталт *сеся* [грамматика], *тотъ* [, *котрѣ...*] чи то формою частки в займеннику *дакотрѣ* [слова]. Водночас дуже багато форм, що є суто підкарпатськими, трапляються або зрідка, або цілком не трапляються в цих текстах. Скажімо, іноді спостерігаємо вживання літери *ы* згідно з підкарпатською фонетикою, але також написано *який, сельский, вымоги* тощо¹³.

Інші мовні елементи на всіх рівнях, які можна було б вважати суто русинськими діалектними формами через те, що вони не російські або церковнослов'янські, насправді в галицьких текстах трапляються не менш часто, при цьому багато із цих елементів навряд чи походять із власне Підкарпаття. Більшість форм – зрозуміло, абстрагуючись від правописних норм, – просто збігається із сучасною українською мовою (*змаганя, взагалѣ* тощо).

Те, що тут сказано про мову газет «Нова Недѣля» і «Карпатска Недѣля», значною мірою стосується й інших основних підкарпатських текстів гортіївської доби, включно з граматикою І. Гарайди, яку вже розглянув, між іншим, Й. Дзендзелівський [4, с. 153–158]. Незважаючи на те що ужгородський славіст дивився на І. Гарайду зі своєї, української й, напевно, не русинської (у теперішньому розумінні) перспективи, однак не можна вважати браком його «об'єктивності», коли він пише, що «...як свідчать його добрі знайомі, сам І. Гарайда усвідомлював себе русином-українцем, саме такою він уважав і свою граматикою» [4, с. 147]. І. Гарайда не лише відвідував у Кракові семінар галицького мовознавця І. Зілінського [4, с. 145], але й за гортіївської доби (зрештою, з тоном щирої поваги) листувався з І. Панькевичем [4, с. 158–159]. Про кодифікаторську практику І. Гарайди Й. Дзендзелівський писав таке: «По-перше, всі <...>

Міхаель Мозер

явища, яким надається статус закарпатського літературного стандарту, у переважній своїй більшості досить далеко сягають за межі Закарпаття. По-друге, І. Гарайда у своїй граматиці не надає стану норми жодній такій місцевій чи граматичній діалектній рисі, яка б охоплювала лише увесь чи переважну частину ареалу закарпатських говорів, тобто не виходила за ареал Закарпаття» [4, с. 154].

Це саме можна сказати про газети «Нова Недѣля» і «Карпатска Недѣля», напевно, не лише тому, що в їхніх редакціях працювали колишні (а може, і не колишні) прихильники українства, які нібито заважали русинам писати справжньою русинською мовою. Мова цих видань однозначно виявилася досить своєрідним кроком назад, про що згадували навіть ті, які нею писали. Мова цих видань не була кроком уперед, безперечно, з української, а також навряд чи й з русинської перспективи.

1. Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Revised and expanded edition / ed. : P. R. Magocsi, I. Pop. – Toronto, 2005.
2. *Kuzio T.* The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 2005. – XXXII. – P. 1–15.
3. *Plishkova A.* Language and National Identity. Rusyns South of Carpathians / translated by P. A. Krafcik. With a bio-bibliographic introduction by P. R. Magocsi. – New York, 2009.
4. *Дзендзелівський Й.* Гарайда як філолог // Acta Hungarica 1996–1997, VII–VIII роки видання. – Ужгород ; Дебрецен, 1998. – С. 144–167.
5. *Дуличенко А.* Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV–XX вв.). Вступительная статья. Тексты. Комментарии. – Ужгород : Изд-во В. Падяка, 2008.
6. *Капраль М.* Карпаторусинські мас-медіа 1938–1944 гг.: новинка «Карпатска Недѣля» // Carpatho-Rusyns and their Neighbors. Essays in Honor of Paul Robert Magocsi / eds. : B. Horbal, P. Krafcik, E. Rusinko. – Virginia : Fairfax, 2006. – P. 233–247.

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

7. *Капраль М.* Спередслово // Русинський Дайджест 1939–1944. I. Наука. <...> Матеріали ушорив и спередслово написав Михаил Капраль. Вудала катедра української и русинської філології Нїредьгазькуй Высшуй Школы. – Нїредьгаза : Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 2008. – 23. – С. 5–10.
8. *Капраль М.* Спередслово // Русинський Дайджест 1939–1944. II. Красне писемство. <...> Матеріали ушорив и спередслово написав Михаил Капраль. Вудала катедра української и русинської філології Нїредьгазькуй Высшуй Школы. – Нїредьгаза : Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 2008. – 24. – С. 5–13.
9. *Капраль М.* Спередслово // Русинський Дайджест 1939–1944. II. Красне писемство. [...] Матеріали ушорив и спередслово написав Михаил Капраль. Вудала катедра української и русинської філології Нїредьгазькуй Высшуй Школы. – Нїредьгаза : Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 2010. – 24. – С. 5–8.
10. *Лукачина Я.* Діалектизми у шкільних підручниках Закарпаття міжвоєнного періоду // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород, 2010. – Вип. 4. – С. 58–62.
11. *Магочій П.-Р.* Языковый вопрос // Русинський язык / redaktor naukowy : P. R. Magocsi. – Opole, 2004 (Najnowsze dzieje języków słowiańskich). – С. 85–112.
12. Малоруско-німецкий словарь. – Л., 1886. – Т. 1 / уложив Є. Желеховский; Л., 1886. – Т. 2 / уложили Є. Желеховский і С. Недільський.
13. *Мозер М.* «Грамматика руського языка» Івана Панькевича та галицька українська мова в Підкарпатті // Studium Carpatho-Ruthenorum – Штудії з карпаторусиністики–2009 / ед. : К. Копорова. – Пряшів, 2010. – С. 68–93.
14. *Мозер М.* In memoriam István Udvari (1950–2005). A 2010. május 25–26-i nyíregyházi emlékkonferencia anyaga. Szerkeztette: Zoltán András. – Nyíregyháza, 2011. – P. 247–277.
15. *Мозер М.* [рец.] *Дуличенко А.* Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV–XX вв.). Вступительная статья. Тексты. Комментарии. – Ужгород : Изд-во В. Падяка, 2008 // Die Welt der Slaven. – 2011. – LVI. – С. 408–414.

Міхаель Мозер

16. *Мозер М.* «Грамматика русского языка» Ивана Панькевича та галицька українська мова в міжвоєнному Підкарпатті. [У друці.]
17. Русинський Дайджест 1939–1944. III/1. Кроїника. Тексты з ужгородських новинок “Нова Недѣля” и “Карпатска Недѣля” 1939–1941 гг. Матеріали ушорив и спередслово написав Михаил Капраль. Вудала катедра українськуй и русинськуй філології Ніредьгазькуй Высшуй Школы. – Ніредьгаза : Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 2010. – 25.
18. *Чоней Л.* Русько мадярский словарь. – Будапешт, 1883.

¹ Ця стаття є дещо зміненою версією тексту, що вийшов під цим самим заголовком у книзі: Лингвокультурное пространство современной Европы через призму малых и больших языков. К 70-летию профессора Александра Дмитриевича Дуличенко. – Тарту, 2011 (Slavica Tartuensia IX). – С. 231–251.

² Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.centroconsult.sk/Genealogy/census.html.

³ Цит. за: [6, р. 233].

⁴ «...the weak representation of local words in this publication» [3, р. 62].

⁵ «...a compromise between the spoken language and the “traditional Carpatho-Russian [! – *М. М.*]” language» [3, р. 63].

⁶ «In spite of the fact that Haraida retained many borrowings from Russian, certain scholars agree with the view that the new grammar at that time did indeed fulfil “a factually codificatory function”» [3, р. 63].

⁷ У М. Капралю про співпрацівників газети «Нова Недѣля» знаходимо таке: «Головні сотрудники вуданя были Теодор Ортутай и Др. Александер Немет» [7, с. 10]. Цікаво, що газету видавали в друкарні «Унію-Миравчик» [3, р. 235]. У друкарні «Унію» колись виходило багато видань А. Волошина.

⁸ Подаємо коментар М. Капралю щодо першого тому його дуже цікавої тритомної праці «Русинський Дайджест»: «Новинки, гу котрым приключені туй презентовані тексты, зачали ся з “Недѣлѣ” половкы тридцятых годов, як резултат консолидації “третьей” силы в русин-

Прощання з українством: декілька зауважень про мовну історію...

ськум сосполнум житовї, природню реакції на поширєваня русофілства и украинофілства» [7, с. 9].

⁹ Цит. за: [7, с. 9].

¹⁰ Цит. за: [6, р. 236].

¹¹ Ми натрапили на цікаву інформацію в статті М. Капраля: «З входжованєм високуй посадовуй особы у властні структури процес “выбудованя русько-угорського приятельства и взаимного порозумбня” вуйшов на нову якустну ровінь. За ініціативов главно-го ідеолога епархії Александра [так. – М. М.] Ильницького ся програма мала са пудсилити паралелным выходом новинкы мадярськым языком. [Пор. посилання: “Первый раз за наміреня вудавати новинку ищи й паралелно мадярськым языком Александр Ильницький сповіщав ищи у другуй половці септембра того же 1939 года у своєм журналі *Душпастырь*”. – М. М.] По ёго думаню, се треба было чинити зато, “чтобы сим способом и на внѣ проуказовався той дух угро-русского приятельства, який проникае все [так. – М. М.] стороны сеѣ газеты, а який она всадити намѣряе и до сердцеѣ своих читателей” (*Душпастырь* [часопис. – М. М.] 9–10 (1939), 30)» [6, р. 236–237]. Зрештою, «...[и]з “технических причин” мадярська верзія новинкы зачала виходити мало пузніше (з 26 новембра)», а «...[ч]италники новинкы нараз передплачовали обі дві верзії [! – М. М.]» [6, р. 237].

¹² М. Капраль зауважив, що граматики під редакцією Ю. Марини й І. Гарайди «...крітізовали са гостро русофілами (сторонники українськуй орієнтації, хоть лем офіціально, не участвовали в суй дискусії позад їх повнуй дискредитації и заказаности)» й що «...[т]ак, наприклад, Бродієва *Русская Правда* у двох іюльських числах 1940 года надруковала рецензію без пудписа з доста нейтралным титулом “Новая грамматика предписана для школь и дѣлопроизводства”, у котруй фест крітічно высловлювала са на адрес грамматики, што была пуготовчена пуд руководством Юлію Марини» [6, р. 241]. Варто додати, що саме завзятий русофіл Г. Геровський кілька разів анонімно оприлюднював дуже гострі рецензії, що їх іноді писав паралельно з більш-менш науковими [16]. Чи це не знову був саме він?

¹³ Щоправда, певною несподіванкою є словоформа *відхилка* (пор. з розглянутих статей *много отхилок*). У сучасній українській мові є

Міхаель Мозер

лише форми *відхилення* і *відхил*, а в словнику Л. Чопея, скажімо, немає ані іменників, ані їхньої дієслівної словотвірної бази (пор.: [18]). Словоформа *научованя* до певної міри вражає, але вона не надто типова ані для Галичини (нема її в: [12]), ані для Підкарпаття. Лексеми *живіт* (пор.: *змаганя представників руського культурного життя*) немає, скажімо, у словнику Є. Желехівського (див.: [12]), тоді як у словнику Л. Чопея вона наявна (див.: [18]). Українське стандартне слово *живити* засвідчує, що воно не чуже й українській мові поза Підкарпаттям.

СТАНОВИЩЕ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РУСИНСЬКОГО РУХУ В УГОРЩИНІ

Павло Леньо

У 1993 році в м. Криниця (Польща) відбувся II Всесвітній конгрес русинів. Один з фундаторів організації – канадський дослідник Павло-Роберт Магочій – відзначив, що приємно здивований результатами розвитку русинського руху впродовж двох років після I конгресу, що пройшов у м. Межилабірці в Словаччині. Окремо вчений наголосив, що особливою несподіванкою для нього стала активізація русинів в Угорщині, де «...здавалось би в останні десятиліття русини були помадярщині чи пословачені»¹.

Оскільки русинський рух у країні не міг виникнути без достатніх підстав, варто розглянути історичні передумови та державно-правові реалії, щоб зрозуміти закономірність явища активності русинів в Угорщині, де націоналізм та патріотизм представників титульного етносу країни, що становить більше 92 % населення, не викликає сумнівів.

Слід відзначити доволі обмежений перелік досліджень українською мовою, на які можна покликатися при вивченні проблеми. Синтезних праць, у яких досліджено русинів-українців та русинський рух в Угорщині, ще не опубліковано, оскільки це потребує не лише аналізу наявної фрагментарної літератури та документів, але й комплексних польових досліджень серед русинських сіл Угорщини, чого поки що ніхто не зробив. Деякі матеріали про сучасне життя русинської громади Угорщини можна знайти в номерах журналу «Русинський Світ» («Ruszin-

Павло Леньо

vilag»), архів якого є в мережі Інтернет², та щорічного календаря-альманаху, який виходить завдяки діяльності Державного самоврядування меншини русинів³. Серед наукової літератури варто відмітити дослідження І. Удварі, І. Попа, А. Петрова, які подають інформацію про територію Угорщини, населену українцями / русинами, говірки, якими вони спілкувалися, статистичні дані XIX – першої половини XX ст. тощо.

Проблема етноніма. Русини в Угорщині є автохтонним населенням, яке заселяло північно-східні комітати Угорщини, становлячи до 4–5 % їх населення. Традиційно використовували самоназви «руснаки» або «русини». Слова «gusznak» і «gusziny» – угорські запозичення від русинської мови, а «gutene» – мадяризована форма латинського «guthenicus». Окрім цього, в угорській мові із XVII ст. трапляється слово «ukran» – «українець», «український», хоча здебільшого для означення місцевих українців-русинів уживали назви «ogosz», «gusznak»⁴. Як відзначає І. Удварі, русинська інтелігенція вже в XVII ст. вживала етнонім «угро-русин» (угорський русин). Це слово вперше з'явилося 1698 року в катехізисі, виданому спеціально про русинів у Надьсомбаті (сучасна Трнава). Назву народу «magyarogosz», що була перекладом слова «угро-рус», знаходимо в угорськомовних писемних пам'ятках, починаючи від XVIII ст. Цей етнонім проіснував до розпаду Австро-Угорської монархії, після чого, у міжвоєнний період, поширюється термін «карпаторос» («karpatorosz»). Наприкінці XIX ст. у спілкуванні між представниками русинської інтелігенції з'явилася також назва «українець» («ukran»), а дещо пізніше – «карпатоукраїнець» («karpatukran»). Щоправда, цих назв не використовували для означення представників русинів Угорщини – їх запозичили з комуністичної преси 1920-х років для означення русинів Підкарпатської Русі, яка опинилася у складі Чехословаччини⁵.

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

Русини в ході розселення й локалізації на території Угорщини. Слов'янські поселення на території Північно-Східної Угорщини існували із VI–VII ст., що засвідчують матеріали археологічних досліджень⁶. Ці поселення сягали місцевостей, де розташовані м. Дебрецен та адміністративний центр сучасної Саболч-Сатмар-Березької області – Ніредьгаза⁷. Тобто слов'яни (а серед них, можливо, і предки русинів) були тут задовго до угорців, які перекочували в Центральну Європу в пошуках нової батьківщини наприкінці IX ст.

Згідно з відомостями з угорських історичних архівів, перша хвиля переселення русинів (рутенів) на територію сучасної Угорщини розпочалася в XIII ст. (можливо, і раніше) з Галичини. Це був мирний процес засвоєння вільних земель, придатних для сільськогосподарського обробітку. Наприклад, у грамоті 1326 року засвідчено, що жителів селища Надьоросі (область Ноград) запросив до Угорщини король Калман⁸.

Друга хвиля переселення відбувалася в XVII–XVIII ст., коли русини із залюднених гірських частин комітатів Земплин, Мараморш, Шариш та Берег (територія сучасного Закарпаття, частково – Румунії та Словаччини) почали освоювати спустошені турками землі Угорської рівнини. Цей процес був і стихійним, і скерованим⁹. Зокрема, предки русинів с. Комлошка переселилися на територію Угорщини з північної частини комітату Шариш. Залишилися на угорських землях і деякі учасники повстання куруців після їх поразки. Найдальші південні міграції русинів були направлені аж у Бачку, Срим та Словенію¹⁰.

Усі ці переселенці заснували низку поселень у комітатах Абов (Абауй), Боршод, Саболч, Сатмар, Земплин та ін. У сучасній угорській історіографії їх називають «українські острови» в «морі угорського етносу»¹¹. Мирні конференції в Парижі після Першої світової війни не врахували всієї етнотериторіальної

Павло Леню

специфіки регіону. Провести політичні кордони так, щоб вони повністю збігалися з етнічними, було нереальною справою (див. карту 1). Таким чином, на території Підкарпатської Русі, що увійшла до складу Чехословаччини (а пізніше – України), опинилися угорські села, а в Угорській республіці залишилися населені пункти, засновані українцями-русинами, які впродовж багатьох віків панування угорської влади піддавалися асиміляції. Водночас, як показали останні два десятиліття, місцеві русини зберегли частку «вітальної сили», яка нині й проявилася в їх культурницьких домаганнях.

Перш ніж перейти до аналізу статистичних матеріалів та процесів оформлення русинського руху в сучасній Угорщині, розглянемо, які села мають русинське / українське походження. Згідно з єпархіальними переписами, у 1836–1840-х роках на території сучасної Угорщини в комітатах Боршод, Абауй, Земплин, Сатмар та Берег було 21 русинське, 28 русинсько-угорських, 2 русинсько-словацькі, 2 русинсько-угорсько-словацькі, 1 русинсько-угорсько-німецьке поселення (див. карту 1), у яких проживало приблизно 30 тис. (а за деякими дослідженнями – 40 тис.) русинів – нащадків переселенців із Галичини, Буковини та Угорської Русі¹².

Відомості про ці поселення можемо знайти в праці А. Петрова¹³. У ній автор на основі порівняльного матеріалу прагнув виявити реальну етномовну та етноконфесійну ситуацію в словацьких, угорських, русинських поселеннях Угорської Русі, а також прикордонних регіонах. Хронологічні межі його дослідження – від урбаріальних реформ часів просвіченого абсолютизму в імперії Габсбургів до початку ХХ ст. Із цієї праці для нашої статті важливим є матеріал, який стосується прикордонних неслов'янських територій.

Російський дослідник відзначає, що русинські (в авторській редакції – «русские») та змішані («мадярско-русские») села роз-

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

кидані «...по угорской Дольней земле то по одиночке, то группами от двух до п'яти в столицах Бережской, Земплинской, Сатмарской, Саболчской, Бигарской, Торнянской и Бач-Бодрогской» (див. карту 2). Нині більшість цих комітатів входять до складу адміністративних одиниць Угорщини та Словаччини. В Угорщині це територія Саболч-Сатмар-Березької області, що безпосередньо межує з Українським Закарпаттям (див. карту 3). Тут розміщується чимало сіл, які становлять базу русинського руху в Угорщині.

У південній частині Земплинського комітату (яка після Тріанону залишилася у складі Угорщини), а точніше в його Прибодрогському окрузі, був клин із трьох русинських сіл (Добра, Дамоц, Чеке) та двох змішаних угорсько-русинських (Бель, Агард). Окремо, серед масиву угорських сіл, розташовувалися самотні русинські села Поляна, Сердагель, Кашов. У Токайському окрузі поряд розміщувалися села Ардов, Как та Комлошка. Останнє стало одним з осередків русинського руху, зокрема в цьому селі існувала база Організації русинів Угорщини. У Сатмарському, Саболчському та Бигарському комітатах також були острови русинських сіл. На північ від Сатмар-Немета: 1) Шар та Велике Пелешке; 2) Держ, Часари, Вашвари та Пилиш, поблизу яких розташовувалися угорсько-русинські села Дюлай та Марія-Поч; 3) Пеніслек, біля якого розміщувалися змішані угорсько-русинські села Бельтек, Ачад та русинське село Лугош, яке нині входить до складу Румунії. Далі від островів поселень були окремі села: змішане О-Пальї, русинські Кенез та Шеленд. На захід від міста Нижнє Калло розташовувалося русинське село Гудяй. У Верхньому окрузі Турнянського комітату розміщувалося русинське поселення Гачава та угорсько-русинсько-словацьке село Хорватик.

У своїй праці А. Петров порівнює свідчення дослідників та епархіальні переписи населення, що відображають період з кін-

Павло Леньо

ця XVIII до початку XX ст. Дослідник констатує, що на початку XX ст. населення русинських сіл в Угорщині фактично не вживало мови предків, а асиміляція є природним та очевидним процесом¹⁴. Із твердженням ученого про природну асиміляцію погоджуватися не варто, оскільки дані імперських переписів населення (див. далі) доводять, що доволі численна руснацька спільнота зникла фактично за кілька десятків років. Свідченням русинського походження населених пунктів (як у часи досліджень А. Петрова, так і у міжвоєнний період) залишався значний відсоток прихильників уніатської віри серед населення¹⁵. Щоправда, є відомості, що греко-католиками в регіоні були не лише нащадки русинів, але й деякі угорці й серби, греки та румуни.

Окрім тих поселень, які перерахував А. Петров, були й інші населені пункти та міста, засновані русинами, які не ввійшли до переліку дослідника. Зокрема, у Боршодському комітаті розміщувалися села Гьорьомбой, Мучонь, Рудабанячка, Вісло, Ракаца, Ірота, Башко, Ердьогорваті, Гейокерестур, Ракамаз, Оросгадна, місто Шаторальяуйгей тощо¹⁶.

Русини Угорщини в дзеркалі статистики. Розглянемо результати статистичних даних, які нам доступні. Слід відзначити, що в Угорському королівстві всі піддані вважалися угорцями, незважаючи на етнічне походження. Як результат, статистичні відомості подають неточні дані, що й засвідчила значна різниця між кількістю русинів та греко-католиків (до уніатської церкви в Угорському королівстві ходили віруючі переважно русинського походження).

У 1806 році проводилися статистичні переписи населення Мукачівської греко-католицької єпархії, що своїми приходами охоплювала територію дванадцяти комітатів королівства¹⁷. Етнічну належність тоді визначали за розмовною мовою та вірос-

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

повіданням. Дані таблиці (див. табл. 1)* відображали кількість людей русинського походження, а також прихильників уніатської (греко-католицької) віри.

Таблиця 1

Комітати	Греко-католики в 1806 р.	Русини в 1806 р.
Абов-Турна	19 602	11 874
Берег	50 388	48 753
Боршод	10 035	5 605
Мараморош	–	66 455
Шариш	50 898	50 211
Саболч (+ Гайду)	29 682	2 233
Сатмар	90 196	5 054
Спіш	22 336	10 835
Угоча	23 291	18 870
Унг	49 266	46 872
Земплин	89 345	79 024
Загалом	430655 (без Марамороша)	345 786

Із таблиці помітно, що чисельність русинів Угорської Русі (345 786) значно менша, ніж осіб, які належать до греко-католицької віри (430 655). Різниця становить 84 869, і це при тому, що до графі про греко-католиків не потрапили дані з Марамороського комітату. Це означає, що від кількості русинів 345 786 можна відняти ще 66 455 русинів Мараморощини, а потім порів-

* У цій та наступній таблицях жирним шрифтом виділені ті комітати, які входять до складу сучасної Угорщини, територія якої, після рішення Тріанонської конференції, скоротилася на дві третини. Серед комітатів, які згадуються в таблиці, після 1920 року у складі колишнього королівства залишилися Абов-Турна, Сатмар, Боршод, Саболч і південна частина Земплина.

Павло Леньо

няти із чисельністю греко-католиків з тих комітатів, які взяли участь у перепису. Різниця в 151 324 особи означає, що значна частина греко-католиків є мадяризованими русинами. Цього висновку доходимо з огляду на те, що греко-католиками в країні були саме нащадки русинів, вихідців із Галичини та Угорської Русі. Очевидно, у державі відбувалися процеси асиміляції та мадяризації.

Розглянемо також статистичні дані дослідника Елека Фийнєша 1842 року¹⁸ (див. табл. 2). Цей учений скрупульозно збирав відомості про села й міста для детального географічного словника країни. Він наводить таку кількість русинів у комітатах Угорщини:

Таблиця 2

Комітати	Русини в 1842 р.
Абов	15 120
Берег	65 069
Боршод	5 200
Гемер	4315
Мараморош	84 396
Шариш	66 691
Саболч	3 101
Сатмар	4 364
Спіш	25 435
Турна	1 500
Угоча	18 560
Унг	58 901
Земплин	90 250
Загалом	442 902

Якщо порівняти дані таблиць тільки за угорськими комітатами, то можна побачити, що впродовж періоду 1806–1842 ро-

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

ків кількість русинів дещо збільшилася. Їх чисельність зросла з 24 766 до 29 285 осіб, а з урахуванням комітату Земплин (більша частина якого відійшла до Словаччини після рішення Тріанонської конференції) їх кількість збільшилася з 103 790 до 119 535 осіб.

Однак наступні переписи населення засвідчили дуже невтішну картину. Зокрема, у комітаті Абов (Абуй) у 1842 році було більше 15 тис. русинів, тоді як у 1910 році зафіксовано лише 378¹⁹. Показові також дані загальних переписів в Австро-Угорщині. У 1869 році (через 17 років після обрахунків Елека Фийнєша) перший загальноімперський перепис засвідчив, що чисельність русинів зменшилася на третину. Через десять років перепис показав, що їх залишилася тільки четверта частина порівняно з 1869 роком. Перепис 1900 року репрезентував такі відомості: кількість руськомовних греко-католиків у східних та північних комітатах країни зменшилася з 30 / 40 тис. до кількох сот осіб²⁰.

Причинами фактичного зникнення русинської меншини була агресивна асиміляційна політика королівства, яка стала нормою після того, як у 1867 році Угорщина отримала формальну державну рівність з Австрією. Наслідки та інерція цієї політики призвели до того, що навіть після ліквідації монархії та встановлення республіканського ладу нащадки русинів продовжували декларувати себе угорцями до кінця 1980-х років. У 1960-х роках в Угорщині офіційно визнавали, що в країні залишилося тільки два села, де збереглася русинська мова, – Комлошка та Рудабанячка.

Перейдемо до сучасності, тобто періоду активізації русинського руху в карпатському регіоні. Русини в Угорській республіці були визнані окремою національністю тільки в 1993 році²¹. Тоді закон надав тринадцятьом етнічним групам статус корін-

Павло Леньо

них (державотворчих) національностей. Серед них були русини (12 місце в країні за кількістю представників громади) та українці (6 місце).

До 1993 року визначення «рутени» фігурувало в перепису населення 1930 року, коли їх було зареєстровано 996 осіб. Тоді ж було засвідчено, що 4977 осіб володіють русинською мовою. Наступного разу «русини» виявилися тільки при перепису 2001 року. Щодо визначення «українці», то вони вперше з'явилися в документах перепису населення 1990 року (зареєстровано 674 особи), де в графі «етнічна меншина» вони фігурували разом з «рутенами»²². Це означає, що на початку 90-х років ХХ ст. в Угорщині на офіційному рівні українців та русинів не протиставляли, а сприймали як єдину меншину. Ми не володіємо офіційною статистичною інформацією про кількість українців / русинів у країні, починаючи від 1930 року до сучасності (1990-х рр.). Про їх точну чисельність удалося довідатися тільки після оголошення результатів перепису 2001 року.

Перепис 2001 року засвідчив, що в Угорщині є 2079 русинів та 7393 українці. Дані взяті з таблиці 1.1 на сайті офіційного управління статистики Угорщини²³. Згідно з іншими критеріями обліку, кількість русинів коливається в межах 1000–1300 осіб, а українців – 3500–5000 осіб²⁴.

Останній перепис населення Угорщини відбувся в жовтні 2011 року, однак конкретних даних щодо національностей / етнічних груп країни на сайті управління статистики поки що не викладено. Опубліковані тільки відомості, які засвідчують загальний приріст населення, динаміку сільського та міського населення, економічну демографічну статистику тощо²⁵. Можемо припустити, що кількість русинів упродовж останніх 10–11 років зросла, оскільки держава на конституційному рівні (про що мова йтиме далі) створила умови, за яких бути представником

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

нетитульної нації означає отримати доволі комфортні умови для розвитку культурної самобутності.

Угорське законодавство у сфері нацменшин. Законодавче забезпечення прав нацменшин в Угорщині пройшло доволі бурхливий шлях оформлення. Донедавна (до 1 січня 2012 р.) у країні діяла Конституція 1949 року. Упродовж 1989, 1990 та 1995 років до основного закону внесли важливі зміни, які стосувалися національних меншин²⁶. З 1995 року Конституція забезпечує посаду омбудсмена з питань нацменшин та робить можливим утворення органів самоврядування місцевого й державного значення для забезпечення культурної автономії. Законодавство передбачає також значну державну фінансову підтримку. У 1993 році було прийнято закон «Про права національних та етнічних меншин»²⁷. Цей законодавчий акт перераховує тринадцять нацменшин, яким, згідно з Конституцією, надається статус державотворчих (корінних). Русини та українці в цьому переліку розділені на дві окремі спільноти.

Загалом європейська спільнота та представники етнічних груп країни позитивно оцінювали зміни в угорському законодавстві. Водночас у Конституції 1949 року залишалася невирішеною проблема забезпечення мандатів-місць для представників нацменшин у Державних Зборах, що є звичною нормою європейської політики мультикультуралізму. Поки що отримання депутатських мандатів до угорського парламенту та місцевих рад для представників нацменшин відбувається на загальних підставах. Деякі дослідники передбачають, що нова Конституція Угорщини (вступила в дію 1.01.2012 р.) та майбутні зміни до існуючих законів поступово вирішать проблему забезпечення представників нацменшин депутатськими мандатами до парламенту, у місцеві ради та муніципальні органи влади.

Павло Леню

Варто наголосити на змінах до закону про нацменшини, що були прийняті в грудні 2011 року і які вступають у дію 2014 року²⁸. У цих поправках прописана концепція національних меншин та принцип індивідуальної етнічної самоідентифікації. За нацменшинами визнаються колективні права на збереження і розвиток історичної традиції, мови й культури, використання етнічних особистих імен і географічних назв, освіти, створення й діяльність організацій та підтримку міжнародних зв'язків. Згідно із внесеними змінами до закону, держава буде підтримувати збирання артефактів традиційної культури, зберігання громадських колекцій, книговидання, інформування представників нацменшин про важливі події суспільного життя рідними мовами та проведення ними церковних служб.

Закон від 2014 року надасть етнічним общинам, які компактно проживають, преференції на представництво в муніципальних органах влади. За наявності в місцевій общині не менше ніж 30 виборців від однієї із зазначених нацменшин, згідно з даними останнього перепису населення, така національна меншина має право на мандат у муніципальній раді.

Як видно, русини Угорщини (як і представники інших дванадцяти корінних народів країни) мають доволі значні можливості у сфері місцевого самоврядування та державної підтримки для збереження й розвитку власної культури.

Активізація русинського руху на початку демократизації країни. Розглянемо основні етапи становлення та розвитку русинського руху в Угорщині. Помітно, що місцеві русини не можуть похвалитися значною кількістю послідовників, особливо порівняно з їх кількістю в Словаччині та Україні. Однак вони беруть активну участь у політичному житті Угорщини, формуванні органів місцевого самоврядування; відроджують та розвивають культурні традиції своєї етнічної групи. Можна

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

констатувати активізацію руху русинів уже на початку 1990-х років, чого не очікували через потужну державну асиміляційну політику. Остання була традиційною в Угорській державі після погрозових пророцтв І. Гердера. Угорці, налякані висновком ученого, що в них немає майбутнього в слов'янській Європі, почали активно проводити політику національної нетерпимості²⁹. Однак, незважаючи на угорський національний протекціонізм та уніфікуючий вплив радянського періоду, українці-русини не розчинилися в «угорському морі» та оголосили про себе майже відразу після початку процесу демократизації в країні. Щоправда, унаслідок певних подій рух за відновлення культурної самобутності почав розвиватися різними шляхами: виділилася українська та русинська течії.

У травні 1991 року молодий поет русинського походження Габріел Гаттінгер-Клебашко створив Товариство русинів Угорщини (далі – ТРУ) з метою популяризації знань про русинів, які проживають на кордонах сучасної Угорщини³⁰. Через рік базу ТРУ перенесли із с. Комлошка (населений пункт у Північно-Східній Угорщині, де збереглося вживання русинської мови) до Будапешта. І хоча на законодавчому рівні держава визнала русинів національною меншиною Угорщини тільки в 1993 році, однак ТРУ активно діяло в культурницькій сфері, про що свідчить публікація кількох збірок русинської поезії на початку 1990-х років. Серед пізніших досягнень організації – участь у заснуванні в Будапешті Товариства ім. Енді Варгола та Русинського наукового інституту. Крім цього, ТРУ організувало викладання предметів русинською мовою в школі с. Мучонь, а також долучилося до відкриття там Русинського музею. Важливим для поширення міжнародних зв'язків організації було започаткування міжнародного русинського молодіжного літнього табору (діє з 2002 р.), участь у зібраннях Всесвітнього конгресу русинів, ор-

Павло Леньо

ганізація та проведення двох конгресів на території Угорщини, які відбулися в 1995 та 2011 роках у Будапешті та с. Пілішсенткерест неподалік від столиці³¹.

Багато зі згаданих ініціатив організації реалізувалися завдяки її лідерові 1990-х років – Г. Гаттінгеру-Клебашко. Серед особистих досягнень поета такі: опублікував кілька власних поетичних збірок русинською мовою, представляв русинів Угорщини як член Світової Ради Всесвітнього конгресу русинів у 1993–2005 роках. У 1994–1999 роках він працював редактором-засновником двомовної газети «Русинський живот», яка інформувала про життя й культуру русинів Угорщини та сусідніх країн, особливо із Закарпатської області. Починаючи з 1998 року, Г. Гаттінгер-Клебашко обіймає посаду редактора-засновника русинської програми на Угорському державному радіомовленні та телебаченні³².

Однією з найбільш резонансних подій суспільного руху русинів країни стало те, що під керівництвом Г. Гаттінгера-Клебашко він вийшов на якісно нову сходинку в політичному та культурному житті країни – ТРУ здобуло представництво в урядовій програмі Русинського меншинного самоуправління. Мовиться про дію Закону 1993 року та норми Конституції, які передбачали заснування системи самоврядних організацій для громад згаданих вище тринадцяти корінних (державотворчих) меншин Угорщини. Дозвіл на створення органів самоуправління видавався, якщо певний відсоток членів громади (не менше 20–25 %) подавав прохання про їх створення. Перша русинська самоврядна громада була створена в 1994 році в с. Мучонь. Пізніше, завдяки голові ТРУ, було утворено ще вісім таких громад. Три з них розміщувалися в Північно-Східній Угорщині, де русини століттями мешкали як автохтонне населення (с. Мучонь, Комлошка, Шарошпоток). Інші п'ять розташовувалися в Буда-

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

пешті та в с. Біаторбадь неподалік від столиці. Ці громади склалися з русинів Північно-Східної Угорщини, які проживають у Будапешті, іммігрантів з Підкарпатської Русі та угорців, котрі декларують себе нащадками русинів³³.

Кожна громада отримує річний бюджет з боку держави на підтримку культурної та освітньої діяльності русинів. П'ять русинських самоуправ у Будапешті спільно видають ілюстрований двомовний журнал «Вседержавный русинський вісник», редактором якого є поетеса Юдіта Кішш. У 1998 році всі існуючі на той момент дев'ять русинських самоврядних громад створили Державне самоврядування меншини русинів (далі – ДСМР). До структури ДСМР входять такі комісії: фінансово-ревізійна, міжнародних відносин, збереження традицій і віри, культури й виховання / навчання, координаційно-організаторська. Нині ДСМР продовжує сприяти популяризації в країні відомостей про культуру та життя русинів³⁴, видає підручники для дітей, книги сучасних авторів, репринтні публікації русинів минулого³⁵, готує передачу русинською мовою, яка щовівторка звучить по угорському національному радіо. Під егідою ДСМР у Будапешті відкрито бібліотеку русинської літератури, організація постійно бере участь фактично в усіх культурницьких акціях русинської меншини Угорщини.

Друкований орган ДСМР – «Вседержавный русинський вісник» – у 2003 році змінив назву на «Русинський Світ» («Ruszinvilag»), періодичність видання якого – шість номерів на рік. Тепер часопис – це друкована трибуна багатьох організацій русинів Угорщини. Починаючи з 2006 року, його публікують тільки русинською мовою з угорським резюме³⁶. Це засвідчує те, що для аудиторії часопису русинська мова стала звичнішою, ніж у 1990-х роках, коли більшість матеріалів газети «Русинський жывот» публікували угорською мовою, супроводжуючи їх

Павло Леню

короткими повідомленнями русинською. Окрім журналу «Русинський Світ» («Ruszin-vilag»), починаючи з 2001 року, було започатковано ще одне періодичне видання – щорічний альманах-календар, у якому розміщуються статті наукового, оглядового, педагогічного, культурницького змісту³⁷.

Станом на 2010 рік кількість русинських самоврядних громад зросла до 75³⁸, вони й далі організаційно утворюють єдине Державне самоврядування меншини русинів (після Г. Гаттінгера-Клебашко з 2003 р. його очолює Віра Гіріц)³⁹. Таке зростання кількості русинських громадських самоуправів свідчить на користь нашого припущення про кількісне збільшення прихильників русинської орієнтації за минулий період після перепису 2001 року. Це також означає і поступове посилення активності русинського руху в країні.

Окрім діяльності ОРУ та ДСМР, варто згадати й установи, які продовжили інституційне оформлення русинського руху в Угорщині. Важливим стало заснування в 1992 році кафедри української та русинської філології при педінституті у Ниредьгазі. Її керівником став доктор Іштван Удварі, відомий своїми дослідженнями говірок русинської мови та підготовкою до друку рукописної спадщини видатних представників русинів минулих часів, зокрема А. Годинки та ін.⁴⁰ Успішно функціонують у культурницькій сфері й інші організації, яким варто приділити увагу на сторінках окремого дослідження. Сайт ДСМР подає перелік цих установ, а також їх очільників (специфіку написання збережено): Общество Русинської Інтелігенції імени Антонія Годинки (предсідатель: Др. Антоній Лявинец), Общество за Културу Карпатського Регіона (Андрій Манайло), Общество Русинської Култури «Будителі» (Тібор Мікловш Попович), Общество Русинської Меншыновуй Солідарности (Др. Тібор Уйоцкі), Общество Русинської Култури (Олга Сілцер-Ликович), Союз

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

Русинській Молодежі (Тібор Тёрёк)⁴¹. Варто згадати і ще про одну організацію. Належність до уніатства в минулих століттях була чи не єдиним етнічним маркером місцевих русинів, а представники церкви дали початок прошарку їх інтелігенції. Нині греко-католицька церква також продовжує відігравати важливу роль у житті русинської громади Угорщини⁴².

Слід відзначити, що в країні окремо розвивається український культурний рух зі своїми організаціями, щоправда, відомостей про співпрацю між ними та русинськими товариствами знайти не вдалося. Складається враження, що в Угорщині штучно створюються умови протиставлення українців та русинів. Це проявляється в диспропорції урядового фінансування меншин, інформаційному розмежуванні спільнот, провокуванні розбрату між їх представницькими організаціями. На початку 1991 року було утворено Культурне товариство українців, русинів Угорщини, яке навіть власною назвою позиціонувалося як прихильник єдності українців-русинів Угорщини. Однак Товариство доволі швидко стало жертвою владних маніпуляцій та персональних амбіцій її очільників⁴³. Порівнюючи дані про кількість заснованих громад самоуправління (станом на 2010 р. у русинів їх було 75, тоді як в українців – 23)⁴⁴, можна дійти висновку, що русинська спільнота розвивається динамічніше та є згуртованішою, незважаючи на те що українців в Угорщині набагато більше. Можливо, річ у тому, що понад 70 % місцевих українців народилися за межами Угорщини і приїхали сюди впродовж останніх років або десятиліть, тоді як місцеві русини здебільшого є автохтонами в Угорщині⁴⁵.

Висновки. Упродовж останніх двадцяти років русинський рух Угорщини пройшов шлях від виникнення одного товариства до створення Державного самоврядування меншини русинів, яке об'єднує майже вісімдесят русинських самоврядних

Павло Леню

громад. Активізація русинів Угорщини, які є автохтонами в цій країні, співпала (а, можливо, була наслідком) з реформуванням політичної системи Угорщини на початку 1990-х років та особливо з появою інституту органів громадського й місцевого самоврядування (1993). Загалом рух і його наслідки у відродженні традицій культури та мови меншини русинів Угорщини слід оцінювати позитивно, крім того факту, що відбулося розділення українців-русинів на дві спільноти, чого можна було уникнути на початку 1990-х років.

Офіційні статистичні матеріали, а також опосередковані дані за останні два десятиліття засвідчують те, що кількість осіб, які ідентифікують себе русинами, поступово зростає. На нашу думку, цьому процесові сприяє насамперед державна програма підтримки корінних (державотворчих) меншин країни, хоча не слід відкидати також і впливу міжнародного руху та Всесвітнього конгресу русинів.

Чисельність русинів в Угорщині зростає, на відміну від Словаччини, де цей процес відбувається за рахунок зміни ідентифікації (чи точніше – самоназви) людьми української орієнтації, – тут про свою русинську ідентичність заявляють особи, які раніше реєстрували себе угорцями. На нашу думку, мова йде про ревіталізацію русинської національної меншини країни за рахунок нащадків мадяризованих русинів з латентною русинською ідентичністю. Однак, щоб у цьому переконатися, необхідні етнографічні польові дослідження та матеріали статистики.

За неофіційними даними, нащадків русинів у країні налічується більше 12 тис. Є версії, які називають значно більшу цифру – 270 тис. (приблизно стільки громадян країни сповідує греко-католицизм, що раніше було етнічним маркером місцевих українців-русинів). З огляду на існування такої значної потенційної прорусинської бази, слід очікувати, що при офіційних пере-

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

писах представників русинської нацменшини ставатиме дедалі більше, ніж офіційно задекларованих 2079 осіб. Виходячи з того, що мовиться про їх відродження в неслов'янській країні (православна віра та слов'янські мови тут не поширені), можна припустити, що ця подія матиме значний резонанс у майбутньому.

¹ *Магочій П. Р.* Русинська культура і наука: сучасний стан та майбутні перспективи // *Магочій П. Р.* «Я русын был, есмь и буду...». Выступы на Світових конгресах русинув. – Ужгород, 2005. – С. 28.

² Русинський Світ [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинське Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/galeria/ruszin-vilag>.

³ Наші видання [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинське Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/kulturalis-ertekeink-es-hagyomanyaink/koenyvtar/kiadvanyaink>.

⁴ *Клинченко Т.* Чи живуть русини в Угорщині? // Карпатський край. – 1991. – 17 вересня (№ 36). – С. 11.

⁵ *Удварі І.* Русини [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинське Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/kulturalis-ertekeink-es-hagyomanyaink>.

⁶ *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – Х ст. н. е. – Ужгород, 2008. – С. 315.

⁷ *Клинченко Т.* Чи живуть русини в Угорщині?.. – С. 11.

⁸ Українська діаспора в Угорщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%96.

⁹ *Клинченко Т.* Чи живуть русини в Угорщині?.. – С. 11.

¹⁰ *Удварі І.* Русини...

Павло Леньо

- ¹¹ *Клинченко Т.* Чи живуть русини в Угорщині?.. – С. 11.
- ¹² Там само. – С. 11.
- ¹³ *Петров А. Н.* Пределы Угро-русской речи в 1773 году / Материалы для истории Угорской Руси. – С.Пб., 1911. – Т. VI. – 344 с.
- ¹⁴ Там само. – С. 95.
- ¹⁵ *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945 / Андрей Пушкаш ; Институт славяноведения РАН. – М. : Европа, 2006. – С. 33.
- ¹⁶ *Магочій П. Р., Пон І.* Боршод, Боршодський комітат // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. – Ужгород, 2010. – С. 67.
- ¹⁷ *Удвари І.* Русини...
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ *Пон І.* Абов, Абовський комітат // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. – Ужгород, 2010. – С. 1.
- ²⁰ *Клинченко Т.* Чи живуть русини в Угорщині?.. – С. 11.
- ²¹ *Добош Б.* Національні та етнічні меншини в Саболч-Сотмар-Березькій області // Регіоналістика. – Ужгород, 2011. – № 1. – С. 59.
- ²² Population by mother tongue, ethnic minorities and sex, 1900–2001 [Електронний ресурс] // Hungarian central statistical office. – Режим доступу : http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/24/tables/load1_2.html; The national and ethnic minorities in Hungary [Електронний ресурс] // Ministry of foreign affairs. – Режим доступу : www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/9F2D180E-538E-4363.../0/etniang.pdf.
- ²³ Factors influencing the ethnic affiliation of the population, 2001 [Електронний ресурс] // Hungarian central statistical office. – Режим доступу : http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/24/tables/load1_1.html.
- ²⁴ Ethnic minorities [Електронний ресурс] // Hungarian central statistical office. – Режим доступу : <http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/24/tab11.html>.
- ²⁵ Population census 2011 – Preliminary data [Електронний ресурс] // Hungarian central statistical office. – Режим доступу : http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=10205&p_temakor_kod=KSH&p_lang=EN.

Становище та перспективи русинського руху в Угорщині

²⁶ *Добош Б.* Національні та етнічні меншини в Саболч-Сотмар-Березькій області... – С. 59.

²⁷ *Добош Б.* Національні та етнічні меншини в Саболч-Сотмар-Березькій області... – С. 59; The national and ethnic minorities in Hungary...

²⁸ Будапешт дал невиданные права нацменьшинствам Венгрии [Електронний ресурс] // Finugor. – Режим доступу : <http://finugor.ru/node/22502>.

²⁹ *Исламов М. И.* Исторические условия и предпосылки зарождения национального движения в Венгерском королевстве // Людовит Штур и его время (к 175-летию с дня рождения). – М., 1992. – С. 7–15.

³⁰ *Магочій П. Р.* Русинська культура і наука... – С. 28.

³¹ *Магочій П. Р.* Організація русинів Угорщини // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. – Ужгород, 2010. – С. 558; XI Світовий Конгрес Русинів / Руснаків / Лемків [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинське Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/archivum/50-aruszinok-xi-vilagkongresszusa>.

³² *Магочій П. Р.* Гаттінгер-Клебашко Габріел // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. – Ужгород, 2010. – С. 119.

³³ *Магочій П. Р.* Русинське меншинове самоуправління // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. – Ужгород, 2010. – С. 653–654.

³⁴ Комісії [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинське Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/cepaо-caо/bizottsagok>.

³⁵ Наші виданя [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинське Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/kulturalis-ertekeink-es-hagyomanyaink/koenyvtar/kiadvanyaink>.

³⁶ *Лявинец М. А.* Робота професора Иштвана Удварі из русинськими періодичними виданнями ХХІ сторочя у Мадярщині // Русинський Альманах. – Budapest, 2010. – С. 86.

³⁷ *Лявинец М. А.* Робота професора Иштвана Удварі из русинськими періодичними виданнями ХХІ сторочя у Мадярщині... – С. 86; Наші виданя...

Павло Леню

³⁸ *Добош Б.* Національні та етнічні меншини в Саболч-Сотмар-Березькій області... – С. 60.

³⁹ Вседержавное Русинськое Самосправованя [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинськое Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/serao-sao>.

⁴⁰ *Лявинец М. А.* Робота професора Иштвана Удварі из русинськими періодичними виданнями ХХІ сторочя у Мадярщині... – С. 85–93.

⁴¹ Містні и територіалні Русинські Самосправованя [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинськое Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/telepuelesi-esterueleti-ruszin-oenkormanyzatok>.

⁴² Грекокатолицька Церьков [Електронний ресурс] // Országos Ruszin Önkormányzat – Вседержавное Русинськое Самосправованя. – Режим доступу : <http://rusyn.hu/ru/ro>.

⁴³ *Русин О.* Українство на задвірках. Будапешт: 1941–1993 // Карпатський край. – 1993. – № 9–11. – С. 6–8; *Петрів Н.* Омелян Русин: Українська інтелігенція Угорщини – це велика і конструктивна сила // Старий замок. – 2001. – 4 травня. – С. 12.

⁴⁴ *Добош Б.* Національні та етнічні меншини в Саболч-Сотмар-Березькій області... – С. 60.

⁴⁵ Там само. – С. 62.

ŁEMKOWSKIE PERSPEKTYWY NA XXI WIEK

Bohdan Halczak

Wiek dwudziesty należał do najtrudniejszych stuleci w dziejach świata. Szczególnie tragicznie odcisnął on swe piętno na Europie Środkowo-Wschodniej. Do najczęściej doświadczonych, w XX w. ludów tej części naszego kontynentu należą niewątpliwie Łemkowie. Pod tą nazwą pojmuję ukraińską ludność Łemkowszczyzny, historycznego regionu, zlokalizowanego w Karpatach, na pograniczu polsko-słowackim. W granicach Słowacji Łemkowie (określani w tym kraju najczęściej nazwą Rusini) zamieszkują w regionie nazywanym przez Słowaków Szaryszem, a także niewielkie skrawki Spiszu i Zemplina. W Polsce osiedla Łemków obejmowały, do 1947 roku południowe tereny powiatów: nowosądeckiego, gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego, sanockiego, południowo-zachodnie leskiego i kilka wiosek powiatu nowotarskiego¹.

Problemy, których doznali Łemkowie w XX w. rozpoczęły się jeszcze w XIX w. Już w latach siedemdziesiątych tego stulecia rozpoczęła się w regionie karpackim masowa emigracja do Ameryki. Była ona uwarunkowana czynnikami natury demograficznej oraz ekonomicznej. Wg niektórych szacunków, za ocean udała się blisko połowa populacji Karpat². Dotyczyło to także Łemków. Wysoki przyrost naturalny pozwolił szybko odtworzyć ubytek mieszkańców karpackich wsi. Jednak na emigrację udała się ludność najbardziej dynamiczna i przedsiębiorcza. Była to poważna strata dla Łemkowszczyzny, chociaż emigranci na ogół utrzymywali silne więzi z krajem pochodzenia.

Po I wojnie światowej załamaniu uległ dotychczasowy układ granic państwowych w Europie Środkowo-Wschodniej. Łemkowsz-

Bohdan Halczak

czynną podzieliła granica polsko-czechosłowacka. Wprawdzie linia graniczna przebiegała grzbietami Karpat od czasów średniowiecza. Najpierw była to granica polsko-węgierska, potem galicyjsko-węgierska, lecz fakt ten nie utrudniał, w poważniejszym stopniu kontaktów ludności. Granica między Rzeczpospolitą i Czechosłowacją miała inny charakter. Była dokładnie wytyczona i pilnie strzeżona. Kontakty ludności zostały poważnie ograniczone.

Zarówno Rzeczpospolita Polska jak i Czechosłowacja miały charakter wielonarodowy. Jednak Rzeczpospolita zdominowana była przez Polaków, a Czechosłowacja przez Czechów. Polityka obu państw zmierzała do ochrony interesów dominujących nacji. W latach 1919–1939, po obu stronach kordonu granicznego podejmowano próby asymilacji ludności łemkowskiej. Nie przyniosły one poważniejszych efektów.

Łemkowszczyzna ucierpiała dotkliwie podczas II wojny światowej. Jednak najtrudniejszy dla Łemków czas nastąpił po formalnym zakończeniu działań wojennych. Dnia 9 września 1944 roku komunistyczne władze państwa polskiego zawarły z rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) umowę o wymianie ludności. Obejmowała ona Polaków osiadłych na Ukrainie i Ukraińców w Polsce. Podobne umowy zawarły polskie władze także z rządami radzieckiej Białorusi i Litwy. Wymiana ludności miała mieć charakter dobrowolny, lecz faktycznie przybrała formę przymusowego wysiedlania³. Została nim objęta także ludność łemkowska. Na radziecką Ukrainę wysiedlono około 95 tysięcy Łemków, czyli blisko 2/3 tej populacji w Polsce. Po zakończeniu wymiany ludności pozostało w Polsce około 30–35 tys. Łemków⁴. W 1947 roku zostali oni, wraz z pozostałą częścią ludności ukraińskiej, w ramach akcji «Wisła» deportowani na ziemie zachodnie i północne.

Także władze Czechosłowacji podpisały w dniu 10 lipca 1946 roku umowę o wymianie ludności z ZSRR. Na radziecką Ukrainę wyemi-

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

growało ponad 12 tysięcy obywateli Czechosłowacji⁵. Byli to przede wszystkim Łemkowie. W Czechosłowacji nie wywierano bezpośredniej presji na ludność ukraińską, aby wymusić wyjazd z kraju. Władze czechosłowackie umożliwiły radzieckim agitatorom prowadzenie agitacji za wyjazdem do ZSRR, na swoim terytorium, ale nie zaangażowały się bezpośrednio w tę akcję. Trudno jednak oceniać wyjazdy Łemków z Czechosłowacji do ZSRR jako całkowicie dobrowolne. Radzieccy agitatorzy, w niezwykle cyniczny sposób oszukiwali naiwnych ludzi, obiecując im życie w dobrobycie na radzieckiej Ukrainie. Realia, które przesiedleńcy zastali w wyniszczonym wojną, wygłodzonym kraju były całkowicie odmienne.

Łemkowie na Słowacji uniknęli akcji «Wisła». Wydarzenia w Polsce wywarły jednak negatywny wpływ również na Łemków po słowackiej stronie granicy. Odczuwali oni zagrożenie, które nie było całkowicie bezpodstawne. Także, bowiem w państwie Czechów i Słowaków pojawiały się opinie o konieczności likwidacji «kwestii rusińskiej», poprzez wysiedlenie tej ludności do ZSRR. W społeczności łemkowskiej na Słowacji zapanowało przygnębienie i apatia⁶. Rusińskie pochodzenie stało się ciężkim brzemieniem. Mogło spowodować przymusowe wysiedlenie z Czechosłowacji, która na tle innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej jawiła się, w latach czterdziestych niemal jako oaza stabilizacji i dobrobytu.

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych komunistyczne władze Czechosłowacji uznały oficjalnie ludność rusińską za mniejszość ukraińską. W roku 1952, do szkół w południowo-wschodniej Słowacji, w których wcześniej nauczano lokalnej gwary wprowadzono język ukraiński⁷. Wywołało to opór ludności, silnie przywiązanej do regionalnej tradycji. Kulturę ukraińską prezentowano zresztą młodym Łemkom ze Słowacji w wersji «radzieckiej», silnie rusyfikowanej, przesyconej komunistyczną indoktrynacją. Swoista «ukrainizacja» słowackich Łemków prowadzona była biurokratycznymi metoda-

Bohdan Halczak

mi, bez uwzględnienia uczuć ludności. Towarzyszyła jej agresywna kampania propagandowa, skierowana przeciwko «ukraińskiemu nacjonalizmowi burżuazyjnemu». W istocie kampania ta miała charakter antyukraiński. Ze współczesnego punktu widzenia można sądzić, że celem komunistycznych władz czechosłowackich była nie tyle «ukrainizacja» ludności łemkowskiej, lecz raczej słowakizacja. Postawiono, bowiem Rusinów przed dylematem: słowackość lub ukraińskość, jednocześnie zohydzając naród ukraiński. Poza tym wybór tożsamości ukraińskiej, w sytuacji, kiedy groźba przymusowego wysiedlenia na radziecką Ukrainę nie przeminęła całkowicie, graniczył z heroizmem.

Po II wojnie światowej spisy powszechne ukazywały zjawisko zmniejszania się liczby ludności deklarującej narodowość rusińską oraz ukraińską na Słowacji. W latach dwudziestych XX w. liczbę ludności rusińskiej na Słowacji oceniano na 155 tysięcy⁸. W trakcie spisu powszechnego w Czechosłowacji, w 1930 roku narodowość rusińską lub ukraińską deklarowało ponad 95 tysięcy respondentów⁹. Podczas spisu w 1950 roku narodowość rusińską, lub ukraińską zadeklarowało łącznie 48.231 osób. Odsetek tej ludności w północno-wschodniej Słowacji zmniejszył się o ponad 45 %. Jednocześnie odsetek respondentów deklarujących narodowość słowacką zwiększył się w tym regionie o 65 %. W 2001 roku, podczas spisu powszechnego w państwie słowackim narodowość ukraińską zadeklarowało 10.814 respondentów, a rusińską 24.201. Łącznie obie narodowości deklarowało 35.015 osób¹⁰.

Oceniając rezultaty spisu powszechnego, dotyczące deklaracji narodowościowych trzeba zachować ostrożność. Ukazują one, bowiem subiektywne (woluntarystyczne) poczucie przynależności narodowej. Tymczasem w Europie Środkowej przeważa «kulturowa» koncepcja narodu, w myśl której o przynależności do narodu nie decyduje subiektywne odczucie jednostki, lecz cechy kulturowe. Tym-

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

czasem, w trakcie wspomnianego spisu powszechnego na Słowacji, w 2001 roku 62.786 respondentów określiło jako swój język ojczysty rusiński, lub ukraiński (54.907 rusiński; 7.879 ukraiński)¹¹.

Niemniej faktem bezspornym jest drastyczne zmniejszanie się liczby Łemków w północno-wschodniej Słowacji. Wg opinii wybitnego znawcy problematyki – prof. Mikulaša Mušinki spośród około 90 tysięcy mieszkańców historycznej Łemkowszczyzny, po słowackiej stronie Rusini stanowią obecnie niespełna czwartą część, chociaż większość mieszkańców tego regionu jest pochodzenia rusińskiego¹².

Jeszcze gorzej – z łemkowskiego punktu widzenia – przedstawia się sytuacja na Łemkowszczyźnie, po polskiej stronie granicy. W trakcie spisu powszechnego, przeprowadzonego w Polsce, w roku 2002 na obszarze Łemkowszczyzny narodowość łemkowską zadeklarowały 1642 osoby, a ukraińską 789¹³. Daje to łącznie 2431 osób, czyli zaledwie ok. 4 % współczesnych mieszkańców Łemkowszczyzny. W całej Polsce, w trakcie wspomnianego spisu w 2002 roku narodowość ukraińską zadeklarowały 27.172 osoby, a łemkowską 5850 osób. Duża część deklarujących narodowość ukraińską to ludzie wywodzący się z Łemkowszczyzny, lub ich potomkowie. Łącznie obie narodowości zadeklarowało 33.022 respondentów.

W trakcie akcji «Wisła» deportowano około 150 tysięcy ludzi. Fakt, iż w 2002 roku zadeklarowało w Polsce narodowość ukraińską bądź łemkowską nieco ponad 33 tysiące respondentów może być interpretowany jako przejaw dużej skuteczności akcji deportacyjnej. Dokonywanie takich porównań nie jest jednak uprawnione. O «kwalifikacji» do udziału w akcji «Wisła» nie decydowali sami zainteresowani, lecz funkcjonariusze Urzędu Bezpieczeństwa oraz dowódcy jednostek wojskowych, przeprowadzających wysiedlenie. Postępowali według własnego uznania. Nie brali zupełnie pod uwagę świadomości narodowej wysiedlanych ludzi ani ich poglądów politycz-

Bohdan Halczak

nych. Natomiast w trakcie spisu powszechnego respondenci składali własną deklarację.

Niemniej proces postępującej polonizacji ludności wysiedlonej w ramach akcji «Wisła» jest zjawiskiem obiektywnym, którego nie sposób negować. Bardziej wymowne od ogólnopolskich wyników spisu powszechnego z 2002 roku są dane w skali lokalnej. W 1947 roku, do powiatu wołowskiego, na Dolnym Śląsku przesiedlono 2.881 osób z Łemkowszczyzny (626 rodzin)¹⁴. W trakcie spisu w 2002 roku w powiecie tym narodowość łemkowską deklarowało 55 respondentów, ukraińską 32. Jak wykazały badania, przeprowadzone przez Małgorzatę Franczak na terenie powiatu zamieszkuje nadal duża liczba ludzi, których «korzenie» tkwią na Łemkowszczyźnie¹⁵. Zajmują oni jednak, w ogromnej większości postawę bierną. Nie angażują się w żadną działalność na rzecz podtrzymania swej tożsamości.

Także badania Aleksandry Jawornickiej-Nowosad, przeprowadzone w województwie lubuskim, w środowisku osób wysiedlonych w ramach akcji «Wisła» oraz ich rodzin wskazują na zanikanie, wśród młodego pokolenia znajomości języka przodków, zarówno ukraińskiego jak i gwary łemkowskiej¹⁶. Potwierdzają postępujący proces asymilacji w polskim otoczeniu.

Oslabienie aktywności łemkowskiej dostrzegalne jest także za oceanem. Na początku XX w. ukształtowało się w USA oraz w Kanadzie silne środowisko łemkowskie, złożone z emigrantów. Było ono zróżnicowane pod względem politycznym. Występowała zarówno orientacja prorosyjska jak i ukraińska. Do czołowych organizacji nurtu prorosyjskiego należał niewątpliwie «Łemko-Sojuz». Organizacja powstała w 1929 roku i rozwijała się prężnie¹⁷. W okresie największego rozwoju zrzeszała około 5000 członków w USA i w Kanadzie. Centrum organizacji znajdowało się w miejscowości Yonkers, wchodzącej w skład metropolii nowojorskiej. W latach trzydziestych wzniesiono tam «Dom Łemków» (Lemko Hall of the Carpatha-Rus-

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

sian American Center) – duży, trzykondygnacyjny budynek. Filialne «domy łemkowskie» funkcjonowały we wszystkich większych skupiskach emigracji łemkowskiej. «Łemko-Sojuz» dysponował także uzdrowiskiem w miejscowości Monroe, w stanie Nowy Jork. Pod koniec XX w. nastąpił jednak gwałtowny upadek organizacji. Obecnie funkcjonuje ona w stanie szczątkowym. Większość «domów łemkowskich» została sprzedana.

Osobiście nie jestem entuzjastą ideologii propagowanej przez «Łemko-Sojuz». Była ona prorosyjska, a nawet (do 1989 roku) prokomunistyczna. Jednak upadek «Łemko-Sojuza» to porażka całej społeczności łemkowskiej, bez względu na przekonania światopoglądowe. Jest on tym bardziej szokujący, iż organizacje ukraińskie w USA oraz Kanadzie funkcjonują na ogół dosyć dobrze. W organizacjach tych zrzeszonych jest również wielu Łemków.

Bilans XX w. jest dla Łemków bardzo przykry. W kraju swych przodków, na Łemkowszczyźnie stali się niewielką mniejszością. Zarazem postępuje proces asymilacji ludności łemkowskiej w obcym otoczeniu (polskim, słowackim, lub amerykańskim). Także Łemkowie na Ukrainie zatracają często bezpowrotnie swą regionalną specyfikę. Istnieje poważne niebezpieczeństwo całkowitego zaniku Łemków, jako grupy odrębnej pod względem kulturowym.

Analizując przyczyny trudnego położenia Łemków nie sposób ustrzec się refleksji: «Siła złego na jednego». Ludność ta stała się ofiarą procesu formowania «państw narodowych» w Europie Środkowej w XX w. Padała często ofiarą przemocy, której w żaden sposób nie była w stanie się przeciwstawić (np. akcja «Wisła»). Czy wszystkie nieszczęścia Łemków można jednak wyjaśnić obcą przemocą? Upadek «Łemko-Sojuza» w Ameryce na pewno nie był efektem obcej przemocy. Można również żywić wątpliwości czy wszystkie możliwości, w celu obrony tożsamości łemkowskiej na Słowacji zostały wykorzystane. Także w Polsce obserwacja aktywności społecznej w

Bohdan Halczak

środoowisku osób wysiedlonych w ramach akcji «Wisła» nie nastraja optymistycznie.

Aktywność ludności deportowanej z Chełmszczyzny (Lubelszczyzny) czy Nadsania (Pogórza Przemyskiego) jest wyraźnie większa od ludności pochodzącej z Łemkowszczyzny oraz ich potomków. Na Warmii i Mazurach ludność ukraińska zyskała dosyć silną pozycję w lokalnych władzach samorządowych. Również na Pomorzu lokalni politycy zabiegają często o poparcie środowiska ukraińskiego. W wielu przypadkach może ono zadecydować o tym, kto będzie rządził w gminie czy w powiecie. Umożliwia to większą skuteczność w staraniach o dofinansowanie ukraińskich inicjatyw kulturalnych. Na Dolnym Śląsku oraz na Ziemi Lubuskiej, gdzie w większej liczbie osiedlono ludność deportowaną z Łemkowszczyzny lokalni politycy często nie wiedzą nawet o ich obecności w regionie. Do rzadkości należą przypadki zabiegania o poparcie tej ludności w wyborach. Bardzo trudno uzyskać dofinansowanie inicjatyw kulturalnych.

Środowisko łemkowskie w zachodniej Polsce cechuje często bierność. Dotyczy to zarówno tych Łemków, którzy identyfikują się z narodowością ukraińską jak również tych, którzy określają siebie jako «autonomistów» bądź przynależnych do narodu «rusińskiego». Oczywiście istnieją w «morzu bierności» swoiste «wyspy» relatywnie dużej aktywności. Związane są one najczęściej z postaciami ofiarnych działaczy, pełniących rolę lokalnych łemkowskich «liderów». Jednak owi lokalni «herosi» kiedyś zakończą swą działalność, a najczęściej nie mają następców.

Analizując łemkowski bilans XX w. nie sposób oprzeć się refleksji, że lud ten przegrał właściwie wszystko, co przegrać mógł. Czy dalsze jego trwanie ma sens? Gdybym był nacjonalistą odpowiedziałbym, że takiego sensu nie ma. Podstawą ideologii nacjonalizmu jest darwinizm społeczny, zakładający, że prawo do istnienia mają tylko narody silne, natomiast słabsi muszą podporządkować się silniejszemu, lub

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

zginąć. Nacjonalistyczny światopogląd jest mi jednak obcy. Nie uważam, aby słabość była jednoznaczna z brakiem prawa do istnienia.

Kiedy przebywałem na wyspie Malta, na Morzu Śródziemnym zwróciłem uwagę, że tamtejsza ludność posługuje się własnym językiem, niepodobnym do innych języków europejskich chociaż wszyscy znają doskonale język angielski. To dawna kolonia brytyjska. Kiedy zapytałem portiera w hotelu dłączego jego rodacy, niemal obsesyjnie pilnują języka, którym posługuje się tak mała populacja mój rozmówca odpowiedział: «Po angielsku mówi cały świat, a po maltańsku tylko my». Gdyby mieszkańcy Malty zrezygnowali ze swego ojczystego języka zostaliby ogromnie zubożeni duchowo. Również świat byłby uboższy.

Historia Malty była bardzo trudna. Przez stulecia mieszkańcy wyspy pozostawali pod obcym panowaniem. Zdołali jednak utrzymać swój język i tożsamość, a w dwudziestym wieku stworzyli własne państwo. Dzieje Łemków potoczyły się inaczej. Nie podważa to jednak prawa tego ludu do istnienia. Jeśli można mówić o jakiegokolwiek «polityce łemkowskiej», to jej cel może być tylko jeden – ratowanie tego, co jeszcze uratować można. Aby jednak prowadzone w tym kierunku działania były skuteczne konieczne jest dokonanie rzetelnej analizy źródeł dotychczasowej słabości Łemków.

W dyskusjach, które toczą się w środowisku łemkowskim często podkreślany jest fakt, że małą społeczność bardzo osłabiają podziały. Mają one charakter religijny (prawosławni i grekokatolicy) oraz pod względem orientacji narodowej (Ukraińcy i «autonomiści»). W praktyce linie podziału są, w obu przypadkach zbieżne. Bowiem «autonomiści» to najczęściej prawosławni, a grekokatolicy na ogół identyfikują się z narodowością ukraińską. Czy w podziale religijnym tkwi główne źródło słabości Łemków?

Jak świadczy historia narodów europejskich «ujednoczenie» wyznaniowe narodów, a tym samym brak konfliktów religijnych jest na

Bohdan Halczak

ogół zjawiskiem korzystnym, zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych. Np. rolę, jaką Kościół rzymskokatolicki odegrał w dziejach narodu polskiego trudno przecenić. Jednak istnieją także przykłady narodów zróżnicowanych pod względem wyznaniowym, które funkcjonują dobrze. Np. Niemcy podzieleni są na protestantów i katolików, lecz czynnik ten nie rzutuje na ich orientację narodową.

Zresztą podział na prawosławnych i grekokatolików istnieje w całej mniejszości ukraińskiej w Polsce, lecz nie powoduje najczęściej różnic na tle orientacji narodowej. Prawosławni mieszkańcy Chełmszczyzny oraz ich potomkowie to wyjątkowo «twardzi» Ukraińcy. Zdecydowana większość Ukrainy ma zresztą charakter prawosławny. Problem Łemków nie tkwi – moim zdaniem – w podziale wyznaniowym, lecz w braku spójnej wizji «własnego miejsca we wszechświecie».

Posiadanie takiej wizji jest koniecznym warunkiem skutecznej obrony własnej tożsamości. Żeby skutecznie się bronić trzeba dobrze wiedzieć, czego się broni. W przypadku wspomnianych Maltańczyków ich «miejscem we wszechświecie» zawsze była skalista, piękna wyspa. Jednak można przytoczyć przykłady ludów żyjących w dużym rozproszeniu, lecz skutecznie zachowujących własną tożsamość przez stulecia. Najbardziej znanym przykładem takiego ludu są Żydzi. Wypędzeni przez Rzymian z Palestyny, wielokrotnie poddawani prześladowaniom zdołali zachować własną tożsamość. Było to możliwe, ponieważ dobrze znali swoje «miejsce we wszechświecie», które wyznaczała religia, cała kultura duchowa, a przede wszystkim Ziemia Obiecana.

W przypadku Łemków ich «miejsce we wszechświecie» przez stulecia wyznaczały góry Karpaty oraz «ruska» wiara. Określali się po prostu jako «tutejsi». Sytuacja komplikowała się wówczas, kiedy Łemkowie emigrowali do Ameryki. Przesławiali być «tutejszymi». Za oceanem musieli zdecydować, kto w otaczającym ich, wielokulto-

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

rowym otoczeniu jest «swój», a kto «obcy». Rozstrzygnięcie tego dylematu przerastało często możliwości prostych, niewykształconych ludzi i prowadziło do zagubienia¹⁸. Także przypadki przechodzenia Łemków na prawosławie, które miały miejsce w XX w. zaburzały dotychczasową wizję «miejsca we wszechświecie». Trudno było, bowiem jednoznacznie stwierdzić, które z wyznań jest tym prawdziwym «naszym» – prawosławne czy greckokatolickie?

Dramat Łemków zaczął się jednak wówczas, kiedy w Europie Środkowej, w XX w. zaczęły formować się państwa narodowe, których spoiwem stała się więź narodowa. Wcześniej nie przywiązywano, w tym regionie większego znaczenia do kwestii narodowościowych. Granice państw nie były wytyczane według kryteriów narodowych. Kiedy po I wojnie światowej powszechnie uznane zostało prawo narodów do samostanowienia, kwestia tego z jaką narodowością utożsamiają się mieszkańcy ziem pogranicznych stała się jednym z najważniejszych problemów politycznych.

W Europie narodów Łemkowie nie potrafili znaleźć swego miejsca. Aby je odnaleźć musieliby przeobrazić się w odrębny naród, lub jednoznacznie przyłączyć się do jednego z narodów sąsiednich. Nie dokonali ani jednego ani drugiego, pozostając «zawieszonymi» w przestrzeni międzynarodowej. Stan ten trwa nadal. Łemkowie nie potrafią jednoznacznie określić swej tożsamości.

Obecnie, w środowisku łemkowskim dominują dwie opcje narodowe: ukraińska, uznająca Łemków za część narodu ukraińskiego oraz rusińską (nazywana także «autonomiczną»), zakładająca przynależność Łemków do odrębnego narodu rusińskiego, lub karpatorusińskiego, obejmującego także ludność Zakarpacia¹⁹. Oba odłamy posiadają, zatem różną wizję miejsca swej grupy we wszechświecie. Nie tylko utrudnia to podejmowanie wspólnych działań dla obrony własnej tożsamości, lecz powoduje, że obie strony stanowią dla siebie nawzajem poważne zagrożenie. Relacje obu stron komplikuje fakt,

Bohdan Halczak

że duża część Łemków nie posiada sprecyzowanej opcji narodowej, zajmując postawę chwiejną. Zarazem sąsiednie narody odczuwają – w większym, lub mniejszym stopniu – zagrożenie ze strony Łemków, lub przynajmniej odnoszą się do nich z rezerwą. Dla większości Polaków i Słowaków – jak można sądzić – Łemkowie są Ukraińcami. Jednak fakt istnienia opcji karpatorusińskiej wśród Łemków wywołuje nieufność Ukraińców. Położenie polityczne ludności łemkowskiej określają więc dwa czynniki: konflikt wewnętrzny oraz osamotnienie pomiędzy narodami.

Jedyna możliwość wyjścia z tego, fatalnego położenia prowadzi poprzez określenie własnej tożsamości. Akt ten nie może być efektem czynników emocjonalnych. Łemkowie są zbyt małą i słabą grupą społeczną aby pozwolić sobie na romantyczne uniesienia. Jeśli pragną przetrwać muszą postępować z dużą rozważą. Jedyne romantyzm, na jaki mogą sobie pozwolić to dążenie do zachowania własnej tożsamości. Jaką drogę powinni, zatem wybrać?

Czynniki emocjonalne podpowiadają radykalne rozwiązanie: stworzyć własny, odrębny naród. Można nawet spotkać się z opinią, że już obecnie są oni narodem («czwartą Rusią»). Jest to pogląd jednoznacznie błędny. O istnieniu narodu nie świadczy odrębność kulturowa (np. język czy religia), lecz zdolność do samostanowienia. O narodzie można mówić wówczas, jeśli posiada on własne państwo, lub przynajmniej czynniki, które pozwalają mu współdecydować o własnym losie (autonomia, silna reprezentacja polityczna w parlamencie itp.). O Łemkach tego powiedzieć nie można.

Niewątpliwie istnieje jednak koncepcja stworzenia odrębnego narodu. Była ona wysuwana jeszcze przed II wojną światową²⁰. W okresie dominacji komunizmu w Europie Środkowej tendencje te były tłumione przez władze. Po upadku systemu komunistycznego nastąpiła swoista eksplozja karpatorusinizmu, w zmodyfikowanej postaci określanej neo-rusinizmem. Ruch ten zyskał zaplecze inte-

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

lektualne, w osobie kanadyjskiego historyka i politologa Paula Roberta Magocsi. Jest on skłonny przypisywać wszystkim ukraińskim mieszkańcom Karpát (Łemkowie, Rusini Zakarpaccy, Bojkowie, Huculi) przynależność do odrębnego narodu Karpackiej Rusi²¹.

Stworzenie narodu jest jednak przedsięwzięciem trudnym. Świadczy o tym niepowodzenie próby sformowania narodu «czechosłowackiego», którą wysunął na początku XX w. wybitny czeski mąż stanu Tomasz G. Masaryk²². Czesi oraz Słowacy powołali wprawdzie do życia, w 1918 roku wspólne państwo (Czechosłowację), lecz rozpadło się ono w 1993 roku. Nigdy nie doszło do «wrośnięcia się» obu nacji w jeden naród. Fakt, iż wybitny uczony opracował koncepcję narodu, a następnie jego zwolennicy proklamowali ją publicznie, nie oznacza jeszcze, że powstał nowy naród.

Przed podjęciem działań na rzecz powołania nowego narodu trzeba postawić pytanie o sens takiego postępowania. Dlaczego Łemkowie mieliby dążyć do stworzenia odrębnego narodu? Czy ich trudne położenie uległoby, dzięki temu poprawie?

Grupa społeczna, uznana za odrębny naród teoretycznie zyskuje prawo do samostanowienia. Jego realizacja jest jednak uzależniona od siły gospodarczej i militarnej. Ze słabymi narodami nikt się specjalnie nie liczy. We współczesnym świecie można wskazać wiele przykładów prześladowań narodów. Ogłaszanie się narodem ma sens tylko wówczas, jeśli grupa społeczna, która to czyni, dąży do stworzenia własnego państwa i taką możliwość posiada.

Gdyby jednak, w jakiś sposób udało się uzyskać niepodległość «Karpackiej Rusi» byłoby to największą tragedią dla tego regionu. Należy on, bowiem do najbiedniejszych w Europie. Nie jest w stanie zabezpieczyć potrzeb mieszkańców w zakresie żywienia. Nie posiada surowców energetycznych. W obecnej sytuacji nawet autonomia nie byłaby wskazana. Zarówno Zakarpacie jak i Łemkowszczyzna (polska oraz słowacka) potrzebują nie tyle autonomii, co realnej

Bohdan Halczak

pomocy ze strony swoich państw, która pozwoliłaby przewyciężyć panującą wszechwładnie biedę.

Program budowy niepodległej «Karpackiej Rusi» głoszą oficjalnie skrajne odłamy ruchu karpatorusińskiego na ukraińskim Zakarpaciu²³. Idee te są na tyle absurdalne, że nawet Światowa Rada Rusinów, zrzeszająca organizacje rusińskie zdystansowała się od nich, stwierdzając w jednym z oświadczeń: «*mieć własne rusińskie państwo to by było dobrze, ale to fantasmagoria, utopia*»²⁴. Jeśli nie ma możliwości utworzenia rusińskiego państwa, to w jakim celu tworzyć naród rusiński?

Ze strony zwolenników opcji karpatorusińskiej w Polsce można niekiedy spotkać się z opinią, że uznanie siebie za odrębny od Ukraińców naród stanowi skuteczne zabezpieczenie od kłopotów ze strony polskiej. Tym argumentem posługiwał się zresztą, już w okresie międzywojennym jeden z czołowych propagatorów karpatorusinizmu – ksiądz Wasyl Maściuch, kierujący greckokatolicką Administracją Apostolską Łemkowszczyzny. W jednym ze swoich listów pasterkich, w 1935 roku stwierdził: «*Szkodliwe balamuctwo i ordynarną potwarz szerzą niektórzy osobnicy, którzy piszą w swych gazetach i mówią w swych kołach, żeby nie stracić kredytu na zaufanie, jakoby Rząd Polski, dlatego wziął Łemków w obronę w tej sprawie, że chce ich wynarodowić. Na to oświadczam, że żaden przywódca, żaden mąż stanu, nigdzie na świecie, a więc i w Polsce, o ile dobrze życzy swemu państwu, nie będzie wynaradawiał żadnego lojalnego narodu, wchodzącego do składu jego państwa, gdyż takim swoim postępowaniem przynosiłby szkodę państwu, kopałby dla niego grób*»²⁵.

Jak dowiodła przyszłość przewidywania księdza Maściucha okazały się całkowicie błędne. Zdaniem współczesnego polskiego historyka Przemysława Mazura: «*Jedynym dobrym – z punktu widzenia państwa polskiego – rozwiązaniem kwestii lemkowej była polonizacja tej ludności. W drugiej połowie lat trzydziestych poli-*

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

tyka Rzeczypospolitej zmierzała w tym właśnie kierunku. Polityka ta była – jak można sądzić – zgodna z opinią większości społeczeństwa polskiego»²⁶. Po drugiej wojnie światowej – jak wspominałem – ogromną większość Łemków zmuszono do wyjazdu z Polski na radziecką Ukrainę. Pozostałych deportowano, w ramach akcji «Wisła» na Ziemię Odzyskane. Polskie władze komunistyczne nie zezwalały na tworzenie odrębnej organizacji łemkowskiej, zezwalając na aktywność Łemków jedynie w ramach oficjalnego Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.

Po upadku komunizmu polityka państwa polskiego uległa pewnej zmianie. Uchwalona w 2005 r. «Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym» przyznała Łemkom status «mniejszości etnicznej». Uznano, zatem odrębność Łemków od Ukraińców. Jednak konsekwencją takiego stanowiska powinno być umożliwienie powrotu do Polski Łemkom wysiedlonym na Ukrainę, w latach 1944–1946, lub przynajmniej wypłacenie im rzetelnych odszkodowań. Ludziom tym wyrządzono, bowiem wielką krzywdę, wysiedlając ich z ojcowizny do kraju, do którego nie przynależą pod względem narodowym. Tymczasem nikt o tym nawet nie wspominał²⁷.

Przynajmniej tej części Łemków, którzy w Polsce pozostali i byli deportowani w ramach akcji «Wisła» powinna zostać zwrócona ziemia przodków, lub wypłacone odszkodowania. Akcja «Wisła» była przecież wymierzona przeciwko Ukraińcom. Tymczasem Łemkowie – w myśl wspomnianej ustawy – Ukraińcami nie są. O żadnym odszkodowaniu dla Łemków nie ma jednak mowy. Przeciwnie, wspomniana ustawa nie ułatwiła bynajmniej Łemkom starań o zwrot zajętych nieprawnie, przez administrację państwową lasów²⁸. Niezależnie od oficjalnych deklaracji rzeczywista postawa państwa polskiego wobec Łemków jest w istocie zbieżna z postawą wobec mniejszości ukraińskiej.

Bohdan Halczak

Propagowany przez niektóre środowiska program budowy odrębnego narodu (łemkowskiego czy też rusińskiego) obarcza ludność łemkowską ciężarem, którego nie jest ona w stanie udźwignąć. Nie tylko nie poprawia on położenia Łemków, lecz poważnieje utrudnia. Jedyna możliwość odnalezienia przez Łemków swego «miejsca we wszechświecie» wiedzie poprzez włączenie własnej tożsamości, do któregoś z istniejących już narodów.

W Polsce można spotkać się niekiedy z opinią, że Łemkowie są polską grupą regionalną. Takie deklaracje dotyczą jednak, w najlepszym przypadku Łemków zamieszkałych w Polsce i posiadających polskie obywatelstwo. Nie odnoszą się natomiast do Łemków zamieszkałych na Słowacji oraz na Ukrainie. Można zresztą wątpić czy społeczeństwo polskie byłoby w stanie zaakceptować «łemkowskość» jako część swej tożsamości. Realne fakty temu przeczą.

W 2007 roku Stowarzyszenie Młodzieży Łemkowskiej «Czuha» wystąpiło z inicjatywą wprowadzenia dwujęzycznych nazw miejscowości w kilku wsiach na Łemkowszczyźnie, w których zamieszkuje większa liczba rodzin łemkowskich²⁹. Inicjatywa była zgodna z prawem Rzeczypospolitej i była popierana przez władze lokalne, które liczyły na wzrost atrakcyjności turystycznej regionu. Wywołała jednak fanatyczny opór miejscowej społeczności polskiej, która dopatrywała się w działaniach Łemków próby zamachu na polski stan posiadania. Opór przeciwko dwujęzycznym nazwom miejscowości został poparty przez część polskich środków masowego przekazu, które niedwuznacznie sugerowały powiązania autorów tej inicjatywy z nacjonalizmem ukraińskim. Paradoks polegał na tym, że stowarzyszenie «Czuha» reprezentuje nurt rusiński i separuje się od narodowości ukraińskiej.

Na Słowacji dwujęzyczne nazwy miejscowości nie wywołują takiej sensacji. Istnieją w wielu wsiach. Stopień akceptacji «łemkow-

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

skości» jest wśród Słowaków daleko większy niż wśród Polaków. Nierzadko można spotkać się z opinią, że Łemkowie (Rusini) są «mniejszością wyznaniową», czyli Słowakami wyznania greckokatolickiego, lub prawosławnego. Czy jest to jednak równoznaczne z uznaniem tożsamości łemkowskiej za własną? Po roku 1989 nastąpiło odnowienie Cerkwi greckokatolickiej na Słowacji, wcześniej zlikwidowanej przez komunistyczne władze. Zarazem jednak uległa ona niemal całkowitej słowakizacji³⁰. Poza tym Słowacy nie uznają za «swoich» Łemków w Polsce³¹.

Jedynym narodem, który uznaje wszystkich Łemków, zarówno tych zamieszkałych na Ukrainie jak i w Polsce czy na Słowacji za swą grupę regionalną są Ukraińcy. Przyjęcie tożsamości ukraińskiej stwarza – moim zdaniem – jedyną szansę na ocalenie resztek łemkowskiej tradycji.

Jednak Łemkowie nie mogą zapominać, że na nich również spoczywa część odpowiedzialności za stabilizację polityczną w Europie Środkowej. Jest to kwestia istotna, bowiem w przypadku braku tej stabilizacji najbardziej cierpią najsłabsze grupy społeczne. Podstawą stabilizacji w naszym regionie kontynentu europejskiego jest niewątpliwie poszanowanie obecnego układu granic. Zostały one wytyczone, po II wojnie światowej arbitralną decyzją Józefa Stalina, bez uwzględnienia kryteriów etnicznych i woli ludności. Jednak naruszenie ustalonego układu granic spowodowałoby, trudny do przewidzenia «efekt domina».

Stabilność istniejącego systemu granic państwowych w Europie Środkowej leży w żywotnym interesie ludności łemkowskiej. Nie można zresztą negować faktu, że w Polsce Łemkowie przyswoili wiele cech polskich, a na Słowacji słowackich. Potrafią na ogół dobrze funkcjonować w państwach, których są obywatelami. Związek Łemków z Ukrainą ma wyłącznie charakter duchowy, kulturowy i takim powinien pozostać.

Bohdan Halczak

¹ *Makar J.* Kwestia Bojków, Hucułów, Łemków, Rusinów wobec problemu jedności narodu ukraińskiego // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. T. I. – Legnica ; Zielona Góra, 2007. – S. 74.

² *Best P.* Łemko-Sojuz USA i Kanady. Krótki przegląd dziejów // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. T. II. – Zielona Góra ; Słupsk, 2009. – S. 29.

³ Obszerniej przedstawiona została ta kwestia // *Drozd R., Halczak B.* Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989. – Warszawa, 2010. – S. 102–111.

⁴ *Pudło K.* Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985. – Wrocław, 1987. – S. 24.

⁵ *Šmigel M., Kruško S.* Opcia. Proces opcie apresidlenia občánov Československa do ZSRR na zaklade československo-sovietskej dohody z 10 jula 1946. – Prešov, 2005. – S. 135.

⁶ Tamże. – S. 67.

⁷ *Konečný S.* Postavenie Rusinov a Ukrajincov na Slovensku v dvadsiatom storočí a jeho determinanty // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. T. III. – Głogów, 2010. – S. 102.

⁸ *Švorc P.* Rusini alebo Slovaci? Suvislosti, priebeh a výsledky etnografického vyskumu moravskeho etnografa Jana Huseka v prvej polovici 20 rokov 20 storočia // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. T. II... – S. 121.

⁹ *Konečný S.* Postavenie Rusinov a Ukrajincov na Slovensku v dvadsiatom storočí a jeho determinanty // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. T. III... – S. 102.

¹⁰ Tamże. – 104.

¹¹ *Mušinka M.* Rusini-Ukrajinci na Slovensku po pade komunistického režimu v roku 1989 // *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*. – Zielona Góra, 2006. – S. 304.

¹² Tamże.

¹³ *Barwiński M.* Rozmieszczenie liczebności Łemków w Polsce na podstawie wyników spisu powszechnego z 2002 roku – uwarunkowania i kontrowersje // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. T. II... – S. 24.

Łemkowskie perspektywy na XXI wiek

¹⁴ *Franczak M.* Łemkowie w powiecie wołowskim – społeczno-kulturowe i polityczne uwarunkowania procesów identyfikacji etnicznej // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. III... – S. 24.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ *Jawornicka-Nowosad A.* Kryteria i wskaźniki tożsamości narodowej osób wysiedlonych w ramach akcji «Wisła» oraz ich rodzin. T. III... – S. 75–91.

¹⁷ *Best P.* Łemko-Sojuz USA i Kanady. Krótki przegląd dziejów // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. II... – S. 30–31.

¹⁸ *Tyda A.* Początki Kościoła greckokatolickiego w USA // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. III... – S. 165–171.

¹⁹ *Halczak B.* Problemy tożsamości narodowej Łemków // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. I... – S. 41–55.

²⁰ *Halczak B.* Karpatorusinizm w polityce II Rzeczypospolitej // Wokół roku 1918 w Europie Środkowej. – Zielona Góra, 2010. – S. 81–96.

²¹ *Magocsi P.-R., Pop I.* Encyklopedia of Rusyn history and culture. – Toronto, 2005. – S. XXIV.

²² *Gruchala J.* Tomasz G. Masaryk. – Wrocław, 1996. – S. 164–165.

²³ *Halczak B.* «Karpatorusinizm» w polityce zagranicznej i wewnętrznej państwa polskiego w XX w. T. II. – Głogów, 2010. – S. 65.

²⁴ Oficjalna strona Stowarzyszenia Lemków www.stowarzyszenielemkow.pl (pobrane 10.09.2008 r.).

²⁵ Cytat za: *Mazur P.* Działalność ukraińskich środowisk nacjonalistycznych wśród Łemków w latach trzydziestych XX wieku // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. III... – S. 131.

²⁶ Tamże. – S. 131–132.

²⁷ Osobiście nie opowiadam się za masowym powrotem Łemków z Ukrainy na polską Łemkowszczyznę. Są oni potrzebni na Ukrainie. Jeśli jednak uznaje się Łemków za odrębną od Ukraińców «mniejszość et-

Bohdan Halczak

niczną» to konieczne jest zrekompensowanie tej ludności wysiedleń na Ukrainę.

²⁸ Wydany w 1949 r. «Dekret o przejściu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego» nie obejmował lasów. Zostały one przejęte nieprawnie przez administrację państwową, która nie zatroszczyła się nawet o zapis w księgach wieczystych, w których figurowali dawni właściciele. Po roku 1989 umożliwiło to rodzinom lemkowskiemu podjęcie starań o zwrot majątku. Administracja, w większości przypadków skutecznie blokuje te starania, przedłużając postępowanie sądowe w nieskończoność.

²⁹ *Stachowiak A.* Dwujęzyczne nazwy miejscowości a dialog międzykulturowy na Łemkowszczyźnie // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. T. III... – S. 159–163.

³⁰ *Mušinka M.* Rusini-Ukrajinci na Slovensku po pade komunistického režimu v roku 1989 // *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*. – Zielona Góra, 2006. – S. 308.

³¹ Kwestia ta miała w przeszłości konsekwencje praktyczne. W latach 1945–1946 doszło w Polsce do brutalnych prześladowań ludności ukraińskiej. Duża liczba Łemków zbiegła wówczas na Słowację, szukając tam schronienia. Miejscowe władze odmówiły jednak uchodźcom azylu. Byli oni deportowani do Polski. Zarazem państwo czechosłowackie udzieliło pomocy mniejszości słowackiej na polskim Spiszu. Słowacy zbiegli z Polski otrzymywali azyl w Czechosłowacji. Ambasada czechosłowacka w Warszawie interweniowała u polskich władz na rzecz mniejszości słowackiej (*Šmigel' M.* *Lemkovski utečenci na Slovensku (1946): Hromadne prechody na uzemie krajiny, internacia v Strajkom a odsuñ*. – Głogów, 2010. – S. 97–112).

ЕВОЛЮЦІЯ РУСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ДІАСПОРІ

Богдан Ажнюк

Проблема ідентичності існувала серед вихідців з українського етнічного середовища від початку їх еміграції на нові заокеанські землі, а точніше – була привезена ними сюди зі старого краю. Проте на відміну від етнонаціонального розвитку українців на батьківщині, де формування національної і мовної свідомості протікало у своєму власному середовищі й на своїй спадковій території, у діаспорі ці процеси набули цілком специфічного розвитку, зумовленого самим емігрантським статусом українців-русинів і двозначним етносоціальним статусом їхніх дітей та внуків.

Нинішнє самовідчуття українців діаспори, представників різних поколінь, нащадків чи учасників кількох еміграційних хвиль, важко зрозуміти без урахування того, за яких умов відбувалося формування світогляду української спільноти. Від початків організованого громадського життя українців у Новому Світі (кінець ХХ ст.) це самовідчуття було роздвоєним не тільки психологічно, а й екзистенційно (старий край :: нова «батьківщина»). Роздвоєність виявлялася вже в самоназві, яка мала б виразно окреслювати обсяг ідентичності, але натомість була неоднозначною – через дефіс. Ті, що назавжди залишалися в Америці, потрапляли разом з іншими емігрантами в категорію так званих американців-через-дефіс (hyphenated Americans) на зразок Polish-Americans, Italian-Americans тощо.

Богдан Ажнюк

На межі XIX–XX ст. ситуація ускладнювалася тим, що за океан прибували ще не українці, а русини-українці, карпаторусини, угрорусини, греко-католики, а то й просто «царські люди». Вихідців зі старого краю об'єднували три основні ідентифікаційні фактори: 1) етнічний компонент самоназви; 2) «руська церква»; 3) мова (язык, бесіда). У статті «Як нас знає Америка» анонімний автор писав:

«Правду сказати, хоц нас ту в Америці из самих Карпат добре пол миллиона, мы собі так тихонько жиєме, што Америка анібы не знала, што такий народ жиє ту. Та и rozmaito нас знали официалы иммиграции: як рутенов, руснаков, русняков, русинов – але то лем тых, котры уж совсім нич о світі не знали. Но тоты “свідомішы” приходили уж в Америку яко словакы або мадяре, полякы або австриякы. <...>

Но колы уж ту наши емигранты осіли, то дораз почали означуватися тым, што найперше приступали до будовы церкви з банями и трираменным крестом. <...> Всі до руссокой церкви. Оказалося, што всі и том самом карпаторусском бесідом говорят. А як уж не совсім том самом, бо дакотры з нас “гукторіли” “ходзиц” заміст ходити, но всі мы говорили “лем” і всі зме понималися найліпше» (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1940. – 6 серпня. – С. 3)¹.

Первісну фамілістську ідентичність емігрантів не дарма називають парохіяльною²: релігійне й етнічне становили в ній нероздільне ціле. І церква, і сама віра, і навіть Бог наділялися означенням «руський»³. Російський дослідник Угорської Русі М. Бахтін на початку XX ст. наводить такі свідчення: «Сами себя они называют руснаками: Ми є руснаки (руснаці); ми є руской віри, то-то мадярський орсагъ (ország = край); ми жиємъ

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

пудъ мадярскимъ царёмъ»⁴. У цьому ж джерелі подано рядки з коломийки:

Ой, Русине, Русине,
Русняку небоже,
не бой ти ся баламута, –
руский Богъ поможе!⁵

Додавання прикметника *руський* до універсального поняття Бог – один з виявів досекулярної християнсько-етнічної свідомості: народ належить Богові, а Бог живе в народі; руський народ звертається до *свого Бога* своєю мовою і Бог його розуміє – це *руський Бог*. Як зазначає В. Маркусь, «ні в старому краї, ні серед ранніх українських емігрантів у Новому Світі жодна назва не передавала так повно глибинного зв'язку між національністю й релігією, як поняття «руська віра»⁶. На початку ХХ ст. національне самосприйняття значної (якщо не більшої) частини українського (руського) населення по обидва боки Карпат мало «ще не так філософсько-рефлексивний, як релігійно-емотивний характер»⁷. Тому символами самовизначення були насамперед не абстрактні категорії націоналізму, а релігія і церковно-конфесійна належність. Особливо це стосувалося українських регіонів Австро-Угорської імперії. Там слова *греко-католик* чи *уніат* були на практиці назвою народу, відомого нині як українці. У спогадах про події свого дитинства (початок ХХ ст.) один з емігрантів свідчить:

«Мені тоді було приблизно 10 років... Він щось казав про Україну і про те, що ми – українці. Це для мене було дуже дивне – я знав, що ми греко-католики, але слів “Україна”, “українці” я раніше ніколи не чув» (Лемківщина. – Н.-Й. – 1979. – № 3. – С. 11).

Богдан Ажнюк

Подібний стан свідомості був характерний для тієї частини руської діаспорної спільноти, яка автономізувалася від українства, а в деяких політичних питаннях навіть йому протистояла:

«No mnohi nasi molodi l'ude, kotrych vospitovali pri greko-katolickich cerkvach nasi mad'arony, na nasu hanbu ne znajut jakoj oni narodnosti. Vstritil ja jednoho takoho nasoho skolenoho v Ameriki chlopca i zvidajusja ho, jakoj on narodnosti, a on mi odpovidat, sto on 'grik'. No i mate tu najl'ipsij dokaz roboty mad'arskoho duhovenstva! Koli uz ne mozut' z dityny zrobiti mad'ara, to choc grika zrobjat» (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. –1940. – 20 лютого. – С. 2).

Визначальним фактором деетнізації було саме американське життя. Для етнічно дезорієнтованих прибульців, які знали, що вони не є стовідсотковими «американцями» і що над ними тяжіє якась етнічна стигма, вакуум міг заповнюватися тим етнімом, що першим опинявся напихваті, у тому числі й Greek. Подібним чином тисячі парафіян Руської православної церкви, що були етнічними українцями, потрапили до статистичної документації як Russians «росіяни»⁸.

Становлення організованого національного життя українців у Новому Світі нерозривно пов'язане з формуванням і розвитком релігійних громад та міжконфесійними взаєминами⁹. Персоніфікованим утіленням сумнівів і суперечностей, що роздирали на межі XIX–XX ст. українську еміграцію, є постать священика й громадського діяча Григорія Грушки, засновника найдавнішої в Америці щоденної української газети «Свобода», організатора Руського (тепер – Українського) Народного Союзу. Для означення ідентичності він послуговувався то словом *русин*, то *українець*, не раз змінював конфесію: з греко-католицької на православну, а відтак знову на греко-католицьку. Донині

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

триває полеміка щодо його ролі в становленні української національної свідомості. Цьому питанню було присвячено більшу частину доповіді Богдана Процька на симпозіумі з нагоди сторіччя української еміграції до США. Конфлікти отця Грушки в емігрантському середовищі привели до того, що в 1901 році він повернувся в Європу і отримав православну парафію в Східній Україні, що була під Росією. «У той час йому здавалося, що “Свобода” й католицькі священники не можуть продовжувати справу національного відродження, якщо вони підпорядковані латинській ієрархії. Йому здавалося, що це можна здійснити при російській підтримці. Проте незабаром він розчарувався і вирішив що це було помилкою... Коли Грушка повернувся до католицької церкви, він визнав, що зробив помилку і що православ'я, як показав йому власний досвід, означає русифікацію. Він написав статтю, яка дійшла до редакції “Свободи” вже після його смерті в 1913 р., в якій він знову високо оцінює зусилля “Свободи” у справі підтримки українського духу»¹⁰. Підсумовуючи дискусію довкола постаті Григорія Грушки, проф. Омелян Прицак звернув увагу на такий аспект його етнорелігійних шукань: «Я не згоден, що отець Грушка був непослідовним. Я бачу дуже послідовну лінію: Грушка хотів одного – зберегти свою власну національність все одно під яким іменем»¹¹.

У старому краї питання ідентичності нерідко зводилося до розмірів села (*village identity*)¹², а щодо мови вживалося означення «говорити по-нашому»¹³. З часом невизначена, нестійка, локально орієнтована ідентичність («я зодси») поступалася місцем проміжній, регіональній, змодельованій за принципом найближчої спорідненості (мовної, релігійної, культурної):

«Так як я це пам'ятаю, в 30-х роках, вже того було дуже мало. Всі уже знали..., як не знали, же оны українци, то знали же

Богдан Ажнюк

они з тима, што зо Львова. Як ся го запытаты: Ты лях? – Ні, я не лях. Шо ты, мускаль? – Ні, я не мускаль. – Шо ты? – Ну, я ту, зодси. Ну, я з тима, што зо Львова. Свою землю называлы Лемковина» [з інтерв'ю. – Б. А.].

Провідники та свідомі члени громади розуміли важливість самоназви для етнічного виживання. Газета «Свобода» від 29 серпня 1895 року (с. 1–2) писала:

«Чи знає хто, що в Америцѣ живуть русины? Американцѣ знають, правда, що мы тут єсьмо – але подѣ назвою полякѣвъ, малярѣвъ, словакѣвъ. Хто сему причина? – Мы самѣ – бо нашѣ люде встыдають ся *своей народной назвы*, цурають ся своей рѣдной мовы и хапають ся ту калѣчити або польскою, або словацкою бесѣдою... Французь або Нѣмецъ, сли емігрує, то ему всюда здає ся, що ђнѣ въ дома. Думный зѣ своей національности, гордый на славу и могучѣсть своей вѣтчины, ђнѣ дорожить своею рѣдною мовою, хѣтъ и скоро бересь до навчєня чужой, за помочію которой бересь до бізнесу и крєше собѣ лучшу будучнѣсть незабуваючи нѣколи на то, що ђнѣ єсть сыномъ “de la grande Nation” або “Deutschland über alles”. Але Русинѣ, сиротина, выйшовши сѣ краю египетской тѣми и зѣ дому работы, всюда остаєсь по заду, всюда чуже хвалить, до чужого горнєсь, а свого цураєть ся... и перєстає бути членомъ *безименного*, вѣсками стогнучого въ неволи нещасного народа» [курсив наш. – Б. А.].

Чи справді народ був безіменним? Чи безіменною була країна, з якої він походив? Відповідь на ці запитання спробуємо пошукати в писемних та усних свідченнях, що походять з української та русинської діаспори.

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

З перших років організованого громадського життя провідне місце в більшості друкованих виступів та висловлювань з приводу національного самозбереження посідають питання мови, чи не єдиної виразної ознаки, за якою можна було пізнавати «своїх» у чужорідному оточенні. Ця тема періодично виникає на сторінках діаспорної преси. Не випадково такий впливовий орган, як газета «Свобода», що був важливим знаряддям формування і вияву громадської думки, 22 лютого 1929 року в ретроспективному огляді під назвою «“Свобода” на службі свому народові» (с. 3) цитує такий уривок зі свого номера 35-літньої давності (від 1 жовтня 1893 р.): «В передовій статті під наголовком “Люби своє” читаємо між иншим таке: “...Так як в поодинокій людині єсть уже вроджена любов до житя, до істнування, так само в кожному народі єсть природна любов до власного істнування народного, котре полягає на бесіді, на мові.

...Той, хто покидає рідну мову або її цурається, стидається, инакше не варт бути признаним, як найостаннішим драбом, підлим, без чести, дураком дураків. Такий чоловік не варт, щоб його свята земля носила.

...Чоловік, встидаючийся своєї матірної бесіди, поповняє страшний смертельний народний гріх.

...Такого виродка називаємо зрадником, перекінчиком свого народа, Юдою, предателем, огидником, екскриментом найогиднішого животного, що плазує по землі”.

...Встидатися своєї рідної мови, так значить, якби встидатися своєї рідної матері».

У кінці 1920-х років запальна категоричність цієї цитати звучить стилістичним анахронізмом, тим більше привертаючи

Богдан Ажнюк

увагу до гостроти питання і його неперехідності. Характерно, що в цитованому уривку фігурує тільки безіменна ідентичність «своє» і відповідні ідентифікатори мови: *рідна мова, матірня бесіда*. Публіцистичний пафос публікації 1893 року, з одного боку, і її передруку в 1929 році – з другого, адресовані не тільки відмінним аудиторіям¹⁴, строго кажучи, вони стосувалися «різних» мов. У першому випадку це була просто «наша» мова (говірка рідного села, інтердіалект тощо), у другому – наша українська мова, мова великого українського народу (від Сяну до Дону). Цікаво, що навіть наприкінці ХХ ст. (інтерв'ю 1994 р.) в нащадків передвоєнної еміграції збереглася тенденція називати українську мову безетнонімним означенням:

«Мої родичі старалися, аби ми багато говорили в англійській мові, аби вони навчилися; це нова еміграція, що поприїжджали по Другій світовій війні, я зауважив, що трималися *своєї мови*, а наші родичі, помимо того, що послали до української школи і так далі, старалися від нас вчитися, бо не мали часу, треба було йти до праці. А в праці також були такі самі як він, бо оден другого притягав до праці, то там по більшості говорили *по-своєму*. І то, як привик трохи навіть з своїм мамов говорити по-англійськи, то таке далі провадилося і в моїй хаті» [з інтерв'ю. Курсив наш. – Б. А.]

Анонімну ідентифікацію віддзеркалювала й нульова назва батьківщини, яка в еміграції (не без впливу відповідного стереотипу польської мови) дістала напівапелятивне найменування – *Старий Край*, або просто *Край*. Орфографічні варіанти – написання з великої і малої літери – зайвий раз підкреслюють маргінальність цієї номінації як власної-загальної назви:

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

«Все тоє повинні памятати собѣ добре нашѣ люде и не ѣздити на празники до *краю*, бо хто знає, чи назадъ ихъ пустять» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1896. – 23 січня. – С. 1) [курсив наш. – Б. А.]; «Делегаты 8-го Създа Л. С. [Лемко-Союза] в Юнкерс приняли дуже важні рішення в справі помочы нашимъ братьямъ в *старомъ краю*, а также в справі объединения нашей карпаторусской эмиграции в Америкѣ, где жие половина нашего народа» [курсив наш. – Б. А.] (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1940. – 16 січня. – С. 3).

Безіменність значною мірою пов'язана з невизначеною чи дефісною ідентичністю самих краян і їхнім самовідчуттям. Нейтральна назва *край* стосувалася земель, що в різний час (і синхронно також) належали до різних держав: Угорщини, Польщі, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Росії, СРСР тощо. Назвати їх Руссю чи Україною не давали підстав як геополітичні причини (такої держави на карті світу тоді не існувало), так і гіперонімічний характер терміна *Русь*, що охоплював значно більші обшири. Локальні етнопоніми (Лемківщина, Гуцульщина, Бойківщина тощо) у свою чергу були вужчими від культурно-мовного континууму близькоспоріднених руських країв.

Для тих, що жили «пуд мадярським царьом», Угорщина також була частиною ідентичності, про що свідчать, наприклад, рядки з коломийки:

Ой ти гадаєшъ, русине,
Въ Бразиліі гараздъ,
Поплачешъ ты, побануєшъ
За Вгорщину не разъ¹⁵.

У дефісній угроруській ідентичності перша половина (угро-) набувала більшої ролі, ніж просто означення місцевості, це був

Богдан Ажнюк

вияв політичної лояльності. Подібне явище відоме й на тих українських землях, що перебували у складі інших держав. У Галичині в другій половині XIX ст. існувала категорія освічених греко-католиків, які в культурному та політичному відношенні вважали себе поляками. Іван Франко, зауваживши цей феномен у наддніпрянських українців-«громадівців», влучно назвав його *gente Ukraini, natione Russi*¹⁶. Неоднорідність етнонаціонального «Я» не сприяла виробленню єдиного мовного стандарту. Цей процес супроводжується консолідацією етномовної свідомості, він є ознакою насамперед національного, а не етнічного життя.

На початку XX ст. давня самоназва *русин* поступилася новітній *українець* в Галичині й Буковині, а згодом і в діаспорі. У 1914 році впливова організація Руський Народний Союз, заснована 1894 року, змінила свою назву на Український Народний Союз. Її друкований орган щоденна газета «Свобода» уживає в цей період слова «русин» і «українець» як взаємозамінні поняття; обговорення на її сторінках проблем національної ідентичності часто зводиться до мовних питань.

У країні поселення етнічне чи національне самоусвідомлення стало ще тісніше пов'язаним з мовою, ніж удома. Це була єдина частина колишнього життя, яку можна було легко перевезти із собою на нові землі і яка давала змогу підтримувати спілкування із земляками чи навіть з іноетнічними сусідами¹⁷. Мова була не тільки джерелом ностальгічних спогадів про колишнє життя, а й сама часткою цього життя.

Громадська думка формувалася переважно через пресу. Як видно з публікацій, у середовищі українців-русинів плекалися надії на національне об'єднання і здобуття державної незалежності на Батьківщині: «Мы можемо, мы повинны, мы мусимо мати свою власну руску краину, въ которой не Нѣмецъ, не Москаль, не Мадярь и не Полякъ, але Русинь буде панувати. А коли

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

здвигнемо велику и вольну руску державу, безъ хлопа и без пана, тогда не будемо тулатись по заморськихъ краинахъ мов сї сироти бездомнїй, але вернемо назадъ до нашого руского краю, до нашої руской хаты, бо в своѣй хатї своя правда и сила и воля!» (Свобода. – 1900. – 17 жовтня – С. 2).

У перші еміграційні десятиліття, коли перспектива повернення на Батьківщину була цілком реальною, заохочувалися всілякі ініціативи громадської та добродійної допомоги старому краю. Зусилля на підтримку рідної мови не були позбавлені конкретних прагматичних мотивів: дати освіту рідною мовою майбутнім будівникам «вільної руської держави». В одному з листів до газети про збір грошей на шкільний фонд писалося: «За тї грошї можна бы одну велику школу поставити, нашї дѣти по руски учити, бо такъ якъ тепер, то встидь и ганьба. Рускї дѣти по англійски, по польски, по словенски, по мадярски знають, а по руски нѣтъ». (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1900. – 17 жовтня. – С. 2).

Заклики до збереження мови були адресовані здебільшого білінгвам та потенційним білінгвам, вихідцям із середовища, в якому вже існували мовно-культурні протистояння. Стосунки з англійською мовою клалися на загальну модель українсько-іншомовного відштовхування, що сформувалася ще в старому краї. Суттєвою відмінністю був емігрантський статус носіїв мови: з рідних місць вони потрапили на чужу землю, де вчорашні мови-антагоністи (українська, польська, угорська, німецька, словацька, румунська) опинилися в подібному одна до одної становищі на тлі англійської домінанті. Потреби щоденного життя, спілкування з працедавцями і представниками влади вимагали володіння англійською мовою. На сторінках газети «Свобода» кінця ХХ ст. поряд із закликами до збереження рідної мови друкувалися з продовженням з номера в номер розділи

Богдан Ажнюк

українсько-англійського розмовника, присвяченого найнеобхіднішим повсякденним темам. Антагоністичний стереотип мовного протистояння поступався місцем прагматичному розумінню нового типу двомовної ситуації, а полеміка з місцевими угро-, полоно-, словако- і русофілами поступово відійшла в минуле. Конформістські уявлення частини емігрантів привели їх та їхніх нащадків до швидкої асиміляції і таким чином вивели їх поза межі української громади.

На початку ХХ ст. етнонаціональний розвиток українців у США досягнув тієї позначки, коли предметом обговорення стало, хто є більшим українцем, ніж хто власне є українцем. Українські культурно-освітні заклади, засновані в місцях поселення, утверджували ідею національної, а не просто етнічної єдності. Серед емігрантів та їхніх нащадків набувало все більшого поширення відчуття мовної лояльності нового типу – єдність із мовою багатомільйонного українського народу. Первісний, фамілістський колективізм поступово трансформувався в національну ідеологію. Це відбувалося паралельно з процесом національної й мовної консолідації на Батьківщині. Основна відмінність полягала в тому, що в Україні етнографічні групи об'єднувалися для участі в спільному національному житті з кінцевою метою утворення незалежної держави, а в Новому Світі перспективи української національної меншини були невиразними.

Г. Стрипський (1875–1946), один з піонерів карпаторусинського мовного сепаратизму, пов'язував процес етномовної дивергенції в західноукраїнському регіоні з утвердженням угорців як державотворчої нації: «отъ тогда наша доля привязана цѣлкомъ до Мадярскоѣ культуры и житя». Він визнавав спорідненість угорських і «закарпатських» (тобто тих, що жили в Галичині і в Україні) руснаків до 1800 року. У подальшому розвитку, стверджує він, «наша минувшина оторвалась зовсѣм от

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

минувшини прочих Русиновъ» і «українство у насъ теперь... такъ чужое, якъ московщина». На цій підставі Г. Стрипський заявляв про право на «третю руську письменность, котра держить ся середньою дороги межи тими двома: именно Угроську литературу»¹⁸. Хоча вузькорегіональний характер цієї ідеї, прив'язаної до компонента угро-, зазнав під впливом геополітичних процесів у центрі Європи суттєвих змін, її загальна сепаратистська спрямованість збереглася. Сучасний дослідник проблем карпаторусинства П.-Р. Магочій зазначає: «І в Америці і в Європі мали карпаторусини вельо вшиляких мен, а межди ыншими ай русин, руснак, лемко, карпато-росс, карпато-українець. Їх діалекты належать до українського языка, але в розпорі з тым вони, головно в Америці, не чувуться украинцями»¹⁹.

Напередодні глобальних змін, які несли із собою Друга світова війна, програмне завдання карпаторусинських організацій формулювалося таким чином: «Объединити наш народ из всіх частей, с которых складається Карпатска Русь. Таких частей было три: Подкарпатска Русь, Пряшевщина и галицка Лемковщина». (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1940. – 20 лютого. – С. 2). Назва *карпаторусини* не охоплює всіх «русинів» означеного регіону. Галицькі й закарпатські українці (донедавна *русини-українці* чи просто *русини*), які споконвічно живуть у карпатському регіоні, за етнологічними та географічними ознаками також мають підстави називатися карпатськими русинами. У пресі трапляється також дефісна номінація *лемкы-русини* (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1990. – 3 серпня. – С. 3), у якій перший компонент указує на етнографічні корені, а другий на те, що, крім лемків, серед русинів є також не-лемки, і на те, що серед лемків у свою чергу є не-русини (лемки-українці, лем-лемки та ін.).

Ядро русинського руху становлять, безперечно, лемки. У назвах громадських організацій і їхніх друкованих органів етнімі

Богдан Ажнюк

лемко і гіперетнонім *русин* (*руський*) взаємно доповнюють або замінюють один одного: Руський Демократичний Круг Лемків «Господар» у Польщі видає бюлетень «Лемко», Карпаторусский Народний Комітет і Лемко-Союз (США, Канада) спільно видають газету «Карпатска Русь»²⁰, що виходить під гаслом «Люблю тя, Лемковино, моя мати рідна». У лемківсько-русинських друкованих органах місце лемків у стосунку до українського народу тлумачиться по-різному: від цілковитого сепаратизму до визнання себе його складовою частиною:

«Лемки, етнографічна група українського народу, найдовше зберегли стару національну назву “рускы”, “руснакы”. <...> Польскы шовіністы з неприязню ставилися до назвы “руснак” і особливо “українец”, а етнографічна назва “лемкы” не вызывала заперечных емоций поряд з польскими етнографічними назвами, як “кашубы”, “гуралі” і ін. Так на західній Галичині назвы *лемкы*, *Лемківщина* стали популярны» (Красовський І. Дашто з історії // Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1986. – 17 січня. – С. 5).

Природа такого явища, як формування національної свідомості на основі етнічного самовідчуття, складна й суперечлива. Це наклало свій відбиток на термінологічні взаємини між поняттями *лемко* – *русин* – *українець*. Якщо визнати, що нація – це «політизована етнічна спільнота»²¹, наведений перелік можна розглядати як своєрідну градацію, у якій назва *лемко*, як найбільш етнографічна, є водночас найменш політизованою – з нею не пов'язуються ніякі державотворчі амбіції. Коли загострюється небезпека асиміляції, може відбуватися своєрідна етнонаціональна агломерація – недиференційоване й неструктуроване поєднання одночасно кількох лояльностей і сублояльностей, об'єднаних спільністю історичного минулого,

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

самоназвою, мовно-культурними, генеалогічними, релігійними зв'язками тощо:

«Для польонізації лемків перешкодом була національна свідомість окремішності од поляків – ...тота свідомість *руська* (*руснак, русин*) навет тіж тота *твердоруска*, потім *українсько-руська*, вкінці тіж *українська*. Свідомість тота приходила до лемків на Лемківщину зо сходу през церкву, потім тіж през школу, пізніше тіж през газету» [курсив наш. – Б. А.] (*Ковальський М. Політика польонізації лемків // Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1990. – 31 серпня. – С. 1*).

Різні етапи становлення самосвідомості єдиного етнографічного континууму слід розглядати не лише в хронологічній послідовності, а й в аспекті синхронного співіснування носіїв цих ідентичностей на певному часовому відрізку. Етнографічний компонент такої агломерованої ідентичності – *лемко* – надто партикулярний і непридатний для символічної та ідеологічної функції, але він може служити притулком для ідентичності у разі зовнішньої загрози і в цьому сенсі є своєрідною мушлею, де зберігаються етнічні основи на елементарному рівні:

«Коли до того ще додати кількадесятирічний натиск польської шовіністичної пропаганди негативного стереотипу українця, то не належить дивуватися, що бідні застрашені люди ховаються за нейтральну назву “лемко” в місце “українець”, а маніпульовані службами спеціальними слабі люди для вигоди і особистої користі пропагують “лем-лемківські” ідеї і “лем-лемківський” окремий народ і такі другі нісенітници» (*Галь Л. Коментар до статті «“Хохлацький” синдром – трагедія нації» // Ватра. – Горлиці, 1996. – № 4 – С. 13*).

Богдан Ажнюк

Ставлення до етнографічної назви в різних місцевостях було неоднаковим, подекуди її вважали образливою: «Люди неприхильно ставилися до того, що їх називали гуцулами. Ще за Австрії, коли їх так називали, заперечували з гнівом: “Я не гуцул, а руснак або руський” (с. Шепіт Косівського р-ну). Аналогічні свідчення зафіксовані також у буковинській та закарпатській частинах Гуцульщини»²². В. Козарищук писав, що буковинські горяни називають себе «руськими з Карпатських гір» і не люблять назви «гуцул»²³.

Від тривалого перебування в ембріональній етнографічній фазі національний елемент втрачає життєздатність, що становить для нього не меншу небезпеку, ніж прямий етноцид. Тому етнографізм, як домінанта свідомості, може бути зручним плацдармом для асиміляторського впливу. Заохочення етнографізму сучасними владними колами дає підстави для історичних аналогій з драматичними подіями часів Другої світової війни:

«В 1940 році генеральний губернатор Ганс Франк та райхсфюрер СС Гайнріх Гімmlер на нараді в Закопаному рішили утворити окремі народи Гораленфольк, Лемкенфольк, Гуцуленфольк. <...> Влада... пропагувала ідею, що лемки не українці (використовуючи прив'язання лемків до старинної назви “русин”, нехтуючи фактом, що під кінець 20-х років польський сойм схвалив постанову, що назви “русін” і “українець” є тотожні і в урядуванні державні структури вживатимуть назви “українець”!). Усувала зі шкіл... підручники до української літературної мови й впроваджувала нові придумані “буквари” писані жажливою мішаниною слів лемківського криницького регіону... а потім так званого “галицькаво нареччя”.

Подібну провокацію німці створили на Підгалю серед підгальянських гуралів – засновуючи початкові школи з т. зв. “гу-

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

ральскім енцикем”! Нинішні дії польської освітньої влади з навчанням “лемковського енцика” це продовження провокації служб спеціальних П Речіпосполитої Польської, як і гітлерівської окупаційної влади в Генеральній губернії (*Галь Л. Коментар до статті «“Хохлацький” синдром – трагедія нації» // Ватра. – Горлиці, 1996. – № 4 . – С. 13).*

П.-Р. Магочій зазначає, що наприкінці 30-х років ХХ ст. на Підкарпатській Русі (сучасне Закарпаття і Пряшівщина) спроби заохочення русинської ідентичності робилися як чехословацьким урядом, так і угорським режимом²⁴. Чехословацькі урядовці діяли нерішуче, а угорці відразу ж після придушення Карпатської України в березні 1939 року прийняли закон, що проголошував офіційними угорську та угроруську мови.

«Назва “Угро-русский” (“Magyar-Russian”) фактично відзеркалювала угорську концепцію окремої угро-русинської (Ugro-Rusyn) національності. Цю ідею стимулювали координованими діями в галузі мови. Радник міністерства в Будапешті “вважав за необхідне підготовку відповідної руської граматики”, що, за словами комісара Козми, мала б сприяти “патріотичній русинській орієнтації” і переконати цих людей, що вони не українці, а русини»²⁵.

Етноцид неодмінно супроводжується лінгвоцидом. Зі свого боку, лінгвоцид – преамбула до етноциду і його невід’ємний супутник. Соціолінгвісти давно звернули увагу на символічну роль мови як основного складника етнокультурної ідентичності: «Від наймолодшого віку... наша мова поєднується в нашій уяві з нами самими, з тими, кого ми любимо, з родичами, друзями і сусідами, інакше кажучи, з “нашими людьми” (our kind of people),

Богдан Ажнюк

з нашим прапором, нашою країною, з нашими культурними цінностями і традиціями, з нашими істинами. Таке поєднання є далеко не завжди свідомим, але його можна зробити свідомим. Тоді символічна роль мови набуває політичного значення й такої потенційної сили, що стає одним з найпотужніших мотивуючих факторів людської поведінки»²⁶. Порівняння етномовного розвитку лемків-русинів у Польщі, Угорщині з іншими подібними випадками вказує не те, що роль прапора, символу національної єдності, здатна відігравати не лише мова на її елементарному, говірковому рівні, а саме національна мова, піднесена до рівня літературної.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. більшість емігрантів, носіїв різних українських говірок, не мали уявлення про якийсь загальноукраїнський мовний стандарт, тим більше, що він перебував тоді ще в стадії формування. Така пластичність самого мовного матеріалу і його носіїв давала простір для дій різноманітним асиміляторам, які прагнули втягнути цю, ще аморфну масу, у сферу свого культурного впливу, формуючи їхню етномовну свідомість у бажаному для себе напрямку.

Судячи з полеміки в пресі, особливою активністю відзначалися прихильники промосковського, прословацького і промадярського напрямків²⁷. У кожному з названих випадків застосовувалися свої підходи до мовного питання, що були апробовані, як правило, ще в доеміграційний період. Москвофіли продовжували нав'язувати язичіє, що мало б, за їхніми уявленнями, виконувати роль літературної мови і сприяти інтеграції слов'янського світу під егідою православ'я.

Мовна полеміка в пресі між представниками різних таборів мала не лише ідеологічний, а й вузькопрагматичний аспект: прихильність до «своєї» мови означала розширення кола читачів конкретної газети, а водночас і посилення впливу тієї ор-

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

ганізації, яку представляв друкований орган. Разом з тим корпоративний інтерес сприяв загальній консолідації національної спільноти і зміцненню її позицій в емігрантському середовищі:

«Чому ще и по днесь хоть завернуло ся съ полудня – есть богато Русинѡвъ, що заповняють своїми грѡшми чужу касу и пѡдъ чужою фаною парадують по улицяхъ, а до своего руского братства то вступити не хоче, руску газету въ дома не тримає бо “knoter” словакъ смѣявъ бы ся зъ него... За старанемъ рускихъ патріотѡвъ маємо свои руски братства и не треба намъ пхати ся до Словакѡвъ, Полякѡвъ, Чехѡвъ, на коли есть свое, питоме, рѡдне.

Чи се розумно передплачувати и тримати чужі газети, писані незрозумѣлою для нашого человекѡ мовою, а на свою газету анѣ centa не хотѣти дати? Чи не заслуговує такий чоловік на погорду и зневагу, що своего рѡдного цурасть ся, а до чужого преть ся, хоть его і вѡдпихають і насмѣвають?» (Свобода. – Шамокин, 1895. – 5 вересня. – С. 1.).

Важливу роль у боротьбі за символічне домінування над мовцями відігравала і сама графіка: уживання кириличної чи латиноалфавітної системи письма. Більшість сусідніх зі старого краю народів, що і в діаспорі намагалися асимілювати русинів, користувалися латинкою. Про аморфність мовної свідомості та й самої системи мови свідчить хоча б те, що робилися спроби запровадити угорську орфографію в книговидавництво і пресу для русинів. Таке своєрідне відлуння отримала тут азбучна війна, що велася в старому краї:

«Словенська газета “Slovenska svornost”, котра виходить в Connellsville, Pa, ...пише про двохъ перекѡнчикѡвъ угорскихъ священникѡвъ, що взялись за пекльне дѣло; пе-

Богдан Ажнюк

чатати церковни руски книги, молитвеники та шкóльні пóдручники латинськими буквами сь мадярскою правописею. ... Ся новина буде згубою языка і угро-русской народности» (Свобода. – Дж. С. – 1894. – 13 квітня. – С. 2).

Ініціатори таких спроб мали підстави розраховувати на те, що в цих мовних кентаврів знайдеться певне коло читачів. Це підтверджують свідчення з русинської преси передвоєнних років:

«Pisut' iz Binghamtonu. Mnohi zalujut'sja, sto toto cislo "K. R." ["Карпатської Русі". – Б. А.] bylo veksinov kirilikov napisano, a oni to ne rozumijut, i "ja ne znam jak to dale bude"... i t. d. A nedavno, koli gazeta vychodila cila latinkov, pisali iz Kanady i Passaic-u: "My ne chceme novinku latinkov..., piste nam novinku kirilikov!" <...> Dakotory citateli i teper protestujut' protiv latinki, sto latinka v russkoj gazeti ponizat russkij narod i t. d.» (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1940. – 23 січня. – С. 2).

Орфографічний «акцент», безперечно, поширювався й на вимову, особливо завдяки співвіднесенню правопису та звучання етимологічно споріднених чи подібних лексем і морфем при українсько-словацькій (рідше – українсько-чеській) двомовності. Зі свого боку, спільність цілого ряду лексичних, граматичних і фонетичних явищ, що завжди притаманна порубіжним діалектам сусідніх мов, значно посилювала вплив графіки як асимілюючого фактора.

У контексті англomовного світу протистояння алфавітів набувало нового значення. Угорська, словацька, польська системи письма отримували в особі англійської орфoграфії нездоланного суперника. Хоч в усіх зазначених мовах письмо базується на латиноалфавітній основі, проте кожна з них має специфічні літери та диграфи, відмінні від інших, а головне, від англійської.

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

Та й самі мови, що на своїй історичній батьківщині мали (чи претендували на) високий суспільний статус, опинялися в еміграції на узбіччі суспільного життя, а їхні носії дуже швидко ставали жертвами асиміляційного пресу.

Уживання різних систем письма, як і двоїста невизначеність самоназви, віддзеркалює загальний стан етномовної свідомості карпаторусинської громади. Прикметно, що словацькою графікою²⁸ продубльована й авторська передмова до першого, за словами П.-Р. Магочія, посібника руської мови, «котрый укаже живый народный язык карпаторусинів»²⁹. Ця орфографічна роздвоєність пов'язана у свою чергу з двоїстістю діалектної бази, на яку спирається автор посібника:

«В часі готування того бісідника мы мусіли розгоднути, на котрый діалект ся оперти. Головны карпаторуськы діалекты суть: (1) *лемківський*, на котрім ся бісідіє коло Пряшова на выходнім Словенську та на Лемковщині в южно-выходнім Польську; і (2) *закарпатський*, на котрім ся бісідіє в западных та центральных частинах Закарпатської області (бывшой Подкарпатської Русі)... Зато же географічным центром тых двох земель є Ужгород, головне місто Закарпатської області, чоловік бы міг думати, же найлогічніше было бы выбрати даякий закарпатський діалект. Але ветшина карпаторуських краянів в Споених Штатах пришли зос сіверних частин старых мадярьскых жуп – Спіш, Шаріш та Земплин – то значить, же пришли зо Словенська коло Прешова, де ся бісідіє на лемківськым діалекті. Выходячи з того, мы розгоднули підготувати два бісідники: прешовське та закарпатське видання»³⁰.

Було б перебільшенням стверджувати, що нинішні орфографічні відмінності зумовлені лише територіальною належністю вищезгаданих «руських» земель до країн з латиноалфавітною

Богдан Ажнюк

чи кириличною системою письма; цей вияв «шизогlossenі»³¹ має давнішу історію, про що вже йшлося вище.

Алфавіт, як видима ознака руськості, відігравав не останню роль у формуванні системи національних координат для неосвідомлених, а часто й дезорієнтованих людей. Не випадково все, що друкувалося «руськими буквами», ставало спірною територією, об'єктом боротьби за мовну лояльність потенційних читачів:

«Кождый, що кромѣ “Свободы” читає и другі тутешні руськими буквами друковані газеты, мусивъ не раз зауважити – якъ они кидають ся на “Свободу” и “Союзъ”. “Американскому Р. Вѣстникови” не подобаєсь, що “Свобода” не пише тымъ чударнымъ що и вѣнъ языкомъ, котрымъ нѣхто не говоритъ нѣгде на свѣтѣ, ані его не розумѣє» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1897. – 22 липня. – С. 1).

Тут ідеться насамперед про те, якою, власне, є ця руська мова, і кому належить визначати її магістральний шлях та формувати нормативні правила. Інакше кажучи, питання стояло про те, на що орієнтуватися, де центр руської сутності й мови: у Києві, Львові, Ужгороді (Пряшеві) чи в Москві. Перші три позиції спільно протистоять останній, хоча суттєві протиріччя існують і в межах «коаліції» Київ – Львів – Ужгород.

Як і в інших національних мовах, провідним аргументом щодо істинності мовної орієнтації різні полемісти обирають то відповідність давній писемній традиції, то близькість до народнорозмовного джерела (за принципом «так у нас говорять» чи «не говорять»). Але оскільки «у нас» завжди представляє певну множинність місцевостей і населених пунктів, то й формування нормативних засад, що інтегрують відповідні го-

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

вірки чи койне, визначається політичним світоглядом і масштабом класифікатора. При цьому можливі варіанти (назвемо лише деякі): слов'яни, східні слов'яни, православні слов'яни, Русь. Останній з класифікаторів найбагатозначніший і може означати «матушку Русь» у московському розумінні, історичну Україну-Русь із центром у Києві, а також Галицьку, Буковинську, Угорську Русь – кожну зокрема чи в їхній сукупності, як регіону, де ця самоназва затрималася найдовше³².

Оскільки українців із Наддніпрянщини в обговорюваний період серед емігрантів майже не було, мовна практика цієї «Наддніпрянської Русі» майже не потрапляла в поле зору полемістів, хоч політична ідея соборності всієї України-Русі мала значне поширення. Критеріями істинності мови була писемна практика південно-західного мовного регіону, що на той час уже частково усталилася й виконувала роль своєрідного літературного койне чи регіональної літературної мови. Це койне формувалося на основі живої народнорозмовної практики цього регіону і всеукраїнської літературної традиції, а отже, було набагато доступнішим для сприйняття широкого загалу читачів з різних західноукраїнських областей (і не лише західноукраїнських), ніж московфільське язичіє. Останнє було досить прозорою претензією на реанімацію старослов'янської писемної традиції і мало відповідний геополітичний підтекст. Включення до нього окремих місцевих елементів було розраховане та те, щоб сподобатися носіям говірок і здобути їхню лояльність. Про реакцію читачів «з народу» на такий різновид писемної мови ідеться в статті під назвою «Перлы русской мовы в “Амер. Рус. Вѣстнику”»:

«Ст. Хлопѡвъ скаржить ся въ “Свободѣ”, що потив ся и трохи не одурѣвъ, як прочитавъ чи пробувавъ почитати “Амер. Р. Вѣстник”. <...>

Богдан Ажнюк

Боже мій! не лучше було бы редакторови “Амер. Р. Вѣстника” шуфлю до рукъ взяти, а не перо – то бодай бы честно зарабатывъ, а не поганивъ бы так руской мовы» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. 1897. – 30 вересня. – С. 1).

Оскільки вихідці з так званої Угорської Русі на початку ХХ ст. становили понад половину загальної кількості українсько-руської громади в Америці, їхні погляди, набуті в старому краї, чимало важили в загальноруській дискусії з національних і мовних питань. Діячі ХІХ ст., виступаючи проти латинізації богослов'я й загальної мадяризації, спиралися насамперед на церковнослов'янську мову, бо вважали, що «не існує жодної [літературної. – Б. А.] мови спільної з людом..., ні французька, ні італійська... не є тією самою мовою для освічених, що й просто-го люду» (Лучкай, 1830)³³.

Віддзеркаленням маргінальної самосвідомості, що формувалася у дво- чи багатомовному (і багатокультурному) середовищі, була й двокомпонентна назва мови. Ще починаючи з граматики церковнослов'янської мови Арсенія Коцака (друга половина ХVІІІ ст.), назви *слов'янський* і *руський* щодо мови часто вживаються в парі. Для своїх земляків, яких він називає *руснаками* / *русняками*, А. Коцак пише граматику «языка нашего русскаго или словенскаго»³⁴. Ужгородський священник Михайло Лучкай у своїй граматиці 1830 року вживає назву *lingua slavoguthena*³⁵. Значний вплив на мовну свідомість угрорусинів, передусім освіченої верстви, справляла ідея загальнослов'янської єдності. Показовою є точка зору одного з громадських діячів першої половини ХІХ ст. І. Фогарашія, який виступав за збереження за старослов'янською мовою ролі спільної і єдиної літературної мови для всіх «руських племен», а отже, проти творення нових граматик живих мов (включно зі своєю рідною мовою).

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

У цьому сенсі він був продовжувачем концепції чеських та словацьких будителів, зокрема ідеї Я. Коллара про те, що «політично слов'яни можуть і мусять бути розділені, але літературу мають і мусять мати одну...»³⁶. Водночас І. Фогарашій визнавав, що «како карпато или угро-россіане исходомъ своимъ мало россіане суть..., такъ и бесѣда ихъ по болшой части мало-русской совершенно исходна есть, и въ обще взявши отъ церковнаго и велико-россійскаго языка... отлѣчается»³⁷.

Водночас набуває поширення ідея створення літературної мови на народній основі, що разом з тим не тотожна вузькоговірковій. Визначне місце в полеміці з питань літературної мови належить О. Духновичу та О. Павловичу. Особливий інтерес становлять їхні погляди на мовні взаємини галицьких і угорських русинів, а також їхнє ставлення до процесів мовотворення в Наддніпрянській Україні. О. Духнович, виступаючи прихильником етномовної консолідації руського народу в західноукраїнському регіоні, закликав до створення на народній основі спільної для «всіх Русинів Австрійських» літературної мови, очищеної від чужих та вузькоговіркових елементів, причому провідне місце в процесі творення цієї мови він відводив галичанам³⁸. О. Духнович і О. Павлович були прихильниками соборності українсько-руської мови, що тлумачилася ними, з нинішнього погляду, досить своєрідно: східноукраїнські літератори мали б пристосуватися до тодішньої мовної практики галичан. М. Штець, український мовознавець зі Словаччини, уважає, що вони просто не розуміли суті процесів, які відбувалися тоді в Наддніпрянській Україні³⁹, проте природніше, мабуть, пояснити їхню позицію лінгвогеографічним фактором, адже Галичина була для них тією ланкою, яка сполучала Угорську Русь із Наддніпрянщиною, і в цьому сенсі займала серединне (інакше кажучи – центральне)

Богдан Ажнюк

положення. Це здавалося сприятливою обставиною для відведення їй об'єднавчої ролі.

Пошук власної ідентичності не затьмарював русинам-українцям почуття спорідненості та етнічної солідарності з іншими слов'янськими народами. Це видно як із загального контексту публікацій у різних газетах, так і з конкретних висловлювань цих друкованих органів:

«Народна школа принесла для народностей славянських велику користь з боку національного. Не будь ихъ – не стало бы нынѣ Славянъ в Америцѣ, не було бъ нѣ одной славянскої часописи, не почув бы нѣхто славянського слова... Народні школи не могли встояти противъ могучого впливу американської культури и нынѣ бачимо, хоть бы на нашихъ братьяхъ Полякахъ, що они, помимо свои горячої любви до свого рідного, поволи своє питоме, своє рідне теряють, а надихують ся духом американським...» (Свобода. – Дж. С. – 1895. – 5 вересня. – С. 1).

Щодо слов'ян, як і щодо русинів та українців, часто вживається слово *браття*, *брати* з присвійним займенником *наші*:

«Гей Братя Русины! Наші братя Славяне в Америцѣ мають вже свои народні палаты, школы, шпиталѣ и др., а насъ бы не стати не те, щобъ мы бодай кѣлькохъ хлопцѣвъ послали до высшихъ шкѣлъ? А чейже и мы народъ!» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 7 грудня. – С. 1).

Проте «братя Славяне» чи «братя Поляки», з одного боку, і «братя Русины» – з другого, виразно належать до різних етносоціальних парадигм. Якщо перші виступають як *браття*, протиставляючись насамперед американському суспільству та іншим неслов'янським еміграціям, то другі – єдинокровні *браття*, з яких

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

не соромно зажадати й матеріальних пожертв на навчання *своєї* молоді, на культурно-освітню роботу, охорону здоров'я тощо.

Слов'янська гіперетнічна лояльність, як і в старому краї, актуалізувалася насамперед у контексті протистояння з неспорідненим етносом – угорцями. Союзниками русинів ставали словаки, що також зазнавали асиміляторського тиску свого державного сюзерена. Цьому сприяли підозри з боку самих угорців. Вплив етнічних антагонізмів, винесених зі старого краю, на формування свідомості українців (русинів) Карпатсько-Пряшівського регіону не припинився і в еміграції. Угорська газета «Szabadsag» («Свобода»), що виходила в Клівленді, у номері від 9 листопада 1899 року звинуватила релігійно-громадське об'єднання «Русское Греко-Католическое Соединение» в панславізмі. У відповідь на цей закид один з керівників «Соединения» під криптонімом L. (імовірно, о. К. Лавришин) виправдовується в іншій угорській газеті «Amerikai Nemzetor» (22.11.1899) «и тамъ обчищує зъ грѣха “Соединение”, его поводитирѣвъ и всѣхъ угро-рускихъ священникѣвъ» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 7 грудня. – С. 1). З цієї публікації довідуємося, що «“Соединение” числить 8,000 членѣвъ и хочъ они по руски и словацки говорятъ, то всѣ они добрі мадярскі патріоты», що керівники його – «мадярско гр. кат. попы, о которыхъ мадярскѣмъ патріотизмѣ нѣколи нѣхто не сумнѣвався», а друкований орган «Американско-Русский Вѣстникъ» не виходить по-угорськи (тільки словацькою та руською мовами⁴⁰) через порівняно незначну кількість (300–350) угрофонів. Оскільки така поведінка словакомовних (чи словакочитаючих) греко-католиків (імовірно, етнічних русинів) з «Соединения» кидала тінь і на етнічних словаків, то на автора листа «обрушились словацкі газети, якъ “Slovenska Pravda”, “Jednota” и “Amerikansko Slovenske Noviny”», кажучи, що руске (?) ду-

Богдан Ажнюк

ховенство наносить на рускій нарѣдъ ганьбу» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 14 грудня. – С. 1). Резюмуючи, кореспондент «Свободи» пише: «Порядному чоловѣкови повинно бути низше чести оправдуватись такому мадярови, що хотѣвъ бы мати всѣхъ Русинѣвъ и Словакѣвъ мадярами» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 14 грудня. – С. 1).

Слов'янська солідарність, як відомо з пізніших подій на історичній батьківщині, дістала в нових умовах загалом сподіване продовження. Після розпаду Австро-Угорщини значна частина русинів опинилася в чехословацькій державі. Їхні недавні союзники в боротьбі з мадяризацією, чехи й словаки, відчули себе готовими до ролі регіонального «старшого брата». В одному зі звітів Міністерству освіти завідувач шкільного відділу Цивільної управи Підкарпатської Русі зазначав: «Місцева мова русинська далеко ближча до чеської, ніж російська. Чех легко вивчає тутешню мову, і, навпаки, кожний місцевий русин розуміє чеха, коли той розмовляє повільно, ба, можна сказати, що русин легше розуміє чеську мову, ніж російську. Чому ми повинні Підкарпатську Русь віддаляти і відштовхувати від себе, а не навпаки, наближати її до мови чеської і словацької, до яких їх рідна мова є такою близькою?»⁴¹.

Адміністрація на місцях не обмежувала себе методами «оксамитової» асиміляції, удаючись при потребі до безцеремонного тиску: «... В 1921 р. шкільний інспектор в Бардієві заборонив викладати народною мовою в церковних школах, а земплінський жупан М. Славік перед народним переписом населення заявив, що на Словаччині немає ні «русина», ні «русинки», що їх вигадали тільки угорці, щоб словаків, які розмовляють земплінським наріччям, скоріше змадяризувати»⁴². Назви *Україна*, *український* щодо автохтонних мешканців Чехословацької республіки були у 20–30-х роках ХХ ст. офіційно забороненими, а

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

їхня спадкова територія, згідно з конституцією республіки, називалася Підкарпатська Русь⁴³.

Становище русинів особливе тим, що вони зазнавали асиміляторського тиску з різних боків. Основним принципом ідентифікації підсвідомо ставав стереотип відштовхування: «не-мадяри», «не-словаки», «не-поляки» (оказіональний синонім до поняття «не-галичани»⁴⁴). Подібність самоназви *Русь, руський* (*русин*) до омонімічних російських форм деякий час живила промосковські симпатії.

На те, що слов'янська солідарність займала важливе місце в умах заокеанських русинів, зокрема читачів «Свободи» та інших видань подібної орієнтації, указує опублікування в цій газеті статистичних даних щодо чисельності різних слов'янських народів:

«Колько Славянъ есть на свѣтѣ пѣсля найновѣйшого обчислення?

Росіянъ	55 миліонѡвъ
Русинѡвъ	23 миліонѡвъ
Полякѡвъ	15 миліонѡвъ
Чехѡвъ и Словакѡвъ	8 миліонѡвъ
Сербѡвъ и Хорватѡвъ	6,5 миліонѡвъ
Булгарѡвъ	4 миліонѡвъ
Словенцѡвъ	1,75 миліонѡвъ
Разомъ	113, 25 миліонѡвъ»

(Свобода. – Шамокин. – 1895. – 29 серпня. – С. 4).

Опублікування такої статистики було своєрідним психологічним допінгом, маючи на меті продемонструвати читачам чисельну могутність слов'янського племені в цілому і його української гілки зокрема. Адже русини посідали в цій ієрархії другу

Богдан Ажнюк

сходинку, кількісно дорівнюючи полякам, чехам і словакам, разом узятим. Усвідомлення своєї величі (бодай кількісної) могло, з одного боку, стимулювати національне самоствердження і спротив асиміляції, а з другого, підказувало ще один шлях до досягнення могутності – об'єднання з паронімічно близьким (на подібності самоназв будували свою політику москвофіли) північнослов'янським братом і утворення суперетносу, чисельного гегемона в слов'янському світі. Проте якщо в ролі етнічного суверена українці-русини займали цілком почесне щодо чисельності місце, переважаючи таких соціально престижних сусідів, як поляки, чехи та інші, то в етнічній коаліції з росіянами їм явно відводилася роль меншого брата з перспективами швидкої асиміляції.

Українські громадські діячі по обидва боки Атлантики добре бачили цю загрозу, а емігрантські друковані органи не тільки самі викривали асиміляторську національну політику Росії, а й періодично надавали слово своїм єдинокровним з батьківського краю:

«До братѣвъ землякѣвъ. Листъ зъ Украины» /перепечатуємо з буковинської газети «Буковина»/

Москалѣ не хотять навѣтъ и дивитись на насъ Украинцѣвъ, якъ на самостѣйну національну етнографічну осѣбъ, що має не тѣлько свою осѣбну мову, але-жъ вѣдрѣжняє ся вѣдъ Москалѣвъ всѣмъ своимъ життямъ. ... Кажуть, що мы родичѣ – отже те-жъ саме, що и они, тѣлько не величка рѣжниця в мовѣ, котру они зовуть тѣлько «нарѣчіємъ», а не чимось самостѣйнимъ зовсимъ вѣдмѣннимъ по строю и по характеру вѣдъ мовы московской. ... Маляри хотять помалярити и зовсѣмъ роздавти бѣдную и зубожену Угорску Русь, Поляки – зо всеи сили гнуть на те, щоб пополячить сердешну Галичину, – Волохи – щобъ поволощить, а про Москалѣвъ – то нѣчого й казать,

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

сами добре знаєте... Нехай живе Україна! Слава тобѣ нене, слава и всѣмъ вѣрнимъ сынамъ Руси-Украины!» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. 1897. – 14 жовтня. – С. 2)

Наведена публікація досить виразно артикулює соборницьке розуміння етноніма *Русь* у сучасному значенні *Україна*. Не стільки тим, що вживає ці слова сукупно (через дефіс)⁴⁵, скільки (передусім) через відмежування від усіх не-своїх, не-сдинокровних з числа претендентів на україно-руську спадщину (етно-антропологічну, культурно-мовну, територіальну тощо). При цьому спорідненість по лінії крові, на яку претендував і «російський брат», була хоч і дуже важливою, але сама по собі ще нічого не вирішувала. По-перше, існувала природна градація в ступенях спорідненості, і росіяни сприймалися на цій шкалі не як найближчі родичі. По-друге, самої лише кровної спорідненості не досить, її має доповнювати ще й спорідненість по лінії «слави» – спільні герої, пророки, мученики, вороги, тріумфи, приниження, поразки й перемоги тощо⁴⁶. У цьому зв'язку питання мови набувало особливого значення. Вона виступає не тільки як засіб спілкування без перекладу, але насамперед як прапор, як символ родової та історичної пам'яті, етнічної неперервності української нації. У ній поєдналися «лінія крові» – мову, як відомо, вбирають «із молоком матері» – і «лінія слави». Спільність по лінії слави, опосередкована ономастично, виявляється, наприклад, у назві громадського об'єднання: «Великий Баль устроює новозаложене товариство “Запороска Сѣчъ” дня 31 жовтня 1903..., вь Нью-Йорку. ... На баль сей запрошуємо вс-хъ честнихъ Русинѡвъ вь Нью-Йорку и околищѣ» (Свобода. – Дж. С. – 1903. – 22 жовтня).

Для розуміння тогочасних уявлень про обсяг і структуру поняття «руський народ», а отже, й «руська мова» варто порівняти два уривки з близьких за часом газетних публікацій:

Богдан Ажнюк

«Наши братья Русины украинцѣ обходили вельми славно память незабутного и безсмертного Тараса Шевченка, дня 18-го Марта с. р. в Петроградѣ... Треба бѣ уже и намъ американскимъ Русинамъ ити по прикладу и собѣ тутъ на вольной земли почитити память Тараса, що такъ горячо бажавъ волѣ-долѣ для рѣдного краю» (Свобода. – Дж. С. – 1894. – 13 квітня. – С. 2); «Протежто всі Ви, Браття Русини, без ріжниці чи з Галичини, Угорщини чи Буковини, в кого лиш еще троха тліє іскра любови до свого народу руського і своєї землиці руської, в кого лиш плине кров руська та б'є в грудях серце руське, най спішить до нас на Велике Всенародне Віче!» (Свобода. – Дж. С. – 1915. – 20 лютого. – С. 3).

У наведених текстах словосполучення *Русини украинцѣ*, *американски Русини*, *Русини з Галичини*, *Угорщини чи Буковини* фактично виступають як члени однієї парадигми. Прикладка українець набуває в цьому ряду радше топонімічного, ніж власне етнімічного сенсу, підпорядковуючись гіперетнонімові *Русь, руський*⁴⁷.

Більшість подібних контекстів, зокрема й вищенаведені, насичені лексичними чи семантичними показниками спорідненості: *рідна мова*; *«Люби своє»*; *матірня бесіда*; *свої рускі братства*; *своє, питоме, рідне*; *до братів земляків*; *слава тобі, нене, слава і всім вірним синам*; *наші браття Русини українці*; *рідний край*; *Браття Русини, свій народ руський і своя землиця руська*; *кров руська*; *серце руське*. Оскільки ступінь консолідованості української нації був невисоким, таке акцентування на поняттєвих складниках «своє, кривне, рідне» мало важливе функціональне навантаження.

Поширення етноніма *українець* в емігрантській пресі пов'язане насамперед із взаємним зацікавленням і діалогом між

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

підгабсбурзькими й підросійськими українцями. У численних публікаціях про події на Наддніпрянській Україні, матеріалах і листах, які звіди надходили, етнонім *русин* у чистому вигляді, як правило, не вживався, а поєднувався з атрибутом *український, українець* тощо. Незважаючи на те, що українців називали «наші браття українці», «наші українці» тощо, говорити про цілковиту ідентифікацію із цією самоназвою в Америці наприкінці ХХ ст. було б не зовсім коректно. Це видно хоча б з такої публікації:

«Скрѡзь помежи нашими Украинцами в Россіи починаеться рухъ, котрый несе зъ собою тысячь пляновъ. ...Початокъ всякій трудный, особливо мѣжь Украинцами, которіу подѣ теперѣшню пору суть дуже вялі и московщиною так прибитіу, що московщина выдаеться имъ коли не так само рѡдною, якъ украинське слово, то може навѣть рѡднѣйшою» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 18 травня. – С. 2).

Контекст, у якому вжито слово *українці* в другому реченні, показує, що для автора цих рядків вони хоч і *наші*, але все ж не те саме, що *ми*. Причина – мовне відступництво, загальний стан пригніченості й національної апатії. У соціально-культурному контексті спорідненість визначається не суто лінгвістичною близькістю (на рівні системи мови), а фактором лояльності.

Об'єднавча роль мови виявлялася по-різному. Сама її назва (*українська мова, руська мова*) як важливий символ ідентичності була, на відміну від дефісних етнонімів і квазіетнонімів, однокомпонентною. Композити, на зразок *русько-українська мова, карпаторуська мова*, майже не вживалися. Назви *словено-руський язык, lingua slavo-ruthena* мали обмежене використання, трапляючись переважно в писемному мовленні.

Богдан Ажнюк

Мова виконувала не лише роль об'єднуючого символу. Як інформаційний посередник, вона давала саму можливість загальноукраїнського дискурсу:

«В петербурзькій поступовій часописи “День” висловлюється М. Поліщук про свою стрічу з українськими провідниками у Львові. Пише він так: “Коли би не українська мова, якою ми говорили, то мені було би здавало ся, що я розмовляю з професорами якогось західно-європейського університету. Мені здавало ся, що се Німці, Чехи, Французи, але рішучо не “Росіяни”. Противенство між галицькими Українцями і нами, Росіянами, є дуже велике. В Росії всі, Москалі й Українці й ціла російська інтелігенція, хочби до якої нації вона належала, – всі вони на пів Азіїти. А в Галичині вони вправді з провінції, але всетаки Європейці”» (Свобода. – Дж. С. – 1915. – 18 лютого. – С. 4).

Важливе значення мало формування в носіїв мови високого рівня самооцінки, ушляхетнення ідентичності, піднесення її статусу. Хоч апологетика галичан викладена словами наддніпрянця, психологічну позицію зверхності віддзеркалює сам факт передруку матеріалу в діаспорному виданні. Це не лише своєрідна спроба галичан самоствердитися для протидії американізації, а водночас і вияв їхніх претензій на лідерство як у діаспорному, так і в загальноукраїнському контексті⁴⁸. Конкурентні стосунки всередині українства, стимулюючи його внутрішній розвиток, водночас провокували виникнення відцентрових тенденцій, для запобігання яким і робився наголос на спільності родової, етнокультурної і мовної спадщини.

Важливим символом слави, творцем національного міфу, а отже, й символом власне національної української єдності, був і залишається Тарас Шевченко. Газета «Свобода» з часу виходу

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

свого першого номера (15 вересня 1893 р.) поряд із назвою друкувала таке пояснення: «часопись для руского народа въ Америцѣ», а далі два епіграфи:

«Учитесь, брати мои, думайте, читайте
И чужому научайтесь. Своего не цурайтесь»

«В своей хатѣ своя правда и сила и воля»
Шевченко.

Зробимо застереження: «Свобода» представляла не всю громаду, а насамперед її русько-українську (згодом просто українську) орієнтацію. Однак Шевченка визнавали й представники карпаторусинського напрямку, наголошуючи при цьому на загальнослов'янських мотивах у його творчості:

«Заслужене, загальнонародне визнання здобула творчість Т. Шевченка серед лемків обох схилів Карпат по другій світовій війні. <...> Лемківски митці оддали належну шану геніальному співцю українського і вшитких слов'янських народів» (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1986. – 6 червня. – С. 6).

Незважаючи на таке акцентування, сам факт ушанування цієї символічної постаті ще раз підкреслює ідентифікаційну заангажованість лемківства в українстві – державотворчому й ідеологічному спадкоємцеві давньої Русі. В основному друкованому органі американського карпаторусинства, газеті «Карпатська Русь», привертають увагу часті згадки про синонімічність понять «русин», «русский» і «українець», «український»:

«Польскы дослѣдники лем із зрозумілих причин протиставляють назвы «русин», «русский», «українець», хоц ті назвы выражают одно і то же. <...> Назвы Русь, Україна – дуже

Богдан Ажнюк

стары, хоц на Лемковині, а точнійше в центральній і західній ей части назва «українець» – односно нова» (*Красовський І. Відгук на «Збірник праць о лемках в Польщи» // Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1990. – 5 жовтня. – С. 1).*

Для значної частини читацької аудиторії цієї газети питання ідентичності, точніше проблема локалізації свого етнічного «Я» в контексті панрусинської ідеї, пов'язане з поняттям українства. Це справляє вплив і на розуміння русинами мовного розвитку, співвідношення етнографічних мовних особливостей з роллю літературного мовного стандарту як символу національності:

«Треба било одорвати лемків од традиційних культурно-освітніх осередків – найперше забрати їх учителів і дати їм польських, без знання мови. Потім – усупереч розумові і природі – створити для них “лемківській язык” (чого ані хтовди, ані гнеска не вчат свої польски гуральски діти в школі “гуральського языка” лем літературной мови?). Того вшиткого іщи мало, бо не є таких лемків, котри би уважали себе цілком чужими супроти українців, або і “старорусинів”, котри би били «лем лемками» і таке “лем лемківське” переконання переказували і щеплювали своїм землякам. Треба лемків “захоронити” перед натуральним освідомленням, жеби нич не знали про свої “корені”, своє походження, свою приналежність, жеби польонізаційну роботу робили своїми лемківськими руками...» (*Ковальський М. Політика польонізації лемків // Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. 1990. – 31 серпня. – С. 3).*

Як показують паралелі з гуральськими говірками, діалектна ніша в екосистемі національної мови має тривалу перспективу, якщо вона належить до національної етногенеалогії. Тоді мовна

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

свідомість її носіїв структурована: національна мова (польська) є своєрідною надбудовою (*lingua franca*), а рідна (гуральська) говірка – мовою комфорту, засобом повсякденної комунікації. Така внутрішньомовна диференціація (своєрідна диглосія) сприятлива для тривалого виживання цього діалектного масиву. У загальнопольському масштабі він є складником лінгвістичного генофонду нації, етнокультурною пам'яткою, пріоритетним об'єктом лінгвоохоронних заходів. У випадку з лемківськими говірками «усамостійнення» від українського генеалогічного дерева відводить їм роль етномовної резервації з перспективами більш чи менш швидкого занепаду й асиміляції.

Русинський різновид ідеї об'єднаної Русі (панрусинська ідея) є своєрідною протигагою до вузькорусинського етнополітичного чи лем-лемківського етнографічного сепаратизму. При цьому важливим фактором виступає релігійно-конфесійна ознака: східна зорієнтованість православних, що відрізняє їх від греко-католиків:

«Наш православный народ, який все тягнесь в сторону обеднаної Русі, здається, находится тепер в туману. <...> Взагалі православны русине мусят організуватися для той цілі, шtbody показати всім, што наш народ не одрекса од своей матеры Русі, од ідеї Обеднаної державы, за што наши отцове готови были оддаты свое жытя. Оны мусят організовано дати одпір католикам, які штучно на ґрунті греко-католицызму пробуют створити нову русинску націю і тым чыном одділити наше племя од українского народу» (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1990. – 20 липня. – С. 1).

Єдність з українським народом розглядається не як кінцева мета, а лише проміжна стадія процесу всеруського об'єднання:

Богдан Ажнюк

«Народ непрестанно смотрів на схід – на Київ і Москву, очекуючи великого дня визволення і остаточного обеднання вшитких трьох братніх народів г великій державі» (Карпатска Русь. – Юнкерс, Н.-Й. – 1990. – 20 липня. – С. 1–2).

У контексті українського народу лемки-русини хотіли б бачити себе не меншиною, а принаймні визнаною автономією, без ярлика «несвідомих», чи «малих»:

«Минули часи, коли поневерав брат брата з позиції «вельких до мало-руских братів», чи тепер “велько-українських братів” до “малых українців – несвідомых лемків” в Польщі и русинів “несвідомых” в Словації» (Лемко. Бюлетень РДКЛ. – Шимбарк, Польща. – 1994. – № 1. – С. 4)⁴⁹.

Підставою для цього є пронесена крізь віки самоназва *Русь, руський*:

«Підкарпатська Русь – Закарпатська Україна, має в собі незмірно вартісні знамена Київської Русі. Чи годит ся їй то заберати, ницувати, зневажати? Одповід на то даст вільна Україна» (Лемко. Бюлетень РДКЛ. – Шимбарк, Польща. – 1994. – № 1. – С. 5).

У соціологічному плані карпаторусини в старому краї були меншиною по відношенню як до угорців, так і до словаків. Те саме можна сказати про галичан порівняно з австрійцями або поляками. Проте для карпаторусинів у Новому Світі приєднати-ся до галичан означало б знову стати етнологічною меншиною. У рамках американського суспільства в цьому не було потреби⁵⁰.

Низький соціолінгвістичний статус лемківського діалекту, успадкований з Краю, ускладнила нова комунікативна ситуація в місцях поселення. Основні протиасиміляційні фактори – предківська земля, на якій рідна мова звучала протягом багатьох по-

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

колінь, і лемківське середовище з його колективною солідарністю залишилися на іншому континенті. Відсутність у діаспорі (у другій половині ХХ ст.) польського (угорського, словацького) асиміляційного натиску – свого роду мобілізуючого чинника – дезорієнтувала прибульців з Лемковини. Опинившись в емігрантському гетто, вони стали регіональною меншиною серед своїх. Спільність «прапора» сприяла й нівелюванню етнокультурних відмінностей. Мова, що також належить до символічних цінностей, була приречена на швидке перетоплювання в загальноукраїнському еміграційному казані.

Американізація стала однією з найважливіших причин відходу від первісної «дефісної ідентичності». Добровільний переїзд в країну поселення, ненасильницькі методи асиміляції, фактор «чужої землі» – усе це суттєво змінювало характер опозиції до нової, американської ідентичності. До попередньої дефісної назви ідентичності додавалося ще одне означення – «американський», і вона, таким чином, ставала дводефісною. Це додатково заплутувало й без того складну парадигму лояльностей. Поняття «американські українці» чи «американські русини» легше надавалися для концептуалізації, ніж «американські українці-русини», «американські угро-русини», «американські лемки-русини» тощо.

Спочатку визначення особистого й колективного «Я» вкладалося в таку формулу: «Ми сини великої Рускої Матери и горожане вольной Америки» (Свобода. – Шамокин. – 1895. – 8 серпня. – С. 1). Хоч доля старого краю й надалі залишалася одним із найважливіших зацікавлень русько-української громади, життя в новій батьківщині висувало нові пріоритети і не раз ставило емігрантів у ситуацію вибору між старими й новими лояльностями:

«Посоль зъ Massachusetts Mc Call хоче, чтобы всѣ иммигранты, закимъ ступлять на американьску землю, дали доказъ, що

Богдан Ажнюк

умѣють читати по англійски и писати... Все тоє повинні пам'ятати собѣ добре нашѣ люде и не ѣздити на празники до краю, бо хто знає, чи назадъ ихъ пустять. Повинні такожъ, хто лишъ може брати американські папери, та ходити до шкѣлъ вечѣрныхъ, щоби научити ся англійскої мовы» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1896. – 23 січня. – С. 1).

Ключові поняття в цьому тексті – «американська земля», «американські папери» (тобто громадянство), «англійська мова». Треба було робити вибір між безпечним перебуванням у країні широких можливостей з інтеграцією в її життя (громадянство, мова тощо) та ризиком залишитися на історичній батьківщині після чергових відвідин з нагоди празника.

Поступово окреслилися контури нового етнокультурного простору, що в пресі отримав назву *Американська Русь*. На відміну від угорської, галицької, української і т. п. Русі, це поняття не було пов'язане з якоюсь територією на географічній карті. Воно не зводилося до місць поселення емігрантів, це не були «Рускі кольоніи въ Сполученихъ Державахъ пѣвнѣчной Америки» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 20 липня. – С. 2). Це була своєрідна самоназва американського українства, так само як і назва *Канадійська Русь* (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1900. – 12 квітня. – С. 2) щодо українців у сусідній державі. У слові *Русь* знову оживала колишня семантика збірності.

Поступово означення «американська» починає набувати дедалі більшої ідентифікаційної ваги в складі цього словосполучення. Його вживають у широкому колі контекстів:

«Посилаємъ середечный привѣтъ делегатамъ IV головної конвенції [Руського Народного Союза. – Б. А.]. Радьте на добро и славу Америк[анской] Руси!» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1897. – 1 липня. – С. 2); «Най жиє Американська Русь»

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

[заголовок] (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1898. – 17 березня. – С. 1); «Мужескї братства на Американськїй Руси поставали якъ грибы по дощи, а о організації нашихъ рускихъ дѣвчатъ и жѣнокъ мало хто и подумавъ» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 20 липня. – С. 2).

Займенник *наш* починає вживатися щодо американських національних реалій: «Admiral Dewey, Admiral Sampson. Коменданти нашої Американської Фльоти [підпис під фотографією]» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1898. – 5 травня. – С. 1). Поняття «американський» у сполученні з етнонімом *Русь* починає співвідноситися у свідомості носіїв української мови з колективною ідентичністю «Ми», а через неї і з особистим «Я». Формула ідентичності набуває вигляду *gente Rutheni, natione Americani*.

На початку ХХ ст., коли означення руський та *український* стали вживатися як взаємозамінні, з'являється метафора *Американська Україна*:

«Прошу всіх *Українців* в Сполучених Державах, Канаді і в Старім Краю, присилати матеріали до книжки, яку хочу видати п. з. «Чорноризники». <...> Не повинно бути ані одного робітника *Русина*, котрий би не передплатував сеї газети, чи він гр. кат., чи православний, чи иньшої віри. Я... желаю для Хлопського Параграфу як найліпшого розвою на *американській Україні*, а всім... передплатникам засилаю щирий привіт» [курсив наш. – Б. А.] (Хлопський параграф. – Сейлем, Масс. – 1909. – 25 березня. – С. 1–2).

За зовнішніми ознаками ця нова дефініція заокеанського українства виглядала осучасненим варіантом свого хронологічного попередника *Американська Русь*, але в суті справи це не було те саме. Компонент *Україна*, на відміну від *Русь*, мав на-

Богдан Ажнюк

самперед топонімічне, аж відтак етнімічне значення. Слово *Україна* не був властивий партикуляризм *Русі* – назви, у колокативній біографії якої є ціла парадигма сполучень з різноманітними модифікаторами: *Угорська Русь*, *Карпатська Русь*, *Галицька Русь*, *Пряшівська Русь*, *Буковинська Русь* тощо. Загальний процес витіснення етніміма *Русь* (та його похідних) етнополітонімом *Україна* призвів до відмирання самого структурного кліше *означення + Русь*. Ідіом *Американська Україна* виявився метеликом-одноденкою, залишивши за свій короткий вік дуже мало писемних фіксацій.

Як відомо, українцями стали не всі русини-емігранти. Для карпаторусинів, зокрема, у другому й наступних поколіннях, розуміння своєї ідентичності суттєво ускладнювалося ономастичною паронімією між прикметником *руський* у рідній мові і російським *русский*. М'якого [s'] у корені слова явно не досить для розрізнення назв, покликаних ідентифікувати етноси. Тим більше, що для значної частини білінгвів (не кажучи вже про англломовних русинів) фонологічна опозиція приголосних [s' :: s] за ознакою палаталізованості просто не існує чи суттєво ослаблена. Плутанина з англійськими відповідниками цих прикметників (*Rusian* – *Russian*) та їх навмисне нерозрізнення москвофілами, для яких існувало тільки поняття *Russian*, нерідко заводила людей у манівці і, зрештою, вела їх до втрати своєї первісно-руської (етнографічної) ідентичності – через американізацію, зросійщення чи «українізацію».

«Як я ще був аспірантом при Університеті Мішиганському, ми там мали товариство українських студентів і переглядали списки всіх студентів, а там є щось 25 тисяч студентів. Якщо прізвище звучало більш-менш слов'янськи, українськи, то ми його питали: чи ти є поляк, українець, росіянин, чех? А як

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

він виявлявся українець, то йому повідомляли про своє товариство. І раз ми натрапили на одного такого, не пам'ятаю, як його, Хом'як, чи щось таке, і питаємо: Ти українець? – Ні, він ні, він русин. ... І його запросили до того... [товариства]. Але ні. Він русин. Там є українці в Пітсбургу, де він є, але він з русинами. Ну, його не чіпали. Десь чотири тижні проходить – сам нас відшукує і каже: “Я юж незнам. Я ся штири роки вчив руского язика в школі церковній і жеби дістати дипльом (а він вже мастера діставав і треба було йому з чужої мови екзамен) пішов до Russian Department, жеби мі дали посвідку, же я знам руский язик. Я там пішов, а там якаси москалька, слухат мя та й повідат: “Што, это никакой русский язык, это плохой украинский диалект”. І мені такої посвідки не дала. Як мені руска каже, що я не руский, а українець, то може я й українець». І був уже з нами» [з інтерв'ю. – Б. А.]

У цьому сенсі механізм Russia-нізації карпаторусинів принципово нічим не відрізнявся від того, що зазнавали русини буковинські, галицькі та ін.:

«Наші старі поселенці з містечка Київ, П. Д. і околиці говорили, що вони приїхали до Америки як “руські”», що перекладалося як “рашен”, але після перебування д-ра Б. Гординського в Дакоті вони точно зрозуміли, що вони українці» (Свобода. – Дж. С. – 1991. – 17 липня. – С. 7).

На роль самоназви у формуванні промосковських орієнтацій у русинському середовищі звертає увагу й П.-Р. Магочій: «Підкарпатські русини користувалися рядом діалектів, що були тісно пов'язані з українськими говірками Галичини. <...> По суті, українська селянська культура була ближчою підкарпатським русинам, як російська аристократична. <...> Вирішальним фак-

Богдан Ажнюк

тором була назва *Русь*. Для підкарпатських русинів Русь була символом власного я, своєї родини, свого села, своєї батьківщини... Незважаючи на географію та мовні відмінності, Росія здавалася закарпатцям ближчою саме тому, що так чи інакше ця цивілізація активно утверджувала ідею Русі»⁵¹.

Первісний, етнографічний колективізм русинів пов'язаний насамперед з особистим досвідом, з минулим життям у краї. У «натуральному вигляді» він доступний тільки першому поколінню – власне емігрантам. Їхні нащадки, народжені в Новому Світі, здатні засвоїти символічні цінності, що виникають уже на наступній стадії розвитку колективної свідомості. Вона передбачає відхід від конкретних чуттєвих вражень, ідеологізацію цілісного образу нації чи етнічної групи, узагальнену візію «спільного майбутнього». Це «дає змогу любити і навіть пишатися своєю спорідненістю з єврейським, польським чи українським народом як загальним поняттям і водночас зневажати чи почувати сором за конкретних представників цього народу»⁵². Судячи з усього, такої «русинської мрії» (на відміну від української, наприклад) у конфесійно, політично і мовно роз'єднаній русинській спільноті не виникло. Не останню роль відіграла в цьому її етнімічна дезорієнтованість. На думку П.-Р. Магочія, для більшості карпаторусинів, що складається нині з представників другого, третього й четвертого поколінь, суперечки щодо національної чи етнічної ідентичності в кращому випадку сприймаються як суто наукові, а то й зовсім не мають значення. «Якщо вони взагалі замислюються над своєю ідентичністю, то невиразної асоціації з поняттям Русь чи навіть загальнішим поняттям слов'янства цілком достатньо для задоволення потреб спадкової свідомості»⁵³.

Навіть якщо представники першого чи другого поколінь робили спроби навчити своїх дітей говорити «по-нашому», то від-

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

сутність чіткої етнімічної самодефініції значно ускладнювала це завдання. Важко сформувати ідеологічно мотивовану лояльність до «безіменної» мови, якою говорить «новостворений» народ, розсіяний у чужій країні за тисячі кілометрів від історичної батьківщини. Невиразна окресленість русинської ідентичності, розрив між живомовною практикою і «високою мовою» та відсутність літературного стандарту особливо позначилися на житті русинських парафій, пришвидшивши запровадження англійської мови в літургію замість церковнослов'янської чи українського діалекту. Карпаторусини першими почали експериментувати із застосуванням англійської мови. Ще в 1933 році на релігійно-національному конгресі в Піттсбурзі було запропоновано використовувати англійську мову⁵⁴. Щоправда, у літургійній практиці вона усталилася тільки в 1940–1950-х роках, без особливого спротиву як з боку духовенства, так і з боку мирян.

Асиміляція призвела до того, що в середині 1980-х років «усі релігійні та братські видання, за винятком газети Лемко-союзу «Карпатська Русь», виходили майже цілком англійською мовою»⁵⁵. Щоб завоювати молодіжну аудиторію, у 1960–1970-х роках було засновано декілька суто англomовних видань: *Lemko Youth Journal* (Yonkers, 1960–1964), *Carpatho-Russian American* (Yonkers, 1968–1969), *Karpaty* (Yonkers, 1978–1979), але вони проіснували недовго⁵⁶. Привертає до себе увагу назва другого видання – «Карпато-руський американець» (у перекладі). Трикомпонентна і дводефісна (карпато-русько-американська) ідентичність – логічний наслідок попереднього маргінального розвитку й асиміляторських впливів кількох панівних націй.

У людській свідомості єдність діалекту й літературної мови визначається насамперед тим, що відповідні лояльності (Л^а і Л^м) перебувають у відношеннях компліментарної, а не субститутивної дистрибуції. Точніше, ідеться про лояльності (Л^м) й суб-

Богдан Ажнюк

лояльності (Л^а), при цьому співвідношення між рівнями їхньої «інтенсивності» не має принципового значення. Інакше кажучи, в емоційному плані перевага може надаватися діалектові⁵⁷, але це не виводить його за межі національної мови:

«Щодо мене особисто, українська мова моя *рідна*, але лемківська *ще рідніша*. Я її рідко чую, але мої найкращі дитячі спогляди пов'язані з цією мовою, і я з таким задоволенням, як я її чую – її слухаю і як можу – її вживаю» [з інтерв'ю. Курсив наш. – Б. А.]

Відповідним чином у свідомості мовця й етномовної спільноти в цілому моделюються і набувають ієрархічного характеру стосунки між діалектом (інтердіалектом, койне) і літературною мовою. В історико-генеалогічному розумінні і на рівні мовної системи їх також починають співвідносити як частину й ціле.

Структурованість етнонаціональної свідомості більше притаманна представникам таких сформованих етнографічних угруповань, як бойки та гуцули. Попри виразний регіональний колорит на антропологічному й культурологічному рівнях та недвозначне етнологічне «Я» (бойко, гуцул), титульна ідентичність відводиться Україні, а бойківський та гуцульський компоненти співіснують з нею на рівні сублояльностей. Вони виявляють себе насамперед у внутрішньонаціональному контексті (у спілкуванні зі співвітчизниками) і не використовуються як самостійні ідентифікаційні маркери в спілкуванні з не-українцями. Локальний «патріотизм» знаходить свій вияв у понятті «вужчої батьківщини»:

«Довголітня практика показала, що “Об'єднання...” готове працювати щиро в рямах співдружності для добра нашої вужчої батьківщини – Гуцульщини» (Гуцулія. – Чікаго. – 1995. – № 2–4. – С. 1).

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

Його контекстуальними синонімами можуть виступати такі номінації, як *край* (у вужчому розумінні цього слова), *Верховина* та деякі інші:

«З причини посиленої русифікації та жорстокого терору на Рідних Землях московського окупанта, з'їзд [колишніх мешканців Бойківщини] проходитиме під гаслом солідарності з нескореною Україною і нашою Верховиною... Відзначиться теж 100-ліття поселення Верховинців у Північній Америці» (Літопис Бойківщини. – Н.-Й. – 1976. – № 7–9. – С. 58–59).

Зв'язок з мовою є важливим стабілізуючим чинником такого часом аморфного й хисткого поняття, як ідентичність. Як суспільному явищу, мові, завдяки її інерційності, властива більша стійкість. На відміну від національної ідентичності – свого роду «щоденного плебісциту»⁵⁸ – мова вже за своєю природою не може бути предметом оперативного вибору. На противагу композитним назвам ідентичності (*угрорусини, карпатороси, американські українці* тощо), назва мови, якою користувалися (користуються) носії цих ідентичностей, як правило, однокомпонентна (*руська, згодом українська*)⁵⁹. За цією ономастичною монолітністю стоїть цільність самого поняття. Руська (нині – українська) мова є інтегральною ознакою варіативних у часі (*русичі, русини, українці; руснаки, рутенці, угрорусини, карпаторусини*) та просторі (*Галицька Русь, мала Русь, Карпатська Русь, Канадійська Русь* і т. п.) ідентичностей. Інтегральність мови і її предковічність взаємно пов'язані.

Співвідносність понять «рідна мова» і «батьківщина» справляє значний вплив на структурованість ідентичності. Наприклад, рідна українська мова, співвідносна як з поняттям Україна, так і з «вужчою батьківщиною» Гуцульщиною, Бойківщиною, Лемківщиною у гуцулів, бойків, значної частини лемків. Кла-

Богдан Ажнюк

сичною є схема з цілковитою відповідністю етнонімічного означення рідної мови назві батьківщини: Польща – польська мова, Франція – французька мова, Україна – українська мова. Судячи з гасла «Люблю тя, Лемковино, моя мати рідна», читачі газети «Карпатська Русь» вважають батьківщиною (історичною батьківщиною) саме Лемковину. Проте їхньою рідною мовою була (є) руська мова. Не карпаторуська, угроруська, лемківсько-русська, лемківська і т. п., а саме руська. Ця ж мова була чи є рідною (нині як українська) для гуцулів, бойків, галицьких русинів, буковинців та ін.

¹ У цитованих матеріалах збережено правопис оригіналу.

² *Nahirny V. C., Fishman J. A. Ukrainian Language Maintenance Efforts in the United States // Language Loyalty in the United States. The Maintenance and Perpetuation... – The Hague, 1966. – P. 327–329.*

³ Характерно, що подібним чином ідентифікували себе не тільки українці, але й польські селяни-емігранти. На запитання про віровизнання: православний чи католик – вони відповідали: «Ні, я польської віри» (*Ibid.* – P. 328).

⁴ *Бахтинъ Н. Угорская Русь. – Петроградъ, 1915. – С. 21.*

⁵ М. Бахтін хибно тлумачить ці рядки як вияв проросійських симпатій угрорусинів: «На Росію угрорусскій народъ возлагаеъ все свои надежды, какъ о томъ свидѣтельствуеъ народная пѣсня» (див.: *Бахтинъ Н. Угорская Русь. – Петроградъ, 1915. – С. 51.*)

⁶ *Markus V. A Century of Ukrainian Religious Experience in the United States // Ukrainian Experience in the United States. – Cambridge, Mass., 1979. – P. 105.*

⁷ Див.: *Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1992. – С. 45.*

⁸ Незважаючи на те, що значну частину парафіян російської православної церкви становили вихідці із Закарпаття та Лемківщини, російська спільнота в Америці здебільшого ігнорувала особливості

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

їхньої етносвідомості та культури. Традиційно росіяни дотримувалися погляду, що це є тільки діалектне відгалуження «русского народа» (див.: *Magocsi P. R.* Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. – Toronto, 1984. – P. 88).

⁹ Детальніше див.: *Markus V.* A Century of Ukrainian Religious Experience in the United States... – P. 105–128.

¹⁰ *Procko B. P.* The Rise of the Ukrainian Ethnic Consciousness in America During the 1890's. Discussion // The Ukrainian Experience in the United States. – Cambridge, Mass., 1979. – P. 68.

¹¹ *Pritsak O.* Discussion // The Ukrainian Experience in the United States. – Cambridge, Mass., 1979. – P. 71.

¹² Див.: *Kuropas M. B.* The Centenary of the Ukrainian Emigration to the United States // The Ukrainian Experience in the United States. – Cambridge, Mass., 1979. – P. 40; *Isajiw W.* Discussion // The Ukrainian Experience in the United States. – Cambridge, Mass., 1979. – P. 100.

¹³ Див.: *Pritsak O.* Discussion // The Ukrainian Experience in the United States. – P. 30.

¹⁴ Фізично серед них могли бути ті самі люди, але соціально це був якісно відмінний загаль.

¹⁵ *Бахтинъ Н.* Угорская Русь... – С. 39–40.

¹⁶ У певному розумінні типологічною аналогією до цієї формули був і перехідний варіант самоназви *Україна-Русь*, вживаний у Галичині на межі XIX–XX ст.; він знаменував перехід до нового, національного самовідчуття за формулою *gente Russi (Rutheni), natione Ukraini*.

¹⁷ У місцевостях, де емігранти-українці становили більшість, вони користувалися своєю мовою в спілкуванні з такими ж переселенцями-поляками і навіть частково асимілювали останніх (див.: *Ander-son A. B.* Ukrainian Identity Change in Rural Saskatchewan // Ukrainians in American and Canadian Society. – Jersey City, 1976. – P. 102).

¹⁸ *Штець М.* Українська мова в Словаччині: соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження. – Пряшів, 1996. – С. 46.

¹⁹ *Magocsi P. R.* Lets speak Rusyn. Бісідуйме по-руськы. Bisidujme po Rus'ky. Presov Region edition. – New Jersey, 1976. – P. XIII.

²⁰ До 1940 року ця газета мала назву «Лемко».

Богдан Ажнюк

²¹ *Esman V. J. Ethnic Politics.* – Ithaka, 1994. – P. 27; див. також: *Арель Д.* Спокуса «націоналізації» української держави // *Сучасність.* – 1995. – № 12. – С. 84.

²² *Кирчів Р. Ф.* Світоглядні уявлення і вірування гуцулів // *Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження.* – К., 1987. – С. 258. Етнографічні матеріали зберігаються в Інституті народознавства НАН України у Львові (ф. 1, оп. 2, од. зб. 260, арк. 65; арк. 11, 22, 25, 42, 58, 77, 80).

²³ *К[озарищук] В. М.* Из буковинских Карпатских гор // *Наука.* – Вена, 1889. – № 7. – С. 410.

²⁴ *Magocsi P. R. The Shaping of a National Identity. Subcarpatian Rus', 1848–1948.* – Cambridge ; London, 1979. – P. 274.

²⁵ *Ibid.* – P. 142.

²⁶ *Fishman J. A. The Truth about Language and Culture (and a note about its relevance to the Jewish case)* // *Intern. Journ. of the Sociology of Language.* – 1994. – Vol. 109. – Berlin ; New York, 1994. – P. 87.

²⁷ Їхні намагання не були марними: на думку дослідників, до 65 % віруючих Американської православної церкви (російської) є колишніми уніатами, що в етнічному відношенні є українцями-русинами (див.: *Markus V. A Century of Ukrainian Religious Experience in the United States...* – P. 123). Нащадки русинів-українців поповнили також статистичні реєстри словацької, польської та інших національних меншин Америки (див.: *Жлуктенко Ю. О.* Українська мова на лінгвістичній карті Канади. – К., 1990. – С. 14–15).

²⁸ Єдиним доповненням є літера j, що передає русинське ы.

²⁹ *Magocsi P. R. Lets speak Rusyn. Бісідуйме по-руськы. Bisidujme po Rus'ky.* – P. XIII.

³⁰ *Ibid.* – P. XIV.

³¹ Термін *шизогlossenія* вживається в соціолінгвістичній інтерпретації маргінальних мовних ситуацій, пов'язаних з паралельним існуванням у межах одного соціуму відмінних комунікативних систем чи варіантів однієї системи (див.: *Haugen E. Blessings of the Babel. Bilingualism and Language Planning. Problems and Pleasures.* – Berlin ; New York ; Amsterdam, 1987. – P. 86).

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

³² «На кінець XII ст. українська народність... в основному вже сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою традиційну назву Русь) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва Україна» (*Півторак Г.* Походження українського народу та української мови // Вісник НАН України. – 1996. – № 9–10. – С. 19).

³³ Див.: *Штець М.* Українська мова в Словаччині: соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження... – С. 23.

³⁴ Див.: *Тихий Ф.* Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі. – Ужгород, 1996. – С. 25.

³⁵ Там само. – С. 35.

³⁶ *Житник В. К., Русанівський В. М.* Чеські й словацькі будителі та українські кириломефодіївці (концепції розвитку слов'янських народів, їх мов і літератур // Слов'янське мовознавство. XI Міжнародний з'їзд славістів : доповіді. – К, 1993. – С. 166.

³⁷ Цит. за кн.: *Штець М.* Українська мова в Словаччині: соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження... – С. 22.

³⁸ Там само. – С. 38–39.

³⁹ Там само. – С. 40–42.

⁴⁰ Різновид язичія, яким писалася ця газета, кореспондент «Свободи» саркастично називає «юкатансько-итіопським нарґчієм» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 7 грудня. – С. 1).

⁴¹ Цит. за кн.: *Штець М.* Українська мова в Словаччині: соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження... – С. 58.

⁴² Там само. – С. 53–54.

⁴³ *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. – Ужгород, 1991. – С. 14.

⁴⁴ «Галичину, которая въ теченіе 400 лѣтъ была владѣніемъ Польши, угроруссы и до сихъ поръ считаютъ польскимъ краемъ, а галичанъ – поляками» (*Бахтинъ Н.* Угорская Русь... – С. 5).

⁴⁵ Таке використання етнонімічної пари було поширеним у той час: «Въ имени всѣхъ Русинѣвъ-Украинцѣвъ... кличемо щасливои дороги» (Свобода. – Дж. С. – 1904. – 19 травня. – С. 1); «Наша руско-украинска молодѣжь у Вѣдни и де инде завважила на те, що російский царь не

Богдан Ажнюк

має права виступати миротворцем, поки у нього самого панує неволя особливо над нашим руско-українським народом на Українѣ» (Свобода. – Мт. Кармель, Па. – 1899. – 18 травня. – С. 3).

⁴⁶ Метафоричною формулою «лінія крові – лінія слави» користуємося слідом за Ігорем Мойсеевим (див.: *Мойсеїв І.* Національна ідея: ідеалізм і прагматика. («І мертвим і живим...») Т. Шевченка // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 109–115.

⁴⁷ У газеті «Свобода» в рубриці «Вѣсти изъ старого краю» були такі підрозділи: Галичина, Буковина, Угорщина, Україна (див., наприклад, номер за 15 березня 1900 р.). Еміграційна преса зазвичай наслідувала стереотипи, що формувалися на історичній батьківщині. Коли кліше *означення* + *етнонім* використовувалося щодо Наддніпрянщини, назву Русь заміняла назва *Україна*: пор., наприклад, «З Холмської Руси» [заголовок] (Діло. – Л., 1905. – 26 травня. – С. 1) і «Вісти з російської України» (Діло. – Л., 1905. – 24 травня. – С. 1).

⁴⁸ У полеміці з мовних питань прихильники галицьких елементів (здебільшого полонізмів) нерідко й нині апелюють до тези про їхню «європейськість».

⁴⁹ Редакційна стаття за підписом – Василь Лемко [імовірно, псевдонім].

⁵⁰ *Isajiw W.* Organizational Differentiation and Persistence of Ethnic Community: Ukrainians in the United States // *The Ukrainian Experience in the United States.* – Cambridge, Mass., 1979. – P. 83.

⁵¹ *Magocsi P. R.* The Shaping of a National Identity... – P. 275.

⁵² *Nahirny V. C., Fishman J. A.* Ukrainian Language Maintenance Efforts in the United States... – P. 351.

⁵³ *Magocsi P. R.* Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. – Toronto, 1984. – P. 88.

⁵⁴ *Warzeski W.* Byzantine Rite Rusyns in Carpatho-Ruthenia and in America. – Pittsburgh, 1971. – P. 239.

⁵⁵ *Magocsi P. R.* Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America... – P. 89.

⁵⁶ *Ibid.* – P. 59.

⁵⁷ Тобто Л^а переважатиме за інтенсивністю Л^м.

Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі

⁵⁸ За афористичною дефініцією Ернеста Ренана, сформульованою ще в 1882 році, «існування нації – це щоденний плебісцит» (*Renan J.E. Qu'est-ce qu'une nation?: Conférence faite en Sorbonne, 11 mars 1882 // Oeuvres complètes de Ernest Renan. – Paris, 1947. – P. 904*). На її слухність указують безперервні коливання громадської думки щодо державного суверенітету України в різних регіонах держави протягом останніх десятиліть.

⁵⁹ Винятком є назва писемної слов'яноруської мови, з якою ідентифікувала себе частина освіченої еліти, насамперед духовенство.

Наукове видання

**УКРАЇНЦІ-РУСИНИ:
етнолінгвістичні та етнокультурні процеси
в історичному розвитку**

Редактор-координатор

О. Щербак

Редактори

*Н. Ващенко, В. Головатюк, Н. Джумасва,
Л. Ліхньовська, Л. Тарасенко, Л. Щириця*

Верстка та дизайн обкладинки

М. Голеня

Оператори

*І. Матвєєва, Т. Миколайчук,
Е. Пустова, Н. Стишова, І. Шеремета*

Науково-бібліографічний пошук

О. Росенко, Т. Кравченко, В. Ліщенко, І. Гузняєва

У підготовці видання до друку брали участь

*Є. Безцінний, Л. Настенко, К. Онуфрійчук,
П. Рафальський, С. Шевцова*

Формат

Ум. друк. арк. 43,36. Обл.-вид. арк. 34,11

**Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського**

01001 Київ, вул. Грушевського, 4

Для нотаток

